

174044

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ ESERLERİN SES VE ŞEKİL

ÖZELLİKLERİNE GÖRE TARİHLENDİRİLMESİ

Ferruh Ağca

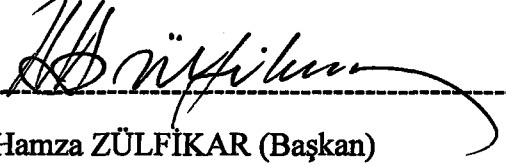
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2006

KABUL VE ONAY

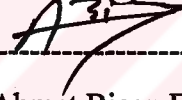
Ferruh Ağca tarafından hazırlanan “Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi” başlıklı bu çalışma, 17.04.2006 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

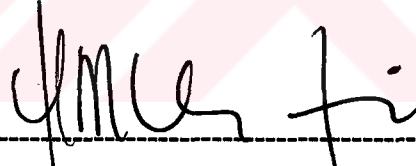
Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR (Başkan)

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (Danışman)

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

Prof. Dr. Sema BARUTCU-ÖZÖNDER

Prof. Dr. Emine YILMAZ

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. İrfan ÇAKIN
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Tezimin 10 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

17.04.2006

Ferruh AĞCA

ÖZET

AĞCA, Ferruh. *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*, Doktora Tezi, Ankara 2006.

Bu çalışmada, Doğu Türkistan'da 8-14. yüzyıllar arasında Uygur Türkleri tarafından yazılan ya da tercüme edilen metinlerin dil özelliklerine göre tasnif edilmesi ve tarihlendirilmesi amaçlanmıştır. Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerin birçoğu tarihsiz olduğu için bu çalışmada bir taraftan bu metinleri tarihlendirmek, diğer taraftan da Eski Uygur Türkçesi'nin dil özelliklerinde meydana gelen değişimlerin zaman bakımından sınırlarını ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu bakımdan Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış Maniheist, Budist, Hıristiyanlığın Nesturî mezhebi çevrelerinde yazılmış ve şu ana kadar yayınlanmış metinler, çalışmanın kapsamına alınmıştır. Buna karşılık Uygurların 14. yüzyılın sonlarından itibaren İslamî çevrede yazdıkları metinler dışarıda tutulmuştur. Tarihi belli olmayan metinler dil özelliklerine göre tarihlendirilirken, tarihi belli olan metinlerdeki yazım, ses ve şekil özellikleri esas alınmıştır. Çalışmanın sonucunda; tarihsiz metinlerin ait olduğu yüzyıl tespit edilmiş, Eski Uygur metinleri dil özelliklerine göre sekiz gruba ayrılmış ve yüzyıllara göre Uygur metinlerinin dil özellikleri ortaya konmuştur.

Anahtar Sözcükler

Eski Türkçe, Eski Uygur Türkçesi, Eski Uygur Metinlerinin Tarihlendirilmesi, Maniheist, Budist ve Nesturî Uygur metinleri, Türk Dili Tarihi, Tarihsel dilbilim.

ABSTRACT

AĞCA, Ferruh. *Dating Old Uighur Texts According to Their Phonetic and Morphological Features*, Ph. D. Dissertation, Ankara 2006.

It is the purpose of this thesis to classify and date texts – according to their linguistic features - written / translated by Uighur Turks from the 8th. to 14th. centuries in Eastern Turkestan. This study aims, on the one hand, to determine the approximate origin-times of the texts, since this information isn't precisely known about the texts' majority. On the other hand, it also is a goal to analyze the changes of linguistic features in the texts excluding on the basis of their origin time-frames. Therefore, the texts – except the Uighur texts from the late 4th. century - comprise those of Manichean, Buddhist and Christian schools of religious thought, and this thesis aims to analyze them as having been transcribed and published up until the present. Throughout the study, a determination of origin dates will be approximated for texts without clear dates; on the other hand, an evaluation of orthographical, phonetic and morphological features will be entertained as a solid basis for determining origin dates. The old Uighur texts have been classified in eight groups and their linguistic features have been presented according to century.

Key Words

Old Turkic, Old Uighur Turkic, Dating Old Uighur Texts, Manichean, Buddhist and Christian Uighur texts, The History of the Turkish Language, Historical Linguistic.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	vi
GİRİŞ	1
Araştırmanın Konusu ve Alanı.....	1
Araştırmanın Amacı	2
Araştırmada Kullanılan Yöntemler	3
Korpus	6
Dergi ve Diğer Kısaltmalar	17
İşaretler ve Transkripsiyon Sistemi.....	19

1. BÖLÜM

UYGUR METİNLERİNİ TARİHLENDİRME SORUNU	20
1.1. Eski Türkçe ve Sınırları	20
1.2. Uygur Tarihi, Dili ve Edebiyatı	27
1.3. Uygur Türkçesinde Dil Değişimi ve Diyalektoloji	40
1.4. Uygur Metinlerini Tarihlendirme Sorunu	49
1.4.1. Uygur Türkçesinde Tarihi Belli Olan Metinler.....	57
1.4.2. Tarihi Tartışmalı Olan Metinler	61
1.4.3. Tarihlendirmede Ortaya Çıkan Güçlükler.....	67
1.5. Konu Üzerine Yapılan Çalışmalar	73
1.6. Uygur Metinlerinin Tasnif Edilmesi ve Tarihlendirilmesinde Kullanılan Ölçütler	83

2. BÖLÜM:

METİNLERİN TARİHLENDİRİLMESİNDE KULLANILAN ÖLÇÜTLER 88

1.1. İMLÂYA İLİŞKİN ÖLÇÜTLER..... 88

1.1.1. Kelime İçinde Fazla Elif Yazımı..... 88

1.1.2. Kelime İçinde Ayrı Yazım..... 95

1.1.3. /ş/ Ünsüzünün Yazımı 101

1.1.4. /n/ Ünsüzünün Yazımı..... 106

1.1.5. /d/ ve /t/ Ünsüzlerinin Yazımındaki Düzensizlik..... 111

1.1.6. /s/ ve /z/ Ünsüzlerinin Yazımındaki Düzensizlik..... 122

1.1.7. Ünsüz Tekleşmesi 130

1.2. SES BİLGİSİNE İLİŞKİN ÖLÇÜTLER..... 138

1.2.1. /A/ Bağlantı Ünlüsü 138

1.2.2. Ünlü türemesi 146

1.2.3. Yuvarlaklaşma..... 153

1.2.4. Palatal /f/ Ünsüzü 159

1.2.5. / /~g/ Nöbetleşmesi 174

1.2.6. Metatez..... 181

1.2.7. Söz İçi /d/ Ünsüzünün Durumu..... 195

1.2.8. Söz içi /g/ Ünsüzünün Durumu 202

1.2.9. *kurtgar-* fiili..... 208

1.2.10. *yarlıgka-* fiili 214

1.3. MORFOFONOLOJİK ÖLÇÜTLER..... 218

1.3.1. Son Hece Ünlüsü Yuvarlak Olan Kelimelerden

Sonra Vasıta Hâli Ekinin Bağlantı Ünlüsü 218

1.3.2. Son Hece Ünlüsü Yuvarlak Olan Fiillerden	
Sonra Gelen -(X)t- Ekinin Bağlantı Ünlüsü.....	232
1.3.3. Ünsüzle Biten İsimlerden Sonra İlgi Hâli Eki.....	238
1.3.4. Ünlü ile Biten Fiillerin Geniş Zaman Eki	243
1.3.5. /k/ ve /r/ Ünsüzleri ile Biten Eklerden Sonra	
Zarf-Fiil ve Geniş Zaman Ekleri.....	250
1.3.6. -(X)t- Eki İle Biten Fiillerin	
Zarf-Fiil ve Geniş Zaman Ekleri.....	256
1.4. ŞEKİL BİLGİSİNE İLİŞKİN ÖLÇÜTLER.....	265
1.4.1. Yalın İsimlerden Sonra Yükleme Hâli Eki	265
1.4.2. İyelik Ekli İsimlerden Sonra Yükleme Hâli Eki	273
1.4.3. Çıkma Hâli Eki.....	282
1.4.4. İsimlerin Yön Hâli.....	292
1.4.5. İsimlerin Yükleme Hâlini Yöneten Edatlar	299
1.4.6. İşaret Zamirlerinin Yaklaşma Hâli.....	311
1.4.7. Şimdiki zaman sıfat-fiil Ekleri (-gII/-gmA.....	318
1.4.8. Geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin	
olumsuz şekilleri	325
1.4.9. -(X)pAn(In) Zarf-Fiil Eki	336
1.4.10. <i>al-</i> ve <i>bil-</i> Fiillerinin Zarf-Fiil ve	
Geniş Zaman Ekleri	343
1.4.11. Şart Ekinin Durumu	349
1.4.12. -gU ol~ -gUI Yapısı.....	356
1.4.13. <i>birle</i> Edatının Varyantları	363
1.4.14. Sayı Sistemi.....	368

1.5. UYGUR METİNLERİNİN TARİHLENDİRİLMESİNDE BİR ÖLÇÜT OLARAK MOĞOLCA KELİMELELER.....	378
1.6. ESERLERİN DIŞ YAPILARINA (KÂĞIT, CİLT, KAMIŞ KALEM, FIRÇA, BASKI YAZI, YAZI) İLİŞKİN ÖLÇÜTLER.....	382

3. BÖLÜM

UYGURCA METİNLERİN DİLLİK ÖLÇÜTLERE GÖRE SINIFLANDIRILMASI.....	388
1. 1. I. Grup Uygur Metinleri ve Özellikleri	388
1. 2. II. Grup Uygur Metinleri ve Özellikleri	399
1. 3. III. Grup Uygur Metinleri ve Özellikleri.....	411
1. 4. IV. Grup Uygur Metinleri ve Özellikleri	425
1. 5. V. Grup Uygur Metinleri ve Özellikleri.....	444
1. 6. VI. Grup Uygur Metinleri ve Özellikleri	458
1. 7. VII. Grup Uygur Metinleri ve Özellikleri.....	475
1. 8. VIII. Grup Uygur Metinleri ve Özellikleri.....	491

4. BÖLÜM

UYGURCA METİNLERİN TARİHLENDİRİLMESİ.....	507
1.1. I. Grup Uygur Metinlerinin Yazılış Tarihi.....	507
1.2. II. Grup Uygur Metinlerinin Yazılış Tarihi	513
1.3. III. Grup Uygur Metinlerinin Yazılış Tarihi	518
1.4. IV. Grup Uygur Metinlerinin Yazılış Tarihi.....	522

1.5. V. Grup Uygur Metinlerinin Yazılış Tarihi	528
1.6. VI. Grup Uygur Metinlerinin Yazılış Tarihi.....	533
1.7. VII. Grup Uygur Metinlerinin Yazılış Tarihi.....	543
1.8. VIII. Grup Uygur Metinlerinin Yazılış Tarihi	549
5. BÖLÜM: SONUÇ	555
KAYNAKLAR	558

ÖN SÖZ

Tezimizde Uygur Türkçesi ile yazılmış yazma ya da baskı yazılı metinlerin dil özelliklerine göre tasnif edilmesi ve yüzyıllara göre tarihlendirilmesi konusu ele alınmaktadır.

Uygurlar 8. yüzyılın ortalarından itibaren, büyük bir ihtimalle Ötüken'den ayrıldıktan sonra, çeşitli kültür çevrelerinde çoğu tercüme olan zengin bir edebiyat meydana getirmişlerdir. Genel olarak Böğü Kağan zamanında Maniheizmin kabul edildiği 762/763 yıllarından itibaren başlatılan Uygur edebiyatı, Doğu Türkistan'da İslamiyetin yaygınlaştığı ve Uygurların Ming Sülalesi idaresi altına girdiği 14. yüzyılın sonlarına kadar götürülmektedir. Bu yüzyıllar arasında değişik dinler ve kültürler etrafında teşekkül eden Uygur metinlerinin büyük bir çoğunluğu, Maniheizm ve Budizme aittir. Uygur metinleri arasında Hıristiyanlığın Nesturî mezhebinde yazılmış metinler de bulunmakla birlikte bu tür metinler, Uygur edebiyatı içinde çok az yer tutar. Uygur metinleri arasında bunların dışında, çoğunluğu 13-14. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilen değişik konularda yazılmış din dışı metinler de vardır.

Yaklaşık yedi yüzyıl süren eski Uygur yazı dili, yüzyıllar ilerledikçe tabii olarak değişime uğramıştır. 8. yüzyılın ortalarında yazılmış olan ilk Uygur metinleri ile 14. yüzyılın sonlarına doğru yazılmış olan son Uygur metinlerinin imlâ, ses ve şekil bilgisi gibi dil özelliklerinin aynı olması beklenemez. Bu kadar uzun bir zaman dilimine yayılmış Uygur metinleri, Toharca, Sanskritçe, Çince, Tibetçe gibi değişik dillerden çevrilerek Mani, Soğd, Uygur, Brahmi, Tibet ve Süryani gibi birçok alfabeye yazılmıştır. 20. yüzyılın başlarında Doğu Türkistan'a yapılan araştırma gezileri sonucunda bulunmuş olan ve hemen o tarihlerde yayımlanmaya başlanan Uygur metinleri, günümüzde bir taraftan yayımlanmayan fragmanların transkripsiyon ya da transliterasyonları ve açıklamalarıyla birlikte değişik dillerde yayımlanmaya devam etmekte, diğer taraftan ise, yayımlanmış olan metinler üzerinde gramer ve sözlük çalışmaları yapılmaktadır. Bu bakımdan Uygur yazı dilinin sözlük ve gramer çalışmaları, bu alanda yazılmış metinlerin bütünü yayımlandıktan sonra tamamlanmış olacaktır.

Bugüne kadar Uygur Türkçesi'nin imlâ, ses ve şekil özellikleri birçok çalışmada ortaya konmuş olmasına karşın, Uygurlardan kalan metinlerin dil özelliklerine göre tasnif edildiği ve tarihlendirildiği çalışma sayısı oldukça azdır. Şu ana kadar yapılmış olan çalışmalar, Uygur metinlerinin yanı sıra Kök Türk, Yenisey ve Uygur yazıtlarını da içine aldığı için sadece Uygur metinlerini tarihlendirmeye yönelik değildir. Dolayısıyla Eski Türkçe'nin bir parçası olan Uygur yazı dili, dil özellikleri bakımından bağımsız olarak değerlendirilmemiş ve dönemin kendi içindeki safhaları ortaya konmamıştır. Eldeki çalışma, Kök Türk yazı dilinin devamı olan Uygur metinlerini dil özellikleri ile kâğıt yapısı, cilt türü, kamyş kalem, fırça ya da baskı yazı gibi metinlerin dış yapısına ilişkin özelliklerindeki değişimi takip ederek yüzyıllara göre tasnif etmeyi ve tarihlendirmeyi amaçlamaktadır.

Çalışmam boyunca yardımını benden esirgemeyen, desteğini her zaman yanımda hissettiğim danışmanım Prof. Dr. Dursun YILDIRIM'a; konu üzerinde çalışmam için beni teşvik eden, zorlandığım konularda düşünceleriyle yolumu açan ve bir süre danışmanlığımı yürüten Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN'a; görüşleriyle desteğini gördüğüm Prof. Dr. Sema BARUTCU ÖZÖNDER'e bütün katkı ve emeklerinden dolayı teşekkür ederim. Çalışmam esnasında ortaya çıkan bazı problemlerin çözümünde ufkumu açan ve bilhassa ölçütlerin uygulanabilirliği konusunda büyük yardımlarda bulunan Prof. Dr. Şinasi TEKİN'i bu vesileyle rahmetle anıyorum. Yine ulaşamadığım bazı kaynakları her defasında bana gönderme zahmetinde bulunan Prof. Dr. Peter ZIEME'ye teşekkür ederim.

Ferruh AĞCA
Nisan 2006, Ankara

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Alanı

Araştırmanın konusunu, Uygurların 8. yüzyıldan 14. yüzyılın sonlarına kadar Tarım havzasında, din-dışı konuları ele alan metinlerin yanı sıra özellikle Maniheist, Nesturî ve Budist dinî çevrelerde yazdıkları metinleri, yazımda kullanılan kâğıt, fırça ya da kamış ve yazı şekilleri gibi dış özellikler ile imlâ, ses ve şekil bilgisiyle ilgili dil özelliklerine göre tasnif etmek ve tarihlendirmek oluşturmaktadır. Uygurlar, II. Kök Türk Kağanlığı'nın yıkılmasının ardından Tarım Havzasında Maniheizm ve Budizmin öğretilerini yaymak amacıyla çok yoğun tercüme faaliyetinde bulunmuşlar ve günümüze çok sayıda metin bırakmışlardır. Uygurların edebî faaliyetleri, altı yüzyılı aşkın zaman dilimine yayılmıştır. Yüzyıllara dağılmış Uygur metinlerinin yazılış tarihleri genellikle belli değildir ve bu uzun süre içinde Uygur Türkçesi'nin imlâ, ses ve şekil özelliklerinde bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. Araştırmanın konusu, Uygur metinlerinde zaman içinde meydana gelen bu değişiklikleri takip etmek suretiyle hem metinlerin yazıldığı yüzyılı hem de Uygur Türkçesi'nin hangi yüzyılda ne tür dil değişimine sahip olduğunu tespit etmektir.

Araştırmanın alanını genel olarak Maniheist ve Budist Uygur metinleri oluşturmaktadır. Araştırmada Uygurların *Kök Türk, Mani, Soğd, Uygur, Brahmi, Tibet ve Süryani* alfabeleriyle yazılmış metinleri dikkate alınmıştır. Kök Türk alfabesiyle yazılmış Uygur yazıtları, Kök Türk yazıtlarının devamı niteliğinde başka bir edebî çevreye ait olduğu için çalışmanın dışında tutulmuştur. Yine Uygurların İslâmiyeti kabul ettikten sonra Uygur alfabesiyle yazdıkları İslâmî metinler de bir başka edebî çevreye ait olduğu için araştırmanın alanı dışında tutulmuştur. Uygurlara ait olan sivil dokümanların bir kısmı, metinlerin tasnif ve tarihlendirilmesinde önemli ölçütler içerdiği için kullanılmış, bir kısmı ise birçok ağız özelliğinden dolayı dikkate alınmamıştır.

Bu bakımdan araştırma alanına, Uygurların 8. yüzyılda başlayan ve 14. yüzyıla kadar devam eden daha çok standart dil ile yazılmış metinleri dahil edilmiştir. Standart dil ile yazılmış ancak içinde birçok ağız unsuru barındırdığı için standart dilden sapsmış

metinler, ağız unsurları ayrıca ele alınarak, tasnif edilmeye çalışılmıştır. Bunun dışında Radloff, Arat, Clark ve Yamada tarafından yayımlanmış sivil metinler ağız özelliğinin yoğunluğu sebebiyle araştırma alanının dışında tutulmuştur.

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, Uygurların 8-14. yüzyıllar arasında yazdıkları ya da tercüme ettikleri yazılış tarihleri belli olmayan metinleri, dillik ölçütler bazında yüzyıllara göre tasnif etmek ve tarihlendirmektir. Araştırma, Uygurlar zamanında farklı alfabelerle yazılmış geneli Maniheizt ve Budist metinlerin imlâ, ses ve şekil bilgisine bağlı gramer özellikleriyle kâğıt, kalem ve yazı gibi, metinlerin yazımında kullanılan metin dışı malzemelere dayalı dış özellikleri bir arada inceleyerek metinlerin yazılış tarihlerinin tespitini amaçlamaktadır.

Uygur Türkçesi, Kök Türkçe ile birlikte tarihî Türk dilinin Eski Türkçe dönemi içinde değerlendirilmektedir. Kök Türk yazıtları 8. yüzyılda yazılmış, Uygur metinleri ise 8-14. yüzyıllar arasına yayılmıştır. Metinlerin dil özelliklerini inceleyerek ve yazılış tarihlerini tespit ederek, Kök Türkçe ile Uygur Türkçesi arasında ne tür değişimler olduğunu ve bu değişimlerin ne zaman başladığını tespit etmek, araştırmada amaçlanan hedeflerden biridir.

Eski Türkçe'nin sınırlarının nerede bittiği hâlâ tartışmalıdır. Uygur Türkçesi dönemi Eski Türkçe içinde ele alınmasına karşın, birçok araştırmacı Eski Türkçe dönemini 8-11. ya da 8-10. yüzyıllar arasında ele almaktadır. Hâlbuki Uygur Türkçesi olarak adlandırdığımız dönem, 14. yüzyıla kadar sürmüştür. Uygur Türkçesi'nin eser vermeye devam ettiği süre içinde batıda tarihî Türk dili şivelerinin dallanmaya başladığı Harezmi-Altınordu alanında da eserler verilmekteydi. Tarihsel Türk dilinin tasnifinin metinlerin yazıldığı kültür çevresine göre mi yoksa yüzyıllara göre mi yapılacağı konusu hâlâ belirsizdir. Bu bakımdan araştırma, Uygur metinlerinin hangi yüzyıldan itibaren Eski Türkçe'ye ait özellikleri kaybetmeye başladığı ve yeni biçimler kazanmaya başladığı sorununa katkıda bulunmayı da amaçlamaktadır.

Uygur Türkçesi, Uygur alfabesiyle yazılmış İslamî metinler hariç altı yüzyıl sürmüştür. Bu kadar uzun süre içinde Uygur Türkçesi'nde birçok değişiklik olmuştur. Araştırmanın amaçlarından biri de bu değişiklikleri vurgulamak ve Uygur Türkçesinin dönemlerini tespit etmektir. Bunun sonucunda hem Uygur Türkçesi dönemlere ayrılmış hem de bu dönemlerin dil özellikleri ortaya konmuş olacaktır.

Araştırmada Kullanılan Yöntemler

Uygur metinlerinin tarihinin tespitinde 39 ölçüt kullanılmıştır. Bu ölçütlerden büyük bir kısmı imlâ, ses ve şekil özelliklerine bağlı dillik ölçütler, diğer kısmı ise eserlerin kâğıt ve yazı malzemesiyle ilgili dış özelliklerine ilişkin ölçütlerdir. Uygur metinlerinin tasnif edilmesinde ve tarihlendirilmesinde karşılaştırmalı dilbiliminden istifade edilmiştir. Bu anlamda tarihlendirilecek olan metinlerin dil özellikleri, yazılış tarihi belli olan Kök Türk yazıtları ve Uygur metinlerinin dil özellikleriyle mukayese edilerek benzerlikler ve farklılıklar ortaya konmuştur. Ölçütlerin bir kısmı yazıtlarla mukayese edilmeye imkân verirken bir kısmı sadece Uygur metinleriyle mukayese edilebilmektedir.

Uygurlar zamanında yazılmış metinlerden elde edilen bilgilerden hangilerinin metnin tarihini tespit için ölçüt olarak kullanılacağı belirlenmeye çalışılmıştır. Metinler incelenirken, Uygur Türkçesinin standart yazı dilinden farklı değişim veya gelişim gösteren kimi özelliklerinin Uygur Türkçesindeki genel eğilimden çok, boy ve hatta kişi ağız özelliklerini yansıttığı görülmüştür. Standart dilden farklı olan ancak devamlılık arz etmeyen bu yapılar, metnin yazıldığı tarihi tespit etmede kullanılamayacağı için ölçüt olarak belirlenen özelliklerden ayrı ele alınmıştır. Eserlerin tarihlendirilmesinde kullanılacak olan ölçütlerin, Uygur Türkçesinin bütün dönemlerinde görülebilen ve gelişim ya da değişim gösterebilen yapılar olması dikkate alınmıştır. Bunun sonucunda metinlerin yazılış yüzyılını yansıtan imlâ, ses ve şekil özellikleriyle dış yapılarına ilişkin 39 ölçüt belirlenmiştir.

Uygurlar zamanından kalan metinlerin çoğunun yazılış tarihi belli değildir. Bu dönemdeki metinlerin çok azının kolofonunda yazılış tarihini gösteren kayıt vardır. Yazılış tarihi kolofon kaydıyla bilinen bu metinler tespit edilerek, metinlerdeki dil

özellikleri tarihi belli olmayan diğer metinlerin tarihinin tespiti için referans alınmıştır. Metinlerde eski Türk takvimine göre verilen tarihin Milâdî takvimde hangi yıla tekabül ettiği konusunda araştırmacılar tarafından önerilen tarihlerin ne kadar doğru olduğu da metinlerdeki dil özellikleri dikkate alınarak sorgulanmıştır. Bu şekilde çoğu 13/14. yüzyıllara ait tarihi belli metinler bir araya getirilmiştir.

Her bir ölçüt tek tek ele alınmış, ölçütlerin karşılığı Kök Türk yazıtlarında mevcutsa bu şekilde temellendirilmiştir. Kök Türk yazıtlarına dayandırılmayan ölçütler, yazılış tarihi belli olan en erken tarihli Uygur metinleriyle karşılaştırılarak, dillik ölçütün gelişimi ya da değişimi takip edilmiştir. Böylece imlâ, ses ve şekil özellikleri aynı ya da benzer olan metinler, aynı grupta, farklı olan metinler ise ayrı gruplarda ele alınmıştır. Bir grupta yer alan metinlerin bütün özellikler bakımından benzer olmasına özen gösterilmiştir. Metinlerin ait olduğu gruplarda yazılış tarihi belli olan bir metin varsa, gruptaki metinlerin tarihlendirilmesi daha kolay olmuştur. Şayet aynı grupta yazılış tarihi belli olan metin yoksa, gruptaki metinler, önceki ya da sonraki gruplarda yazılış tarihi belli olan metinlerle mukayese edilerek tarihlendirilmiştir.

Araştırma dört ana bölümden oluşmaktadır. I. bölümde, ilk önce Eski Türkçe'nin tanımı ve sınırları ele alınmış, konu üzerindeki tartışmalar değerlendirilmiştir. Daha sonra Uygur Türkçesi'nin sınırları ve dönemlerinden bahsedilmiş, bu dönemdeki dil gelişimi ve değişimi üzerinde kısaca durulmuştur. Uygur metinlerinin tasnif ve tarihlendirilmesinin önemi üzerinde durularak, bu dönemde yazılış tarihi belli olan metinlerin listesi verilmiştir. Uygur metinlerini tarihlendirirken ortaya çıkan problemler üzerinde durulduktan sonra, Eski Türkçe metinlerin tasnif ve tarihlendirilmesi üzerine bugüne kadar yapılmış olan çalışmalar yorumlanmıştır. Son olarak araştırmada kullanılan ölçütler sunulmuştur.

Araştırmanın II. bölümünde, metinlerin tarihlendirilmesinde kullanılan ölçütler izah edilmiş, metinler her bir ölçütte meydana gelen değişikliğe göre tasnif edilmiştir. Ölçütler, metinlerin dış yapı, imlâ, ses bilgisi ve şekil bilgisi özelliklerine göre ayrılarak izah edilmiştir. Ölçütlerdeki durum, metinlerin kronolojik seyrine göre değerlendirilmiş, böylece dillik ölçütün yüzyıllara göre gelişimi takip edilmiştir. Herbir ölçütün en eski

şekli esas alınmış, ölçütteki değişimin olduğu metinler, diğer dil özellikleri ve tarihî bilgilerle benzerlik taşıdığı takdirde aynı yüzyıla yerleştirilmiştir. Bu bölümde metinlerin tarihi tespit edilirken Uygur Türkçesi içinde tarihi belli olan metinlerdeki şekiller de dikkate alınmıştır. Bu ölçütlerin gerek Kök Türkçe dönemi gerekse Uygur Türkçesinin kendi içindeki durumuna göre gelişimi takip edilmiş, bu gelişim/değişimin sebepleri üzerinde durulmuştur. Ölçütün, incelenen metinlerde hangi şekli aldığı örneklerle açıklanmıştır. Metinler yansıttıkları duruma göre tasnif edilmiş ve farklılığın hangi yüzyılda başladığı ve hangi metinleri kapsadığı ortaya konmuştur. Böylece her bir ölçüte göre hem aynı özellikleri taşıyan metinler tespit edilmiş hem de yüzyıllara göre Uygur Türkçesinin dil özellikleri tespit edilmiştir.

Araştırmanın III. bölümünde ise, 39 ölçüt kullanılarak aynı özellikleri gösteren Uygur metinleri yüzyıllara göre tasnif edilmiş, yazıldıkları yüzyıl belirlenmiştir. Burada yazılış tarihi belli olan bir Uygur metniyle aynı özellikleri gösteren metinler, yazılış tarihi belli olan bu metin etrafında toplanarak yüzyıllar belirlenmiştir. Aynı özellikleri gösteren metinlerden meydana gelen grupta yazılış tarihi belli olan herhangi bir metin olmadığı takdirde, gruptaki metinlerin tarihi, yüzyılı tespit edilen daha önceki grupla karşılaştırılarak tespit edilmiştir. Böylece bu bölümde hem yüzyıllara göre Uygur metinlerinin kronolojisi belirlenmiş hem de her bir yüzyılda Uygur Türkesi'nin geçirdiği dil değişimi ortaya konmuştur. Uygur metinleri dil özelliklerine göre sekiz gruba ayrılmıştır. I. grupta yer alan metinler, Uygur Türkçesi'nin en erken tarihli metinleri, son grupta yer alan metinler ise, en geç tarihli metinleridir. II. bölümde ayrı ayrı ele alınan ölçütler, III. bölümde gruplarda yer alan metinlere göre topluca değerlendirilmiştir. Böylece her bir grup, aynı özellikleri gösteren Uygur metinlerinden oluşmuştur.

Araştırmanın IV. bölümünde ise, grupların yüzyıllara göre tarihlendirilmesi yapılmıştır. Bu bölümde ilk önce gruplardaki yazılış tarihi bilinen metinler tespit edilmiş, aynı gruptaki yazılış tarihi bilinmeyen metinler, tarihi bilinen metinle aynı yüzyıla tarihlendirilmiştir. Böylece 8. yüzyıldan 14. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık olarak yedi yüzyıl devam eden Uygur Türkçesi ile yazılmış metinler, neredeyse her biri farklı bir yüzyıla tekabül eden sekiz gruba ayrılmıştır. Grupların sırası kronolojiktir. Diğer bir

ifadeyle Uygur metinlerinin kronolojik sıralaması I. gruptan başlayarak VIII. grupta 14. yüzyılın sonlarında yazılmış metinlerle son bulmaktadır.

Korpus

Çalışmamızda ele aldığımız konu, Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış bütün metinleri içine aldığı için, bu dönemde yazılmış ve yayımlanmış bütün metinler çalışmaya dahil edilmiştir. Özellikle standart Uygur Türkçesi ile yazılmış olan Maniheist, Budist ve Nesturî dinlerine ait metinlerin tamamı korpusa dahil edilmiştir. Bunlar arasında birden fazla alfabeyle yazılmış Budist Uygur metinleri oldukça fazladır ve korpusun büyük bir çoğunluğunu teşkil etmektedir. Maniheist Uygur metinleri, Budist metinlere göre daha azdır. Çalışmamıza dinî çevrelere ait bu metinlerin yanı sıra bazı dindışı Uygur metinleri de dahil edilmiştir. Dindışı konularda yazılmış birçok Uygur metni, standart Uygur yazı dilinden sapmış birçok ağız unsurunu barındırdığı için, çalışmanın dışında tutulmuştur. Buna karşın yazılış tarihi bilinen ve ağız özelliklerinden ziyade dönemin dil yapısını gösteren bazı dindışı Uygur metinleri ise, korpusa dahil edilmiştir. Aşağıda verilen eserlerin kısaltmaları, daha ziyade UW'a göre yapılmıştır.

- AbhiKeng** Geng Shimin: “*A Study of one newly discovered folio of the Uighur ‘Abhidharmakosa-sastra’*”, CAJ, 33, 1989: 36-45.
- AgFrag** Kudara, Kôgi und Peter Zieme: “*Uigurische Âgama-Fragmente (1)*”, AoF, 10, 1983: 269-318.
- ÂgFrag II** Kudara Kôgi und Peter Zieme: “*Uigurische Âgama-Fragmente (2)*”, AoF, 17, 1990: 130-145.
- AntPol** Tezcan, Semih und Peter Zieme: “*Antiislamische Polemik in einem alttürkischen buddhistischen Gedicht aus Turfan*”, AoF, 17, 1990: 146-151, 2 Tafeln.
- ApokrSü** Kara, Georg und Peter Zieme: “*Die uigurische Übersetzung des apokryphen Sûtras ‘Fo ding xin da tuo luo ni’*”, AoF, 13, 1986: 318-376.
- AratUygYazı I** Arat, Reşit Rahmeti, “*Uygurca Yazılar Arasında*”, Makaleler C. I, (Haz. Osman Fikri Sertkaya), TKAE yay: 65, Ankara 1987:573-585.

- AratUygYazı II** Arat, Reşit Rahmeti, “*Uygurca Yazılar Arasında II*”, **Makaleler C. I**, (Haz. Osman Fikri Sertkaya), TKAE yay: 65, Ankara 1987:586-599.
- AY I** Zieme, Peter: **Altun Yaruq Sudur, Vorworte und das erste Buch. Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsûtra (Suvarnaprabhāsottamasûtra)**, Turnhout, 1996 (Berliner Turfan-Texte 18).
- AYLening** Kaya, Ceval, **Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin**, TDK yay: 607, Ankara, 1994.
- AYFinch** Finch, Robert, “*Chapters XVI and XVII From The Uighur Suvarnaprabhāsottamasûtra (Altun Yaruq)*”, **JTS (TUBA)** 17, 1993: 37-197.
- BahşıÖgdisi** Ölmez, Mehmet, “*Tibet Budizmine ait Eski Uygurca Bahşı Ögdisi*”, **Bahşı Ögdisi**, Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags, 60. doğum yılı dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı (haz. Jens Peter Laut, Mehmet Ölmez), Freiburg-İstanbul 1998: 261-293.
- Beichttext** Shōgaito, Masahiro, “*Ein uigurisches Fragment eines Beichttextes*”, **Scholia**, Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde. Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern, Klaus Röhrborn, Horst Wilfrid Brands (edd.), 1981: 163-169.
- BlockFalt** Hazai, Georg, “*Fragmente eines uigurischen Blockdruck-Faltbuches*”, **AoF** 3, 1975: 91-108.
- Bodhic** Raschmann, Simone und Peter Zieme: “*Ein Bodhicaryāvatârâ-Kommentar in alttürkischer Überlieferung*”, **AoF**, 12, 1985: 309-318.
- BT I** Hazai, Georg und Peter Zieme: **Fragmente der uigurischen Version des ‘Jin’gangjing mit den Gâthâs des Meister Fu’. Nebst einem Anhang von T. Inokuchi**, Berlin, 1970 (Berliner Turfan-Texte I).
- BT II** Röhrborn, Klaus: **Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar**, Berlin, 1971 (Berliner Turfan-Texte II).
- BT III** Tezcan, Semih: **Das uigurische Insadi-Sutra**, Berlin, 1974 (Berliner Turfan-Texte III).

- BT V** Zieme, Peter: **Manichäisch-türkische Texte**, Berlin, 1975. (Berliner Turfan-Texte V).
- BT VII** Kara, Georg und Peter Zieme: **Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung**, Akademie Verlag Berlin, 1976 (Berliner Turfan-Texte VII).
- BT VIII** Kara, Georg und Peter Zieme: **Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pandita und der Ma juśināmasamgīti**, Akademie Verlag Berlin, Berlin, 1977 (Berliner Turfan-Texte VIII).
- BT XIII** Zieme, Peter: **Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren**, Berlin, 1985 (Berliner Turfan-Texte XIII).
- BT XX** Zieme, Peter: **Altun Yaruk Sudur**, Berlin 2000 (Berliner Turfan-Texte XX).
- BT XXI** **Die Drei Körper des Buddha (trikaya)**, Brepols 2001 (Berliner Turfan-Texte XXI).
- BuddhBio** Laut, Jens Peter: *"Ein Bruchstück einer alttürkischen Buddhabiographie"*, UAJb, NF 3, 1983: 88-101.
- BuddhKat** Maue, Dieter und Klaus Röhrborn: *"Ein 'buddhistischer Katechismus' in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift"*, ZDMG, 134, 1984: 286-313; 135, 1985: 68-91.
- BuddhStab** Zieme, Peter: *"Zur buddhistischen Stabreimdichtung der alten Uiguren"*, AOH, 29, 1975: 187-211.
- BuyanKäl** Raschmann, Simone: *"Das Gelöbnis des Buyan Kälmis"*, AoF, 14, 1987: 160-174.
- Daśakarma I** Shimin, Geng, Hans-Joachim Klimkeit, Jens Peter Laut, *"Prolegomena zur Edition der Hami-Handschriften der uigurischen Daśakarmapathāvadānamālā"*, TDA 3, Simurg Ankara 1993: 213-230.
- Daśakarma II** Shimin, Geng, Jens Peter Laut *"Aus der Einleitung der uigurischen Daśakarmapathāvadānamālā aus Hami"*, TDA 10, Simurg Ankara 2000: 5-15.

- DhāSū** Röhrborn, Klaus: “*Fragmente der uigurischen Version des ‘Dhāranī-Sūtras der grossen Barmherzigkeit’*”, *ZDMG*, 126, 1976: 87-100.
- DreiPrinz** Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: “*Die Geschichte der Drei Prinzen. Weitere neue manichäische-türkische Fragmente aus Turfan*”, *ZDMG*, 139, 1989: 328-345.
- Ernte** Zieme, Peter: “*Ein uigurischer Erntesege*”, *AoF III*, Berlin, 1975: 109-143 (Tafeln 19-120).
- Ernte II** Zieme, Peter und Adam Molnar: “*Ein weiterer uigurischer Erntesege*”, *AoF*, 16, 1989: 140-152.
- ETS** Arat, Reşit Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, TTK yay: 7,45, Ankara, 1965.
- Geng/Hamilton** Shimin, Geng, James Hamilton, “*L’inscription ouigoure de la stèle commemorative des iduq qut de Qoço*”, *Turcica* 13, 1981: 10-54.
- Genzan** Kudara Kōgi: “*Uigurische Fragmente eines Kommentars zum Saddharmapundarika-Sūtra*”, Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn (ed.): *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*, Wiesbaden, 1988: 34-55; 102-106.
- HamTouHou** Hamilton, James: *Manuscrits ouigours du IXe-Xe siècle de Touenhouang*. T. 1-2, Paris, 1986.
- Hazai** Hazai, Georg: “*Ein buddhistisches Gedicht aus der Berliner Turfan-Sammlung*”, *AOH*, 23, 1970: 1-21.
- Heilk I** Arat, Gabdul Raşid Rachmati, “*Zur Heilkunde der Uiguren*”, *SPAW*, Phil. Hist. 1930: 451-473.
- Heilk II** Arat, Gabdul Raşid Rachmati, “*Zur Heilkunde der Uiguren II*”, *SPAW*, Phil. Hist. 1932: 401-448.
- Höllen** Arat, Reşit Rahmeti, “*Uigurische Bruchstücke über verschiedene Höllen*”, *Makaleler C. I*, (Haz. Osman Fikri Sertkaya), TKAE yay: 65, Ankara 1987: 432-445.
- Xuan III** Röhrborn, Klaus, Mehmet Ölmez: *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2001.
- Xuan VIII** Röhrborn, Klaus: *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1996.

- Xuan X** Tezcan, Semih, *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi, X. Bölüm*, Ankara, 1975
- Kinkashō** Kudara Kōgi: “*Über den Chin-hua-ch’ao genannten Kommentar des Abhidharmakosa-sāstra*”, Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn (ed.): *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*, Wiesbaden, 1988: 27-33; 100-101.
- KudaraAbhidKarika** KUDARA, Kogi, “*A fragment of an Uygur Version of the Abhidhaarmakoṣakarika*”, JA 269, 1981: 325-346.
- KP** Hamilton, James: *Manuscrits ougours de Touen-Houang. Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ougoure*, Paris, 1971.
- Kuanṣi** Tekin, Şinasi, *Uygurca Metinler I Kuanṣi im puser (Ses İşiten İlah), vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapundarika-sutra)*, Atatürk Üniv. Yay: 2, Erzurum 1960.
- LautBemerk** Laut, Jens Peter: “*Bemerkungen zur spätuigurischen Handschrift Mainz 713 (T II Y 58)*”, ZDMG, 133, 1983: 263-272.
- LautHöllen** Laut, Jens Peter: “*Zwei Fragmente eines Höllenkapitels der uigurischen Dasakarmapathāvadānamālā*”, UAJb, NF 4, 1984: 118-133.
- LeCoqChuast** Le Coq, Albert von: *Chuastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores. Gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan)*, Berlin, 1911.
- LeCoqMan-Chotsho** von Le Coq, A. A., “*Ein Manichaisches Buch-Fragment aus Chotsho*”, *Festschrift Vilhelm Thomsen*, Leipzig 1912: 145-154.
- M I** Le Coq, Albert von: *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Berlin, 1912.
- M II** Le Coq, Albert von: *Türkische Manichaica aus Chotscho II*, Berlin, 1919.
- M III** Le Coq, Albert von: *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, Berlin, 1922.
- MaitrH V** Geng Shimin und Hans-Joachim Klimkeit: *Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der*

- Maitrisimit.** In Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und Jens Peter Laut herausgegeben, übersetzt und kommentiert, Bd.1-2, Wiesbaden, 1988.
- MaitrH X** Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: “*Der Herabstieg des Bodhisattve Maitreya vom Tusita-Götterland zur Erde*’. Das 10. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”, *AoF*, 14, 1987: 350-376.
- MaitrH XI** Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: “*Das Erscheinen des Bodhisattva*’. Das 11. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”, *AoF*, 15, 1988: 315-366.
- MaitrH XIII** Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: “*Die Weltflucht des Bodhisattva*’. Das 13. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”, *AoF*, 18, 1991: 264-296.
- MaitrH XIV** Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: “*Der Gang zum Bodhi-Baum*’. Das 14. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”, *MT*, 16, 1992: 25-47.
- MaitrH XV** Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: “*Das Erlangen der unvergleichlichen Buddhawürde*’. Das 15. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”, *AoF*, 20, 1993: 182-234 (13 Tafeln).
- MaitrH XVI** Geng Shimin und Hans-Joachim Klimkeit: “*Das 16. Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit*”, *JTS*, 9, 1985: 71-132.
- MaitrSengim** Tekin, Şinasi, **Maitrisimit Nom Bitig**, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index, Berliner Turfantexte IX, Berlin 1980.
- ManTürkFrag** Zieme, Peter: “*Ein manichäisch-türkisches Fragment in manichäischer Schrift*”, *AOH*, 23, 1970: 157-165.
- ManTürkGed** Zieme, Peter: “*Ein manichäisch-türkisches Gedicht*”, *TDAY-B*, 1968: 39-51.
- Nāmasamgīti** KARA, Georg (1981), “*Weiteres über die uigurische Nāmasamgīti*”, *AoF* 8: 227-236.

- OdaNewFrag** Oda, Juten: “*New fragments of the Buddhist Uighur text ‘Säkiz yükmäk yaruq’*”, **AoF**, 10, 1983: 125-142.
- OdaSekiz** Oda, Juten, “*Uighur fragments of the Block-Printed Text, ‘Sekiz törlügin yarumış yaltrimış nom bitig’*”, **TDED** 24-25 (1980-1986), İstanbul 1986: 325-346.
- PañcFrag** Geissler, Friedmar, Peter Zieme, “*Uigurische Pañcatantra-Fragmente*”, **Turcica** 2, 1970: 32-70.
- PañcFrag II** Ölmez, Mehmet, “*Ein weiteres alttürkisches Pañcatantra-Fragment*”, **UAJb**, N.F. 12, 1993: 179-191.
- Pfahl** Müller, F. W. K. “*Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden*”, **APAW** 1915: 1-38.
- Pothi** Clark, Larry, “*The Manichean Turkic Pothi-Book*”, **AoF** 9, 1982: 145-218.
- Scharlipp** Scharlipp, Wolfgang: “*Fragmente eines uigurischen Kommentars zur Trimsikavijñaptimâtratâsiddhi des Vasubandhu*”, **UAJb**, NF 6, 1986: 122-136, 8 Tafeln.
- ShiminArya** Shi-min, Geng, “*Qadimqi Uygurca Budhistik äsär “Ärya-Trâta-Buddhamâtrika-Vimsatipûga-Stotra-Sûtra” din Fragmentler*”, **JTS** 3 1979: 295-302.
- ShōAv** Shōgaito Masahiro: “*Drei zum Avalokitesvara-sûtra passende Avadânas*”, Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn (ed.): **Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung**, Wiesbaden, 1988: 56-99, 107-119.
- Sogdisch I** Fedakâr, Durdu, “*Das Altürkische in sogdischer Schrift, Textmaterial und Orthographie (Teil I)*”, **UAJb**, N.F. 10, 1991: 85-98.
- Sogdisch II** Fedakâr, Durdu, “*Das Altürkische in sogdischer Schrift, Textmaterial und Orthographie (Teil II)*”, **UAJb**, N.F. 13, 1994: 133-157.
- SPZieme** Zieme, Peter: “*Zwei neue altürkische Saddharmapundarika-Fragmente*”, **AoF**, 16, 1989: 370-379, 3 Tafeln.
- SuvStockh** Kudara, Kōgi und Klaus Röhrborn: “*Zwei verirrte Blätter des uigurischen Goldglanz-Sûtras im Etnografiska Museum, Stockholm*”, **ZDMG**, 132, 1982: 336-347.

- SuvTekin** Tekin, Şinasi: “*Altun Yaruk’un 20. Bölümü: İligler qanlarning köni törüsün aymaq (=Râjasâstra)*”, *JTS*, 11, 1987: 133-199.
- Totenbuch** Zieme, Peter, György Kara, **Ein uigurisches Totenbuch**, Naropas Lehre in uigurischer Übersetzung, Akadémiai Kiadó, Budapest 1978.
- Töpfer** Ehlers, Gerhard: “*Ein alttürkisches Fragment zur Erzählung vom Töpfer*”, *UAJb*, NF 2, 1982: 175-185.
- TT I** Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: **Türkische Turfan-Texte I**, Berlin, 1929.
- TT II** Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: **Türkische Turfan-Texte II**, Berlin, 1929.
- TT III** Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: **Türkische Turfan-Texte III**, Berlin, 1930.
- TT IV** Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: **Türkische Turfan-Texte IV**, Berlin, 1930.
- TT V** Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: **Türkische Turfan-Texte V**, Berlin, 1931.
- TT VI** Bang, Willi, Annemarie von Gabain und G. R. Rahmati: **Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sûtra Säkiz Yükmäk**, Berlin, 1934.
- TT VII** Rahmeti Arat, Reşid: **Türkische Turfan-Texte VII. Von Dr. G. R. Rachmati. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard**, Berlin, 1937.
- TT VIII** Gabain, Annemarie von: **Türkische Turfan-Texte VIII. Texte in Brahmischrift**, Berlin, 1954.
- TT IX** Gabain, Annemarie von und Werner Winter, **Türkische Turfan-Texte IX. Ein Hymnus an den Vater Mani auf “Tocharisch” B mit alttürkischer Übersetzung**, Berlin, 1958.
- TT X** Gabain, Annemarie von, **Türkische Turfan-Texte X. Das Avadana des Dämons Âtavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski. Aus dem Nachlaß herausgegeben**, Berlin, 1959.

- U I** Müller, Friedrich Wilhelm Karl, *Uigurica I*, 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück, 2. Die Reste des buddhistischen 'Goldglanz-Sūtra', Ein vorläufiger Bericht, AKPAW, Berlin 1908.
- U II** Müller, Friedrich Wilhelm Karl, *Uigurica II*, AKPAW, Berlin 1910.
- U III** Müller, Friedrich Wilhelm Karl, *Uigurica III*, Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII), APAW, Berlin 1920.
- U IV** Müller, Friedrich Wilhelm Karl, *Uigurica IV*, SPAW, Berlin 1931.
- UigBrief** Tezcan, Semih und Peter Zieme: "Uigurische Brieffragmente", L. Ligeti (ed.): *Studia Turcica*, Budapest, 1971: 451-460.
- UigSteu** Zieme, Peter: "Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster", *AoF*, 8, 1981: 237-263.
- UigSukh** Zieme, Peter, "Uigurische Sukhāvāṭīvyūha-Fragmente", *AoF*, 12, 1985: 129-149.
- Üçİtig** Barutçu-Özönder, F. Sema, *Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha*, TDK yay: 672, Ankara 1998.
- WarnkeFragm** Warnke, Ingrid: "Fragmente des 25. Und 26. Kapitels des *Kṣanti qilguluq nom bitig*", *AoF*, 10, 1983: 243-268.
- WarnkeKolophon** Warnke, Ingrid, "Ein uigurisches Kolophon aus der Berliner *Turfan-Sammlung*", *Scholia*, yay.: Klaus Röhrborn/Hors Wilfrid Brands (Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde. Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern. Wiesbaden 1981: 215-220.
- WilkensManTürk** Wilkens, von Jens, "Ein manichäisch-türkischer Hymnus auf den *Licht-Nous*", *UAJb* N.F. 16, 2000: 217-231.
- Wettkampf** Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: "Manis Wettkampf mit dem Prinzen. Ein neues manichäisch-türkisches Fragment aus *Turfan*", *ZDMG*, 137, 1987: 44-58.
- YüanHsinTözin** Tekin, Şinasi, *Buddhistische Uigurica der Yüan Zeit*, 1. HSIN Tözin Okıdtaçı Nom, 2. Die Geschichte von Sdaprarudita und Dharmodgata Bodhisattva, Budapest 1980.

- YüanSadDharm** Tekin, Şinasi, **Buddhistische Uigurica der Yüan Zeit**, 1. HSIN Tözin Okıdtaçı Nom, 2. Die Geschichte von Sdaprarudita und Dharmodgata Bodhisattva, Budapest 1980.
- ZiemeAltKomm** Zieme, Peter: “*Aus einem alttürkischen Kommentar zum Goldglanzsûtra*”, Arpad Berta, Bernd Brendemoen und Claus Schönig: **Symbolae Turcologicae. Studies in honour of Lars Johanson on his sixtieth birthday, 8 March 1996**, Uppsala, 1996: 231-238.
- ZiemeBeiträge** Zieme, Peter: “*Beiträge zur Erforschung des Xvâstvânîf*”, MIOF, 12/2, 1966-1967: 351-378.
- ZiemeBhaiş** Zieme, Peter: “*Zur alttürkischen Bhaişajyagurusûtra-Übersetzung*”, AoF, 16, 1989: 198-200.
- ZweiFrag** Maue, Dieter – Klaus Röhrborn: “*Ein zweisprachiges Fragment aus Turfan*”, CAJ 20, 1976: 208-221.
- ZiemeLegenden** Zieme, Peter: “*Zu den Legenden im uigurischen Goldglanzsûtra*”, JTS, 1, 1977: 149-156.
- ZiemeMahayana** Zieme, Peter, “*Bruchstücke einer alttürkischen Übersetzung des Mahāyāna Mahāparinirvānasūtras aus Turfan*”, AoF 18, 1991: 297-303.
- ZiemeNestorisch** Zieme, Peter, “*Das nestorianische Glaubensbekenntnis in einem alttürkischen Fragment aus Bulayıq*”, UAJb, Band 15, 1997/1998: 173-180.
- ZiemeNestorischTurfan** Peter Zieme, “*Zu den nestorianisch-türkischen Turfantexten*”, **Sprache, Geschichte und Kultur** (yay: Georg Hazai, Peter Zieme), Der Altaischen Völker Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference 1969 in Berlin, Akademie Verlag, Berlin, 1974
- ZiemeProbleme** Zieme, Peter: “*Probleme alttürkischer Vajracchedika-Übersetzungen*”, Alfredo Cadonna (ed.): **Turfan and Tun-huang, the text. Encounter of civilisations on the Silk Route**, Firenze, 1992: 21-42.

- ZiemeSutraVolkEr** ZIEME, Peter, “*Ein Weiteres Alttürkisches Fragment “Sutras von der Vollkommenen Erleuchtung”*” AOH 55, 2002: 281-295
- ZiemeTārā** Zieme, Peter: “*Zum uigurischen Tārā-ekavimsatistotra*”, AOH, 36, 1982: 583-597.
- ZiemeUigChristen** Zieme, Peter, “*Ein Hochzeitssegen Uigurischer Christen*”, Scholia, 1981: 221-232.
- ZiemeVorr** Zieme, Peter: “*Die Vorrede zum alttürkischen Goldglanz-Súrta von 1022*”, JTS (TUBA), 13, 1989: 237-243.
- ZiemeWirtschaft** Zieme, Peter: “*Ein uigurischer Text über die Wirtschaft manichäischer Klöster im uigurischen Reich*”, Louis, Ligeti (ed.): *Researches in Altaic languages. Papers read at the 14th meeting of the Permanent International Altaistic Conference held in Szeged, August 22-28, 1971, Budapest, 1975: 331-338.*

Dergi ve Diğer Kısaltmalar

ADAW	Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin
AKPAW	Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften
AKM	Atatürk Kültür Merkezi
AoF	Altorientalische Forschungen
AOH	Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae
APAW	Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften
bkz.	bakınız
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
B	batı yüzü
BK	Bilge Kağan Yazıtı
CAJ	Central Asiatic Journal
çev.	çeviren
D	doğu yüzü
DLT	Divan u Lügat'it-Türk
DTCFD	Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
EDPT	bkz. Clauson 1972
ETü.	Eski Türkçe
G	güney yüzü
IB	İrk Bitig
JA	Journal Asiatique
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society
JSFO	Journal de la Société Fino-Ougrienne
JT	Journal of Turkology
JTS	Journal of Turkish Study (Türklük Bilgisi Araştırmaları)
KB	Kutadgu Bilig
KT	Köl Tigin Yazıtı
MIO	Mitteilungen des Instituts für Orientforschung
Mç	Moyun Çor Yazıtı
Mo.	Moğolca
MSOS	Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen

MT	Material Turcica
NF	Neue Folge
O	Ongin Yazıtı
OLZ	Orientalistische Literaturzeitung
PhTF	Philologiae Turcicae Fundamenta
s.	sayfa
Sogd.	Soğdca
SPAW	Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften
Skr.	Sanskritçe
ŞU	Şine Usu Yazıtı
T	Tonyukuk Yazıtı
Tar.	Taryat Yazıtı
TDA	Türk Dilleri Araştırmaları
TDAYB	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten
TDED	Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
TDK	Türk Dil Kurumu
TK	Türk Kültürü
TKA	Türk Kültürü Araştırmaları
TM	Türkiyat Mecmuası
TMEN	bkz. Doerfer 1963-1975
TTK	Türk Tarih Kurumu
Tü.	Türkçe
UAJb	Ural-Altaysche Jahrbücher
vb.	ve benzerleri
WZKM	Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenland
yay.	Yayınları
ZDGM	Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

Yazı Çeviri Sistemi ve İşaretler

- ' Kélime içinde fazladan yazılmış elif
- đ /t/ ünsüzünün /d/ ile yazılışı
- ą /a/ yerine yazılan /e/
- ę /e/ yerine yazılan /a/
- /g/ ünsüzünün üstte iki nokta ya da sağa yatık çizgiyle yazımı
- ń /n/ ünsüzünün üstte nokta ya da sağa yatık çizgi ile yazımı
- ó /ö/ yerine yazılan /o/
- ş /z/ ünsüzünün /s/ ile yazılışı
- ż /s/ ünsüzünün /z/ ile yazılışı
- ț /d/ harfinin /t/ ile yazılışı
- ų /ü/ yerine yazılan /u/
- A Gramerde a/e ünlülerini gösterir
- I Gramerde i/i/ ünlülerini gösterir
- U Gramerde u/ü ünlülerini gösterir
- () metinde yazılmayan ünlü ya da ünsüz
- [] metnin okunmayan, eksik parçası
- < Daha eski bir şekilden gelir
- > Daha eski bir şekle gider
- + İsim kökünü gösterir
- Fiil kökünü gösterir
- Metinde ayrı yazılmış kısımları gösterir
- * tanıklanmamış, tahmine dayalı şekil
- ~ değişken şekil

I. BÖLÜM

UYGUR METİNLERİNİ TARİHLENDİRME SORUNU

1.1. ESKİ TÜRKÇE VE SINIRLARI

Türkoloji literatüründe Eski Türkçe terimi ile Türklerin İslamiyet ile temas etmeden önce, birçoğu bugünkü Moğolistan'da bulunan Kök Türk alfabesiyle yazılmış yazıtlar ile Tarım havzasında Uygurlar tarafından yazılmış yazma ve baskı yazılı eserler anlaşılmaktadır. Türk dilinin okunabilir, anlaşılabilir ve tarihlendirilebilir en erken tarihli metinleri, II. Kök Türk Kağanlığı döneminde 8. yüzyılda Kök Türk alfabesiyle yazılmış olan Kök Türk yazıtlarıdır.¹ Şüphesiz Türk dilinin 8. yüzyılın ilk yarısında yazılmış yazıtlardan daha erken tarihli metinleri vardır. Gerek Çin kaynaklarında geçen Türkçe isim ve unvanlar gerekse Hunlar dönemine ait Türkçe ibareler, Türk dilinin 8. yüzyıldan önceki varlığına delil teşkil etmektedir. Ancak Türk dilinin daha önceki yüzyılları metinlerle takip edilemediği için karanlık kalmakta, *İlk Türkçe* ve *Ana Türkçe* adlarıyla anılmaktadır.

Türk dilinin yazılı ilk kaynakları olarak kabul edilen Kök Türk yazıtları, Eski Türkçenin başlangıcını oluşturur. Eski Türkçe döneminin Türk dilinin hangi alanlarında yazılmış eserleri kapsadığı konusunda Türkologlar arasında fikir ayrılığı vardır. Genel olarak Kök Türk alfabesiyle yazılmış yazıtlar ile Uygurlar dönemine ait yazma ve baskı yazılı metinler, Eski Türkçe dönemi içinde değerlendirilmektedir. Ancak bazı Türkologlara göre Eski Türkçe, bu alanlara ait metinlerin yanı sıra İslamî çevrede yazılmış Karahanlı metinlerini de kapsar.

¹ Bugün Türkolojide hem yazıtların ait olduğu dönemin hem de bu dönemde kullanılan alfabenin adlandırılmasında birlik olduğunu söylemek mümkün değildir. Kök Türk yazıtları, son zamanlarda batı Türkolojisinde *runiform inscriptions* (runik yazıtlar) adıyla anılırken (Erdal 2004), bizde genel olarak *Orhon/Orhun Yazıtları* ya da *Kök Türk Yazıtları* adıyla zikredilmektedir. Yazıtlarda kullanılan yazı ise, *runik alfabe* (T. Tekin 2000) ya da *Kök Türk alfabesi* adıyla anılmaktadır. Alfabenin Kök Türklerin yanı sıra Uygurlar dönemine ait yazıtlar ile Yenisey, Talas ve Altay bölgelerinde de bulunmasından dolayı, yazıtlar/kitabeler ya da runik yazıtlar şeklinde genel ifade kullanmak yerine dönemleri birbirinden ayırt etmesi için Kök Türk yazıtları tabirini tercih ettik. Yazıtlarda kullanılan alfabeyi ise, runik alfabe yerine Kök Türk alfabesi şeklinde adlandırmayı yeğledik.

Bugün Eski Türkçe'nin hangi coğrafi bölgeleri ve hangi yüzyılları kapsadığı konusunda birtakım belirsizlikler vardır. Eski Türkçe, 8-10. yüzyıllar arasında kuzeydoğuda Orhon bölgesinde Yenisey, Kök Türk ve Uygur yazıtları ve kuzeybatıda Talas bölgesinde Talas (Kırgız) yazıtlarıyla başlamış, 8-14. yüzyıllar arasında güneyde Tarım havzasında Turfan, Hami, Miran, Tunhuang, Suchou ve Liangchou'daki Uygurlar dönemine ait eserlerle devam etmiştir. Hatta Uygurca eserler, bazı bölgelerde 17. yüzyılın sonlarına kadar istinsah edilmeye devam etmiştir. *Altun Yaruk*'un *Leningrad* nüshası 1687 yılında istinsah edilmek suretiyle Eski Türkçe'nin sınırlarını bir bakıma 17. yüzyıla kadar genişletmiştir. *Altun Yaruk*'un geç nüshasına ilave edilen *Buyan Evirmek* kısmı 17. yüzyılda yazılmıştır.

Bir taraftan 14. yüzyıla kadar Turfan bölgesinde yazılmış Uygur metinleri, hatta 1687 tarihli *Altun Yaruk*, Eski Türkçe (Alttürkische, Old Turkic) korpusun bir parçası olarak ele alınırken (Gabain 1988, Erdal 2004), diğer taraftan 11. yüzyılda yazılmış Karahanlı metinleri başka bir dönemin, Orta Türkçe'nin (Mitteltürkische) başlangıcı olarak değerlendirilmektedir (Brockelmann 1954). Karahanlı sahasında yazılmış metinler, bazı özellikleri bakımından Uygur metinlerinden daha ileri bir aşamada olsa bile, iki dil alanı arasındaki farklılıkların daha çok diyalektoloji ve leksikolojiyle alakalı olması, Karahanlı metinlerinin de Eski Türkçe dönemi içinde değerlendirilmesine imkân vermektedir. Karahanlı Türkçesi ile yazılmış metinler, birçok benzer yönleriyle Budist Uygur metinleriyle birlikte Eski Türkçe içinde ele alınabilir (Barutcu-Özönder 2002b: 206). Onun için “dönem, saha (coğrafya) ve medeniyet çevreleri ayrılıklarından meydana gelen birkaç küçük farklılığı dikkate almazsak Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçelerini tek bir yazı dili olarak kabul edebiliriz.” (Ercilasun 2004: 349). Bu bakımdan Eski Türkçe'nin coğrafi dağılımı, Karahanlı sahasında yazılmış metinlerin de dahil edilmesiyle, batıda Kaşgar ve Yarkend bölgelerine kadar uzamaktadır (Doerfer 1991: 171).

Bu bakış açısının sonucu olarak Eski Türkçe, son zamanlarda yapılan tasnif denemelerinde Karahanlı sahasında yazılmış metinleri de kapsamaktadır. Doerfer (1993), Eski Türkçe dönemini, Eski Doğu (älterer osttürkischer) ve Eski Batı Türkçesi (älterer westtürkischer) olarak ikiye ayırmıştır. Eski Türkçe'nin Doğu koluna Kök

Türkçe ve Uygur Türkçelerini, Batı koluna ise Karahanlı Türkçesi'ni yerleştirir. L. Johanson (1998: 85), Eski Türkçe'yi (The Older Period) 7. yüzyıldan başlatır ve *runik harfli metinler*, *Uygur metinleri* ve *Karahanlı metinleri* olmak üzere üç gruba ayırır. Eski Türkçe M. Erdal'a (1998: 138, 2004: 6-8) göre ise, *Türk runik harfli yazıtlar* (7-10 yy.), *Eski Uygur metinleri* (9-13. yy.) ve *Karahanlı sahasında 11. yüzyılda yazılmış metinlerden* oluşur. Erdal, Karahanlı Türkçesi ile yazılmış metinlerin hepsini Eski Türkçe içinde değerlendirmez. Ona göre *Kutadgu Bilig*, *Divanü Lügat'it-Türk* ve Uygur alfabesiyle yazılmış olan *Yarkend dokümanları* Eski Türkçe korpusa dahilken, 11. yüzyıldan sonra yazıldığı bilinen *Atebet'ül-Hakayık*, farklı dil özellikleri gösterdiği için Orta Türkçe dönemine aittir.

Gabain (1988: 1), Malov (1951: 3), Baskakov (1962: 123), Ş. Tekin (1992) gibi araştırmacılar, Eski Türkçe'nin Kök Türk yazıtları ile Uygur metinlerinden ibaret olduğunu düşünürler ve ilk İslamî metinleri bu döneme dahil etmezler. L. Ligeti (1951: 321), Uygur metinlerinin bir kısmını Eski Türkçe içinde bir kısmını ise Orta Türkçe içinde ele alır. Clauson (2002: 42-43), Eski Türkçeyi, üçe ayırır. Kök Türk yazıtlarını "Türkün", Maniheist metinleri "Uygur", Uygurlardan kalan diğer metinleri ise "Uygur-A" şeklinde adlandırır.

Erdal (2004: 7), Eski Uygur Türkçesini 9. yüzyıldan başlatır ve 13. yüzyıla kadar devam ettirir. Halbuki bazı Maniheist metinlerin hem dil özelliklerinin Kök Türk yazıtlarına benzerliği hem de içerdiği tarihî bilgiler bakımından 8. yüzyılda yazıldıkları söylenebilir (Ş. Tekin 1992). Erdal'a göre 13. yüzyıldan sonra yazılmış Uygur metinleri, farklı dil özelliklerine sahip oldukları için, Eski Türkçe içinde değerlendirilemez. Rona-Tas'a göre (1991: 30) Eski Türkçe (Old Turkic), 5. yüzyılın başlarından 13. yüzyılın başlarına kadar olan dönemi kapsar. Rona-Tas, bu dönemi kendi içinde dört gruba ayırır:

- Erken Eski Türkçe (Early OT) 400-550
- Geç Eski Türkçe I (Late OT) 550-700
- Geç Eski Türkçe II (Late OT) 700-1000
- Geç Eski Türkçe III (Late OT) 1000-1200

Rona-Tas, diğer taraftan Orta Türkçe'yi (Middle Turkic) 1200 yılından başlatır. Bu tasnifte Karahanlı Türkçesi, Geç Eski Türkçe'nin III. dönemine rastlar. Rona-Tas, 1000-1200 tarihleri arasına yerleştirdiği bu dönemde Eski Türkçe'nin devamı olarak kabul ettiğimiz Uygur Türkçesi ile genellikle Orta Türkçe içinde görülen Karahanlı Türkçesi'ni aynı grupta değerlendirmiştir. Moğol hâkimiyetinin başladığı 1200'lü yıllar, Rona-Tas'ın tasnifinde Orta Türkçe döneminin başlangıcını oluşturur. Moğol hâkimiyeti altında yazılan ve geç Uygur metinleri olarak değerlendirilen Uygur Türkçesi'nin geç dönem eserleri, Rona-Tas tarafından Orta Türkçe döneminin erken dönemi olarak ele alınmıştır.

Eski Türkçe üzerine çalışanlar, dönemin ne zaman başladığı ve bittiği konusunda farklı görüşlere sahiptir. Türk dilinin tarihi bilinen ilk yazılı metinleri Kök Türk yazıtları olduğu için, Eski Türkçe de Kök Türk yazıtlarıyla başlamaktadır. Gabain (1988: 1) ve Ş. Tekin (1992) Eski Türkçe'yi 8. yüzyıldan başlatır, 13-14. yüzyıllara kadar götürür. Ş. Tekin, Eski Türkçe'yi "*Türklerin, İslâm dinini kabul etmeden önce Moğolistan bozkırları ile Tarım bölgesi ve civarında kullandıkları dil*" olarak tanımlamış ve birbirinin devamı niteliğinde 1. Kök Türkçe ve 2. Uygurca olmak üzere iki ayrı bölümde ele almıştır (1992). Tekin'e göre (1992: 77) Eski Türkçe, 690-740 yıllarından Moğol devrinin sonuna, 1360 yılına, hatta 17. yüzyıla kadar Budist çevrenin dili olarak kullanılmıştır:

"İslâmlıktan önceki Türk dili, çeşitli kültür çevre ve merhalelerinden geçtikten sonra ve başlangıçta dar sahalara inhisar edip, yazı ve din değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan bazı ağız farklarını bünyesinde erittikten sonra (X-XI. yy.), tek bir yazı dili halinde oluşmuş ve Moğol devrinin sonuna, hattâ bazı bölgelerde XVII. yüzyıla kadar burkancı çevrelerin kültür dili olarak devam etmiştir."

Ligeti (1951: 321), Eski Türkçe'yi 6-9. yüzyıllar arasına yerleştirir ve 10. yüzyıldan itibaren yazılmış metinleri Orta Türkçe kabul eder. Hatta Mani ve Buda tercümelemleri ile Uygur yazı dilinin kuruluş devrini Orta Türkçe (10-15. yy) içinde değerlendirir. Eski Türkçe, Malov'a göre (1951: 3) 5-15, Baskakov'a göre (1962: 123) 5-10, Rona-Tas'a göre (1991: 30) 5-13, Doerfer'e göre (1993) 7-14, Erdal'a (1979a, 2004) göre ise 7-13. yüzyılları kapsar.

Tasnif denemelerinden de anlaşılacağı üzere, Eski Türkçe'nin sınırları konusunda farklı görüşler vardır. Bu tasniflere göre Eski Türkçe genel olarak 13. yüzyılda sona ermektedir. Bazı Türkologlar, Uygur sahasında 13. yüzyıldan sonra yazılmış metinleri, dil özellikleri bakımından önceki yüzyıllara ait metinlerden farklı olduğu için Eski Türkçe içinde değerlendirmez (Erdal 1979a; 2004). Uygur Türkçesi'nde 13. yüzyıldan sonra yazılmış metinleri, farklı dil özelliklerine sahip oldukları için başka bir dönemde mi yoksa dil özelliklerindeki farklılıklara rağmen aynı medeniyet dairesine dahil oldukları için Eski Türkçe içinde mi değerlendirmek gerektiği konusunda açıklık yoktur.

Bize göre Eski Türkçe, farklı coğrafi bölgelerde ve medeniyet dairelerinde 8. yüzyıldan 14. yüzyılın sonlarına kadar yazılmış metinleri kapsar. 13-14. yüzyıllarda Turfan'da yazılmış olan Uygur metinleri, dil özellikleri bakımından diğer metinlerden farklı olsa da, bu farklılıklar metinlerin başka bir dönemde değerlendirilmesine yetecek kadar değildir. Bu sebeple Eski Türkçe, ait oldukları medeniyet dairelerine ve dil yapılarına göre üç alt gruba ayrılabilir:

1. Kök Türk alfabesiyle yazılmış yazıtlar,
2. Eski Uygur Türkçesi metinleri,
3. Karahanlı dönemi metinleri.

Kök Türk Alfabesiyle Yazılmış Yazıtlar

Türk dilinin okunabilir, anlaşılabilir ve tarihlendirilebilir ilk metinleri, Türk runik alfabesiyle yazılmış olan yazıtlardır. Kaideler üzerine yerleştirilen taşlara ya da kayalara yazılmış olan yazıtlar, bir taraftan Türk dilinin ilk yazılı örnekleri olmaları bakımından, diğer taraftan da Türk kültür ve tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Türk runik harfleriyle yazıt dikme geleneği, 7. yüzyılda başlamış ve geniş bir coğrafyaya yayılarak uzunca bir süre devam etmiştir. Eski Türkçe, 580 yılında üç yüzü Soğdca, bir yüzü Çince yazılmış olan Bugut yazıtı esas alınarak VI. yüzyıldan itibaren başlatılmak istense de, Türk dilinin ilk örneklerinin II. Kök Türk Kağanlığı döneminde yazılmış olan Kök Türk yazıtları olmasından dolayı, Eski Türkçenin başlangıcı 7. yüzyıldır. Bu

sebeple Eski Türkçe'nin ilk safhasını 7-10. yüzyılları kapsayan (Erdal 2004: 6) Türk runik harfli yazıtlar oluşturmaktadır.

Türk runik harfli yazıtları, hem coğrafi yayılışlarına hem de içeriklerine göre tasnif etmek mümkündür. Yazıtlar, coğrafi konumlarına göre bugünkü Moğolistan'da bulunan *Kök Türk ve Uygur yazıtları*, Yenisey havzasının üst kısımlarında keşfedilen *Yenisey yazıtları*,² bugünkü Kazakistan ve Kırgızistan sınırları içinde kalan *Talas yazıtları*³ ve son olarak Altay dağlarında bulunan *Altay yazıtları* şeklinde tasnif edilebilir. Moğolistan'da bulunan Kök Türk ve Uygur yazıtları, devleti yönetenler tarafından yazdırıldığı için resmî karakter taşıırken, diğer bölgelerde bulunmuş olan yazıtlar, kişisel bilgiler ihtiva eder.

Eski Uygur Türkçesi Metinleri

Eski Uygur Türkçesi, Kök Türkçe'nin devamı olarak düşünülse de, bazı yönleriyle ondan farklıdır. Türk dilinin bu iki alanı arasında görülen ayrılıklar, daha çok kültür çevrelerinin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Eski Uygur Türkçesi, 8. yüzyılın sonlarından 14. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık yedi yüzyıl farklı kültür çevrelerinde ve farklı alfabelerle yazılmış metinlerin ait olduğu dönemin adıdır. Eski Uygur metinleri, Türk runik harfli yazıtlardan farklı bir medeniyet dairesinde yaratılmıştır. Uygurların Maniheizmi ve Budizmi kabul etmesi, tabii olarak ortaya konulan eserlerin hem dış yapılarında hem de içeriklerinde birtakım değişikliklere sebep olmuştur. Her şeyden önce kabul edilen yeni din, alfabe değişikliğini de beraberinde getirmiştir. Uygur metinlerinin yazımında runik, Mani, Soğd, Uygur, Brahmi, Tibet ve Nesturî alfabeleri kullanılmıştır. Bunlar içinde en yaygın olanı Maniheizm metinlerin de yazımında kullanılan Soğd alfabesinden geliştirilmiş Uygur alfabesidir. Bu dönemde meydana getirilen eserlerin çoğu dinî ve tercümedir. Uygur metinleri, içeriklerine göre; Maniheizm

² Yenisey yazıtlarının Kök Türk yazıtlarından önce mi yoksa sonra mı yazıldığı kesin olarak belli değildir. Clauson (2002: 69), Yenisey yazıtlarının kapalı /e/ fonemini göstermesi ve bazı dil özelliklerinin Kök Türk yazıtlarından daha eskicil olması sebebiyle 6. veya 7. yüzyıllarda yazılmış olabileceğini düşünür. Erdal ise (2004) Yenisey yazıtlarından bazılarının Kök Türk yazıtlarından önceye ait olabileceğini ifade eder.

³ Türk Runik harflerle yazılı yazıtlardan Talas (Kırgız) yazıtlarının 10. yüzyılda yazıldığı kabul edilmektedir.

metinler, Budist metinler, Nesturî metinler ile din dışı metinler ve senet, kişisel ya da askerî mektuplar, tıp ve astrolojiye ait metinler, sözlükler, folklorik kaynaklar gibi sivil dokümanlardan oluşur (% 20). Uygurlardan kalma metinlerin çoğu Maniheist (% 10) ve Budist (% 70) çevreye aittir (Zieme 1969: 1).

Eski Uygur Türkçesi, hem klasik dönem metinlerinin istinsah edilmesi hem de yeni eserler tercüme edilmesiyle 14. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Özellikle Moğol hakimiyetinden sonra tercüme edilen metinlerin dil özellikleri, önceki yüzyıllarda yazılan metinlerden farklı olduğu için, bazı Türkologlar tarafından Eski Türkçe korpusun dışında tutulmuştur (Erdal 1979a). Uygurlardan kalan yazma ve baskı yazılı metinlerin yayımı hâlâ devam ettiği için bu dönem hakkında bilinenlere her zaman yeni bilgilerin eklenmesi ihtimali büyüktür.

Karahanlı Metinleri

Doğu Türkistan'da Uygur Türkçesi 14. yüzyılın sonlarına kadar devam ederken, batı Türkistan'da İslamiyeti kabul etmiş Türk boyları 11. yüzyılda Türk dilinin ilk İslamî metinlerini vücuda getirmişlerdir. Karahanlılar döneminde yazılmış metinler, dil özellikleri bakımından Eski Türkçe'nin diğer iki alanında yazılmış metinlerden çok farklı değildir. Bu alanlar arasında var olan farklılıklar, farklı kültür çevrelerinde yaratıldıkları için daha çok leksikolojiye dayanmaktadır. Karahanlı Türkçesi ile Kök Türk ve Uygur Türkçeleri arasında bazı morfolojik farklılıklar olsa da bu farklılıklar yazı dillerini birbirinden ayıracak kadar büyük değildir. Erdal, Karahanlılar döneminde yazılmış bütün metinleri Eski Türkçe korpusa dahil etmez. Ona göre Karahanlılar zamanında 11. yüzyılda yazılmış metinler Eski Türkçe özellikleri gösterirken, 12. yüzyılda yazılmış *Atebetü'l-Hakayık*, daha ileri aşamaya ulaşmış dil özelliklerinden dolayı Eski Türkçe dışında tutulmalıdır (Erdal 2004: 9). Karahanlı metinleri Arap alfabesiyle yazılmıştır; ancak *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshası ve Yarkend dokümanları Uygur alfabesiyle yazılmıştır.

1.2. UYGUR TARİHİ, DİLİ VE EDEBİYATI

Uygur Türkleri, 745 yılında Ötüken’de kendi devletlerini kurmadan önce çeşitli Türk birliklerinin içinde yer almışlardır. Uygurları ilk olarak 5. yüzyılın başlarından itibaren *Tölös* birliği içinde görüyoruz. 5. yüzyıldan 8. yüzyılın ortalarına, Ötüken Uygur Devletinin kuruluşuna kadar, II. Kök Türk Kağanlığı idaresi altında Ötüken’in kuzeyinde Basmıl ve Karluk Türkleriyle birlikte yaşayan Uygurlar,⁴ Kağanlık idaresindeki diğer Türk boyları Basmıl ve Karluk Türkleriyle birleşerek 744 yılında Kök Türk Kağanlığına son vermiş, daha sonra bu Türk boylarını da nüfuzları altına alıp Ötüken Uygur Kağanlığını kurarak tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır (745-840).

Ötüken ve civarında I. ve II. Kök Türk Kağanlıkları’ndan sonra gelen ikinci Türk devleti, Uygurların idaresi altında kurulmuştur ve *Uygur Bozkır Devleti*, *Orhun Uygur Kağanlığı* ya da *Ötüken Uygur Devleti* adlarıyla anılmaktadır. Devletin sınırları doğuda Su-wei, batıda ise Altay dağlarına kadar uzanmaktadır. Hem siyasî yapısı hem de yaşama tarzı bakımından Kök Türk Kağanlığından farklı olmayan Ötüken Uygur Kağanlığı’nın idare edildiği merkez (ordu-balık), Orhun nehri yakınlarında inşa edilen *Karabalgasun*’dur.

839 ve 840 yılları Uygurların iç karışıklık ve kıtlıkla mücadele ettiği yıllardır. Kırgızlar 840 yılında Uygur Bozkır Devleti’ne son vererek Uygurların tarihinde başka bir sayfanın açılmasına sebep olmuşlardır. Uygurlar bu olaydan sonra dört bir tarafa göç etmeye başlamışlardır.⁵

Ötüken’den ayrılan Uygur Türkleri, beş farklı bölgeye dağılmıştır. On beş Uygur boyu batıdaki Karluklara sığınmıştır. Bu Türk boylarından bir kol Tibetlilere, bir kol da Anhsi bölgesine gitmiştir. Uygurlardan küçük bir grup doğuda Moğollara sığınmıştır. 13 boydan meydana gelen başka bir grup Çin’in güneyine yerleşmiştir. Diğer Uygur

⁴ Uygurların II. Kök Türk Kağanlığı zamanında tülkenin kuzeyinde yaşadıkları, BK yazıtındaki şu ifadelerden anlaşılmaktadır: *selenge koodı yorıpan karagan kısılta ebin barkın anta buzdum [.....] yıška agdı uygur ilteber yüzçe erin ilgerü tezip bardı* (BK D 37). “Selenga (nehri boyunca) aşağıya yürüyüp Karağan geçidinde evini barkını orada bozdum..... dağa tırmadılar. Uygur’ların Elteberi yüz kadar adamla doğuya doğru kaçıp gitti” (Gömeç 1997: 20).

⁵ Ötüken Uygur Kağanlığı hakkında daha teferruatlı bilgi için bkz. Gömeç (1997), Mackerras (2000), Çandarlıoğlu (2002) ve Taşağıl (2002).

boyları Doğu Türkistan'a göç etmiş, Kansu ve Turfan ile Karaşahr bölgelerine yerleşmişlerdir (Çandarlıoğlu 2002).

Kansu Uygur Devleti

Ötüken'den ayrılan Uygurların bir kısmı Tibet ve An-hsi bölgesine göç ederek Kansu (Kan-chou) merkezli *Kansu Uygur Hanlığı*'ni kurmuşlardır.⁶ IX. yüzyılın sonlarında Uygurların hakimiyeti altına giren Kansu, X. yüzyılın ortalarından itibaren bölgenin cazibe merkezlerinden biri olmuştur (900-1028). Kansu Uygurları, 1028 yılında Tangut ve Kitanların hâkimiyeti altına girmişlerdir. Kansu Uygur Hanlığının Uygur edebiyat tarihi bakımından önemi, Tun-huang (Bin Buda) mağaralarının bulunduğu bölgede olmasıdır. 17 numaralı Bin Buda mağarasından çıkarılan metinler, Uygur Türkçesi'nin tarihî gelişimini tespit etmek için özel bir yere sahiptir. Bölgede yazılan Uygur metinleri 1028 yılındaki Tangutların saldırısından korumak amacıyla, XI. yüzyılın başlarında Bin Buda mağaralarına konulmuş ve mağaralar duvarla örülmüştür. Bundan dolayı Bin Buda mağaralarında bulunan metinlerin en geç XI. yüzyılın ilk yarısında yazılmış oldukları düşünülmektedir (Hamilton 1998: 6). Kansu Uygurları 1226 yılında Çengizlilerin hakimiyeti altına girmiştir. Kansu'daki Uygur Türkleri, Beş Balık Uygurlarının aksine Budizme inanmışlardır. Budizm günümüze kadar Kansu'da Sarı Uygurlar tarafından devam ettirilmiştir.

Hoço (Turfan) Uygur Devleti

Bugünkü Turfan bölgesine yerleşen Uygurlar, tarihte Hoço (Kao-ch'ang) veya Turfan Uygur Devleti olarak adlandırılmışlardır (850-1368).⁷ Uygurların IX. yüzyıl ortalarında yerleştiği Hoço merkezli bölge, Uygur kültürünün en üst seviyede yaşandığı bölge olmuştur. Hoço devleti ilk önce 1206 yılında Kara Hitay devletinin, 1209 yılında da Cengiz Hanın hâkimiyetine girmiştir. Hoço Uygur devleti, Hoço, Beş Balık, Hami ve Karaşahr şehirlerinde önemli eserler meydana getirerek bölgenin kültür merkezlerinden

⁶ Kansu Uygur Türkleri için bkz. Hamilton (2000), Çandarlıoğlu (2002) ve Taşağıl (2002).

⁷ Hoço Uygur devleti için bkz. Gabain (1961b), Zieme (2000b), Çandarlıoğlu (2002) ve Taşağıl (2002).

biri olmayı başarmıştır. Beş Balık yazlık, Hoço kışlık başkentleridir. Uygur hükümdarları *İdikut* unvanıyla anılıyorlar, başkentlerine de *İdikut* şehri deniliyordu. 13. yüzyılın ortalarından itibaren Uygurlar tamamıyla Moğol hâkimiyeti altına girmekle birlikte kültürel varlıklarını 16. yüzyıla kadar devam ettirmişlerdir. 13. yüzyıldan itibaren Hoço, Turfan ve Beş Balık şehirlerinde İdi-Kut ünvanlı Uygur hükümdarlarının buldukları görülmektedir.⁸ Bilhassa Kubilay Han (Yüan) döneminde Uygur Budizmine ait birçok eserin kaleme alınması, Uygurların Moğol imparatorluğu içinde askerî güç kadar kültürel üstünlüğü de elinde bulundurduklarını göstermektedir. Kansu Uygurlarının 14. yüzyılın ortalarına kadar yazdıkları dinî metinleri, 17. yüzyılın sonlarına kadar çoğaltarak yaşattıkları bilinmektedir. Hoço Uygurları 1260 yılına kadar Moğollara bağlı hayatlarını devam ettirdiler. Hoço Uygur devletine 1368 yılında Ming hanedanı tarafından son verilmiştir. 13. yüzyıldan sonra Turfan bölgesindeki Uygurlar hızla İslamiyeti kabul etmişlerdir. Böylece Budizm 13-14. yüzyıllarda daha doğuya Sa-chou bölgesine kaymış, burada birçok Budist eser tercüme edilmiştir.

Uygurlar, Moğol idaresi altında Moğol kültürünün gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Uygurlar, Moğolların 13. yüzyılın başlarında Cengiz Kağan zamanında (1205-1227), başlattığı yayılma hareketine gönüllü olarak destek vermişler, özellikle Moğol yazı dilinin oluşmasında önemli katkılar sağlamışlardır. İpek yolunda üç bin yılı aşkın sürede elde edilen deneyim ve dinî gelenek hakkındaki bilgileri, Moğolların bölgede başarılı olmasında önemli bir etken olmuştur. Bu katkılar sayesinde Uygur kültürü ve edebiyatı, Yüan İmparatorluğunun yıkıldığı 14. yüzyılın sonlarına kadar Turfan bölgesinde varlığını devam ettirmiştir.

Uygurların Moğol kültürüne en büyük katkıları, yazı sistemine sahip olmayan Moğollara Uygur alfabesini vermiş olmalarıdır. Yüan İmparatorluğu zamanında Uygur alimleri, imparatorluğun başkenti Dadu'da (Pekin) Budist eserlerin çeviri işlerine başlamışlar, bundan dolayı da Uygur alfabesi ve Budist geleneği Moğollar tarafından aynen kabul edilmiştir. Uygurlar 13. yüzyılda Uygur alfabesinden hareketle Moğol yazısını geliştirmişler ve bu alfabeyle Moğol yazı dilinin ilk eserlerini vermeye başlamışlardır. Tam bu esnada Uygur yazısının şekli, baskı yazı tekniğinin kullanılmaya

⁸ Moğol idaresi altındaki Uygur Türkleri için bkz. Saguchi (2000): 219-234.

başlanmasıyla değişmiştir. Baskı yazı tekniğiyle yazılmış ilk Uygur metinleri, Yüan hanedanı zamanında ortaya çıkmıştır.

Uygur tarihindeki hareketliliğe ve dağınıklığa paralel olarak Uygur edebiyatı da farklı kültürlerin tesiri altında oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. İç Asya, değişik dinlerin ve kültürlerin kesişme noktasında bulunduğu için, bu bölgede yaşayan Türkler, daima farklı dinler ve kültürler ile temas halinde olmuşlardır. Kabul edilen her din, alfabeti ve edebî yapısını da kaçınılmaz olarak beraberinde getirdiği için, Uygurlar tarafından ortaya konulan eserler, birçok alfabeye yazılmış farklı dinî çevrelere ait eserlerdir.

Uygur edebiyatı denilince akla, daha çok Maniheizt ve Budist çevrelerde yazılmış dinî metinler gelmektedir. Ötüken Uygur Kağanlığı (744-840) zamanına ait olan ve Uygur yazıtları olarak bilinen yazıtlar, hem yazıldıkları malzeme hem de içerik bakımından, Kök Türk ve Türk coğrafyasının diğer yerlerinde bulunan yazıtların devamı oldukları için, Eski Türkçe'nin Türk runik harfli yazıtlar safhasında ele alınmaktadır (Erdal 2004: 7). Dolayısıyla Ötüken'de Uygurlar tarafından dikilen yazıtlar, Uygur edebiyatı içinde değerlendirilmez.

Uygur edebiyatını içerik bakımından dört gruba ayırabiliriz:

1. Maniheizt Uygur edebiyatı,
2. Budist Uygur edebiyatı,
3. Hristiyan Uygur edebiyatı,
4. Dindışı Uygur edebiyatı.

Şu ana kadar yayımlanan metinlerden hareket ederek, Uygur külliyatı içinde en geniş yer tutan metinlerin Budist çevrede yazıldıkları görülmektedir. Uygurlardan kalan metinlerin büyük bir kısmı Berlin koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. Muhtevasına göre Berlin koleksiyonundaki Uygur metinlerinin oranı, Maniheizt metinler % 10, Budist metinler % 70, diğer metinler % 20 şeklindedir (Zieme 1969: 1). Hristiyanlığın Nesturî mezhebine bağlı Uygur metinleri ise oldukça az yer tutar.

Uygur metinleri, 20. yüzyılın başlarında Turfan ve Kansu bölgesine yapılan araştırma gezilerinin sonucunda elde edilmiştir. Bölgeye ilk araştırma gezisi Ruslar tarafından yapılmış, daha sonra İngilizler, Macar asıllı Aurel Stein'i görevlendirerek, özellikle Tunhuang'da Bin Buda Mağaralarındaki çeşitli dillere ait eserleri British Library'ye taşımaya başarmışlardır. Turfan bölgesine asıl araştırma gezileri Almanlar tarafından yapılmıştır. Albert Grünwedel ve Albert von Le Coq başkanlığında Doğu Türksitan'a yapılan dört araştırma gezisi sonucunda birçok Uygur metni, Berlin'e taşınmıştır. Bunlar dışında Fransız ve Japon araştırma gezileri sonucunda elde edilen metinler, bu ülkelerdeki koleksiyonlarda ya da kütüphanelerde muhafaza edilmektedir. (Elverskog 1997: 2-4).

Maniheizt Uygur Edebiyatı

Uygurlar, güneye, Tarım bölgesine doğru göç etmeden evvel, daha Ötüken'de iken 762 yılında Ötüken Uygur Kağanlığının üçüncü kağanı Böğü Kağan zamanında, Maniheizmi devlet dini olarak kabul etmiş ve yeni dinin tesiriyle mabetler inşa etmişler ve böylece yerleşik hayata geçerek bambaşka bir hayat tarzını benimsemişlerdir.⁹

Böğü Kağan'ın Maniheizmi kabul ettiği 762 yılını, Maniheizt Uygur edebiyatının başlangıcı olarak kabul edebiliriz. Nitekim Maniheizt çevrede yazılmış bazı Uygur metinlerinin, hem tarihî bilgilerden hem de dil özelliklerinden dolayı 8. yüzyılda yazıldıkları bilinmektedir (Ş. Tekin 1965: 26). Birçok Maniheizt Uygur metni, Türkologlar tarafından klasik öncesi dönemde, başka bir ifadeyle erken Uygur metinleri arasında değerlendirilmektedir (Erdal 2004: 7). Bu anlamda 8. yüzyıl, hem ilk Maniheizt metinlerin yazıldığı hem de Uygur edebiyatının ilk nümunelerinin verildiği yüzyıl olarak değerlendirilmelidir. Maniheizt Uygur metinleri, 10. yüzyıldan sonra iyice azalmaya başlamış (Ş. Tekin 1965: 29), 11-12. yüzyıllarda ise Pothi, TT III gibi geç Maniheizt metinler dışında Maniheizme ait metin yazılmamıştır. Böylece Maniheizt

⁹ Böğü Kağan'ın Maniheizmi devlet dini olarak kabul ediş törenini tasvir eden metin, TT II A'da yayımlanmıştır. Bu metin, Böğü Kağan'ın Mani rahiplerle diyalogunu içerir. Metin büyük bir ihtimalle daha uzun olan Soğdca aslından tercüme edilmiştir. Metinde Böğü Kağan'ın Maniheizmi kabul etmesindeki sebepleri de görmek mümkündür (Tekin Ş. 1962: 8-11).

Uygur metinleri 250 yılı aşkın bir süre, VIII. yüzyıldan XI. yüzyılın ilk çeyreğine kadar tarihlendirilmektedir (Clark 1982: 159).

Turfan'da özellikle Almanlar tarafından yapılan araştırma gezileri sonucunda çok sayıda Maniheist metin bulunmuştur. Bu metinlerin Tarım bölgesine göç etmeden önce Ötüken'de yazılıp daha sonra bu bölgeye mi taşındığı yoksa Uygurlardan önce Tarım bölgesine yerleşen diğer Türk boyları tarafından mı yazıldığı belli değildir. Bu konuda birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Ş. Tekin (1965: 26), metinlerin bir kısmının Uygurlar Tarım havzasına göç etmeden önce buraya yerleşen diğer Türk boyları tarafından yazıldığını iddia ederken Gabain, metinlerin bir kısmının Ötüken Uygur Kağanlığı döneminde, bir kısmının ise 850 yılından sonraki dönemde yazılmış olabileceğini düşünür (Tezcan 1978: 284). Uygurların Maniheizmi devlet dini olarak kabul ettikleri 762 yılından, Doğu Türkistan'a göç ettikleri 840 yılına kadar geçen seksen yıllık sürede, Maniheist Uygur edebiyatının oluştuğu düşünülmekte ve 840 yılındaki göçle birlikte geçen süre içinde yazılmış metinlerin Doğu Türkistan'a taşındığı tahmin edilmektedir (Tezcan 1978: 301). Kesin olan bir şey varsa o da, bazı Maniheist metinlerin hem içerdiği şahıs ve yer isimleri hem de dil özellikleri bakımından 8. yüzyılda yazıldıklarıdır. O hâlde Maniheist çevrede yazılmış Uygur metinleri, 8-12. yüzyıllar arasında yazılmış olan ilk Uygur metinleridir.

Maniheist metinlerin yazımında Mani ve Uygur alfabeleri kullanılmış, Uygur alfabesi daha sonraki yüzyıllarda daha yaygın bir hâl almıştır. Ancak Mani alfabesi unutulmamış, Pothi gibi geç Maniheist metinlerin yazımında dahi kullanılmıştır. Maniheist metinler, Budist metinlere göre daha güzel ve itinalı yazılmış ve minyatürlerle süslenmiştir. Yine Maniheist metinler, noktalama işareti bakımından Budist metinlerden farklıdır (Tezcan 1978: 305). Maniheist Uygur metinleri, Budist metinlere göre kısa ve oldukça yıpranmıştır. Hatta bazı fragmanlarda aşınmadan dolayı, sadece birkaç kelime okunabilmektedir. Bu sebeple Maniheist fragmanların hangi eserin parçası olduğunu tahmin etmek güçtür. Bunlar arasında en uzun olanı, çeşitli kütüphane ve koleksiyonlarda yirmiden fazla nüshası muhafaza edilen *Huastuanift* adlı tövbe kitabıdır.

Maniheist Uygurlardan günümüze *öyküler, dua ve ilahiler, tövbe duaları* gibi Maniheizmin öğretilerini ihtiva eden metinler kalmıştır. Maniheist metinler arasında manzum parçalar önemli bir yer tutar. Başka bir dilden çevrilmeyen, tamamıyla özgün olan Maniheist *dua ve ilahiler*, hem mısra başı hem de mısra sonu kafiyenin en iyi örneklerinin sergilendiği manzum parçalardır (Tezcan 1978: 302).

Maniheist Uygur edebiyatının en hacimli metni, Hoço ve Tunhuang'da bulunan ve yirmiden fazla nüshası tespit edilen tövbe duası *Huastuanift*'tir. Eserin nüshaları, bugün Berlin ve Leningrad'daki koleksiyonlarda muhafaza edilmektedir. On beş bölümden oluşan *Huastuanift*'te, dinî kurallara uyulmaması durumunda ortaya çıkan günahlardan bahsedilir ve bu günahlar için tövbe edilir.¹⁰ Maniheist Uygur metinleri, toplu olarak A. v. Le Coq (Manichaica I-III) ve daha sonra P. Zieme (BT V) tarafından yayımlanmıştır. Bunlar dışında Maniheist metinler, W. Bang, A. von Gabain ve L. Clark gibi araştırmacılar tarafından yayımlanmıştır.¹¹

Budist Uygur Edebiyatı

İlk Budist Uygur metinleri, yaklaşık olarak 9-10. yüzyıllara tarihlendirilse de (Elverskog 1997), Türklerin Budizmle ilk temasının ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Türkler'in Tarım bölgesine göç etmeden ve bu bölgede ilk Budist metinleri tercüme etmeden önce, daha Ötüken'de iken Budizmle tanıştıkları ve hatta Çince'den bazı Budist eserleri çevirdikleri bilinmektedir. Çin kaynaklarına göre Budist rahipler, I. Kök Türk Kağanlığı döneminde misyonerlik faaliyeti içindeydiler. Çin kaynakları, Muhan Kağan'ın (553-572) Budizmi kabul ettiğini iddia etmektedir. Muhan Kağan'ın Budizmi kabul edip etmediği tam anlamıyla bilinemese de, kendisinden sonra gelen Taspar Kağan zamanında (572-581), Türkler arasında Budizmin yayıldığı yine Çin kaynaklarından bilinmektedir. Hatta *Mahāparinirvāna Sūtra* adlı Budist eserin Taspar Kağan'a sunulduğunu Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Bununla birlikte adı geçen eserin Çince mi yoksa tercüme mi olduğu bilinmemektedir (Elverskog 1997: 5).

¹⁰ Huastuanift üzerine birçok çalışma yapılmıştır (UW 1-6). Bu çalışmalar arasında en kapsamlı olanı Asmussen (1965)'e aittir.

¹¹ Maniheist metinlerin konuları ve üzerine yapılan yayımlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Zieme (1969), (1976), Tezcan (1978), Ercilasun (1985) ve Barutcu-Özönder (2002a).

Yine Taspar Kağan'ın ülkede Budist tapınaklar inşa ettirdiği ileri sürülmektedir (Gabain 1961: 506). Çin kaynaklarındaki bu bilgilerin yanı sıra I. Kök Türk Kağanlığı zamanından kalan *Bugut yazıtı*, Türklerin Budizmle ilişkisinin bu dönemlerde başladığına işaret eder.

Türkler arasında Budist faaliyetler, I. Kök Türk Kağanlığı'ndan çok önce başlamıştır. Yüe-çiler'in ve Wu-sunlar'ın 2. yüzyılda Çin'e giderek tapınaklarda Budist sutrayı anlattıkları ileri sürülmektedir (Gabain 1961: 497-499). Kansu ve Turfan bölgesindeki Budist tapınakların bir kısmını da Hunlar inşa ettirmişlerdir. Dolayısıyla Kök Türkler'den önce Hunlar, Budizmle tanışmışlardır diyebiliriz.

Uygurlardan kalan en erken tarihli Budist metinler, 9. yüzyıla aittir. Bu yüzyıla kadar özellikle Taspar Kağan zamanında yazıldığı ileri sürülen Budist metinler bugün elimizde olmadığı için, metinlerdeki dil ve alfabe hakkında hüküm vermek mümkün değildir. Uygurlar 840 yılında Turfan bölgesine göç etmeden önce, bu bölgeye daha önce, Kök Türkler ve Ötüken Uygur Kağanlığı zamanında gelip yerleşen Türk boylarının olduğu bilinmektedir. Yine bu bölgede Budist Toharlar ve Soğdlar bulunmaktadır. Dolayısıyla 840 yılında bölgeye gelen Uygurlar, yerleşik Budist kültürü hazır bulmuşlar ve Budizme ait dinî öğretileri yaymak amacıyla çeşitli dillerden Budist metinleri tercüme etmeye başlamışlardır.

Uygurlar arasında Budizmin ne zaman yayılmaya başladığını tam olarak ifade etmek mümkün olmasa da, ilk Budist eserlerden Budizmin 9. yüzyıldan itibaren Uygurlar arasında yayılmaya başladığını söylemek mümkündür. Budizm Uygurlar arasında 9. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlamış, Maniheizm ise gittikçe azalarak 12. yüzyıla kadar sürmüş ve bu anlamda Maniheizm ve Budizm Uygurlar arasında bir müddet yanyana yürümüştür. Dolayısıyla Uygurlar, 840 yılında Tarım bölgesine geldiklerinde bir kısmı hâlâ Maniheist iken, bir kısmı bölgede hazır buldukları Budizmi kabul etmişlerdir. Uygurlar arasında Budizm, Hoço bölgesinde 14. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş, bu yüzyılda bölge İslamlaşmaya başlamıştır.

Uygur edebiyatının büyük bir bölümünü Budist çevrede yazılmış metinler oluşturur. Budist metinler, en fazla işlek Soğd alfabesinden geliştirilmiş olan Uygur alfabesi ile yazılmıştır. İlk önce dinî metinlerin yazımında kullanılan Soğd alfabesi, daha sonra yerini tümüyle Uygur alfabesine bırakmıştır. Uygur alfabesi sadece Budist metinlerin yazımında değil, Maniheist ve Hristiyanlığa ait metinlerin yazımında da kullanılmıştır. Kâşgarlı Mahmut, Uygur alfabesinden “*Türk alfabesi*” şeklinde bahsederek, alfabenin Türkler arasında ne kadar yaygın olduğuna işaret etmiştir. Nitekim Uygur alfabesi, sadece Uygurlar arasında değil, İslamî çevrede yazılmış Karahanlı metinlerinin de yazımında kullanılmış, böylece Türk dünyasında bilinen bir alfabe durumuna gelmiştir. Uygur alfabesi kadar yaygın olmasa da Budist metinler, Brahmi ve Tibet alfabeleri ile de yazılmıştır (Elverskog 1997: 10).

Budist metinler, diğer çevrelerde yazılmış metinlere göre daha hacimli ve az yıpranmış oldukları için, metinlerin yazı, kâğıt türü ve boyutu gibi dış özelliklerine ilişkin bilgilerimiz daha sağlıklıdır. Maniheist ve diğer çevrede yazılmış metinler genel olarak kısa ve aşırı yıpranmış oldukları için, bu metinlerin hangi kitap formatında yazıldıkları bilinmezken, Budist Uygur metinleri hacimli olduğu için, kitap formatları hakkında bilgi sahibiyiz. Budist Uygurlardan kalan metinler, *pustaka*, *katlama kitap*, *Çin kitap tomarı* ve *oyma baskı* olmak üzere çeşitli kitap formatındadır (Ş. Tekin 1993). Yazmalar genel olarak siyah mürekkeple, bazen dinî terimler kırmızı mürekkeple, kamyş ya da fırçayla yazılırken, geç dönem Budist Uygur metinleri baskı yazı tekniğiyle yazılmıştır.

Budist Uygurlardan kalan metinlerin neredeyse tamamına yakını çeviridir. Buna karşın bazı metinlerin çeviri olmadığı, bizzat Uygurlar tarafından yaratıldığı da bilinmektedir. Mesela, çeşitli günah çıkarma metinleri (Elverskog 1997: 135-137), Sadaprarudita (Elverskog 1997: 146) ve Xin tözin ukıtıdaçı nom (Elverskog 1997: 147) adlı metinlerin herhangi bir dilden çevrilmediği düşünülmektedir. Yine Budist Uygur edebiyatında dokuz eserin çevrildiği kaynak dil tespit edilememiştir (Elverskog 1997: 10). Bunlar dışında kalan eserlerin tamamı başka dillerden çevrilmiştir. Şu ana kadar tespit edilen Budist Uygur edebiyatındaki seksen bir eserin kırk biri Çince’den tercüme edilmiştir. Tibetçe’den tercüme edilen eser sayısı 16 iken, Sanskritçe’den 9, Toharca’dan ise 3 metin tercüme edilmiştir (Elverskog 1997: 10).

Budist edebiyat; *Vinayalar*, *Sūtralar* ve *Abhidarmalar* olmak üzere *Tripi aka* “Üç sepet” (Uyg. *üç erdini, üç ağılık*) adı verilen külliyattan meydana gelmiştir:

Vinayalar, “manastır cemaatinin (Skr. *sangha*), *Buddhist rahip ve rahibelerin hayatını, günlük yaşamlarını düzenleyen kuralları içine alır.*” (Barutçu-Özönder 2002a: 474). Budist Uygur edebiyatında vinaya türünden yazılmış metinler çok fazla değildir. Bunlardan biri olan *Karmavācanā*, manastır kıyafet yönetmeliği ile ilgilidir. Metin Brahmi alfabesiyle yazılmış, Sanskritçe-Uygurca iki dillidir. *Pravāranā Sūtra*, Budist rahibin yağmurlu bir mevsimden sonra çekildiği inzivadan çıktığında yapacaklarını anlatır. Metin *İnsadi Sutra* içinde tespit edilmiştir. Ayrıca Zieme, Berlin koleksiyonunda *İnsadi*'deki metinle uyumlu fragmanları tespit etmiş ve yayımlamıştır. Uygur fragmanları arasında tespit edilen bir başka Vinaya türü metin, *Prātimokṣa* (manastır yönetmeliği) hakkında Brahmi alfabesiyle ve Sanskritçe-Uygurca iki dilli yazılan *Vinayavibhanga* adlı metindir.¹²

Sūtralar, Buda'nın vaazlarını içeren metinlerdir. Budist hayatta sutra adı verilen metinler, dinî öğretiyi yayma amacı taşıdığı ve topluluk karşısında okunduğu için halk arasında oldukça yaygındır. Bu sebeple, Budist Uygurlar arasında gerçek sutraların dışında uydurma sutralar da yer almaktadır. Bu bakımdan Elverskog (1997), Budist Uygur sutraları, *Mahayana mezhebine ait sutralar*, *Mahayana dışı sutralar* ve *uydurma sutralar (Apocrypha)* olmak üzere üçe ayırmıştır.

Budizmin Mahāyāna mezhebinden olmayan sūtralar, *Dīrghāgama*, *Madhyamāgama*, *Samyuktāgama*, *Ekottarāgama*, *Atānātika Sūtra*'dır. Bunlar dışında Uygur edebiyatında *Diṣastvustik* ve *Udānavarga*'dan fragmanlar da bulunmaktadır (Elverskog 1997: 17-29). Bu sūtralara ait Uygurca fragmanların tamamı üzerinde çalışmalar yapılmıştır.

Jātaka ve Avadāna'lar, Budizmin sūtralar grubu içinde yer alır. “*Geçmişte Buda ve Bodhisattvaların başından geçen olayları konu alan ve daha çok rahip olmamakla*

¹² Uygur edebiyatında Vinaya türünde yazılmış olan metinlerin Budist literatür içindeki yeri, muhafaza edildikleri koleksiyonlar ve üzerine yapılan yayımlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Elverskog 1997: 29-32).

birlikte Budizmi kabul eden halk topluluklarına dinsel coşku vermek için” yazılan Jātaka ve Avadāna’lar (Tezcan 1978: 290), Uygur edebiyatında önemli bir yekûn tutar. Jātaka ve Avadāna’lar, halk karşısında okunduğu için, hatta aynı zamanda sahneye konulduğu için (Tezcan 1978: 291), bu tür metinlerde Budizmin öğretileri akıcı ve yalın bir dille, tahkiye usulüyle anlatılmıştır. Uygur Budizminde Jātaka ve Avadāna’lar, bazen sūtralar içine yerleştirilmiştir.

Uygur edebiyatında üç avadāna derlemesi tespit edilmiştir: Hangi dilden çevrildiği bilinmeyen ve kötü *Karma* yollardan birini seçen kişinin karşılaşacağı felaketleri göstererek dinleyiciyi uyarmayı amaç edinen *Daşakarmapathāvadānamālā*, en uzun avadana koleksiyonlarından biri olan *Sardulakarnāvadāna* ve Abhidarma türünden bir eserin içinde bulunan ve Avalokiteşvara Sutra’nın dinleyici karşısında okunmasından sonra okunan *üç avadāna* (Elverskog 1997: 42-49) Uygur edebiyatındaki avadāna derlemeleridir.

Jātakalar, Buda Biyografilerini de içine alarak, sutraların içinde yer alır (Elverskog 1997: 32). Budist Uygur edebiyatı, jātaka bakımından hem manzum hem de mensur zengin bir koleksiyona sahiptir. Bunlar içinde en meşhur olanı, *Kalyānamkara* ve *Pāpamkara* adlı iki kardeşin başından geçen olayları anlatan *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (jatakası)’dır. Bunun dışında başka jatakalar da vardır (Elverskog 1997: 32-42).

Uygur edebiyatında *Mahāyāna* mezhebinde olan sūtralar da vardır. Budizmin Mahayana mezhebine ait *Amitāyur-dhayāna Sūtra*, *Bhaişajyaguru Sūtra*, *Buddhāvatamsaka Sūtra*, *Ksitigarbhabodhisattvapranidhāna Sūtra*, *Mahāmāyūri-vidyā-rājñi Sūtra*, *Mahāprajñāpāramitā Sūtra*, *Mahāyāna Mahāpanirvāna Sūtra*, *Prajñāpāramita-hrdaya*, *Saddharmapundarika Sūtra* (Lotus Sūtra), *Samantabhadracaryāpranidhāna*, *Sukhāvativyūha Sūtra*, *Suvarnaprabhāsasottama Sūtra*, *Vimalakīrtinirdeśa Sūtra*, *Yamarāja Sūtra* adlı sutraların Uygur edebiyatında tercümeleri bulunmaktadır.¹³

Uygur Türkçesi’nde Mahayana mezhebinden olan sutralar içinde en meşhur olanları, *Saddharmapundarika Sūtra* (Lotus Sūtra) ve *Suvarnaprabhāsasottama Sūtra* (Altun

¹³ Uygur edebiyatındaki Mahayana sutralar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Elverskog 1997: 50-73.

Yaruk)'dır. Saddharmapundarika Sūtra adlı sutranın Kuanşi im Pular metnine ait fragmanlar, Yarkhoto, Turfan ve Tunhuang'da bulunmuştur. 10. yüzyılda Çince'den çevrildiği tahmin edilen Saddharmapundarika Sutra (Elverskog 1997: 59) adlı metin, Uygur edebiyatının önemli metinlerindedir. Budizmin Mahayana mezhebine ait en hacimli metinlerden biri olan Suvarnaprabhāsasottama Sūtra, Uygurca adıyla Altun Yaruk'un biri St. Petersburg, diğeri ise Berlin olmak üzere belli başlı iki koleksiyonu vardır. 1910 yılında Gansu'da S. E. Malov tarafından bulunan St. Petersburg nüshası, 1687'de istinsah edilmesine karşın, dil özellikleri klasik Uygur Türkçesi'nden farklı değildir. Altun Yaruk'un 10. yüzyılda Şingko Şeli Tutung tarafından tercüme edildiği bilinmektedir. Berlin'de Turfan Koleksiyonunda muhafaza edilen nüsha ise 800'den fazla el yazma ve baskı yazılı fragmandan oluşur. Hatta Berlin'deki fragmanların 25 ayrı kopyaya ait olduğu ifade edilmektedir (Elverskog 1997: 65).

Budist Uygur edebiyatında bu sutraların dışında, aslında sutra türünden olmayan ancak Uygur edebiyatında sutra olarak görülen *uydurma sutralar* (Apocrypha) da vardır. Çince'den çevrilen bu metinler, Budizmde sutra türünde olmadıkları hâlde, Uygurlar arasında sutra gibi muamele görmüştür.¹⁴

Uygur edebiyatında Budizmin metafizik yönünü ele alan *Abhidharma pitaka* türünden eserler bulunmamakla birlikte, düz yazı yorumlara ait çeviriler vardır (Barutçu-Özönder 2002a: 176). Uygurca çeviriye ait yedi fragmanı tespit edilen *Abhidharmāvatāraprakarāna*, tahminen 14. yüzyılda Hsüen Tsang'a ait Çince versiyondan çevrilen ve Uygur Türkçesi'nde 20 fragmanı tespit edilen *Abhidharmakośabhāsyā* (Uyg. koşavarti-şastir), Uygurca çevirisi 1907 yılında Sir Aurel Stein tarafından Tunhuang'da bulunan ve British Library'de muhafaza edilen Sthiramati'nin 6. yüzyılda yazdığı Vasubandhu'nun *Abhidharmakośabhāsyatikāṭattvārtha-nāma* (Uyg. abidarim kosawarti şastr), Vasubandhu'nun *Abhidharmakośakārikā* adlı eserinin Hüen Tsang tarafından yapılan Çince versiyonundan çevrilen ve İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde bulunan *Abhidharmakośakārikā*, *Bodhicaryāvatāra*, *Jin hua chao* (Uyg. Kim-kaa-çav), *Pratītyasamutpāda*, *Saddharmapundarika Sūtra Yorumu*, *Suhrlleka* (bir arkadaşına

¹⁴ Uygur edebiyatında uydurma sutralar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Elverskog 1997: 86-104.

mektup) ve *Trimsikāvijaptimātratāsiddhi Yorumu* Uygur edebiyatındaki *Abhidharma* türünden eserlerdir (Elverskog 1997: 74-85).

Uygurca Budist metinler arasında Tibetçe'den çevrilmiş olan Tantrik (büyü) metinler de bulunmaktadır. Çoğu kursiv yazı şekli ya da baskı yazıyla yazılmış olan bu metinler, 13-14. yüzyıllara aittir. Birçoğu P. Zieme ve G. Kara tarafından yayımlanan bu metinler, Uygur edebiyatı içinde önemli bir yer tutar (Elverskog 1997: 105-125).

Hristiyan Uygur Edebiyatı

Uygurlardan kalan eserler arasında az da olsa Hristiyanlığın Nesturî mezhebine ait metinler bulunmaktadır. Turfan bölgesi'nin kuzeyindeki Bulayık'ta Süryani ve Uygur alfabeleriyle yazılmış Hristiyan metinler bulunmuştur. Yakobus İncilinden yapılmış çeviriye ait iki fragman ve Hristiyan aziz Georg'un çektiği acıları anlatan fragmanlar, Hristiyan Uygurlardan kalan metinler arasındadır (Tezcan 1978). Ayrıca P. Zieme, Turfan Koleksiyonunda Uygur ve Süryani alfabeleriyle yazılmış 12 Hristiyan Uygur metni tespit etmiştir (Zieme 1974). Hristiyan çevreye ait bu fragmanların dışında, Yedisu ve Semireçie bölgelerinde bulunmuş olan Hristiyan mezar taşları da vardır. Genel olarak 13-14. yüzyıllara tarihlendirilen mezar taşlarının Eski Türkçe içinde değerlendirilip değerlendirilmeyeceği konusunda görüş ayrılıkları vardır (Tezcan 1978).

Din Dışı Uygur Edebiyatı

Uygur edebiyatında Maniheizt ve Budist karakter taşıyan dinî eserlerin dışında, dinî içerikli olmayan metinler de önemli bir yer tutar. Toprak satışı ve kiralanması, evlat edinme, vergi toplama, hayvan kiralama ve köle satışı gibi konuları işleyen hukuk belgeleri, mektuplar, gök bilim, sağlık bilgisi, fal kitapları ve atasözleri Uygurlardan kalan din dışı metinlerdendir. Mektuplar P. Zieme-S. Tezcan (1971) ile J. Hamilton (1986) tarafından, hukuk belgeleri ise Radloff (1972), Arat (1930, 1932, 1937), İzgi, Clark (1975) ve Yamada (1993) tarafından işlenmiştir.

1.3. UYGUR TÜRKÇESİNDE DİL DEĞİŞİMİ VE DİYALEKTOLOJİ

Eski Türkçe döneminde Kök Türk, Uygur ve Karahanlı yazı dilleriyle yazılmış metinlerin dil özellikleri arasında bir takım farklılıklar vardır. Eski Türkçe’de üç farklı korpusun dil özellikleri arasında bazı farklılıkların bulunması oldukça tabiidir ve bu farklılıklar, daha çok kelime hazinesinde, kısmen şekil bilgisinde ve bazen de ses bilgisinde görülmektedir.

Eski Türkçe olarak adlandırılan dönem, tek bir standart dilin hakim olduğu ya da tek bir diyalekte dayalı olan dönem değildir. Bu dönemdeki her üç yazı dili, ayrı bir diyalekte ya da yazı diline dayalıdır ve bu sebeple ayrı yazı dillerine ait metinlerin dil özellikleri arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Mutlaka her üç yazı dilinde, büyük bir ihtimalle belli bir diyalekte dayalı olan standart yazı dilinin dışında, başka diyalektler de vardı. Uygurlardan kalan metinler, dil özellikleri bakımından Kök Türk yazıtlarından çok farklı değildir. Kök Türkçe, Doerfer (1976a: 83) gibi bazı Türkologlara göre Oğuz Türkçesi’ne yakındır; buna karşılık Johanson (1998: 85) gibi bazı Türkologlara göre ise Oğuz, Kıpçak ve Uygur Türkçelerinin ayrılmadığı ortak/genel Türkçedir. Kök Türk Kağanlığı idaresi altında diğer Türk boylarının olduğu bir gerçektir; ancak Kök Türk yazı dilinin Oğuz, Kıpçak ve Uygur yazı dillerinin de içinde bulunduğu genel Türkçe’yi yansıttığı söylenemez.

Uygur Türkçesi, Kök Türk yazı dilinden sonra gelen, bazı dil özellikleri bakımından ondan ayrılan Türk dilinin ikinci safhasıdır. Kök Türk alfabesiyle yazılmış Uygur yazıtları, Kök Türk yazıtlarıyla aynı kültür çevresine ait oldukları için birlikte ele alınmakta, buna karşın Tarım havzasında özellikle Maniheizt ve Budist çevrede yazılmış metinler, bu alfabeyle yazılmış yazıtlardan sonra Eski Türkçe’nin ikinci safhası olarak değerlendirilmektedir. Kök Türk ve Uygur yazıtlarının dil özellikleri hemen hemen aynıdır. Ancak yazıtların dil özellikleri ile Uygurlara ait yazma ve baskı yazılı metinlerin dil özellikleri arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar, bazı Uygur metinlerinde çok az, bazılarında ise çok fazladır.

Eski Türkçe dönemine ait metinlerin dil özellikleri arasındaki farklılıklar, bir taraftan ağız yansımalarının bir sonucuysen, diğer taraftan metinlerin farklı yüzyıllarda yazıldığına işaret eden dillik ölçütlerdir. Uygur Türkçesi'nde yazılmış metinlerin imlâ, ses ve şekil özelliklerinde görülen farklılıklar da bazen diyalekt ayrılığından bazen de dilin tarihsel gelişim sürecinden kaynaklanmaktadır. Bazı Uygur metinlerinin standart yazı dilinden sapmış şekillerin çokluğundan dolayı farklı bir diyalekti yansıttıkları anlaşılmaktadır. 13-14. yüzyıllarda yazılmadıkları bilinen, bu anlamda geç tarihli Uygur metinleri arasında yer almayan ve Eski Türkçe'nin yazı dilinde olamayacak kadar ilerlemiş bazı özellikleri taşıyan metinler, şüphesiz farklı diyalekti yansıtır. Bu farklı şekilleri standart dildeki değişimin sonucu olarak ele almak mümkün değildir. Daha sonraki yüzyıllarda bile standart yazı diliyle yazılmış metinler aslî şekilleri hâlâ korunurken, bazı metinlerdeki farklı şekiller, standart dile ağız sızması olarak ele alınmalıdır. Mesela Hotan'da bulunan metinlerin bir kısmı, Uygur Türkçesi'nin hiçbir döneminde görülmeyen özellikleri yansıtır. Yine klasik öncesi Budist Uygur metinleri arasında ele alınabilecek metinlerden biri olan KP'nin özellikle son fragmanlarında yer alan bazı yapılar, ancak Uygur edebiyatının geç dönem metinlerinde görülmektedir. Dolayısıyla KP'nin müellifi, zaman zaman standart dilden çıkarak metne kendi ağız özelliğini katmıştır.

Uygurlardan kalan metinlerin birçoğu dinî karakter taşımaktadır. Dinî öğretileri halka ulaştırmak ve yaymak maksadıyla metinlerin çok sayıda kopyası çoğaltılmış ve metinler manastırdan manastıra taşınmıştır. Aynı metnin nüshaları arasında bile, dil özellikleri bakımından farklılıklar vardır. Çünkü orijinal nüshanın haricindeki nüshalar, farklı ağız özelliklerine sahip olan müstensihler tarafından çoğaltılmıştır. Her bir nüshada metnin hangi yüzyılda yazıldığını gösteren dil değişimlerini takip etmek mümkün olsa da müstensihin ait olduğu ağzın yansımalarını görmek de mümkündür. Yine eserler bölgeden bölgeye taşındığı için, metinleri coğrafi ağzılara ayırmak da oldukça zordur. Dolayısıyla canlı olmayan bir dilin ağzılarını tespit etmenin zorlukları vardır. Dinî olmayan metinler ise, hem çok kısa hem de tekrardan ibaret olduğu için ağız yapısını tespit etmeye imkân vermez (Erdal 2004: 11).

Eski Türkçe'nin ağızlarını kesin çizgilerle tespit etmek çok zordur. Çünkü Kök Türkçe'de metinlerin hem az hem de sınırlı konulara temas etmiş olması, Uygur Türkçesi'nde ise “*değişmeyen bir yazı mektebinin ortaya çıkması*” (Ş. Tekin 1992: 72), ağızların tespit edilmesini güçleştirmektedir. Ancak Eski Türkçe'de ses, şekil ve kelime ayrılıklarında görülen bir takım farklılıklar, Türkologları metinlerdeki ağızları tespit etmeye sevk etmiştir.

Eski Türkçe'nin ağızlarından ilk defa Bang ve Gabain (1929: 151-152), TT I'de geçen bir ibareyi açıkladıkları sırada bahsetmişlerdir. Onlar, +kInyA küçültme ekini *aşnukına* ve *amtıkına* örneklerinde /n/ ile okumuşlar, Türk dilinin ilk metinlerindeki /ny/ ünsüzünün Maniheist metinlerde /n/, çoğunluğu Budist çevrede yazılan diğer metinlerde ise /y/ olduğunu ileri sürerek, Uygur Türkçesi'nin ağızlarına işaret etmişlerdir. Ancak Erdal'ın da (2004: 33, 47. dpnt) belirttiği gibi, Bang ve Gabain'in ifadelerinde çelişki vardır. Zira *aşnukına* ve *amtıkına* şeklinde okunan kelimelerin ait olduğu TT I metni, Maniheist değil, Budist çevrede yazılmıştır. Dolayısıyla şayet okumalar doğru olsa bile, /n/ şekli sadece Maniheist metinlerin değil, Budist metinlerin de özelliğidir.

Gabain, daha sonraki çalışmalarında Eski Türkçe'de dört farklı ağızdan bahsetmiştir. Eski Türkçe metinler, Gabain tarafından ilk önce /ny/ ünsüzüne göre /n/ ağızı ve /y/ ağızı olarak ikiye ayrılmıştır. Kök Türkçe ile Maniheist metinler ve birkaç Budist metin /n/ ağızı, diğer Uygur metinleri ise /y/ ağızı olarak ele alınmıştır. Ş. Tekin (1992) Kök Türkçe ile Uygur Türkçesi arasında bir ayırım yapmanın ve Kök Türkçe'nin özelliklerini Uygur Türkçesi'nin birkaç ağızıyla birleştirmenin daha doğru olduğunu düşünmektedir. Ş. Tekin (1992: 72), Eski Türkçe'de X-XI. yüzyıllara kadar yazılmış metinlerde bir takım ağızların bulunduğunu ve bu yüzyıllardan sonraki metinlerin tek bir yazı diline sahip olduğunu düşünmektedir:

“İslamıktan önceki Türk dili, çeşitli kültür çevre ve merhalelerinden geçtikten sonra ve başlangıçta dar sahalara inhisar edip, yazı ve din değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan bazı ağız farklılıklarını bünyesinde erittikten sonra (X-XI. yy.), tek bir yazı dili halinde oluşmuş ve Moğol devrinin sonuna, hatta bazı bölgelerde XVII. yüzyıla kadar burkancı çevrelerin kültür dili olarak devam etmiştir.”

Gabain'e göre /n/ ve /y/ ağızlarının özellikleri şunlardır (Gabain 1988: 2-3):

1. Çıkma hâli /n/ ağzında +DA, /y/ ağzında ise +DIn ekleriyle yapılmaktadır.
2. Ünsüzlerden sonra ilgi hâli eki /n/ ağzında +Ing, /y/ ağzında ise +nIng'dır.
3. Görülen geçmiş zaman çekiminde teklik 2. şahıs eki /n/ ağzında zaman zaman +g iken, /y/ ağzında +ng'dir.
4. Gereklilik çekimi için /n/ ağzında -sIg eki kullanılırken /y/ ağzında -gUIUk eki kullanılmıştır.
5. /n/ ağzında çok sık -pAn zar-fiil eki, /y/ ağzında ise sadece -p zarf-fiil eki kullanılmıştır.
6. /n/ ağzında -gII sıfat-fiil ekinin yanında -gmA eki de kullanılırken /y/ ağzında daha çok -gmA eki kullanılmıştır.
7. /n/ ağzında kullanılan *erki* yerine /y/ ağzında *erinç* kullanılmıştır.

Gabain'in /n/ ağzı (Maniheist metinler) ve /y/ ağzı (Budist metinler) olarak ileri sürdüğü yukarıdaki özelliklerin birçoğunun ağız unsuru olup olmadığı kesin değildir. /n/ ağzına atfedilen bazı özelliklerin /y/ ağzında, /y/ ağzına atfedilen bazı özelliklerin ise /n/ ağzında bulunması, bu özelliklerin ağız unsuru yerine metinlerin tarihsel gelişim sürecinde meydana gelen değişiklikleri yansıttığı düşünülmektedir. Kök Türk yazıtlarındaki /ny/ ünsüzünün /n/ ve /y/ ünsüzlerine ayrıştığı bile tartışmalıdır. /ny/ ünsüzü, birçoğu erken döneme ait olan Maniheist metinlerde /n/, yine birçoğu klasik ve geç dönemlere ait Budist metinlerde ise /y/ şeklindedir. Erdal (2004), /ny/ ünsüzünün, klasik öncesi döneme ait Budist metinler de dahil olmak üzere çoğunluğunu Maniheist metinlerin oluşturduğu erken dönem metinlerinde /n/ olması, daha sonraki yüzyıllarda yazılmış metinlerde ise /y/ olmasından dolayı, /n/ üzerinden /y/ ünsüzüne (/ny/ > /n/ > /y/) değişmiş olabileceğini ileri sürer. Dolayısıyla Uygur Türkçesi'nde /n/ ve /y/ ağzlarının olup olmadığı tartışmalıdır. Diğer özelliklerin birçoğu da erken döneme ait Maniheist ve Budist metinler arasında ortaktır.

Gabain tarafından /n/ ve /y/ ağzlarına istinaden ileri sürülen özelliklerin birçoğu morfolojik ayrılıklardır. /n/ ağzının özelliği olarak ifade edilen kıstaslardan bazıları, erken Budist metinlerin de özellikleri arasındadır. Mesela /n/ ağzı için ifade edilen +DA çıkma hâl eki, Uygur Türkçesi'nde /y/ ağzının metinleri olarak gösterilen klasik dönem

Uygur metinlerine kadar çıkma hâl eki olarak kullanılmıştır. Gabain'in ileri sürdüğü ağız unsuru olan kıstaslar, aynı zamanda Eski Türkçe metinleri tarihsel sınıflandırmaya da imkân veren bir özelliğe sahiptir. Bu bakımdan Kök Türk yazıtlarının ve çoğunluğu Maniheist olan Uygur metinlerinin ait olduğu /n/ ağızı, dil özellikleri bakımından Eski Türkçe'nin en erken tarihli metinleridir.

Gabain, Brahmi alfabesiyle yazılmış metinleri, Uygur Türkçesi'nin üçüncü ağızı olarak değerlendirmiştir. Gabain'e göre, Brahmi alfabesiyle yazılmış metinlerin ağız özellikleri şunlardır:

1. Bu alfabeyle yazılmış metinlerde açık /e/ ve /i/ ünlülerinin dışında kapalı /e/ ayrı bir işaretle gösterilmiştir.
2. Brahmi alfabesiyle yazılmış metinlerin ait olduğu ağızın en belirgin özelliklerinden biri, ilk hece dışında ikinci ve üçüncü hecelerde /o,ö/ ünlülerinin varlığıdır.
3. Bu ağızda art damak /k,g/ ünsüzleri /h/ ünsüzüne değişmiştir: *taşgaru>taşharu, kari->hari-* vb.
4. Diğer ağızlarda ön sesteki /b-/ ünsüzü bu ağızda /p-/ olmuştur.
5. Diğer ağızlardaki /ç/ harfi bu ağızla yazılan metinlerde /c/ veya /j/ ile yazılmıştır.
6. Brahmi harfli metinlerde /z/ harfi, zaman zaman s ile yazılmıştır.
7. Ünlüler arasındaki /d/ harfi, zaman zaman /t/ ya da /th/ ile yazılmıştır: *adin>atim* vb.
8. Yanyana yazılan ünsüzlerin yazılışı belli bir kurala bağlanmış değildir: *etkü/edgü, biligsizde/biligsizte* vb.
9. Bazı ünsüzler çift yazılır: *arttok/artuk* vb.

Brahmi harfli metinlerin ayrı bir ağız olduğunu ispat etmek için kullanılan yukarıdaki özelliklerin birçoğu alfabenin imlâsından, bazıları ise bu metinlerle aynı yüzyıllarda yazılmış diğer metinlerde de görülen dönem yapısından kaynaklanmaktadır. Gabain'in işaret ettiği Brahmi alfabesiyle yazılmış metinlerde kelime içindeki /d/ ve /z/ ünsüzlerinin /t/ ve /s/ ile yazımı, diğer alfabelerle yazılmış geç dönem Uygur metinlerinin de özellikleri arasında olduğu için ağız unsuru değil, aksine metinlerin tarihsel gelişimini yansıtan birer özelliktir. Bu sebeple Brahmi harfli metinlerdeki farklılıkları, ayrı bir ağız olarak değerlendirilebileceği gibi alfabenin yapısından

kaynaklanan bir durum olarak değerlendirmek de mümkündür. Nitekim son zamanlarda Brahmi harfli metinlerin ayrı bir ağız olmadığına inanılmaktadır. Mesela Brahmi alfabesiyle yazılmış TT VIII K ve TT VIII O metnlerinin Uygur alfabesiyle yazılmış varyantları da bulunmaktadır ve bu sebeple Brahmi alfabesiyle yazılmış metinler, Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerle aynı diyalekte sahiptir (Erdal 2004: 43).

Gabain ayrıca Hristiyan Uygur metinlerini de ayrı bir ağız olarak değerlendirir ve bu metinlerin dilinin iki bakımdan diğer metinlerden farklı olduğunu düşündür. Ona göre Hristiyanlığın Nesturî mezhebinde yazılmış metinler, yüklemde sonda bulunmayışı ile *er-* ve *bol-* yanında tur- fiilinin de yardımcı fiil olarak kullanılması bakımlarından diğer metinlerden ayrılır. Ancak hem bu çevrede yazılmış metinlerin azlığı hem de metinleri diğer ağızlardan ya da yazı dilinden ayıracak farklılığın birkaç ölçütten öteye geçmemesi, bu çevrede yazılmış metinlerin ayrı bir ağız olarak telakki edilmesine mani olmaktadır.

Peter Zieme (1969), Maniheist Uygur metnlerinin dil özelliklerini incelediği “*Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichaisch-türkischen Turfantexte*” adlı çalışmasında Maniheist metinlerin dil özelliklerini on iki maddede bir araya getirmiştir. Zieme’ye göre Maniheist metinleri Budist metinlerden ayıran ağız özellikleri şunlardır:

1. Kök Türkçe’deki /ny/ sesi, Maniheist metinlerde /n/ ve /y/ ünsüzlerine ayrılmıştır ve her iki ses de bulunmaktadır.
2. Maniheist Uygur metinlerinde /s/ ve /ş/ harflerinin yazımındaki durum.
3. Bazı eklerin bağlantı ünlüsünün genel olarak /I, U/ yerine /A/ olması.
4. Maniheist metinlerden Huastuanift’te dudak ünsüzleri yanında bulunan dar ünlüler zaman zaman yuvarlaklaşmıştır: bardım yerine bardum gibi.
5. Maniheist metinlerde yuvarlak ünlüye sahip isimlerin vasıta hâl eki +Un şeklinde dudak uyumuna girer.
6. Uygurcada ünsüzle biten isimlerden sonra ilgi hâl eki genel olarak +nIng iken iki Maniheist metinde +Ing’dir.
7. Birkaç Maniheist metninde, +(X)ng/+(X)ng(X)z 2. şahıs iyelik eklerindeki damak ünsüzü /g/ olmuştur.

8. Maniheist metinlerde çıkma hâl eki, +DA ve +DAn ekleriyle yapılmıştır.
9. Gereklilik eki –sUk, Maniheist metinlerde sadece Huastuanift’te geçmektedir.
10. Şimdiki zaman sıfat-fiil ekleri, -(X)gmA ve -(X)gII genellikle ağız unsuru olarak değerlendirilirken, Maniheist metinlerde bu iki sıfat-fiil eki eşit oranda kullanılmıştır.
11. –gUçI ve –DAçI eklerinin her ikisi de geçmektedir.
12. -(X)pAn zarf-fiil eki, Maniheist metinlerin belirgin özellikleri arasındadır (Zieme 1969: 173-179).

Gabain’in /n/ ve /y/ ağızlarına istinaden verdiği özelliklerin birçoğu morfolojik ayrılıklardır. Metinlerin ses özellikleri arasında fazla farklılık yoktur. Kök Türkçe ile Uygur Türkçesi’ni birbirinden ayıran en belirgin özellik olarak ifade edilen /ny/ ünsüzü, bazı Uygur metinlerinde hâlâ korunmakta, bazı metinlerde ise hem korunmakta hem de /n/ ünsüzüne değişmektedir. /ny/ ünsüzünün korunduğu Uygur metinleri, yazılış tarihi bakımından şüphesiz Kök Türk yazıtlarına yakındır. Mesela Böğü Kağan’ın Maniheizmi kabul ediş törenini tasvir eden TT II A’da /ny/ ünsüzünün *kanyu* (11) kelimesinde muhafaza edilmiş olması, metnin Maniheizmin devlet dini kabul edildiği 763 yılında ya da bu yıldan hemen sonra yazıldığına işaret etmektedir. Dolayısıyla TT II A, /ny/ ünsüzünün Uygur Türkçesi’nde henüz ayrılmaya başlamadığı zamanda yazılmıştır denilebilir. Ünsüz, Uygur Türkçesi’nde genel olarak /y/ iken, bazı Uygur metinlerinde hem /ny/ hem de /n/ ve /y/ şekillerindedir. Uygur edebiyatının erken Budist metinlerinden olan Sekiz Yükmek Sutra’nın Londra nüshasında (Laut 1986) ünsüzün her üç şekli de geçmektedir. Sekiz’de *kanyu* ve *kayu* örneklerinde /ny/ ünsüzünün aslı ve ilerlemiş şekilleri bir arada bulunmaktadır. Her iki şeklin bir arada bulunması, metnin değişimin yaşandığı yüzyılda yazıldığına ya da Erdal (2004: 13) tarafından ileri sürüldüğü gibi, müellifin /ny/ ünsüzünü unutmuş olmakla birlikte metnin daha önce var olan kopyasındaki aslı şeklin tesirinde kalmış olabileceğine işaret eder.

Kök Türkçe ile Uygur Türkçesi’ni birbirinden ayıran en belirgin özelliklerden biri ünsüzle biten isimlerden sonra gelen ilgi hâl ekinin durumudur. Kök Türkçe’de ünsüzle biten isimlerden sonra ilgi hâl eki +Ing şeklindeyken, Uygur Türkçesi’nde genel olarak +nIng şeklindedir. Ancak bazı Uygur metinleri bu bakımdan Kök Türk metinleriyle

aynıdır. Bazı Maniheist metinlerde ünsüzlerden sonra gelen ilgi hâl eki, Kök Türk yazıtlarında olduğu gibi +Ing şeklindedir.

Bazı Uygur metinlerinin /ny/ ünsüzünün durumu ve ünsüzlerden sonra gelen ilgi hâl eki gibi dil özellikleri bakımından Kök Türk ve Uygur yazıtlarıyla benzer özellikler göstermesi, Uygur edebiyatının ilk metinlerinin Kök Türkçe ile aynı diyalekte mi ait olduğu yoksa aynı zaman diliminde mi yazıldıkları konusunu akla getirmektedir. Kök Türk yazıtlarıyla aynı diyalekte ait oldukları ileri sürülen Maniheist metinler, dil özellikleri bakımından aynı zamanda Uygur edebiyatının en erken tarihli metinleridir. Kök Türkçe ile Uygur Türkçesi arasındaki farklılıklar, daha çok leksikolojik ve morfolojiktir. İki dönem arasında fonolojik açıdan fazla bir farklılık yoktur. Bu iki dil alanında yazılmış metinler arasında bazı diyalekt farklılıkları olsa da, asıl benzerliğin metinlerin aynı yüzyıllarda yazıldıklarını düşündürmektedir. Buna karşılık birçok Uygur metninin Kök Türk ve ilk Uygur metinlerinden farklı olması, farklı yüzyılda yazıldıklarının göstergesidir.

Eski Türkçe dönemine ait metinlerin dil özellikleri arasındaki farklılıklar, farklı kültür çevrelerine ait yazı dillerindeki ayrılıktan ibaret değildir. Hem Kök Türkçe’de hem de Uygur Türkçesi’nde yazılmış metinler, kendi dönemleri içinde de bazı farklılıklar sergiler. Bu farklılıkların bir kısmı diyalekt ayrılığından bir kısmı ise metinlerin tarihsel gelişimlerine işaret eden dil değişimden kaynaklanmaktadır. Buna karşılık bazen hangi özelliğin diyalekt, hangisinin tarihsel gelişime işaret ettiğini tespit etmek zordur.

Kök Türk alfabesiyle yazılmış yazıtların dil özellikleri arasında bile bazı farklılıklar vardır. Mesela, bir taraftan şahıs zamiri diğer taraftan da fiil çekiminde teklik 1. şahıs eki vazifeleriyle kullanılan *ben* kelimesindeki /b/ ünsüzü, bazı yazıtlarda hatta aynı yazıtta bazen korunmuş bazen de /m/ olmuştur. Tonyukuk yazıtında teklik 1. şahıs zamiri *ben*, teklik 1. şahıs eki ise /b/ > /m/ değişimi sonucu *men*’dir. BK ve KT yazıtlarında ise hem şahıs zamiri hem de şahıs eki *men*’dir. Buna karşılık, Kök Türk yazıtlarından daha sonra yazıldığı bilinen Uygur yazıtlarından ŞU’da şahıs zamiri *ben*, Taryat’ta ise şahıs eki *ben* şeklindedir. Aynı kültür çevresine ait olmakla birlikte farklı zamanlarda yazıldıkları bilinen Kök Türk ve Uygur yazıtları arasındaki bu farklılığı,

tarihsel gelişim çerçevesinde ele almak mümkün değildir. Zira daha eskicil şekli barındıran Uygur yazıtları, kelimedeki /b/ > /m/ değişimini yansıtan Kök Türk yazıtlarından daha sonraki zamana aittir. Dolayısıyla bu özellikten hareketle yazıtları kronolojik olarak “önce” ya da “sonra” diye ayırmak doğru değildir. Yazıtlardaki bu durum, dildeki herhangi bir unsurun farklı ağızlarda “ilerlemiş” ve “durağanlaşmış ya da gerilemiş” olmasıyla ilgilidir (Erdal 2004: 12).

Daha geniş zaman dilimine yayılan ve daha fazla metne sahip olan Uygur Türkçesi döneminde, dil özellikleri arasındaki farklılıkların bir kısmı diyalekt ayrılığına bir kısmı ise dillik unsurun değişmesi ya da gelişmesi sonucunda ortaya çıkan tarihsel gelişim sürecine ilişkindir. Yaklaşık yedi yüzyıl devam etmiş bir yazı dilinin statik kalması düşünülemez. Her edebî dil gibi Uygur Türkçesi de zamanla değişime uğramış, imlâ, ses ve şekil özelliklerinde bir takım değişiklikler meydana gelmiştir.

Uygur Türkçesi’nde diyalektler arasındaki farklılıklara işaret eden bazı özellikler, aynı zamanda metinlerin tarihsel sınıflandırılması için de kullanılabilir mahiyettedir. Gabain (1988) ve Zieme (1969) tarafından /n/ ağız ve Maniheist metinlerin özelliği olarak ifade edilen birçok özellik, aynı zamanda erken tarihli Budist metinlerin de özellikleri arasındadır. Mesela Kök Türkçe’deki $-(X)pAn$ zarf-fiil eki, Gabain tarafından Kök Türk yazıtlarının ve Maniheist metinlerin dahil olduğu /n/ ağzının bir özelliği olarak gösterilmiş olsa da aynı zamanda klasik öncesi ve klasik Uygur metinlerini birbirinden ayırmak için de kullanılabilir ölçütlerden biridir. Uygur Türkçesi’nde $-(X)pAn$ eki, sadece erken tarihli Maniheist ve Budist metinlerde geçmekte, buna karşılık klasik ve geç dönem metinlerde sadece $-(X)p$ eki kullanılmaktadır.

$-(X)gmA$ ve $-(X)gII$ sıfat-fiil ekleri, Maniheist Uygur metinlerinde nerdeyse eşit oranda kullanılmışken (Zieme 1969), Budist Uygur metinlerinde daha çok $-(X)gmA$ eki kullanılmış, $-(X)gII$ eki ancak *ögli*, *tigli* gibi kelimelerde kalıplaşmıştır. Ancak klasik ve geç dönem Uygur metinlerinde fazla görünmeyen $-(X)gII$ eki, erken Budist metinlerde *ögli* ve *tigli* dışındaki diğer fiillerle de kullanılmıştır. Dolayısıyla Maniheist metinlerin

özelliği olarak ifade edilen $-(X)gII$ eki, aynı zamanda metinleri tarihsel sınıflandırmak için de kullanılabilir.

$+gArU$, $+rA$ ve $+rU$ yön ekleri, Maniheist metinlerde oldukça yaygındır. Buna karşın ek, erken tarihli Budist metinlerde seyrek, klasik ve geç dönem metinlerinde ise hiç yoktur. Bu bakımdan yön ekini, Maniheist ve Budist metinlerin dayandığı farklı diyalektleri yansıtan bir özellik olarak ele almak mümkündür. Buna karşılık ekin, sadece klasik öncesi döneme ait Maniheist ve bazı erken Budist metinlerde geçmesi, metinlerin bu ölçüt bakımından tarihsel sınıflandırılmasına imkân vermektedir.

Dilin tarihsel dönemlerine ait metinlerin dil yapısında meydana gelen değişimin diyalekt farklılığından mı yoksa dil değişiminden mi kaynaklandığını kesin olarak ortaya koymak mümkün değildir. Zira tarihî dönemlerde kalmış olan ve bu sebeple de artık konuşulmayan bir dilin ağız unsurlarını belirlemenin her zaman güçlükleri vardır. Herhangi bir şekil, sadece belirli çevreye ait metinlerde görülürken, aynı dönem içinde farklı bir çevrede yazılmış metinlerde yoksa ya da yerini başka şekillere bırakmışsa, o zaman diyalekt ayrılığından söz etmek mümkündür. Ancak belli bir diyalekte ithaf edilen herhangi bir unsurun, aynı zamanda başka bir çevrede yazılmış metinlerde de ortaya çıkması ve bu çevrede belli bir süre kullanıldıktan sonra yerini kendisine yakın olan unsurlara bırakmış olması, diyalekt ayrılığından ziyade dilin tarihsel gelişimine işaret etmektedir. Bu bakımdan özellikle Maniheist ve Budist Uygur metinlerinin dil özellikleri arasındaki farklılıkların bir kısmı diyalekt ayrılığına işaret ederken bir kısmı tarihsel gelişim seyrini belirlemektedir.

1.4. UYGUR METİNLERİNİ TARİHLENDİRME SORUNU

Dilin yüzyıllar öncesine ait tarihi belli olmayan yazılı belgelerini türlü metotlarla yaklaşık olarak tarihlendirmek, tarihsel dilbilim çalışmalarının konularından biridir. Tarihî metinlerin yazıldıkları zaman bilinmiyorsa, metinleri farklı yönleriyle ele almak suretiyle metinlerin yazılış tarihlerini tespit etmek mümkündür. Böylece eserlerin yazılış tarihlerini belirleyerek, bir taraftan edebiyat tarihi hakkında daha teferruatlı

bilgilere erişmiş diğer taraftan da dildeki değişikliklerin başlama tarihi ve sebepleri hakkında bilgi sahibi olmuş oluruz.

Tarihi belirsiz metinler, çeşitli açılardan ele alınarak tarihlendirilebilir. Her şeyden önce metnin bulunduğu yer ve ait olduğu dönem, metnin yazılış tarihinin tespiti açısından oldukça önemlidir. Metin, yazıldıktan sonra başka bir yere taşınmamışsa, bulunduğu yer, yazılış tarihi hakkında ipucu verebilir. Mesela Uygur Türkçesi'nde yazılış tarihi erken olan Maniheist ya da Budist bir metin, Tarım havzasında değil de Ötüken ve civarında bulunmuş olsa idi, metnin kesin olarak 840 yılından önce yazıldığı ifade edilebilirdi. Yine herhangi bir Uygur metninin Tarım havzasında hangi yerleşim merkezinde bulunduğu, metnin yüzyılı hakkında yaklaşık bilgi verir. Mesela Tunhuang'da Bin Buddha Mağaralarında bulunmuş olan Uygur metnininin, 1028 yılında Tangutların saldırısından korunmak amacıyla mağaralara örülerek kapatılmasından dolayı, en geç 11. yüzyılda yazıldıkları düşünülmektedir. Dolayısıyla metnin bulunduğu yer, yazılış tarihi hakkında bilgi edinmemize yardımcı olan unsurlardan biridir.

Metinlerin yazılış tarihini, yazıldığı taş/kaya ya da kâğıt ile yazıda kullanılan kamış ya da fırça gibi nesnelere yardımcı olarak tespit etmek mümkündür. Başka bir ifadeyle metnin ne üzerine yazıldığı ya da ne ile yazıldığı tarih tespitinde önemli ipuçları verir. Burada metnin yazıldığı tarihi tespit ederken dikkat edilmesi gereken husus, nesnelere yaşı ile metnin yazılış tarihinin farklı olmasıdır. Nesnelere yaşı, metnin yazılış tarihi anlamına gelmez. Ancak metnin yazılışında kullanılan nesnenin türü, tarih tespitinde yardımcı unsur olarak değerlendirilebilir. Mesela kâğıdın büyük ya da küçük boy olması, inceliği ya da kalınlığı, tortulu ya da tortusuz olması gibi etkenler, kâğıt imalat tarihiyle de ilgili olduğu için, metnin yazılış tarihi hakkında ipuçları içerir. Yine yazının hangi nesneyle yazıldığı konusu, tarihlendirmede önemlidir. Kamışla yazılmış metinler ile fırçayla yazılmış metinler farklı dönemlere aittir. Baskı yazı tekniğiyle yazılmış metinler de belli bir zaman dilimi içinde yazılmış olmalarından dolayı, tarihlendirmede dikkate alınması gereken dil dışı ölçütlerden biridir.

Tarihlendirmeye yardımcı olan diğer bir unsur, metinlerin içerdiği tarihî bilgilerdir. Metinlerde ifade edilen olayların yanı sıra özellikle yer ve şahıs isimleri, metinlerin yazıldığı yüzyılı tespit etmek için oldukça önemlidir. Mesela Kök Türk yazıtları, Kök Türk Kağanlığı zamanında meydana gelen olayları, bizzat ülkeyi yöneten kağanların ağzından anlattığı için kolaylıkla tarihlendirilebilmektedir. Yine bazı Uygur metinlerinde geçen yer ve kağanlığa ait şahıs isimleri, metinlerin erken tarihli olduklarına işaret etmektedir. Metinlerde ifade edilen şahıs isimlerinin yaşadığı tarih, metnin yazılış tarihinin tespitinde etkileyici bir unsurdur.

Metinlerin tarihlendirilmesine yardımcı olan diğer bir unsur, metni yazan/çeviren kişinin ya da kimin isteği üzerine yazılmış olduğunun bilinip bilinmemesidir. Şayet metni yazan kişi hakkında bilgi sahibi isek, metnin tarihini de kolaylıkla tespit edebiliriz. Uygur edebiyatında bazı mütercimlerin yaşadığı yüzyıl bilinmekte, bu sebeple de bazı metinler kolaylıkla tarihlendirilebilmektedir. Bunlardan en meşhur olanı, 10. yüzyılda yaşamış ve en önemli Budist metinlerden *Altun Yaruk* ve *Hüen Tsang Biyografisi*'ni Çince'den Uygur Türkçesi'ne çevirmiş olan *Şingko Şeli Tutung*'dur. Müellifin yaşadığı yüzyıl bilindiği için her iki eser de 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Toharca'dan çevrilen eserler, erken döneme tarihlendirildiği için Maitrisimit'i Toharca'dan çeviren Prajñāraksita'nın erken dönem çevirmenlerinden olduğu söylenebilir.¹⁵ Beşbalıklı Anzang ve Küntsün Şeli Tutung, 13. yüzyılda yaşamışlardır ve bunların çevirdiği metinler 13. yüzyıla aittir. Yine 14. yüzyılda yaşadıkları bilinen *Punyasrī*, *Samghasrī*, *Karunadāsas* ve *Hamili Ārya Ācarya* tarafından çevrilmiş metinlerin tarihi 14. yüzyıldan önceye ait değildir (Elverskog 1997: 11-12).

Tarihsiz metinlerin yazıldığı yüzyılı belirlemede yardımcı olan bu etkenlerden başka, dil özelliklerindeki değişim de metinlerin tarihlendirilmesinde kullanılabilen güvenilir yöntemlerden biridir. Dil, hem iç yapısında hem de dış yapısında meydana gelen değişiklikler neticesinde zamanla değişir. Dilin iç yapısında meydana gelen değişiklikler, belirli şartlar altında gerçekleşir. Standart dildeki bazı fonemler, zaman

¹⁵ Toharca'dan çevrilmiş Uygur metinlerinin erken tarihli olduğu düşünülmektedir. Diğer bir ifadeyle erken dönem metinlerinin Toharca'dan çevrilmiş eserler olduğu düşünülmektedir. Buna karşılık Çince çevirilerin 10. yüzyıldan sonraya, Tibetçe çevirilerin ise 13-14. yüzyıllara ait olduğu bilinmektedir.

içinde evrensel dilbilim kuralları dahilinde, kendisine yakın fonemlere değişir ya da eriyip kaybolur. Yine yalnızca sınırlı yapıdaki kelimelere eklenen bazı ekler, zamanla genelleşerek başka yapılara sahip kelimelere de eklenerek, kullanım alanını genişletir. Ya da standart dildeki bazı şekiller, zamanla ağız unsuru karşısında zayıflayarak yerini herhangi bir ağızdaki şekle bırakır. Dil, kendi içinde, tabîî akışı dahilinde gelişim ya da değişim süreci yaşarken, diğer taraftan toplumun farklı kültürlerle etkileşimi sonucunda, dış etkilerin tesiriyle de değişime uğrar. Kabul edilen yeni bir din, alfabesiyle ve kendi terminolojisiyle birlikte geldiği için, dilin imlâ sisteminde ve kelime hazinesinde değişikliklere sebep olur. Dilde mevcut olan alıntı kelimeler, toplumun hangi kültürlerle etkileşim içinde olduğunun işaretidir. Dolayısıyla herhangi bir dilde alıntı kelimelere de bakarak, toplumun hangi toplumlarla ya da kültürlerle etkileşim içinde olduğunu görmek mümkündür.

Bir dönemin yüzyıllara dağılmış metinlerini, dil özelliklerine göre inceleyerek ve aynı özellikleri gösteren metinleri gruplandırarak tarihlendirmek mümkündür. Hem önceki dönemde hem de kendi dönemi içinde tarihi bilinen metinlerdeki dil özellikleri, tarihsiz metinlerdeki dil özellikleriyle mukayese edilerek metinlerin tarihli metinlerden önce ya da sonraki yüzyıllara ait olduğu anlaşılır. Böylece metinlerin yazılış tarihleri tespit edilirken aynı zamanda dilin yapısında meydana gelen değişiklikler de kronolojik olarak takip edilmiş olur. Bu yolla hem eserlerin yazıldığı yüzyıllar belirlenmiş ve dilde meydana gelen değişiklikler yüzyıllara göre takip edilmiş hem de toplumun diğer toplumlarla kültürel etkileşiminin zaman içindeki durumu tespit edilmiş olur. Bu sebeple dilin tarihî metinlerinin yazılış tarihlerini bilmek, bir taraftan dilin geçirdiği safhaları tespit etmemize diğer taraftan da toplumun kültür tarihinin seyrini takip etmemize yardımcı olur. Dildeki değişim ya da gelişimin hangi yıllarda başladığı, ancak metnin yazılış tarihini bilmekle mümkündür. Bu yüzden Türk dilinin tarihî dönemleri arasındaki farklılıkların yanı sıra, aynı dönem içinde yazılmış metinler arasındaki değişim ya da gelişimi de tespit etmek suretiyle, hem dilin gelişim safhaları tespit edilmiş hem de dönem kendi içinde değerlendirilmiş olur.

Eski Uygur Türkçesi'nde yazılmış metinlerin tarihini tespit etmek, Türk dilinin diğer alanlarına göre daha karmaşıktır. Çünkü hem Uygur Türkçesi'nden önce yazılmış Kök

Türk ve Uygur yazıtlarının hem de Karahanlı Türkçesi gibi eş zamanlı ya da Harezmi, Çağatay ve Osmanlı Türkçeleri gibi daha sonraki dönemlere ait İslamî Türk dili metinlerinin yazılış tarihleri, metinlerdeki tarihî bilgilerden ve ketebe kayıtlarından yaklaşık olarak tahmin edilebilmesine karşılık, Uygur metinleri daha çok çeviri ve dinî özelliğe sahip olduğu için ve birçoğunun ketebe kaydı olmadığı için tarihlendirilememektedir. Uygur Türkçesi dışında Türk dilinin diğer dönemlerinde yazılmış metinlerin yazılış tarihleri aşağı yukarı bilinmektedir. En azından bu dönemlerde yazılmış eserlerin birçoğunun ketebe kaydı vardır ya da ketebe kaydı olmayan eserlerin kimler tarafından, kimler için yazıldıkları bilinmektedir. Arap alfabesiyle yazılmış İslamî eserler, daha çok ülkeyi yönetenlerin isteği üzerine ya da onlara ithaf edilmek üzere yazılmıştır. Müellif eserin girişinde hükümdar ve etrafındakiler için övgüde bulunmuş ve genellikle eserin sonunda eseri nerede ve ne zaman yazdığı ifade edilmiştir. Bu metinlerdeki ketebe kayıtlarında metnin yazılış tarihi ifade edilmemiş olsa bile, eseri yazanın adı, kimin isteği üzerine yazıldığı ya da kime ithaf edildiği gibi bilgiler ihtiva ettiği için yazılış tarihlerini tespit etmek zor değildir. Dolayısıyla Türk dilinin İslamî çevrede yazılmış ilk eserlerinin yazılış tarihleri aşağı yukarı bilinmektedir.

Kök Türk yazıtları, yazılış yerinin belli olması ve içerdiği tarihî bilgiler sayesinde, İslamî çevrede yazılmış Karahanlı ve diğer alanlara ait metinler ise, ketebe kayıtlarındaki bilgilere göre kolaylıkla tarihlendirilebilirken, Uygurlar zamanına ait çoğunun tarihi belli olmayan metinleri tarihlendirmek için herhangi bir tarih kaydı yoktur. Çok az Uygur metninin ketebe kaydı vardır. Kolofonlarda 12 yıllık hayvan takvimine göre belirtilen tarihin hangi miladî yıla ait olduğunu kesin olarak tespit etmek de zordur. Bu sebeple kolofon kaydında yazılış tarihi 12 yıllık hayvan takvimine göre ifade edilen Uygur metinlerinin gerçek ve güvenilir tarihini elde etmek için aynı zamanda eserleri dillik ölçütler bakımından da incelemek gerekir.

Eski Uygur metinleri, hem farklı bölgelerde ve kültür çevrelerinde yazılmış hem de yaklaşık yedi yüzyıl gibi geniş bir zaman dilimine yayılmıştır. Uygurlardan kalan din-dışı eserlerin yanı sıra, Maniheizm, Budizm ve Hristiyanlık dinleri etrafında yazılmış dinî eserler oldukça fazladır. Bundan dolayı, Uygur Türkçesi ile yazılmış eserler tek bir

kültür dairesine ait değil, birbirinden farklı kültür (din) dairesi etrafında teşekkül etmiş eserlerdir. Bu açıdan Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerin yazılış tarihleri tespit edilirken, Uygurların hangi kültür çevresine ait eserleri hangi zaman aralığında verdikleri de ortaya konmuş olacaktır.

Uygurlar, eserlerini sadece belirli bir bölgede değil, birden fazla bölgede yaratmışlardır. Uygurların 840 yılındaki göçten önce, Ötüken’de eser verip vermedikleri tam anlamıyla açıklığa kavuşmamış olsa da, eserlerini 840 yılında Tarım havzasına göç ettikten sonra farklı coğrafi bölgelerde vücuda getirdikleri bilinmektedir. Uygurlar eserlerini, Tarım havzasında Kansu, Tunhuang, Hoço, Turfan, Karaşahr, Beşbalık gibi yerleşim merkezlerinde vücuda getirmişlerdir. Dolayısıyla bu merkezlerde meydana getirilen eserlerin hangi yüzyıllarda yazıldıkları da bilinmemektedir. Eserlerin yazılış tarihlerinin bilinmesi, bölgelerin hangi yüzyıllar arasında kültür merkezi olduğunu ortaya koymak bakımından da önem taşımaktadır.

Uygur Türkçesi, 8. yüzyılda başlamış, 14. yüzyılın sonlarına kadar, yaklaşık yedi yüzyıl devam etmiştir. Bu dönemde yazılmış olan metinlerin birçoğu tarihsizdir ve çok az metnin yazılış tarihi bilinmektedir. Ancak 12 hayvanlı Türk takvimine göre ifade edilen tarihi, miladî takvime çevirmek çoğu zaman takribî kaldığı için güvenilir değildir. Bu yüzden tarihi 12 hayvanlı Türk takvimine göre belli olan metinleri, dil özellikleri bakımından da inceleyerek güvenilir olup olmadıklarını sorgulamak gerekir:

“Türk dilinin en mühim örneklerinden olan Uygur yazılarının tarihlerini biz bugün tamamen tayin edemiyoruz. Bilhassa hukuk yazılarında kullanılan 12 yıllık hayvan takvimi bize bu imkânı vermemektedir. Onun için, Türk dilinin inkişafında, ayrı hususiyetlerin yaradılış tarihlerini tespit etme işi birçok yerde *takribî* olarak kalmak mecburiyetindedir. Tarihleri belli olan yazıların, bir araya toplanarak, dilin inkişafı bakımından araştırılmaları icap edecektir.” (Arat 1987: 574).

Uygur Türkçesi gibi yedi asırlık bir zaman dilimine yayılmış olan herhangi bir dilin zaman içerisinde, bir takım değişikliklere uğraması tabiidir. Eski Uygur Türkçesinde 8. yüzyılda yazılmış olan bir metin ile 14. yüzyılda yazılmış bir metnin imlâ, ses, şekil ve kelime hazinesi bakımlarından aynı özellikleri göstermesi beklenemez. Bazı metinler, Kök Türk yazıtlarıyla benzer dil özellikleri gösterirken, bazı metinler Kök Türk

yazıtlarından epey uzaklaşmakta, Eski Türkçe olarak adlandırdığımız dönemin genel özelliklerinden çok farklı özellikler taşımaktadır. Özellikle 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinler, dil özellikleri bakımından oldukça ileri bir aşamaya ulaşmış metinlerdir. Bu bakımdan birçok Uygurist, 13-14. yüzyıllarda yazılmış Uygur metinlerinin Eski Türkçe olarak adlandırılmayacağını ileri sürmüştür. Bundan dolayı, bu dönemde yazılmış tarihi belli olmayan metinleri dillik ölçütler temelinde yüzyıllara göre tasnif ve tarihlendirmenin, bir taraftan Uygur Türkçesi'nin dönemlerini tespit etmemize diğer taraftan da Eski Türkçenin sınırlarını kesin çizgilerle ayırmamıza yardımcı olacağında şüphe yoktur.

Uygurlar tarafından meydana getirilen edebî eserler, genel olarak 8-14. yüzyıllar arasına yerleştirilmektedir. Uygur edebiyatı, Maniheizmin devlet dini olarak kabul edildiği 762 tarihinden başlatılmakta, Uygurların Çin'in Ming Sülalesi hâkimiyetine girdiği ve İslamlaştığı 1368 yılına kadar götürülmektedir. Bununla birlikte Uygur edebiyatının tam olarak ne zaman başladığı ve bittiği bilinmemektedir. Bazı metinlerin yazılış tarihleri bilinse de metinlerin geneli tarihsizdir.

Uyguristler Uygur Türkçesi'ni genel olarak üç safhaya ayırmaktadırlar (Erdal 2004: 7-8):

1. *Klasik öncesi safha*, Uygur edebiyatının erken tarihli metinlerini içine alır. Daha çok Maniheist metinleri içeren bu safhada, Maitrisimit'in Sengim nüshası, Sekiz Yükmeç Sutra'nın Londra nüshası, BuddhBio ve KP gibi erken tarihli Budist metinler de bulunmaktadır.
2. *Klasik (Koine) safha*, Şingko Şeli Tutung ve ekibi tarafından Çince'den tercüme edilen metinleri kapsar. Bu safha standart Uygur yazı dilinin hâkim olduğu safhadır. *Altun Yaruk* ve *Hüen Tsang Biyografisi* gibi eserler, bu dönemde tercüme edilmiştir.
3. *Geç safha*, Uygur edebiyatının en geç tarihli metinlerinin dahil olduğu safhadır. Özellikle Tibetçe'den tercüme edilen Tantrik metinler, geç tarihli Uygur metinleri arasında önemli yer tutar. Bu safhada yazılmış metinlerin dil özellikleri, önceki

safhalarda yer alan eserlere göre daha ileri aşamaya ulaşmıştır. Bu sebeple bu safhada yer alan Uygurca metinlerin Eski Türkçe içinde ele alınıp alınmayacağı tartışmalıdır.

Zieme, Uygur metinlerini Moğol istilasını esas alarak iki döneme ayırmıştır. Zieme'ye göre Uygur metinleri, Moğol öncesi (9-12 yy) ve Moğol dönemi (13-14 yy) olarak iki safhaya ayrılır (Zieme 1992: 16).

Farklı kültür çevrelerinde yaratılmış olan Uygur metinlerinden hangilerinin daha erken yazıldığı belli olmamakla beraber, Maniheist Uygur metinlerinin Uygur edebiyatının erken tarihli metinleri olduğu tahmin edilmektedir. Bu düşüncede, Uygurların daha Ötüken'de iken Maniheizmi kabul etmiş olmasının tesiri fazla olduğu gibi, Maniheist metinlerin dil özellikleri bakımından daha eskicil olmasının da tesiri bulunmaktadır. Maniheist metinler, birçok araştırmacı tarafından klasik öncesi dönemde ya da erken Uygur metinleri arasında değerlendirilmiştir (Erdal 2004). Bazı Maniheist metinler, ilk Budist metinlerden sonra da yazılmış olsa, Maniheist metinlerin geneli, erken tarihlidir. Şinasi Tekin (1992: 70) de Uygur edebiyatını 8. yüzyılın 2. yarısından, Maniheist metinlerle başlatır:

“Uygurcanın ilk nümunelerini, Kök Türk alfabesiyle yazılmış İl-itmiş yazıtı (Şine-Usu, 747-759) ile İl-tutmuş (Bügü) Kağan devrinde, Tarım bölgesinde Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerde buluyoruz: Hoço'da bir Burkan manastırının “Vakıf Kitâbesi” olarak vasıflandırılabilir yazılı ağaç kazık; Mani dininin Ötüken Uygurları tarafından resmen devlet dini olarak kabul edildiğini (762-763) ifade eden metin (TT II) ve belki bir süre sonra yine Mani muhitinde Uygur ve Mani alfabesiyle meydana getirilmiş çeşitli eserler (M I-III)! ... Elde edilen malzemenin kopuk ve parçalar halinde oluşu, maalesef tercüme edilen diller ile bunların tarihleri ve mevcudiyetini kuvvetle tahmin edebileceğimiz telif eserler hakkında her zaman kesin ve doğru bilgi edinmemize mâni olmaktadır. Bununla beraber Mani dini mensuplarının çeşitli eserlerini, tarih sırası bakımından, yazı faaliyetleri gittikçe artan ve sonra bunları azınlıkta bırakan burkancuların (buddhist) eserlerinden önce, her iki cemaatin bir arada bulunduğunu da hesaba katmakla beraber, daha önce düşünmemizde bir sakınca yoktur sanırım. Misal olarak Mani dininin çeşitli meselelerini işleyen Uygur ve Mani alfabeleri ile yazılmış kitap parçaları (bk. M I-III) ile bir tövbe duası ‘Huastuanift’ gösterilebilir. Bunlardan bazı parçalar, türlü tarihî verilere göre, yukarıda da zikredildiği gibi, 8. yüzyılın 2. yarısına ve onu takip eden devreye ait olabilir.”

Bazı Maniheist Uygur metinleri, Kök Türk ve Uygur yazıtlarıyla hemen hemen aynı özellikleri gösterir. Mesela Maniheist metinlerin bir kısmında /ny/ ünsüzü ve kelime içinde ve sonundaki /b/ ünsüzü korunmuş, bu ünsüzler /n/ ve /y/ ile /v/ olmamıştır. Buna karşılık Maniheist metinlerin bir kısmı ile Budist metinler, yazıtların dilinden daha

farklı bir yapıya sahiptir. Mesela TT III, Pothi, M III 39 gibi Maniheist metinler, aynı çevreye ait diğer metinlerden sonraki dönemlere aittir. Bu metinler, ilerlemiş dil özellikleri sebebiyle klasik öncesi Uygur metinlerinden sonraki dönemde ele alınmışlardır (Erdal 2004). 13-14. yüzyıllarda yazıldıkları tahmin edilen Budist ve din-dışı Uygur metinlerinin dili ise, hem yazıtlardan hem de standart Uygur dilinden farklı ve ilerlemiştir. Bu yüzyıllarda yazılmış metinlerin dil özellikleri, Türk dilinin çok sonraki dönemlerinde görülen dil özellikleriyle aynıdır. Bundan dolayı bütün Uygur edebiyatı, Eski Türkçe dönemi olarak tanımlanacaksa, 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerin dil özellikleri farklı bir safhada ele alınmalıdır.

1.4.1. Uygur Türkçesinde Tarihi Belli Olan Metinler

Uygur Türkçesi'nde yazılış tarihi bilinen metinlerin sayısı çok fazla değildir. Özellikle Maniheist çevrede yazılmış metinler, bir taraftan kısa, kopmuş ve çok yıpranmış oldukları için diğer taraftan da metnin ne zaman yazıldığına işaret eden herhangi bir kolofon kaydı olmadığı için hangi dilden, ne zaman çevrildikleri ve hangi esere ait oldukları bilinmemektedir. Aynı şekilde çok kısa olan din-dışı Uygur metinlerinin de kolofon kaydı olmadığı için yazılış tarihleri belirsizdir.

Budist çevrede yazılmış Uygur metinleri, diğerlerine göre daha hacimli ve korunmuş durumdadır. Buna rağmen bu çevrede yazılmış metinlerin sonunda da yazılış tarihini belirten kolofon sayısı fazla değildir. Budist Uygur edebiyatında genel olarak 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerin kolofon kaydı vardır. Özellikle Tibet Budizminden çevrilmiş olan *Tantrik* metinlerin yazılış tarihleri bilinmekte (13-14. yy), klasik öncesi ve klasik dönemlerde yazılmış Budist Uygur metinlerinin kesin yazılış tarihleri ise bilinmemektedir.

Uygur edebiyatında kolofon kaydına sahip olan metinlerin yazılış tarihleri, 12 hayvanlı takvime göre ifade edilmiştir. 12 hayvanlı takvimi miladî takvime çevirmenin güçlüklerinden dolayı, Uygur metinlerinin kesin yazılış tarihini kolofon kayıtlarına göre belirlemek güvenilir değildir. Bu bakımdan kolofonlardaki 12 hayvanlı takvimle ifade edilen tarihi miladî tarihe çevirirken metnin diğer özellikleri de göz önünde

bulundurulmalı ve şayet biliniyorsa kolofon kaydındaki tarih, müellif ya da müstensih, yazılış yeri ve metindeki diğer yer ve şahıs isimleriyle birlikte ele alınmalıdır.

Uygur metinleri kolofon kayıtlarına göre ilk defa Gabain (1955) tarafından tarihlendirilmiştir. Gabain "*Altürkische Datierungsformen*" (1955) adlı makalesinde bazı Uygur metinlerini tarihlendirmiştir. Gabain'e göre bu Uygur metinlerinin yazılış tarihleri şöyledir:

a. **TT II B:** Mani alfabesiyle yazılmış bu Maniheist metin, *ulug başlag yılning ikinti yılın ta nomı dını yadılmışta* ibaresinden hareket edilerek 760-761 yıllarına tarihlendirilmiştir (1955: 194).

b. **M III 28:** Agduk tarafından Uygur alfabesiyle yazılmış olan ve *alpın erdemin kut bulmuş, İl-tutmuş* gibi bozkır kültürüne ait kelimeleri içeren bu Maniheist metin, 759-780 yılları arasına tarihlendirilmiştir (1955: 194-195).

c. Müller (1913) tarafından yayımlanan **Doppelblatt**, Gabain tarafından 808-821 yılları arasına tarihlendirilmiştir (1955: 196).

d. **M I 7-17:** Uygur alfabesiyle yazılmış bu Maniheist metin 795-798 yıllarına tarihlendirilmiştir (1955: 196).

e. **M I 23-30:** Yine Uygur alfabesiyle yazılmış olan metin, 780 yılına aittir (1955: 197).

L. Bazin, Türk dilinin İslamiyetten önceki ve sonraki dönemlerine ait metinleri kolofon kayıtlarına göre incelediği *Les Systemes Chronologiques Dans le Monde Turc Ancien* (1991) adlı çalışmasında Uygurlar dönemine ait yazma ve baskı yazılı metinlerin tarihini yorumlamıştır. Bazin'e göre Tunhuang'da Bin Buddha Mağaralarında bulunmuş olan Uygur metinleri genel olarak X. yüzyıla aittir:

Mani alfabesiyle yazılmış *Huastuanift*, 948 (*bir y(i)g(i)rminç ay beş otuzda* (299)) yılına tarihlendirilmiştir (Bazin 1991: 237). *HamTouHou 18* de 948 (*It yılın yetinç ayda*

yeti ygrmide ogşagu atlıg sart kelti erti. Munta odonta ölti (1-3)) yılında yazılmış metinlerdendir (Bazin 1991: 238-241). 948 (it yılı) yılına tarihlendirilen bir başka metin ise *HamTouHou 34* numaralı metindir (Bazin 1991: 243). *HamTouHou 16*, kolofon kaydındaki *edgü ödke kutlug kut[admış] yunt yıl beşinç ay* ibaresinden dolayı Hamilton (1986: 95) tarafından 922, 934, 970, 982 veya 994 yıllarından birine (Hamilton 1986: 95), Bazin tarafından da 982 yılına tarihlendirilmiştir (Bazin 1991: 242). *HamTouHou 26*, 760 (*bu bitig sekizinç ay iki yangıka bitimiş bitig ol*) yılına tarihlendirmiştir (Bazin 1991: 243).

Bazin, Hoço (Turfan)'da bulunmuş bazı Maniheist Uygur metinlerini, Gabain gibi 8. yüzyıla tarihlendirmiştir. Buna göre *TT II B 761* (1991: 246), *MI 12* (İki Yıldız Nom) ise 795 (1991: 247) yıllarında yazılmıştır.

TT VII'de yayımlanan, *sağlık bilgisi* ve *astroloji* gibi konuları işleyen din dışı metinler ile TT VIII'de yayımlanan Brahmi alfabesiyle yazılmış metinlerin bir kısmının yazılış tarihleri kolofon kayıtlarına göre bilinmektedir. TT VII'de kolofonu olan metinler, ilk önce metinleri bu seride yayımlayan Arat-Eberhard (1937) tarafından, daha sonra da Bazin (1991) tarafından tarihlendirilmiştir. TT VII'de yayımlanan metinlerin yazılış tarihleri Arat-Eberhard (1937) ve Bazin (1991)'e göre aşağıdaki gibidir:

TT VII 1 1368-1370 (Arat-Eberhard 1937: 80, 84), (Bazin 1992: 341),

TT VII 3 1202 (Bazin 1991: 283-284),

TT VII 4 1202 (Arat-Eberhard 1937: 87), (Bazin 1991: 290),

TT VII 5 1367-1368 (Arat-Eberhard 1937: 87-88); (Bazin 1991: 318-326),

TT VII 6 1380-1381 (Arat-Eberhard 1937: 88); Bazin'e göre ise 1391 (Bazin 1991: 333),

TT VII 7 1398 tarihini vermiştir (Bazin 1991: 346),

TT VII 8 989 olarak vermiş (Bazin 1991: 274),

TT VII 9 990 (Arat-Eberhard 1937: 81-82), 988 demiş (Bazin 1991: 274),

TT VII 11 1202 (Bazin 1991: 286-287),

TT VII 13 1202 (Bazin 1991: 269),

TT VII 18 1348 (Arat-Eberhard 1937: 95), (Bazin 1992: 277),

TT VII 19 1202 (Bazin 1992: 280),

TT VII 32 1202 (Bazin 1991: 279-280),

TT VII 33 1202 (Bazin 1991: 279),

TT VII 35 1202/1203 (Bazin 1991: 276).

Brahmi alfabesiyle yazılmış TT VIII L ve TT VIII P metnlerinin yazılış tarihlerini gösteren kolofon kayıtları vardır. Buna göre hem TT VIII L (Bazin 1991: 312) hem de TT VIII P (Bazin 1991: 305) metinleri 1277 yılında yazılmıştır.

Yazılış tarihi bilinen metinlerden bir diğeri, Budist Uygur edebiyatının en hacimli metinlerinden olan ve 10. yüzyılda Çince'den Şingko Şeli Tutung tarafından tercüme edildiği tahmin edilen Altun Yaruk'un Leningrad (St. Petersburg) nüshasıdır. Kolofon kaydına göre bu nüsha, 1687 yılında kopya edilmiştir (Arat-Eberhard 1937: 81).

Maitrisimit'in orijinal Sengim-Murtuk nüshasının ne zamana ait olduğu bilinmemekle birlikte, eserin Toharca'dan çevrilmiş olması erken tarihli olduğunu düşündürmektedir. Zira Uygur Türkçesi'nde Toharca'dan çevrilmiş metinlerin erken tarihli oldukları tahmin edilmektedir (Zieme 1979: 568). Dil özellikleri bakımından erken Uygur metinleri arasında değerlendirilen Sengim-Murtuk nüshasının Toharca aslının yazıldığı 8. yüzyıl ile metnin daha sonra Hami'de kopya edildiği 11. yüzyıl arasında çevrildiği kesindir (Laut 1986).

Maitrisimit'in Hami nüshası, 11. yüzyılda orijinal nüshadan kopya edilmiştir. Hami nüshası, kolofon kaydına göre 1067 yılında yazılmıştır. Uygur edebiyatında 13. yüzyıldan önce yazılmış metinlerin yazılış tarihleri genel olarak bilinmediği için, 1067

tarhini taşıyan Hami nüshasının dil özellikleri, Uygur yazı dinin gelişimini takip etmek açısından önemlidir.

Tibet Budizminden *Tantrik* metinler, Uygur Türkçesi'ne genellikle 13-14. yüzyıllarda çevrilmiştir. Kolofon kayıtlarına göre Tibetçe'den çevrilen ve yazılış tarihleri 14. yüzyıla ait olan *Tantrik* metinler şunardır:

BT VII A 1330, BT VII B 1333-1336, BT VII L 1347-1350, BT VIII B 1302-1314, Totenbuch 1350.

Zieme (1981), baskı yazı tekniğiyle yazılmış bazı metinlerde bulunan kolofon kayıtlarındaki tarihi yorumlamıştır. Buna göre BT XIII (1985)'de yayımlanan aşağıdaki metinler tarihlidir:

BT XIII 13 ve 49 14. yüzyılın ilk yarısı, **BT XIII 20** 1330, **BT XIII 43** (ETŞ 26) 1313, **BT XIII 46** 1347, **BT XIII 50** 1302, **BT XIII 54** 1248, **BT XIII 57** 1235-1280.

Metinlerin yazılış tarihlerinden de anlaşılacağı üzere, 13. yüzyıldan önce yazılmış metinler genellikle tarihsizdir. Ancak bazı geç dönem metinlerinde, metnin ne zaman, nerede ve kim tarafından yazıldığına dair bilgileri içeren kolofon kayıtları¹⁶ vardır.

1.4.2. Yazılış Tarihleri Tartışmalı Olan Metinler

Uygur Türkçesi'nde bazı metinlerin yazılış tarihleri tam anlamıyla güvenilir olmamakla birlikte bilinmektedir. Buna karşılık birçok metnin yazılış tarihi belirsizdir. Hatta birçok Uygur metninde, metni yazan kişi ya da metinde mevcut olan kişi ve yer adları ile

¹⁶ P. Zieme (1992), Hoço Uygur Kağanlığı'na ait kolofon kayıtlarını inceleyerek, Uygur toplumunda dini ve sosyal hayatı incelemiştir.

metnin yazıldığı yer gibi bilgiler olmadığı için, metinleri dil dışı ölçütler bakımından tarihlendirmek de mümkün değildir. Dolayısıyla bu yapıdaki metinler ancak yazının ne ile yazıldığı, şekli ve kâğıdın yapısı, boyutu ile dil yapısındaki gelişim/değişim gibi ölçütlerle yaklaşık olarak tarihlendirilebilmektedir. Bazı metinler ise, hem kısa oluşları hem de aynı ibarelerin tekrarından dolayı dillik ölçütler bakımından da tarihlendirilememektedir.

Uygur Türkçesi'nde hem kolofon kaydı olan ve böylece metnin yazılış tarihi 12 hayvanlı takvime göre ifade edilen hem de kolofon kaydı olmadığı halde metnin yazılış tarihi ile ilgili ipuçları ihtiva eden bazı metinlerin ne zaman yazıldıkları konusu belirsiz ya da tartışmalıdır. Bazen 12 hayvanlı takvime göre belirlenen tarih, metnin dil yapısıyla ya da yazılışına işaret eden bilgilerle uyuşmamaktadır. Bazen de dil dışı özelliklere göre tarihlendirilen metinler, yine metnin dil özellikleriyle karşılaştırıldığında ya daha önceki ya da daha sonraki yüzyıllara ait görünmektedir.

Bazı Uygur metinlerinde bulunan kolofon kaydındaki tarih, metnin bulunduğu yer ve içerdiği tarihî bilgilerle birlikte ele alınmış ve yorumlanmıştır. Burada metnin yazılış tarihinin tespitinde 12 hayvanlı takvim dikkate alınmış olmakla birlikte, diğer bilgiler daha fazla göz önünde tutulmuştur. Uygur Türkçesi'nde yazılış tarihi en fazla tartışmalı olan metinler, Tunhuang'da Bin Buddha Mağaralarında bulunmuş olan ve Hamilton (1986), (1998) tarafından yayımlanmış olan metinlerdir.

Tunhuang, 1028 yılında Tangutlar tarafından istila edilmiş, burada bulunan yazmalar, resimler, duvar halıları gibi eserler koruma altına alınmak maksadıyla 17 numaralı Bin Buddha Mağarasına saklanmış, manastırın önü de duvarla örülerek kapatılmıştır. İngiliz gezi heyetinden *Aurel Stein* ve Fransız gezi heyetinden *Paul Pelliot*, burada bulunan eserleri Londra ve Paris'e taşımışlardır. Genel kanaate göre, Tunhuang'da Bin Buddha Mağaralarında bulunmuş olan Uygur metinlerinin yazılış tarihleri, 1035 yılındaki Tangutların saldırısından öncedir. Dolayısıyla burada bulunmuş olan metinler, 11. yüzyıldan sonraya ait olamaz.

Tun-huang yakınlarındaki 17 numaralı Bin Buddha mağaralarında bulunan Uygurca el yazmalar toplam ellidir:

Toplam kırk yediyi bulan irili ufaklı metinlerden biri Mani alfabesiyle, üçü Tibet, dördü Kök Türk alfabesi ve geri kalan otuz dokuzu da Uygur alfabesiyle yazılmış, bunlardan otuz altısı Hamilton (1986) tarafından yayımlanmıştır. Huastuanift adlı Maniheist metnin Le Coq tarafından yayımlanan Berlin nüshası, Kalyanamkara ve Papamkara jatakası, Bang, Gabain ve Arat tarafından TT VI'da yayımlanan Sekiz Yükmek burada bulunmuştur. Bu sebeple bu metinlerin en geç 11. yüzyılın ortalarında yazıldıkları düşünülmektedir. Hamilton'a göre (1986: XXII), yazmaların büyük bir kısmı bilhassa din dışı nitelikte olanlar 10. yüzyıla, dinî içerikli yazmalar da 9. yüzyılın ikinci yarısına ait olmalıdır.

Tunhuang'da bulunan yazmaların tarihi hakkında yukarıda verilen bilgilerin yanı sıra, dil özellikleri ile kâğıt ve yazı özellikleri de Maniheist metinlerden *Huastuanift*, Budist metinlerden de *Sekiz* ve *KP*'nin 9-10. yüzyıllarda yazıldıkları anlaşılmaktadır.¹⁷ Hamilton (1998: 6) *KP* ile ilgili tarih saptamasını 9-10. yüzyıllara yapmıştır:

“... Yaklaşık olarak en erken tarih, Tibetlilerin Dunhuang'ı işgal ettikleri 9. yüzyıl ortaları olabilir, zira Uygurların bu dönemden önce Dunhuang'a yerleştikleri düşünülemez. En yeni tarih ise, içinde Pelliot Chinois 3509'un da saklı bulunduğu Dunhuang el yazmaları mağarasının mühürlenme tarihidir. Kâğıt tomarları, resimler, duvar halıları ve benzerlerinden oluşmuş muazzam bir kitlenin tavana kadar yığılı olduğu ve belki de haklı olarak “kutsal kalıntılar deposu” diye nitelendirilmiş olan bu mağaranın, 11. yüzyıl başlarında mühürlendiği genellikle kabul edilmektedir, bu büyük koleksiyondaki el yazmalarıyla ilgili olarak saptanmış bulunan pek çok tarihten hiçbirinin X. yüzyıl sonundan sonraki bir tarihe ait olmaması da bunu ayrıca doğrulamaktadır. Şu halde el yazmamız, ne IX. yüzyıl ortalarından önceki, ne de X. yüzyıl sonlarından sonraki bir tarihe ait olabilir.”

Tunhuang'da bulunan bazı metinlerin dil özellikleri, tahmin edilen yazılış tarihini doğrularken, bazılarının dil özellikleri tahmin edilen yazılış tarihiyle uyuşmamaktadır. Tunhuang'da Bin Buddha Mağaralarında bulunmuş olan bütün metinlerin genellikle 9-10. yüzyıllarda yazılmış olabileceğini savunanlara (Hamilton 1986; Bazin 1991) karşı,

¹⁷ Zaten Budist çevreye ait olan *Sekiz* ve *KP*, Uygur edebiyatının klasik öncesi döneminde gösterilmektedir (Erdal 2004).

bazı metinlerin 13-14. yüzyıllarda yazıldığını ileri sürenler de vardır (Rona-Tas 1968; Doerfer 1993).

Tunhuang'daki yazmaları bulan ve Avrupa'ya taşıyan *Pelliot* ve *Stein*, bölgenin 1035 yılında Tangutlar tarafından istila edilmesi ve eserleri bu saldırıdan korumak maksadıyla 17 numaralı mağaraya saklayıp mağaranın duvarla örülmesinden dolayı en geç 11. yüzyılın ortalarına tarihlendirmişlerdir. Her iki araştırmacının da en önemli dayanağı, bu yazmalar arasında Tangut diline ait malzemenin olmamasıydı. Fakat daha sonra *Denison Ross*, Stein koleksiyonunda bulunan Uygurca bir metni, sağlam delillere dayandırarak 1350 yılına tarihlendirmiştir. Yine *Pelliot* daha sonra burada bulunan metinler arasında Taoist bir metni 1875-1908 yıllarına tarihlendirmiştir (Rona-Tas 1968: 314).

Stein ve *Pelliot*, mağarayı ilk defa kendilerinin keşfettiğini ve açtığını düşünerek metinlerin yazılış tarihi hakkında yanılığa düşmüşlerdir. Hâlbuki *Stein* Tunhuang'a vardığında, mağara zaten sekiz yıldır açıktı. Çünkü Taoist keşiş *Wang* ve ekibi, bu mağarayı daha önce keşfedip açmışlar ve etraftaki diğer mağaralardan buraya eserler taşımışlardı (Rona-Tas 1968: 315). Bundan dolayı 17 numaralı Bin Buddha mağarasına diğer mağaralardan eserler taşınmamış olsaydı o zaman burada bulunan eserlerin en geç 11. yüzyılın başlarında yazıldıkları düşünülebilirdi. Bununla birlikte mağarada bulunan eserlerin büyük bir kısmı, kâğıt, yazı, dillik ölçütler ve arkeolojik veriler ışığında 11. yüzyıldan daha da erken bir tarihe yerleştirilebilir.

Tunhuang'da bulunan metinlerden **HamTouHou 16**, *Hamilton* (1986: 95) ve *Bazin* (1991: 242) tarafından 982 yılına, **HamTouHou 15** ise, 16. metin ile üslup benzerliğinden dolayı aynı yıla tarihlendirilmiştir. Ancak *Doerfer* (1993: 9-10) bu tarihlendirmeye karşı çıkarak metinlerin Yüan zamanına (1248-1360) ait olduğunu ileri sürmüştür. *Doerfer*'in metinleri 13. yüzyıla tarihlendirmesindeki en önemli kanıt, Moğolca ve Farsça kelimelerin varlığı ile /d, t/ ünsüzlerinin yazımındaki istikrarsızlıktır. *Doerfer*'e göre (1993: 10) **HamTouHou 15**'te geçen *Mo. abaya* "amca" ve *qaşang* kelimeleri ve /t/ ünsüzüne sahip olan *ötüg* kelimesi yerine /d'/li *ödig* şeklinin geçmesi

sebebiyle metin 13. yüzyıla aittir. Dolayısıyla Bazin tarafından yapılan tarihlendirme yanlıştır.

Ancak Zieme (1994: 572), Doerfer'in **HamTouHou 15** metnini yukarda ifade edilen kıstaslara göre 13. yüzyıla tarihlendirmesine karşı çıkar. Zieme'ye göre Moğolca ve Farsça olarak ileri sürülen kelimeler, özel isimdir ya da unvandır ve metinlerin yazılış tarihi için delil teşkil etmez. Yine Doerfer'in iddia ettiği gibi *ötüg* "istek, rica" ve *ödig* "ifade, söz" kelimeleri aynı kelimeler değildir (Erdal 1991: 443) ve bu sebeple de kelimedede /d, t/ karışıklığından söz edilemez.

HamTouHou 18 numaralı metnin, *tiledümüz istedümüz* örneğinde /m/ dudak ünsüzü yanındaki dar ünlülerin yuvarlaklaşması sebebiyle Bazin tarafından 948 yılına tarihlendirilmesi Doerfer (1993: 10) tarafından şüpheyle karşılanmıştır. Doerfer'in bu metin hakkındaki itirazını kabul etmek mümkün değildir. Zira, **HamTouHou 18**'deki yuvarlaklaşmanın benzerleri, Tunhuang'da bulunmuş bazı metinlerde de vardır. Mesela yine Bin Buddha Mağaralarında bulunmuş olan ve klasik öncesi dönemin Maniheizt metinlerinden Huastuanft'te de görülen geçmiş zamanın I. çokluk şahıs çekiminde yuvarlaklaşma örnekleri vardır. Dolayısıyla **HamTouHou 18**'deki yuvarlaklaşma metnin yazılış tarihini gösteren bir ölçüt değildir.

Tunhuang'da bulunan **HamTouHou 34** numaralı metin, Mo. *sınqor* "şahin" kelimesinden dolayı Yüan zamanına, 13-14. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Ancak aynı kelime, Doerfer'in 11. yüzyıla tarihlendirdiği Pfahl metninde iki defa geçmektedir. Dolayısıyla **HamTouHou 34**, sadece bu özelliğinden dolayı Yüan zamanına yerleştirilemez.

Yazılış tarihi tartışmalı olan metinlerden bir diğeri de **TT II B**'dir. Gabain (1955: 194) tarafından 761 yılına tarihlendirilen ve Zieme (1969) tarafından da aynı tarihe yerleştirilen metin, dil özellikleri bakımından bu tarihlerde yazılmış olamaz. **TT II B**, kesin olarak 763 yılında yazılmış olan **TT II A**'dan oldukça farklı dil özelliklerine sahip olduğu gibi **TT II B**, geç Maniheizt metinlerden **Pothi**, **TT III**, **M III 39** gibi metinlerle aynı dil özelliklerine sahiptir. Bu bakımdan **TT II B**, en erken 11-12. yüzyıllarda

yazılmış olmalıdır. Eski Türkçe metinleri dil özelliklerine göre tasnif eden ve tarihlendiren M. Erdal (1979a) ve Doerfer (1993) de TT II B'yi geç dönem metinleri arasında değerlendirmiştir.

Hsüen-Tsang Biyografisi'nin Şingko Şeli Tutung tarafından 10. yüzyılda Çince'den tercüme edildiği bilinmektedir. Ancak elimizdeki nüshanın, eserin Şingko Şeli Tutung tarafından yapılan tercüme olmadığı, daha sonraki yüzyıllarda istinsah edilmiş bir nüsha olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim eserin X. bölümünü yayımlayan S. Tezcan da elimizdeki nüshanın 12. yüzyıla ait olabileceğini ifade etmiştir. Elimizdeki nüshanın dil özellikleri, istinsah tarihinin en erken 13. yüzyılın başları olduğuna işaret etmektedir.

Tıpkı Hsüen-Tsang Biyografisi gibi kısaca *Altun Yaruk* adıyla bilinen eseri de Çince'den Şingko Şeli Tutung tercüme etmiştir. Eserin Leningrad'daki tam nüshası 1687 yılında istinsah edilmiştir. Berlin'deki fragmanlar arasında erken tarihli nüshalar olsa da bunlar arasında Şingko Şeli Tutung tarafından tercüme edilen asıl nüshanın olup olmadığı bilinmemektedir. Altun Yaruk'a ait bir kolofon kaydı olan ZiemeVorr, Arat (1937: 80) ve Bazin (1991: 339) tarafından 1022 yılına tarihlendirilmiştir. TT VII 12'de yayımlanan Altun Yaruk'un bu kolofonunu Zieme (1992: 25)) de yayımlamıştır. Zieme ayrıca bu kolofonun ait olduğu metnin Altun Yaruk'un Şingko Şeli Tutung tarafından yapılmış olan erken tarihli çevirisi olabileceğini ifade etmiştir. Ancak ZiemeVorr, 11. yüzyılda yazılmış olamaz. Zira 1069 yılında istinsah edilmiş olan MaitrHami ile ZiemeVorr'un dil özellikleri arasında oldukça fark vardır; dolayısıyla ZiemeVorr, 11. yüzyıldan sonraya ait bir metindir.

İnsadi Sutra'nın elimizdeki nüshasının 17-18. yüzyıllarda istinsah edildiği bilinmektedir (Tezcan 1974: 8-9). İnsadi bu bakımdan, tıpkı 1687 yılında istinsah edildiği hâlde dil özellikleri bakımından 13-14. yüzyıllardaki metinlerle benzer olan Altun Yaruk'un Leningrad nüshası gibi, erken dönemde yazılmış ancak 17-18. yüzyıllarda istinsah edilmiştir. İnsadi'nin ses ve şekil özelliklerinden dolayı 14. yüzyılın sonlarında tercüme edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle metinde yer alan Moğolca kelimeler, elimizdeki nüshanın değilse bile asıl nüshanın Moğollar zamanında yazıldığını düşündürmektedir. Metnin en dikkati çeken tarafı *Maitreya* ve gelecek Buddha'nın gelmesi için beslenen

ümidin izahı ile *Mani, Meryem Ana* ve Hz. *Muhammed* aleyhindeki sözlerdir. Elverskog'a (1997: 138) göre bu geç referans, eserin Tarım havzasında İslamî değişimden sonraki bir zamanda yazıldığını göstermektedir. BT III'ün elimizdeki nüshası, 17/18. yüzyıllarda kopya edilmiş olsa da metnin imlâ, ses ve şekil özellikleri, 14. yüzyılda yazılmış diğer Uygur metinleriyle aynıdır. Dolayısıyla BT III, büyük bir ihtimalle 14. yüzyılın sonlarında yazılmıştır.

1.4.3. Tarihlendirmede Ortaya Çıkan Güçlükler

Uygur metinlerini dil özelliklerine göre tarihlendirmenin bir takım güçlükleri vardır. Uygurlardan kalan metinlerin birçoğu dinî ve tercüme olduğu için metinlerde Uygurların tarihine ilişkin bilgiler bulmak mümkün değildir. Bu bakımdan Uygur metinlerinin tarihlendirilmesi, tarihî bilgiler içeren Kök Türk, Yenisey ve Uygur yazıtları ile ketebe kayıtları bulunan İslamî metinlerden daha zordur. Dolayısıyla Uygur metinlerinin tarihlendirilmesinde kullanılan dillik ölçütler, yer ve şahıs isimleri ile tarihî olaylardan yoksun ele alınmak zorundadır.

Uygur metinlerinin birçoğu Maniheizm ve Budizme ait dinî öğretileri halka öğretmek ve yaymak maksadı güttüğü için, herhangi bir eser birçok defa kopya edilmiş, manastırdan manastıra taşınmıştır. Uygur metinlerini bu özelliğinden dolayı tarihlendirmenin iki güçlüğü vardır. Birincisi metinlerin bulunduğu yer belli değildir. Başka bir ifadeyle herhangi bir tapınakta keşfedilen bir metnin başka bir yerde yazıldıktan sonra tapınağa taşınma ihtimali yüksektir. Bu bakımdan Uygur metinlerini, buldukları yeri dikkate alarak tarihlendirmek yanlıtır. Bu konuda ortaya çıkan diğer bir zorluk ise, birden fazla nüshası bulunan metinlerin dil özelliklerinin yazıldıkları yüzyılı yansıtmadığıdır. Asıl nüshalar ait oldukları yüzyılın dil özelliklerini yansıtırken, sonraki yüzyıllarda asıl nüshadan kopya edilen nüshaların kendi yüzyıllarındaki dil yapısını ne kadar yansıttıklarına dikkat edilmelidir. Müstensihin eseri kopya ederken asıl nüshanın dil özelliklerini muhafaza etmiş olma ihtimali yüksektir. Zira kopya edilen metinler dinî karakter taşıdığı için kutsal addedilmekte ve metnin muhtevası kadar dış yapısı da aynen kopya edilmektedir.

Uygur Türkçesi'nde *sūtralar*, topluluk karşısında okunduğu ve hatta sahnelendiği için birçok defa kopya edilmiştir. Mesela *Sekiz Yükmek Sutra*'nın Uygur edebiyatında birçok nüshası vardır. Bunlardan asıl nüshanın, dil özelliklerinin yanı sıra kâğıt yapısı ve yazı şeklinden dolayı Londra nüshası olduğu bilinmektedir. Zaman zaman asıl nüshanın özelliklerini yansıtan diğer nüshalar ise, daha sonraki yüzyıllara aittir. *Sekiz Yükmek*'in asıl nüshası 9. yüzyıla aitken baskı yazı ile yazılmış nüshaları, kesinlikle 13. yüzyıldan önceye ait değildir.

Altun Yaruk'un Çince'den 10. yüzyılda tercüme edildiği bilinmektedir. Eserin elimizdeki tam nüshası, oldukça geç bir zamanda, 1687 yılında istinsah edilmiştir. Bunun dışında eserin Berlin'de birçok nüshası bulunmaktadır. *Altun Yaruk*'un hangi nüshasının orijinal olduğu bilinmemekle birlikte, Berlin'deki nüshalar ile geç tarihli Leningrad nüshası arasında bir takım farklılıkların olduğu da bilinmektedir. Leningrad nüshası 17. yüzyılda istinsah edilmiştir; ancak nüshanın dil özellikleri tabii olarak 17. yüzyılı yansıtmaz. Leningrad nüshası, eserin tercüme edildiği 10. yüzyılın dil özelliklerine sahip olmasa da, ses ve şekil özelliklerinin yanı sıra imlâ ve yazı şekli bakımından da 13-14. yüzyıllarda yazılmış diğer Uygur metinleriyle aynı özellikleri gösterir. Hatta orijinal nüshada olmayan ve Leningrad nüshasına sonradan ilave edilen *Buyan Evirmek* bölümünün dil özellikleri metinden oldukça farklıdır. Dolayısıyla *Altun Yaruk*'un Leningrad nüshası 1687 yılında istinsah edilmiş olmasına karşın, istinsah edildiği nüshanın dil özelliklerini muhafaza etmiştir.

Yine *İnsadi Sutra*'nın elimizdeki nüshası 17-18. yüzyıllarda istinsah edilmiştir. *İnsadi*'de standart Uygur yazı dilini yansıtmayan bazı unsurlar olmakla birlikte, eserin yazı şeklinin ve imlâ özelliklerinin Yüan dönemini yansıtmaması ve ayrıca metinde Moğolca kelimelerin olması, metnin Yüan döneminde yazılmış olan bir nüshadan kopya edildiğini göstermektedir.

Sekiz, *Altun Yaruk* ve *İnsadi* gibi Uygur Türkçesi'nde birçok nüshası bulunan metin vardır. Bu tür metinleri dil özelliklerine göre tasnif ederken ve tarihlendirirken, ses ve şekil özelliklerinin yanı sıra imlâ özellikleri, kâğıt yapısı ve yazı türü gibi metinlerin

istinsah edildiği yüzyılı yansıtan özellikleri dikkate almak ve buna göre tarihlendirmek gerekir.

Uygur Türkçesi metinlerini tasnif etmenin ve tarihlendirmenin diğer bir güçlüğü de metinlerdeki standart dilden sapmış ağız unsurlarının varlığıdır. Bazı metinler ses ve şekil özellikleri bakımından standart yazı dilinden farklı özellikler göstermektedir. Birçok özelliği itibariyle erken ya da klasik dönemlerde yazıldığı anlaşılan bazı Uygur metinleri, edebî dilde olması mümkün olmayan, müellif ya da müstensihnin kendisinin ya da ait olduğu boyun ağız özelliğini yansıtır. Standart dilden sapmış bu tür dil özellikleri, metinlerin kronolojik tasnifinde bir ölçüt olarak kullanılamaz. Zira erken dönemlerde yazılmış metinlerde ağız sızmasından kaynaklanan bu özellikler, Uygur Türkçesi'nin en geç tarihli metinlerinde bile olmayan türdendir.

Uygur Türkçesi'nde bazı metinler, erken ya da klasik öncesi dönemlerde yazıldıkları hâlde, bir kısmı ancak geç dönem metinlerinde görülebilen, bir kısmı ise Uygur Türkçesi'nin hiçbir safhasında görülmeyen özelliklere sahiptir. Özellikle Tunhuang'da bulunmuş olan ya da Soğd alfabesiyle yazılmış olan bazı metinlerde ağız unsurlarından bahsetmek mümkündür. Uygur Türkçesi'nde kelime içinde /d/ > /y/ değişimi, ancak 13. yüzyıldan sonra yazılmış metinlerde görülürken, klasik öncesi dönemde yazıldıkları bilinen bazı metinlerde de bu değişime rastlanmaktadır. Mesela Tunhuang'da bulunmuş olan klasik öncesi Maniheist metinlerden **LeCoqChuast**'ta kelime içindeki /d/ ünsüzü, *nomka keygürsük törü bar erti* (229) (<ked-gür-) örneğinde /y/ olmuştur. **LeCoqChuast**'ta ayrıca kelime içindeki dar ünlü *tengrili yekli nede ötrü süngüşmüş* (165) (<süngüş-miş) örneğinde yuvarlaklaşmıştır. Metni bu iki ilerlemiş dil özelliğinden dolayı, geç tarihli addetmek doğru değildir. Zira metin birçok dillik ölçüt bakımından klasik öncesi Uygur metinleriyle aynı özellikleri göstermektedir. Bundan dolayı **LeCoqChuast**'taki yuvarlaklaşma ve /d/ > /y/ değişimi, ağız sızmasıdır.

Uygur Türkçesi'nde yuvarlaklaşma, klasik öncesi dönemde yazılmış bazı metinlerde zaman zaman görülen bir özelliktir. Uygur Türkçesi'nde dar ünlüler, erken tarihli birkaç Maniheist ve Budist metinde, büyük bir ihtimalle ağız sızmasından dolayı

yuvarlaklaşmıştır (Erdal 2004: 93). Mesela aşağıdaki Maniheizt metinlerde kelime içindeki dar ünlüler yuvarlaklaşmıştır:

M II 3'te *bag(i)rsagum* (31) (<bagırsag+ım), **M II 5'**te *adasuzın turalım* (7) (<ada+sız), **M III 22'**de *münsüz kaddagsuz y(a)mrak kuzıning aatın yingler* (8) (<kadag+sız), **M II 6'**da *tapunugmalar* (7) (<tapınıgmalar), **M III 9, 2'**de *korung* (10) (<kori-).

Yine Tunhuang'da Bin Buddha Mağaralarında bulunmuş olan aşağıdaki metinlerde de yuvarlaklaşma görülmektedir:

HamTouHou 1'de *edgü kalınçlg kövşek kōnglümüz* (53) (<kevşek), **HamTouHou 18'**de *tile-dümüz istedümüz* (7) (<t.-dımız i.-dımız), **HamTouHou 21'**de *sözledüğüz* (9) (<s.-dingiz), **MaitrHami 11'**de *kövşek* (10b-28) (<kevşek) ve *soguk* (11b-23) (<sogık), **Sekiz'**de *bagrı büşüki üküş bolur* (105) ve **KP'**de *tüngür büşük bolmuş* (LXIV/6) (<bişük "akraba").

Erken tarihli ya da klasik öncesi dönemlere ait bu metinlerde çok ender de olsa dar ünlülerin yuvarlaklaşması, metinlerin yazıldığı yüzyılla ilgili değildir. Bu metinler, diğer ölçütlerdeki eskicil özelliklerin yanı sıra Bin Buddha mağaralarında bulunmuş olması sebebiyle de Uygur Türkçesi'nin geç dönem metinleri arasında değerlendirilemez. Bu bakımdan metinlerdeki dönemin standart dilinden sapmış unsurları, ağız sızmasıyla izah edebiliriz.

Tunhuang'da bulunmuş metinlerden bir diğeri olan **HamTouHou 21'**de birçok ağız unsuru bulunmaktadır. Metinde *siler-ning esenigizlerni* (5) (<eseni izlerni) örneğinde *sizler* yerine *siler* şekli geçmektedir. Yine *sözledüğüz* (9) (<sözledü üz) örneğinde yuvarlaklaşma vardır.

Uygur Türkçesi'nde sadece geç dönemlerde yazılmış birkaç metinde -sA (-sAr) şeklinde kısalmış olan şart eki, klasik öncesi ya da erken tarihli birkaç metinde de ağız sızması sonucu, geç dönemlere ait metinlerdeki gibi -sA şeklindedir. Birçok dil özelliği bakımından klasik öncesi döneme ait Budist metinler arasında değerlendirilebilecek

metinlerden biri olan KP'de şart eki genellikle –sAr şeklindedir. Ancak metnin son fragmanlarında şart ekinin kısaldığını görüyoruz. KP'nin son fragmanları şart ekindeki değişimin yanı sıra bazı yeni şekillerle de ağız yansımasının en fazla olduğu metinlerdendir. Nitekim metnin genelinde gelecek zaman çekimi –gAy ekiyle yapılırken son fragmanlarda ek –gA ~ -gI şeklini almıştır (*birge m(e)n* (LXXV), *qutarga m(e)n* (LXXVI), *tartgı m(e)n* (LXXX)). *kergek* kelimesi metinde birçok defa aslı şekliyle yazılırken son fragmanlarda *kereklig yimiş* (LXXIX) örneğinde kelimedeki /g/ ünsüzü düşmüştür. Ayrıca metindeki kutgar- fiili, sonlarda kutar- (LXXVI) şeklindedir. Bütün bu örneklerden hareketle, KP'nin son fragmanlarında müellifin kendi ağız özelliklerini metne yansıttığını söyleyebiliriz. Çünkü bu özellikler metnin genelinde standart yazı dilindeki şekle sahiptir.

Geç tarihli olmayan metinlerden HamTouHou 16, HamTouHou 21 ve HamTouHou 26 numaralı metinlerde de şart eki –sA olmuştur. HamTouHou 16'da *alış(ı)k bolsa* (14), *keyek neçe yol bilse* (15); HamTouHou 21'de *arkıš barsa* (11) ve HamTouHou 26'da *s(e)n kayuka barsa* (9) örneklerinde şart eki kısalmıştır. Bu metinler, Doerfer (1993) tarafından şart ekindeki değişimden dolayı 13-14. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Ancak adı geçen metinleri, şart ekindeki değişimden dolayı geç tarihli kabul etmek, metinlerdeki diğer dillik ölçütlerin eskicil olmasından dolayı mümkün değildir. Bu metinlerde şart ekinin hem –sAr hem de –sA şekillerinde geçmesi, yeni şeklin ağız sızmasından başka bir şey değildir.

Tibet alfabesiyle yazılmış **BuddhKat**, /A/ bağlantı ünlüsünü korumuş olması ve isimlerin çıkma hâlinin +DA ekiyle yapılmış olması gibi özelliklerinden dolayı, klasik öncesi döneme ait metinler arasında değerlendirilmektedir. Uygur Türkçesi'nde şart ekinin –sA olduğu metinlerden biri de **BuddhKat**'tır. Metinde *erşer* örneğinde şart ekinde herhangi bir değişiklik olmamışken, *işlese* örneğinde ek, -sA olmuştur. Klasik öncesi dönemde yazılan metinlerden biri olan **BuddhKat**'ta –sAr şart ekinin –sA olması, metnin yazıldığı tarihi tespit etmek için bir ölçüt olarak kullanılamaz. Bundan dolayı **BuddhKat**'ta –sA şeklini ağız sızması olarak değerlendirmek gerekir. Yine bu metinde *kergek* kelimesi *kerek* şeklinde yazılmıştır.

Soğd alfabesiyle yazılmış bazı fragmanlar (Fedakâr 1991, 1993), açık bir şekilde farklı bir diyalekti yansıtır. Bu fragmanların en belirgin özelliklerinden biri, Çağatay metnelerinin de özellikleri arasında yer alan iyelik ekleriyle hâl eklerini birbirine bağlayan *pronominal /n/'nin yokluğudur (san+ı+ça)*. Yine Tunhuang'da bulunmuş klasik öncesi döneme ait bazı metinlerde görülen dar ünlülerin yuvarlaklaşması, Soğd alfabesiyle yazılmış bazı metinlerin de özellikleri arasındadır (*kurtgar-dum, emgen-üp, sı-dumuz* vb.). Soğd harfli metinlerde /ny/ ünsüzü /n/ olmuştur (*anıg < anyıg*). Kâşgarlı'ya göre, -dUm ve /ny/ > /n/ değişimi gibi özellikler, Argulara aittir. Bu bakımdan Soğd alfabesiyle yazılmış bazı metinlerin Argu diyalektini yansıttığını söylemek mümkündür (Erdal 2004: 16). Hatta bu Uygur metinlerinde teklik 3. şahıs emir ekinin bazen -zUnI şeklinde olması, KB'in yazarı Yusuf Has Hacip'in de doğduğu yer olan Balasagun'da konuşulan Argu ağzıyla benzerdir (Erdal 2004: 16). Bu bakımdan Soğd alfabesiyle yazılmış erken tarihli bu fragmanlarda Argu diyalektinin yansımalarını görürüz ve bu ağız özellikleri, metnin yazıldığı yüzyıldaki standart Uygur yazı dilini yansıtmaz.

Erken ya da klasik öncesi döneme ait bu metinlerdeki *kerek, bile, -dUm, -sA* gibi Uygur yazı dili için alışık olunmayan özellikler, 13-14. yüzyıllarda yazılmış bazı geç tarihli metinlerin özellikleri arasında yer alır. Yeni şekillerin görüldüğü geç tarihli metinler, aynı zamanda diğer dil özellikleri bakımından da ileri durumdadır. Dolayısıyla diğer dillik ölçütler bakımından da yeni özellikleri barındıran metinler 13-14. yüzyıllarda yazılmışken, yukarıdaki yeni özellikleri çok seyrek de olsa bulunduran ama diğer dillik ölçütler bakımından eskicil olan metinler, geç tarihli değildir.

Erken tarihli bazı metinlerdeki yeni yapılar gibi, geç tarihli bazı metinlerde de ancak erken tarihli metinlerde görülen eskicil yapıların zaman zaman kullanıldığı görülmektedir. Yazılış tarihleri 13-14. yüzyıllara ait bu metinlerdeki eskicil şekilleri *arkaizm* ile açıklamak mümkündür. Çünkü erken ya da klasik öncesi dönemde yazılmış metinlerin ortak özelliklerinden olan bu tür yapılara, klasik dönemde yazılmış metinlerde ve geç dönemde yazılmış metinlerin genelinde rastlanmazken, yine geç tarihli bazı metinlerde bu yapıların tekrar ortaya çıkması ancak arkaizmin bir sonucudur.

17-18. yüzyıllarda istinsah edilen **İnsadi Sutra**, arkaizme ait örneklerin en fazla görüldüğü geç tarihli metinlerden biridir. Kök Türkçe’de kelime içinde ve sonundaki /b/ ünsüzleri, en erken tarihli Uygur metinlerinin genelinde bile /v/ olmuşken, **İnsadi**’de zaman zaman korunmuştur (*kabşur-*, *yalbar-* ve *kübrüg* vb.). Hemen hemen aynı kelimelerdeki /b/ ünsüzü, yine 1330’lu yıllara ait **BT VII A**’da ve 1350 yılına ait **Totenbuch**’ta da korunmuştur. /b/ ünsüzünün bu metinlerde genellikle /v/ olmasına karşın, birkaç kelimedede muhafaza edilmiş olması, arkaizmdir.

İnsadi’de yine *ol* işaret zamirinin yaklaşma hâli, klasik öncesi Uygur metinlerinde olduğu gibi *angar* şeklindedir. 13-14. yüzyıllarda yazılmış bütün metinlerdeki *anga* şekline karşılık, **İnsadi**’deki eskicil *angar* şekli arkaik bir unsur olmalıdır.

Bunun gibi, geç tarihli bazı Uygur metinlerinde çoğunluğu yeni olan yapıların yanı sıra bazen erken tarihli metinlerdeki eskicil şekillerin ortaya çıkması, büyük bir ihtimalle arkaizmden kaynaklanmaktadır. Bu tür şekilleri, metinlerin yazıldığı yüzyılın dil özellikleri arasında değerlendirmek mümkün değildir. Zira geç tarihli oldukları bilinen bu metinlerden daha önce yazılmış olan metinlerde bile sadece yeni şekiller kullanılmıştır. Standart Uygur yazı diline yerleşen yeni şekiller geç dönemlerde yazılmış metinlerin genelinde de kullanılmaya devam ederken yine geç dönemlerde yazılmış bazı metinlerde eski şeklin tekrar ortaya çıkmasını başka bir şekilde izah etmek mümkün değildir.

O hâlde metinlerin ait oldukları yüzyılı tespit ederken, yüzyıldaki genel yapının dışında bazı metinlerde ortaya çıkan eskicil ya da yeni yapıları istisna olarak değerlendirmek ve metinleri tasnif ederken ya da tarihlendirirken bunları dikkate almak gerekir.

1.5. KONU ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Bugüne kadarki Eski Türkçe üzerine çalışmalar, metin yayımı, leksikoloji ve gramer olmak üzere üç ayrı alanda yapılagelmiştir. Uygurlar zamanına ait Maniheist ve daha çok Budist fragmanların yayını henüz tamamlanmadığı için alan üzerine yapılan çalışmalar sürmektedir. Aynı şekilde Uygurlar zamanına ait metinlerin sözlük ve gramer

çalışmaları da, metin yayımıyla birlikte yürümektedir.¹⁸ Uygurlara ait metinler, çok geniş bir coğrafyada ve zaman diliminde yazıldığı için, dilin yapısında birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Eski Türkçe'nin dil yapısında meydana gelen değişikliklerin farklı ağızların tesiri sonucu mu yoksa farklı yüzyıllarda yazılmış metinlerin tarihsel gelişim sonucunda mı ortaya çıktığı konusunda birçok çalışma yapılmıştır. Eski Türkçe'nin ağızları hakkında yapılan çalışmalar, özellikle Maniheizt metinlerle Budist metinler arasındaki farklılıklar üzerine yoğunlaşmıştır. Farklı iki çevrede yazılmış olan Uygur metinlerinin ses ve şekil yapılarındaki ayrılıklar, araştırmacıları Uygur Türkçesi'nin iki temel ağza sahip olduğu sonucuna ulaştırmıştır.

Eski Türkçe'nin dil yapısında meydana gelen değişikliklerin bir kısmı, ağız yansımalarından kaynaklanırken, bir kısmı farklı dönemleri yansıtmaktadır. Uygur metinlerinin dil yapısındaki farklılıkların çoğu, metinlerin yazıldığı zamana işaret etmektedir. Dolayısıyla Kök Türkçe ve Uygur Türkçesi dönemlerinde yazılmış metinlerin dillik ölçütlere göre tasnif edilmesi ve tarihlendirilmesi üzerine, şu ana kadar birtakım çalışmalar yapılmıştır. Türk dilinin tarihi bilinen en eski metinleri olan Kök Türk yazıtlarının yazılış tarihleri, tarihî olaylardan da hareket etmek suretiyle aşağı yukarı bilinmektedir. Ancak Uygur metinlerinin birçoğunun yazılış tarihi belli değildir. 8. yüzyılda başlayan ve 14. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık yedi asır devam eden Uygur Türkçesi'nin dil yapısında birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Uygur Türkçesi'nin tarihsel gelişim sürecini belirleyen bu değişiklikleri takip ederek hem metinlerin yazılış tarihlerini tespit etmek hem de Uygur Türkçesi'nin yüzyıllara göre dil özelliklerini ortaya koymak amacıyla metinler tasnif edilebilmektedir. Tarihi bilinen Kök Türk yazıtlarında ve bazı Uygur metinlerindeki dil özelliklerini takip etmek suretiyle, tarihi bilinmeyen Uygur metinlerini yüzyıllara göre tasnif etmeyi ve tarihlendirmeyi amaç edinen çalışmalar bulunmaktadır.

Eski Türkçe metinler üzerine yapılmış tarihlendirme çalışmalarını, kullanılan metoda göre iki gruba ayırmak mümkündür. İlki, metinlerin kolofon kayıtlarında verilen tarihten ya da yer ve şahıs isimlerinden hareket edilerek yapılan tarihlendirmedir. Kolofon kayıtlarına göre yapılan tarihlendirmede, metinlerin dil özellikleri dikkate

¹⁸ Eski Türkçe üzerine yapılan çalışmalar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Erdal (2004: 22-36).

alınmamış, kolofonlarda verilen tarih, müstensih/mütercimin yaşadığı yüzyıl ya da yer isimleri gibi bilgiler esas alınmıştır. Kolofon kayıtlarına göre Uygur metinleri, bugüne kadar Gabain, Bazin ve Zieme tarafından tarihlendirilmiştir.

Gabain (1955), “*Altürkische Datierungsformen*” adlı makalesinde, Kök Türk alfabesiyle yazılmış Kök Türk, Talas ve Uygur yazıtlarının yazılış tarihlerini verdikten sonra, bazı Uygur metinlerini kolofon kayıtlarındaki bilgilerden hareket ederek tarihlendirmiştir.

Louis Bazin, “*Les Systemes Chronologiques dans le Monde Turc Ancien*” (1991) adlı eserinde Eski Türkler’de tarihlendirme sistemi üzerinde durmuştur. Bazin, Kök Türk alfabesiyle yazılmış yazıtlar, Uygurlar dönemine ait metinler, İslamî çevrede yazılmış metinler ve Volga-Bulgar kitabelerinin kolofonlarında eski Türk takvimine göre geçen tarih zaptını, tarihî bilgilerle yorumlayarak metinlerin yazılış tarihini belirlemeye çalışmıştır. Eski Türk takviminde ifade edilen tarih, Miladî takvimde birden çok yıla tekabül ettiği için, Bazin metinlerin kesin yazılış tarihini metinde ya da kolofonda geçen kişi ve yer adlarının yardımıyla yorumlamaya çalışmıştır. Bazin Uygurlara ait metinlerin yazılış tarihlerini, üç bölümde ele almıştır: Moğolistan Uygurlarına ait metinlerin kronolojisi (s. 209-227), Uygurlara ait metinlerin kronolojisi (s. 228-357) ve Moğol hakimiyeti altında yazılan Uygur metinlerinin kronolojisi (s. 385- 429).

Zieme, kolofonu bulunan Uygur Türkçesi metinlerini, farklı iki çalışmada yorumlamıştır. Zieme (1981), “*Bemerkungen zur Datierung uigurischer Blockdrucke*” adlı makalesinde baskı yazı tekniğiyle yazılmış Uygur metinlerinin tarihini tespit etmiştir. Buna göre Uygur Türkçesi’nde baskı yazı, Moğol hakimiyetiyle başlamıştır. Şu ana kadar tespit edilebilen baskı yazı tekniğiyle yazılmış en erken tarihli Uygur metni, Berlin Koleksiyonunda TM 36 (U 4791) numarayla muhafaza edilen 1248 tarihli metindir. Dolayısıyla baskı yazı tekniğiyle yazılmış herhangi bir metin, 1248 yılından önceye ait olmaz. Zieme, makalesinde baskı yazıyla yazılmış dokuz metnin yazılış tarihini vermiştir.

Zieme (1992), *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoço, Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien* adlı eserinde ise, kolofonu bulunan Budist Uygur metinlerinde ifade edilen dinî ve toplumsal hayata ilişkin bilgilerin yanı sıra metinlerin yazılış tarihlerini de yorumlamıştır. Zieme'nin bu eseri, kolofonlarda verilen bilgilere göre Uygurların sosyal ve dinî hayatlarına ilişkin önemli bilgiler vermesi bakımından oldukça önemlidir.

Diğer bir tarihlendirme şekli ise, metinlerin dil özelliklerinde meydana gelen gelişme ve değişimleri takip etmek suretiyle tarihi belirsiz metinleri tarihi belli olan metinlerle mukayese ederek dillik ölçütler temelinde tarihlendirmektir.

Eski Türkçe metinler dillik ölçütlere göre, şimdiye kadar Erdal (1979a) ve Doerfer (1993) tarafından tasnif edilmiş ya da tarihlendirilmiştir. Her iki çalışma da Kök Türk ve Yenisey yazıtlarını kapsadığı için, sadece Uygur metinleri üzerine yapılmış çalışmalar değildir. Dolayısıyla şimdiye kadar dillik ölçütleri kullanarak sadece Uygur metinlerini tarihlendirmeye yönelik herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Laut (1986) ise, erken Budist Uygur metinlerinin dil özelliklerini inceleyerek, Uygur Türkçesi'nin ilk Budist metinlerini tespit etmiştir. Ne var ki Laut'un çalışması birkaç metinle sınırlı kaldığı için kullandığı dillik ölçütler de bir o kadar sınırlıdır.

Eski Türkçe metinler, dillik ölçütler kullanılarak ilk defa Erdal (1979a) tarafından sistemli olarak tasnif edilmiştir. Erdal (1979a), "*The Chronological Classification of Old Turkic Texts*", CAJ 23: 151-175 adlı çalışmasında Yenisey ve Kök Türk yazıtları ile Uygur metinlerini dillik ölçütlere göre tasnif ederek, bu metinleri dört gruba ayırmıştır. Erdal'ın çalışması, sadece tasnife yönelik olduğu için metinler tarihlendirilmemiştir. Erdal adı geçen çalışmasında Eski Türkçe metinleri tasnif etmek için 24 dillik ölçüt kullanmıştır:

1. /d, t/ ve /s, z/ ünsüzlerinin yazımında görülen düzensizlik,
2. Eski Türkçe'de /ny/ ünsüzünün durumu,
3. Kelime içinde /d/ > /y/ değişmesi,
4. *idi* "sahip" kelimesinin *i(y)e* ve *ige* şekilleri,

5. *yarlıgka-* fiilinde /g/ ünsüzünü muhafaza edilip edilmemesi,
6. Yuvarlak ünlüye sahip fiillerden sonra gelen $-(X)t-$ ettirgenlik ekinin ünlüsünün dudak uyumuna girip girmemesi,
7. Yine $-(X)t-$ ettirgenlik ekinden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman eklerinin aldığı şekiller,
8. *elit-* fiilinin geniş zaman şekli (*elidir > el(i)tür*),
9. *al-* ve *bil-* fiillerinin geniş zaman şekilleri (*alır, bilir > alur, bilür*),
10. /r/ ünsüzlü bazı eklere sahip fiillerden sonra gelen geniş zaman eki (*öğirer > ögürür*),
11. Kök Türk yazıtlarında isimlere yükleme hâl ekiyle bağlanan bazı çekim edatlarının Uygur metinlerinde yükleme hâl ekiyle mi yoksa sadece iyelik ekiyle mi bağlanıp bağlanmadığı (*+(s)In edat > +(sI) edat*),
12. Yalın isimlerden sonra gelen yükleme hâl ekinin durumu ($+(X)G > +nI$),
13. Metatez olup olmaması (*erdem > edrem*),
14. Bazı sıfat-fiil eklerinin olumsuz biçimleri ($-mAÇI, -mAdUk > -mAdAÇI, -mAmIş$),
15. İşaret zamirlerinin yönelme hâli (*a ar, mu ar > a a, mu a*),
16. Birden fazla heceli kelimelerde ikinci hece başındaki /g/ ünsüzünün muhafaza edilip edilmemesi (*eşgek > eşek*),
17. Şart ekinde meydana gelen değişiklik ($-sAr > -sA$),
18. Emir eki olup olmadığı belli olmayan $-gUI$ ($<-gIl \sim -gU ol$) ekinin varlığı,
19. Ünlü türemesi (*erdem > edrem > edirem*),
20. *birle* edatında meydana gelen değişiklik (*birle < bile(n)*),
21. Organ adlarından burun kelimesinin metinlerde kazandığı metafor anlam (“burun” > “önce”),
22. Eski Türkçe metinlerde onluklar arası sayı sisteminin alt onluk ya da üst onluk sisteme göre şekillenmesi,
23. Uygur metinlerinde Farsça ve Moğolca ödünç sözcüklerin varlığı,
24. *anyıg > ayıg > ayı* “çok” kelimesinde meydana gelen değişim.

Erdal’ın kullandığı bu ölçütlerin bir kısmı Eski Türkçe’nin bütününe uygulanabilirken, bir kısmı sadece geç dönem metinlerinde ortaya çıktığı için az sayıda metne uygulanabilir niteliktedir. Özellikle 3, 16, 17, 18, 19, 20, 22 ve 23. maddelerde yer alan ölçütler, ancak geç dönem metinlerine uygulanabilmektedir.

Yine Erdal'ın kullandığı bazı ölçütler, Uygur metinlerini tarihsel gelişim süreci içinde tam anlamıyla tasnif etmeye imkân vermemektedir. Mesela, *yarlı(g)ka-* fiili, çok az Uygur metninde aslı şekliyle, *yarlıgka-* olarak geçerken, fiil, Kök Türk yazıtları ve birçok Uygur metninde *yarlıka-* şeklindedir. Dolayısıyla bu fiildeki değişiklik çok az metni sınıflandırmaya yöneliktir. Yine bunun gibi *idi* ve *anyıg* kelimelerinin aldığı yeni şekiller çok az Uygur metninde geçtiği için bütün metinleri bu kelimelere göre sınıflandırmak zor görünmektedir (Doerfer 1993: 22-24).

Eski Türkçe metinler, şu ana kadar sistemli olarak ilk defa Doerfer tarafından tarihlendirilmiştir. Doerfer, ilk önce "*Bemerkungen zur chronologischen Klassifikation des älteren Türkischen*" (1991) adlı makalesinde Eski Türkçe metinlerin tasnif edilmesi ve tarihlendirilmesinde kullanılan ölçütlerden kısaca bahsettikten sonra metinlerin ait olduğu grupların yüzyılımı vermiştir. Doerfer bu makalede ifade ettiği görüşlerini, daha sonra *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte* (1993) adlı eserinde tekrar ele alır. Doerfer her iki çalışmasında da, Erdal tarafından kullanılan ölçütlere yeni ölçütler ilave ederek Eski Türkçe metinleri yüzyıllara göre tasnif etmiş ve tarihlendirmiştir. Doerfer, çalışmasında Erdal'a ait altı ölçütü kullanmamış, buna karşılık yeni ölçütler ilave ederek Eski Türkçe metinleri toplam 30 ölçüt temelinde tasnif etmiş ve tarihlendirmiştir.

Erdal'a göre Uygur metinlerinde *idi* "sahip, efendi" kelimesi aynı zamanda *ige* ve *ie* şekillerine de sahiptir ve kelimenin son iki şekline sahip olan metinler geç döneme ait olmalıdır. Ancak Doerfer (1993), Halaç Türkçesi'nde *edi* ve Yeni Uygur Türkçesi'nde *ige* kelimelerinin bulunduğunu ve bu iki kelimenin aynı kelimeler olup olmadığı konusunun belirsiz olduğunu ileri sürerek, bu ölçütü Eski Türkçe metinlerin tarihlendirilmesinde kullanmamıştır.

Doerfer, Erdal'ın *yarlıgka-* fiilini Eski Türkçe metinlerin tasnifinde bir ölçüt olarak kullanmasını, fiilin Kök Türk yazıtlarında bile *yrık-* şeklinde /g/ ünsüzü olmaksızın geçmesinden dolayı kabul etmez. Doerfer yine *yarlıgka-* şeklinin çok az Uygur

metninde geçmesi sebebiyle, metinlerin tarihini tespit etmek için yeterli olmadığı kanaatindedir.

Erdal (1979a), bazı Uygur metinlerinde görülen –gUl ekinin –gIl emir ekinden geldiğini iddia etmiş olsa da daha sonraları bu fikrini değiştirerek –gUl ekinin –gU ol gereklilik çekim şeklinden geldiğini kabul eder. Doerfer bu ölçütü de çalışmasında kullanmamıştır.

Doerfer, Erdal'ın kullandığı ölçütlerden biri olan *burun* kelimesinde görülen “burun” > “önce, ilk” semantik gelişiminin, Uygur metinlerinin tamamına uygulanabilirliğinin zayıf olduğunu düşünür. Doerfer yine *anyıg* > *ayıg* > *ayı* “kötü” kelimesinde görülen değişimin çok az metinde olduğunu düşünür ve metinlerin tasnif edilmesinde yeterli bir ölçüt olmadığını ifade eder.

Doerfer (1993: 25-26) Erdal'ın kullandığı ölçütlerin büyük bir kısmına yeni ölçütler de ilave etmek suretiyle Eski Türkçe metinleri toplam otuz dillik ölçüt temelinde tarihlendirmiştir. İlk defa Doerfer tarafından kullanılan ölçütler şunlardır:

1. Metinlerin yazımında baskı yazı tekniğinin kullanılıp kullanılmadığı, metinlerin tarihinin tespitinde oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Baskı yazılı herhangi bir metin, Yüan döneminden önceye ait olamaz.
2. Daha önce Laut (1986) tarafından ilk Budist Uygur metinlerin dil özellikleri arasında sayılan kelime içindeki /l/ ve /y/ ünsüzlerinden sonra ayrı yazım ve fazla elif yazımının bulunup bulunmaması, metinlerin yazılış tarihini tespit etmek için kullanılabilecek ölçütlerden biridir. Bu özelliğe sahip metinler, Soğdca imlânın tesiri altında yazıldıkları için erken tarihlidir.
3. Uygur metinlerinde /s/ ve /ş/ ile /q/ ve /γ/ ünsüzlerinin imlâsında farklılıklar vardır. Bazı Uygur metinleri, /q/ ünsüzünü işaretin üstüne konulan iki nokta ile /γ/ ünsüzünden ayırmışken, bu imlâ özelliği bir müddet sonra bazı metinlerde her iki ünsüzü de karşılar hâl almıştır. Yine bazı Uygur metinlerinde /ş/ ünsüzü /s/ ünsüzünden altta iki noktayla ayırdedilmiştir.
4. Yönelme hâl eki +KA, bazı metinlerde +GA olmuştur.

5. Uygur metinlerinde yalın isimlere (+G > +nI) ve iyelik ekli isimlere (+n > +nI) gelen yükleme hâl ekleri farklılaşmıştır. Zamirlerin yükleme hâl eki +nI, geç dönem metinlerinde isimler için de kullanılmıştır.
6. Türk dilinin tarihi bilinen en erken metinlerinde yalnız kişi ve akrabalık adlarına eklenen +lAr çokluk eki, Uygur metinlerinde diğer isimlere de gelmiştir. Yazıtlarda öznesi çokluk olan cümlelerin yüklemi daima tekliktir ve +lAr çokluk ekini almaz. Buna karşın Uygur metinlerinde özne ile fiil, teklik-çokluk bakımından uyumludur.
7. Uygur metinlerinde ünlüyle biten fiillerden sonra gelen geniş zaman eklerinde farklılık vardır. Ünlüyle biten fiillerden sonra geniş zaman eki, hem Kök Türk yazıtlarında hem de Uygur metinlerinde -yUr iken, geç dönem metinlerinde bunun yanısıra -r eki de kullanılmıştır.

Doerfer'in kullandığı ölçütlerden bazıları, sadece Kök Türk ve Yenisey yazıtları ile Uygur metinlerini birbirinden ayırmaya yöneliktir. Diğer bir ifadeyle ölçütlerin bir kısmı Uygur metinlerini kendi içinde tasnif etmeye ve tarihlendirmeye imkân vermez. Doerfer'in Eski Türkçe metinleri tarihlendirmek için kullandığı ölçütlerden biri, yaklaşma hâl ekinin durumu hakkındadır. Doerfer, yaklaşma hâl ekini, Proto Türkçe için +gA olarak yeniden kurmuştur. Yaklaşma hâl eki, Eski Türkçe metinlerin bir kısmında +gA, bir kısmında ise +kA şeklindedir. Doerfer'e göre Kök Türk harfli metinlerde +kA şeklinde olan yaklaşma hâl eki, 9-10. yüzyıllarda Yenisey, DLT ve Yarkend dokümanlarından itibaren +gA şeklindedir (1993: 139-140). Ancak Erdal (2004: 171), Eski Türkçe'nin bütün safhalarında yaklaşma hâl ekinin +kA olduğunu, +gA şeklinin ancak teklik 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra benzeşme yoluyla ortaya çıktığını, hatta /g/ ve /k/ ünsüzlerini ayırdeden Mani alfabesinde bile +kA şeklinin daha sık olduğunu ileri sürerek Doerfer'in tezine itiraz eder. Erdal, Doerfer'in Eski Türkçe'de var olduğunu ifade ettiği +gA ekinin ancak Proto-Oğuz, Bulgar-Çuvaş ve genel olarak Orta Türkçe için geçerli olabileceğini, Eski Türkçe'de ise ancak belirli durumlarda ortaya çıktığını ve bu dönemde yaklaşma hâl ekinin sadece +kA olduğunu ileri sürer. Kök Türk yazıtlarında ve /k/ ile /g/ ünsüzlerini ayırdeden Mani alfabesiyle yazılmış metinlerde yaklaşma hâl ekinin +kA olması, Eski Türkçe'de +gA ekinin Erdal'ın vurguladığı gibi bazı durumlarda ve seyrek olarak ortaya çıktığını ve Eski Türkçe'de

ekin genel olarak +kA olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Eski Türkçe metinleri yaklaşıma hâl ekinin ünsüzüne göre tasnif etmek imkânsızdır.

Doerfer'in kullandığı ölçütlerden biri de Eski Türkçe'de, çokluk ekinin fiil çekiminde kullanılıp kullanılmamasıdır. Kök Türkçe'de cümlenin öznesi çokluk da olsa, fiiller +lAr çokluk ekini almaz. Eski Türkçe'de fiillerde çokluk ifadesi, ilk defa Uygur metinlerinde ortaya çıkmıştır. Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde fiiller, çokluk ekini almışlardır. Dolayısıyla Maniheist ve Budist Uygur metinleri arasında fiillerin çokluk eki kullanımını bakımından herhangi bir fark yoktur. Mesela görülen geçmiş zaman ekinin 3. şahsı için Kök Türkçe'de sadece -dI şekli varken Uygur Türkçesinde çokluk şekli için -dIlAr eki ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda görülen geçmiş zaman ekinin çokluk II. şahsı için -dInglzAr eki de ilk defa MaitrHami'de *küzedmedingizler* (XXI 33 r6) örneğinde görülmektedir.

Jens Peter Laut (1986), *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler* adlı eserinde, Uygur edebiyatının ilk Budist metinlerini incelemiştir. Laut, bazı dillik özelliklerden hareket etmek suretiyle en erken tarihli Budist Uygur metinlerinin Sekiz Yükme Sutra'nın Londra nüshası, Maitrisimit'in Sengim/Murtuk ve Hami nüshaları olduğunu göstermiştir. Laut'a göre Maitrisimit'in erken tarihli Sengim nüshası, Toharca aslının yazıldığı 8. yüzyıl ile Hami nüshasının kopya edildiği 11. yüzyıl arasında yazılmış olmalıdır. Laut'a göre, ilk Budist Uygur eserlerinin dil özellikleri şunlardır:

1. /ny/ ünsüzü, birçok Maniheist metinde olduğu gibi ilk Budist Uygur metinlerinde de /y/ yanında /n/ şekline sahiptir.
2. Birçok Maniheist metinde görülen bazı eklerde ve kelime köklerindeki /A/ bağlantı ünlüsü, ilk Budist Uygur metinlerinde de vardır.
3. Erken tarihli metinlerin imlâ özellikleri arasında yer alan /l/ ve /y/ harflerinin yanında ayrı yazım ya da fazla elif yazımı, erken Budist metinlerinin de özelliklerindedir.
4. Yazıtların çıkma hâl eki +dA, erken Budist metinlerde aynı işlevde oldukça yaygındır.

5. Erken Budist metinler, tercih edilen -(X)gII veya -(X)gmA şimdiki zaman sıfat-fiil ekleri bakımından da erken dönem özellikleri gösterir.
6. Uygur Türkçesi'nde genellikle Maniheist metinlerde geçen -(X)pAn(In) zarf-fiil eki, erken Budist Uygur metinlerinde de vardır.
7. Kök Türk yazıtlarında zaman zaman /g/ ile yazılmış olan / / ünsüzünün erken Budist metinlerinde de bazen /g/ ile yazıldığı görülmektedir.

Larry Vernon Clark, *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th – 14th cc.)* 1975, adlı eserinde geneli 13-14. yüzyıllara tarihlendirilen din dışı Uygur metinlerini incelemiştir. Clark'ın eseri Laut'un çalışması gibi, sadece belli bir zaman diliminde yazılmış metinleri kapsadığı için kısmîdir. Clark, sadece 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinleri ele almıştır. Clark'a (1975: 121-171) göre bu yüzyıllarda yazılmış din dışı Uygur metinlerinin dil özellikleri şunlardır:

1. /ny/ ünsüzü, geç dönem metinlerinde tamamıyla /y/ olmuştur. bu dönem metinlerinde ünsüzün /n/ li şekline rastlanmaz.
2. Kelime içi ve kelime sonu /d/ ünsüzü, sadece geç dönem metinlerinde /y/ olmuştur. 13. yüzyıldan önce yazılmış Uygur metinlerinde /d/ > /y/ değişmesi görülmez.
3. Eski Türkçe'de kelime içinde bulunan /d/ ünsüzü, 13. yüzyıldan sonra yazılmış bazı metinlerde kaybolmuştur. Mesela *kidiz* ve *ide* kelimeleri, geç dönem metinlerinde *kiiz* ve *ie* olmuştur.
4. 13. yüzyıldan önceye ait metinlerde birden fazla heceli kelimelerde ikinci hece başındaki /g/ ünsüzü, 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerde düşmüştür. Clark, *kergek* kelimesini ölçüt alarak kelimeye /g/ ünsüzünün düştüğü metinlerin 13. yüzyıldan sonraya ait olduğunu ifade eder.
5. Eski metinlerde sadece zamirlerden sonra kullanılan -nI yükleme hâl eki, 13-14. yüzyıllarda yazılmış sivil Uygur metinlerinde -(X)G yükleme hâl eki yerine de kullanılmıştır.

6. 13-14. yüzyıllarda yazılmış isimlerin çıkma hâli için yalnızca +dIn eki kullanılmıştır. Geç dönem metinlerinde eski edebî dilin çıkma hâl eki +dA, yoktur.
7. Geç dönem metinlerinde tercih edilen sayı sistemi, 13. yüzyıldan önce yazılmış metinlerden farklıdır. Mesela “25” sayısı, 13. yüzyıldan önce yazılmış metinlerde *beş otuz* şeklinde üst onluk sayı sistemiyle, 13-14. yüzyıllarda yazılmış Uygur metinlerinde *yirmi beş* şeklinde alt onluk sayı sistemiyle ifade edilmiştir.
8. 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerde şart çekimi, –sAr yanında –sA şekliyle de yapılmıştır.
9. Clark, Uygur Türkçesi'nin ses ve şekil yapısında meydana gelen bu değişimlerin yanısıra kelime hazinesindeki farklılıkları da takip ederek, 13. yüzyıldan sonra yazılmış metinlerde hem Türkçe hem de alıntı sözcüklerdeki durumu ortaya koymuştur. Buna göre içinde Moğolca ve Farsça sözcük barındıran metinler, 13. yüzyıldan sonraya aittir.

1.6. UYGUR METİNLERİNİN TASNİF EDİLMESİ VE TARİHLENDİRİLMESİNDE KULLANILAN ÖLÇÜTLER

Şu ana kadar Eski Türkçe metinlerin tasnif edildiği ya da tarihlendirildiği çalışmalarda kullanılan ölçütlerin bir kısmı, yazıtlar ile Uygur metinlerini ayırt etmeye yönelik olduğu için bu tür ölçütler çalışmamızda dikkate alınmamıştır. Yine daha önce kullanılan ölçütlerin bir kısmı, sadece birkaç metinde görüldüğü için, bu tür ölçütler de Uygur metinlerinin tasnif edilmesinde kullanılmamıştır. Gerek daha önce kullanılan gerekse ilk defa bizim tarafımızdan ortaya konulan ölçütlerin Uygur Türkçesi'nin bütün safhalarına uygulanabilir olmasına özen gösterilmiştir.

Uygur metnlerinin tasnif edilmesinde ve tarihlendirilmesinde kullanılan ölçütlerin bir kısmı daha önceki çalışmalarda yoktur. Aşağıdaki ölçütler, daha önce Uygur Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda birer özellik olarak ifade edilmiş olsa da, ilk defa bu çalışmada Uygur metnlerinin tasnif ve tarihlendirilmesinde kullanılmıştır:

1. Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerde /n/ ünsüzünün imlâsındaki farklılık,
2. Kelime içinde aynı ya da benzer ünsüzlerin yan yana kullanıldığı durumlarda ünsüzlerin tek işaretle gösterilmesi (imlâda ünsüz tekleşmesi),
3. Dudak ünsüzlerinin yanındaki dar ünlülerin yuvarlaklaşması,
4. Kök Türk yazıtlarında da görülen /ng/ ~ /g/ nöbetleşmesi,
5. Uygur metinlerinde kırtgar- fiilinin aldığı şekiller,
6. Uygur metinlerinde yön hâl ekinin varlığı,
7. Şimdiki zaman sıfat-fiil eklerinin (-gli, -gmA) durumu,
8. Ünsüzle biten kelimelerden sonra ilgi hâl ekinin durumu.

Uygur metnlerinin tasnif edilmesi ve tarihlendirilmesinde hem daha önce Erdal (1979a), Laut (1986) ve Doerfer (1993) tarafından kullanılan hem de ilk defa bu çalışmada kullanılan dillik ölçütler şunlardır:

1. Kelime içinde fazla elif yazımı,
2. Kelime içinde ayrı yazım,
3. /ş/ ünsüzünün yazımı,
4. /n/ ünsüzünün yazımı,
5. /t/ ve /d/ ünsüzlerinin yazımındaki düzensizlik,
6. /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımındaki düzensizlik,
7. Ünsüz tekleşmesi,
8. /A/ bağlantı ünlüsü,
9. Ünlü türemesi,
10. Yuvarlaklaşma,

11. /ny/ ünsüzü,
12. /ng/~g/ nöbetleşmesi,
13. Metatez,
14. Söz içi /d/ ünsüzünün durumu,
15. Söz içi /g/ ünsüzünün durumu,
16. kurtgar- fiili,
17. yarlıgka- fiili,
18. Son hece ünlüsü yuvarlak olan kelimelerden sonra vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü,
19. Ünsüzle biten isimlerden sonra ilgi hâl eki,
20. Son hece ünlüsü yuvarlak olan fiillerden sonra gelen -(X)t- ekinin bağlantı ünlüsü,
21. Yalın isimlerden sonra yükleme hâl eki,
22. İyelik ekli isimlerden sonra yükleme hâl eki,
23. Çıkma hâl eki,
24. İsimlerin yön hâli,
25. İsimlerin yükleme hâlini yöneten edatlar,
26. İşaret zamirlerinin yaklaşma hâli,
27. Şimdiki zaman sıfat-fiil ekleri (-gII/-gmA),
28. Geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin olumsuz şekilleri,
29. -(X)pAn(In) zarf-fiil eki,
30. Ünlü ile biten fiillerin geniş zaman eki,
31. al- ve bil- fiillerinin zarf-fiil ve geniş zaman ekleri,
32. /k/ ve /r/ ünsüzleri ile biten eklerden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri,
33. -(X)t- eki ile biten fiillerin zarf-fiil ve geniş zaman ekleri,
34. Şart ekinin durumu,

35. –gU ol~ -gUl yapısı,
36. birle edatının varyantları,
37. Sayı sistemi,
38. Metinlerin yazı türü,
39. Metinlerde Moğolca ve Farsça kelimelerin varlığı.

Bu ölçütlerin yanı sıra, gerek dil dışı gerekse dillik bazı özellikler de metinlerin kronolojik olarak tasnif edilmesinde kullanılabilir. Bunlardan biri metnin hangi kaynak dilden çevrildiğidir. Uygur Türkçesi'nde Toharca'dan çevrilmiş metinlerin erken tarihli oldukları kabul edilmektedir (Maitrisimit vb. gibi). Çince'den çevrilmiş metinler 10. yüzyıldan sonraya, Tibetçe'den çevrilmiş metinler ise 13-14. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

Yine metnin kimin tarafından çevrildiği de metinlerin tarihlendirilmesinde kullanılabilir. Mesela Budist Uygur edebiyatında *Şingko Şeli Tutung* 10. yüzyılda, *Beşbalıklı Anzang* ve *Küntsün Şeli Tutung* 13. yüzyılda, *Punyasrī*, *Samghasrī*, *Karunadāsas* ve *Hamili Ārya Ācarya* ise 14. yüzyılda yaşamışlardır (Elverskog 1997: 11-12). Dolayısıyla bunlar tarafından yazılmış ya da tercüme edilmiş Uygur metinlerinin yazılış tarihi yaşadıkları yüzyıla aittir.

Metinlerin tarihlendirilmesinde kullanılabilir dil dışı ölçütlerden biri de metinlerde geçen yer ve şahıs isimleridir. Uygur Türkçesi'nde çok fazla olmasa da, bazı metinlerde tarihî şahsiyetlerin isimleri geçmektedir. Bu tür metinlerin yazılış tarihi, şüphesiz tarihî şahsiyetin yaşadığı yüzyıldan önceye ait olamaz. Yine metinlerde geçen yer isimleri de metnin ne zaman yazıldığına işaret edebilir. Mesela Maniheist çevreye ait *Kağana Arz Şiiri* (Zieme 1968), *İgke Kömürü/Bilegüke Yarı teg bolayın* dizelerinde geçen *Kömür* ve *Yar* kelimelerinin ŞU yazıtında da geçmesi ve Orhun bölgesine ait olan yer isimleri olması sebebiyle, Ercilasun (1985: 89) tarafından 840 yılından önceye tarihlendirmiştir.

Uygur metinlerini, yukarıdaki dillik ölçütlerin dışında başka dillik ölçütlere göre de tarihlendirmek mümkündür. Mesela –yUk ekinin Uygur metinlerindeki kullanılış

biçimi, metinlerin kronolojik tasnifine imkân veren ölçütlerden biri olabilir. Nitekim Kök Türk yazıtlarında tanıklanamayan –yUk eki, geç döneme ait Maniheizt metinlerde sıfat-fiil fonksiyonunda iken, klasik ve geç dönemlere ait Budist Uygur metinlerinde geçmiş zaman eki fonksiyonu kazanmıştır.

Yine Uygur metinlerini *mA* edatının varlığına göre de kronolojik olarak tasnif etmek mümkündür. Uygur Türkçesi'nde kullanım alanı oldukça yaygın olan *yme* edatının dışında, erken ve klasik dönemlerde yazılmış Uygur metinlerinde görülmeyen buna karşılık geç dönemlerde yazılmış Uygur metinlerinde *yme* edatıyla birlikte geçen *mA* edatı, Uygur Türkçesi'nin safhalarını tespit etmek için kullanılabilir ölçütlerden biridir.

II. BÖLÜM

METİNLERİN TARİHLENDİRİLMESİNDE KULLANILAN ÖLÇÜTLER

1.1. İMLÂYA İLİŞKİN ÖLÇÜTLER

1.1.1. Kelime İçinde Fazla Elif Yazımı

Uygurların tarih boyunca kullandıkları Uygur, Mani, Soğd, Tibet, Brahmi ve Süryani alfabeleri, Aramî kökenlidir. Bu alfabeler arasında en çok kullanılanı, Uygur alfabesidir. Uygur alfabesi, hem Maniheizt ve Budist metinler hem de hukuk belgelerinin yazımında kullanılmıştır. Mani alfabesi ise, sadece Maniheizt metinlerin yazımında kullanılmıştır.

Uygur Türkçesi'nin yazımında kullanılan bütün alfabelerin ünlü sistemleri hemen hemen aynıdır. Kelime başında /a/ ünlüsü çift elifle, /e/ ünlüsü de tek elifle gösterilmiştir. Ancak Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerde kelime başındaki /a/ ünlüsü, iki ünsüzden önce geldiği zaman genel olarak çift elifle değil, tek elifle yazılmıştır (Erdal 2004: 42): *atlg* (BT VII A183), *amıtı* (BT V 2-6; BT I C 7), *artuk* (BT I A 34), *amran-* (BT I B 64), *artukrak alp* (BT I B 135) vb. Ancak kelime başındaki /a/ ünlüsü, zaman zaman tek ünsüzden önce de /e/ gibi yazılmıştır: *amırtgur-* (BT VII I 15; Ht VI 1270), *antada berü* (HaTouHou 8,7) vb. Kelime içinde ve sonunda /a/ ve /e/ ünlüleri tek elifle gösterilmiş ve ayırt edilmemiştir.

Kapalı /e/ için, Mani ve Uygur alfabelerinde özel bir işaret yoktur. Bu alfabelerde kapalı /e/ ünlüsü, /ı/ ve /i/ ünlüleri gibi, genellikle kelime başında elif + ye (yod), ilk hecede ise ye (yod) ile gösterilmiştir. Ancak Brahmi ve Tibet alfabelerinde, /e/ ve /ı, i/ ünlülerinin dışında kapalı /e/ için özel bir işaret vardır.

Uygurlar tarafından kullanılan alfabelerde /ı/ ve /i/ ünlüleri genellikle ayırt edilmez. Uygur alfabesinde kelime başında /ı/ ve /i/ ünlüleri elif + ye (yod) ile yazılmıştır. Mani alfabesinde ise kelime başında bu ünlüler elif yerine ayn + ye (yod) ile yazılmışlardır

(Zieme 1969): 'il (BT V 25/3), 'irinçü (BT V 25/4), 'inmekke (BT V 25/11) vb. Kelime içinde ve sonundaki /ı/ ve /i/ ünlüleri hem Mani hem de Uygur alfabelerinde sadece ye (yod) ile temsil edilmişlerdir. Mani alfabesinde kelime sonunda /ı/ ve /i/ ünlülerinin yazımı, Uygur alfabesinden farklı olarak çift ye (yod) ile yazılmıştır: *yanğı* (BT V 9/8), *bizniı teg* (BT V 9/3), *yılku* (BT V 25/12), *kndününg [özin]den kmg yir suvug [ke]çgölüg y(a)raşu edgü yıdłg yıparłg kılur* (Windgott 30) vb. Brahmi ve Tibet alfabelerinde ise /i/ ünlüsü için kullanılan harf, /ı/ ünlüsü için de kullanılmıştır.

Uygur ve Mani alfabelerinde /o/ ve /u/ ünlüleri aynı işaretle yazılarak ayırdedilmemiştir. Kelime başındaki /o/ ve /u/ ünlüleri, elif + ve (vav) ile gösterilmiştir. Kelime başında bir ünsüzden sonra, kelime içinde ve sonunda ise sadece ve (vav) ile gösterilmiştir. Brahmi ve Tibet alfabeleriyle yazılmış metinlerde /o/ ve /u/ ünlüleri farklı işaretlerle gösterilmiştir.

Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmış metinlerde kelime başında /ö/ ve /ü/ ünlüleri elif, ve (vav), ye (yod) işaretleriyle gösterilerek bu iki ünlü ayırdedilmemiştir. Bununla birlikte Uygur Türkçesinde kelime başındaki /ö/ ve /ü/ ünlüleri, zaman zaman ye (yod) olmadan /o/ ve /u/ gibi yazılmıştır: *oyü* (FoDing 236), *oyür mn* (Ha 1/2), *ok* (FoDing 97), *timin ok* (BT I B 69), *kntün ok* (BT I B 195) vb. Bir ünsüzden sonra gelen ilk hecedeki /ö/ ve /ü/ ünlüleri ise ve (vav) + ye (yod) ile temsil edilmiştir.

Yine bu ünlüler ilk hecede, başta /y/ olmak üzere /k/, /s/, /ş/ ve /t/ gibi ünsüzlerden sonra ye (yod) olmadan sadece ve (vav) ile yazılmışlardır: *yoleşürüg* (BT VII A 248), *yurek* (BT VII A 330), *yüüz-lüg* (BT VII A 403), *yüzüngüz-gerü* (BT V 18v/5), *turklüg* (BT V 27v/3), *suü çerig* (Dharani 17), *kuü-lüg* (FoDing 122), *kuyü küzedü* (FoDing 339), *yorüg* (BT I A 26), *kongül* (BT I B 18), *yolen-* (BT I B 59), *tuü* (BT I B 71), *muyüz* (BT I B 172), *suyes-* (BT I D 127), *şuk* (BT I D 188) vb.

Mani ve Uygur alfabelerinde ilk hece dışındaki hecelerde ve kelime sonunda /ö/ ve /ü/ ünlüleri sadece ve (vav) ile gösterilmiştir. Brahmi ve Tibet alfabeleriyle yazılmış metinlerde ise bu iki ünlü, farklı işaretlerle temsil edilmiştir.

Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmış bazı metinlerde bilhassa ilk hecedeki bazı ünlüler yazılmamıştır. Mani alfabesiyle yazılmış metinlerde *y(a)ruk* (BT V 9-6), *t(e)ngriler* (BT V 9-6), *k(e)ndününg [özin]den k(a)m(a)g yir suvug [ke]çgölüg y(a)raşu edgü yidl(X)g yıparl(X)g¹ kılur* (Windgott 30) vb. örneklerde parantez içindeki ünlüler yazılmamıştır. İlk hecedeki ünlüler Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerde de genellikle yazılmamıştır: *m(e)n* (BT V 3-5), *y(a)ruk* (BT V 6-6), *yav(i)z* (BT V 6-7), *al-l(X)g çavişl(X)g* (BT V 6-11), *y(a)vlak* (Dharani 9), *k(e)ntün* (Dharani 16), *y(a)rlkadı* (DreiPrinz 15), *y(i)g(i)rmi* (FoDing 165), *b(e)lgürtüp* (FoDing 205), *k(e)rgek* (FoDing 50) vb.

Uygur Türkçesinde ilk hecelerdeki /o, u/ ünlüleri bazen çift ve (vav) ile yazılır: *oot* (BT VII A 34) *yüüz-lüg kool-lug* (BT VII A 403) *toor-tın* (BT VII A 697), *suü çerig* (Dharani 17) *tuü* (BT I B 71), *uul* (BT I D-193) vb. /o, u/ harflerinin bu tür yazılışı Uygur Türkçesindeki ünlü uzunluklarının işareti olarak değerlendirilmiştir.²

Uygur Türkçesi'nde ünlülerin söz başı, ortası ve sonunda imlâsına ilişkin yukarıdaki kuralların dışında, bazı metinlerde kelime içinde /l/ ve /y/ harflerinin yanında fazladan yazılmış elif harfi görülür. Bu harfler yanında görülen fazla elifin hiçbir fonetik değeri yoktur ve tamamıyla imlâyâ ait bir hususiyettir.³ Hemen hemen aynı metinlerde aynı harfler yanında ayrı yazım da vardır. Kelime içinde /a/ ya da /e/ olarak okunabilecek olan fakat herhangi bir değeri olmayan fazladan yazılmış elif, Soğd, Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmış metinlerde görülür. Kelime içindeki elif harfi, genellikle /l/ ve /y/ = 1, i/ harflerinin bulunduğu yerlerde gelişigüzel yazılmıştır ve hiçbir fonetik değer taşımamaktadır: *ert'ingü*, *köz'ingetegi* gibi kelimelerde /y/ = 1, i/ den önce; *ul'uş*, *kal'inç* gibi kelimelerde de /l/ harfinden sonra bir elif harfi vardır.

¹ İsimden sıfat yapan +lXg ekinin ünlüsü, sadece +lIg şeklinde kalın sıradan kelimelere geldiği zaman yazılmaz. Ekin +lig/+lug/+lüg şekillerinde ünlüler daima yazılır.

² Uygur Türkleri tarafından kullanılan yazı sistemleri hakkında şu eserlere bakılabilir: Gabain 1964: 181; Zieme 1969: 25. Brâhmî ve Tibet alfabeleri hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Tezcan 1984: 121-155; Rona-Tas 1991: 63-91; Maue 1996: XVIII- XXXVII; Rona-Tas 1998:126-137.

³ Uygur metinlerinde 'et'öz kelimesinde görülen kelime içindeki elif harfi, erken Uygur metinlerinde görülen bu imlânın dışındadır. Bu kelime iki kelimedenden oluşmaktadır: < et + öz. Uygur metinlerinin hemen hemen tamamında bu kelimenin ilk hece /e/ ünlüsü, normalde /a/ ünlüsünü karşılayan çift elifle yazılmıştır. Yine kelime içindeki /ö/ ünlüsü, normalde ve (vav) + ye (yod) ile yazılması gerekirken kelime başı /ö/ ünlüsü gibi (elif + ve (vav) + ye (yod)) yazılmıştır.

Kelime içinde /l/ ve /y/ harflerinin yanında görülen fazla elif, bütün Uygur metnlerinin bir özelliği değildir. Bu imlâ hususiyetine bilhassa çoğunluğu Maniheist metinlerden oluşan erken ya da klasik öncesi dönem metinlerinde tesadüf edilir. Bununla birlikte Pothi, M III 39 gibi geç tarihli Maniheist metinlerde de kelime içinde fazla elif yoktur. Dolayısıyla fazladan elif yazımı, Maniheist metinlerin ait olduğu ağız özelliği değildir.

Uygur Türkçesi'nde kelime içinde /l/ ve /y/ harflerinin yanında görülen fazla elif, Soğdca'nın tesirinden kaynaklanmaktadır (Gabain 1964: 180).⁴ Bu özelliğin sadece klasik öncesi dönemde yazılmış metinlerde görülmesi, buna karşılık daha sonraki dönemlerde yazılmış metinlerde bulunmaması, erken dönemde yazılan metinlerin, Soğdca imlânın tesirinde kaldığına işaret etmektedir.

Kelime içinde /l/ ve /y/ harflerinin yanında fazladan yazılmış elif harfi, Soğd, Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmış metinlerde görülürken Brahmi, Tibet ve Süryanî alfabeleriyle yazılmış metinlerde yoktur. Soğd, Mani ve Uygur alfabeleri, Uygurların kullandıkları ilk alfabelerdir ve her üçü de Soğd kökenlidir. Uygurlar Soğd alfabetesini ilk başlarda sadece dinî metinlerin yazımı için kullanırlarken daha sonra bu alfabeden geliştirilen Uygur alfabetesini dinî metinlerin dışındaki diğer metinlerin yazımı için kullanmaya başlamışlardır. Uygurların en fazla kullandıkları Mani ile Soğd alfabetesinden geliştirilen Uygur alfabelerinin Soğd kökenli olmasından dolayı, bu alfabelerle yazılan erken tarihli Uygur metinlerinde Soğd yazı geleneğinin izlerinin bulunması pek tabiidir. Erken tarihli Uygur metinlerinde Soğd imlâsının tesiri, Türkçe kelimelerde /l/ ve /y/ harflerinin yanlarında fazladan yazılmış elif harfinde ve aynı harfler yanında ayrı yazılışta görülür. Bu sebeple Uygur metinleri içinde fazla yazılmış elif harfinin olduğu metinler, henüz Soğd yazı geleneğinden kurtulamadığı için erken tarihlidir.

/l/ ve /y/ harflerinin yanında fazla elif, en fazla Mani ve Uygur harfleriyle yazılmış Maniheist metinlerde görülür. Bu özelliğin olduğu Maniheist Uygur metinleri, Zieme tarafından listelenmiştir (Zieme 1969: 25). Ancak aşağıda örneklerden de anlaşılacağı gibi, fazla elif yazımı, TT III, Pothi gibi geç tarihli Maniheist metinlerde yoktur. Aynı

⁴ Soğdca'daki bu özelliği Sanskritçe'den geçme bir özellik olarak izah edenler de vardır (Laut 1986: 91).

imlâ, Uygur alfabesiyle yazılmış erken Budist metinlerin de özellikleri arasındadır (Laut 1986: 69-70).

Kelime içinde hiçbir ses değeri olmayan elif harfini Uygur metinlerinin tasnif ve tarihlendirmesinde ilk defa ölçüt olarak kullanan Laut (1986) olmuştur. Laut, bu ölçütü sadece en erken Uygur Budist metinlerinin dil özelliklerini incelediği çalışmasında ele almıştır (Laut 1986: 69-70). Bütün Eski Türkçe külliyatı, dil ölçütlerine göre tarihlendiren Doerfer de fazla elif yazımının görüldüğü metinleri, erken tarihli Uygur metinleri olarak değerlendirmiştir (Doerfer 1993: 92-94).

Uygur Türkçesinde, kelime içinde /l/ ve /y/ harflerinin yanında fazla elif yazımına ait örneklerin olduğu metinler, genellikle erken tarihli Maniheist metinlerdir. Bütün Maniheist metinlerde görülmeyen bu özellik, aynı zamanda erken tarihli Budist metinlerin de özellikleri arasındadır. Uygur Türkçesinde /l/ ve /y/ harfleri yanında fazla yazımın olduğu metinler şunlardır:⁵

Kelime içinde /l/ ve /y/ harflerinin yanında fazla elif yazımının en fazla görüldüğü metin **LeCoqManich**'tır: *t(e)g'in* (r. 2; v. 1-2); *esi-d'ip* (v. 3), *yig'it* (r. 10), *kir'ü* (v. 4), *siz'integ* (r. 11), *ul-'ug* (v. 5), *teg'ip* (r. 13), *kel-'ip* (v. 10), *bol-'up* (r. 14), *et'iz-* (v. 17) ve *yat'ur* (r. 14). **TT II A**'da *biz-i'ng*e (82) ve *köz'ingetegi* (29), *kıl'inç* (89); **M III 8 VIII**'de *küy'ür-* (20); **M I 7**'de *bör'i* (17); **M III 6**'da *yol'un*; **Brief B yazuklug** *bol'makı* (1) ve *arkış bar'ır üç'ün* (2) örneklerinde kelime içinde fazla elif vardır.

M III 4'te⁶ *bil'igler* (14), *tal'uygaru* (19), *bulgak'ı* (30) ve *el'itir* (25), (27);⁷ **M III 7**'de *y(a)r'uk'in* (9) örneğinde hem /r/ ile /w/ harfleri arasında hem de /ı/ harfi yanında fazladan elif yazımı vardır. Bu metindeki *y(a)r'utır* (10) *y(a)r'uk* (14) örneklerinde ise sadece /u/ ünlüsü yanında fazladan elif yazımı vardır. **M III 4** ve **7** metinlerinde /l/ ve /y/ harflerinin dışında /u/ harfinde de elif harfi fazla yazılmıştır. Mani yazısında kelime

⁵ Burada örnekleri verilen metinler, diğer dil özellikleri de göz önünde bulundurularak en erken tarihliden en geç tarihli olana göre sıralanmıştır.

⁶ **M III 4** metninde *ud'ugun sakl-anmakan erengler* (7) örneğinde /d/ ile /w/ harfleri arasında fazladan bir elif yazılmıştır. Uygur metinlerinde genelde /l/ ve /y/ harfleri arasında görülen elifin bu örnekte de görülmesi, fazla elif yazımının diğer harfler arasına da sirayet ettiğini göstermektedir.

⁷ **M III 4**'te *el'itir* örneğinde /y/ harfinden önce fazla elif görülürken, bu metinde aynı kelime başka bir yerde fazla elif olmadan yazılmıştır: *elitir* (22).

içindeki /o/ ve /u/ harfleri, sadece vav ile yazılmasına karşın burada elifle birlikte yazılmıştır. *ZiemeHuastuanift*'te *[ne]çe ev(i)nng orunçak 'ın* (7) örneğinde /ı/ harfinden önce fazla elif yazımı görülmektedir. *M III 32* numaralı metinde ise *könür'ügli* örneğinde /ü/ harfinden önce fazla elif yazılmıştır.

Kelime içinde fazla elif yazımının görüldüğü Mani metinleri bunlarla sınırlıdır. Diğer Mani metinlerinde kelime içinde fazla elif yazımına dair örneklere rastlanmaz. Kelime içinde fazla elif yazımı sadece Mani metinlerinde yoktur. Uygur alfabesiyle yazılmış bazı Budist metinlerde de fazladan yazılmış elif örnekleri vardır. Çok az Budist metinde görülen bu imlâ özelliği, Budist metinlerin genelinde terk edilmiştir.

Maitrisimit'in *Sengim/Murtuk* nüshası, birçok araştırmacı tarafından ilk Budist Uygur metinleri arasında değerlendirilmiştir. Erken Maniheist metinlerdeki fazla elif yazımı, *Maitrisimit*'in ilk nüshasında da görülmektedir.⁸ *Maitr/Sengim*'de *k'eç* (145 v 29), *k(e)lin'i* (7 v 6), *otg(u)r'atı* (134 v 15), *s'akan-* (176 r 12), *yal'ın* (139 v 31), *kişin'ing* (83 r 18), *amr'ak* (203 v 14) örneklerinde fazla elif yazımı geleneği devam etmiştir. *Maitr/Sengim*'deki örneklerden görüldüğü gibi sadece /ı/ ve /y/ harfleri yanında değil, /a, e/ harfleri yanında da fazla elif yazımı vardır. *MaitrSengim*'de fazla elif yazımı, yukardaki Türkçe kelimelerden başka *ç'ozal* (<Toh A şoşal), *ts'uylug* (<Çin. Tsui) gibi alıntı kelimelerde de görülmektedir.

Maitrisimit gibi *Sekiz Yükmek Sutra*'nın *Londra* nüshası da erken tarihli Budist Uygur metinleri arasında değerlendirilmektedir (Laut 1986; Erdal 2004). *Sekiz Yükmek*'in *Londra* nüshasında fazla elif yazımı, metnin imlâ özellikleri arasındadır. *Sekiz*'de *eşid'ip* (222; 302), *yıd'ıg* (229), *ad'inçıg* (222), *k(a)rar'ıg* (319), *kid'in* (85; 95; 291), *ay'ı* (299) ve *bir'ök*⁹ (194) örneklerinde fazladan yazılmış elif vardır. Laut (1986),

⁸ 20. yüzyılın ortalarında bulunan *Maitrisimit*'in Hami nüshası, 1067 tarihinde kopya edilmiştir. Hami nüshasında kelime içinde fazla elif harfi yoktur. Bu sebeple *Sengim/Murtuk* nüshası, daha erken tarihlidir.

⁹ *Sekiz*'de *bir'ök* (194) kelimesinde, /ö/ ünlüsünden önceki elif, Soğdca'nın tesirinden çok, Türkçe iki kelimenin birleşimiyle ilgili olabilir. "eğer" anlamındaki bu kelime *bir* kelimesi ile *ök* edatının birleşmesinden oluşmuştur (Clauson 1972: 362a). Bu örnekte *ök* edatı, henüz *bir* kelimesiyle tam anlamıyla kalıplaşmadığı için, edat önceki kelimeye birleşik yazılmasına rağmen ünlüüstü hâlâ kelime başındaki gibi muamele görmüştür.

Maitrisimit ve Sekiz'i, kelime içinde fazladan yazılmış elif örneklerinden dolayı erken Budist Uygur metinleri olarak nitelendirmiştir.

Laut'un erken Budist metinlerden saydığı Maitrisimit ve Sekiz'den başka **ZiemeSaddharma** ve **U III 3** metinlerinde de kelime içinde fazla elif yazımı vardır. Uygur alfabesiyle yazılmış Budist metinlerden **ZiemeSaddharma**'da sadece iki yerde kelime içinde fazla yazım görülmektedir: *ul'ušta uluğı-ya* (25) ve *sözle'in* (27) örneklerinde /u/ ve /ı/ harflerinden önceki elif harfi, fazladan yazılmıştır.

Yine Budist Uygur metinlerinden **U III 3**'te *ig'i togası* (38-35) sinoniminde ilk kelimedeki iyelik ekinden önceki elif harfi, fazladan yazılmıştır. Ancak bu metinde aynı kelime grubu *ig-i togası* (41 4) şeklinde fazla elif olmadan da yazılmıştır. Bu metinde fazla elif, sadece tek örnekte görülmektedir.

O hâlde Uygur Türkçesinde kelime içinde fazla elif yazımının olduğu metinler Maniheizt ve Budist çevreye aittir. Maniheizt metinlerden **TT II A**, **M I 7**, **M III 4**, **M III 6**, **M III 7**, **M III 8**, **M III 32**, **ZiemeHuast** ve **LeCoqManich**'de ve Budist metinlerden **Sekiz**, **Maitr/Sengim**, **ZiemeSaddharma** ve **U III 3**'te, Soğdca'nın tesirinden kaynaklanan ve hiçbir ses değeri olmayan kelime içinde fazladan yazılmış elif harfi vardır.

Kelime içinde fazla elif yazımına ait örnekler, diğer dil özellikleri de dikkate alındığında erken döneme ait olmadıkları anlaşılan bazı metinlerde de vardır. Ancak bu metinlerdeki örnekler herhangi bir kurala bağlı olmaksızın gelişi güzeldir. Bu metinlerdeki örnekler ya kelime içinde /a, e/ harflerinin çift elifle yazılması ya da iki ünsüz arasında bir elif yazılması şeklinde görülmektedir. Başka bir ifadeyle bazı geç dönem metinlerinde görülen kelime içindeki fazla elif yazımı, erken dönem metinlerinden farklıdır. Dolayısıyla **BT VII**, **BT VIII** ve **Totenbuch** gibi Tibetçe'den çevrilmiş 13-14. yüzyıllara ait metinlerde, kelime içinde görülen fazla elif, Soğd imlâsının tesiriyle değil, geç dönem Uygur metinlerinin yazı şeklinden kaynaklanmaktadır.

Kelime içinde fazla elifin görüldüğü TT II A kadar eskicil özellikler gösteren klasik öncesi Maniheist metinlerden M III 19, M III 20, Windgott metinlerinde, fazladan yazılmış elif harfine rastlanmaz. Diğer dil özellikleri bakımından erken tarihli oldukları anlaşılan bu metinlerde fazla elif yazımının olmaması, bu metinlerin erken tarihli olmadıkları anlamına gelmez. Ancak kelime içinde fazla elif harfinin olduğu metinler, Soğdca'da görülen imlâyı yansıttıkları için erken tarihlidir. Diğer bir ifadeyle fazla elif yazımının bulunduğu metinler, henüz Soğd yazısının tesirinden kurtulamamış metinlerdir. Erken tarihli Maniheist ve Budist metinler, Soğd yazı geleneğinin tesirini muhafaza ettikleri için 8-9. yüzyıllarda yazılmış olmalıdır.

1.1.2. Kelime İçinde Ayrı Yazım

Uygur Türkçesinde eklerin bir kısmı, bazı şartlar altında kelime kök ya da gövdesinden ayrı yazılmıştır. Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerde sadece /z/ harfi, kendisinden sonraki harflerle birleşmez: *az-ky-a*, *köz-üngü* vb. Ancak kelime içinde /z/ harfinin sıkça /s/ harfiyle yer değiştirdiği geç dönem Uygur metinlerinde, /z/ yerine yazılan /s/ harfi kendisinden sonraki harflerle birleşmiştir. Uygur Türkçesinde /z/ harfinin dışındaki diğer harfler, sonraki harflerle daima birleşir.

Metinlerde iki tür ayrı yazım görülmektedir. Birincisi bazı isim ve fiil çekim ekleri, kelimenin kök ya da gövdesinden genellikle ayrı yazılır. Uygur metinlerinde ayrı yazılan isim ve fiil çekim ekleri şunlardır:

1. Uygur Türkçesinde hemen hemen bütün metinlerde /l/ ünsüzüyle başlayan çokluk eki +lAr, çokluk III. şahıs eki -lAr, isimden isim yapım eki +lIk, sıfat eki +lXg gibi ekler, kelimedenden ayrı yazılmıştır: *y(a)rılıkasun-lar* (BT I A 123), *kelmiş-ler* (BT I A 122) gibi örneklerde şahıs eki -lAr; *kelmiş-ler-ke* (BT I A 373) *tnlg-lar-ning kılınç-l(a)rın* (BT I A 273) *bodistv-lar-ning* (BT I A 277) *yapıg-larta* (BT I B 168) *burkan-lar-ning* (BT I A 277) gibi örneklerde çokluk eki +lAr; *burxan-lig mantal-ıg* (BT I A 301) *kamag-lig-sız* (BT III 88), *etgü-lüg* (BT III 88), *yol-lug* (BT III 99), *asıg-lig* (BT III 99) örneklerinde sıfat eki +lXg ve *bısrungu-luk* (BT I A 216) örneğinde ise isim eki +lIk, kendilerinden önceki kelimelerden ayrı yazılmışlardır.

2. İsim çekim ekleri de genel olarak kendilerinden önceki kelimededen ayrı yazılmıştır. Uygur metinlerinde ünsüzle biten isimlerden sonra gelen ilgi hâl eki +nXng, daima ayrı yazılmaktadır: *kongül-nüng* (HsinTözin 15), *özüm-nüng* (HsinTözin 54), *burhan-lar-ning* (HsinTözin 189), *kişi-ler-ning* (HsinTözin 319), *toor-nung* (HsinTözin 388), *yalanguk-lar-ning* (BT I A 37), *beg-ning av-ka ünmiş-inge* (BT I D 48) vb.

3. İyelik ekleri de genel olarak ayrı yazılan çekim eklerindedir. Uygur metinlerinde daha çok teklik ve çokluk 3. şahıs iyelik ekleri ayrı yazılmıştır. Diğer şahıslara ait iyelik eklerinin ayrı yazımı ise daha azdır: *baş-ım* (HsinTözin 50) örneğinde teklik 1. şahıs; *arıg-ımız* (BT III 232) *kadaş-ımaz* (BT III 356) ve (BT III 847) *edgü-lüg iş-imiz-ning kongül-çe* (BT III 595) örneklerinde çokluk 1. şahıs; *ögdü-ler-ingiz-ni ey-lar-ning üslünçü-si tünle-sinte* (BT III 58-59) örneğinde ise çokluk 2. şahıs iyelik ekleri ayrı yazılmıştır.

Teklik ve çokluk 3. şahıs iyelik ekleri ise her şart altında ayrı yazılır. Hem ünsüzle biten isimlerden sonra gelen +I hem de ünlüyle biten isimlerden sonra gelen +sI ekleri, kelimededen ayrı yazılmıştır: *kapırıg-ı* (BT III 284) *baş-ı* (HsinTözin 60), *sakınguluk-ı* (HsinTözin 92), *orun-ı* (HsinTözin 138), *yurt-ı* (HsinTözin 138), *yir-i* (HsinTözin 313), *orun-ı* (HsinTözin 158), *köz-i* (HsinTözin 205), *nomlartın ozmuş-ın kutrulmuş-ın* (HsinTözin 343), *emgek-inge* (BT I C 11); *üslünçü-si-ngedegi* (BT III 419), *kölige-si* (HsinTözin 15), *kölege-si* (HsinTözin 189), *kıladaçı-sı* (HsinTözin 152) vb. /I/ ünsüzüyle başlayan çokluk 3. şahıs iyelik eki, teklik şahıslar gibi ayrı yazılmıştır: *orun-ta tirilmiş-leri* (BT III 60-62), *sngil-leri* (BT III 232), *bir ikintiş-ke kongül-in tıtag-lar ugramış-ları kergek* (BT III 62-65), *körkdeş-leri* (HsinTözin 138), *kölige-leri* (HsinTözin 138), *yip-leri* (HsinTözin 388), *ig-i tugası* (U III 341-4), *ig-in tugasın birtem kitereyin* (U III 342-20) vb.

5. Yalın isimlerin yükleme hâl eki +G ve geç dönem metinlerinden itibaren kullanılmaya başlanan +nI ekleri, hem ünlü hem de ünsüzlerden sonra ayrı yazılmıştır:

tvar-ıg (U III 8 81-13), *ev-ıg bark-ıg* (U III 8 81-18)¹⁰, *sıvsuş-ug* (BT III 99) *sansar-ıg* (BT III 103), *kız-ıg* (BT III 232) *sundari-ni* (BT III 232) *ötügümüz-ni* (BT I A 37), *yumka-nı* (BT I A 218) *alku-nı* (BT I D 66).

6. Yönelme hâl eki her durumda ayrı yazılır: *kız-lar-ka* (BT III 116) *bilig-ke* (BT III 136), *tnlg-ka* (BT III 146), *arıg-sız-ka* (BT III 202), *iş-im-ke* (BT I A 373) *bahşı-ka* (2), *nom-ınga* (3), *atl(ı)g-ka* (39), *ıduk-ka* (40), *tamga-ka* (65). Bulunma ve çıkma hâl ekleri de genellikle ayrı yazılmışlardır: *kutlug-ta* (BT III 83), *andan-ta* (BT III 112), *bitig-te* (BT I A 37), *bark-tın* (BT III 112).

7. Ayrı yazılan ekler arasında +kIyA (<+kİfA) küçültme ekinin özel bir yeri vardır. Ekin ilk ünlüsü /y/ ünsüzünün tesiriyle yazılmaz. +kyA şeklinde yazılan ekin /ky/ ünsüz grubu hem kendisinden önceki kelimededen hem de ekin /a/ ünlüsünden ayrı yazılmıştır. *anta-ky-a* (BT III 103). Yine ekin /a/ ünlüsü kendisinden sonra gelen eklerden ayrı yazılmıştır: *angıd-ky-a-sın* (BT III 225) vb.

8. Uygur Türkçesinde /a/ ünlüsüyle biten iki heceli kelimelerde, bu ünlü daima ayrı yazılmıştır. *tam-a turur* (BT III 116), *bak-a* (BT III 170) “bakarak”, *bak-a* (BT III 213) “bakarak”, *ar-a* (BT III 213) “arasında”, *yaş-a* (BT III 213) “yaşayarak”, *kar-a* (BT III 325), *koş-a* (BT III 759) “koşarak” vb. Zaman zaman /a/ ünlüsünün dışındaki diğer ünlülerin de ayrı yazıldığı görülmektedir: *ay-ı* (BT III 368) “pek, çok”.

Uygur Türkçesinde yukarıda belirtilen eklerin dışında, kelime içinde /l/ ve /y/ harflerinin bulunduğu yerlerde harfler birbirinden ayrı yazılmıştır. Yukarıda ifade edilen isim çekim eklerindeki ayrı yazım genel olarak sistemli iken, /l/ ve /y/ harflerinin yanında görülen ayrı yazım, belirli dönemde yazılmış metinlerin bir özelliğidir.

Uygur Türkçesinde kelime içinde /l/ ve /y/ harfleri yanında ayrı yazımın olduğu metinlerde aynı zamanda fazla elif yazımı da vardır (Gabain 1964: 183). Erken tarihli Uygur metinlerinde bu harflerin bulunduğu yerlerde fazladan yazılmış bir elif harfi

¹⁰ U III 8'de *ev-ıg bark-ıg* (81-18) örneğinde ayrı yazılan yükleme hâl ekleri, aynı kelimedede bir başka örnekte birleşik yazılmıştır: *barkıg* (81-22).

vardır. Fazla elif yazımının olduğu metinler, aynı zamanda ayrı yazımlarla da dikkat çekmektedir.

Özellikle Maniheist metinlerde bazen de Budist metinlerde /l/ ve /y/ harflerinin yanında harflerin ayrı yazılması ya da fazladan bir elif yazımı, Soğd yazısının tesirine bağlanmış (Zieme 1969: 25). Soğdca'da kelime içinde bu harflerin yanındaki harfler ayrı yazılmıştır. Mani ve Uygur alfabeleri de Soğd kökenli alfabeler olduğu için, bu alfabelerle yazılmış erken dönem Uygur metinleri, Soğd imlâsının tesirinde kalmıştır. Buna karşılık klasik ya da geç dönem Uygur metinlerinde /l/ ve /y/ harflerinin yanındaki harfler birleşik yazılmıştır.

Uygur Türkçesi'nde /l/ ve /y/ harflerinin yanında bulunan harfler, klasik öncesi döneme yerleştirilen Maniheist metinlerde genellikle ayrı yazılmıştır. Bu özellik, **TT III, Pothi, M III 39, TT II B** gibi geç dönem Maniheist metinlerde yoktur. Harflerin bulunduğu yerlerde ayrı yazım, Budist metinlerde ise daha azdır. **Sekiz, MaitrSengim, Höllen, Daşakarma** gibi Budist çevrede yazılmış Uygur metinlerinde, /l/ ve /y/ harflerinin yanındaki harfler, erken tarihli Maniheist metinlerde olduğu gibi ayrı yazılmıştır.

763 yılında Mani alfabesiyle yazılan **TT II A**, /l/ ve /y/ harflerinin yanında bulunan harflerin en fazla ayrı yazıldığı Maniheist metinlerdendir. **TT II A**'da *dındarl-arg* (11), *katgl-antı* (29), *i-lig* (33), *ı-dmagay-lar* (16), *katgl-anmak(k)a* (38), *y(a)rl-ıkagay* (39), *y(a)rl(i)-g* (80), *y(a)rl-ıkadukta* (80), *ay-kardı-lar* (82), *yori-gay m(e)n* (50), *dı-ndarlar* (53), *ötl-eser siz-ler* (77), *yori-nglar* (78) örneklerinde /l/ ve /y/, *ı*, *i*/ harflerinin yanındaki harfler ayrı yazılmıştır. **TT II A**'da ayrıca *ö-dsüz-ke* (8), *ö-dün* (33), (79) kelimelerinde ilk hece ünlüsü /ö/, ayrı yazılmıştır.¹¹

Ayrı yazımın sıkça görüldüğü metinlerden biri de **Wettkampf**'tır. **Wettkampf**'ta *il-ig* (37), *köngül-ümçe* (35), *ol-ar* (54), *çl-ti* (83), *kutl-ug* (124), *tünl-e* (80), *yal-avaç* (89), *yanturdıl-ar* (61), *yıl-an* (43), *adaka-nga* (16), *tay-ak* (28), *yörügi-n* (123) örneklerinde kelime kök ya da gövdesi ayrı yazılmıştır. **M I 7-17**'de *öl-ürür* ve *ü-nüp* örneklerinde /l/ ve /y/ harflerinden sonraki harfler ayrı yazılmıştır. **LeCoqMan-Chotsho** hem dil

¹¹ Hem Mani hem de Uygur alfabelerinde ilk hece /ö,ü/ ünlüleri *elif*, *vav* ve *yod* harflerinin birleşimiyle temsil edilmiştir. Dolayısıyla *yod* harfinden sonra gelen harfler de ayrı yazılmıştır.

özellikleri hem de içerdiği tarihî bilgilerden dolayı 8. yüzyılda anlaşılmaktadır. Mani alfabesiyle yazılmış bu kısa metinde /y/ harfinden sonraki harfler ayrı yazılmıştır. **LeCoqManChotsho**'da *koy-n yıl* (4), *kunçuy-ug* (3).

BT V 13'te *buşı-n* (1) örneğinde /i/ harfinden sonra ayrı yazım görülmektedir. **BT V 21**'de *igi-nte* (8), *bir yal-(X)ng er* (21v/10), *ol-ur-mış* (21v/10), *but-ın kol-ın* (21v/11) örnekleri erken dönem Uygur metinlerinin ayrı yazım geleneğini yansıtmaktadır. **BT V 21**'de *ü-rmen* (6), *ö-ngedür-ler* (8) örneklerinde ilk hece /ü, ö/ kök ünlüleri ayrı yazılmıştır. **BT V 23**'te *tngri-kenim* (10) örneğinde /i/ harfinden sonraki harfler ayrı yazılmıştır. **BT V 18**'de *türl-üg* (5), *tngri-m* (18v/3), *körtl-e* (18v/5) örnekleri de erken dönem metinlerinde görülen ayrı yazıma ait örneklerdir. **BT V 15** ve **BT V 34**'de eşidip; **BT V 35**'te *yrl-ı kayur* örneklerinde kelime kök ve gövdesinde ayrı yazım vardır. **M III 4**'te *yrlı-kayur* (4) örneğinde kelime kökünde /y =ı/ harfi yanında ayrı yazım söz konusudur. Yine **M III 4**'te *katgl-anang* (6), *sakl-an-* (7) (<sak+lan-) "uyanık olmak" örneklerinde kelime kök veya gövdesinde /l/ ünsüzlerinin yanındaki harfler ayrı yazılmıştır. **M III 25**'te *alkatmış tör-üngüz mengügetegi bolzun* (15) cümlesinde tör-üngüz örneğindeki törü kelimesi ayrı yazılmıştır.

Maitrisimit'in Sengim/Murtuk nüshası, dil özellikleri bakımından Maniheist ve Budist Uygur metinleri arasında özel bir yere sahiptir. **MaitrSengim**'de, /l/ ve /y/ harflerinden sonra hem fazla elif yazımı hem de ayrı yazım örnekleri vardır. Uygur alfabesiyle yazılmış bu Budist metinde *eşi-d'ip* (v. 3), *ul-'ug* (v. 5), *kel-'ip* (v. 10), *bol-'up* (r. 14) gibi örneklerde /l/ ve /y/ harflerinden sonraki harfler ayrı yazılmıştır. **MaitrSengim** bu bakımdan Uygur Türkçesi'nin erken tarihli Budist metinlerindedir (Laut 1986: 69).

Uygur Türkçesinde /l/ ve /y/ harflerinden sonraki harfler, en fazla yukarıda örnekleri verilen Maniheist ve Budist metinlerde ayrı yazılmıştır. Bu metinlerin çoğunluğunu Maniheist metinler oluşturmakla beraber, **MaitrSengim** gibi Budist metinlerde de ayrı yazım sıkça görülmektedir. Ancak bu metinlerin dışındaki bazı Uygur metinlerinde /l/ ve /y/ harflerinden sonra ayrı yazım örneklerine fazla rastlanılmaz. Budist çevrede yazılmış Uygur metinlerinden **Daşakarma I**'de *eşi-dip* (13), *eşi-d* (18), *ı-dok tilin*

yrlikamiş (20) ve **Daşakarma II**'de *kı-dıgınta* (1) örneklerinde kelime kökünde /y/ harfinden sonraki harfler ayrı yazılmıştır.

Maniheist çevreye ait Mani alfabesiyle yazılmış metinlerden **TT II B**'de /l/ ve /y/ harflerinden sonraki harflerin ayrı yazımı, diğer Mani metinleri kadar sık değildir.¹² Bu metinde ayrı yazım sadece *içi-nteki-i* (39) örneğinde görülmektedir. Ayrıca **TT II B**'de yine aynı harflerden sonra fazla elif yazımına ait örneklerin olmaması, bu metnin erken tarihte yazılmadığına işaret eder. Yine metinde ayrı yazımın sadece tek örnekte görülmesi, /l/ ve /y/ harflerinden sonra ayrı yazımın seyrek olduğu yüzyılda yazıldığını göstermektedir. **TT II B** ile hemen hemen aynı özellikleri paylaşan **ZiemeVorr** ve **U II 7** metinlerinde de /l/ ve /y/ harflerinden sonra ayrı yazım birkaç örnekte görülmektedir. **ZiemeVorr**'da sadece *eşi-dtmz* (7) ve *eşi-dser-ler* (69) örneklerinde ayrı yazımın izleri takip edilmektedir. **U II 7** metninde ise *ı-duk* (35) ve *eşi-dür* (44) örneklerinde /y/ harfinden sonra ayrı yazım görülmektedir.

Uygur Türkçesi'nde kelime içinde /l/ ve /y/ harflerinin yanında ayrı yazım, yukarıdaki metinlerin dışında diğer metinlerde yoktur. Erken Budist metinlerden **Sekiz**'de aynı harfler yanında fazla elif yazımı olmasına karşın ayrı yazım yoktur.

Hem dil özellikleri hem de tarihî veriler ışığında erken tarihte yazıldıkları tahmin edilen ve yukarıdaki metinlerle aynı özellikleri paylaşan kimi metinlerde /l/ ve /y/ harfleri yanındaki harfler birleşik yazılmıştır. Mesela ayrı yazımın en fazla görüldüğü 763 tarihli **TT II A** ile aynı dil özelliklerine sahip olan **Windgott**, **DreiPrinzen** gibi Maniheist metinlerde ayrı yazım örneklerine rastlanmaz. Bu bakımdan bu harflerin yanında ayrı yazım, erken tarihli bütün metinlerde görülen bir özellik değildir. Dolayısıyla metinleri bu dillik ölçüte göre tasnif edip tarihlendirirken, metinlerin sahip olduğu diğer özellikleri de göz önünde bulundurmak gerekir.

/l/ ve /y/ den sonra ayrı yazım, **M II 5**, **M II 6**, **M III 14**, **M III 17**, **TT III**, **Pothi**, **M III 39** gibi geç dönem Maniheist metinlerde olmadığı gibi **KP**, **MaitrHami** gibi Budist

¹² **TT II B**, bazıları tarafından erken Uygur metinleri arasında gösterilmiştir (Gabain 1955: 194). Ancak metnin hem bu ölçüt hem de diğer ölçütler bakımından erken tarihli olmadığı anlaşılmaktadır (bkz. 3.5).

metinlerde de yoktur. 10. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen KP (948) ve 1067 yılında kopya edilen MaitrHami'de bu özelliğin olmaması, en geç 10. yüzyılda Soğd yazı geleneğinin unutulmuş olduğunu gösterir.

Sonuç olarak aşağıdaki metinler, /l/ ve /y/ harfleri yanında ayrı yazım özelliğinden dolayı, en geç 10-11. yüzyıllarda yazılmışlardır.

TT II A, Wettkampf, M I 7-17, LeCoqManChotsho, BT V 13, BT V 15, BT V 18, BT V 21, BT V 23, BT V 34, BT V 35, M III 4, M III 25, MaitrSengim, Daşakarma I, Daşakarma II, U II 7.

1.1.3. /ş/ Ünsüzünün Yazımı

Eski Türkçe'de /s/ ve /ş/ ünsüzlerinin yazımı genel olarak karıştırılmıştır. Kök Türk alfabesiyle yazılmış kitabelerde /s/ ve /ş/ harfleri için ayrı işaretler kullanılmakla beraber, bazı örneklerde /ş/ ünsüzü /s/ harfiyle karşılanmıştır. Mesela –mİş eki, Kök Türk yazıtlarında genellikle –mİs şeklinde /s/ ile yazılmıştır. Yine Kök Türk alfabesiyle yazılmış Uygur yazıtlarında da /ş/ ünsüzü /s/ harfiyle temsil edilmiştir. Mesela Uygur yazıtlarından Şine Usu'da –mİş ekindeki /ş/ ünsüzü /s/ ile yazılmıştır.

/ş/ harfinin yazımı, Maniheizt ve Budist Uygur metinlerinde de düzenli değildir. /s/ ve /ş/ harfleri Uygurlar tarafından kullanılan alfabelerden en fazla Mani alfabesinde ayırt edilmiştir. Mani alfabesiyle yazılmış metinlerde /ş/ harfi genellikle /s/ harfinden farklıdır. Fakat bu alfabeyle yazılmış bazı metinlerde /ş/ harfi zaman zaman /s/ ile yazılmıştır: *bulmıs, tutmıs, ögütmiş* vb. (Zieme 1969: 37-39). Ancak birçok Mani harfli Uygur metninde /ş/ harfi için ayrı işaret kullanılmıştır.

Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerde ise /s/ ve /ş/ harflerinin yazımı karmaşık bir hâl almıştır. Uygur alfabesiyle yazılmış Maniheizt ve erken Budist Uygur metinlerinde /ş/ harfi, /s/ harfini karşılayan işaretin altında sola doğru bir çengelle gösterilmiştir (Zieme

1969: 24). Ancak Uygur alfabesiyle yazılmış birçok Uygur metninde /s/ harfi /ş/ için de kullanılmıştır.

Kök Türk ve Mani alfabeleriyle yazılmış bazı metinlerde ve Uygur alfabesiyle yazılmış birçok metinde /ş/ ünüzünün /s/ ile karşılanması, Türkologlar arasında fikir ayrılığına sebep olmuştur. /ş/ nin /s/ ünsüzünü karşılayan harfle yazılmasını bazıları imlayla (T. Tekin 2000: 32), bazıları fonolojiyle bazıları da ağız farklılığını yansıtan bir özellik olarak izah etmeye çalışmışlardır (Erdal 2004: 83). Kök Türk yazıtlarında /ş/ yerine /s/ yazılması, birçok Türkolog tarafından ağız yansıması olarak açıklanmıştır. Erdal ise /ş/ yerine /s/ yazımının imlâdan çok fonetik ya da fonolojik özellik olduğunu iddia etmiştir (Erdal 2004: 83).

Uygur Türkçesinde bilhassa Uygur alfabesiyle yazılmış bazı metinlerde /ş/ harfinin /s/ ile temsil edilmesi, imlâya ait bir özellik olarak görünmektedir. Çünkü bu iki ünsüz erken dönemlere ait Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde genel olarak ayırtıldığı hâlde Uygur harfli birçok metinde aynı işaretle gösterilmiştir. Hatta baskı yazı tekniği ya da Uygur kursiv yazısıyla yazılmış metinlerde /ş/ harfi, hem /s/ harfiyle hem de bu harfin altına konulan iki noktayla gösterilmiştir. Dolayısıyla Uygur Türkçesinde ş>s değişimi yoktur. Sadece Uygur alfabesiyle yazılmış birçok Uygur metninde /ş/ harfi, /s/ ile yazılmıştır.

Maniheist ve erken döneme ait Uygur metinlerinde /ş/ harfinin yazımı düzenli değildir. Bu metinlerden bazılarında /ş/ harfi ayrı işaretle gösterildiği halde bazılarında /s/ harfiyle karşılanmıştır. Mani alfabesiyle yazılmış Maniheist Uygur metinlerinde /ş/ harfi için ayrı işaret kullanılmıştır. Ancak Uygur alfabesiyle yazılmış bazı Maniheist metinlerde /s/ ile /ş/ harfleri arasında bir fark gözetilmemiştir. Yine de Uygur alfabesiyle yazılmış bazı Mani metinleriyle erken dönem Budist metinlerde /ş/ harfi için ayrı işaret kullanılmıştır.

Eski Türkçe metinleri /s/ ve /ş/ harflerinin yazımına göre tasnif eden Doerfer, /ş/ harfinin /s/ den ayrı yazıldığı metinleri beş gruba ayırdığı Eski Türkçe metinler içinde 1b-2b arasında yer alan gruplarda toplamıştır (Doerfer 1993: 94-115). Doerfer'e göre bu gruplarda yer alan metinlerde /ş/ harfi için ayrı bir işaret kullanılmış, bu iki harf daha sonraki gruplarda ise tek işaretle karşılanmıştır. Ancak Doerfer'in tasnifinde de görüleceği gibi erken dönem Uygur metinlerinde /ş/ harfi bazen ayrı işaretle bazen de /s/ harfiyle gösterilmiştir. Bu sebeple /s/ ve /ş/ harflerinin yazımı, erken ve klasik dönem Uygur metinlerini tasnif etmek ve tarihlendirmek için elverişli değildir. Erken dönemde /s/ harfinin altında sola doğru bir çengel ile gösterilen /ş/ harfi, 10-11. yüzyıllarda terk edilmiş ve /s/ ile /ş/ harfleri tek işaretle gösterilmiştir (Doerfer 1993: 94-115).

Uygur Türkçesinde /s/ ve /ş/ harfleri, erken ve klasik Uygur metinlerinde bazen aynı bazen de ayrı işaretlerle yazılmıştır. Ancak /ş/ harfi, Uygur alfabesiyle yazılmış baskı yazı ya da kursiv yazılı metinlerde bazen /s/ harfinin altına iki nokta konularak ayırt edilmiştir. Doerfer'in tasnifine göre 11. yüzyıldan sonraki Uygur metinlerinde daima /s/ ile gösterilen /ş/ harfi, baskı yazı ya da kursiv yazısıyla yazılmış geç dönem Uygur metinlerinde bazen /s/ harfini karşılayan işaretin altına konulan iki nokta ile temsil edilmiştir.

/ş/ harfinin /s/ işaretinin altına konulan iki noktayla gösterilmesi, baskı yazı ya da kursiv yazısıyla yazılmış metinlerde görülen bir özelliktir. Uygur Türkçesi'nde her iki yazı şekli de 13. yüzyıldan sonra kullanılmıştır. Erken ya da klasik dönemlere ait yazı şekillerinde /ş/ harfini göstermek üzere /s/ harfinin altına iki nokta konulmamıştır. Yukarıda da ifade edildiği gibi erken dönem Maniheizt ve Budist metinlerde (klasik öncesi) /ş/ harfi için ayrı işaret kullanılsa da klasik dönem metinlerinin çoğunda bu harf, /s/ ile karşılanmıştır. Geç dönem metinlerinde ise /ş/ harfinin yazımı, önceki yüzyıllarda yazılmış metinlerden farklıdır.¹³

¹³ /ş/ harfinin noktalı yazıldığı metinlerde /n/, /d, t/ ve /s, z/ harflerinin yazımı da önceki gruplarda yer alan metinlerden farklıdır. Baskı yazı ya da kursiv yazısıyla yazılmış metinlerin harf şekilleri ve birleşimleri de diğer yazı şekilleriyle yazılmış metinlerden farklıdır.

Sadece geç dönemde yazılmış metinlerde görülen /ş/ harfinin altında iki noktayla yazılışı, bu dönem metinlerinde bile istikrarlı değildir. /ş/ ünsüzünün bu tarzda yazıldığı metinlerde bütün /ş/ler alta konulan iki noktayla ayırt edilmemiştir. Mesela BT VII A'da *bışrun-* (/422) kelimesinde /ş/ harfi, /s/ harfinin altında iki noktayla yazılmışken aynı metinde *yar'aşu* (362), *kabşurup* (496), *uşak* (222) (<uvşak) gibi örneklerde /ş/ harfi /s/ ile karşılanmıştır. Yine U II 6'da *eşidmiş-im* (8) ve *Agama I B*'de *ertmiş aşmış erser* (20) örneklerindeki /ş/ harflerinden biri /s/ harfinin altında noktayla, diğeri ise /s/ harfiyle yazılmıştır. Dolayısıyla geç dönem metinlerinde bütün /ş/ harfleri /s/ nin altında iki noktayla yazılmamıştır.

Uygur Türkçesinde s/ harfinin altına konulan iki noktayla yazılan /ş/ harfi, ilk önce alıntı kelimelerde kullanılmaya başlanmıştır. Meselâ *ZiemeAltKommGoldglanz*'da¹⁴ /ş/ harfi sadece *şi şi lak şur bii şii xai i* (4) örneğinde alıntı kelimelerde /s/ harfinin altına konulan iki noktayla yazılmıştır. Metnin diğer kelimelerindeki /ş/ harfi, /s/ harfiyle karşılanmış, ayrı bir işaret kullanılmamıştır. /ş/ harfi bu metinle hemen hemen aynı dil özelliklerini gösteren aşağıdaki metinlerde ise Türkçe kelimelerde altta iki noktayla yazılmıştır: *BuddKlöster A*'da *işküç* (8)¹⁵, *kirmiş tüşi üze aryadan-ıg idip* (27); *Xuan VII*'de *katılışdı* (76), *aştı* (160), *tutuşu* (488); *AYLening*'de *okşatsar* (15b-10), *aşnuka yirtinçü-de* (18a-15), *aşnuka buyan* (18a-18), *bütmeyük bışmayuk etgü-lüg töz yiltız-larıg bütürür bışurur* (20b-3), *tepredi kamşadı* (29a-18); *BT I A*'da *şloklarıg* (20), *aşnu-kı* (24); *BT II*'de *işteş* (12), *bışrunu* (98), *tüşdeçi-ler* (199), *kekşeglerig* (253), *tişi* (415), *tayanışmak* (920), *boşun-* (940), *kurşa- yığlaş- sıgtaş-* (966), *bışrun-* (1070)¹⁶; *FoDing*'de *kemişgeli* (314); *Vajrecchedika*'da *tokuz otuz şlok* (3), *boşgunmak-tın* (11), *aşnu-kı* (24), *takşut-lug şlok* (40) örneklerinde /ş/ harfleri /s/ harfinin altına konulan iki noktayla yazılmıştır.

¹⁴ *ZiemeAltKommGoldglanz*, kursiv yazısıyla yazılmıştır. Ancak metnin yazımında kullanılan yazı, tam kursiv yazısı değildir. Zieme'nin de belirttiği gibi metnin yazısı yarı-kursivdir. Bu metnin yazıldığı tarihlerde Uygur metinlerinin yazımı için geç dönem metinlerinde görülen tam kursiv yazısı yerleşmemiştir. Dolayısıyla Uygur Türkçesinde /ş/ harfi, ilk önce alıntı kelimelerde /s/ harfinin altında iki noktayla yazılmıştır denilebilir.

¹⁵ Bu ikileme Uygur metinlerinde genelde ayrı yazılırken, burada birleşik yazılmıştır. Uygur Türkçesinde çok sık görülen sinonimlerin bu örnekte birleşik yazılması, tek kelime gibi algılandığını göstermektedir.

¹⁶ *BT II*'de /ş/ harfinin yazımıyla ilgili verilen bu örneklerin dışında *teğsilmez* (920) örneğindeki /ş/ harfi, altı iki noktalı z harfiyle yazılmıştır. Kelime bu şekilde teğsilmez olarak okunmalıdır. Ancak burada ünsüz değişimden ziyade bir yazım hatası vardır.

Dil özellikleri yukarıdaki metinlere göre biraz daha ileri aşamada olan metinlerde /ş/ harfi, /s/ harfinin altında noktayla yazılmıştır. Diğer dil özellikleri bakımından benzer olan şu metinlerde /ş/ harfi altta noktalı yazılmıştır: **BlockFalt**'ta *şınku şeli tutung* (102), *kemişür-ler* (125), *tuşuşmuş-ım* (143); **YüanHsin**'de *kayvılanış-* (14), *kavşır-sar* (106); **U II 5**'te *tuşuşmak-ı* (27), *y(a)ruk yaşuk* (55); **U II 6**'da *eşidmiş-im* (8); **BahşıÖgdisi**'nde *tüşrülmeşün-ler* (63); **BT I B**'de *idişig* (B-198); **YüanHsinTözin**'de *kayvılanış-* (14), *kavşır-sar* (106); **BT VIII A** şastir *tüşmiş* (22), *tüşmegey m(e)n* (23), *başdınka* (56), *tüşer* (108), *abişik* (119), *körüşme-* (138), *iş* (392), *işle-* (142), *kadaş* (313); **BT XIII 2**'de *eşidip* (37), *tüşe-* (45); **BT XIII 3**'te *buşı* (32), *bışur-* (3b/40), *aş-ımın aşanglar* (3b/44); **BuddGedicht**'te *bagdaşını olurur* (9), *yaşazun* (69) ve **ZiemeStabr. I**'de *yaşap* (5) örneklerinde /ş/ harfleri erken ve klasik Uygur metinlerinden farklı bir imlayla yazılmıştır.

Uygur Türkçesinin en geç tarihli metinlerinde ise, /ş/ harfinin yazımı, yukardaki metinlerde olduğu gibidir. Bu gruptaki metinlerde de /ş/ harfi altta iki noktayla /s/ harfinden ayırt edilmiştir: **BT VII A**'da *bışrun-* (422); **Totenbuch**'ta *tüşin* (35), *tugmuş* (96), *angbaşlayu* (134), *yaruk yaşuk* (142), *yapşşınmak-sız* (282), *taşkaru* (294), *tüşmiş* (325), *kadaş-ları* (326), *yaraşmak-lıg* (344), *tiş tıngrak* (506), *şışmış* (650); **Agama I B**'de *ertmiş aşmış erser* (20); **Agama I E**'de *yaraşı* (4), **Agama II H 1**'de *yumşadı* (26); **Erntesegen II**'de *koş-turup* (38), *yumşadıp* (41), *aşamak-ları teginmek-leri bolzun* (45) örneklerindeki /ş/ harfleri noktalı yazılmıştır.

Yine **ETSŞ 8**, **ETSŞ 9**, **ETSŞ 10**, **ETSŞ 11**, **HamtouHou 18**, **Heilkunde I**. metinlerinde /ş/ harfi yukardaki metinlerde görülen imlayla /s/ harfinden ayırılmıştır.

Sonuç olarak Uygur Türkçesinde **Xuan VII**, **ZiemeAltKOMmGoldglanz**, **AY/Leningrad**, **BuddKlöster A**, **Fo Ding**, **BT II**, **VajrecchedikaSutra**, **BT I A2**, **BahşıÖgdisi**, **U II 5**, **U II 6**, **BlockFalt**, **BT I B**, **YüanHsinTözin**, **BT VIII A**, **BT XIII 2**, **BuddGedicht**, **ZiemeStabr. I**, **Totenbuch**, **Ernte II**, **BT VII A**, **Agama I** ve **Agama II**, **ETSŞ 8**, **ETSŞ 9**, **ETSŞ 10**, **ETSŞ 11**, **HamtouHou 18** ve **Heilkunde I**. metinlerinde /ş/ harfi diğer metinlerden farklı yazılmıştır. Bu metinler baskı yazı ve

kursiv yazı şekilleriyle yazılmışlardır. Uygur Türkçesi'nde baskı yazı ve Moğol dönemi yazı şekli olarak da adlandırılan fırçayla yazılmış kursiv yazı şekli, en erken 1248 yılında kullanılmıştır. Bu yazı şekilleri 13. yüzyılın ortalarından önceye ait olamaz. Bu sebeple Uygur Türkçesinde 13. yüzyılın ortalarından itibaren /ş/ harfi, /s/ harfinin altına konulan iki noktayla yazılmıştır. Daha önceki yüzyıllara ait metinlerde /ş/ harfinin altında iki nokta işareti yoktur.

1.1.4. /n/ Ünsüzünün Yazımı

/n/ harfi, Kök Türk alfabesinde ince ve kalın sıradaki ünlüler için iki ayrı harfle Uygurlar tarafından kullanılan Mani, Uygur, Brahmi ve Tibet alfabelerinde ise, tek bir harfle gösterilmiştir.

Uygurlar tarafından kullanılan bütün alfabeler, genel olarak /n/ harfini diğer harflerden ayırt etmiştir. Ancak Uygur alfabesiyle yazılmış bazı metinlerde /n/ harfi, üstte tek nokta ya da sağa yatık bir çizgiyle yazılmıştır. Uygur alfabesiyle yazılmış bazı metinlerde /n/ harfinin üstte sağa yatık bir çizgi ya da nokta ile yazılışı, Uygurlar tarafından kullanılmış olan diğer alfabelerde yoktur.

Soğd alfabesinden geliştirilen Uygur alfabesi, Uygurlar tarafından bir taraftan Maniheizm ve Budizm gibi dinî çevreye ait metinlerin, diğer taraftan da din dışı metinlerin yazımı için kullanılmış olan en yaygın alfabledir. Başlangıçtan 14. yüzyılın sonlarına kadar kullanılan Uygur alfabesinin yazı şeklinde ve harflerin biçimlerinde bir takım değişiklikler olmuştur. Başlangıçta kalın hatlara sahip Uygur yazısı, zamanla daha ince hatlar kazanmış, harflerin birleşim şekli değişmiştir. Buna paralel olarak harflerin imlâsında da bir takım değişiklikler olmuştur: Uygur alfabesinde zaman içinde /s/ ile /ş/, /d/ ile /t/, /s/ ile /z/, kalın sıradan /k/ ve /g/ harflerinin yazımında değişiklikler meydana gelmiştir. Bu tür değişikliklerden biri de /n/ harfinin yazımında meydana gelmiştir. Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerin büyük bir kısmında /n/, başka herhangi bir işarete ihtiyaç duyulmaksızın sadece harf ile gösterilmişken, bazı metinlerde üstte nokta ya da sağa yatık bir çizgiyle yazılmıştır.

Uygur alfabesiyle yazılmış Maniheist metinlerde /n/ harfi için nokta ya da sağa yatık bir çizgi yoktur. Yine Uygur alfabesiyle yazılmış klasik öncesi ya da erken döneme ait Budist Uygur metinlerinde bu harfin yazımı için ayırdedici bir işarete lüzum görülmemiştir. Mesela Uygur alfabesiyle yazılmış **BT V 3**, **BT V 4**, **BT V 6**, **BT V 8**, **LeCoqMan**, **DreiPrinzen** gibi erken döneme ait Maniheist metinlerde, /n/ harfi için özel bir işaret yoktur. Yine erken dönem Budist Uygur metinlerinden **Sekiz YükmeK**, **MaitrSengim**, **DaşakarMa**, **KP** gibi metinlerde de /n/ harfinin yazılışı, yukardaki Mani metinlerinden farklı değildir. İfade edilen bu metinlerden sonra yazılan klasik Uygur metinlerinde de /n/ harfinin yazımı üstte noktalı değildir.

/n/ harfinin üstte tek nokta ya da sağa yatık bir çizgiyle yazımı, sadece baskı yazı ya da kursiv yazı şekline sahip olan Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerde görünmektedir. Klasik öncesi ve klasik dönemlerde yazılmış metinlerde kullanılan Uygur yazısında /n/ harfinin yazımı için başka bir işarete gerek duyulmamıştır. Uygurlar arasında baskı yazı ve fırçayla yazılmış olan kursiv yazısı, 13-14. yüzyıllarda kullanılmıştır. Baskı yazı, Moğol istilasından sonra, 1250 yılından itibaren kullanılmıştır (Zieme 1981). Kamış yerine fırça ile yazılan ve harflerin birleşimi klasik dönem metinlerinden farklı olan Uygur kursiv yazısı ise, yine 13-14. yüzyıllarda kullanılmıştır. Dolayısıyla /n/ ünsüzünün üstte nokta ya da sağa yatık bir çizgiyle yazılışı, 13-14. yüzyıllarda yazılmış bazı metinlerin özelliğidir.

/n/ harfinin geç dönem metinlerde farklı bir imlâyla yazılmış olması, en başta dönemin yazı ve imlâ özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Yukarıda da işaret edildiği gibi, geç dönemde yazılmış metinlerin yazı şekli ve imlâ özelliklerinde bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. Bu dönemde yazılmış metinlerde, sadece /n/ harfi değil, aynı zamanda /ş/ harfi de ilave işaretle gösterilmiştir. Klasik Uygur metinlerinde çoğu kez birbirine karıştırılan /s/ ve /ş/ harflerini birbirinden ayırt etmek amacıyla, /s/ harfini temsil eden işaretin altına iki nokta konulmuştur. Böylece /ş/ harfi, kendisine benzeyen /s/ harfinden ayırt edilmiştir. Aynı şekilde Uygur alfabesiyle yazılmış olan klasik öncesi ve klasik Uygur metinlerinde, kelime içinde ve sonundaki /n/ ünsüz harfi /a, e/ ünlü

harflerine çok benzemektedir. Bilindiği gibi Uygur alfabesinde /a/ ünlüsü, kelime başında çift elifle, /e/ ünlüsü de tek elifle yazılmıştır. Her iki ünlü kelime içinde ve sonunda ise tek elifle yazılmıştır. Zaten klasik öncesi ve klasik Uygur metinlerinde kelime içinde ve sonunda /n/ ve /a, e/ harflerinin yazımı birbirine çok benzemektedir. Geç dönem metinlerinde baskı yazı tekniği ile yazılan metinlerde bu karışıklığı gidermek ve /n/ harfini /a,e/ harflerinden ayırmak amacıyla, /n/ harfinin üzerine nokta ya da sağa yatık bir çizgi konulmuştur.

Türk dilinin genelinde olduğu gibi, Eski Türkçe döneminde de /n/ ünsüzüyle başlayan kelime sayısı fazla değildir. Türkçe’de /n/ ile başlayan kelimeler, *ne* soru kelimesi ve bunun türevleridir.¹⁷ Uygur Türkçesi’nde /n/ ünsüzü ayrıca alıntı kelimelerde de geçmektedir. Geç dönem Uygur metinlerinde söz başındaki /n/ ünsüz harfi de ayırt edici işaretle yazılmıştır: *ñeng* (BT VIII A 4), *ñegü* (BT VIII A 136), *ñetegin* (BT VIII B 32), *ñegül* (BT XIII 33 2) gibi örneklerde kelime başındaki /n/ ünsüzü üstte nokta ya da sağa yatık çizgiyle yazılmıştır. *ñomug* (BT I B) örneğinde görüldüğü gibi Uygur metinlerinde bazen alıntı kelimelerde de kelime başındaki /n/ harfi noktalı yazılmıştır.

Uygur Türkçesi’nde /n/ harfinin üstte nokta ya da çizgiyle yazımı, damaksıl /n/ için de geçerlidir. Uygur alfabesinde damaksıl /n/ için ayrı bir işaret kullanılmamıştır. Bu ünsüz /n/ ve /k/ harfleriyle birlikte gösterilmiştir. İki harfin birleşimiyle gösterilen damak ünsüzündeki /n/ bazen üstte noktalı yazılmıştır: *yarñg* (BT VIII A 15), *siz-iñg* (BT VIII A 214), *nom-lar-niñg* (BudhGedicht 14), *teriñg* (Ernte I 19).

Baskı yazı ya da kursiv yazısıyla yazılmış metinlerde bütün /n/ harfleri üstte noktalı değildir. Diğer bir ifadeyle, /n/ ünsüzünün nokta ya da çizgiyle yazıldığı herhangi bir metindeki bütün /n/ harfleri, noktalı ya da çizgili değildir. Dolayısıyla geç dönem metinlerinde görülen bu imlâ hususiyetinde bir istikrar yoktur. Bazen herhangi bir metinde aynı kelimedeki /n/ ünsüzü hem noktalı hem de noktasız yazılmıştır. Mesela

¹⁷ Uygur Türkçesinde /n/ ünsüzüyle başlayan başka Türkçe kelime yoktur. Ancak *Totenbuch*’da *maru* “öte” kelimesi, kelime başındaki /l/ ünlüsünün düşmesiyle *maru* şeklini almış ve kelime başındaki /n/ ünsüzü üstte noktayla yazılmıştır: *maru berü kirip* (383).

BlockFalt'ta *ıntın* (20) örneğinde ilk /n/ ünsüzü noktalı, diğer /n/ harfi noktasız yazılırken aynı metindeki aynı kelimenin her iki /n/ ünsüzü de *ıntın* (26) örneğinde üstte noktalı yazılmıştır. Hatta bir kelimedeki /n/ ünsüzleri bile farklı imlaya sahiptir. *bışruınsun-lar* (BT VII A 449) örneğinde ilk /n/ ünsüzü üstte noktalı yazılmışken ikinci /n/ noktasız yazılmıştır. Yine *baxşı-ning agız-ıntın* (BT VIII A 8), *kün-ning* (Totenbuch 95) örneklerinde /n/ ünsüzleri iki farklı imlayla yazılmıştır. Öyleyse sadece baskı yazı ve kursiv yazı şekilleriyle yazılmış Uygur metinlerinde görülen /n/ harfinin üstte noktalı yazımı, düzenli değildir.

Budist Uygur edebiyatının Tibetçe'den çevrilmiş olan Tantric metinlerinden biri olan **BT VIII B**, 1302 yılına aittir. 14. yüzyılın başlarında baskı yazı ile yazılmış bu metinde /n/ harfleri genelde üstte nokta ya da çizgiyle yazılmıştır: *netegin* (32), *tegiñgey m(e)n* (34), *yañka* (45). **BT VIII B** ile hemen hemen aynı özellikleri gösteren ve baskı yazı ya da kursiv yazısıyla yazılmış olan Budist metinlerden **AYLening**,¹⁸ **BuddKlöster A**, **Fo Ding**, **BT II**, **Bodhic**, **ZiemeProbleme** ve **BT I A** metinlerinde de /n/ harfinin yazımı aynıdır. **AYLeningrad**'da *usun toñ-lug tınlğ-lar* (16a-7), *ötleyü ödünmekdiñ* (20b-13), *tegiñür* (29b-14); **BT I A**'da *añın* (20), *aşñu-kı* (24), *orñadzunlar* (37), *yañğırtı* (45); **BTT II**'de *kün-te* (12), *ñomlug* (12), *tilgenim(i)zñi* (15), *kayña turur* (201-204), *ajuñunta* (219-222), *yalıñtık-k* (250); **BuddKlöster A**'da *iş bolmuş-ıñ uka y(a)rlk(a)p* (11), *bu kün-te ınaru* (23); **Fo Ding**'de *tıtag-ıñdaki* (226), *ev-ıñg-ke* (230), *tegiñtürü* (236), **Bodhic**'de *ınañur m(e)n* (28); **ZiemeProbleme**'de *teñlegülük erür* (7), *boşguñmak-tın* (11), *ñeng inçip kiñg ...* (12), *kösürñmegey* (14), *muñga* (24).

Yine 14. yüzyılın ortalarında yazıldığı tahmin edilen metinlerde /n/ harfinin yazımı klasik öncesi ve klasik Uygur metinlerinden farklıdır. /ş/ harfinin de altta iki noktalı yazıldığı bu metinlerde /n/ harfi de yoğun bir şekilde üstte ayırt edici bir işaretle yazılmıştır. Dil özellikleri yukarıdaki metinlerden biraz daha ilerlemiş olan metinlerde de /n/ harfi üstte noktalı yazılmıştır: **BlockFalt**, **BT I B**, **BT VIII A**, **BT XIII 1**, **BT**

¹⁸ Altun Yaruk'un Leningrad nüshası, Radloff-Malov (1913-1917) tarafından dökme harflerle yayımlanmıştır. 1687 yılında istinsah edilen bu nüshanın Moğollar zamanında (1248-1360) kullanılan kursiv yazısı ve imlâsıyla yazıldığı bilinmektedir. Hâlbuki eserin Berlin'deki nüshalarından bazıları daha erken dönemlere ait yazı şekline sahiptir.

XIII 2, BuddGedicht, Bodhicarya, BahşıÖgdisi, YüanHsinTözin ve YüanSadDharm.

BlockFalt'ta *muñtin* (19), *ıñtıñ* (26), *üñer* (26), *karañggu* (108), *tüñerig* (108); **BT I B**'de *ñomug* (3), *bıñruñsar* (15); **BT VIII A**'da *ñeng* (4), (120), *keñtü* (5), *yeñe* (6), *yañg* (15), *biligiñ* (21), *köñi* (44), *añing yañg-ı* (51), *yarlıkasuñ* (68), *ıñtıñıñdıñberü* (70), *meñing* (84), *ñegü* (136), *siziñg* (214), *muñ muñçulayu* (305), *oñg* (321), *tañgarig-ıg* (395), *burhan-ım-ñing* (405); **BT XIII 1**'de *müñtürüp* (74); **BT XIII 2**'de *añta-ta basa* (33), *aña-lar-ınga* (34), *boduçak-larım-ñing karñı açmış* (39), *yañmış-ta* (46), *oglanlarım-ñı* (47), *aça-ñı* (79); **BuddGedicht**'te *nom-lar-ñıg* (14), *ıñañ-* (5), *iriñkeñçü* (17); **Bodhicarya**'da *ıñañur mn* (28); **YüanHsinTözin**'de *kayvılañış-* (14), *tañukla-* (150); **YüanSadDhar**'da *sarañlan-* (16), *tözünler* (66), *yilü kökeñ-ke* (76), *añuđayın* (252), *añı* (476), *sañaguluk ol* (481); **BahşıÖgdisi**'nde *köşünür kelmedük üd* (6), *burkan-ñıñg öz tözi* (9) örneklerindeki /n/ harfleri noktalı ya da çizgiyle yazılmıştır.

/n/ harfinin üstte noktayla ya da sağa yatık bir çizgiyle yazılışı, sadece geç dönemde yazılmış, çoğunluğu Budist olan dinî metinlerde değil, aynı zamanda yine geç döneme ait din dışı metinlerde de oldukça yaygındır. 1330'lu yıllarda yazılmış olan **BT VII A**, 1347-1350 yıllarında yazılmış olan **BT VII L** ve 1350 yılında yazılmış olan **Totenbuch**'ta /n/ harfi, ayırt edici işaretle yazılmıştır. 14. yüzyılın ortalarında ya da ikinci yarısında yazıldıkları bilinen **İnsadi, Ernte I, Ernte II, BT VII J, Agama I, Üçİtgisizler** ve **Polemik** metinlerinde de /n/ harfinin yazımı, yukarıdaki metinlerle aynıdır:

Polemik'te *üñdürüp* (7), *orñıñ* (9-10), *burxañ* (15); **BTT VII A**'da *be'gñi* (293), *bıñruñşun-lar* (449); **BT VII J**'de *bıñ-ruñayın* (4); **BT VII L**'de *kedilzün* (4); **Ernte I**'de *tegiñ-* (8), *iñçiñge* (12), *teriñg* (19); **Ernte II**'de *sıñıp kađıglañıp* (8), *urgu bolgu-suñ küşedü* (11), *oglañ-lar-ka* (39); **BT III**'te *iliñdin* (236), *sakiñu* (162), *çoğlañdur-* (440), *erçmetiñ turur* (551), *ögdi-ler-ingiz-ñi* (847), *tapıg-ky-a-mışñı* (1091); **Totenbuch**'ta *mu'ñçulayu* (22), *yañg* (24), *añıñg* (70), *adıñ-ning* (75), *añgbaşlayu* (134), *buruñ yuđıñdin taşkaru üñer* (293), *ñaru berü kirip* (383); **Üçİtig**'de *sişinmiş*

üçün (97b/4), *tañıp* (98b-18), *adıñ* (98b-19), *neñg* (105a-9), *ançañ ançañ tanuk-layur* (111b-9), *ñeđegin* (115b-1); **Agama I E'**de *toyñ* (5), *yumkağunı* (6).

Sonuç olarak Uygur harfli metinlerde /n/ harfi, 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren farklı yazılmıştır. Çünkü Uygurlar arasında /n/ harfinin üstte noktalı yazımının görüldüğü baskı yazı ve kursiv yazısı ilk defa bu yüzyıllarda kullanılmıştır. Yine /n/ harfinin bu tarzda yazıldığı yukardaki bazı metinlerin yazılış tarihi bu imlanın 13. yüzyıldan sonra kullanıldığını göstermektedir. Daha önceki yüzyıllarda yazılan metinlerde /n/ harfi için harfin üzerine herhangi bir işaret konulmazken 13. yüzyıldan 14. yüzyılın sonlarına kadar Uygur metinlerinde /ş/ harfi gibi /n/ harfi de farklı bir imlâyla yazılmıştır. O hâlde Uygur Türkçesinde /n/ harfi üstte nokta ya da sağa yatık bir çizgiyle yazılmış herhangi bir metin, 13. yüzyıl ve sonrasına aittir.¹⁹

1.1.5. /d/ ve /t/ Ünsüzlerinin Yazımındaki Düzensizlik

Uygur Türkçesi'nde kelime içi ve kelime sonundaki /d/ ve /t/ ünsüzleri, metinlerin büyük bir kısmında karıştırılarak birbirinin yerine yazılmıştır. Uygurlar tarafından kullanılan Mani, Uygur ve Brahmi harfli metinlerde kelime içi ve kısmen de kelime sonundaki /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımı özellikle geç dönem metinlerinde oldukça düzensizdir. Buna karşılık ünsüzler, Soğd, Tibet ve Nesturî alfabeleriyle yazılmış metinlerde fazla karıştırılmamıştır. Mesela *adı* (<atı) “ismi”, *atruk* (<adruk) “fazla, çok” gibi örneklerde iki ünsüz birbirinin yerine yazılmıştır.

Kök Türkçe'de /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımı oldukça düzenlidir. Ancak Kök Türk yazıtlarında kelime içindeki /d/ ünsüzü, bazen komşu hecedeki /t/ ünsüzünün tesiriyle /t/ olarak yazılmıştır: *eşittim* (Ton D 7) (<eşid-), *ittim* (Ton K 9) (<id-) “göndermek” vb. gibi. Kök Türkçe'deki bu örnekler, ünsüz benzeşmesinin sonucudur ancak Uygur

¹⁹ Diğer dil özellikleri bakımından 13-14. yüzyıllarda yazıldığı konusunda şüphe bulunmayan bazı metinlerde /n/ harfinin yazımında nokta ya da çizgi yoktur. 13-14. yüzyıllarda yazılmış bazı Uygur metinlerinde /n/ harfinin noktasız yazılması, bu metinlerin daha önceki yüzyıllarda yazıldığı anlamına gelmez. O hâlde /n/ harfinin üstte noktalı yazımı, bütün geç dönem Uygur metinlerinin özelliklerinden değildir.

Türkçesi'ndeki durum, kelime içindeki herhangi bir fonemden bağımsız olarak ve bir sebebe bağlı olmaksızın ortaya çıkmıştır.

Eski Türkçe'de /d/ ve /t/ ünsüzleri, ilk defa Uygur metinlerinde karıştırılmaya başlanmıştır. Erken tarihli Uygur metinlerinde /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımı oldukça düzenlidir. Ancak özellikle geç tarihli metinlerde kelime içindeki /d/ ve /t/ ünsüzleri birbirinin yerini almıştır (Erdal 1979a: 156). Doerfer'e göre de /d/ ve /t/ harflerindeki karışıklık, Yüan döneminde (1258-1360) yazılmış eserlerin en belirgin özelliklerinden biridir (Doerfer 1993: 67). Dolayısıyla Uygur Türkçesi'nde iki ünsüz arasındaki karışıklık, erken dönem metinlerinde bulunmazken geç dönem metinlerinde oldukça yaygındır.

Geç dönem Uygur metinlerinde /d/ ve /t/ ünsüzleri daha çok kelime içinde ve kısmen kelime sonunda karıştırılmıştır. Eski Türk dilinin genelinde olduğu gibi Uygur Türkçesi'nde de alıntı kelimelerin dışında Türkçe kelimelerde kelime başında /d/ ünsüzü yoktur. Dolayısıyla Uygur Türkçesi'nde kelime başındaki /t/ ünsüzü, hiçbir zaman /d/ ile yazılmamıştır:

tıttıngız (TT III 75) (<tıd-), *eṭ tavar* (AYFinch 525-21) (<ed tavar), *okıyu tükeḍip* (Zieme 1977 15) (<o. tüket-), *eḍ teri tamır* (Totenbuch 364), *tuḍup* (BT VII A404), *tuḍar* (BT VII C, 12). Kelime başındaki /t/ ünsüzü sadece *teg* ve *tegi* edatında zaman zaman /d/ ile yazılmıştır. Ancak bu edatlardaki /t/ ünsüzü, önceki kelimeye birleşik yazıldığı zaman /d/ ile yazılmış, ayrı yazıldığında ise /t/ ile yazılmaya devam etmiştir. Bu da, çekim edatlarının ek gibi algılandığını göstermektedir. Uygur Türkçesi'nde bunun tek bir istisnası Xuan'da geçmektedir. Xuan'da *ḍegi* (VI 541, 545) (<tegi) örneğinde edat ayrı yazıldığı halde /d/ ünsüzüyle yazılmıştır.

Kelime sonlarında bulunan /d/ ve /t/ ünsüzlerindeki karışıklık, kelime içindeki örnekleriyle mukayese edildiğinde oldukça azdır. Kelime sonunda /d/ ve /t/ ünsüzlerindeki düzensizlik, daha çok tek heceli kelimelerde ya da /t/ ünsüzü yanında bulunmaktadır:

eṭ tavar (AYFinch 525-21) (<ed), *eṭ teri tamır* (Totenbuch 364) (<et), *keṭ* (BT VIII A, 39) (<ked) “kötü”, *yantuḍ* (AYFinch 517-22) (<yantut) “tekrar”, *kök oḍ* (Ernte I 50) (<ot), *ooḍ* (Totenbuch 356) (<oot), *yaḍ* (BT I B 47) (<yat) “yabancı”, *aḍ* (BT I B 129; TekiHsin 17) (<at) “isim”, *tigirḍ* (İnsadi 233) (<tigirt), *bulıḍ* (İnsadi 220) (<bulıt), *surḍ ok* (Totenbuch 109) (<surt) “hemen, aniden”, *ıḍ tonguz* (Totenbuch 217) (<ıt), *yuḍ* (Totenbuch 469) (<yüt) “delik”, *yığıḍ sıgıḍ-lar-ın* (Totenbuch 132) (<yıgıt sıgıt), *on çaxşapḍ* (BT XIII 15, 60) (<çaxşapt).

Uygur Türkçesi’nde /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımında karışıklığın en fazla yaşandığı örnekler, kelime içinde meydana gelmiştir. Kelime içinde özellikle ünlüler arasında ve /g, l, m, n, , r/ ünsüzleri yanındaki /t/ ünsüzü, geç dönem metinlerinde /d/ ile yazılmıştır. Bu hadiseyi ünsüz değişmesi ile izah etmek mümkün değildir. Çünkü geç dönem metinlerinde kelime içindeki /t/ ünsüzü, her zaman /d/ ile yazılmamıştır. Yine bu metinlerde aynı şartlar altında /d/ ünsüzü de /t/ ile yazılmıştır. Dolayısıyla bu ünsüzlerin yazımında görülen aykırılığı belli bir kurala bağlamak mümkün değildir. Bu, oldukça bağımsız, herhangi bir fonetik ya da fonolojik değeri olmayan ve düzenli bir sebepten ileri gelmeyen bir yazılıştır (Erdal 2004: 44). Bu sebeple kelime içinde /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımındaki karışıklık keyfidir diyebiliriz. Bununla birlikte kelime içinde /d/ ve /t/ ünsüzleri, daha çok iki ünlü arasında birbirinin yerine yazılmıştır. Yine kelime içinde aslı /t/ ünsüzü yerine /d/ ünsüzünün yazımı, diğerine nazaran daha yoğundur.

Geç dönem Uygur metinlerinde /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımındaki karışıklığı belli bir kuralla açıklamak mümkün olmadığı gibi, bu karışımın sebebini de tam anlamıyla açıklamak zordur. Gabain (1988: 40) /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yer değiştirmesini ünsüzlerin sedalılaştırması ya da sedasızlaşması olarak değerlendirmiştir. Ancak ünsüzler arasındaki karışıklık herhangi bir kurala bağlı olmadığı için, iki ünsüz arasındaki karışımı fonetik ya da fonolojik değerle izah etmek zordur (Erdal 2004: 44). Ünsüzler arasındaki karışıklık tamamıyla birbirine yakın iki dış ünsüzünün karıştırılmasıyla ortaya çıkmıştır.

Doerfer karışıklığı *dental konfussion* “diş ünsüzlerindeki karışıklık” olarak adlandırmıştır (Doerfer 1993: 115). Doerfer, ünsüzlerin yazımındaki karışıklığın sebebinin tam olarak açıklanamayacağı görüşündedir. Ona göre bu ünsüz harflerin birbirinin yerine yazılmasında belirsizlik vardır. Doerfer /d/ ve /t/ ünsüzleri arasındaki karışıklığın Moğol idaresi altında Yüan döneminde ortaya çıktığını ve bu sebeple de Uygur Türkçesi’nde görülen karışıklığın Moğolca’nın tesirinden kaynaklandığını iddia eder. Bu anlamda Doerfer, iki ünsüz arasındaki geçişin Türkçe ve Moğolca’nın iki farklı ses sisteminin çarpışmasından kaynaklanmış olduğunu ileri sürer. Türkçe ve Moğolca’da /-d-/, /t/, /s/, /q/, /-γ-/ ve /-g-/ ünsüzleri ortak olmakla birlikte bazı ünsüzler bakımından farklılık göstermektedir. Türkçe’de bulunan /-d/, /-z-/ ve /-z/ ünsüzleri Moğolca’da yoktur. Buna karşılık Moğolca’da ise /d-/ ve /s/ ünsüzleri vardır. Moğolların Gizli Tarihi’nde kelime sonundaki /-t/ ünsüzü, ünlüler arasında /-d/ olmuştur (*çeri’üt* “askerler”, *çeri’üd-ün* “askerlerin”). Doerfer bu bilgilerden yola çıkarak Uygur Türkçesi’nde kelime içinde ve sonunda /d/ ve /t/ ünsüzlerinin birbirinin yerine yazılmasını, Moğolca ses sisteminin Uygur Türkçesi’ne tesiri olarak açıklamıştır (Doerfer 1993: 27-28).

Doerfer’e göre Uygur Türkçesi’nde /d/ ve /t/ ünsüzleri Yüan döneminde yazılan eserlerde görünmekte, daha önce yazılmış metinlerde ise bulunmamaktadır. Buna göre ünsüzlerin birbirine karıştırıldığı herhangi bir metin, en erken Yüan dönemine, buna karşılık ünsüzlerin oldukça düzenli olduğu bir metin ise Yüan öncesi döneme aittir. Ancak /d/ ve /t/ ünsüzlerinin birbirinin yerine yazıldığı herhangi bir metni kesin olarak Yüan döneminden sonraya tarihlendirmek doğru değildir. Zieme de Doerfer’in bu tasnifine itiraz ederek Uygur Türkçesi’nde /d/ ve /t/ ünsüzlerinin 11. yüzyılın ilk yarısından itibaren karıştırılmaya başlandığını ifade eder (Zieme 1994: 572). Yine Zieme “*Mongolismen*” olarak adlandırılan /d/ yerine /t/, /t/ yerine de /d/ yazılması gibi yazım özelliklerinin daha iyi araştırılması gerektiğini vurgular ve bu yazım özelliğinin ortaya çıkışının “*gerçekten ilk kez Mongol çağında mı görülmeye başlandığı sorusuna açıklık*” kazandırılması gerektiğini düşünür (Zieme 1979: 568).

Uygur Türkçesi’nde /d/ ve /t/ ünsüzlerindeki karışımın Doerfer’in iddia ettiği gibi Moğolca’nın tesiri sonucu, Yüan döneminde ortaya çıktığını kabul etmek mümkün

değildir. Uygur Türkçesi'nde Yüan döneminden önce de bu ünsüzlerin birbiri yerine yazıldığı metinler vardır. Hatta ünsüzler arasındaki karışıklık daha erken dönemlerde başlamış ve zamanla yoğunluğunu artırmıştır diyebiliriz. Bu bakımdan Uygur Türkçesi'ndeki karışımı Moğolca ses yapısının yansması olarak kabul etmek de imkânsızdır. Uygur Türkçesi'ndekine benzer bir karışıklık, Moğolca'da da görülebilir. Bu, Moğolca'nın tesiri anlamına gelmez. Şayet Uygur Türkçesi'ndeki karışıklık Moğolca'ya dayandırılacaksa, Moğol döneminden önce yazılmış olan metinlerdeki /d/ ve /t/ ünsüzlerindeki karışıklık ne ile izah edilmelidir? Bu ünsüzler arasındaki karışıklığın sebebini tam olarak ortaya koymak mümkün olmamakla birlikte, karışıklık ya dış ünsüzlerinin düzensiz ve herhangi bir sebebe bağlı olmaksızın birbirinin yerini almasıyla ya da ünsüz değişmesiyle açıklanabilir. Ünsüzler arasındaki karışım, ünsüz değişmesinden kaynaklanıyor olamaz. Çünkü ünsüz değişmesi olsaydı, değişimin iki ünsüzden biri lehine olması ve belli bir sebebe dayanması gerekirdi. Halbuki karışıklığın olduğu herhangi bir metinde aynı kelimedeki dış ünsüzleri bile oldukça istikrarsızdır.

Çoğunluğu Manihesit çevrede yazılmış olan erken tarihli Uygur metinlerinde kelime içinde ve sonundaki /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımı oldukça düzenlidir. 8-9. yüzyıllarda yazılmış Maniheist metinlerde dış ünsüzlerinin yazımında karışıklık görülmez. Mani ve Uygur alfabeleriyle 8-9. yüzyıllarda yazılmış Maniheist Uygur metinlerinden **M I 7-17** (795-796), **M I 23-29** (840), **TT II A** (763), **M III 6** (795/796), **M III 8**, **M III 19**, **M III 20**, **ManTürkFrag**, **Windgott**, **DreiPrinzen**, **ManWettPrinzen**, **Panc B3**, **BT V 9**, **U II 1**, **CoqManChotsho** (8. yy.) (Le Coq 1912: 145) metinlerinde ünsüzler oldukça düzenli yazılmıştır. Bundan dolayı 9. yüzyılın ortalarına kadar yazılmış Uygur metinleri, /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımı bakımından istikrarlıdır.

/d/ ve /t/ ünsüzleri, yine klasik öncesi döneme ait çok az Maniheist Uygur metninde seyrek de olsa birbirinin yerine yazılmıştır. Ancak bu metinlerdeki örnekler oldukça azdır. Bu dönemde yazılmış metinlerde /d/ ve /t/ ünsüzlerinin karıştırıldığı örnekler incelendiğinde, karışıklığın daha ziyade ünlüler arasında ya da /g, l, m, n, r/ gibi ünsüzler yanında gerçekleştiği görülür:

LeCoqChuast'ta *apıl-* (17) (<adıl-); **M II 1**'de *'igiğ mitri* (<igit); **M III 1**'de *uşug s(a)k* (1) (<udug), *ütrül-* (2) (<üd(ü)rül-), *y(a)şlzun* (6) (<yadıl-), *yigeşmek* (26) (<yiged-), *alşaşdur-* (5) (<al adtur-); **M III 5**'te *boşun* (5) (<bodun); **M III 9**'da *ögredştir-* (22) (<ögrettür-), *olurđma-* (11) (<olurt-), *oğguratı* (11) (<otguratı); **M III 12**'de *öğün-* (24) (<ötün-); **M III 13**'te *ışır* (-7) (<ıd-ır).

Bu metinlerin hiçbirinin yazılış tarihi belli değildir ancak büyük bir kısmı ilk Budist Uygur metinlerinden de daha önceye aittir. Bununla birlikte **M III 5**, **M III 9**, **M III 12** gibi Maniheist metinler, erken Budist metinlerden **MaitrSengim**, **Kuanşi** ile benzer özellikler göstermektedir. Uygur edebiyatının en hacimli eserlerinden biri olan **MaitrSengim**'de diş ünsüzlerinin karıştırıldığı örnekler fazla değildir: *koşgur-* (13-4) (<kodgur-), *yagiğnılar* (18v-8) (<yag-it-), *keşür-* (120-28) (<ked-ür-), *yişiz* (*yag(i)z yir*) (48v-10) (<(y)idiz). Dil özellikleri daha erken döneme ait olan Budist metinlerden **Sekiz**'in Londra nüshasında ise diş ünsüzleri tamamen düzenlidir. Dolayısıyla en erken Uygur metinlerinde değilse bile klasik öncesi dönemde yazılmış bazı metinlerde /d/ ve /t/ ünsüzleri karıştırılmaya başlanmış, ancak karışıklık henüz metinlerin yazıldığı dönemin karakteristik özelliği haline gelmemiştir.

U II 8 (*yarık keşip* 48), **Heilk. II-2** (*kan tışgu em 1*) **MaitrHami**, **Daşakarma II** (*[tizi]m(i)zni şöküğip r 7*), **U III 6** (*yaşıl-* 58-6), **TT V A** (*kadıg-kağegi 10*)²⁰ ve **Sukhavativyuha** (*kalđı 5*, *işimin köşüğümin 6*) metinlerinde diş ünsüzleri çok az örnekte birbirinin yerine yazılmıştır. Hatta bu metinlerin çoğunda ünsüzler sadece bir örnekte düzensiz yazılmıştır. Bu metinler içinde diş ünsüzlerinin en fazla düzensiz olduğu metin 1067 yılında kopya edilen **MaitrHami**'dir: *yigeşip* (4, 1b-26; 11, 9a-22) (<yiged-) *yokaşdurur* (11, 10a-11) (<yokad-), *köğrüm* (11, 9b-18) (<köşrüm "yükseklik"), *ağlag* (12b-27) (<at+ıXg).²¹ Diğer metinlerde örnekler daha az olduğuna göre, bu metinler 1067 tarihinden önceye aittir. Yine 1067 tarihli **MaitrHami** ile benzer özellikler gösteren ve bu yüzden aynı zaman diliminde yazıldıkları anlaşılan **TT X**, **U**

²⁰ **TT V A**'da *tegi* edatının diş ünsüzü başka bir örnekte /t/ ile yazılmıştır: *töpingetegi* (14).

²¹ **MaitrHami** 11'de *ağlag* (12b-27) örneğinde +ıXg sıfat ekinin ünlüsü /A/ olmasına karşın, kelime kökündeki /t/ ünsüzü /d/ ile yazılmıştır. Klasik öncesi dönemde yazılmış metinlerin özelliği olan /A/ bağlantı ünlüsü ile geç dönem metinlerinin belirgin özelliği olan /d/, /t/ ünsüzlerindeki karışıklık bu eserde bir arada bulunmaktadır. Dolayısıyla /d/, /t/ ünsüzlerindeki karışıklığı sadece geç dönem metinlerine atfetmemek gerekir.

III 3, U III 4, U III 7, U III 8, Ha 16, Daşakarma I, Höllen, Heilk II-3, M II 6, KP ve U III 1 metinlerinde diş ünsüzleri oldukça istikrarlıdır. Mesela 10. yüzyıla tarihlendirilen KP'de /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımında karışıklık yoktur.

Yazılış tarihleri bilinmeyen ancak MaitrHami'nin dil özellikleriyle mukayese edildiğinde 11. yüzyıldan sonra, 12. yüzyılda ve 13. yüzyılın başlarında yazıldıkları anlaşılan metinlerde de /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımı çok karışık değildir. 1202 yılında yazılan TT VII 3'te (Bazin 1991: 283-284) diş ünsüzleri sadece *a(l)dı yultuz* (1) örneğinde düzensizdir. TT VII 3'teki tek örnek göstermektedir ki 12. yüzyılda yazılmış metinlerde diş ünsüzlerindeki karışıklık, 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerdeki kadar yaygın değildir. Diğer dil özellikleri TT VII 3 ile benzer olan **Scharlipp** (*yındem* 58), **ZiemeSutraVolkEr** (*iş küpüg-ler* 20 <küdüg>), **AYZieme1977** (*tavrağu* 11, *okıyu tükeğip* 15), **Dharani** (*tiyü tükeğip* 5) ve **U II 7** (*ok adıp* 31) metinlerinde de diş ünsüzleri sadece tek örnekte birbirinin yerine yazılmıştır. **Beicht** ve **Kinkashō**'da /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımında karışıklık yoktur. Yine aynı zaman dilimine ait **U II 4** (*tipđiti* 10, 20 ~ *tip tidi* 5, *ilđü bardı* 24), **TT II B işler köçükler** (45) (<ködüg>), *yoxatđurur* (70), **TT IV B** (*okan adıp* 13, *neçekeğegi* 43, *yokingağegi* 57), **BT I D** (*ertükđeg* 129, *iğiz* 39) metinlerinde /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımında fazla karışıklık yoktur.

Uygur Türkçesi'nde /d/ ve /t/ ünsüzlerindeki düzensizlik, 13. yüzyılın 2. yarısından sonra yazılmış metinlerden itibaren oldukça yoğundur. Bu yüzyıldan önce yazılmış yukarıdaki metinlerde diş ünsüzlerindeki istikrarsızlık çok nadirken, 13. yüzyılın 2. yarısından sonra yazılmış metinlerde oldukça yoğundur. Bu dönemdeki metinlerin birçoğunda, özellikle kelime içinde ünlüler arasındaki /t/ ünsüzü, /d/ ile yazılmıştır. Bu metinler, bu ve diğer dil özelliklerinin yanısıra yazı şekli bakımından da en erken 13. yüzyılın 2. yarısına tarihlendirilebilir. Çünkü /d/ ve /t/ ünsüzlerindeki istikrarsızlığın en yoğun olduğu metinlerin geneli, baskı yazı tekniği ve ince hatlara sahip kursiv yazısıyla yazılmıştır. her iki yazı şekli de 13. yüzyıldan sonraya aittir.

10. yüzyılda Çince'den *Şingko Şeli Tutung* tarafından çevrilen AY'un 1687 tarihli Leningrad (St. Petersburg) nüshası, /d/ ve /t/ ünsüzlerinin en fazla karıştırıldığı

metinlerden biridir. Roger Finch'in yayımladığı Altun Yaruk'un Leningrad nüshasına ait fragmanlarda kelime içi ve bazen de kelime sonunda görülen /d/ ve /t/ ünsüzlerindeki karışım oldukça fazladır. Mani ve bir kısım Budist metinlerde bulunmayan ya da bazı metinlerde oldukça seyrek bulunan diş ünsüzlerindeki karışım, istinsah tarihi 17. yüzyıla ait olmakla birlikte Moğol idaresi altında yazılan Uygur metinlerinin özelliklerini taşıyan Altun Yaruk'un Leningrad nüshasında, metnin en belirgin özelliğidir. Finch, Leningrad metnini Berlin'deki fragmanlarla karşılaştırmıştır. Buna göre AY'un Berlin fragmanlarında /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımı, Leningrad nüshasına göre daha istikrarlıdır:

keṭip (519-13) (Berlin: *ked-*), *yıṭ yıpar-lar* (519-14) (Berlin: *yıd*), *özken yağmur öṭinçe* (517-4) (berlin: *ödünçü*), *keṭiyür* (517-10) (Berlin: *keṭiyür*) “çoğalmak, büyümek”, *beṭiṣeṭşün* (519-8) (Berlin: *bedizedzün*), *yaṭılguluk* (527-8) (Berlin: *yadguluk*), *tipṭiti* (516-18) (Berlin: *tip tidi*), *k(e)rgeklemiṣ ton-ı aṣ-ı öṭün öṭün eksümez* (516-23) (Berlin: *ödün ödün*), *ol öṭün* (518-12) (Berlin: *ödün*), *özi yaṣı üsṭelür* (517-2) (Berlin: *üstelür*), *üsṭürṭi koṭı tökülür* (517-5) (Berlin: *üstürdi kodı*), *kaṭun-ı* (518-9) (Berlin: *katunı*), *yıṭi ygrminç bölük* (518-11) (Berlin: *yiti*), *iḍiglig* (518-21) (Berlin: *itiglig*), *iḍip* (519-4) (Berlin: *itip*), *suvaḍıp* (519-6) (Berlin: *suvatıp*), *aḍı birle aḍayu inçe tip tiṣün* (519-20) (Berlin: *atı; atayu*), *b(e)k kaḍıg* (520-15) (Berlin: *katıg*), *onḍun singar* (521-12) (Berlin: *ontun*), *kanḍuru tegingey mn* (525-23) (berlin: *kanturu*), *ukiḍ-* (526-19) (Berlin: *ukat-*), *erḍingü* (527-8) (Berlin: *ertingü*).

Örneklerden anlaşılacağı üzere AY'un Berlin'deki nüshaları, Leningrad nüshasına göre daha erken tarihlidir. Örneklerden hareketle Berlin'deki bir kısım fragmanların 10. yüzyıla ait orjinal nüsha olduğunu söyleyebiliriz. Halbuki Leningrad nüshası, /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazılışı bakımından Yüan dönemi metinlerinin özelliklerini taşımaktadır.

Yine *Şingko Şeli Tutung* tarafından çevrilen ama elimizdeki nüshanın dil özellikleri bakımından orjinal nüsha olmadığı anlaşılan **Xuan**'da da /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımındaki karışıklık, 13. yüzyılın 2. yarısından sonra yazılmış metinlerle aynıdır.

Dolayısıyla hem AY'un birçok nüshası hem de Xuan'ın elimizdeki nüshası orjinal nüshalar değildir ve en erken 13. yüzyılda istinsah edilmişlerdir.

/d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımındaki karışıklık sadece geç Budist metinlerde değil aynı zamanda Mani alfabesiyle yazılmış geç tarihli Manihesit metinlerde de yoğunur. **Pothi, M III 39, TT II B ve TT III** gibi geç tarihli Manihesit metinler, dış ünsüzlerinin yazımı bakımından geç tarihli Budist metinlerden farklı değildir. Bu Manihesit metinler, erken tarihli Maniheist metinlerden farklıdır. Kimi Maniheist metinlerde de /d/ ve /t/ ünsüzlerinin karıştırıldığı örnekler vardır; ancak bu metinler kadar yoğun değildir. Dolayısıyla **Pothi, M III 39, TT II B ve TT III**, en erken 12. yüzyılda yazılmış olmalıdır.

Tibetçe'den tercüme edilen metinler, 13-14. yüzyıllara aittir. Bu metinlerin en belirgin özelliklerinin başında /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımındaki karışıklık gelmektedir. Tibetçe'den 1330'lu yıllarda tercüme edilen **BT VII A** (*büridig* 203 (<bürt-), *oğra* 268 (<ortu), *oğgurak kuğrulup* 697) ve **BT VII B** (*büŕi-* 2 (<büdi-) "oyna-, dans et-", *küşeğçi* 21 (<küzet-), *ögirde* 84 (<ögirte))'de /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımı oldukça istikrarsızdır. Yine Tibetçe'den 1347-1350 yılları arasında tercüme edilen **BT VII L** (*öğüngü ol* 10 <ötün-, *akđar-* 19 <ak(1)tar-), dış ünsüzlerinin düzensiz olduğu metinlerden biridir.²² Tibetçe'den çevrilen ama yazılış tarihleri belli olmayan **BT VII C** (*tuğar* 12 <tut-ar), **D** (*iğig* 13 <itig), **E** (*ağak* 6 <adak), **F** (*alđun önglüg* 3 <altun), **H** (*tuğçı içđin* 5 <tutçı içtin), **I** (*tıŕig* 14 <tıdig), **J** (*örđüg-ler* 30 <örtüg) ve **K** (*oğır-a* 14 <ortu) metinlerinde /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımı 1330-1350 yılları arasında yazılan **BT VII A, B ve L** metinlerinde olduğu gibi düzensizdir.

BT VIII A ve B (*açın* 22, *ağı* 38 <at-ı, *arđuk* 24 <artuk, *tuğa tegingey m(e)n* 34 <tuta)'de ünsüzlerin yazımındaki karışıklık, metinlerin 13-14. yüzyıllarda yazıldıklarına işaret etmektedir. Nitekim **BT VIII B**, ketebe kaydına göre 1302-1314 yılları arasında yazılmıştır. Dolayısıyla dış ünsüzlerinin düzensizliği de metnin 13-14. yüzyıllarda yazıldığına işaret etmektedir.

²² Uygur metinlerinde /d/ ve /t/ ünsüzlerinin çok yoğun şekilde karıştırıldığı geç dönem metinlerindeki örneklerin tamamı verilmemiştir. Bunun yerine metatez, ünlü türemesi, /d/ > /y/ değişmesi gibi yine 13-14. yüzyıl metinlerinin özelliklerinin de yer aldığı örnekler tercih edilmiştir.

Yüan döneminde (1252-1360) yazıldığı kesin olarak bilinen **YüanHsinTözin** ve **YüanSadDharm**, dış ünsüzlerinin yazılışı bakımından dönemindeki yapıyı yansıtırlar. Yine 1350 yılında yazılmış olan **Totenbuch**'ta neredeyse kelime içindeki bütün /t/ ünsüzleri /d/ ile yazılmıştır. BT XIII'te yayımlanan metinlerden bazılarının yazılış tarihi bellidir: 1330 yılında yazılan **BT XIII 20** (*ukıdır 14 ~ ukıtur 33, tuğug 21, ilđinür 23, bitidip 65, tamga-ka inđürüp 65, pundarik çeçekdeg 70, uşun ödlerkeğegi 71*)'de kelime içinde ünlüler arasındaki hemen hemen bütün /t/ ünsüzleri /d/ olmuştur.

Yazılış tarihleri bilinen yukarıdaki metinlerle hem /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımı hem de diğer dil özellikleri bakımından benzer olan ancak yazılış tarihleri bilinmeyen metinler de 13-14. yüzyıllar arasına tarihlendirilmelidir. Çünkü /d/ ve /t/ ünsüzleri, hem tarihi belli olan metinlerde hem de belli olmayan aşağıdaki metinlerde, daha önceki yüzyıllarda hiç olmadığı kadar düzensizdir. Uygur edebiyatının en hacimli metinlerinden olan **İnsadi** ve **Üçİtig**, yazılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte hem dış ünsüzlerinin yazımındaki aşırı düzensizlik hem de diğer dillik ölçütlerdeki yeni şekillere sahip olmasından dolayı en erken 13. yüzyılın 2. yarısında yazılmışlardır.

Yine yazılış tarihleri bilinmemekle birlikte dil özelliklerine göre birçoğunun 13-14. yüzyıllarda yazıldıkları anlaşılan şu metinlerde dış ünsüzleri düzensizdir: **BT XIII 1** (*ilđmek-tin 76*), **BT XIII 2** (*irđe 25<erte*), **BT XIII 3** (*ağay-lar 5*), **BT XIII 4** (*alđurđ 43*); **BT XIII 5** (*tuğuşu birzün 13*), **BT XIII 8** (*emgeğür 24*); **BT XIII 10** (*y(a)rl(i)g biğig alıp 10*); **BT XIII 12** (*işligsiz yavız özüm 140 <edligsiz “değersiz”*), **BT XIII 15** (*tuğmaç 41 <tutmaç “erişte, makarna”*), **BT XIII 16** (*uğun 10 < utun “günahkâr, suçlu”*), **BT XIII 17** (*kol-lı buğ-lı 1 <but “kol ve bacak”*), **BT XIII 21** (*anđıkmiş anđingız 43*), **BT XIII 22** (*tünle künđüz 12*); **BT XIII 23** (*kuğı 3 <kut*); **BT XIII 24** (*isđe- 17*), **BT XIII 25** (*engiğe et'öz 10*), **BT XIII 26** (*okağmış 14 <okad- “geç kalmış, gecikmiş”*), **BT XIII 27** (*üledgey 9*), **BT XIII 28** (*oğır-a 34 <ortu*), **BT XIII 29** (*uğgu üçün 7 <ut-*), **BT XIII 33** (*alpaguğ 3*); **BT XIII 35** (*ögreğig 4*), **Hazai**'de (*bod köğür- 43, aça- (56), çeçekdeg 70, ödlerkeğegi 71*), **BlockFalt** (*iş küçüg 30, oğra 23*), **FoDing** (*işgirđi 230 “ipek kumaş”, agđın- 355*), **TT I** (*arđa- 65, keşil- 149, yışı yıparı 193*), **MahayanaMahapari**'de (*ağanur 1, ürük uşadı 31*), **UigSteu** (*idip 27, tüğün 44, begeğ-*

leri (10), **ZiemeProbleme** (*bitiğip urdı 3, ağı 23*), **BuddhStab** (*ağı kötrül- I-10, ağam çakarça II-18*).

Budist Uygur edebiyatının geç dönem metinlerinde görülen /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımına ait düzensizlik, yine geç dönemde yazıldıkları anlaşılan din dışı Uygur metinlerinde de oldukça yaygındır. Yazılış tarihleri bilinmeyen din dışı metinlerden **Brief C** (*aça 8*), **AntPol** (*teğürü 7 <tetürü<tetrü*), **Ernte I** (*tüğrüm tering 19 <titrüm, irđetin berü 24 <erte, idmekin 24 <et-*), **Ernte II** (*üşüğip tongurup 2, urugin yir-ke badurup 9, yogruğ-layu akığıp 40, oğr-a 42*), **Agama I** (*böleyin ağrt-layın B-9, ağı bolur B-29*) ve **Agama II** (*ağrtla- 3*)'de diş ünsüzleri, oldukça düzensizdir. Dolayısıyla bu metinler de en erken 13. yüzyılın 2. yarısında yazılmışlardır. Bununla birlikte bu metinler, özellikle ünlü türemesi, yuvarlaklaşma, birden fazla heceli kelimelerde /g/ ünsüzünün düşmesi ve /d/>/y/ değişmesi gibi özelliklere de sahip oldukları için büyük bir ihtimalle 14. yüzyılın ortalarında yazılmışlardır.

Sonuç olarak Uygur Türkçesi metinlerinin bir kısmında, kelime içinde ve kelime sonundaki /d/ ve /t/ ünsüzleri birbirinin yerine yazılmıştır. Kök Türk alfabesiyle yazılmış yazıtlarda ve erken tarihli Uygur metinlerinde görülmeyen bu karışıklık ya da düzensizlik, özellikle 13. yüzyıldan sonra yazılmış Uygur metinlerinin en belirgin özelliklerinden biridir. Diş ünsüzlerinin yazımında görülen karışıklık, bu yüzyıldan sonra yazılmış metinlerde oldukça fazladır ancak daha önceki yüzyıllarda yazılmış metinlerde de bulunmaktadır.

Doerfer (1993: 115), /d/ ve /t/ ünsüzlerinin düzensiz olduğu metinlerin Yüan döneminde yazıldığını, buna karşılık düzenli örneklere sahip olan metinlerin ise Yüan döneminden önceye ait olduğunu iddia etse de, daha 9-10. yüzyıllarda yazılmış klasik öncesi döneme ait metinlerde de ünsüzlerin karıştırıldığı örnekler geçmektedir. 948 (?) yılına tarihlendirilen Huastuanift'te çok az olsa bile /d/ ünsüzü /t/ ile yazılmıştır. Yine erken Budist metinlerden MaitrSengim'de ve bazı Maniheizt metinlerde düzensiz örnekler geçmektedir. Zieme de bu konuya işaret etmiş ve **MIK**'ta geçen örneklerden hareketle, karışıklığın 11. yüzyılın ilk yarısından itibaren görülmeye başlandığını ifade etmiştir.

13. yüzyıldan önce yazılmış metinlerde /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımında düzensiz örnekler olsa da bu, metinlerin tasnif edilmesi ve tarihlendirilmesine imkan vermez. Ancak kesin olarak /d/ ve /t/ ünsüzlerindeki düzensizlik, 13. yüzyıldan sonra yazılmış metinlerin en belirgin özelliklerinden biridir. Buna karşılık, ünsüzlerdeki düzensizliğin olmadığı ya da çok seyrek olduğu metinler ise 13. yüzyıldan önceye aittir. Uygur Türkçesi'nde bu ünsüzlerdeki düzensiz yazılış, 10-11. yüzyıllardan itibaren kademeli olarak yoğunluk kazanmış, 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerde ise dönemi ayırtedici bir özellik halini almıştır. Dolayısıyla 13-14. yüzyıllarda yazılmış Uygur metinleri, /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazılışı bakımından daha önceki yüzyıllarda yazılmış metinlerden farklıdır.

1.1.6. /s/ ve /z/ Ünsüzlerinin Yazımındaki Düzensizlik

Eski Türk yazıtlarının yazımında kullanılan Kök Türk alfabesinde ve Uygurlar döneminde kullanılan bütün alfabelerde /z/ ve /s/ ünsüzleri farklı harflerle temsil edilmiştir. Uygur metinlerinin yazımında kullanılan Soğd, Uygur, Mani, Tibet, Brahmi ve Nesturî alfabelerinde her iki ünsüz için de ayrı harfler vardır. Uygur alfabesinde kendisinden sonra gelen harflerle birleşmeyen tek ünsüz /z/'dir. /z/ harfinden sonra gelen harfler, daima ayrı yazılır.

Mani alfabesi de /z/ ve /s/ harfleri için ayrı işaretlere sahiptir (Zieme 1969: 22, 24). Mani alfabesiyle yazılmış birkaç metinde /z/ harfinin altına konulan iki nokta, /ç/ ünsüzü için kullanılmıştır. TT III'te *irinç* kelimesi, altı iki noktalı /z/ harfiyle *irinç* (48) ve yine /z/ harfiyle ama bu defa noktasız *irinç* (25) olarak yazılmıştır. TT III'te *keç-fili* ve TT IX'da *tarkardaçı* kelimesindeki /ç/ ünsüzleri, /z/ harfiyle *kez-* ve *tarkardazı* (24) şeklindedir (Zieme 1969).

Yine Mani ve Uygur alfabelerinde altı noktalı /z/ harfi, alıntı kelimelerdeki /j/ harfini temsil eder: *mojak* (M I 31), *ajun* (TT III 9) gibi. Ancak Uygur Türkçesi'nde alıntı kelimelerdeki /j/ ünsüzünü karşılayan altta noktalı /z/ harfi, geç döneme ait metinlerde /s/ olmuş, hatta /j/ ünsüzü /z/ yerine /s/ harfinin altına konulan iki noktayla temsil

edilmiştir: AY'ta *tişit kşanti boldı* (6b-21), *biş aşun* (4a-14) *tişit kşanti bol-* (6b-13); BT VII A'da *aşun-lug* (697) örneklerinde alıntı kelimelerdeki /j/ ünsüzü, /s/ ile karşılanmıştır. Bu örnekler, /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımındaki düzensizliğin alıntı kelimelere sirayet edecek kadar yaygınlaştığına işaret etmektedir.

Türk dilinde kelime başında /z/ sesi yoktur. /z/ sesi kelime içinde ve sonunda bulunur. /s/ sesi ise kelimenin her yerinde kullanılır. Uygur Türkçesi'nde kelime içindeki ve sonundaki /z/ ve /s/ harfleri, bazı metinlerde birbirinin yerine yazılmıştır. Kelime başındaki /s/ ünsüzü hiçbir zaman /z/ ile yazılmamıştır. Buna karşılık bazı Uygur metinlerinde kelime içinde ve sonundaki /s/ ve /z/ ünsüzleri, oldukça istikrarsızdır.

Uygur Türkçesi'nde /z/ ve /s/ ünsüzlerinin yazımındaki düzensizliği, belli bir sebebe ya da kurala bağlamak mümkün değildir. Çünkü /z/ ve /s/ harfleri, herhangi bir metinde aynı kelimedede bile bazen /z/ bazen de /s/ ile yazılmıştır. Gabain (1988: 40), /s/ ve /z/ ünsüzlerindeki istikrarsızlığı, Uygur Türkçesi'nde kelime içinde ya da kelime sonunda ünlüler arasındaki sedasız ünsüzlerin sedalılılaşması şeklinde yorumlar.

Doerfer ise, /s/ ve /z/ harflerinin yazımındaki karışıklığın Yüan döneminde (1258-1360) ortaya çıktığını iddia ederek, Uygur Türkçesi'ndeki düzensizliğin sebebini Moğolca'nın ses yapısının tesiriyle açıklar. Doerfer'e göre, Türkçe'de bulunan /-d/, /-z-/ ve /-z/ ünsüzleri Moğolca'da yoktur. Buna karşılık Moğolca'da /d-/ ve /s/ ünsüzleri vardır. Doerfer bu bilgilerden yola çıkarak Uygur Türkçesi'nde kelime içinde ve sonunda /s/ ve /z/ ünsüzlerinin birbirinin yerine yazılmasını, Moğolca ses sisteminin Uygur Türkçesi'ne tesiri olarak açıklamıştır (Doerfer 1993: 27-28). Buna göre Doerfer, Moğolca'daki /s/ ünsüzünün Uygur Türkçesi'nde /z/ ünsüzüyle karşılaştığını ve /z/ > /s/ değişiminin meydana geldiğini tasavvur etmektedir.

Doerfer'in düşüncesi iki açıdan kabul edilemez. Birincisi, Uygur Türkçesi'nde /z/ ve /s/ ünsüzlerinin yazımındaki karışıklık ilk defa Yüan döneminde (1252-1360) ortaya çıkmış değildir. Bu ünsüzler, daha önceki yüzyıllarda yazılmış metinlerde de zaman zaman karıştırılmıştır. Şayet Uygur Türkçesi'nde, bu ünsüzlerdeki karışıklık Moğolca'nın tesirinden kaynaklanıyorsa, Moğol hakimiyetinden önceki yüzyıllarda

yazılmış metinlerde bulunan örnekler ne ile açıklanmalıdır? Dolayısıyla /z/ ve /s/ ünsüzlerinin yazımında görülen istikrarsızlık, daha erken dönemde yazılmış metinlerin de özellikleri arasındadır (Zieme 1994: 572). Buna ek olarak Doerfer'in, Moğolca'da bulunan /s/ ünsüzünün Uygur Türkçesi'nde /-z-, -z-, -s-, -s/ ünsüzleriyle karşılaştığı ve bu ünsüzlere tesir ettiği düşüncesine ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Moğolca'daki /s/ ünsüzünün Uygur Türkçesi'nde /-z-, -z/ ünsüzüne tesir ettiğini kabul etsek bile, Uygur Türkçesi'nde /s/ yerine yazılan /z/ harfini bu düşünceyle açıklamak imkânsızdır. Çünkü Moğolca'da /-z-, -z/ ünsüzlerinin bulunmaması, Uygur metinlerinde /s/ yerine /z/ yazımının Moğolca'nın tesirinden kaynaklanmadığının en açık kanıtıdır.

Uygur Türkçesi'nde /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazılışındaki karışıklık, ne sedalılaştırma ile ne de Moğolca'nın tesiriyle açıklanabilir. Metinlerdeki örnekler, karışıklığın tamamıyla imlâ ile alakalı olduğunu göstermektedir. Yakın ses özelliklerine sahip olan /s/ ve /z/ ünsüzleri, Uygur metinlerinde birbirinin yerini almıştır. Fakat ünsüzlerdeki bu değişim, düzenli değildir. Erdal da (2004: 40) ünsüzlerin yazımındaki karışımın oldukça bağımsız, herhangi bir fonetik ya da fonolojik değeri olmayan ve düzenli bir sebepten ileri gelmeyen bir yazılış olduğunu ileri sürerek düzensizliğin imlâdan kaynaklandığını düşünmektedir.

Uygur Türkçesi'nde /z/ ve /s/ ünsüzlerinin yazımı, geç dönem metinlerinde oldukça düzensizdir (Erdal 1979a: 156). Ünsüzler erken ve klasik dönem metinlerinde ya aslı hâliyle ya da çok seyrek düzensiz yazılmışken, özellikle 13. yüzyıldan sonra yazılmış metinlerde birbirinin yerine yazılmıştır. Doerfer (1993: 115), /d/ ve /t/ ünsüzleriyle birlikte /s/ ve /z/ ünsüzlerinin karıştırıldığı herhangi bir metnin Yuan döneminde yazıldığını, bu ünsüzlerin düzenli olduğu metnin ise bu dönemden önceye ait olduğunu vurgulayarak, ünsüzlerin düzensiz olduğu metinlerin geç tarihli olduğunu ifade eder. Dolayısıyla /s/ ve /z/ ünsüzlerindeki karışıklığın yoğun olduğu metinler, en erken 13. yüzyılın ortalarında yazılmışlardır.

/s/ ve /z/ ünsüzleri, genel olarak klasik öncesi ya da erken Uygur metinleri arasında değerlendirilen birçok Maniheizt metinde (Erdal 2004) oldukça düzenlidir. Ünsüzler, bu dönemde yazılmış metinlerde genel olarak karıştırılmamıştır. Bununla birlikte, klasik

öncesi döneme ait birkaç Uygur metninde çok nadir de olsa düzensiz örneklere rastlamak mümkündür. Mesela M III 9'da /z/ ünsüzü sadece tek örnekte /s/ ile yazılmıştır: *öşü üz* (8) (<öz+ü üz). Geç tarihli Maniheist metinler arasında yer almayan M III 16, ünsüzlerin yazılışı bakımından oldukça istikrarlı bir metin olmasına karşın, metinde -mAz olumsuz geniş zaman ekinin /z/ ünsüzü, /s/ ile yazılmıştır: *yanmaş yirde oztumuz* (12). Uygur Türkçesi'nde olumsuz geniş zaman eki, geç tarihli metinler de dahil olmak üzere hiçbir metinde -mAs şeklinde değilken, M III 16'daki örnek, Karahanlı Türkçesi'ni hatırlatmaktadır. Erdal (2004) da metindeki örneği, Karahanlı sahasının tesiriyle açıklamıştır.

/s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımı, erken döneme ait Maniheist metinlerdeki düzenli örneklere karşılık, geç dönemde yazıldıkları tahmin edilen Maniheist metinlerde istikrarsızdır. Aşağıda işaret edileceği üzere, bu Maniheist metinler, klasik öncesi döneme ait Budist metinlerden de sonraki dönemde yazılmış olmalıdır. **Pothi** (*asıg tuzu kıl*- 105, *tapşunlar* 234, *üşüksüz* 26), **TT III** (*üşüksüz* 26, *oşzun-lar* 168 *tapşun-lar* 169), **M II 6** (*kaşguk* 18) ve **M III 39** (*üşüksüz* 1), /s/ ve /z/ ünsüzlerinin karıştırıldığı geç tarihli Maniheist metinlerdir.

/s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımı, klasik öncesi ya da erken Budist Uygur metinlerinde de istikrarlıdır. **Sekiz**, **Kuanşi** gibi Budist metinlerde düzensiz örnekler yoktur. Ünsüzlerin yazımındaki düzensizlik, Uygur edebiyatının en hacimli metinlerinden olan **Maitrisimit**'in erken tarihli Sengim nüshasında da ancak birkaç örnekle sınırlıdır. **MaitrSengim**'de kögüz kelimesindeki /z/ ünsüzü, aynı sayfada *barmu munu kögşinte kutrulmaklag urug tarag* (4 14) (<kög(ü)z+inde) örneğinde ünlüler arasında /s/ ile, *kutrultaçı tınlg-lar-ning kö ül kögüz töz yiltız kılınç erig-leri* (4 12) örneğinde ise kelime sonunda aslı şekliyle yazılmıştır. **MaitrSengim**'de bu örneğin dışında ünsüzlerin yazımı oldukça düzenlidir. **KP**'de de ünsüzlerin yazımı bir örnek dışında istikrarlı yapıya sahiptir. **KP**'de /s/ ve /z/ ünsüzleri, *yal uş-kya* (XL 3) (<yal uzkiya) örneğinin dışında düzenli yazılmıştır. Hatta bazı metinlerde olduğu gibi **KP**'de Türkçe kelimelerdeki /z/ ünsüzü, altta iki noktayla yazılmıştır: *ozgurgay sen* (VI 2), *közdeki* (VI 8), *üzülmedi* (VII 2), *tıdıgsız* (VIII 6), *barır siz* (XVI 8). **KP** gibi Tunghuan'da Bin Buddha Mağaralarında bulunan ve bu sebeple 10-11. yüzyıllara tarihlendirilen

HamTouHou metinlerinde (Hamilton 1986) ünsüzlerin yazımında düzensizlik yoktur. **Heilk. II-2** (*batatu birle tegşim kılıp 2*), **Heilk II-3** (*bu otlar yalnguş yalnguş eçkü süti mır birle içürser 134*), metinlerinde /z/ ve /s/ harfleri sadece tek örnekte karıştırılmıştır.

Yukarıdaki erken Budist metinler gibi Maitrisimit'in 1067 yılında kopya edilen Hami nüshasında da /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımı genel olarak düzenlidir. Ünsüzler **MaitrHami**'de çok az kelimedede birbirinin yerine yazılmıştır: *kögüş* (4, 21), *sişiksiz* (11, 13b-18). **MaitrHami**'de /s/ ve /z/ ünsüzlerinin birkaç örnek dışında düzenli olması, ünsüzlerin 11. yüzyılın 2. yarısında yazılmış metinlerde hâlâ istikrarlı olduklarını göstermektedir. **MaitrHami** ile benzer dil özelliklerine sahip olan **TT X**, **U III 1**, **U III 3**, **U III 4**, **U III 7**, **U III 8**, **Ha 16**, **Daşakarma** ve **Höllen**'de ünsüzler oldukça düzenlidir.

Beicht ve **Genzan** /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımı bakımından istikrarlı metinlerdendir. Ancak **Genzan**'ın 50-75. satırlarını içeren fragmanlarında /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımı, metnin diğer fragmanlarından farklıdır. Bu sebeple 50-75. satırları içeren fragmanlar, diğer fragmanlardan daha sonraki döneme aittir: *ağkangularka aşlanmak üze* (61) (<azlan-), *oglanların oşgurgalı kutgargalı* (66) (<ozgur-), *buşul-* (74) (<buz-ul-).

Uygur Türkçesi'nde birbirinin yerine yazılan ünsüzler, /d/ ve /t/ ile /s/ ve /z/ harfleridir. /d/ ve /t/ harflerinin yazımındaki karışıklık, /s/ ve /z/ harflerinin yazımındaki karışıklıktan daha erken yüzyılda başlamıştır. Mesela **ZiemeSutraVolkEr**, **Scarlipp**, **Dharani**, **AY/Zieme1977** ve **U II 4** metinlerinde /d/ ve /t/ ünsüzleri düzensiz olmasına karşın /z/ ve /s/ ünsüzleri oldukça düzenlidir. Yazılış tarihleri yaklaşık olarak 11. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başlarına ait oldukları tahmin edilen bu metinlerde /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımı istikrarlıdır. Hâlbuki Doerfer (1993), ünsüzlerin hepsini birlikte ele almış, değişimin başlangıcını 13. yüzyıl olarak tespit etmiştir. Ancak bu metinlerden de anlaşılacağı üzere, /d/ ve /t/ ile /s/ ve /z/ ünsüzlerindeki karışıklığı, bir arada değerlendirmek ve Uygur metinlerini buna göre tarihlendirmek sağlıklı değildir. /s/ ve /z/ ünsüzlerindeki karışıklık, yaklaşık olarak 13. yüzyıldan sonra yazılmış metinlerde yaygınlaşmışken, /d/ ve /t/ ünsüzlerindeki karışıklık daha erken bir dönemde yaygınlaşmıştır.

Xuan ve **AY**, 10. yüzyılda yaşadığı bilinen Şi ko Şeli Tutuñ tarafından tercüme edildiği için genel olarak 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Ancak bu metinlerin diğer dil özellikleri gibi /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımı da 10. yüzyıldaki yapıyı yansıtmaz. **Xuan**'ın elimizdeki nüshasında ünsüzlerin yazımı oldukça düzensizdir: *me şet-* (VI 1534) (<me zet-), *tüşer* (VI 1818) (<tüz-er). Yine **AY**'un 1687 yılında istinsah edilen Leningrad nüshasında hemen hemen kelime içindeki bütün /z/ ünsüzleri /s/ ile yazılmıştır. Dolayısıyla **AYLening**, /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımı bakımından Moğol dönemindeki imlâyı yansıtır.

AY'un Leningrad nüshasına ait bazı fragmanları yayımlayan R. Finch, eserin Leningrad nüshasının Berlin'deki nüshalara karşılık gelen satırlarını da vermiştir. Aşağıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere, **AY**'un Berlin'deki fragmanları, /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımı bakımından Leningrad nüshasından daha önceye aittir. Diğer bir ifadeyle, **AY**'un Berlin'deki fragmanları 13. yüzyıldan önce yazılmıştır diyebiliriz:

şazınınta (513-23) (Berlin: şazınınta), *üşüksüz* (516-15) (Berlin: üzüksüz), *bu muntag buyan töş-in bulgay-lar* (516-17) (Berlin: töşin), *asılşun* (518-23), *üklişün* (519-2), *beşişeşün* (519-8) (Berlin: bedizedzün), *tişün* (519-20) (Berlin: tizün), *tişün* (520-15) (Berlin: tizün), *sözleşün* (520-23) (Berlin: sözlezün), *okışun-lar ötünzünler* (521-7) (Berlin: okızunlar), *eşüksüz igitsiz* (524-3), *üşmedin* (526-20) (Berlin: üzmedin).

Uygur Türkçesi'nde /s/ ve /z/ harflerinin yazımındaki düzensizlik, 13. yüzyılın 2. yarısından sonra yazılmış metinlerde oldukça yoğundur. Bu yüzyıldan önce yazılan metinlerin bir kısmında seyrek olarak tesadüf edilen ünsüzlerdeki düzensiz örnekler, 13. yüzyıldan sonra yazılmış metinlerin belirgin özellikleri arasındadır. 13. yüzyılın başlarında yazılmış olan metinlerde /s/ ve /z/ harflerinin yazımı, çok yaygın olmamakla birlikte istikrarsızdır. Mesela, en geç 1211 yılında yazıldığı tahmin edilen **BT II**'de /s/ ve /z/ ünsüzleri, birkaç örnekte birbirinin yerine yazılmıştır: *kızga* (939), *ozşun-lar* (78).

13. yüzyılın 2. yarısından sonra yazılmış Uygur metinlerinin en belirgin özelliği, /d/ ve /t/ ile /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımındaki düzensizliktir. Uygur Türkçesi'nde /s/ ve /z/

ünsüzleri en fazla bu dönemde yazılmış metinlerde karıştırılmıştır. 1302-1314 yılları arasında yazıldığı tahmin edilen **BT VIII B**'de (Elverskog 1997: 114), /z/ ve /s/ ünsüzleri *uduşgak* (216) örneğinde düzensizdir. 1333-1336 tarihleri arasında yazılan **BT VII B** (küşedçi 21, öşen-inte 39, kışıl 40), 1350 yılında yazılan **Totenbuch** (Uduşmak 27, keşigçe 41, uşun 47, söşlemiş 79, söşleser 111, süşük köşüngü 215, üşlünçü 257, kişleklig 257, çışığ 264 “çizgi”, irkek köşi 385, ağışı 445, uşayu barıp 1134), 1368-1370 yılları arasında yazılan **TT VII 1** (köşün- 20); 1313-1373 yılları arasına tarihlendirilen **TT VII 40** (biş y(i)g(i)rmi ağır ulug buş-ad baçag kün 6, üztün 11, üşülzün 15, oşup kutrulup 31, köşünser 39, uşun 94) ve 1347-1365 yılları arasına tarihlendirilen **AratUygYazı I** (... bagnı edlep öşke alban yasak tuşmayın 47, bişning ol 65) metinlerinde kelime içinde ve sonundaki /s/ ve /z/ ünsüzleri oldukça düzensizdir.

Yine yazılış tarihi tam belli olmasa da Moğol hâkimiyeti altında Yüan zamanında (1252-1360) yazıldığı bilinen Budist Uygur metinlerinden **YüanHsinTözin** (nışvanı-lar 6, tegşin- 8, töşü-te 35, buşulduk-ta 36, aşu-ça 46, köşüngü-ni 50, idiş 141, eşük 210) ve **YüanSadDharm**'da (tuşak 37, tüşdem 78, kavşa- 83 “çevirmek, kuşatmak, kapsamak”, üşüş- 88 “yüzmek”, sişik 172, uşadı 363, oşgur- 40) /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımı, çok sayıda örnekte istikrarsızdır.

Çoğunluğu 13. yüzyılın 2. yarısı ile 14. yüzyıla ait olan yukarıdaki metinler, /s/ ve /z/ ünsüzlerinin en çok karıştırıldığı metinlerdir. Uygur Türkçesi'nde /s/ ve /z/ ünsüzleri, özellikle 14. yüzyılda yazılmış metinlerde daha fazla istikrarsızdır. Yazılış tarihleri bilinmeyen, buna karşılık diğer dil özelliklerinin yanısıra /s/ ve /z/ ünsüzlerinin imlâsı bakımından da 13-14. yüzyıllarda yazıldıkları bilinen yukarıdaki metinlerle benzer olan metinler, 13-14. yüzyıllardan daha önce yazılmış olamazlar. Dolayısıyla /s/ ve /z/ ünsüzlerindeki karışıklığın çok yoğun olduğu aşağıdaki metinler, 13-14. yüzyıllarda yazılan tarihi belli metinlerle aynı zaman diliminde yazılmışlardır.

Tibetçe'den tercüme edilen tantrik metinlerin bir kısmı tarihli olduğu hâlde bazılarının yazılış tarihi belli değildir. **BT VII A, D, H, I, J** ve **BT VIII A**, Tibetçe'den çevrilmiş olan tarihsiz metinlerdir. Tibetçe'den Uygurca'ya tercüme en erken 13. yüzyılda

yapılmıştır. dolayısıyla aşağıda /s/ ve /z/ ünsüzlerinin istikrarsız olduğu tantrik metinler de en erken 13. yüzyılda yazılmış olmalıdır:

BT VII A'da *tegşindürüp* (110), *kavşadılmış* (114), *köşüngü* (193), *keşig* (216), *kışıl önglög* (92) (~kızıl 402)'de, *üşlünçüsinte köşünmez* (235); **BT VII D**'de *b'arç* (14), **BT VII H**'de *kişlek* (4), *kavşa-* (20), **BT VII I**'da *oşakı* (14), **BT VII J**'de *tegşinip* (24); **BT VIII A**'da *öşüm* (407), *kişlek-lig* (15), *süşük* (70), *kuşgun* (102), *öz töşi* (209), *t(e)rç* (407)

/s/ ve /z/ ünsüzlerinin düzensiz olduğu metinler, aynı zamanda yazı tekniği bakımından da geç döneme aittir. /s/ ve /z/ ünsüzlerinin düzensiz olduğu ancak yazılış tarihleri bilinmeyen aşağıdaki metinler, ya baskı yazı tekniğiyle ya da fırçayla kursiv yazısıyla yazılmışlardır. Dolayısıyla ünsüzlerin istikrarsız olduğu tarihsiz metinler, her bakımdan 13-14. yüzyıllara ait özellikleri taşımaktadır. **BuddhGedicht** (*tegşinür* 26, *oşgurur* 29, *uşun* 71); **BlockFalt** (*uşun* 65, *uşadı* 67, *küşed-* 67, *oşzun-lar* 106, *kişle-* 111, *tegşinç* 129); **İnsadi** (*üşlünçü* 58, *seşinmek* 66, *öşken* 75, *kişl(e)gü* 199, *k(a)şıp* 225, *bolşun* 259, *kaşguk* 284, *söşl(e)şdi* 354, *oşar-lar* 664, *tapıg-ky-a-mışını* 1091); **FoDing** (*üzkinte* 125 “önünde”, *buşul-* 98, *buşguçı* 180); **Üçİtig** (*tüşü yapa* 100b-16 “tam olarak”, *t(e)rs aşag* 101b-3 “ters sapık”, *köşün-* 103b-4, *sişik* 110b-1, *öridşün* 112a-16, *uşun* 117a-7); **BuddhStab** (*uşun yaşap* I-5, *oşup kutrulup* I-8,²³ *uşun* II-12, *oşup kutrulup* II-23); **MahayanaMah** (*aşlan-* 11, *ürük uşadı* 31); **ZiemeProbleme** (*köşün-* 14, 27); **WarnkeKolophon** (*tuymak tözüg keşde tolu tuyup* 8, *töşün-ler* 18) metinlerinde /s/ ve /z/ ünsüzleri örneklerden de anlaşılacağı üzere oldukça istikrarsızdır.

/s/ ve /z/ ünsüzleri geç tarihli Budist metinlerin dışında, yine geç tarihli olan sivil metinlerde de düzensizdir. Bu sebeple karışık ünsüzler, sadece belli bir çevreye ait metinlerin değil, 13-14. yüzyıllarda yazılmış bütün metinlerin karakteristik özelliğidir. Bu anlamda aşağıda /s/ ve /z/ ünsüzleri birbirinin yerine yazılan sivil Uygur metinleri, en erken 13, en geç 14. yüzyıllarda yazılmışlardır: **Ernte I** (*yaşkı* 4, *bişi* 8, *üşeliksiz* 13, *toşgur-* 76 (<tozgur- “ayağıyla ezmek”), *köşünşün* 99, *agşın* 106 (<ag(ı)z+ın); **Ernte II** (*kışıl öküçler* 6, *üklişün* 45); **Agama I** (*söşlegü-lük* B-21, *töşi* F-9, *töşüm* 13);

²³ Zieme 1. metnin 1312 tarihli Moğolca varyantını da tespit ederek 1. metnin 1302 tarihinde yazıldığını ifade eder (Zieme 1975: 197). Dolayısıyla bu metin 14. yüzyılın ilk yarısında yazılmıştır.

Agama II (aşlanıp amranmak-ka 25, izilmeki koramakı 29); **AntPol** (terzke 8); **Brief C** (öşge 10).

Sonuç olarak, Uygur Türkçesi'nde /s/ ve /z/ harflerinin imlâsı, bazı metinlerde istikrarsız bir yapıya sahiptir. Erken ve klasik öncesi Uygur metinlerinde ünsüzlerin yazımı oldukça düzenliken, özellikle 13. yüzyıldan sonra yazılmış metinlerde oldukça karışıktır. Ünsüzler, klasik dönemde yazılmış metinlerde nadir de olsa karıştırılmış, ancak asıl karışıklık 13-14. yüzyıllarda meydana gelmiştir. Bu bakımdan /d/ ve /t/ ünsüzleri gibi /s/ ve /z/ ünsüzlerinin de düzensiz yazıldığı, ya da birbirinin yerine yazıldığı metinler, 13. yüzyıldan sonraya aittir. Tersine ünsüzlerin çok düzenli olduğu ya da düzensizliğin seyrek görüldüğü metinler de 13. yüzyıldan önceye aittir.

1.1.7. Ünsüz Tekleşmesi

Eski Türkçe'de kelime içinde aynı tür iki ünsüz yanyana geldiği zaman ünsüzler bazen tek harfle gösterilmiştir. Bu hadise daha çok *balıka* (<balık+ka), *akıtım* (<akıt-tım), *tükelig* (tükel+lig) örneklerinde görüldüğü gibi, ünsüzle biten kelime tabanlarına aynı ünsüzle başlayan bir ek ilave edildiğinde belirlemektedir.

Hem Kök Türk yazıtlarında hem de hemen hemen bütün Maniheizt metinlerde ve bazı Budist metinlerde görülen ünsüz tekleşmesinin fonoloji ile mi yoksa imlâ ile mi ilgili olduğu konusu şu ana kadar tam anlamıyla ortaya konulmuş değildir. Eski Türkçe'de çift ünsüzlerin tekleşmesi ilk defa T. Tekin tarafından Kök Türk alfabesiyle yazılmış metinler için ifade edilmiştir. Tekin'e göre Kök Türkçe'de kelime içindeki çift ünsüzler (*doubled consonants*) genellikle tek işaretle gösterilmiştir (Tekin 1968: 47-48). Daha sonra Erdal, Uygur sahasını da dahil ederek, ünsüz tekleşmesinin (*simplification of doubled consonants; geminate simplification*) Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmış metinlerin de imlâ özelliklerinden olduğunu ifade etmiştir (Erdal 2004: 112-113).

Eski Türkçe metinlerden takip edebildiğimiz ünsüzle biten ve aynı tür ünsüzle başlayan eklerin birleşmeleri esnasında vuku bulan ünsüz tekleşmesi, ayrıca bugün tahlilinde

güçlük yaşanan bazı kelimelerin çözümlenmesine de yardımcı olmaktadır. Eski Türkçe'nin bütün dil alanlarında *adaş* (<*at+daş), *ilig*²⁴ (<*il+lig), *olar* (<*ol+lar), *otung* (<*ot+dung), *ulug* (<*ul+lug) şeklinde yazılan kimi kelimeler, büyük bir ihtimalle aynı tür ünsüzlere sahip olan kelime kökünün son ve ekin ilk ünsüzlerinin tekleşmesi sonucunda oluşmuş kelimelerdir. Bu sebeple yukardaki kelimeleri izah ettiğimiz şekilde Türk dilinin takip edemediğimiz dönemlerinde de izlerine rastlanılan ünsüz tekleşmesi, Kök Türk ve Uygur dil alanlarına ait metinlerde bilhassa kelime ve ek birleşmelerinde varlığını devam ettirmiştir.

Bu hadisenin fonetik herhangi bir değerinin olmadığı aşikârdır. Çünkü 8. yüzyıl gibi erken bir tarihte yazılmış olan Kök Türk yazıtlarında birçok örnekte görülen ünsüz tekleşmesinin ünsüz asimilasyonu ile izah edilmesi oldukça zordur. Aşağıda örneklerden anlaşılacağı üzere, Kök Türk yazıtları ile Maniheist ve erken Budist Uygur metinlerindeki çift ünsüzlerin tekleşmesi, tamamıyla imlâya ait bir özelliktir. Eski Türkçe metinlerde görülen bu özelliği, yazının ihmali olarak izah edenler varsa da²⁵ bu özellik sadece Kök Türk alfabesiyle yazılmış metinlerde değil, Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmış metinlerde de görüldüğü için, daha çok yazı geleneğiyle ilgili görünmektedir.²⁶ Ünsüz tekleşmesi belki de Kök Türk yazıtlarının taşlara yazımını kolaylaştırmak maksadıyla çift ünsüzleri tek ünsüz işaretiyle yazarak tasarrufta bulunmanın sonucudur. Yazıtlarda başlayan bu yazı geleneği, ilk Uygur metinlerinde de devam etmiştir.

Türk dilinin ilk yazılı metinleri olan Kök Türk yazıtlarında, kelime içindeki aynı tür çift ünsüz grubu genellikle tek işaretle karşılanmıştır. Yazıtlarda kelime içindeki /çç/, /dd/, /yy/, /gg/, /qq/, /kk/, /ll/, /nn/, /ss/ ve /tt/ ünsüz grupları tek işaretle yazılmıştır (Tekin 1968: 47-48). Yazıtlarda *yagıl* (T I B 5) (<yag-gıl), *balıka* (KT K 8) (<balık+ka), *yokaru* (T I K 1) (<yok+garu), *yolug tigin* (KT G 13) (<Yollug Tigin), *iledük* (BK D 7)

²⁴ Eski Türkçe'de geçen *ilig* (<*il+lig) kelimesiyle aynı kökten türemiş olan *illen-* fiili, Maniheist Uygur metinlerinden M III 8'de *ilen-* (32) (<il+le-n-) "idare etmek, ülke sahibi olmak" şeklinde yine ünsüz tekleşmesi sonucunda tek /l/ ile yazılmıştır.

²⁵ Erdal, genellikle Maniheist metinlerde meydana gelen ünsüz tekleşmesini, eserinin 203. dipnotunda yazı geleneğinin ihmaliyle izah etmiştir (Erdal 2004: 112).

²⁶ Eski Türkçe metinlerde görülen ünsüz tekleşmesini, farklı şekillerde olsalar da Arap harfli metinlerde bazı ünsüzler üzerine konulan şedde işaretine benzetebiliriz.

(*il+le-*), *kabısar* (T I G 5) (<*kabiş-sar*), *akıtımız* (KT K 8) (<*akıt-tı-m*), *kotı* (BK G 12) (<*kod-tı*), *kubratım* (BK K 7) (<*kubrat-tı-m*) gibi örneklerde kelime içindeki aynı tür çift ünsüz grubu, tek ünsüz harfle yazılmıştır. Yazıtlarda bu imlâ geleneği çok yaygın olmakla beraber çift ünsüz grubu bazı örneklerde çift işaretle yazılarak ünsüz tekleşmesi geleneğinin dışına çıkmıştır.

Kök Türk harfli metinlerde çok sık olan ünsüz tekleşmesi, Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmış Uygur metinlerde de vardır. Ünsüz tekleşmesinin Kök Türk alfabesi dışında Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmış metinlerde de olması, bu yazı geleneğinin sadece Kök Türk alfabesine ait olmadığı, daha sonra kullanılan alfabelerde de devam ettiği için Eski Türkçe'nin imlâ özelliklerinden olduğu söylenebilir. Her iki yazıyla da yazılmış metinlerin bir kısmında Kök Türk yazıtlarında olduğu gibi kelime kök veya gövdesiyle ekin birleşiminde olması gereken iki ünsüz tek ünsüzle gösterilmiştir. Uygur metinlerinin tümünde görülmeyen bu imlâ özelliği, başta Maniheist metinler olmak belli bir dönemde yazılmış Uygur metinlerinin ortak özelliğidir. Bu metinler hem Mani hem de Uygur yazılarıyla yazılmış oldukları için Kök Türk yazısından sonra Uygurların kullandıkları bu iki yazıda da görülen bir özellik olarak tanımlanabilir. Her iki yazıyla yazılmış bütün Uygur metinlerinin imlasında ünsüz tekleşmesini göremiyoruz. Bu alana ait metinlerin çoğunda aynı türden kelime kökünün ünsüzüyle ekin ünsüzünün birleşimi esnasında her iki ünsüz de yazıda gösterilmektedir. Ancak bazı Maniheist ve Budist metinler var ki bu metinlerde tıpkı Kök Türk yazısı gibi ünsüzlerin her ikisinin de gösterilmediği tespit edilmektedir.

1. // ünsüz grubunun tek // ile yazılması

Uygur Türkçesi'nde bazı metinlerde // ünsüzüyle biten kelimelere // ile başlayan ek geldiği zaman // ünsüzlerinden sadece biri yazılmıştır. Başka bir ifadeyle bazı Uygur metinlerinde kelime içindeki // ünsüz grubu sadece // ile yazılmıştır. Genel olarak // ünsüzüyle biten kelimeler, yine // ünsüzüyle başlayan +IIg sıfat eki, +IA- isimden fiil yapım eki, +IAr çokluk eki ve +IArI iyelik ekleriyle birleştikleri zaman, ortaya çıkan // ünsüz grubu erken dönem metinlerinde tek // ile yazılmıştır. Aşağıdaki örneklerde

görülebileceği gibi, bu tür ünsüz tekleşmesinin görüldüğü metinler, çoğunlukla Maniheist çevrede yazılmış Uygur metinleridir:

Bazı metinlerde /l/ ile biten kelimeler +llg sıfat yapım ekini aldıkları zaman kelime içindeki /ll/ ünsüz grubu tek /l/ ile yazılmıştır. BT V 21'de *bçelig kişi* (BT V 21/7) (<*beçel+lig*) "sakat insan", örneğinde ünsüz tekleşmesi vardır. Uygur Türkçesi'nde /l/ ünsüzüyle biten kelimeler içinde en fazla *tükel* kelimesi, +llg sıfat ekiyle birleştiği zaman ünsüz tekleşmesi oluşmuştur. Maniheist Uygur metinlerinden *HaTouHou 2*'de *tükel(l)ig*²⁷ (13) (<*tükellig*), *HaTouHou 5*'te *tükelig* (55) (<*tükellig*), *M III 7*'de *tükelig bol-* (*M III 7/1*) (<*tükel+lig bol-*), *ZiemeMan-TürkFragm*'da *tükeligin siznii üze* (24) ve Budist Uygur metinlerinden *MaitrSengim*'de *çog yalan-ka tükelig bolgay* (20/8), *çogka yalın-ka tükelig bolur-lar* (139v/32) (<*tükel+lig*), *MaitrHami 11*'de *tükelig* (9b-19) (<*tükel+lig*) örneklerinde *tükellig* kelimesindeki /ll/ ünsüz grubu sadece /l/ ile yazılmıştır. Yine *köngül* kelimesi +llg ekiyle birleştiği zaman /ll/ ünsüz grubu bazı metinlerde sadece /l/ ile yazılmıştır. *HaTouHou 1*'de *köngülüg* (*HaTouHou 27*) (<*köngül+lüg*), *M III 8*'de *tüz köngülüg* (6) (<*köngül+lüg*), *MaitrSengim*'de *m(e)n kirtü köngülüg upasi* (5v/25) (<*köngül+lüg*), *MaitrHami 4*'te *köngülüg tınlag* (1b/19) (<*köngül+lüg*), *MaitrHami 14*'te *köngülüg tınlag osuglug töltemiş töşemiş bolur* (101) (<*köngül+lüg*) örneklerinde ünsüz tekleşmesi vardır.

Bu örneklerden başka çokluk 3. şahıs iyelik eki +lArI, /l/ ünsüzüyle başlayan bir kelimeye eklendiğinde /ll/ ünsüzleri tekleşir. *MaitrSengim*'de *köngülerinteki sakançların* (23/12) (<*köngül+leri*), *Sukhavativyuha*'da *köngülerin* (5-1) (<*köngül+leri*) örneklerinde bu türden ünsüz tekleşmeleri görülür.

+lA(n)- yapım eki, /l/ ile biten isimlerle birleştiği zaman bazı metinlerde ünsüz tekleşmesi meydana gelmiştir. *M III 8*'de *ilen-* (32) (<*il+le-n-*) "idare etmek, ülke sahibi olmak" örneğinde +lA(n)- yapım ekiyle meydana gelmiş ünsüz tekleşmesi vardır.

²⁷ Bu metinde *tükel(l)ig* kelimesinde kelime içindeki /e/ ünlüsü iki elifle yazılmıştır. Kelime başında /a/ ünlüsünü işaret etmek için kullanılan iki elif, Uygur yazısında kelime içinde hem /a/ hem de /e/ ünlülerini göstermek için tek elif kullanılır. Ancak /e/ için kelime içinde iki elif yazımı, bu metindeki imlâ bozukluklarından biridir.

2. GG/KK ünsüz grubunun G/K ile yazılması:

Bazı Maniheizt ve Budist Uygur metinlerinde G/K ünsüzleriyle biten kelimeler, yine bu ünsüzlerle başlayan eklerle birleştiği durumlarda /GG/KK/ ünsüz grubu tek işaretle karşılanmıştır. Uygur metinlerinde en fazla ünsüz tekleşmesi, bu ünsüzlerde meydana gelmiştir.

Bazı Uygur metinlerinde /G, K/ ünsüzleriyle biten isimler, /K/ ünsüzüyle başlayan +KA yönelme hâl ekiyle birleştiği durumlarda oluşan /KK/ ünsüz grubu sadece /K, G/ ile gösterilmiştir. Uygur metinlerinde geçen *birmekke* yerine *birmeke*, *ming ögmekke* yerine *ming ögmeke*, *evke barkka* yerine *evke barka bardımız* gibi örneklerde /GK/ ünsüz grubu tek işaretle gösterilmiştir. Bazı Uygur metinlerinde +KA yönelme hâl eki, aynı tür ünsüzle biten bir isme eklendiğinde, Kök Türk yazıtlarında görülen +A yönelme hâl ekinin Uygur Türkçesi'nde de olduğunu akla getirebilir. Hâlbuki *birmekke*, *ming ögmekke* şeklindeki kelimeler, ünsüz tekleşmesi sonucu tek ünsüzle yazılmışlardır. Dolayısıyla bu başlık altında verilen metinlerde yönelme hâl eki +A değildir. Uygur metinlerinde +A yönelme hâl eki sadece TT II A'da geçmektedir.

Bazı Uygur metinlerinde yönelme hâl ekinin ünsüzü, önceki isimde bulunan aynı tür ünsüzle birleştiği zaman çift ünsüz tek işaretle gösterilmiştir. Bu metinlerde /KK/ ünsüz grubunun sadece /K/ ile gösterilmesinden dolayı ...k+KA yapısı ...KA şeklinde yazılmıştır.

BT V 21'de *baga* (21v/13) (<bag+ka), HaTouHou 1'de *birmeke* "vermeye" (15) (<*birmek+ke*), HaTouHou 5'te *iki türlüke* (55) (<*türlüg+ke*), *ming ögmeke* (7) (<*ögmek+ke*), *tümen alkamaka* (7) (<*alkamak+ka*), HaTouHou 21'de *kutlug silike* (10) (<*k. silig+ke*) örneğinde /gk/ çift ünsüzü tek /G/ ile gösterilmiştir. HaTouHou 28'de *ming ögmeke tümen alkamaka* (2) (<*m. ögmek+ke; t. alkamak+ka*), KP'de *yaz-uka tüşe teginmegey ertim(i)z* (VIII/1) (<*yazuk+ka*), *ilike* (XV/4) (<*ilig+ke*), *satıka yuluka* (XIV/1) (<*satıg+ka yulug+ka*), LeCoqChuast'ta *biş tengri-i yarukan evke barka bardımız* (235) (<*bark+ka*), ZiemeHuast'ta *ulugka kiçike*²⁸ (10) (<*kiçig+ke*), *yeke*²⁹

²⁸ Karşıt kullanımlı bu ikilemede ünsüz tekleşmesi ulug kelimesinde yokken kiçig kelimesinde vardır.

[tapıntmz] (1) (<yek+ke) Mani metni **ManWettPrinzen**'de *k(e)liglike* (28) (<keliglig+ke), **TT II A**'da *suvsamaka* (37) (<suvsamak+ka), *katgl-anmaka* (38) (<katıglanmak+ka). **M III 7**'de *yolka oruka* (3) (<oruk+ka) örneklerinde ismin son ünsüzü /K/ ile +KA yönelme hâl ekinin ünsüzü tek işaretle temsil edilmiştir.

Bazı Uygur metinlerinde /G, K/ ünsüzleriyle biten isimler ile /G, K/ ünsüzleriyle başlayan -gAll ve -gInçA zarf-fiil ekleri, -gAy gelecek zaman eki, -gUIUk sıfat-fiil eki, -gIl emir eki, +gArU yön eki ve +kIyA küçültme ekinin birlikte kullanılması durumunda kelimenin son ünsüzü ile ekin ilk ünsüzü tek işaretle gösterilmiştir.

BT V 27'de *tegeli kelmiş* (5) (<teg-geli), **MaitrSengim**'de *sansız bu tınlg-lar kin keligme maytrilig yangı kün üze kurtulmak yol-ka teg(e)li ertingü küsüş turgurmuş erür-ler* (134/6-10) (<teg-geli) **MaitrHami 4**'te *teginçe* (7b/17) (<teg-ginçe), **MaitrHami 14**'te *tugay siz* (38) (<tug-gay), **MaitrHami 10**'da *tegülük* (5a-12) (<teg-gülük) "ulaşılacak", **ManWettPrinzen**'de *m(e)n kiçikye [taya]kan tokad(i)m* (46) (<kiçig+kiye), **TT V A**'da *engil*³⁰ (120) (<eng-gil), **HaTouHou 4**'te *yokarudın*³¹ (9) (<yok+garu).

HaTouHou 1'de *bu y(ə)arl(i)g eşidip* (50) örneğinde yükleme hâl eki alması gereken isim, yalın hâlde kullanılmıştır. Ya da /g/ ünsüzüyle biten isimden sonra, yalın isimlerden sonra kullanılan aynı tür yükleme hâl eki +G, ünsüz tekleşmesi sonucu tek işaretle yazılmıştır. Klasik öncesi Uygur metinlerinde ünsüzle biten isimlerde +G ekinin bağlantı ünlüsü ya /A/ dır ya da yazılmamıştır. Bu kelime muhtemelen y(a)rılgg şeklindeyken /gg/ ünsüz grubu, ünsüz tekleşmesiyle sadece /g/ ile yazılmıştır.

²⁹ **ZiemeHuast**'ta bu örnekteki ünsüz tekleşmesine karşılık aynı metindeki aynı kelimedeki *yekke* 'içgekkee' (7) örneğinde ünsüz tekleşmesi yoktur. Bu iki kelimedeki /kk/ ünsüz grubu iki ayrı işaretle gösterilmiştir.

³⁰ Bu metinde *eng-* "iğmek" fiili -gIl emir ekini aldığımda e gil şeklinde yazılmalıydı. Metindeki *engil* şekli >n değişimi olarak değerlendirilebilir. Ancak bu metinlerde aynı türe ait ünsüzlerin tek bir işaretle gösterildiği göz önünde bulundurulursa *engil* yapısının ses değişiminin sonucu değil, imlâdan kaynaklandığı anlaşılır. Zira Uygur metinlerinde >n değişimi hemen hemen yok gibidir. Metinlerde bu tür değişim yerine ünsüzü zaman zaman /g/ ile yazılmıştır.

³¹ Bu metinde ünsüz tekleşmesi sonucu *yokaru* şeklinde yazılmış olan *yokgaru* kelimesi, *Tonyukuk* yazıtında da *yokaru* (Toñ 25) şeklindedir.

3. /DD/ ünsüz grubunun /D/ ile yazılması:

Bazı Uygur metinlerinde /D/ ile biten fiillere –DI görülen geçmiş zaman eki geldiği durumlarda, ismin son ünsüzü /D/ ile ekin ilk ünsüzü /D/ tek işaretle gösterilmiştir. Tıpkı yukardaki aynı tür ünsüz gruplarındaki gibi Uygur metinlerinde bu ünsüz grubu da tek işaretle temsil edilmiştir. Uygur Türkçesinde /DD/ ünsüzlerinin tekleşmesi sadece görülen geçmiş zaman ekinde görülür. Diğer aynı tür ünsüzlerin tek işaretle gösterilmesi gibi bu ünsüz grubu da hem Maniheizt hem de Budist metinlerde görülür.

HaTouHou 8'de *tutı* (9) (<*tut-ti*), **HaTouHou 14'**te *satı* (20) (<*sat-ti*), **HaTouHou 15'**te *ayadı çilti* (HaTouHou 15/16) (<*çilt-ti*), **HaTouHou 29'**da *kılıç atı-lar* (16) (<*k. at-ti-lar*), **KP'**de *yaratı* (XXXI/5) (*yarat-ti*), *ilti* (LII/3) (<*ilt-ti*), *aytı* (XII/5-6), *ayıtı* (LIII/4) (<*ayıt-ti*), *olgurtı* (LXVI/3) (<*olgurt-ti*), **LeCoqChuast'ta** *korkıtımız* (87) (<*korkıt-ti-mız*), *ürkitimiz* (88) (<*ürkit-ti-miz*), *kamşatımız* (187) (<*kamşat-ti-mız*) “oylattık”, *egsütümüz kergetimiz* (203, 333) (<*egsüt-tü-müz, kerget-ti-miz*)³², **ZiemeHuast'ta** *korkıtmz ürkitmz* (11) (<*korkıt-ti-mız ürkit-ti-miz*), **M III 16'**da *yarutı* (11) (<*yarut-ti*), **Pothi'**de *yolu[n] tutunguz* (14) (<*tut-tu-nguz*), *yirtinç(ü)ke umug [i]n[a]g törütüngüz* (73) (törüt-tü-ngüz), **TT I'**de *bedütüng* (-8) (<*bedü-t-tü-ng*), **TT V A'**da *büti* (53) (<*büt-ti*), **MaitrHami 14'**te *tıdı* (148) (<*tıd-dı*) “engelledi, mani oldu”, **MaitrHami 10'**da *tudı* (6b-22) (<*tut-dı*) örneklerinde ismin son ünsüzü /D/ ile görülen geçmiş zaman ekinin ilk ünsüzü /D/ tek işaretle yazılmıştır.

Çift ünsüzlerin tek işaretle gösterilmesi, sadece ek birleşiminde görülmez. Uygur metinlerinde nadir olarak aynı türden bir ünsüzle biten ve yine aynı türden başka bir ünsüzle başlayan bazı kelimeler birleşik yazıldığı durumlarda da aynı tür iki ünsüz tek işaretle gösterilmiştir. Uygur Türkçesinde bunun örnekleri fazla değildir. **HaTouHou 18'**de *kut* ve *tirek*³³ kelimeleri birleşik yazılmıştır. Ancak iki kelime birleştiğinde

³² **LeCoqChuast'ta** *artatdımız* (108) örneğinde ise /td/ ünsüz grubunda ünsüz tekleşmesi yoktur.

³³ Bu metinde *kutirek* şeklinde yazılan birleşik kelimenin ikinci unsuru *tirek*, diğer Uygur metinlerinde *tirgök* şeklindedir. Erdal *tirgök* şeklinde okuduğu kelimeyi *tire-* fiilinden –gOk ekiyle yapılmış isim olarak izah etmiştir (Erdal 1991: 360). **HaTouHou 18'**deki *tirek* şekli de muhtemelen *tire-* fiilinden gelmektedir ve –k isim yapım ekiyle teşkil olmuştur.

kutirek (7) (<*kut+tirek*) şeklinde yazılmıştır. Bu sebeple HaTouHou 18'de iki kelimenin birleşmesinden oluşan /DD/ ünsüz grubu sadece /D/ ile yazılmıştır.³⁴

Uygur metinleri arasında BT V 21, BT V 27, HaTouHou 1, HaTouHou 2, HaTouHou 5, HaTouHou 8, HaTouHou 14, HaTouHou 18, HaTouHou 21, HaTouHou 28, HaTouHou 29, M III 7, M III 8, M III 16, TT I, TT II A, TT V A, ZiemeManTürk, ManWettPrinzen, LeCoqChuast, ZiemeHuast, MaitrSengim, MaitrHami 4, MaitrHami 10, MaitrHami 11, MaitrHami 14, KP, Sukhavativyuha ve Pothi metinlerinde ünsüz tekleşmesi vardır. Bu metinlerin dışındaki bütün Uygur metinlerinde aynı tür çift ünsüzler iki harfle yazılmıştır. Mesela tarihi belli olan Totenbuch (1350), BT II (13. yüzyıl), BT VII L (1347-1350), TT VII 1 (1368-1370), TT VIII L (1277) gibi metinlerde ünsüz tekleşmesine rastlanmaz.

Ünsüz tekleşmesinin olduğu metinler, diğer dil özellikleri de dikkate alındığında genel olarak erken tarihlidir. Uygur Türkçesi'nde görülen ünsüz tekleşmesinin aynı zamanda Kök Türk yazıtlarının da çok yaygın imlâ özelliklerinden olması ve klasik ve geç dönem Uygur metinlerinde böyle bir özelliğe rastlanılmaması, ünsüz tekleşmesinin olduğu metinlerin erken tarihli olduklarını göstermektedir. Nitekim bu metinler içinde TT II A metninin 763 yılında, MaitrHami'nin 1067 olması, ünsüz tekleşmesinin görüldüğü metinlerin yazılış tarihinin yazıtlarinkine yakın olduğunu düşündürmektedir. Bu özellik, en erken metinlerde (TT II A, BT V 21, BT V 27, ZiemeManTürk, ManWettPrinzen vb.) daha fazlayken metinlerin yazıldığı yüzyıl ilerledikçe azalmıştır. Bu metinler arasında dil özellikleri en ileri safhada olanlar Pothi ve TT I'dir. Ünsüz tekleşmesinin bu metinlerde sadece birkaç örnekle sınırlı olması, bu imlâ özelliğinin en erken tarihli Uygur metni TT II A'dan (763) bu metinlere doğru gittikçe azaldığını ve bir süre sonra da terkedildiğini göstermektedir.

O hâlde ünsüz tekleşmesi, erken dönem Mani ve Budist metinlerde daha yoğun olmak üzere, klasik öncesi Uygur metinlerinde görülmektedir.

³⁴ HaTouHou 18'de birleşik kelimedeki ünsüz tekleşmesi, Kök Türk harfli yazıtlarda da vardır: Idukut (BK D 25) (<iduk kut) örneğinde /KK/, kaçaneng (Ton 21) (<kaçan neng) örneğinde de /nn/ çift ünsüzleri tek işaretle yazılmıştır.

1.2. SES BİLGİSİNE İLİŞKİN ÖLÇÜTLER

1.2.1. /A/ Bağlantı Ünlüsü

Türk dilinde bazı çekim ve yapım eklerinin ünlüleri, genel olarak /ı, i, u, ü/ ünlülerinden biridir. Türk dilinin tarihsel dönemlerinde de genel olarak bu ünlüler kullanılmıştır. Ancak Uygur Türkçesi ile yazılmış bazı metinlerde, bunların yanı sıra /a, e/ ünlüleri de bazı kök ya da eklerin bağlantı ünlüsü olarak kullanılmıştır. /a, e/ ünlüleri bütün eklerin değil, ancak belirli eklerin bağlantı ünlüsüdür.

Uygur Türkçesi'nde özellikle Maniheist metinlerden oluşan klasik öncesi döneme ait metinlerde ünsüzle biten kelimelerden sonra gelen bazı eklerin bağlantı ünlüsü /A/ ile /I/ arasında değişkenlik göstermektedir. Uygur Türkçesi'nde bağlantı ünlüsü /A/ olan herhangi bir metin, bütün bağlantı ünlüleri /I/ olan metinlerden daha erken tarihlidir (Doerfer 1993).

Türk dilinin bilinen ilk yazılı kaynakları olan Kök Türk yazıtlarının yazımında kullanılan Kök Türk alfabesinde, kelime içindeki ünlüler genellikle gösterilmez (T. Tekin 2000: 29-31). Bundan dolayı bazı Uygur metinlerinde /A/ bağlantı ünlüsüne sahip eklerin Kök Türk yazıtlarında /A/ mı yoksa /I/ mı olduğu konusunda kesinlik yoktur. Doerfer (1993b) bu düşünceden hareketle Uygur Türkçesi'nde /A/ bağlantı ünlüsüne sahip olan eklerin, Kök Türk alfabesiyle yazılmış yazıtlarda /ă, ě/ olduğunu iddia ederek, yazıtların buna göre transkribe edilmesini önermiştir.

Kâşgarlı'ya göre, bazı eklerin kelime tabanlarına /A/ ünlüsüyle bağlanması, Oğuz Türkçesi'nin özelliğidir (Atalay 1999: III,139-140):

“Türkler ‘bardım’ derler, ‘gittim’ demektir, ɔ harfi esredir; kural olan budur. Oğuzlar ve başkaları ɔ harfini üstün söyleyerek ‘bardam’ derler, kural değildir. Argular ɔ harfini ötre kılarak mazi fiillerin hepsinde ‘bardum, keldüm’ derler; bu söyleyiş kuraldan büsbütün uzaktır.” (DLT III 139-140).

Şayet Kâşgarlı'nın verdiği bu bilgi doğruysa, erken Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde Oğuz diyalektinin tesirleri olduğu (Erdal 2004: 14) ya da bu topluluklar arasında Oğuzların da olduğu anlaşılmaktadır. Yine Kâşgarlı'nın verdiği bu bilgiden, Uygur Türkçesi'nde 11. yüzyılda /A/ bağlantı ünlüsünün olmadığını anlıyoruz.

Kâşgarlı'nın Oğuz diyalektine atfen ifade ettiği bu tür örnekler, herhangi bir Oğuz metninde tanıklanmış değildir. Bu bakımdan bazı eklerde kullanılan /A/ bağlantı ünlüsü, Türk dilinde asıl Uygur metinlerinde görülmektedir. 640, 679, 682 yıllarında Grek alfabesiyle yazılmış olan *Baktriya* yazmaları arasında geçen Türkçe ibarelerde /A/ bağlantı ünlüsünün gösterilmiş olması (*tapaglıg* < tap-a-g+lıg) (Erdal 2004: 92), bu ünlünün Türk dilinin erken tarihli metinlerinde görülen bir özellik olduğunu düşündürmektedir. Kök Türk alfabesinde gösterilmeyen kelime içindeki ünlülerin Grek alfabesiyle yazılmış yazmalar arasında geçen Türkçe kelimelerde gösterilmiş olması, bu ünlünün sadece belirli çevreye ait bir unsur olmadığını ortaya koymaktadır.

Uygur Türkçesi'nde bazı eklerde görülen /A/ bağlantı ünlüsü, araştırmacılar tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Radloff'un bazı metinlerde /I-U/ yanında görülen /A/ ünlüsünün imlâya ait bir özellik olduğunu ileri süren görüşünü (Zieme 1969: 174) bir tarafa bırakırsak, Eski Türkçe'de /I/ yerine görülen /A/ bağlantı ünlüsü hakkındaki görüşleri iki gruba ayırabiliriz:

Bu görüşlerden birincisine göre, bazı Uygur metinlerinde görülen /A/ ünlüsü /n/ ağzını /y/ ağzından ayıran bir özelliktir. Buna göre bazı kelime tabanlarında ve eklerde görülen /A/ ünlüsü, /ñ/ ünsüzüne göre /n/ tarafında olan Maniheist metinlerin ve Kök Türk alfabesiyle yazılmış bazı yazıtların özelliğidir (Gabain 1988: 4). Bu görüşe göre Eski Türkçe'de ekler, kelime tabanlarına dört yardımcı ünlüyle (ı, i, u, ü) eklenmektedir. Eski Türkçe metinlerde bu ünlülerin yanı sıra /A/ ünlüsü, /n/ ağzında yazılan metinlere ait bir özelliktir ve /y/ ağzında yoktur. Buna göre Eski Türkçe'de (ı, i, u, ü) ünlüleri, /n/ ağzında genişler. Gabain tarafından ileri sürülen, /A/ ünlüsünün daha çok Maniheist metinleri içeren /n/ ağzının bir özelliği olduğu şeklindeki görüşü, daha sonraları birçok

Türkolog tarafından desteklenmiştir. Gabain gibi Zieme de (1969: 174), /A/ ünlüsünün Maniheist metinlere ait bir özellik olduğunu düşünür. Eski Türkçe'nin ağızları hakkında yapılan çalışmalarda, bazı kelime bünyelerinde, eklerde görülen /A/ ünlüsünün /ı, i/ ünlülerinden değiştiği ifade edilmiştir (Ş. Tekin 1992: 73).

Diğer bir görüşe göre ise, Uygur Türkçesi'ndeki /A/ bağlantı ünlüsü, /ı, i, u, ü/ ünlülerinin Maniheist metinlerdeki varyantı ya da değişmiş şekli değildir. Doerfer (1993a) ve Johanson'a (2001) göre, Kök Türk yazıtlarında kelime içindeki ünlülerin gösterilmemiş olması, buna karşılık Uygur Türkçesi'nde bazı eklerin ünlülerinin /A/ ile yazılması, Eski Türkçe'de /ı, u/ ünlülerini karşılayan /ǎ/ ve /i, ü/ ünlülerini karşılayan /ë/ şeklindeki fonemlerin indirgenmiş olduğunu göstermektedir. Bu fonemler, Uygur metinlerinde ä>ı,u; ë>i,ü şeklinde değişmeye başlamıştır (Doerfer 1993: 119). Hatta Doerfer, Türk runik harfli yazıtların transkripsiyonunu, *yarǎklǎg kandan kelëp yanya elitdi sünggüleş kandan kelëpen süre elitdi* (KT D 23) (Doerfer 1993: 172) örneğinde olduğu gibi bu görüş doğrultusunda yapmıştır.

Uygur Türkçesi'nde, hem kelime tabanlarında hem de eklerdeki /A/ bağlantı ünlüsü, sadece Maniheist metinlerde görülmez. /A/ ünlüsü, erken tarihli oldukları bilinen Budist metinlerin de özellikleri arasındadır. İster Maniheist ister Budist olsun, klasik ya da geç dönemlerde yazılmış Uygur metinlerinde aynı eklerde /A/ ünlüsüne rastlanmaz. Erken ya da klasik öncesi Budist Uygur metinlerinde /A/ ünlüsünün bulunması ve *Pothi, TT III* gibi geç Maniheist metinlerde /A/ yerine /I/ ünlüsünün olması, ünlülerdeki değişkenliğin ağız özelliği olmadığına, tersine metinlerin tarihsel gelişimini gösteren bir dillik ölçüt olduğuna işaret etmektedir.

Eski Türkçe metinleri dil özelliklerine göre tasnif eden ERDAL (1979a), Uygur Türkçesi metinlerinde görülen /A/ bağlantı ünlüsünü ölçütler arasında ele almamasına karşın, son çalışması *A Grammar of Old Turkic* adlı eserinde bu ünlünün durumunu, klasik öncesi ve klasik Uygur metinler arasındaki farklılıklar arasında değerlendirmiştir (Erdal 2004: 13-14). LAUT, erken Budist Uygur metinlerinin dil özelliklerini incelediği çalışmasında, Gabain ve Zieme'nin Maniheist metinlerin özellikleri arasında

değerlendirdikleri /A/ ünlüsünün Budist metinlerden Maitrisimit'te de bulunduğunu ortaya koymuştur (Laut 1986: 66-69). Doerfer (1993: 119-128) ise, bazı Uygur metinlerindeki /A/ ünlüsünü, Eski Türkçe bütününde ele almış, Kök Türkçe ve bu döneme yakın Uygur metinlerinin özellikleri arasında değerlendirmiştir.

Uygur Türkçesi'nde +G yükleme hâl eki, +n vasıta hâl eki, +nXng ilgi hâl eki, -(X)p zarf-fiil eki, +mXz, +XngXz 1 ve 2. şahıs istek-emir ekleri, -dImXz, -dIngXz çokluk 1 ve 2. şahıs görülen geçmiş zaman ekleri, -(X)r-, -(X)t-, -(X)n-, -(X)l-, -(X)g, -(X)m-, -(X)nç, -(X)z, +IXg ve +sXz yapım eklerinin ünlüleri bazı metinlerde /A/, birçoğunda ise /I/ ünlüsüyle eklenmiştir.

Uygur Türkçesi'nde ünlüsü /A/ ile /I/ arasında değişkenlik gösteren ekler ve ait oldukları metinler şunlardır:

Çokluk 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinin ünlüsü:

Uygur Türkçesi'nde çokluk 1. şahıs iyelik eki +(X)mXz, 2. şahıs iyelik eki ise +(X)ñ(X)z ekleriyle yapılmaktadır. Eklerin ünlüleri, bazı metinlerde /A/, bazı metinlerde ise /I/'dır. Bu eklerin ünlüleri /A/ olan metinler şunlardır:

DreiPrinzen'de *agzañız* (8) (<ag(1)z+añız), *erdemeñiz* (18) (<erdem+eñiz), *bilikeñiz* (19) (<bilik+eñiz), **BT V 26**'da *karı-makañaz* (v2) (<karımak+añaz), **Wettkampf**'ta *begeđmekeñiz* (66) (<begeğmek+eñiz), **M I 7-17**'de *el'igmez* (<e.+mez), **Sekiz**'de *arvışmaz* (<a.+maz), **MaitrSengim**'de *edgümüzni erdemimezni* (130v-6), **KP**'de *sakinçingaz* (LXIX-6) (<sakinç+ıñaz), *yimişinez* (LXXX-7) (<y.+inez), **HamTouHou 20**'de *busant(X)maz* (13) (<b.+maz), **HamTouHou 28**'de *erdemimez* (<e.+imez), **Höllén**'de *kanımaz* (10) (<k.+ımaz).

Örneklerden görüleceği üzere bu iyelik eklerinin ünlüleri /A/ olan metinler, hem Maniheizt hem de Budist çevrede yazılmışlardır. Sekiz, MaitrSengim, KP gibi Budist metinler, klasik öncesi döneme aittir. Uygur Türkçesi'nde çokluk 2. şahıs iyelik ekinin ünlüleri sadece yukardaki metinlerde /A/ iken, çokluk 1. şahıs iyelik ekinin ünlüsü geç

tarıhli bazı Budist metinlerde de /A/'dır. **BT XIII 6** (*bahşımaz* 11 <b. +maz), **BT XIII 14**, **BT III** gibi geç tarihli metinlerde ekin ünlüsü, erken tarihli metinlerde olduğu gibi /A/'dır. Bu metinler, dil özellikleri bakımından değerlendirildiğinde, kesin olarak 13-14. yüzyıllarda yazıldığı için, metinlerdeki +mAz şekli, arkaizm olmalıdır. Uygur Türkçesi'nde yukarda örnekleri verilen metinlerin dışında bütün metinlerde çokluk 1. şahıs iyelik eki +ImIz, 2. şahıs iyelik eki ise +InIz şeklindedir.

Görülen geçmiş zaman çekiminde çokluk I. ve II. şahıs eklerinin ünlüsü, bazı Uygur metinlerinde /A/'dır: **HamTouHou 16'**da *keltımez* (4), *bultumaz* (5), **HamTouHou 20'**de *busant(i)maz* (13), **KP'**de *barıg-sadıngaz* (LXVIII-8).

Zamir /n/'sinden önceki ünlü, klasik öncesi ya da erken tarihli Uygur metinlerinde genel olarak /I/ iken, **MaitrHami 4'te** zamir /n/'sinden önceki iyelik ekinin ünlüsü de *toylaranta* (/2a-7) örneğinde /A/'dır.

Yalın isimlerden sonra gelen yükleme hâl ekinin ünlüsü (+(X)G):

Uygur Türkçesi'nde /A/ bağlantı ünlüsü, en fazla yükleme hâl ekinde görülmektedir. Klasik öncesi Uygur metinlerinin hemen hemen tamamında +(X)G ekinin ünlüsü /A/'dır. Buna karşılık klasik ve geç tarihli metinlerde ekin bağlantı ünlüsü /I/'dır:

BT V 13'te *y(a)vlakag batag* (5), **LeCoqChuast'ta** *edgüg anıgag* (28), **ZiemeHuast'ta** *tınl(i)gag tural(i)gag* (9), **M III 4'te** *bulgaklarag* (27), **M III 5'te** *k(a)magag* (28), **TT V A'da** *burxan-ag* (73), **ZiemeBhaiş'te** *tıdagag* (7), **BT I'de** *savag* (A 3), **MaitrHami'de** *savag* (11 3b-4), *bramanag* (4 2a-22), **MaitrSengim'de** *tınl(X)g-larag* (3-9), *toyınlarag* (1-30), *nomlarag* (1v-1), *nizvana-lag yağı-larag* (2v-7), *savl(a)rag* (5-5), *bag bukagularag* (116-29), *kök kalıkag* (18-17), *ögüg kangıg baxşı-larag* (136v-5), **HamTouHou 1'de** *kanag* (37), **KP'de** *koltguçı-larag* (LXXV-7), *ışıg-ag tartg-ı m(e)n* (LXXX), *tarıgçı-lar-ag* (I-2), *tınlıg-lar-ag* (V-5), *burxanlarag* (SPZieme/42).

Çokluk II. şahıs emir ekinin (-Xng, -XnglAr) bağlantı ünlüsü, klasik öncesi dönemde yazılmış Uygur metinlerinde /A/'dır:

DreiPrinz'de *alkanang* (5), **Wettkampf**'ta *ıdang* (63), **M III 4**'te *kat(X)gl-anang* (6), *ud'ugun sakl-anmakan erengler* (7), **M III 9**'da *tarkarang* (22).

İlgi hâl ekinin ünlüsü, klasik öncesi döneme ait metinlerde /A/~I/ arasında değişirken, klasik ve geç dönem metinlerinde /I/'dır: **MaitrSengim**'de *padari braman-nang evi* (117-5), *kirtgünç-lüg upasi-ler-neng birmiş buşı-ları* (73v-2), *olar-nang ögleri* (33-17), *süt-ler-neng küçinte* (33v-6), **M III 8**'de *anang b(e)lgüsi* (25), *anang köngülü* (VII 5), *anang közi* (VII 23), **M III 13**'te *katun-nang nomı* (1), **TT V B**'de *kim-neng kirtgünçi* (121).

Ünsüzle biten isimlerden sonra gelen vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü, nadiren de olsa /A/'dır: **Wettkampf**'ta *[taya]kan* (46), **M III 4**'te *ud'ugun sakl-anmakan erengler* (7), *armakan azgurmakan itmiş yaratmış* (12), **M III 8**'de *sakan ...* (18),

Ünsüzle biten fiillerden sonra -(X)p zarf-fiil ekinin bağlantı ünlüsü de çok seyrek olarak /A/'dır: **Wettkampf**'ta *ol biri yılan t(e)rkin kapap yidi* (45).

Bu çekim eklerinin yanı sıra klasik öncesi Uygur metinlerinde bazı yapım eklerinin de bağlantı ünlüsü /A/'dır. Bu eklerden bazıları, klasik hatta geç dönemlere kadar /A/ bağlantı ünlüsüne sahiptir.

-(X)r-: *adar-* (AY, **MaitrHami** 11 3a-4, **MaitrSengim** 114-6, 151v-2, **WarnkeFragm** 59³⁵) (<ad-X-r-); *yapargak* (**MaitrSengim** 138-18, 119-1, **MaitrHami** 14 54) (<yap-X-r-gak).

³⁵ Metnin kopmuş ve okunmayan kısmını **Warnke** [ar] şeklinde -a-'lı olarak tasarlamıştır.

+l(X)G: *atlag* (BT VII A 623, MaitrHami 11 6b-15, HamTouHou 20-15) (<at+lag), *ayaglag* (HamTouHou 20-15) (<ayag+lag), (*azag*) *nomlaglar* (M III 12-3), *yaprgaklag* *linxua* (TT V A-19).³⁶

-(X)t-: *ong'dizin çökeçip* (AYLeng III-2b-2) (<çök-e-t).

-(X)n: *yalan* (BT V 20-5, MaitrSengim 20-8) (~yalın <yal-X-n), *alkansıg* (LeCoqChuast 210) (<alk-X-n+sıg), *akan sıvlar* (MaitrHami 11 11b-21) (~akın <ak-X-n), *adan adan ... tnl(X)g-lar* (MaitrSengim 58v-15) (~adın <ad-X-n).

+s(X)z: *sansaz* (MaitrSengim 129-2, MaitrHami 11 9a-7; 9a-7; 16a-2) (<san+sXz), *tumansaz* (MaitrHami 14/16).

+s(X)z(X)n: *adasazan tudasazan* (BT V 23-13), *adasazan tudasazan yaşang* (M III/25-13).

-(X)g: *katag* (HamTouHou 1-5, KP XXVII-5, MaitrHami 14 110, MaitrSengim/1-20, SPZieme 26) (~katıg <kat-X-g), *tatag* (HamTouHou 1-53, HamTouHou 5-34, KP LXXI-6, MaitrHami 11 4b-4, MaitrSengim 122-11) (~tatıg <tat-X-g), *kapag* (KP LXIV-7, MaitrSengim 148-3) (~kapıg <kapa-g?), *asag* (KP XLVIII-2, MaitrHami 14 6, MaitrSengim 1-19) (~asıg <as-X-g) *urug tarag* (MaitrSengim 4-14) (~tarıg <tarı-g), *akaglag akagsız dyan* (MaitrSengim 128v-18) (~akıg <ak-X-g), *sevegg* (M III 4-5) (~sevig <sev-X-g).

-(X)m: *baram* (LeCoqChuast 200, MaitrHami 10 4a-2, MaitrSengim 13-1) (~barım <bar-X-m).

-(X)z: *yavaz*³⁷ (MaitrHami 4 1b-20, MaitrHami 10 6a-13, MaitrSengim 8v-20).

³⁶ Maitrisimit'in hem ilk nüshası olan Sengim nüshasında hem de kopya nüshası olan Hami nüshasında +lXg ekinin bağlantı ünlüsü /A/'dır ve ekin +lAg şekli çok fazla örnekte geçtiği için örnekler buraya alınmamıştır.

³⁷ *yavaz/yavız* kelimesini Erdal (1991), yvrı- fiilinden -z ile yapılmış isim olarak açıklamıştır.

-(X)l-: adral- (MaitrHami 4b-16) (~adrl- <ad(X)r-X-l-).

Budist Uygur edebiyatının en erken tarihli metinlerinden biri olan ve bu sebeple de Maniheist metinlerle birlikte klasik öncesi Uygur metinleri arasında değerlendirilen MaitrSengim'de, +trl- ve -(X)nç eklerinin de bağlantı ünlüsü erken tarihli diğer Uygur metinlerinin aksine /A/'dır: *yaltraguluk iş küdüg* (130-5) (~yaltrı- <yal-tra-), adrançsız köngül (135-14) (~adrnç <ad(ı)r-Xnç).

Uygur Türkçesi'nde yukarıdaki eklerin yanı sıra kökenleri tanıklanamayan ya da bilinmeyen bazı kelimelerin ünlüleri de bazen /A/ ile yazılmıştır. *yalanguk*³⁸ (BlockFalt 4, BT XIII 5,3), *yalanguz*³⁹ (AYLeng III-18b-6, ApokrSu, BT XIII 2,48), *ayag* (TT IV A 14, BT V 3,1, HamTouHou 1-25, KP LVI,4⁴⁰ MaitrHami 4 8a-18, Beicht 21), *agal ıtı* (HamTouHou 16-14) (~agıl), *yogan inçke* (MaitrHami 4/4b-3) (~yogun), *agar* (MaitrHami 4 7b-20, TT IV A 12) (~agır).

Uygur Türkçesi'nde yukarıdaki eklerin bağlantı ünlüsü /A/ olan metinlerde yine aynı ekler /I/ ünlüsüyle de kelime tabanlarına bağlanmıştır. Mesela Uygur Türkçesi'nin erken tarihli metinlerinden olan MaitrSengim'de yukarıdaki eklerin bağlantı ünlüsü aşağıdaki istatistikte de görüleceği gibi hem /A/ hem de /I/'dır:

İlgi hâl eki: +nAng: 39 defa,

+nng: 14 defa,

+nIng: 239 defa.

Yükleme hâl eki: +Ag: 107 defa,

+Ig: 100 defa,

³⁸ Erdal (1991)'a göre *yalanguk*<*yalang*+*gok* şeklinde *yalang*/*yalıng* kelimesine +gOk ekinin getirilmesiyle oluşmuş ve bu kelime de ng+g>ng şeklinde bütülme olmuştur.

³⁹ *yalanguz*/*yalnguz*/*yalınguz* şekillerine sahip kelime, *yalıng* "yalın, çıplak" kelimesi ile ilgili olmalıdır. Kelimenin <*yalıng*+öz kelimelerinin birleşiminden meydana geldiği söylenebilir.

⁴⁰ KP'de bu örnekte *ayag* kelimesindeki /A/ ünlüsünün yanı sıra *ayıg kılınçlıg ak oglın* (LXII-5) örneğinde *ayıg*, *ol közsüz kişi ayg bilge kişi titir* (LXXIV-5) örneğinde ise bağlantı ünlüsü yazılmamıştır.

+g: 17 defa.

Sıfat eki: +lAg: 74 defa,

+lIg: 173 defa,

+lg: 438 defa (Laut 1986: 66-67).

Sonuç olarak Uygur Türkçesi'nde bazı kelime tabanlarında ya da eklerde /l/ olması beklenen ünlüler, /A/'dır. Uygur Türkçesi'nde /A/ ünlüsüne sahip herhangi bir metin, klasik öncesi dönemde yazılmıştır. Buna karşılık yukarıda örnekleri verilen eklerin kelimelere /A/ yerine /l/ ile eklendiği metinler ise klasik ya da geç dönem Uygur metinleridir. /A/ bağlantı ünlüsü, 1067 tarihinde yazılmış olan MaitrHami'de oldukça yoğundur. MaitrHami'de eklerin /A/ bağlantı ünlüsüyle eklenmeye devam etmesi, Uygur Türkçesi'nde 11. yüzyılda bile /A/ ünlüsünün var olduğuna delalet etmektedir. Buna karşılık 12. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen TT VII 3'te eklerin bağlantı ünlüsü /A/ değil, /l/'dir. Dolayısıyla Uygur Türkçesi'nde /A/ bağlantı ünlüsü 12. yüzyılda yerini /l/ ünlüsüne bırakmıştır.

1.2.2. Ünlü Türemesi

Türk dilinde ünlü türemesi daha çok /l/, /r/, /ŋ/ gibi akıcı ünsüzlerin bulunduğu kelimelerde görülür. Türkçe'de telaffuzu zor olan kelimelerde, telaffuzu kolaylaştırmanın yollarından biri de ünlü türetmektir. Bu anlamda metatez gibi ünlü türemesi de bir başka ünsüzle yanyana gelen /r/, /l/ ve /ŋ/ gibi ünsüzlerin yanında meydana gelerek söyleyişi kolaylaştırmak maksadı taşır. Türk dilinde ünlü türemesi, kelime başında, ortasında ve sonunda olmak üzere bir kelimenin üç farklı yerinde görülebilir. Eski Türkçe'de ünlü türemesi, kelime başında ve sonunda değil, kelime ortasında meydana gelmiştir.

Türk dilinin ilk yazılı kaynakları olan Kök Türk yazıtlarında ünlü türemesine birkaç örnek dışında rastlanmaz. 8. yüzyılın ilk yarısında yazıldıkları bilinen II. Kök Türk Kağanlığı zamanına ait Bilge Kağan, Köl Tigin ve Tonyukuk yazıtlarında ünlü türemesi

görülmez. Bununla birlikte Kök Türk alfabesiyle yazılmış olan **Ongin**, **Barık II**, **III**, **Miran** ve **Taryat** yazıtlarında ender de olsa kelime içinde ünlü türemesine rastlarız. **Ongin** yazıtında *bengigü* (Ek 2) (<benggü), **Barık** yazıtında *bungusuz* (II 3, III 2) “dertsiz, tasasız” (<bungsuz), **Miran** yazıtında *ıçireki* (4) “saraya mensup” (<ıçreki), **Taryat** yazıtında *bilige* (K 6, 6) (<bilge), *iligerü* (B 5) (<ilgerü), *yılıka* (D 9; G 1, 2, 3, 5; B 2) (<yılıka) örneklerinde ünlü türemesi vardır (Tekin 2000:64).

Yukardaki yazıtlarda görülen ünlü türemesi, yazıtların yazıldığı dönemin genel karakterinden çok, boy ya da yazıcının ağız özelliğini yansıtmış olmalıdır. Çünkü ünlü türemesi hem yaklaşık aynı yüzyıllarda yazılmış olan diğer yazıtlarda hem de aşağıda görüleceği gibi birçok Uygur metninde görülen bir özellik değildir. Dolayısıyla yukarıdaki metinlere ait ağız sızmalarını bir tarafa bırakırsak, yazıtlarda ünlü türemesi görünmez.

Genel olarak Uygur Türkçesi’nde ünlü türemesinden bahsetmek mümkün değildir. Ancak geç dönem Uygur metinlerinde kelime içinde ünlü türemesi vardır ve bu, metinlerin ne kadar geç tarihli olduklarını gösterir. Ünlü türemesi, özellikle Maniheist çevrede yazılmış olan Uygur metinlerinde fazla görülen bir özellik değildir. Ancak bazı yazıtlarda *benggü* kelimesinde görülen ünlü türemesi, bazı Maniheist metinlerde de geçmektedir. **M III 13,2**, **M III 25,6** (~*mengü*), **Chuast 15, 19**’da *mengigü* kelimelerinde ünlü türemesi vardır. Maniheist Uygur metinlerinde bu kelimenin dışında **ManWettPrinzen**’de *öngidin singar* (22) (<öngdin) örneğinde de ünlü türemesi vardır. Genellikle erken ya da klasik öncesi dönemde yazıldıkları ifade edilen birçok Maniheist metninde ünlü türemesinin meydana gelmesi beklenemez. Zaten ünlü türemesine dair örneklerin verildiği bu Maniheist metinler de erken tarihlidir. Bu bakımdan Maniheist metinlerde birkaç kelimedede görülen ünlü türemesi, yazıtlardaki gibi ağız yansımasının sonucu olmalıdır. Ünlü türemesi, Maniheist metinlerin yazıldığı dönemi temsil eden bir ses hadisesi değildir. Bu metinlerin dışında Maniheist Uygur metinlerinde ünlü türemesine rastlanmaz.

Budist çevrede yazılmış metinlerin çoğunda da ünlü türemesine rastlanmaz. Bununla birlikte bazı din dışı ve Budist metinlerde kelime içinde /l/, /r/, /ŋ/ ünsüzlerinin yanında ünlü türemesi görülür.

Ünlü türemesi, bugüne kadar Eski Türkçe metinleri tasnif etmeye ve tarihlendirmeye yönelik yapılan çalışmalarda bir ölçüt olarak ele alınmıştır. Erdal'a (1979a: 158) göre ünlü türemesi, dört gruba ayrılan Eski Türkçe metinler içinde en son grupta yer alan metinlerin özelliğidir. Erdal (1979a: 174-175), "özellikle /r/ ünsüzünden önce görülen ünlü türemesi"nin olduğu metinlerin Eski Türkçe kapsamında ele alınamayacağını iddia eder. Yine Erdal (2004: 111) son çalışmasında da ünlü türemesinin geç dönem Uygur metinlerinin özelliği olduğunu vurgulamıştır. Doerfer (1993: 136) de beş gruba ayırdığı Eski Türkçe metinler içinde ünlü türemesinin geçtiği metinleri son grupta ele almıştır. Doerfer'e göre ünlü türemesi, /δ/>/y/ değişimi ve üst onluk sayı sistemi gibi dillik ölçütlerle en geç tarihli Uygur metinlerinde görülür.

Uygur Türkçesi'nde metinlerin büyük çoğunluğunda ünlü türemesinin görülmemesi, bu ses olayının oldukça geç dönemde başladığına işaret etmektedir. Genel olarak klasik öncesine ait oldukları ifade edilen Maniheist çevrede yazılmış metinlerin hiçbirinde ünlü türemesi yoktur. Bundan dolayı, Maniheist çevrede yazılmış Uygur metinleri, yazılış tarihleri bilinen Kök Türk yazıtlarına en yakın olan Uygur metinlerindedir. Yine klasik öncesi döneme ait Budist çevrede yazılmış **Maitrisimit**, **Saddharma**, **KP**, **Sekiz Yükmek** gibi metinlerde de ünlü türemesi yoktur.

Uygur Türkçesi'nde ünlü türemesi, geç tarihli metinlerde ortaya çıkmıştır. Ünlü türemesinin meydana geldiği metinlerden tarihi belli olanlar, bu ses olayının 14. yüzyılda ortaya çıktığını göstermektedir. Ünlü türemesi görülen tarihi belli metinlerden biri, 1347 yılında yazılan **BT XIII 46** numaralı metindir (Zieme 1992: 56). **BT XIII 46**'da *taşusuk* (35) (<taşuk) kelimesinde ünlü türemesi görünmektedir.

1350 yılında yazılan Budist Uygur metinlerinden **Totenbuch**, ünlü türemesinin en fazla görüldüğü metinlerden biridir. Metni yayımlayan Zieme ve Kara (1978: 12), metnin en belirgin özellikleri arasında ünlü türemesinin önemine işaret etmişlerdir. Metinde geçen

bürütig (40)⁴¹ (<bürtüg), *oçur-a* (373, 1098) (<otra<ortu), *esirengü öng körk-lerke belgürdme-k* (893) (<esringü), *yuk-a sidirek* (918) (<sedrek), *körük* (145) (<körk), *bışurun-* (19, 28, 30, 126) (<bışrun-), *bışurun-* (76, 171, 571) (<bışrun-) ve *kavşığı* (836) (<kavşığı) kelimelerinde ünlü türemesi vardır. Totenbuch'ta ünlü türemesine ait örneklerin çokluğu, ünlü türemesinin bu tarihlere yazılan Uygur metinlerinin genel karakteri olduğunu göstermektedir.

Uygur Türkçesi'nde Saddharma, MaitrHami (5b-13, 11b-18), TT III (40), Pothi (20) ve Altun Yaruk (347-4) gibi metinlerde geçen sedrek kelimesinde, Totenbuch'un dışında ETŞ 12'de *seşrek* (18) örneğinde de ünlü türemesi görülmektedir. Ayrıca ETŞ 13 (162) ve BT II (960)'de *uturu* (<utru) örneklerinde de ünlü türemesi vardır.

1330'lu yıllarda yazılan BT VII A (Elderskog 1996: 112-113), ünlü türemesinin olduğu Budist Uygur metinlerindedir. Metinde geçen *bürüdig* (203) (<bürtüg) örneğinde ünlü türemesi vardır. Uygur metinlerinin genelinde *bürtüg* "temas, dokunuş" şeklinde geçen kelime (U III/17-14; ETŞ/10-156), *bürt-* "dokunmak, temas etmek" fiilinden gelmektedir (Erdal 1991: 185). Totenbuch ve BT VII A'da *bürtüg* kelimesinde görülen ünlü türemesi, Uygur Türkçesi'nde ayrıca **YüanHsin** ve **YüanSaddDhar** ile **TermBuddh** metinlerinde de vardır. **YüanHsin**'de *bürütig* (102), **YüanSaddDhar**'da *bürüdiglig eşgirti* (123) ve **TermBuddh**'da *bürüdig* (118b-6) örneklerinde *bürtüg* kelimesinde ünlü türemesi görülmektedir. Bu metinlerden **YüanHsin** ve **YüanSaddDhar**, Moğol hakimiyeti altında, Yüan döneminde (1252-1360) kaleme alınmışlardır. Bu iki metinde *bürtüg* kelimesinin dışında başka kelimelerde de ünlü türemesi meydana gelmiştir: **YüanSaddDhar**'da *yigirek* (329) (<yig+rek) kelimesi, ünlü türemesinin görüldüğü örneklerden biridir.

1334 yılında yazılan **Geng/Hamilton**'ın dil özelliklerinden biri de ünlü türemesidir. Bu metinde geçen *aduruk* (IV. 34) (<adruk) örneğinde görülen ünlü türemesi, metnin ifade edilen yazılış tarihiyle uyumaktadır.

⁴¹ Bu kelime, Totenbuch'ta ünlü türemesi olmadan da kullanılmıştır. Metinde ünlü türemesinin görüldüğü bu şeklin yanında *bürtüg* (154, 1408) şeklinin de yer alması, geç dönem Uygur metinlerinde görülen bu ses olayının Uygur Türkçesi'nde yerleşmiş bir özellik olmadığını göstermektedir. Yine bu metinde *körk*, *kavşığı* ve *bışrun-* kelimelerinde ünlü türemesinin yanında aslı şekilleri de bulunmaktadır.

Uygur Türkçesi'nde ünlü türemesi genellikle daha erken bir dönemde ortaya çıkan metatezli kelimelerde meydana gelmiştir. Bu kelimelerden biri *otra* (<ortu) kelimesidir. *otra* (<ortu) kelimesi, geç dönem Uygur metinlerinde *otıra/otura* olmuştur: BT VII K'da *oğıra* (14), BT XIII 28'de *oğır-a* (34), Totenbuch'da *oçur-a* (373, 1098), Üçİtig'de *oğırakı* (109a-9), Ernte I'de *oğıra* (76).

Yine *edrem* (<erdem) kelimesi, Uygur metinlerinden TT VII 17'de *edirem* (21) olmuştur. TT VII 29'da *tegere* (<tegre) örneğinde, /gr/ ünsüz grubunda /A/ ünlüsü türemiştir.

AntiPolemik'te *teğürü bilig* (7) (<tetrü) örneğinde /dr/ ünsüz grubunda ünlü türemesi vardır. Uygur Türkçesi'nde genellikle *ters tetrü* “yanlış, ters” şeklinde geçen kelime, bu metinde ünlü türemesi sonucu *tetürü* şeklini almıştır.

Uygur Türkçesi'nde *saçra-*, *müngre-*, ve *mangra-* gibi kelimeler, ses yansımali kelimelerdir (Erdal 1991: 469). Bazı Uygur metinlerinde bu ses yansımali kelimelerde, /r/ ünsüzünden önce ünlü türemesi görülmektedir. Bu metinlerden biri, Uygur Türkçesi'nde ünlü türemesinin en fazla görüldüğü BT III'tür. IrkB, MaitrSengim (173a-4, 199r-4, 203v-10) ve Altun Yaruk (641-1) metinlerinde *müngre-* şeklinde geçen kelime, ünlü türemesi sonucunda BT III'te *müngüre-* (270) şeklini almıştır. Yine Sho'da *kay kay sayu mangırt(ı)n mangırandılar* (XIIb-12) cümlesinde *mangra-* fiilinde ünlü türemesi vardır. ShiminAbhidharmakoşa'da ise *saçıra-* (56) (<saçra-) örneğinde ünlü türemesi görülmektedir.

İnsadi Sutra'nın yayımlandığı BT III'te, yukarıda ifade edilen *müngüre-* örneği dışında, başka kelimelerde de ünlü türemesi vardır. BT III'te *öngidün* (/228) (<öngdün) “önden, önde” kelimesinde görülen ünlü türemesi, TT VII 58 metninde de geçmektedir.⁴² Ayrıca BT III'te *öngire* (888) (<öngre) ve *songıra* (890) (<songra) örneklerinde de

⁴² Uygur Türkçesi'nde genellikle öngdün şeklinde yazılan kelime, klasik öncesi Maniheizt Uygur metinlerinden ManWettPrinzen'de *öngidin singar* (22) örneğinde de görülmektedir. Bu Maniheizt metindeki ünlü türemesi, diğer metinlerden farklı olarak, dil gelişiminin sonucu yerine ağız sızmasıyla izah edilebilir. Çünkü ManWettPrinzen, diğer dillik ölçütler bakımından değerlendirildiğinde öngdün kelimesinde ünlü türemesinin meydana geldiği diğer metinler gibi geç tarihli olamaz.

ünlü türemesi vardır. BT III'te ünlü türemesi görülen *öngre* kelimesi, U III'te *öngire* (889) örneğinde de ünlü türemiş haliyle geçmektedir. Bu iki kelime Uygur Türkçesi metinlerinde çok seyrek kullanılmasına karşın bu iki metinde ünlü türemesiyle geçmektedir. BT III'te *engimiş* (381) (<eng-miş), *mayadırı* (876) (<maytri), *y(a)ltırıyu* (997) (<yaltri-), *eşidimiş-leri* (741) (<eşid-), *eşidigeli bol-* (738) (<eşid-), *kengireg* (972) (<kengreg)⁴³ örneklerinde de ünlü türemesi görülmektedir.

Ünlü Türemesi, Altun Yaruk'un hem Berlin'deki fragamanları hem de 1687 tarihli muahhar nüshasının özellikleri arasında yer almaz. Buna karşılık **AYLening'**de sadece *ev* kelimesiyle birlikte kullanılan *bark* kelimesinde ünlü türemesi vardır. **AYLening'**de *ev-te barak-ta tugayın tip küseser* (8a-17) (<bark) örneğinde görülen ünlü türemesine başka yerde rastlanmaz.

Ünlü türemesi, BT XIII'te yayımlanan bazı metinlerde çok sık görülen bir özelliktir. BT XIII 14'te *kut-ları-ning üsük-l(e)rinde* (4) (<üsk) ve *amtı ma asır-a ayançang kop süzük kirtgünç kōngül-in yükünüp* (1) (<asra), BT XIII 56'da *asıra*, BT XIII 25'te *ırgag* (8) (<ırgag),⁴⁴ BT XIII 58'de *adıl tangısuk* (13) (<tangsuk), BT XIII 46'da *tangusuk* (35) (<tangsuk), BT XIII 9'da *ürkümiş* (ürk-) örneklerinde ünlü türemesi görülmektedir. BT XIII 39'da *basuruklug* (22) (<basruk) ve *oru ut* (<or ut) örneklerinde de ünlü türemesi vardır.

tangsuk (<tang+suk) "harika, mükemmel" kelimesinde (Erdal 1991: 157) yukardaki metinlerin dışında başka metinlerde de ünlü türemesi vardır. **ShoAv'**de *adınçig tangısuk* (253) ve *kaşınçig tangısuk* (345), **YüanSadDhar'**de *tangısuk erdini-ler* (346) ve **Ernte I'**de *tangusuk* (62) örneklerinde *tangsuk* kelimesinde /ŋs/ ünsüz grubunda ünlü türemesi meydana gelmiştir.

⁴³ *kengreg* "davul sesi", *kengre-* "homurdanmak, ses çıkarmak" fiilinden gelmektedir (Erdal 1991: 192). **Irkb'**de *kengren-* (XXII), **BT VII A'**da *kengreg* (148, 149, 386) şeklinde geçen kelime, **BT III'te** /ŋ/ ile /g/ ünsüzleri arasında ünlü türemesi sonucu *kengireg* (972) şeklini almıştır.

⁴⁴ Uygur Türkçesi'nde *ırgag* "kanca, çengel" kelimesi *ırga-* "sallamak, sarırmak" fiilinden yapılmış bir isim olarak değerlendirilir. **TT V A'**da *ırgag* (118) şeklinde geçen kelimenin bazı metinlerde metatezli *ımgrag* şekline de rastlanılmaktadır (**BT VIII 88**). Erdal, bu son şekilden hareketle kelimenin kökünü *ırga- olarak teklif etmiştir (Erdal 1991: 188). *ırga-* şekli önceki metinlerde ng>g ünsüz değişiminin bir yansıması olarak geçer. Fakat daha sonraki metinlerde ırga- şeklinin görülmesi bu fikri desteklemektedir.

Dil özellikleri bakımından ünlü türemesinin görüldüğü diğer metinler kadar geç tarihli olmadığı anlaşılan **TT V B**'de sadece bir yerde ünlü türemesine tesadüf edilir. Bu metinde *özlerdeki özeklerdeki yava çigidem suvlardaki ögenlerdeki sargan otı* (123) (<çig+dem) (Clauson 1972: 414b; Erdal 1991: 68) ibaresinde ünlü türemesi vardır.

Sonuç olarak Uygur Türkçesi'nde ünlü türemesi hakkında şunları söyleyebiliriz:

Uygur Türkçesi'nde ünlü türemesi, geç tarihli metinlerde ortaya çıkmıştır. Erken tarihte yazılmış birkaç metinde görülen ünlü türemesi, ancak ağız yansımalarının tesiriyledir (M III 13, M III 25, Chuast, ManWettPrinzen). Klasik öncesi Uygur metinlerinden sayılan **Kuanşi**, **Maitrisimit**'in Sengim nüshası, **KP**, **Sekiz Yükme** gibi metinlerde de ünlü türemesi görülmemektedir. Yine 1067 yılında istinsah edilen **Maitrisimit**'in Hami nüshasında ünlü türemesi yoktur. Dolayısıyla bu ses hadisesi, 11. yüzyılın sonlarına kadar yazılmış Uygur metinlerinde yoktur.

Ünlü türemesi, **TT V B**, **BT II** ve **AYLening** gibi metinlerde sadece bir örnekte görülmektedir. Bu metinlerden **BT II**, yaklaşık olarak 13. yüzyılın başlarında yazılmıştır (Elverskog 1997: 87). **BT II**'deki ünlü türemesi, metnin genel yapısını yansıtmaz. Yine **TT V B** ve **AYLening** metinlerinde de ünlü türemesi, metnin geneline hakim bir özellik değildir. Dolayısıyla bu metinlerde ünlü türemesine ait örnekler, Uygur Türkçesi'nde ilerde böyle bir özelliğin ortaya çıkacağıının belirtilerini taşır.

Uygur Türkçesi'nde ünlü türemesinin görüldüğü bazı metinlerin yazılış tarihleri bellidir. Bu metinlerden **BT XIII 46** 1347, **Totenbuch** 1350, **BT VII A** 1330, **Geng/Hamilton** 1334 ve **YüanHsin** ile **YüanSaddDhar** 1252-1360 yıllarında yazılmıştır. Tarihi belli olan bu metinler, Uygur Türkçesi'nde ünlü türemesinin 14. yüzyılın başlarında ortaya çıktığını göstermektedir. 14. yüzyıldan önce yazılmış metinlerde seyrek olarak tesadüf edilen ünlü türemesi, metnin ait olduğu dönemin özelliğini yansıtmaz. Ancak 14. yüzyılda kaleme alınan metinlerde ünlü türemesi, bu tarihlerde yazılan metinlerin karakteristik özelliğidir.

O halde ünlü türemesinin görüldüğü aşağıdaki metinler, 14. yüzyılda yazılmışlardır:

AntiPolemik, BT VII A, BT VII K, Ernte I, Abhidharmakoşa, YüanHsin, YüanSaddDhar, BT XIII 9, BT XIII 14, BT XIII 25, BT XIII 28, BT XIII 46, BT XIII 56, BT XIII 58, BT XIII 39, BT III, Totenbuch, Üçitig, TT VII 25, TT VII 17, TT VII 29, TT VIII 58, ETŞ 12, ETŞ 13, TermBuddh, ShoAv, U III, Geng/Hamilton.

1.2.3. Yuvarlaklaşma

Türk dilinde yuvarlaklaşma, esasında Eski Türkçe'den sonraki dönemlerin belirgin özelliği olmakla birlikte, Türk dilinin ilk yazılı kaynaklarında da zaman zaman görülen bir ses hadisesidir. Eski Türkçe'de çeşitli sebeplerden ötürü dar ünlüler, iki şekilde yuvarlaklaşmıştır. Bunlardan biri, dudak ünsüzlerinin tesiriyle dar ünlülerin yuvarlaklaşması, diğeri ise dar ünlünün komşu hecedeki yuvarlak ünlünün tesiriyle yuvarlaklaşmasıdır. Eski Türkçe'de dudak ünsüzlerinin tesiriyle meydana gelen yuvarlaklaşma örneklerine Kök Türk yazıtlarında ve erken Uygur metinlerinde rastlamak mümkündür. Buna karşılık yuvarlak ünlünün tesiriyle ortaya çıkan yuvarlaklaşma örnekleri, daha çok geç dönem Uygur metinlerinde ortaya çıkmıştır.

Türk dilinin ilk kaynaklarında -(X)g, -(X)n, -(X)ş gibi yapım ekleri, dar ya da geniş ünlüyle biten fiilere eklendiğinde ünlüleri yuvarlaklaştırmıştır. Bu eklerin tesiriyle meydana gelen yuvarlaklaşma, Eski Türkçe'nin bütün safhalarında görülür. Meselâ; *ülüş* (<üle-ş), *tokuş* (<tokı-ş), *sıvsuş* (<suvsa-ş), *küsün* (<küse-n), *kurug* (<kurı-g), *buşug* (<buşa-g) kelimelerinde ikinci hecedeki ünlüler, ilk ünlünün tesiriyle yuvarlaklaşmıştır.⁴⁵

Eski Türkçe'deki bu örneklerden başka, Kök Türk yazıtlarında bazen dar ünlülerin benzeşme yoluyla yuvarlaklaştığı görülmektedir: *yaratunu uma-* (KT D 10) (<yarat-ı-n-), *adartu uma-* (T 24) (<adart-ı uma-), *köpük* (IrkB XX) (<köpik), *yütürüp* (IrkB XXIV)

⁴⁵ Bu eklemeler sırasında kelime tabanlarındaki ünlülerin değişimine ait diğeri örnekler ve açıklamalar için bkz. Erdal 1991: 262.

(<yitür-). Bu örneklerde dar ünlüler, komşu hece ya da kelimedeki yuvarlak ünlünün tesiriyle yuvarlaklaşmıştır. Kök Türk yazıtlarında bu örneklerden başka yuvarlaklaşmaya rastlanmaz. Yazıtlarda görülen birkaç örnek bir tarafa bırakılırsa, Kök Türk yazıtlarında yuvarlaklaşmadan söz edilemez.

Yuvarlaklaşma, Uygur Türkçesi'nin erken tarihli metinlerinde az da olsa görülür. Ancak bu ses hadisesi, klasik öncesi dönemde yazılmış Uygur metinlerinde yaygın, belli bir sisteme bağlı ve düzenli değildir. Ancak bazı erken tarihli Uygur metinlerinde yuvarlaklaşma görülmektedir. Kök Türk yazıtlarındaki *kurıg*, *yiltuz* ve *yımşak* kelimelerindeki dar ünlüler, Uygur Türkçesi'nde erken dönemden itibaren yuvarlaklaşmıştır: Erken tarihli Uygur metinlerinden **M III 8, 4'te yumşak** (22), **MaitrHami 4'te yumşak** (8a 23) **MaitrHami 11'de yumşak** (9a-13), **MaitrSengim'de yumşak** (70v/10), (30/4) **BT II'de yumşak** (1260), **TT I'de yumşak** (24-178) ve **Heilkunde I'de yumşak** (131) örnekleri, kelimenin Uygur Türkçesi'nin erken tarihlerinden itibaren yuvarlaklaştığını göstermektedir.⁴⁶ Erken dönem Maniheizt metinlerde *yiltuz* kelimesini yultuz şeklinde yuvarlak ünlüyle görürüz: **M III 13, 1'de yultuzçı** (12) ve **M III 13, 2'de yultuz** (11) örneklerinde yultuz kelimesi gerileyici ünlü benzeşmesiyle yuvarlaklaşmıştır. *yiltuz* ve *yımşak* kelimelerinin yuvarlak ünlülü şekillerinin adı geçen metinlerde geçmesi, bu kelimelerdeki dar ünlülerin Uygur Türkçesi'nin başlarında bütünüyle yuvarlaklaştığını göstermektedir.

Uygur Türkçesi'nde dar ünlüler, erken tarihli birkaç Maniheizt ve Budist metinde, büyük bir ihtimalle ağız sızmasından dolayı, yuvarlaklaşmıştır (Erdal 2004: 93). Geç dönemlerde yazılmış Uygur metinlerinde bile görmediğimiz ancak klasik öncesi döneme ait aşağıdaki metinlerde karşılaştığımız yuvarlaklaşmaya dair örnekler, dönemi yansıtmamaktadır ve ağız yansımasından başka bir şey değildir.

Chuast'ta tengrili yekli nede ötrü süngüşmiş (165) (<süngüş-miş), **M II 3'te bag(i)rsagum** (31) (<bagırsag+ım), **M II 5'te adasuzın turalım** (7) (<ada+sız), **M III 22'de münsüz kaddagsuz y(a)mrak kuzınıng aatın yingler** (8) (<kadag+sız), **M II 6'da tapunugmalar** (7) (<tapınıgmalar), **M III 9, 2'de korung** (10) (<korı-), **HamTouHou**

⁴⁶ Uygur metinlerinde *yumşak* kelimesinin geçtiği metinler için bkz. Clauson 1972: 938b-939a; Erdal 1991: 256-257.

1'de *edgü kalıncıg kövşek kōnglünüz* (53) (<kevşek), **HamTouHou** 18'de *tile-dümüz istedümüz* (7) (<t.-dimiz i.-dimiz), **HamTouHou** 21'de *sözledüğüz* (9) (<s.-dingiz), **MaitrHami** 11'de *kövşek* (10b-28) (<kevşek) ve *soguk* (11b-23) (<sogık), **Sekiz**'de *bagrı büşüki üküş bolur* (105) ve **KP**'de *tüngür büşük bolmış* (LXIV/6) (<bişük "akraba").

Başlangıcından itibaren yuvarlak ünlüyle yazılan *kurug, yumşak, yultuz* gibi kelimeler ile yukarda örneklerini verdiğimiz erken döneme ait metinlerde ağız sızmasından kaynaklanan örnekler dışında yuvarlaklaşma, Uygur Türkçesi'nde yoğun olarak 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerde görülür. En geç tarihli Uygur metinlerinden olan aşağıdaki metinlerde, dar ünlülerin gerek dudak ünsüzlerinin tesiriyle gerekse komşu hecedeki yuvarlak ünlünün tesiriyle yuvarlaklaşması, erken tarihli Uygur metinlerindeki ağız yansımalarından kaynaklanan yuvarlaklaşmadan farklıdır.

Aşağıdaki Budist Uygur metinleri ile din dışı Uygur metinlerinde dar ünlüler, dudak ünsüzlerinin tesiriyle yuvarlaklaşmıştır.

BuddhStab 4'te *üleyü tegindüm* (19) (ü. t.-dim), **BT III**'te *tovrar* (228) (<tavra-r) ve *çümgen* (280) (<çimgen), **Ernte I**'de *tüme-* (24) (<time-)⁴⁷ "hazırlamak", **BT VII B**'de *tümeg* (85) (<*time-g); **BT VII A**'da *çıgayumuz* (A43/681) (<ç.+ımız), **BT XIII 1**'de *kövrü turuk* (a8) (<kev-ü-r-ü) "zayıf, bitkin", *tamdul-* (<tam-ı-t-ı-l-: Erdal 1991: 674): **AY**'ta *tamçulmuş* (141,8), **ETSŞ 13**'te *tamçulmuş* (25) ve **BT XIII 39**'da *alnın ılıur tamçulur adrukluğ Uygur bizniñ ilimiz a* (6) (<tamt-ıl-); **Heilkunde I**'de *sovuk yaş* (85) ve *sovuk kılıp* (135) (<sovık<sogık)⁴⁸ örneklerinde dudak ünsüzlerine bağlı yuvarlaklaşma vardır.⁴⁹

⁴⁷ Bu metindeki *tüme-* kelimesinin bir başka şekli de *time-* dir. İtig *tümeg* ikilemesindeki *tüme-* Zieme'ye göre (1975: 124), *time-* şeklinin yuvarlaklaşmış şeklidir. *tüme-* fiili belki de *tüm* "bütün" kelimesinden geliyor (<tüm+e- "bütünlemek > hazırlamak"). Şayet fiil, *tüm* isminden geliyorsa o zaman fiilde yuvarlaklaşmadan söz edemeyiz.

⁴⁸ **Heilk I**'de ikinci hece ünlüsü yuvarlaklaşmış bu örnekler yanında, aynı kelime *sovık suv* (186) örneğinde ise yuvarlaklaşmamıştır.

⁴⁹ **AYLeningrad**'da okudum *sözledim* (III/30b-20) örneğinde okı- fiilinin geçmiş zamanının teklik I. şahıs ünlüsü yuvarlak yazılmakla birlikte sonra gelen kelimenin yuvarlaklaşmamış olması, bunun bir yazım hatası olabileceğini düşündürmektedir

Kök Türk yazıtlarında ve Uygur metinlerinin büyük çoğunluğunda daima dar ünlüyle yazılmış olan *temir* kelimesi, geç dönem Uygur metinlerinde /m/ dudak ünsüzünün tesiriyle *temür* şeklinde yazılmıştır. *temir* kelimesinin dar ünlüsü, erken ve klasik Uygur metinlerinde yuvarlaklaşmamıştır:

M I 8'de *temir* (11), **BT V 21**'de *t(e)m(i)r* (v 13), **TT IV B**'de *temir kazguk* (42), **TT V A**'da *t(e)mir berke* (93), **MaitrSengim**'de *kızartmış temir yumgaki* (152 v22), **KP**'de *temir tire* (sayfa kenarı), **Beichttextes**'te *temir kazguk-ug* (1) **Xuan VII**'de *çoğı yalını temir tirkük* (540).

Buna karşılık *temir* kelimesindeki dar ünlü, geç tarihli Uygur metinlerinde yuvarlaklaşmıştır:

BuddhStab 2'da *temür* (6), **BT VII A**'da *temür* (222), **BT XIII 4**'te *temür-çi* (4b/31); **ShoAvaloki**'de *tükel temür tukya* (240); **Brief C**'de *t(e)mür* (4). Bu kelime, 1067 tarihli **MaitrHami**'de *temür* şeklinde geçerken, geç tarihli metinlerden **Ernte II**'de (*temirçi* 18) yuvarlaklaşmamıştır.

Dudak ünsüzlerinin tesiriyle dar ünlünün yuvarlaklaştığı başka bir kelime de *min-* (<*bin-*>) kelimesidir. Kök Türk yazıtlarında *bin-*, **Irk Bitig**'de *min-* (16) şeklinde geçen kelime, Uygur metinlerinde *min-* ve *mün-* şekillerine sahiptir. Klasik öncesi Uygur metinlerinden **MaitrSengim**'de *yürüng yanga-lar atlar-ka minip* (140 20) ve *yavaş mingü-lerke minip* (51 v17) örneklerinde *min-* fiilinin ünlüsü yuvarlaklaşmamıştır. Ancak 13-14. yüzyıl metinlerinde *min-* fiilinin ünlüsü yuvarlaklaşarak *mün-* şeklinde yazılmıştır:

BT XIII 1'de *müntürüp* (74), **Budhabiographie**'de *mün-* (16), **BT XIII 4**'de *müntürüp* (a 5), **Totenbuch**'ta *münmiş teg bolur* (313).

Geç Uygur metinlerinde görülen bir başka yuvarlaklaşma türü ise, dar ünlünün komşu hecedeki yuvarlak ünlüye tesir etmesiyle meydana gelmiştir. Aşağıdaki metinlerde dar ünlüleri yuvarlaklaşan kelimeler, önceki yüzyıllarda yazılmış metinlerde dar ünlüye

sahiptir. Bundan dolayı diğer dillik ölçütler bakımından da geç tarihte yazıldıkları anlaşılan bu metinlerdeki yuvarlaklaşma, ancak 13-14. yüzyıllarda yazılmış Uygur metinlerinde ortaya çıkmıştır:

Ernte I'de *togrul-* (32) (<togra-l-)⁵⁰, *arçul-* (111) (<art-ı-l-) "yüklemek" (Clauson 1972: 209a; Erdal 1991: 654), *kürülügüçi* (101) (<kürile-güçi) "kürekleme işini yapan", *kuru-* (119) (< kuru-), *üşüdmüş* (24) ve **Ernte II**'de *üşüdüp* (2) (<üşi-t-),⁵¹ *urgu bolgu-suñ küşeçü* (11) (<bolgu-sı), **BT I B**'de *yoklun-* (67) (<yok+lan-), **BT III**'de *yarudu* (105) (<yarud-ı),⁵² **YüanSadDhar**'da *kökür-* (80) (<kök+er-), **Totenbuch**'ta *körküt-* (36) (<körkit-), *yüz uđru yilvi okşadı tüğün teg belgü-ler kergek-lemeser yme katun belgürür köşünür* (1117) (<kat+ın), *tanuyur* (1208) ve *tanup umasar* (1242) (<tanı-p), *arugl(a)p* (1307) (<arug+la-<arıg<ar-ı-g), **Heilkunde II 1**'de *kan tıdulur* (133) (<tıd-ı-l-), **ShoAvaloki**'de *bulmadukug bulmuş teg ögürüşü sevinüşü* (158) (ögir-i-ş-ü); **UigurischerChristen**'de *kopuz-lı kışak-lı etüzüp* (25) (<etiz- "oyynamak, çalmak").⁵³

Uygur Türkçesi'nde bulut kelimesinin ikinci hece ünlüsü, metinlerin büyük bölümünde yuvarlaklaşmamıştır: **M II 6** (19), **MaitrSengim** (129 15) ve **MaitrHami** 11 (11a 28), **TT I** (5), **TT IV A** (8), **Xuan VI** (1665), **Xuan VII** (747), **YüanHsin** (158)'de kelime bulut şeklindedir. Ancak 1330'larda yazılmış **BT VII A**'da (Elverskog 1997), *bulut-ka* (13 180) örneğinde, kelimenin ikinci hecedeki dar ünlüsü gerileyici ünlü benzeşmesi yoluyla yuvarlaklaşmıştır.

Sonuç olarak, Kök Türk ve ilk dönem Uygur metinlerinin genelinde yuvarlaklaşma görülmez. Buna karşılık çoğunluğunu Maniheist metinlerin oluşturduğu klasik öncesi bazı Uygur metinlerinde özellikle dudak ünsüzlerinin tesiriyle dar ünlüler yuvarlaklaşmıştır. Bu metinlerde görülen yuvarlaklaşma örnekleri, dönemin genel yapısını yansıtan bir özellik olmaktan çok, kişi ya da boylara ait ağız özelliğinin

⁵⁰ Ernte I'deki "dilim dilim kesilmek" anlamındaki *togrul-* fiili, *togra-* fiilinden gelmektedir. Kelime, DLT ve son dönem Uygur metinlerinde *togrul-* şeklindedir (Erdal 1991: 678).

⁵¹ *üşüt-* kelimesi Uygur metinleri içinde sadece bu metinde geçmektedir. Zieme (1989), bu kelimeyi *üş-* "toplanmak, bir araya gelmek" kelimesinden getirmiştir. Ancak bu dönem metinlerinde -(X)t- faktitif ekinin bağlantı ünlüsü yuvarlak olamayacağından kelimeyi *üşi-* fiilinin faktitifi olarak okumak gerekir (Erdal 1991: 792).

⁵² BT III'te bu örnekte yuvarlaklaşan görülen geçmiş zaman ekinin ünlüsü, metnin genelinde dar ünlüyle yazılmıştır: *kükülti* (770), *uduntı-lar* (345), *kömültler* (135), *kodu yarlıkadı* (78) vb.

⁵³ Bu metindeki *etüz-* fiili, **MaitrSengim**'de *etiz-* şeklindedir.

metinlere sızmasıyla ilgilidir. Çünkü aynı dönem özellikleri gösteren metinlerin genelinde yuvarlaklaşma örneklerine rastlanmazken birkaçında ortaya çıkması, bu örneklerin ağız yansıması olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan **Chuast, M III 3, M III 9** numaralı Maniheist metinlerle **Sekiz, KP** ve **MaitrHami** gibi klasik öncesi Budist metinlerde nadir olarak dar ünlülerin yuvarlaklaşması, ağız sızmasıdır.

Uygur Türkçesi'nde yuvarlaklaşma, geç dönem metinlerinde ortaya çıkmıştır. Geç dönemde yazıldıkları, dil özellikleri ve tarihî bilgilerle sabit olan metinlerde dar ünlüler, *temür* (<temir), *mün-* (<min-<bin-) gibi kelimelerde dudak ünsüzlerinin tesiriyle; *körküt-* (<körkit-) ve *tanıyur* (<tanıyur) gibi kelimelerde de komşu hecedeki yuvarlak ünlünün tesiriyle yuvarlaklaşmıştır. Uygur Türkçesi'nde yuvarlaklaşma, aşağıdaki metinlerin genel özelliğidir:

BuddhStab 2, BuddhStab 4, BT I B, BT III, BT VII A, BT VII B, BT XIII 1, BT XIII 4, BT XIII 39, ETŞ 13, Heilk I, Heilk II 1, Ernte I, Ernte II, ShoAvaloki, Brief C, BuddhBiog, Totenbuch, YüanSadDhar, UigChristen, UygYazı I.

Yuvarlaklaşmanın görüldüğü bu metinler, Manihesit çevreye ait değildir. Bu metinler arasında hukuk belgeleri olmakla birlikte, çoğu Budist çevreye aittir. O halde geç tarihlerde yazılmış metinler arasında Maniheist metinler yoktur. **BT III** ve **Totenbuch** gibi eserler, diğerlerinden daha hacimli olduğu için, yuvarlaklaşma en fazla bu metinlerde görülür. Yukardaki metinlerden bazılarında yuvarlaklaşmanın sadece birer örnekte görülmesi, bu metinlerin kısa oluşlarıyla alâkalıdır. Bu kısa metinler diğer dillik ölçütler bakımından da Uygur Türkçesi için yeni şekilleri barındırması, bu metinlerin geç tarihte yazıldıklarına işaret etmektedir.

Uygur Türkçesi'nde yuvarlaklaşmanın hangi dönemde başladığına ancak bunlar arasında yazılış tarihi belli olanlar yardımıyla ulaşabiliriz. Yuvarlaklaşmanın en fazla görüldüğü metin olan **Totenbuch**, 1350 yılında yazılmıştır. Yine **UygYazı I**, 1347/1348 – 1365 yıllarında yazılmıştır. **YüanSadDhar**, Yüan zamanında (1252-1360) yazılmıştır. **BT VII A**, 1330, **BT VII B** ise 1333-1336 yıllarında yazılmıştır. **Totenbuch** ile birlikte Uygur Türkçesi'nde yuvarlaklaşmanın en fazla görüldüğü metinlerden olan **BT III**,

Tezcan tarafından 17. yüzyıla tarihlendirilse de (1974: 8-9), 13-14. yüzyıllarda yazıldığı, 17. yüzyılda istinsah edildiği tahmin edilmektedir (Elverskog 1996: 138). Yazılış tarihleri genellikle 14. yüzyıla ait olan bu metinlerde, diğer Uygur metinlerinden farklı olarak dar ünlülerin yuvarlaklaşması, Uygur Türkçesi'nde yuvarlaklaşmanın 14. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıktığını göstermektedir. Bundan dolayı yuvarlaklaşmanın görüldüğü yukardaki metinler, 14. yüzyılda yazılmışlardır.

1.2.4. /ñ/ Ünsüzü

Eski Türkçe'de palatal /n/ ünsüzü hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Eski Türkçe metinlerde sınırlı sayıdaki kelimeye geçen bu ünsüz, sadece kelime içinde ve sonunda kullanılmıştır. Eski Türkçe'de palatal /n/ ünsüzü, daha çok Kök Türk alfabesiyle yazılmış Kök Türk yazıtlarında bulunur. Bu ünsüz yazıtlarda toplam on üç kelime ve bir ekte geçer:

anyıg “çok, aşırı derecede; kötü” (KT G 3, 5; BK K 2, 4; Kara Balgasun G 3), *çıgany* “fakir” (KT; BK), *kanyu* “hangisi”, *kony* “koyun” (KT D 12; BK D 11; IrkBit 27), *katany* “Hitay”, *yany-* “yaymak, dağıtmak”, *Tunyukuk*, *turnya* “turna” (IrkBit) kelimelerinde palatal /n/ ünsüzü bulunmaktadır (Clauson 2002: 91). Bu ünsüz ayrıca +*kInyA* küçültme ekinde de görülmektedir: *azkıny* (KT D 34; T 9) “çok az”.

Kâşgarlı, 11. yüzyılda /ñ/ ünsüzünün Argularda /n/, diğer Türk boylarında ise /y/ olduğunu belirtir:

“... Argular, kelimenin ortasında veya sonunda bulunan /y/ harfini /n/ ye çevirirler. Türkler “koyun”a “koy”, Argular “kon” derler. Türkler “yoksul”a “çıgay”, Argular “çıgan” derler. Türkler “hangi şey?” anlamına olarak “kayu neng”, Argular “kanu” derler.” (DLT I 31 10-14).

Kâşgarlı'nın /ñ/ ünsüzü hakkında verdiği bilgiler genel olarak doğrudur; ancak Argular için verdiği bu bilgi, /ñ/ > /n/ değişiminin birçok Maniheizt ve bazı Budist Uygur metinlerinde de olması sebebiyle, eksik görünmektedir. Kâşgarlı'dan /ñ/ ünsüzünün standart dilde /y/, Argu ağzında ise /n/ olduğunu öğreniyoruz. Standart dilde sadece +*kIyA* ekinde ikilik vardır. +*kInyA* eki, KB'de +*kInA* (3964, 5440, 6633), DLT'te ise

hem *+kInA* hem de *+kIyA*'dır. Kâşgarlı, kelimenin ortasında ve sonunda /y/ tarafında olan Türkler ibaresiyle, herhalde 11. yüzyılda Budist çevrede hakim olan eğilimi yansıtmış olmalıdır. Çünkü bu yüzyılda Budist Uygur metnelerinin genelinde /ñ/ ünsüzü /y/ olmuştur.

Eski Türkçe yazı sistemlerinde palatal /n/ ünsüzü, sadece Kök Türk alfabesinde E işareti ile temsil edilmiştir. Uygurlar tarafından kullanılan Semitik alfabelerde ise çok az kelimedede korunmuş olan palatal /n/ ünsüzü için ayrı bir işaret yoktur ve harf, N ve Y harflerinin birleşimiyle temsil edilmiştir. O hâlde Maniheist ve Budist Uygur yazı sistemlerinde palatal /n/ ünsüzü için ayrı bir işaret mevcut değildir.

Kök Türk alfabesiyle yazılmış yazıtlardaki palatal /n/ ünsüzü, Gabain'e göre Uygur Türkçesi'nde /n/ ve /y/ ünsüzlerine ayrılmıştır. Uygur Türkçesi'nde palatal /n/ ünsüzü, genel olarak Maniheist metinlerde /n/, Budist metinlerde ise /y/ olmuştur. Bu bakımdan Gabain, Uygur Türkçesi metinlerini bu ünsüzün durumuna göre /n/ ve /y/ ağızlarına ayırmıştır (Gabain 1988: 2, 3; 39). Ancak Uygur metinleri, /ñ/ ünsüzünün durumuna göre tasnif edildiğinde bütün Maniheist metinlerde /n/, bütün Budist metinlerde de /y/ olmadığı görülür. /ñ/ ünsüzü bir kısım Maniheist metinde, Budist metinlerin genelinde olduğu gibi /y/; bir kısım Budist metninde ise Maniheist metinlerin genelinde olduğu gibi /n/ şeklindedir. Bu sebeple /ñ/ ünsüzünün /n/ olduğu bütün metinleri Maniheist, /y/ olduğu metinleri ise Budist saymamak gerekir.

Peter Zieme de Gabain gibi, Uygur metinlerindeki /ñ/>n ve /ñ/>y değişimlerinin ağız yansıması olduğunu ifade eder. Zieme, Uygur Türkçesi'nde /ñ/ ünsüzünü, aldığı şekle göre dörde ayırmıştır (Zieme 1969: 36-37):

a) ny: kanyu, b) yn: koyn, c) n: anıg, d) y: ayıg.

R. R. Arat ise Eski Türkçe'de /ñ/ ünsüzünün durumunun belirsiz olduğunu ifade eder. /ñ/ ünsüzünün hem abidelerde hem de Uygur metinlerindeki değerinin tam anlamıyla belirlenmesi gerektiğini düşünen Arat'a göre, /ñ/ sesinin Eski Türkçe metinlerde bir "şive" farkı olarak değerlendirilebilmesi için gerçek değerinin bilinmesi gerekir:

“... bunun (/ñ/ sesinin) eski metinlerde bir “şive” farkı olarak alınabilmesi için, *ny* sesinin hakikî mâhiyetinin iyice anlaşılması lâzımdır. Orhun âbidelerinde ayrı bir harf ile yazılmakta olan bu sesin bu metindeki durumu henüz kat’î olarak tesbit edilmiş değildir. Bu ses yazı an’anesinde kısmen muhafaza edilmiş olmakla beraber, artık bu devirde bile, daha sonra gördüğümüz inkişâfa kaymış gibi görünmektedir. Kanyu gurubuna dâhil şekillerin bu âbidelerdeki durumu ve Buddha metinlerde umûmî olarak kullanılan *kayu* yanında *kanyu* şekli ayrıca izaha muhtacdır. İnkişâfî başlanmış olduğundan dolayı telaffuzu tereddütlü olan bu ses için daha sonraki alfabelerde hususî bir işaret bulunmadığından, bu muhitlerde n veya y ile karşılanmış olmakla beraber, bunun ne dereceye kadar hakikî telaffuzu aksettirdiğinde tereddüt edilebilir.” (Arat 1987: 602-603).

J. Hamilton ise, Eski Türkçe’de /ñ/ ünsüzünün hem *ny* hem de *yn* şeklinde okunabileceğini ifade eder. Kök Türk yazıtlarında tek bir işaretle gösterilen ünsüz, bazı kelimelerde *ny*, bazılarında ise *yn* şeklinde okunmalıdır. Yine Hamilton, Eski Türkçe metinler, /ñ/ ünsüzünün durumuna göre ağızlara ayrılacaksa, KP’de bu sesin karşılığı olarak hem /n/ hem de /y/li şekillerin olması, bu metinlerin karma diyalekt olduğunu mu gösterir? sorusunu sorarak /ñ/ ünsüzünün Eski Türkçe metinlerde diyalekt ayırıcı özelliğine şüpheyle yaklaşmıştır (Hamilton 1998: 68-69).

/ñ/ ünsüzü, Uygur Türkçesi’nin genelinde /n/ ve /y/ şeklinde ayrılmış olmakla beraber, bu ünsüz bazı Uygur metinlerinde korunmuştur. /ñ/ ünsüzünü barındıran Uygur metinleri, ünsüzün değişime uğramaya başlamadığı zamanda yazılmış olmalıdır. Dolayısıyla bu metinler, /n/ ve /y/ değişiminin olduğu metinlere göre daha erken tarihlidir.

Gabain, Uygur Türkçesi metinlerini /ñ/ ünsüzünün durumuna göre /n/ ve /y/ ağızlarına ayırmıştır. Ancak Uygur Türkçesi’nde /ñ/ ünsüzü, bazen aynı metinde bile /n/ ve /y/ li şekilleri bir arada bulundurur. Gabain’in /n/ ağzı olarak işaret ettiği Maniheist metinlerde /y/ şekli de vardır: Meselâ /ñ/ ünsüzü, M III 14’te *anıg* kelimesinde /n/, *köyür-* kelimesinde /y/, *koyñ* kelimesinde de /yn/ olmuştur. BT V 22’de hem *çıgay* hem *anıg*, M I 7-17’de hem *könük-* hem de *katıgkaya* şekilleri, /ñ/ ünsüzünün bir taraftan /n/, diğer taraftan da /y/ olduğunu göstermektedir. Yine /ñ/ ünsüzü bakımından /n/ tarafında olduğu ileri sürülen /n/ ağzı ile yazılmış olan ve geneli Maniheist metinlerden oluşan metinlerde /y/ li örneklerin de bulunması, bu tasnifin ne kadar güvenilir olduğunu düşündürmektedir. Gabain’e göre Budist Uygur metinleri, /ñ/ ünsüzü bakımından

genellikle /y/ tarafındadır. Ancak Sekiz'de *kanyu*, *kayu*, *anıg* kelimelerinde ünsüzün her üç şekli de yaşamaktadır. Yine Budist metinlerden KP *kayu* ve *çıgay* kelimelerinde /y/; *kança* ve *kanta* kelimelerinde /n/ ve *azkına* ile *birkiye* kelimelerinde de hem /y/ hem de /n/li şekilleri bulundurmaktadır. Bu metinlerde /fi/ ünsüzünün farklı şekillerinin bir arada bulunması, Eski Türkçe'de gerçekten /n/ ve /y/ ağızlarının olup olmadığı konusunu gözler önüne sermektedir. Hamilton'un da işaret ettiği gibi (1998: 68-69), Eski Türkçe metinler, Gabain ve diğerlerinin iddia ettiği şekilde bu ünsüzün durumuna göre /n/ ve /y/ ağızlarına ayrılacaksa, farklı şekilleri bir arada bulunduran metinler hangi ağız grubuna dahil edilecektir ya da ne ile izah edilecektir?

Maniheist Uygur metinlerinin daha çok /n/ tarafında olmakla beraber, /y/li örnekleri de barındırması, erken Budist metinlerden Sekiz, MaitrSengim ve KP'nin /y/ yanında /n/li örnekleri de bulundurması, buna karşılık klasik ve geç dönem Budist metinlerde /n/ ünsüzünün tamamıyla yok olması ve sadece /y/li şeklin olması, Uygur Türkçesi metinlerinin /n/ ve /y/ ağızlarına ayıramayacağını, aksine /fi/ ünsüzünün ilk önce /n/, daha sonra da /y/ ünsüzüne değiştiğini düşündürmektedir. Erdal da Uygur Türkçesi'nde /n/ ünsüzünün bulunduğu herhangi bir metinde aynı zamanda /y/ ünsüzü taşıyan bir kelimenin de olduğunu belirterek, /fi/ ünsüzünün kademeli olarak /y/ ünsüzüne değişmiş olabileceğini, Uygur metinlerinin /n/ ve /y/ ağızlarına ayıramayacağını ileri sürmüştür (Erdal 2004: 74-75).

Bu bakımdan /fi/ ünsüzü, Uygur Türkçesi metinlerinin tasnif ve tarihlendirilmesinde kullanılabilecek dillik ölçütlerden biridir. Gabain'in bu ünsüz hakkındaki görüşünün ardından Zieme, doktora tezinin "*Das Manichaisch-Türkische Dialektische Verhältnisse*" başlığını taşıyan kısmında, Maniheist Uygur metinlerinin belirgin dil özelliklerini saymıştır. Zieme'ye göre Maniheist Uygur metinleri, /fi/, /n/ ve /y/ şekillerini bir arada bulundurur (Zieme 1969: 173-174). Eski Türkçe metinleri, dil özellikleri bakımından 4 gruba ayıran Erdal (1979a), ilk grupta yer alan /fi/ ünsüzünün 2. grupta /n/ ve /y/, 3 ve 4. gruplarda ise sadece /y/ olduğunu ifade etmiştir. Eski Türkçe metinleri tarihlendiren Doerfer ise, tasarladığı *n* sesinin /fi/ sesine eşit olmadığını, bu iki sesin farklı sesler olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre /fi/ ve /n/ ilk grupta yer alan

metinlerde görülürken, daha sonraki gruplarda sadece /y/ vardır (Doerfer 1993: 128-131).

Kök Türkçe'de /ñ/ ünsüzünün bulunduğu kelimelerin Uygur metinlerindeki durumu şöyledir:

anyıg

/ñ/ ünsüzüne sahip kelimelerden biri olan *anyıg* kelimesi, Kök Türk yazıtlarından Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında “kötü, kötülük; pek, çok” olmak üzere iki anlamda geçer (Tekin 2000: 69). Kök Türk yazıtlarında *anyıg* kelimesinde bulunan /ñ/ ünsüzü, Uygur metinlerinde /n/ ve /y/ olarak ayrılmıştır. Hem Maniheist hem de Budist Uygur metinlerinde kelimenin /ñ/ ünsüzüne sahip örneklerine rastlanmaz. Bu kelime, Maniheist metinlerde genellikle *anıg* şeklindedir. *anyıg* kelimesinin Maniheist Uygur metinlerinde *anıg* olmasından dolayı, Maniheist Uygur metinleri, /n/ ağzı olarak değerlendirilmiştir. Ancak bazı Maniheist Uygur metinlerinde *anyıg* kelimesi *ayıg* şekline sahiptir.

anyıg kelimesinin /ñ/ > /n/ değişimi sonucu *anıg* olduğu Maniheist Uygur metinleri şunlardır:

Chuast'ta *anıg kılınçlıg şmnulugun* (4), *edgüg anıgag* (28); **M III 1**'de *anıg* (6.), *anıg kılınçlg* (9); **M III 14**'te *anıg ögrünçülügin erür biz* (4); **M I 5-7**'de *anıg*; **M I 32-37**'de *anıg*; **M III 7**'de *anıg*; **BT V 22**'de *anıg*; **BT V 27**'de *anıg* (1); **TT II A**'da *anıg* (23); **ZiemeHuast**'ta *anıg yvlak biligin neçe sıd(i)m(i)z* (P/4), *anıg yvlak tngrim* (Q/2), *anıg kılınç* (K/2) *anıg* (U/17).

Bu metinlerden **M III 1**'de *anıg kılınçlg* (9) ve **BT V 22**'de ise *anıg* gibi örneklerde 'NYT' şeklinde yazılan kelime, *anıg* yanında *ay(i)g*, *any(i)g* olarak da okunabilir. Çünkü bunun gibi örneklerde çift elifle yazılması gereken kelime başındaki /a/ ünlüsünün tek elifle yazıldığı varsayılmıştır. Kelimede /n/ olarak okunan harf, kelime içinde /A/ harfine benzerliğinden dolayı söz başı /a/ ünlüsünün ikinci elifi olarak da okunabilir. O

zaman /n/ olarak okunan harf, söz başı /a/ ünlüsünün ikinci elifi olarak ele alınırsa, kelime ay(ı)g şeklinde de okunabilir. Ayrıca gerek söz başında gerekse söz içinde /y/ ünsüzünün yanında bulunan /ı,i/ ünlülerinin genellikle yazılmaması, kelimenin ay(ı)g şeklinde de okunabileceğini göstermektedir. Ya da söz başı /a/ ünlüsünün tek elifle yazıldığını ve /y/ ünsüzünün yanındaki /ı/ ünlüsünün yazılmadığını varsayarak, kelimeyi any(ı)g şeklinde de okuyabiliriz. Dolayısıyla erken ya da klasik öncesi döneme ait bazı Maniheist metinlerde tek elifle yazılmış olduğu ve anıg şeklinde yazıldığı düşünülen kelime, ay(ı)g ya da any(ı)g şekillerinde de okunabilir. Bu metinlerden bir kısmı Mani alfabesiyle yazılmıştır. Uygur alfabesi yanında Mani alfabesinde de kelime başında /a/ ünlüsünün /e/ harfini karşılayan tek elifle yazılmasının, Uygur yazı sisteminin Mani yazısı üzerindeki etkisine bağlanabileceği bazı araştırmacılar tarafından ileri sürülmüştür (Doerfer 1993: 129).

anyıg kelimesi, bütün Maniheist metinlerinde *anıg* şeklinde değildir. Kelime bazı Maniheist metinlerde, Budist metinlerin genelinde olduğu gibi *ayıg* şeklindedir. Maniheist çevrede yazılmış Uygur metinlerinden **BT V 3**'te *ayag* (1); **DreiPrinzen**'de *ay(i)g* (58) ve **M III 9**'da *ayıg* (24), *ayıg* (4) örneklerinde *anyıg* kelimesi *ayıg* şeklindedir.

anyıg kelimesi Budist Uygur metinlerinde genel olarak *ayıg* olmuştur. Ancak bu kelime Budist metinlerden **Sekiz**'de /n/ tarafındadır. Kelime *Sekiz Yükmek*'in *Londra* nüshasında metnin birçok yerinde *anıg* (20, 43, 45, 58, 123, 195, 196) ve iki yerde de +IA- ekiyle genişleyerek *anıgla-* (46, 442) şeklinde geçmektedir. *kança*, *kanta*, *kantaran* gibi kelimelerde /n/ tarafında olan *MaitrSengim*, **KP** gibi erken Budist metinlerde kelime *ayıg* şeklindedir.

Sekiz Yükmek'in dışındaki bütün Budist Uygur metinleri *ayıg* tarafındadır:

TT V B'de *ayıgıg* (77); **Budhstab 3**'te *ayıg kılınç-ıg* (3); **MaitrSengim**'de *yavlak saınç-lag ayıg kılınç-lg şmnu* (116v 14); **MaitrHami 11**'de *ayıglarınta tıda* (7a-23); **MaitrHami 4**'te *ayag kılınçtın* (8a 18); **HamTouHou 1**'de *artuk ayag kılınçlg ilig kan* (25); **HamTouHou 20**'de *ayıg* (15); **TT II B**'de *ayıg kişiler* (18); **TT IV B**'de *ayıg*

kılınçım(i)znu (41); TT III'te *ayı*⁵⁴ *t(e)rkk(i)ye tuyunup* (120); WarnkeFragm'da *ayıg ögli* (53); AYLeng'de *ayıg kılınç-larıg* (III/5b-20); Bodhic'de *ayıg kılınç* (12); BT XIII 12'de *ayıg kılınçım(i)z-nı* (e 76); BT XIII 16'da *ayıg kılınç-tın* (30); BT III'te *ayıg* (372); Beicht'te *ayıg kılınç* (18).

çıgany

Kök Türk yazıtlarındaki *çıgany* “yoksul, fakir” kelimesi, bütün Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde *çıgay* olmuştur. Uygur Türkçesi'nde kelimenin *çıgany* ya da *çıgan* şekilleri yoktur. Kelime, /ñ/ ünsüzü bakımından diğer kelimelerde /n/ tarafında olan Maniheist metinlerde de *çıgay* şeklindedir.

Maniheist çevrede yazılmış metinlerde *çıgany* kelimesi *çıgay* şeklindedir: BT V 22'de *çıgay* (3); M III 15'te *çıgay*; Pothi'de *çıgay*. Aynı şekilde Budist çevrede yazılmış metinlerde de *çıgay* şekli hakimdir: TT V B'de *çıgay* (33); YüanSadDhar'da *çıgay* (179); MaitrSengim'de *çıgay* (117v 14); KP'de *çıgay* (V 5); HamTouHou 1'de *çıgay* (17); BT I B'de *çıgay-larka* (118).

kanyu

Gabain, *kanyu* “hangi” kelimesini soru ifadesi taşıyan bir kök olarak *ka kökünden getirmiştir (Gabain 1988: 72). Bu kelime diğer soru kelimeleri *kaç*, *kaçan*, *kalı*, *kaltı*, *kamı*, *kaçça* gibi soru kelimeleriyle ilişkilendirilmiştir (Gabain 1988: 72; Clauson 1972: 632a). Kelimenin aslı biçimi olan *kanyu* Kök Türk metinlerinde geçmez. Kök Türk alfabesiyle yazılmış metinlerde *kanta* (IrkBit 24), *kantan* (KT D 23), *kanı* “hani, nerede” ve *kaçça* “nereye” (IrkBit 42) şekilleri mevcuttur, buna karşılık *kanyu* kelimesi, ilk defa Uygur metinlerinde geçmektedir.

⁵⁴ TT III'teki bu cümlede geçen *ayı* “çok, fazla” kelimesinin *ayıg* kelimesinden geldiği düşünülmektedir (Erdal 1979a). Eski Türkçe'de *ayıg* kelimesi “kötü” anlamının dışında “çok, fazla” anlamında da geçmektedir. Erdal, “çok” anlamındaki kelimenin aslı ve /g/ ünsüzünün düştüğü şekilleri, Eski Türkçe metinlerin tasnifinde bir ölçüt olarak kullanmıştır. *ayı* şekli, geç dönem metinlerinde geçmekle birlikte, sadece birkaç metinde geçtiği ve Eski Türkçe'nin bütün safhalarında tanıklanamadığı için, metinlerin tasnif edilmesi ve tarihlendirilmesinde iyi bir ölçüt değildir.

Uygur metinleri, *kanyu* kelimesindeki /ñ/ ünsüzünün durumuna göre üç gruba ayrılabilir. Buna göre kelime, bir kısım metinlerde *kanyu*, Maniheist metinlerin genelinde *kani*, *kanta*, *kañça* ve *kantaran*, Budist metinlerin genelinde ise *kayu* şeklindedir.

kanyu kelimesindeki /ñ/ ünsüzü, bazı Uygur metinlerinde muhafaza edilmiştir. Bu metinlerin çoğu, Maniheist çevrede yazılmış metinlerdir. Ancak örneklerden de görüleceği gibi *kanyu* şekli, *Sekiz Yükmek* gibi Budist Uygur metinlerinde de geçmektedir:

ManTürkFrag'da *kanyu nom kanyu törü* (7); **M III 20**'de *kanyu kişi* (22); **M III 8,4**'te *kanyu kişi* (13); **M III 8,5**'te *kanyu kişi* (4); **TT II A**'da *kanyuda* (11); **ManWettPrinzen**'de *bu börk erdemi [munt]ag kim kanyu başka ursar* (13), *saphay erdemi muntag [er]ür kim kanyu adakinga [kedser]* (16); **DreiPrinzen**'de *kanyusı* (43), **Panc B**'de *kanyu* (3), **Sekiz**'de *kanyu* (70, 79, 119, 122, 276, 340).

Bu metinlerde *kanyu* kelimesinde /ñ/ ünsüzünün korunmuş olması, metinlerin Kök Türk yazıtlarına yakın bir tarihte yazıldığına kanıttır. Kelimenin /ñ/ ünsüzünü koruduğu metinlerin çoğu Maniheisttir. Ancak *Sekiz Yükmek*, Budist Uygur metinlerindedir. Öyleyse *Sekiz Yükmek*'in Londra nüshası, Maniheist metinlerle birlikte Uygur Türkçesi'nin en erken tarihli metinlerindedir (Laut 1986: 81).

Uygur Türkçesi'nde *kanyu* kelimesindeki /ñ/ ünsüzü, yukardaki metinlerin dışında /n/ ve /y/ ünsüzlerine ayrılarak *kayu* ya da *kanta*, *kañça* şekillerini almıştır. *kayu* şeklinin muadili olan *kani*, Uygur metinlerinde geçmez.

Maitrisimit'in ilk nüshası Sengim/Murtuk nüshasında *kanyu* kelimesindeki /ñ/ ünsüzü /y/ olmuştur. **MaitrSengim**'de *kayu dyan smar küçinte* (4 20), *kayusı söğüt et'özlüg* (73v 19) örneklerinde *kanyu* kelimesinin /ñ/ ünsüzü /y/ olmuştur.

Kök Türkçe ve Maniheist metinlerde gördüğümüz *kanta kañça* gibi *kanyu* ile ilişkilendirilen kelimeler, **Maitrisimit**'te de bulunur. **Gabain** (1988: 72), *kanyu*, *kanta*,

kanyu kelimesi bu eserlerin dışındaki bütün Uygur metinlerinde /fi/>/y/ değişimiyle kayu olmuştur. Bu kelime, Budist eserlerin genelinde kayu şeklindedir. Ancak M III 9, 4'te *kayu kişi* (14) gibi bazı Maniheist metinlerde de kayu kelimesine rastlanılır. Budist metinlerden de Maitrisimit, Sekiz, KP gibi eserlerde kayu yanında kanta, kança, kantaran kelimelerinde /n/ ünsüzüne sahip olan şekiller, diğer Budist metinlerde geçmez. Budist Uygur Türkçesi'nde kanyu kelimesi kayu olmuştur:

HamTouHou 26'da *s(e)n kayuka barsa* (9); **ZiemeVorr**'da *kayu tınlg* (7); **BT III**'te *kayu* (88); **BT I C**'de *kayu savıg uralım* (13); **BlockDruck**'ta *kayu-lar ol üç tip tiser* (38); **Agama I**'de *kayu erür* (18), **Agama II**'de *kayu-nı kılzar kılınç bolmaz kayu ol tip* (H-22); **Üçİtig**'de *kayu kiginç* (98a-6); **Beicht**'te *kayu ödün* (3); **AryaTrata**'da *kayu bilge* (66); **AYLeng**'de *kayu kişi* (18a-10); **AYFinch**'de *kayu süşük kirtgünç kongül-lüg tınlg-lar* (515-22); **AYStockh**'de *kayu tınlg-lar* (8); **BT VII A**'da *kayu-lar ol sekiz tip tiser* (A30/464); **BT VIII A**'da *kayu-ta yme neng bulçukmaz* (3-4); **Dharani**'de *kayu tınlg-lar* (28); **ShiminAbhi**'de *kayu tartguçı yöleşürüküngüz-ler* (2); **YuanHsin**'de *kayu bar-ınça sav-lar söz-ler kayu bar-ınça sakanç-lar* (226); **YuanSaddDharm**'da *kayu-tın kelir erdi. yana kayu-ka bardı-lar* (171); **Xuan VI**'da *kayu tözün-ler* (1318); **FoDing**'te *kayu tözün-ler oğlu tözün-ler kızı* (18); **Totenbuch**'ta *t(e)ngri tigüçi kayu-ta ol tip sakingu ol* (724); **TT IV**'te *kayu ödün* (45); **TT V**'te *kayu-lar ol on tip tiser* (2); **BT II**'de *kayu sözlegülük sav* (257).

kony

kony kelimesi, ilk defa Kök Türk alfabesiyle yazılmış yazıtlarda ve *Irk Bitig*'de geçer (KT D12, BK D11, IrkBit 27, 29). Kelime, Karahanlı Türkçesi'nde *koy*, Argu'da ise *kon* (DLT I 31 10-14) şeklindedir. Yazıtlarda /fi/ ünsüzüyle yazılmış kelime, Uygur Türkçesi'nde genellikle *koyn* şeklindedir. Clauson'a göre, /fi/ ünsüzü Uygur Türkçesi'nde genellikle /n/ ve /y/ ünsüzlerine ayrılmışken, *kony* kelimesinde metateze uğramıştır (Clauson 1957: 42). Bu bakımdan Uygur Türkçesi'nde *kony* kelimesindeki /fi/ ünsüzü, diğer kelimelere göre farklı gelişmiştir.

Uygur Türkçesi'nde *kony* kelimesindeki /ñ/ ünsüzü, Oğuz Türkçesi'ndeki duruma benzer bir gelişim göstererek /yn/ olmuştur.⁵⁷ Ünsüz, Uygur Türkçesi'nde sadece bu kelimeye /yn/, diğer kelimelerde ise bazen /n/, çoğunlukla da /y/ olmuştur.

kony kelimesi, M III 14 11, M III 5 25, TT IV A 55, TT VII 4-7, 14, 18, 19, 24, 32, 33, 39, 40, TT VIII P, HamTouHou 36, MaitrHami VII 61, MaitrSengim 74v 25, Xuan VII 1199, Tişastvustik ve Zieme 1974 metinlerinde *koyn* şeklindedir.

kony, Uygur Türkçesi'nde çok az metinde *kon* ve *koy* şekillerindedir. Budist metinlerden KP'de diğer kelimelerde /n/ ve /y/ şeklinde gelişen /ñ/ ünsüzü, *kony* kelimesinde Uygur Türkçesi'ndeki *koyn* şekline karşılık *koy* (III 1) olarak gelişmiştir. Kelime yine Tibet alfabesiyle yazılmış **BuddhKat**'ta da *koy* şeklindedir: *atın adğırın koyın yilkasın ... ıdalayur* (20).⁵⁸

köny-

“yanmak” anlamındaki *köny-*, Kök Türk ve Uygur yazıtlarında geçmez. *köny* kelimesi, ilk defa Uygur Türkçesi'nde palatal /ñ/ ünsüzünün /n/ ve /y/ ünsüzlerine ayrılmış şekilleriyle geçmektedir. Uygur metinlerinde *kön/köy-* kelimesi, genellikle *örten-* fiiliyle birlikte kullanılır.

köny-, Maniheist Uygur metinlerinde genellikle *kön-* şeklindedir: M I 7-17'de *könük-*, M III 6'da *könük-*, M III 8'de *kön'ür-*, M III 32'de *könür-*.

Maniheist Uygur metinlerinde genellikle *kön-* şeklinde geçen kelime, yine Maniheist metinlerde bazen *köy-* şeklinde de geçmektedir: M III 9 ve M III 14'te *köyür-*. Bu iki Mani metninde *köny-* fiilinin *köy-* olması, /ñ/ ünsüzünün bütün Maniheist metinlerde /n/ olmadığına işaret etmektedir. Üstelik M III 9 numaralı metinde /ñ/>y değişiminin

⁵⁷ /ñ/ ünsüzü Oğuz Türkçesi'nde *koyun* (<kony), *göyün-* (<köny-), *beyin* (<*benyi) gibi kelimelerde /yXn/ şeklindedir.

⁵⁸ Doerfer (1993: 129), *kony* kelimesinin **BuddhKat**'taki bu örnekte *koyın* şeklini aldığı iddia etmiştir. Ancak cümledeki diğer kelimelerden de anlaşılacağı üzere, *koyın* şekli, teklik 3. şahıs iyelik ekinden sonra yükleme hâl eki almış şekildedir. Bu sebeple **BuddhKat**'taki bu örneğe istinaden Uygur Türkçesi'nde *kon*, *koy* ve *koyın* şekillerinin dışında *koyın* şeklinin olduğu iddia edilemez.

köyür- kelimesinde /y/, *anıg* kelimesinde ise /n/ olarak gelişmesi, Uygur metinlerini /n/ ve /y/ ağızlarına ayırmanın güçlüğüne işaret etmektedir. Dolayısıyla bu iki metin, /ñ/>/y/ değişiminin olduğu zamanda, *kön-* şekline sahip olan yukardaki Mani metinlerinden daha sonra yazılmıştır denilebilir.

Uygur Türkçesi'nde *köny-* kelimesi, tıpkı M III 9 ve M III 14 numaralı Maniheist metinler gibi, Budist Uygur metinlerinin tamamında köy- olmuştur: BT XIII 12'de *koyük kōngül* (a 4), Ernte I'de *koygey* (49), Genzan'da *köyür-* (69), MaitrSengim'de *koyer örtēnür* (151-28), Totenbuch'ta *koymiş* (1130), TT I'de *köyür-* (70), TT V A'da *köyür-* (72), YuanSadDhar'da *koyür-* (127).

+kInyA

Eski Türkçe'de /ñ/ ünsüzü, yukarıdaki kelimelerin dışında *küçültme*, *sevgi* ve *kuvvetlendirme* ifade eden +kInyA ekinde (Erdal 1991) de vardır. +kInyA eki, Kök Türkçe'de sadece *azkanya* (Ton 9; KT D 34) örneğinde geçmiştir. Ek, Karahanlı Türkçesi'nde KB'de +kInA (3964, 5440, 6633), DLT'te ise +kIyA olmak üzere her iki şekle de sahiptir.

Kitabelerdeki +kInyA eki, Uygur Türkçesi'nin genelinde +kIyA olmuştur.⁵⁹ Bununla beraber, Maniheist Uygur metinlerinden M I 23, 32'de *birkinye* örneğinde ek aslı şekliyle yazılmıştır. Küçültme ekinin bu metinde yazıtlardaki gibi değişmemiş olması, diğer dillik ölçütlere göre de metnin yazıtlara yakın tarihlerde yazıldığını göstermektedir. Bu bakımdan M I 23, 32 numaralı metin en erken tarihli Uygur metinlerinden biridir.

Uygur Türkçesi'nde ek, M I 23,32 metnin dışındaki diğer metinlerde /n/ ve /y/ ünsüzlerine ayrılmıştır. +kInA sadece, biri Maniheist diğeri de Budist çevreye ait olan

⁵⁹ /y/ ünsüzünün bulunduğu kelimelerde bu ünsüzden önceki ya da sonraki /ı, i/ ünlüleri genelde yazılmaz. Uygur yazısında kelime içinde hem /ı, i/ ünlüleri hem de /y/ ünsüzü aynı işaretle temsil edildiği için imlâda bu aynı işaret üst üste yazılmaz ve böylece +kIA ya da +kyA şeklinde bir imlâ ortaya çıkar. Bazıları +k(i)yA şeklini +kIA olarak okuma eğilimindedirler (Gabain 1988: 105; Çağatay 1945: 126; Zieme 1969: 90). Ancak /y/ ünsüzünden önceki /ı/ ünlüsü büyük bir ihtimalle yazılmamıştır ve dolayısıyla eki +k(i)yA olarak okumak daha doğrudur.

iki Uygur metninde kullanılmıştır: Mani metinlerinden U 139'da *azkana* (5) örneğinde ek, +kInA şeklindedir.⁶⁰ Uygur Türkçesi'nde +kInA, ayrıca Budist metinlerden KP'de de geçer: *az-kına* (VII 6). Ancak KP'de ek, bu örnekteki şeklin yanısıra *bir-kye* (XXV 4) ve *yalnguş-k(i)ya* (XL/3) örneklerinde ise +kIyA şekline sahiptir.

Gabain'e göre +kInA eki, TT I'de de vardır: *aşnu-kına*, *amti-kına* (21, 151-152). Ancak Erdal (2004: 73), Gabain tarafından okunan +kInA şekline itiraz ederek, ekin +kI+çA yerine yanlış okunmuş olduğunu ileri sürer.⁶¹ TT I'deki bu iki örnek bir tarafa bırakılırsa, hem Maniheist hem de Budist Uygur metinlerinde küçültme eki sadece iki metinde +kInA şeklindedir.

Uygur Türkçesi'nde +kInyA eki, M I 23, 32 (+kInyA), U 139 (+kInA) ve KP (+kInA ~ +kIyA) dışındaki bütün Maniheist ve Budist metinlerde +kIyA olmuştur. Ekin /ñ/ ünsüzünün genellikle /n/ olduğu Maniheist metinlerde +kInA şeklini alması beklenirken, aksine yukarıdaki iki metnin dışında +kIyA şeklindedir: M II 8'de *kiçigk(i)yem* (13), *özk(i)yem* (4), ME I 31/32'de *katgkıya*, TT III'te *t(e)rkk(i)ye* (120), ManWettPrinzen'de *kiçi(g)k(i)ye* (46)⁶², M I 7-17'de *katıgkıya*, M III 28'de *kiçigkiye*, Pothi.

+kInyA, KP dışındaki bütün Budist metinlerde +kIyA'dır:

FoDing'de *yinçge-ky-e üjik üze* (89); Genzan'da *oglan-ky-a-lar* (56); RaschmannZieme'de *ançak(i)y-a* (7b 4); Trimşika'da *az-k(i)y-a* (5); Ernte II'de *oglan-k(i)y-a-lar* (21), *togan-k(i)y-a-lar* (29); WarnkeKolophon'da *azk(i)y-a tenginçe* (3); MaitrSengim'de *katagsz az-k(i)y-a mengi-ke* (168 3), *muna amti yaguru-k(i)ya öd erür* (7v 14); MaitrHami'de *bir-k(i)y-e*; Agama I E'de *kişi-ler azk(i)y-a seringler* (6); BTT II'de *uçuz-ky-a* (924); Totenbuch'da *az-ky-a az-ky-a yaruk köşünür* (56); BT XIII 16'da *t(e)rk-k(i)y-e* (2); BT XIII 15'te *ança-k(i)y-a* (1), *bir-k(i)y-e nom* (15); Xuan VI'da *az-k(i)y-a kiçig-k(i)y-e* (1520), *kiçig-ky-e* (1595); Xuan VII'de *kiçig-ky-e*

⁶⁰ Bu Mani metnindeki *azkına* örneğini Peter Zieme, BT V'te 175. dipnotta belirtmiştir.

⁶¹ Metnin tıpkıbasımı görülemediği için, ekin +kInA mı yoksa Erdal'ın ifade ettiği gibi +kI+çA mı olduğu tespit edilememiştir.

⁶² ManWettPrinzen'de +kIyA ekinin yanında kanyu şekli de var.

(135), *suv-ky-a* (208), *azrakça-ky-a* (772), *oglan-ky-a-lar* (1569), *az-ky-a ed t(a)var* (1574), *az-ky-a buşı* (1578), *iyin-ky-e* (1580); AYLeng'de *t(e)rk-key-e üdün* (III/19a-6)⁶³; BT XIII 12'de *ögük(k)ey-em* (d 98), *kenç-ky-e-ning körk-ky-esin* (e 28), *uz-ky-a öç-leding* (k 141), *ögükk(i)y-em kanta ol* (n 157).⁶⁴

Eski Türkçe'de bu kelimelerin dışında birkaç kelimedede daha /f/ ünsüzü tasarlanmaktadır. Clauson (1972: 352a), Uygur Türkçesi'nde geçen *müyüz* "boynuz" kelimesinin /f/ ünsüzüne sahip **binyi* isminden +z çokluk ekiyle yapılmış bir isim olduğu düşünülmektedir. *müyüz*, sadece Budist Uygur metinlerinde vardır: BT I B'de *müyüz* (172), TT I'de *müyüz* (5-43) ve Totenbuch'ta *müyüz* (357). Muhtemelen *müyüz* kelimesiyle ilişkili başka bir kelime de miyi "beyin" kelimesidir. Bu kelime de **binyi* olarak tasarlanmıştır (Clauson 1972: 348b-349a). Uygur metinlerinde *miyi*, Maitrisimit'te geçer: MaitrSengim'de *miyilerin sançısu yiyür-ler* (68 15).

Kök Türk alfabesiyle yazılmış IrkB'de geçen *turnya* kelimesi, TT VIII P'de *turya* (29) olmuştur.

Clauson (1972: 773a) ve Erdal (1991: 295), Xuan VII'de geçen *moymal-* (1956) "şaşırmak" (<**bony-*, **boy-*, **moy-*) kelimesinde /f/ ünsüzü tasarlamışlardır.

Sonuç olarak Uygur Türkçesi'nde /f/ ünsüzünün gelişimi hakkında şunları söylemek mümkündür. Uygur metinleri /f/ ünsüzünün durumuna göre dört gruba ayrılabilir:

1. /f/,
2. /yn/,
3. /n/,
4. /y/.

Kök Türkçe'deki /f/ ünsüzü daha çok Maniheist çevrede yazılmış metinlerden oluşan bazı erken ya da klasik Uygur metinlerinde korunmuştur. *kanyu* soru kelimesindeki /f/

⁶³ Uygur Türkçesi'nde genelde +klyA şeklinde olan ekin ilk hece ünlüsü, iki yerde genişlemiştir. AYLeng ve BT XIII 12'de *ögü(k)key-e* (d 98) örneğinde küçültme eki +keye şeklindedir.

⁶⁴ BT XIII 12'de Zieme'nin *mung key-e* (i 131) "sıkıntı, keder, tasa" şeklinde okuduğu kelime, *mung-key-e* olarak da okunabilir. Zieme bu ibareyi, aynı anlama gelen Tü. *mung* ile Mo. *keye* kelimelerinin eş anlamlı kullanımı olarak ele almıştır. *key*, bugün Teleüt, Şor, Altay, Sagay ve Hakas Türkçelerinde *kene*, *kine*, *kenen* şekilleriyle yaşamaktadır. Belki bu lehçelerdeki biçim Mo. *genü* biçimi olabilir ama ETÜ.'deki /y/'li biçim dikkate alındığında **keny* biçimi tasarlayıp >key değişimini çıkarabiliriz.

ünsüzü, Maniheist çevreye ait **ManTürkFrag**, **M III 20**, **M III 8**, **TT II A**, **ManWettPrinzen**, **DreiPrinzen**, **Panc B** ve **U 140** ile erken Budist metinlerinden **Sekiz**'de korunmuştur. /ñ/ ünsüzü yine **M I 23,32**'de *birkiye* örneğinde *+kInyA* küçültme ekinde de korunmuştur. /ñ/ ünsüzü, bunların dışında kalan Uygur metinlerinde ya /n/ ya da /y/ olmuştur. Bu sebeple /ñ/ ünsüzünün korunduğu Uygur metinlerinin yazılış tarihleri, Kök Türk yazıtlarına yakındır.

/ñ/ ünsüzü Uygur metinlerinde genellikle /y/ tarafındadır. Ancak /ñ/ ünsüzüne göre, birçoğu Maniheist çevrede yazılmış olan bazı metinler /n/ tarafındadır. Bununla birlikte Maniheist çevrede yazılmış bütün metinlerin /n/ tarafında olmadığı, ünsüzün /y/ olduğu örneklerden anlaşılmaktadır. Hatta bazı Mani metinlerinin /ñ/ ünsüzünden gelişen /y/ ve /n/ ünsüzlerini bir arada bulundurdukları görülmektedir: **M III 14** (*anıg*, *köyür-*, *koyın* şekilleri), **Sekiz** (*kanyu*, *kayu*, *anıg* şekilleri), **KP** (*kayu*, *kança*, *kanta*, *çıgay*, *azkına birkiye*), **BT V 22** (*çıgay*, *anıg*), **M I 7-17** (*könük-*, *katıgkaya*).

kanyu soru kelimesinde /ñ/ ünsüzünü korumuş olan metinler, diğer kelimelerdeki /ñ/ ünsüzü bakımından /n/ ve /y/ tarafındadır. *kanyu* şekline sahip olan metinlerin diğer kelimelerdeki durumu şöyledir:

DreiPrinzen'de ay(ı)g (58), **ManWettPrinzen**'de kiçi(g)kye (46), **TT II A**'da *anıg* (23). Yine altı kez *kanyu* örneğine sahip Budist Uygur metinlerinden **Sekiz Yükmek** adlı eserde 12 kez *kayu* örneği vardır (Laut 1986: 81).

Eğer Eski Türkçe metinler, /ñ/ ünsüzüne göre /n/ ve /y/ ağızlarına ayrılacaksa, o zaman /ñ/ ünsüzünün hem aynı çevreye ait metinlerde hem de aynı metinde tek şekli değil de farklı şekilleri bulundurması ne ile açıklanacaktır? Ünsüzün daha çok Maniheist metinlerde /n/ olduğu doğrudur; ancak aynı metinlerde /y/ ünsüzü de bulunmaktadır. Maniheist metinlere atfen ifade edilen /n/ şekli, bazı Budist metinlerde de geçmektedir. **KP**, **Maitrisimit**, **Sekiz** gibi Budist metinler /n/ ünsüzü yanında /y/ ünsüzünü de yansıtırlar. /ñ/ ünsüzünden gelişen /n/ ve /y/ ünsüzleri, Eski Türkçe'de ağızların tasnifinde bir ölçüt olarak ele alınsa da (Gabain 1988; Zieme 1969), /n/ tarafında olan metinlerin daha erken tarihli oldukları da ihmal edilmemelidir (Räsänen 1949: 206; Laut

1986; Erdal 1991: 48). Nitekim /ñ/ ünsüzünün /n/ olduğu metinlerin diğer dilsel ölçütler bakımından da eskicil özellikler göstermesi bu görüşün doğruluğunu kuvvetlendirmektedir.

/ñ/ tarafında olan metinler:

Zieme Man-Türk Frag, M I 23,32, M III 20, M III 8, TT II A, ManWettPrinzen, Drei Prinzen, Pancatantra ve Sekiz.

/yn/ tarafında olan metinler:

M III 14 11, M III 5 25, TT IV A 55, TT VII 4-7, 14, 18, 19, 24, 32, 33, 39, 40, TT VIII P, HamTouHou 36, MaitrHami VII 61, MaitrSengim 74v 25, Xuan VII 1199, **Tişastvustik** ve **Zieme 1974** (sadece *koyn* (<kony) kelimesinde).

/n/ tarafında olan metinler:

LeCoqChuast (anıg) ZiemeHuast (anıg), M III/14 (anıg, koyn, köyür-), M I 5-7 (anıg), M I 7-17 (könük-, katıgkıyan), M I 32-37 (anıg), M III 7 (anıg), M III 1 (anıg), BT V 22 (anıg, çıgay), M III 6 (könük-), M III 32 (könür-), TT I (aşnu-kına), Zieme 1969 (azkına), Sekiz (anıg), MaitrSengim (kanta, kaçça ile birlikte), KP (azkına, birkye).

/y/ tarafında olan metinler:

/ñ/ ünsüzü Uygur Türkçesi'nde klasik ve geç dönemlere ait bütün metinlerde /y/ tarafındadır.

1.2.5. /~/g/ Nöbetleşmesi

Türk dilinin hem tarihî hem de çağdaş lehçelerinde /g, m, n, v, y/ gibi ünsüzlere değişmiş olan / / ünsüzü (Räsänen 1949; Çağatay 1954), Eski Türkçe'de genel olarak fazla bir değişikliğe uğramamıştır. / / ünsüzü Kök Türk alfabesinde özel bir işaretle gösterilmiş, Uygurlar tarafından kullanılan alfabelerde ve Arap alfabesiyle yazılmış İslamî metinlerde ise /n/ ve /g/ ünsüz harflerinin birleşimiyle temsil edilmiştir.

Damaksıl / /, Kök Türk yazıtlarında zaman zaman ünlüler arasında ve kelime sonunda /g/ ile yazılmıştır (T. Tekin 1968: 92). Kök Türk yazıtlarında damaksıl / /, genel olarak teklik ve çokluk 2. şahıs iyelik ekleri (+(X) ~ (X)g; +(X) Xz ~ +(X)gXz), fiillerin yine bu şahıslara ait çekimleri, ilgi hâl eki (+(X) ~ +(X)g) ve kelime kökünde /g/ ünsüzüyle değişkenlik göstermiştir.

bardı ız (O 12) ~ *bardıgız* (KT GD), *ölsiki* (KT G 6) ~ *ölsikig* (KT G7), *törügin* (BK D 20) ~ *törü in* (KT D24), *edgüg* (KT D 24; BK D 20) (~ *edgü*), *ertig* (BK K 7) (~ *erti*), *ertigiz* (KT K 9) (~ *erti iz*), *kigürtüg* (BK D 19) (~ *kigürtü*), *bodumug atı küsi* (KT D 25) (~ *bodumı*).

Yazıtlarda ve bazı Uygur metinlerinde görülen damaksıl / / ünsüzünün yazımındaki düzensizliği (/ /~g/) belli bir sebebe bağlamak mümkün değildir. Yazıtlarda aynı cümle içinde bile damaksıl / / ünsüzü hem / / hem de /g/ ile yazılmıştır: *eli in törügün* (KT D 22). Dolayısıyla damaksıl / / ünsüzünün zaman zaman /g/ ile yazılmış olması, belli bir sistem içinde meydana gelmiş değildir. Ancak / /~g/ nöbetleşmesinin teklik ve çokluk 2. şahıs iyelik ve fiil çekimlerinde görülmesi, buna karşılık ünsüzün bulunduğu diğer yerlerde genellikle / / ile yazılması, iki ünsüz arasındaki nöbetleşmenin belli eklerle sınırlı kaldığını göstermektedir.

Türk dilinin bazı tarihî ve çağdaş lehçelerinde / / ünsüzü, kendisine yakın ünsüzlere değişmiştir. Kök Türk yazıtlarında ve bazı Uygur metinlerinde sınırlı yerlerde meydana gelmiş olan bu değişim, Türk dilinin diğer tarihî dönemlerinde de bulunmaktadır. Kâşgarlı, / / ünsüzünün Argular tarafından /g/ ünsüzüne değiştirildiğini ifade eder:

“... ikinci şahısta genizden gelen ڪ ile *tapındıg* ... denir. Argu boyunun bir takım kelimelerinde ikinci şahsın ڪ harfi Ğ harfine çevrilerek *tapındug* denir, “tapındın” demektir. Yine Arguların “sen onu kaçırdın” anlamına olan *sen anı kaçurdug* sözleri de böyledir. Kural bütün fiillerde birdir; değişmez. Genizden gelen ڪ asıldır, Ğ getirmek yakışsızlıktır.” (DLT II, 167-168).

Kâşgarlı'nın Argular için verdiği bu bilginin yanısıra DLT'te / / ünsüzü birçok kere /g/ ile yazılmış ya da tamamıyla kaybolmuştur: *sa un* ~ *sagun* (I, 403,3), *si il* ~ *sigil* (I, 394), *te rim* ~ *terim* (I, 396,3), *yagan* (III, 29) (Uyg. *ya a*). Yine Codex Cumanicus'ta damaksıl ünsüzü, *a ar* ~ *agar*, *yalgız*, *yalguz* ~ *yal uz* örneklerinde görüleceği gibi

ünlüler arasında /g/ olmuştur. Tıpkı tarihî Türk dilinin bazı dönemlerinde olduğu gibi Tatar Türkçesi'nde de çokluk 2. şahısların fiil ve iyelik çekimlerindeki damaksıl / / ünsüzü, /g/ dir: bildigiz, aldığız, bilsegiz, öyigiz vb. gibi (Ercilasun 1996: 147). Ünsüz, Osmanlı, Azerbaycan, Balkar, Kazan, Altay, Karaçay, Özbek gibi çağdaş Türk lehçelerinde de /g, m, n, v/ ünsüzlerine değişmiştir.⁶⁵

/ /~g/ nöbetleşmesi, Kök Türk yazıtlarının yanısıra bazı Uygur metinlerinde de bulunmaktadır. İki ünsüz arasındaki nöbetleşmenin ünsüz değişimi ya da imlâya ait bir özellik mi yoksa diyalekt unsuru mu olduğu belli değildir. Yazıtlarda ve aşağıda gösterileceği gibi bazı Uygur metinlerinde görülen / /~g/ nöbetleşmesinin hangi sebeplerden ötürü meydana geldiği konusunda kesinlik yoktur. Damaksıl / / ünsüzünün bazen /g/ ile yazılması, ünsüzün bugün Tatar, Balkar, Kazan, Altay gibi çağdaş Türk lehçelerinde olduğu gibi /g/ ünsüzüne değişmesi olarak kabul edilebilir. Nitekim T. Tekin, Kök Türkçe'de damaksıl / / ünsüzünün /g/ ile yazılışını, "*ünsüzün denasalizationu*" şeklinde değerlendirerek ünsüz değişimiyle açıklamıştır (Tekin 1968: 92-93). Zieme de kimi Maniheist metinlerdeki / /~g/ nöbetleşmesini ünsüz değişimi şeklinde ele almıştır (Zieme 1969: 177). Çağatay "*sesi, ses teşkili bakımından damak kapanma fonemlerinden g, g, k, q'larla pek yakın münasebette bulunduğundan, eski lehçelerimizde bile bazen yerini g sesine terkettiğini görüyoruz*" diyerek ünsüz değişiminden söz eder (Çağatay 1954: 15).

Röhrborn, Eski Türkçe'de / / ~ /g/ nöbetleşmesinin bazı ağızlarda meydana gelen / />/g/ değişmesinin bir sonucu olduğunu düşünür (Röhrborn UW I 1977: 14). Buna karşılık Ş. Tekin ve Laut, Maitrisimit'teki örneklerden hareket ederek, / / ünsüzünün /g/ ile yazılışının tamamıyla imlâya ait bir özellik olduğunu iddia ederler. MaitrSengim'de / / ünsüzü, zaman zaman /K/ ile karşılanmıştır. Ancak MaitrSengim'de kalın sıradan kelimelerde damaksıl / / ünsüzü için /Q/ kullanılmamıştır. Ş. Tekin, MaitrSengim'de / / ünsüzünün /K/ ile yazılışını "alışılmadık ve sorunlu" olarak değerlendirmiş ve bunun imlâya ait bir yanlışlık olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur (Ş. Tekin 1980: 13). Ş. Tekin, damak ünsüzünün /g/ ile yazımını kusurlu yazım "*defektive schreiben*" olarak adlandırmış ve metnin transliterasyonunda /K/ ile yazılmış olan / / ünsüzünü /NK/

⁶⁵ Damaksıl / / ünsüzünün Türk dilindeki durumu hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Räsänen 1949: 196-200, Çağatay 1954: 15-30.

şeklinde düzeltilmiştir. Laut da sadece /K/ ile gösterilen işaretin damaksıl / / ünsüzünü karşıladığını ifade ederek, ünsüz değişmesinden çok imlâyla ilgili bir konu olarak değerlendirmiştir (Laut 1986: 71-72).

Damaksıl / / ünsüzü, sadece MaitrSengim gibi Budist çevrede yazılmış metinlerde /g/ ile yazılmış değildir. Bazı Manihesit metinlerde de özellikle 2. şahıslardaki damaksıl / / ünsüzü, /g/ ile yazılmıştır. / / ünsüzünün Kök Türk yazıtları ve Uygur metinlerinin yanısıra Türk dilinin diğer tarihî ve çağdaş alanlarında da /g/ ile yazılmış olması, durumun imlâdan çok ünsüz değişmesiyle ilgili olduğuna işaret etmektedir. Nitekim / / ünsüzünün /g/ ile yazıldığı Uygur metinleri, diğer dil özellikleri bakımından da Kök Türk yazıtlarına yakın bir tarihte yazılmıştır. Başka bir ifadeyle teklik ve çokluk 2. şahıslara ait iyelik ve fiil çekimlerindeki damaksıl / / ünsüzü, klasik ya da geç döneme ait metinlerin hiçbirinde /g/ ile yazılmamıştır. Dolayısıyla / / ~ /g/ nöbetleşmesinin yaşandığı Uygur metinleri, Kök Türk yazıtlarıyla ortak özelliğe sahiptir.

/ / ~ /g/ nöbetleşmesi, sadece yazıtlarda görülen bir özellik olarak ifade edilmiş olsa da (Gabain 1988: 193, 217), bazı Uygur metinlerinde de bunun örneklerine rastlanmaktadır (Erdal 2004: 80). Bazı Maniheist metinler, Tunhuang'da bulunmuş olan metinlerin bazıları ve bazı erken Budist Uygur metinlerinde / / ünsüzü zaman zaman /g/ ile karşılanmıştır. Heilk I gibi geç dönem metinlerinde de / / ünsüzünün /g/ ile yazıldığı örnekler vardır ancak bu metinlerdeki örnekler yapı bakımından Kök Türkçe ve erken dönem metinlerindeki örneklerden farklıdır.

Kök Türk yazıtları ve bazı Uygur metinlerindeki / / ~ /g/ nöbetleşmesi sadece fonetik bir gelişme değil aynı zamanda şekil bilgisine ait bir özelliktir (Erdal 2004: 80). Erken Uygur metinlerinde / / ünsüzü genel olarak teklik ve çokluk 2. şahıs iyelik ekleri ile bu şahısların iyelik kökenli şahıs eklerinde /g/ ünsüzü ile nöbetleşirken, geç dönem metinlerinde daha çok kelime kökünde iki ünlü arasında meydana gelmektedir.

Uygur metinlerini / / ~ /g/ nöbetleşmesi bakımından kronolojik tasnife tabi tutmak mümkün değildir. Bu iki ünsüz arasındaki nöbetleşme, genel olarak erken dönemde yazılmış metinlerde görülmekle birlikte, bu dönemdeki metinlerin tamamında yoktur.

Mesela en erken Uygur metinlerinden 763 tarihli TT II A'da // ünsüzü /NK/ ile yazılmıştır: *il-ingiz* (9). Bunun gibi klasik öncesi dönemde yazılmış Maniheizt metinlerin birçoğunda damaksıl // ünsüzü, /g/ ile nöbetleşmemiştir. Ancak yazılış tarihleri 8-11. yüzyıl diliminde olan metinlerin bir kısmında damaksıl // ünsüzü sızıcılaşmıştır.

Uygur Türkçesi'nde // ~ /g/ nöbetleşmesinin olduğu metinler şunlardır:

M II 1'de *kirtünü* (31) ve *küdüglii ert(i) (i)zler* (27) örneklerinde // ünsüzüne sahip olan iyelik ekleri, *manga yükünügler* (13) (<yükünü ler); Panc B3'te *kanyudun keltig* (7) (<kelti) örneklerinde // ünsüzü /g/ ile yazılmıştır.

İlk Budist Uygur metinleri (Laut 1986) ya da klasik öncesi döneme ait metinler (Erdal 2004) arasında değerlendirilen *MaitrSengim*'de damaksıl // ünsüzünün durumu diğer Uygur metinlerine göre daha karmaşıktır. *MaitrSengim*'de aynı kelimeler bile hem // hem de /g/ ile yazılmıştır: *körü* (23 v 15) ~ *körüg* (18 v 24). Laut, *MaitrSengim*'de // ünsüzünün sadece ince sıradan /K/ ile temsil edildiğini, kalın sıradan /Q/ ile hiçbir zaman temsil edilmediğini ifade etmiş olsa da (Laut 1986: 72) metinde zaman zaman /Q/ ünsüsü de damaksıl // ünsüzünü temsil etmiştir.

MaitrSengim'de emir kipinin 2. şahıs eklerindeki damaksıl // ünsüzü, /K/ ile yazılmıştır: *körüg* (18 v 24) (<körü), *unitmag* (18 v 2) (<unitma), *inigler* (137 v 6) (<ini ler), *körügler* (137 v 6) (<körü ler), *kanturug* (135 v 10) (<kanturu), *ukuglar* (35 v 16) (<uku lar).

MaitrSengim'de teklik ve çokluk 2. şahıs iyelik eklerindeki damaksıl // ünsüzü de /K/ ile yazılmıştır: *kanıg* (161 r 31) (<kanı), *biligig* (161 v 4) (<biligi), *ogluguz* (38 r 2) (<oglu uz), *kutuguz* (143 r 6) (<kutu uz), *sevdükügüz-ler* (137 r 7) (<sevdükü üzler), *ünügüz-ler* (137 v 9) (<ünü üzler).

MaitrSengim'de ilgi hâl ekindeki damaksıl / / ünsüzü de bazen /K/ ile yazılmıştır: *maytri-nig* (11 v 9) (<maytri-nı), *bay(a)gut-nug* (92 v 5) (<bayagut-nu), *t(e)ngrinig* (134 r 1) (<te rini).

MaitrSengim'de bu eklerin yanısıra kelime kök ya da gövdelerinde bulunan damaksıl / / ünsüzü de bazen /K/ ile yazılmıştır: *neg* (128 r 25) (<ne), *terig* (39 r 5) (<teri), *öglüg ögsüz* (131 r 10) (<ö lüg ö süz), *ögreki* (71 r 29) (<ö reki).

Laut, MaitrSengim'deki durumu imlâ ile izah etse de metinde damaksıl / / ünsüzünün aynı zamanda /NK/ ile de gösterilmiş olması, bunun imlâ ile açıklanamayacağını göstermektedir. Şayet imlâ ile ilgili olsaydı bütün damaksıl / / ünsüzleri /K/ ile yazılırdı. Dolayısıyla MaitrSengim'de / / ~ /g/ nöbetleşmesi, imlâyla ilgili değil, tamamıyla Kök Türk yazıtlarında görülen nöbetleşmeyle alâkalıdır.

Uygur Türkçesi'nde / / ~ /g/ nöbetleşmesi, Tunhuang'da Bin Buddha Mağaralarında bulunmuş olan metinlerde daha fazladır. Bazin (1991) ve Hamilton (1986) tarafında 9-10. yüzyıllara tarihlendirilen bu metinlerde damaksıl / / ünsüzü sıkça /g/ ile yazılmıştır:

En geç 11. yüzyılın başlarına tarihlendirilen KP'de damaksıl / / ünsüzü *ögtün* (XXXVII/5) (< ö dün) “önden, önde” örneğinde /g/ ile yazılmıştır. Yine 10-11. yüzyıllara tarihlendirilen **HamTouHou 21**'de *siler-ning esenigizlerni* (5) (<eseni izlerni) ve *sözledügüz* (9) (<sözledü üz) örneklerinde / / ~ /g/ nöbetleşmesi vardır. HamTouHou 21, örneklerden de anlaşılacağı üzere dar ünlülerin yuvarlaklaştığı ve *siler* (<sizler) gibi ağız özelliklerinin bulunduğu bir metindir. **HamTouHou 16**'da *mugsuz bay bolzun* (9) (<mu suz), *kig(i)şlig bilig* (12) (<kingiş+lig), *yürüg* (13) (<yürü); **HamTouHou 18**'de *minig* (6) (<meni), *avige* (4) (<evi e) örneklerinde damaksıl / / ünsüzü /g/ ile yazılmıştır.

Maitrisimit'in 1067 yılında kopya edilen Hami nüshasında da / / ~ /g/ nöbetleşmesi vardır. **MaitrHami**'de *tül-nüg tüşi* (11, 3a-4) (<tülnü tüşi), *erdiningiznig ...* (11, 13b-8) (<erdemi izni), *katunnug başı* (11, 8a-16) (<katunnu başı), *mig yapırgaklag* (11, 9a-14) (<mi), *köngülüg* (11, 12a-14) (< (senin) kö ülü), *boşguntug* (15b-25)

(<boşguntu), *tınlaglarınıg* (16, 6b 2) (<tınlıglarnı) örneklerinde damaksıl / / ünsüzü /g/ ile yazılmıştır. MaitrHami'deki / / ~ /g/ nöbetleşmesini daha erken tarihli MaitrSengim nüshasının tesiriyle açıklayabileceğimiz gibi 11. yüzyılın ortalarında yazılmış metinlerde nöbetleşmenin devam etmesiyle de açıklayabiliriz. Nitekim MaitrHami ile birbirine yakın yüzyıllarda yazılmış KP'de de damaksıl / / ünsüzü /g/ ile yazılmıştır. Dolayısıyla Uygur Türkçesi'nde / / ~ /g/ nöbetleşmesi 11. yüzyılın sonlarına kadar görülmektedir.

Uygur Türkçesi'nde daha sonraki yüzyıllarda yazılmış metinlerde / / ~ /g/ nöbetleşmesi görülmez. Sadece Scharlipp'te *bilig-ler* (6) (<bili ler) örneğinde / / ünsüzü /g/ ile yazılmıştır. 11. yüzyılın ortaları ya da sonlarından sonra yazılmış bütün Uygur metinlerinde hem ekler hem de kelime köklerindeki / / ünsüzü /NK/ ile yazılmıştır. Dolayısıyla Kök Türkçe'de görülen / / ~ /g/ nöbetleşmesi, Uygur Türkçesi'nde 11. yüzyılın sonlarına kadar yazılmış metinlerde zaman zaman ortaya çıkmış, bu yüzyıldan sonra yazılmış metinlerde ise tamamıyla ortadan kalkmış, damaksıl / / ünsüzü /NK/ ile gösterilmiştir.

Geç dönem metinlerde bazı kelimelerdeki damaksıl / / ünsüzü, /g/ ünsüzüne değişmiştir. Ancak bu dönem metinlerindeki / / > /g/ değişimi, yapı bakımından erken dönem metinlerindeki nöbetleşmeden farklıdır. Erken dönem metinlerinde / / ünsüzü, daha çok teklik ve çokluk 2. şahıs iyelik ekleri, iyelik kökenli 2. şahıs ekleri ve ilgi hâl ekinde /g/ ünsüzüyle nöbetleşirken, geç dönem metinlerinde kelime kökünde ünlüler arasında /g/ ünsüzüne değişmiştir. Diğer bir ifadeyle klasik ve geç dönem metinlerinde bu eklerdeki / / ünsüzü düzenli olarak / / ile yazılmıştır. Dolayısıyla klasik öncesi döneme ait kimi Uygur metinlerinde çoğunlukla bazı eklerde görülen / / ~ /g/ nöbetleşmesi, Erdal'ın da ifade ettiği gibi sadece fonetik bir durum değil, belirli eklerde meydana gelmiş olması sebebiyle aynı zamanda morfolojik bir durumu da yansıtır.

Sonuç olarak Kök Türk yazıtlarında düzensiz bir dağılım gösteren bazı eklerdeki / / ünsüzü, klasik öncesi dönemde yazılmış bazı Uygur metinlerinde de zaman zaman /g/ ile yazılmıştır. Uygur metinlerinde bu eklerdeki / / ~ /g/ nöbetleşmesi, 11. yüzyılın sonlarına kadar yazılmış metinlerde görülmektedir. Ancak / / ~ /g/ nöbetleşmesi 8-11.

yüzyıllar arasında yazılmış bütün Uygur metinlerinde görülmez. Bu anlamda Uygur metinlerinde / / ünsüzü, tıpkı Kök Türk yazıtlarında olduğu gibi zaman zaman /g/ ünsüzüyle yazılarak istikrarsız bir dağılım sergilemektedir. Hem Kök Türk alfabesinde / / ünsüzü için özel bir işaretin varlığı, hem de Uygur alfabesinde ünsüzün /ñ/ ile gösterilmiş olması, bu metinlerdeki / / ~ /g/ nöbetleşmesinin imla özelliği olmadığına işaret eder. Bunu, belli bir boya ait ağız özelliğinin 8-11. yüzyıllarda yazı diline hakim olmasıyla açıklayabiliriz.

Uygur Türkçesi'nde / / ünsüzünün zaman zaman /g/ ile yazımının klasik öncesi dönemde yazılmış metinlerde görülmesi, buna karşılık daha sonraki yüzyıllarda yazılmış metinlerde bulunmaması, / / ~ /g/ nöbetleşmesinin görüldüğü metinleri Kök Türk yazıtlarına yaklaştırmaktadır. Bu metinler, diğer dil özellikleri bakımından da Kök Türk yazıtlarıyla büyük benzerlikler sergilemektedir. Dolayısıyla Kök Türk yazıtlarında istikrarsız şekilde /g/ ile yazılan / / ünsüzü, 11. yüzyıla kadar yazılmış bazı Uygur metinlerinde de aynı eklerde /g/ ile yazılmıştır. Uygur Türkçesi'nde klasik öncesi dönemde yazılmış şu metinlerde / / ~ /g/ nöbetleşmesi vardır ve en geç 11. yüzyılda yazılmışlardır: M II 1, Panc B3, MaitrSengim, KP, HamTouHou 16, 18, 21, MaitrHami ve Trimşi.

1.2.6. Metatez

Kelime içindeki ünlü veya daha çok ünsüz seslerin yer değiştirmesine dayalı ses olayına *metatez*, *yer değiştirme* ya da *göçüşme* adı verilir. Dillerde metatez daha çok yan yana olan seslerde meydana gelir. Birden fazla heceli kelimelerde ya da eklerde bazı sesler yan yana geldiklerinde telaffuzu zor olan söyleyişi gidermek amacıyla dil, kendi içinde bir değişime gider ve seslerin yerini değiştirme ihtiyacı duyar. Bu tür yer değiştirmelere *yakın metatez*, yan yana olmayan, kelime içinde uzak seslerde meydana gelen yer değiştirmelere ise *uzak metatez* denir.

Metatez Türk dilinin hemen hemen bütün tarihî ve çağdaş lehçelerinde görülen bir ses olayıdır. Türkçe'de metatez, bilhassa /l, r/ gibi sızıcı ünsüzlerin bulunduğu kelimelerde daha sık görülür ve bunun Türk dilinde çok sayıda örneği vardır (Eren 1953: 161-180).

Türk dilinin ilk yazılı kaynakları olan Kök Türk yazıtlarında metateze rastlanmaz. Bununla birlikte yazıtlarda *balbar* “öldürülen düşman heykeli” (Tuva III-3) (<*barbal*) ve *arkış erdem* “alkış (ve) erdem” (Tuva 14) (<*alkış erdem*) örneklerinde metatez olduğu düşünülmektedir (Tekin 2000: 78). Ancak yazıtlardaki bu örneklerde metatez mi yoksa Eski Türkçe’de bazı metinlerde /r/ ve /l/ ünsüzlerinin yazımında görülen değişkenlik mi olduğu belli değildir. Yine Uygur Türkçesi’nde ancak belli bir tarihten sonra metateze uğrayan *ortu*, *erdem* gibi kelimelerin yazıtlarda aslı şekilleriyle geçmesi, bu dönemde metatezin olmadığını göstermektedir.

Uygur Türkçesi’nin bütün safhalarında metateze rastlanmaz. Erken ya da klasik öncesi dönemde yazılmış Uygur metinlerinde metatez yoktur. Buna karşılık klasik ve geç tarihli metinlerin en belirgin dil özelliklerinden biri, metatezdir. Eski Türkçe metinleri dillik ölçütler bakımından tasnif eden ya da tarihlendiren Erdal (1979b) ve Doerfer (1993), metatezin olduğu metinleri erken, olmadığı metinleri ise geç tarihte yazılmış kabul etmişlerdir.

Maniheist çevrede yazılmış Uygur metinlerinin büyük çoğunluğunda metatez görülmez. Yine erken tarihli Budist Uygur metinlerinde de hiçbir kelime metateze uğramamıştır. Ancak bu metinlerin dışındaki metinlerde, çoğunlukla /r/ ünsüzünün bulunduğu kelimelerde düzenli olarak metatez görünmektedir. Metatez genel olarak klasik öncesi Uygur metinlerinde yoktur, ancak klasik ve geç tarihli metinlerde metatez belirgin bir özelliktir.

Uygur Türkçesi’nde metatez, *ortu*, *erdem*, *yiltri-*, *yaltri-*, *yagmur*, *erngek*, *tırngak*, *ıngrak*, *ükli-*, *yogurt*, *üşk*, *buyruk*, *örtül-*, *kurtul-*, *yarlıg*, *üdle-*, *eskir-*, *ördek*, *tengri*, *sekri-*, *ögret-*, *kötrül-* kelimelerinde görünür.

erdem

“yiğitlik, güç, erdem” anlamındaki *erdem* kelimesi, *er* isminden +*DAm* ekiyle yapılmıştır (Gabain 1988: 46; Clauson 1972: 206 b; Erdal 1991: 68). Kelime, Kök Türk

yazıtları ile bazı Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde metateze uğramamıştır. Ancak bu kelime, birçok Uygur metninde metateze uğrayarak *edrem* şeklini almıştır. Hatta en geç tarihli Uygur metinlerinde metatezli *edrem* kelimesi, ünlü türemesiyle *edirem* şeklinde de geçmektedir.

Bazı Maniheist ve Budist metinlerinde erdem kelimesi metateze uğramamıştır. Maniheist çevrede yazılmış Uygur metinlerinden **Geschichte** (18), **ManWettPrinzen** (10), **M I 7-17**, **M III 28**, **M III 7**, **M III 16**, **Windgott**, **BT V 12 (6)**, **BT V 13 (2)** ve **BT V 24** metinlerinde metatezli değildir. Aynı şekilde Budist metinlerden **Sekiz**, **HamTouHou 5 (6)**, **MaitrHami 4 (1b 18)**⁶⁶, **MaitrSengim (2 28, 5v 22)**, **Saddharma (23)**, **Sukhavativyuha (8-4)**, **ShogaitoBeicht (25)** ve **TT VII 4** metinlerinde de erdem kelimesinde metatez yoktur.

Yukarıdaki metinler, eskicil diğer özelliklerinin yanı sıra erdem kelimesinde herhangi bir değişikliğin olmamasından dolayı, geç tarihte yazılmış olamazlar. Çünkü kelimenin Uygur Türkçesi'nde aşağıdaki metinlerde *edrem* şeklini almış olması, metatezli bu metinlerin yukarıdaki metinlerden daha sonra yazıldığını göstermektedir. Erdem, Maniheist çevrede yazılmış metinlerden sadece **Pothi**'de metateze uğramıştır. Bununla birlikte erdem kelimesi, daha çok Budist çevrede yazılmış Uygur metinlerinde metateze uğramıştır:

BT VIII A (401), **YüanHsin (310)**, **Xuan VII (92)**, **AYLeng (2a-20)**, **Buyan (680-10)**, **FoDing (3, 163)**, **MaitrHami**, **YüanSaddDhar (175)**, **Totenbuch (811)**, **KşantiWarnkeFragm (24)**, **BT II (280)**,⁶⁷ **TT I (9-65)**, **Pothi** ve **BT III**.

Yukarıdaki metinler içinde erdem kelimesi hem erdem hem de *edrem* olarak **MaitrHami** ve **BT II**'de geçmektedir. Diğer metinlerde her zaman *edrem* şeklindedir.

⁶⁶ **MaitrHami 4**'te *erdem* yanında *edrem* şekli de vardır.

⁶⁷ Tıpkı **Maitrisimit**'in **Hami** nüshası gibi **BT II**'de de hem *erdem* hem de *edrem* şekilleri vardır. Metinde *edrem* (280) yanında *erd(e)mliĝ* (1118) şeklinin de bulunması, metnin yazıldığı tarihlerde Uygur Türkçesi'nde metatezin tam anlamıyla yerleşmediğini göstermektedir.

ortu (<orta)

Uygur Türkçesi'nde metatezin görüldüğü diğer bir kelime de *ortu* kelimesidir. Kök Türk yazıtlarında *ortu* şeklinde geçen kelime, Uygur Türkçesi'nde bazı metinlerde de bu şekliyle kullanıldıktan sonra birçok Uygur metninde u>a değişimi sonucu *orta* şeklini almıştır.

Bu kelime, Uygur metinlerinin bazılarında *ortu* ya da *orta* şeklinde⁶⁸, birçoğunda ise metateze uğrayarak *otra* şeklindedir. Hatta daha geç tarihli Uygur metinlerinde bu kelime ünlü türemesi sonucunda *otıra/otura* şekillerinde de görünmektedir. Bu kelimenin metateze uğramadığı metinler, diğerlerinden daha erken tarihte yazılmışlardır. Başka bir deyişle, *ortu/orta* şekillerini kullanan Uygur metinleri, yazıtlara en yakın tarihte yazılmışlardır.

Uygur Türkçesi'nde *ortu* şeklinin bulunduğu metinler şunlardır:

HamTouHou 1'de *tün ortusu* (35), **MaitrSengim**'de *kün ortudın başlanıp* (6-1), **KP**'de *balık ortusınta* (LXX/7), **M III 4**'te *kün ortuda singar yil tursar* (27), **M III 24**'te *ögüz ortusınta* (15), **TT I A**'da *kün ortu ödün kün ortu yingak yuzlenip* (89), **USp 43**'te *ortusinga yrılıkamış* (8).

Yukardaki metinlerdeki *ortu* kelimesi, Uygur hukuk belgelerinden olan **USp 30**'da *orta* olmuştur: *altınka kaylalık ortaki yarık* (7). **USp 30**'daki bu örnek, *ortu* kelimesinin Uygur metinlerinde *otra* şeklinde metateze uğramadan önce *orta* şeklini aldığını göstermektedir.

⁶⁸ Yine yazıtlardaki *ortu* şeklini bulduran Uygur metinleri, *orta* şeklini bulduranlardan daha erken tarihli olmalıdır. Yazıtlarda *ortu* şeklinde geçen kelime, Uygur Türkçesi metinlerinde, metatezli yapı dışında, *ortu* ve *orta* şekillerine sahiptir. İlk defa Uygur metinlerinde ortaya çıkan *orta* şeklinin diyalekt farklılığından kaynaklanıp kaynaklanmadığı sorusu akla gelse de, *ortu* şeklinin Maniheist metinlerin dışında Budist metinlerde de görülmesinden dolayı bu, diyalekt farklılığından değil, bilakis ünlü değişmesinden kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı Uygur Türkçesi'nde *ortu* şeklinin geçtiği metinler, diğerlerine göre daha erken tarihlidir.

ortu kelimesi Uygur metinlerinde bu örneklerin dışında metatezlidir. Uygur Türkçesi'nde kelimenin metatezli şekillerini de dil gelişimi açısından tasnif etmek mümkündür. Buna göre *ortu* kelimesi, aşağıdaki Budist Uygur metinlerinde *otra* şeklindedir:

AYZieme 1977'de *yol otra-singa* (12), **BT VIII A**'da *otrasında* (58), *bir mandalning otrasında* (57), *balık uluş otrasında* (146), **BT VIII B**'de *başlağı otrası üzlünçüsü* (25), **ShiminAbhidharma**'da *otra* (52), **Xuan VII**'de *otra* (1123).

Maitrisimit'in Sengim/Murtuk nüshasında *ortu* kelimesinde metatez yoktur. Ancak eserin 1067 yılında kopya edilen Hami nüshasında *erdem* kelimesi gibi *ortu* kelimesi de metatez bakımından ikilik göstermektedir. Kelime, **MaitrHami 14**'te *otra* (54) örneğinde metatezli iken **MaitrHami 10**'da *otra* (4a-13) örneğinde metatezli, *ol balıklar ara taluy ügüz ortusında* (4a-3) örneğinde ise aslı şekliyle kullanılmıştır.

10. yüzyılın ortalarında yazıldığı tahmin edilen KP'de metatez yoktur. Metinde *ortu* kelimesi de metateze uğramamıştır. Ancak 1067 tarihinde istinsah edilen **MaitrHami**'de ikili şeklin bulunması, bu yüzyılda *ortu* kelimesinde metatezin meydana gelmeye başladığını göstermektedir. Ancak, eserin kopya olması, bu eser üzerinden genel bir değerlendirme yapmaya izin vermemektedir.

Ayrıca Uygur Türkçesinde yukardaki metinlerde *otra* şeklinde kullanılan *ortu* kelimesi, daha geç tarihli Uygur metinlerinde *odra* ve *odıra/odura* şekillerinde yazılmıştır. Bu metinlerde /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazılışı daha düzensizdir ve *ortu* kelimesinde, metatezin dışında ünlü türmesi de meydana gelmiştir. Bu nedenle *odra* ve *odıra/odura* şekillerine sahip olan Uygur metinleri, hem *ortu/orta* hem de metatezli *otra* şekillerine sahip olan metinlerden daha geç tarihlidir. *Ortu* kelimesinin aldığı şekil bakımından en geç tarihli Uygur metinleri şunlardır:

BT VII A'da *oğra-sınça* (268), **BT VII K**'da *oğır-a-singa* (14), **Ernte I**'de *oğıra* (76), **Ernte II**'de *oğr-a-sın* (42), **BT XIII 28**'de *oğır-a* (34), **BT III**'te *oğr(a)sında* (1000), **Totenbuch**'ta *oçur-a* (373; 1098), **Üçİtig**'de *oğırakı* (109a-9).

ortu kelimesi, Uygur Türkçesi'nde hem erken hem de geç tarihli metinlerde, kelimenin sadece vasıta hâl ekiyle genişlediği durumda metateze uğramamıştır. Kelimenin vasıta hâl eki almış *ortun* şekli, hiçbir zaman metateze uğramamıştır:

Diğer dil özellikleri bakımından erken tarihli oldukları anlaşılan metinlerde *ortu* kelimesinin vasıta hâl eki almış şekli *ortun*'dur: **HamTouHou 2**'de *ortun orn(a)gl(ı)g yorig* (35), **ManWettPrinzen**'de *ortun içisi inçe tidi* (40). Bununla birlikte *ortu* kelimesinin metateze uğadığı metinlerde de kelimenin vasıta eki almış şekli yine *ortun*'dur: **BT VIII A**'da *bir mandalning otrasında* (57) ve *balık uluş otrasında* (146) örneklerinde metateze uğrayan kelime, *orđunkı* (377; 382) örneklerinde kalıplaştığı için, aslı şekliyle kullanılmıştır. Yine en geç tarihli Budist Uygur metinlerinden olan **BT III**'te *oğr(a)sında* (1000) örneğinde metatezli olan kelime, *ortun yol* (870) örneğinde metatezli değildir.

Sonuç olarak Uygur Türkçesi metinlerinde *ortu* kelimesinin tarihsel gelişimini, *ortu>orta>otra>oğra>oğıra/oğura* şeklinde takip edebiliriz. Buna göre kelime, en erken tarihli metinlerde *ortu*, en geç tarihli Uygur metinlerinde ise *oğıra/oğura* şeklindedir.

buyruk

Kök Türk yazıtlarındaki *buyruk* kelimesi, Uygur Türkçesi metinlerinde hem *buyruk* hem de metateze uğrayarak *buryuk* olmak üzere iki şekilde geçmektedir. *buyruk* kelimesi, *buyur-* “emretmek, *buyurmak*” fiilinden $-(X)k$ ekiyle yapılmış “*vezir, kumandan; emir*” anlamındadır (Clauson 1972: 387a-b; Erdal 1991: 231).

buyruk kelimesi, Kök Türk (KT G 1, BK G 14) ve Uygur yazıtlatında (Taryat-6, Tes-21) metatezli değildir. Karahanlı Türkçesi metinlerinde de kelime metateze uğramamıştır (KB 1163, 2941). Ancak bu kelime, Maniheizt ve Budist çevrede yazılmış metinlerin bir kısmında *buyruk* şeklinde, bir kısmında ise metatez sonucu *buryuk* şeklindedir. Uygur Türkçesi'nde kelimenin aslı şekliyle geçtiği metinler şunlardır:

Maniheist Uygur metinlerinden BT V 27'de *buyrukug* (v-3) ve Budist Uygur metinlerinden Xuan VI'da *buyruk* (1109), MaitrSengim'de *buyruk* (50-2), HamTouHou 11'de *buyruk t(e)ngri* (8).

Yukarıdaki metinlerde metatezin görülmediği buyruk kelimesi, farklı çevrelerde yazılmış aşağıdaki Uygur metinlerinde metateze uğramıştır:

Maniheist Uygur çevrede M II 12'de *buryuk* (6); Budist Uygur çevrede TT I'de *buryuk* (9-64) ve AYLeng'de *buryuk-ları* (622-21; 624-4); Nesturî Uygur çevrede ise ZiemeNestorische'de *buryuk-nung* (12) örneklerinde buyruk kelimesinde metatez vardır.

Sonuç olarak buyruk kelimesinde metatezin görüldüğü yukardaki metinler, diğer metinlerden daha sonraki tarihte yazılmışlardır. Buyruk şeklini bulunduran metinler, Kök Türk ve Uygur yazıtlarına yakın tarihlerde, buryuk şeklinde olan kelimeler de daha geç tarihte yazılmışlardır.

yalrı-, yiltri-

^otrI- eki, Eski Türkçe'de çok az kelimedede geçmektedir. Kök Türk yazıtlarında tanıklanamayan ^otrI- eki, Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde sınırlı sayıdaki kelimelere eklenmiştir. Ek, Uygur Türkçesi'nde *yal-* ve *yil-* fiillerinde bulunur. Ayrıca ekin bulunduğu yuldı- fiili, Uygur metinlerinde geçmemesine karşın, Karahanlı Türkçesinde tanıklanmaktadır.

Uygur Türkçesi metinlerinde *yal-* ve *yil-* fiillerine gelen ^otrI- eki, aynı fiillerde ^otIr- şeklinde de geçmektedir. Erdal (1991: 481-482), ekin orijinal şeklini ^otrI- olarak tespit etmiş, ^otIr-, ^otrA-, ^odrI- ve ^odIrA- eklerinin bu ekin varyantları olduğunu ifade etmiştir. Clauson (1972: 923a-b) ise, *yiltri-* kelimesini *yiltir-* maddesinde ele almış ve /tIr/ ses grubunu bilinmeyen bir ek olarak tanımlamıştır.

Uygur Türkçesi'nde °trI- ve °tIr- ekleri farklı ekler değildir. Ayrıca °tIr- eki, daima yuvarlak ünlüye sahip olan ettirgenlik –dUr- ekiyle de ilgili değildir. Bu sebeple erken ve klasik Uygur metinlerinde °trI- şeklinde olan ek, geç dönem Uygur metinlerinde /r/ ünsüzüyle /l/ ünlüsünün yer değiştirmesi sonucu °tIr- şeklini almıştır. Diğer bir ifadeyle °trI- eki, geç dönem Uygur metinlerinde metateze uğrayarak °tIr- olmuştur.

Uygur Türkçesinde ekte metatezin olmadığı metinler arasında erken tarihli Maniheist ve Budist metinler yanında Yüan döneminde yazılmış olan metinler de vardır:

Xuan VI'da *yaltrıt-* (1250), **Xuan X**'da *yaltrıyu yaşuyu* (718), **YüanSaddDhar**'da *yaltri-* (97), *yaltrıyu yaşuyu* (599), **M III 4**'te *yil yiltri-* (24), **TT V A**'da *yaltr(i)-* (8), **TT VI**'da *yaltr(i)yu* (422), **ETS 20**'de *yaltri-* (61).

°trI- eki, klasik öncesi Budist Uygur metinlerinden Maitrisimit'in hem Sengim/Murtuk hem de 1067 tarihli Hami nüshasında aslı şeklinin yanında metatezli şekliyle de kullanılmıştır. **MaitrSengim**'de *y(a)ruk yaşuk yaltrıdı* (9-5; 129-16; 148-20) örneğinde ek aslı şekliyle kullanılmıştır. Ancak aynı eserde *y(a)ruk yaltırığ* (119-1) örneğinde ekte metatez vardır. Yine **MaitrHami 14**'te *yaltri-* (2) örneğinin yanında *yil yiltir-* (24) örneği de geçmektedir.

Yukardaki metinlerdeki °trI- eki, bazı Uygur metinlerinde metateze uğramıştır. Bu metinlerin tamamı Budist Uygur çevrede yazılmışlardır. Başka bir ifadeyle taradığımız Maniheist metinlerde °trI- ekinde metatez yoktur:

AYStockholm'de *yiltir-* (81), **AYLeng**'de *yiltirer* (566-2), **BT VIII B**'de *yaltrıt-* (41), **Ernte I**'de *yilđir-* (93) ve **TT I**'de *yiltir-* (143) örneklerinde °trI- ekinde metatez vardır. °trI- ekinde metatezin görüldüğü metinlerden biri de geç dönem Uygur metinlerinden **BT III**'tür. Eserde °trI- eki, *yiltirdi* (335) örneğinde metatezlidir ancak aynı metinde *yaltrıyu* (997) örneğinde ek °tIrI- şeklinde geçmektedir. Bu örnekte metatezden çok ünlü türemesi meydana gelmiştir.

yagmur

Uygur Türkçesi metinlerinde metatezin olduğu kelimelerden biri de *yagmur* kelimesidir. *yag-* fiiline *-mUr* fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle yapılmış olan *yagmur* kelimesi (Gabain 1988: 53; Clauson 1972: 903b; Erdal 1991: 389), Türk runik harfli metinlerde geçmez. Karahanlı Türkçesi metinlerinde de geçen kelime bu dönemde metateze uğramamıştır (KB 118, 1758). *yagmur* kelimesi, Uygur metinlerinin bir kısmında aslî şekliyle geçerken, bir kısmında ise /gm/ ünsüz grubunun yer değiştirmesiyle *yamgur* şeklinde kullanılmıştır.

Uygur Türkçesinde AYStockholm'de *yagmur* (32), BlockFalt'ta *yagmur* (160), Xuan VI'da *yagmurug* (-1667), BT XIII 15'te *yagmur-ug yagıdsar* (-35) ve TT I'de *yagmur yagdı* (1-5) örneklerinde metatez yoktur.

Bu kelime, metinlerin bir kısmında *yamgur* biçimiyle de geçmektedir. Metatezli şekil, çok az metinde geçmektedir ve Uygur metinlerinin tasnifinde metatez görülen diğer kelimeler kadar iyi bir ölçüt değildir. Çünkü *yagmur* kelimesinde, klasik öncesi Budist Uygur metinlerinden MaitrSengim'te *yamgur yagıtur* (144-5) örneğinde metatez görülürken, 1350 tarihinde yazılmış olan Uygur edebiyatının en geç tarihli metinlerinden Totenbuch'ta bu kelime hem *yagmur* (1285) hem de *yamgur* (338) şekillerine sahiptir. Bundan dolayı Uygur Türkçesinde *yagmur* kelimesinde görülen metatez, erdem, kurtul- ve ortu kelimelerindeki kadar uygulanabilir değildir.

erngek

Kök Türk yazıtlarında tanıklanamayan *erngek* "parmak" kelimesi, Türk dilinde ilk kez Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçmektedir. Kelime, Erdal'a (1991: 75; 91) göre, *er* ismine gelen +An çokluk ve organ adı yapan +gAk eklerinin birleşmesinden oluşmuştur.

Erken ve klasik Uygur metinlerinde *erngek* şeklinde geçen kelime, geç dönem Uygur metinlerinde metatez sonucu *engrek* şeklindedir. Bütün Maniheizt ve erken Budist Uygur metinlerinde bu kelimedede metatez yoktur:

ZiemeHuast'ta *erngek* (4), LeCoqChuast'ta *on yılan başlıg erngek* (54), M II 11'de *erngek* (22), MaitrSengim'de *erngek uçı* (131-4, 149-4), TT V'te *atsız erngek kiçig erngek ortun erngek yanar erngek ulug erngek* (54-57), TT VII 37'de *ulug erngek* (12).

Ancak geç Uygur metinlerinde *erngek* kelimesindeki /rng/ ünsüz grubu yer değiştirmiştir. Uygur metinlerinde metatez, diğer kelimelere göre *erngek* kelimesinde daha sonra meydana gelmiştir. Bundan dolayı, *erngek* kelimesinde ancak geç dönem metinlerinde metatez görünmektedir:

BT VII A'da *engrek* (-320), Totenbuch'ta *engrek* (558, 1414), U II 5'te *iki suk engrekler-ni* (71).

tırngak

Uygur Türkçesi'nde *tırngak* kelimesi de /rng/ ünsüz grubunun yer değiştirmesiyle değişime uğramıştır. Bu kelime, bazı Uygur metinlerinde *tırngak* şeklindeyken, bazılarında metatez sonucu *tırgrak* şeklinde yazılmıştır. Bu kelime, erken Budist metinlerden *Sekiz Yükmek*'in yayımlandığı TT VI'daki *kaltı tırngak üzeki toprak teg* (336-9) örneğinde değişmemiştir.

Bununla birlikte *tırngak* kelimesi, geç dönem Uygur metinlerinde metateze uğramıştır. Kelimedeki metatezli şeklin Tibet Budizminden çevrilmiş eserlerde görünmesi, kelimenin Uygur Türkçesi'nde 13. yüzyıldan sonra metateze uğradığını göstermektedir. Yine bu kelimeye ait metatezli örnekler arasında 1350 tarihinde yazılan Totenbuch'un da bulunması, *tırngak* kelimesinin *erngek* gibi, diğer metatezli kelimelerden daha geç tarihte değiştiğini göstermektedir. Aşağıdaki Uygur metinlerinde *tırngak* kelimesinde metatez vardır:

TT VII'de *tingrak bıçgu kün* (32), BT VII A'da *tingrak* (320), BT VIII B'de *tingrak* (140), Totenbuch'ta *tiş tingrak* (506).

yogurt

yogur- “yoğurmak, hamur hâline getirmek” fiilinden -(X)t ekiyle yapılmış isim olan yogurt kelimesi (Clauson 1972: 905b; Erdal 1991: 313), Uygur metinlerinde ikinci hecedeki /u/ ünlüsüyle /r/ ünsüzünün yer değiştirmesiyle yogurt şeklinde geçer. Uygur metinlerinde yogurt şekli geçmemekle birlikte, yogurt şeklinin bu kelimedenden geldiği bilinmektedir.

yogrut, genellikle geç dönem metinlerde geçer. Bu metinlerden çoğu hukuk belgesidir ancak kelimenin dinî metinlerde de yer alması, metatezli şeklin ağız özelliği olmadığına işaret etmektedir. Yine yogurt, klasik öncesi Uygur metinlerinden MaitrSengim'de yer almaktadır. Bu metindeki *yogrut* şekli, kelimenin erken dönemden itibaren metateze uğradığını göstermektedir. Uygur Türkçesinde *yogurt* kelimesinin metateze uğradığı metinler şunlardır:

Ernte II'de *yogruğlayu akıdıp* (40), Heilk II 1'de *yogrut* (42), TT VIII'de *yogrut* (121), Totenbuch'ta *yiği künte yogruğ teg boltı* (352), MaitrSengim'de *yogrut* (68v-14; 60v-9).

Yukardaki örneklerde görülen metatezli yogurt kelimesi, tekrar /g/ ve /r/ ünsüzlerinin yer değiştirmesiyle Heilk I'de *yorgut* (169)şeklını almıştır.

üsk

Şu ana kadar birden fazla heceli kelimelerde görülen metatez, tek heceli *üsk* “ön, üst” kelimesinde de vardır. Üsk kelimesi, bazı Uygur metinlerinde korunurken, bazılarında /sk/ ünsüz grubunun yer değiştirmesiyle *üks* halini almıştır. Uygur Türkçesi'nde *üsk* şeklinin geçtiği metinler şunlardır:

TT IV 4'te *üskinde* (13), USp 120'de *üskinde* (b-21), TT I'de *üsküngde* (15), BT XIII 12'de *ayag-ka tegimlig-ler-ning üskinte* (78).

Yukarıdaki örneklerde *üsk* şeklinde yer alan kelime, geç dönem eserlerinde daha çok *üks* şeklinde görülmektedir:

YüanHsin'de *üksinte* (96), BT XIII 5'te *ş(a)mnu üksinte* (25), BT III'te *üksümüz-te* (1100), FoDing'de *üksinte* (/234), Totenbuch'ta *ük'sinde* (130).

Uygur Türkçesi'nde *üsk* kelimesi, yukardaki şekillerin dışında BT XIII 14'te *kurt-lar-ning üsük-l(e)rinte* (4) örneğinde metatezli değildir ancak bu cümledeki *üsk* kelimesinde ünlü türemesi (*üsük*<*üsk*) vardır.

Uygur Türkçesinde yukardaki kelimeler kadar yaygın olmasa da bazı kelimelerde de zaman zaman metatez görülmektedir. Bunlardan biri, daha çok *üstel-*, *asil-*, ve *bedü-* gibi fiillerle birlikte kullanılan *ükli-* “artmak, çoğalmak” kelimesidir. Bu kelime *üküş* “çok” kelimesiyle ilişkilendirilerek *ükül* isminden +I- eki ile yapılmış bir kelime olarak değerlendirilmiştir (Erdal 1991: 481). Hemen hemen bütün Uygur metinlerinde *ükli-* şeklinde geçen kelime, sadece bir metinde /ü/ ünlüsüyle /l/ ünsüzünün yer değiştirmesiyle metateze uğramıştır. *Ükli-* fiilinde metatez, sadece Uygur hukuk belgelerinden Ernte II'deki *ükülşin* (54) örneğinde görünmektedir.⁶⁹

Bu örneklerin dışında, bazı Uygur metinlerinde özellikle /r/ ve /l/ ünsüzlerinin bulunduğu kelimelerde metatez görülmektedir. Uygur Türkçesi'nin genelinde *öğret-* şeklinde kullanılan kelime, M III 9'da *örgetd(ü)rügli* (19) ve *örgeğtürüng* (22) örneklerinde metateze uğramıştır.

⁶⁹ Erdal, *ükli-* fiilini DLT'te de bulunan *üküş* isminin *lambadisizmi* olan *ükil* ismi ile ilişkilendirmiştir. Ernte II'deki *ükül-* şekli, **ük-* fiilinden -I- ekiyle yapılmış edilgen bir fiil olarak görülebilir ancak *ükül-* şekline Uygur metinlerinde hiç rastlanılmaması, bu kelimenin *ükli-* fiilinin metateze uğramış ve dudak uyumuna girmiş şekli olduğunu düşündürmektedir.

Ayrıca Uygur Türkçesi'nde farklı hecelerde bulunan /l/ ve /r/ ünsüzleri, AYLeng'de *biligsiz bilig-ke örlütüp* (5b-17) (<örtül-) ve TT I'de *kötlürgey* (5-43) (<kötrül-) örneklerinde yer değiştirmiştir.

Bu örneklerin dışında metatez, sadece birkaç defa tek metinde geçen bazı kelimelerde de vardır. Çok nadir olan bu örnekler şunlardır:

UigChristen'de *serki-* (232) (<sekri-), TT IV A'da *tengirlik* (46) (<tengrilik) "ibadet yeri", YüanSaddDhar'da *ödrek* (98; 332) (<ördek), BT III'te *iksirü iksirü* (549) (<eskir-), *ült(e)m(e)dük* (174) (<ütle-) ve BT XIII 25'te *ıringak* (7) (<ingrak) "kanca".

Sonuç olarak metatez, Uygur metinlerinin tarihini tespit etmek için kullanılabilecek iyi bir dillik ölçüttür. Kök Türk yazıtlarında metatez olmadığı için, Uygur Türkçesinde metatezin olmadığı metinleri yazıtlara yakın, metatezin olduğu metinleri ise yazıtlara daha uzak tarihlendirebiliriz.

Uygur Türkçesi'nde metatez ilk önce *erdem*, *ortu* ve *kurtul-* fiillerinde ortaya çıkmıştır. Yukardaki kelimelerde metatez, bu metinlerde henüz meydana gelmediği için, bu kelimeler daha geç tarihli metinlerde metateze uğramışlardır. Mesela, TT I'de *erdem* kelimesinde metatez bulunurken, daha geç tarihli metinlerde metatezin görüldüğü *üsk* kelimesinde metatez yoktur. O hâlde Uygur Türkçesi'nde metatez, belli kelimelerde ortaya çıktıktan sonra diğer kelimeleri de kapsamaya başlamış, geç dönem metinlerinin genel özelliği halini almıştır.

Maniheist Uygur metinlerinin genelinde metateze rastlanmaz. Ancak *Pothi*, TT III, M II 12 gibi Maniheist metinlerde metatezin olması, bu metinlerin diğer Maniheist metinlerden daha geç dönemde yazıldıklarını göstermektedir. Yine bazı Budist Uygur metinlerinde de metatez yoktur. Mesela, *MaitrSengim*, TT VI'da yayımlanan *Sekiz Yükmek*'in *Londra* nüshası, *KP*, *Beichttexte*, *Kuanşi*, *Saddharma* gibi Budist metinlerde, Uygur Türkçesinde diğer kelimelere göre daha erken dönemde metateze uğramış olan *erdem*, *ortu* gibi kelimeler bile aslî biçimleriyle kullanılmıştır.

Uygur Türkçesi'nde metatezin hangi yüzyıldan itibaren görülmeye başlandığı tam olarak belli değildir. 8/9. yüzyıllara tarihlendirilen **MaitrSengim**, 10. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen **KP** gibi Budist metinlerde metatezin olmaması, metatezin bu yüzyıllarda henüz ortaya çıkmadığını göstermektedir. Yazılış tarihi 1067 olan **MaitrHami**'de erdem ve ortu kelimelerinde zaman zaman metatez görünmektedir. Bu eserin orjinal Sengim/Murtuk nüshasının aksine, Hami nüshasında metatezin görülmeye başlanması, Uygur Türkçesi'nde bu ses olayının 11. yüzyılın sonlarında belirmeye başladığını göstermektedir. Ancak **MaitrHami**'de metatezli kelime sayısı oldukça azdır. Bununla birlikte metatez asıl **MaitrHami**'den sonra yazılan metinlerde ortaya çıkmıştır. Diğer dilik ölçütler bakımından **MaitrHami**'den sonra, başka bir deyişle 1067'den sonra yazıldığı anlaşılan Uygur metinlerinin hemen hemen tamamında metatez vardır. Bu nedenlerle Uygur Türkçesi'nde metatezin görüldüğü metinler, 12. yüzyıl ve sonrasında yazılmışlardır. Bu bakımdan metatez, Uygurlar Moğol idaresine girmeden önce başlamıştır denilebilir. Nitekim yazılış tarihi 1211 olarak ifade edilen **BT II**'de (Elverskog 1996: 87) hem erdem hem de edrem şekillerinin varlığı, Uygurlar Türkçesi'nde metatezin 13. yüzyıldan önce başladığını göstermektedir.

Yazılış tarihleri 13. yüzyıla kadar olan metinlerde sadece belirli kelimelerde ortaya çıkan metatez, 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerde başka kelimelerin de dahil olmasıyla Uygur Türkçesinin belirgin özelliği halini almıştır. Moğol idaresi altında kaleme alınan Uygur metinlerinin en belirgin özelliklerinden biri metatezdir. Bu yüzyıllarda metatez tamamıyla yerleşmiştir.

Sonuç olarak aşağıdaki Uygur metinlerinde metatezin görülmesinden dolayı, metinler en erken 12. yüzyılın başlarında yazılmışlardır. Bu metinler içinde 1067 tarihli olan **MaitrHami** ile 1211 tarihli **BT II**'de ikili şekiller bir aradadır. **BT II**'de kelimeler daha çok metateze uğramışken sadece bir yerde *erdem* şekli geçmektedir ki bu, artık 13. yüzyılın başlarında metatezin yerleştiğini göstermektedir. Yine tarihi belli metinlerden 1330 yılında yazılan **BT VII A**, 1350 yılında yazılan **Totenbuch** ile kesin olarak Yüan döneminde (1252-1360) yazıldığı bilinen **YüanHsin** ve **YüanSaddDhar**, metatezin en yoğun olduğu metinlerdendir. Tarihi belli olan bu iki metni dikkate aldığımızda Uygur Türkçesi'nde metatezin en yoğun olduğu metinlerin 13. yüzyılın ikinci yarısı ile 14.

yüzyılda yazılan metinler olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple aşağıdaki metinler, 12. yüzyılın başları ile 14. yüzyıllar arasında yazılmışlardır.

MaitrHami, Xuan VI, Xuan VII, Xuan X, AYLeng, AYZieme1977, M II 12, TT I, U II 5, TT IV A, BT III, BT VII K, BT VII A, BT VIII A, BT VIII B, YüanHsin, YüanSaddDhar, Buyan, FoDing, YüanSaddDhar, Totenbuch, KşantiWarnke, BT II, TT I, Pothi, ShiminAbhidharma, Ernte I, Ernte II, BT XIII 5, BT XIII 12, BT XIII 14, BT XIII 25, BT XIII 28, Üçİtig, ZiemeNestorische, TT VII, Heilk I, Heilk II 1, TT VIII, FoDing, UigChristen, Beichttextes.

1.2.7. Söz İçi /d/ Ünsüzünün Durumu

/d/ > /y/ değişimi, Türk dilinin hem tarihî hem de bugünkü lehçelerinin tasnifinde kullanılan en önemli dillik ölçütlerden biridir. Kök Türk alfabesi ve Uygurlar tarafından kullanılan alfabelerde, /d/ ve /t/ diş ünsüzleri iki işaretle karşılanırken, Arap alfabesiyle yazılmış Karahanlı Türkçesi metinlerinde bu harflerin yanında bir başka diş ünsüzü /đ/ işareti kullanılmıştır. Kâşgarlı Mahmut'un 11. yüzyılda Türk boylarında /d/ ünsüzünün durumu hakkında verdiği bilgilerden bu ünsüzün kimi boylarda değiştiği anlaşılmaktadır:

“Çigil ve başka Türklerdeki đ sesini Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul, Argu ve Oğuzlar y sesine çevirirler ve hiçbir zaman eski şekliyle söylemezler. Batıda Rus ve Rum tükelerine kadar uzanan Bulgar, Suvar, Yemek ve Kıpçak boyları bu sesi z şeklinde söylerler” (DLT: I, 32).

Kâşgarlı'nın verdiği bu bilgilerden, 11. yüzyıla gelindiğinde Türk dilinin ilk kaynaklarındaki /d/ ünsüzünün kimi Türk boylarında korunduğu, kimilerinde ise değiştiği anlaşılmaktadır. Buna göre, 11. yüzyılda Kıpçak ve Oğuz boylarında /d/ ünsüzü /y/ olmuştur. /d/ ünsüzü, Türk dilinin tarihî dönemlerinde, asıl Harezmi Türkçesi'nde, Kısasü'l-Enbiya ve Nehcü'l-Feradis'te /y/ olmaya başlamış, Çağatay Türkçesinde ise kelime içindeki /d/ ünsüzleri artık tümüyle /y/ olmuştur.

Eski Türkçe’de, hem yazıtlar hem de Maniheizt ve Budist Uygur dönemlerinde dış ünsüzleri iki işaretle gösterilmiştir. Bu işaretlerden biri tonlu /d/, diğeri de tonsuz /t/ ünsüzünü temsil etmektedir. Türk runik, Soğd ve Uygur alfabelerinde /d/ için ayrı, /t/ için de ayrı işaretler kullanılmıştır. Uygurlar tarafından da kullanılan Semitik alfabelerde, /t/ ünsüzü için *tau* ve *teth*, /d/ için ise *lamed* işaretleri kullanılmıştır. Semitik alfabedeki *daleth*, Soğd, Uygur ve Mani alfabelerinde sadece /n/ ünsüzünden sonra kullanılmıştır (Erdal 2004).

Eski Türkçe’de /d/ ünsüzünün durumu hakkında ileri sürülmüş bazı tezler vardır. Bu tezleri iki gruba ayırabiliriz. Johanson (1979), Doerfer (1993) ve Erdal (2004) tarafından savunulan tez, Proto-Türkçe /*d/ foneminin, Eski Türkçe metinlerde belli durumlarda /t/ ile yazılmış olmasından dolayı, Eski Türkçe’de değişken /ð/ foneminin olduğunu savunur. Buna göre, Eski Türkçe’de /d/ ile başlayan bazı ekler, belli durumlarda /t/ ile yazılmıştır. Genellikle Türk runik, Soğd, Uygur ve Mani alfabelerinde, /l r n/ ve seyrek olarak da /z/ ünsüzünden sonra /d/ ile başlaması gereken ekler, /t/ ile yazılmıştır. Johanson (1979), bu ünsüzlerden sonra gelen /d/ ve /t/ harflerinin ayrı işaretler olmadığını, Eski Türkçe’de değişken /ð/ foneminin varlığına delil olduğunu ifade eder. Bu bakımdan hem Johanson hem de Erdal, Proto-Türkçe’de /d/ olan tonlu dış ünsüzünün Eski Türkçe’de /d/ değil, /d/ ile /t/ arasında değişkenlik gösteren /ð/ olduğunu iddia etmişlerdir (Erdal 2004: 68).

Karahanlı Türkçesi’nde dış ünsüzleri, /d/, /ð/ ve /t/ ünsüzlerini karşılayan üç harfle gösterilmiştir. DLT, /d/ ve /ð/ ünsüzleri arasında ayırım yapmıştır. Dankoff ve Kelly’ye göre (1982: 55-56), bu ünsüzler arasında çok az yerde düzensiz, karışıklık olmuştur. Mesela DLT’te 17 defa *bodun*, 10 defa da *boðun* şekli geçmektedir. DLT’te bu iki ünsüz, kadaş (1 defa) ve kaðaş (50 defa) kelimelerinde de farklı yazılmıştır (Erdal 2004: 68).

Bir başka tez, Eski Türkçe’de bazı durumlarda /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımındaki değişken yapının /d/>/t/ değişiminden kaynaklandığını savunur (Tekin 2000). Kök Türkçe’de kelime kökünde /d/ ve /t/ ünsüzleri daima düzenli yazılmıştır. Ancak Kök Türkçe’yi de kapsayan Eski Türkçe’de bazı eklerdeki /d/ ünsüzünün gerçek değerinin ne

olduğu henüz açıklığa kavuşmamıştır. T. Tekin, bu ünsüzlerden sonra eklerin ünsüzlerinin /t/ ile başlamasını, ünsüz değişimi olarak değerlendirmiştir (Tekin 2000: 76-77). Ona göre, ilte < *ilde, bodunta < *bodunda, körti < *kördi, tutuztı < *tutuzdı gibi kelimelerde ötümsüzleşme vardır.

Johanson, Eski Türkçe'de +dA, -dAÇI, -dİM gibi ekler /d/ ünsüzü ile yazılırken, /l/, /n/ ve /r/, kısmen de /z/ ünsüzlerinden sonra /d/ yerine /t/ ile başladığını belirterek, bu eklerdeki diş ünsüzünün farklılaşmasını, ayrı iki ünsüzün varlığı yerine, /δ/ değişken ünsüzünün varlığıyla izah edilebileceğini ileri sürmüştür. Bu anlamda Johanson, Eski Türkçe'de /t/ ve /d/ ünsüzlerinin yanında değişken ses olarak bir /δ/ foneminin olduğunu ileri sürmüştür. Johanson, daha sonra Sims-Williams (1981: 354) ve Erdal (2004: 68), Proto-Türkçe'de /*d/ foneminin Eski Türkçe'de /d/ ve /δ/ ünsüzlerini karşıladığını ifade etmişlerdir.

Doerfer (1993: 131-134) de Eski Türkçe'de değişkenlik gösteren /d/ ve /t/ ünsüzlerinin ünsüz değişimleri sonucu değil, Johanson'un ileri sürdüğü gibi değişken ses /δ/ foneminden kaynaklandığını kabul etmiştir. Bu sebeple Doerfer, Eski Türkçe'de /δ/ ünsüzünün bilhassa ünlülerden sonra Türk dilinde /y/ olduğunu ifade eder. Ona göre, Uygur Türkçesi'nde koy-, kaygu gibi kelimelerdeki /y/ ünsüzü, /δ/ ünsüzünden gelişmiştir.

Kök Türk yazıtlarında /d/ ile yazılan kelimeler, Uygur Türkçesinde de genel olarak /d/ ile yazılmıştır. Ancak Uygur Türkçesi'nde bazı metinlerde /d/ ünsüzü /y/ olmuştur. Uygur metinlerinin genelinde /d/ ünsüzü korunmuşken bazı metinlerde /d/ > /y/ değişiminin görülmesi, bu metinlerin diğer metinlerden daha geç tarihte yazıldıklarına işaret etmektedir. Nitekim bu ünsüz değişiminin olduğu metinlerdeki diğer dillik ölçütler de, metinlerin geç tarihli olduklarını göstermektedir. Bu ünsüz değişimi Türk dilinin daha çok güney-batı ve kuzey-batı kollarına aittir ancak değişimin geç Uygur metinlerinde de görülmesi, Türk dilinde bu tür değişim ya da gelişmelerin bazı boylarda daha erken, bazılarında ise daha geç ortaya çıktığına işaret eder.

Uygur Türkçesi'nde /d/ > /y/ değişimi, Eski Türkçe metinlerin şu ana kadar yapılmış hemen hemen bütün tasnif ve tarihlendirmelerinde bir ölçüt olarak kullanılmıştır. Clark (1975), Erdal (1979a) ve Doerfer (1993) Uygur Türkçesi'nde /d/ > /y/ değişiminin olduğu metinleri, genel olarak 13. yüzyıldan sonraya tarihlendirmişlerdir. Clark, bu ses değişiminin 13. yüzyıldan sonraki metinlerin dil özellikleri arasında yer aldığını belirtirken (1975: 122), Erdal (1979a, 2004) bu tür metinlerin “*Eski Türkçe korpusun bir parçası olamayacağını*” ifade etmiştir (2004: 19-20). Doerfer ise, Uygur Türkçesi'nde /d/ > /y/ değişiminin 14. yüzyılda başladığını iddia eder (Doerfer 1993: 134).

/d/ ünsüzü, Maniheist Uygur metinlerinde hiçbir zaman /y/ olmamıştır. Bu ünsüz, Budist Uygur metinlerinin genelinde de korunmuş olmakla birlikte geç tarihli bazı metinlerde /y/ ünsüzüne değişmiştir.

Maniheist Uygur metinlerinde /d/ ünsüzü genel olarak korunmuş olmakla birlikte, çok seyrek olarak erken tarihli bazı Mani metinlerinde /y/ olmuştur. En hacimli Maniheist Uygur metinlerinden *Huastuaniff*'te kelime içinde ve sonundaki /d/ ünsüzleri bir örnek dışında korunmuştur. *LeCoqChuast*'ta *nomka keygürsük törü bar erti* (229) cümlesindeki *keygür-* (<ked-) “giy-“ kelimesinde /d/ ünsüzü /y/ olmuştur. Erken tarihte yazıldığı bilinen bu Maniheist metindeki /d/ > /y/ değişimi, büyük bir ihtimalle diyalekt özelliğidir. Bu sebeple erken tarihli bir Uygur metninde, nadir de olsa /d/ ünsüzünün /y/ ile yazılması, dil değişimi ya da gelişimiyle değil, ağız sızmasıyla izah edilmelidir.

Maniheist Uygur metinlerinden, Mani yazısıyla yazılmış TT III'te de /d/ ünsüzü korunmuştur. Bang ve Gabain, bu metinde *ayı t(e)rkk(i)ye tuyunup* (120) örneğinde *ayı* “çok” kelimesinin adı “çok” kelimesinden geldiğini iddia etmişlerdir (Bang/Gabain 1930: 30). Ancak TT III'te bu örnekte geçen *ayı* kelimesi, *ayıg* “kötü; çok” kelimesiyle ilgilidir ve bu kelime de /d/ > /y/ değişimi değil, ünsüz düşmesi vardır.

Uygur Türkçesi'nde Maniheist çevrede yazılmış metinlerde olduğu gibi, diğer çevrelere ait metinlerde de /d/ ünsüzünde fazla bir değişiklik olmamıştır. Ancak geç tarihli bazı Budist metinlerde ve hukuk belgelerinde /d/ ünsüzü zaman zaman /y/ ile yazılmıştır.

Uygur Türkçesi'nde erken ve klasik dönemlerde yazılmış metinlerin aksine, birçok dil özelliği bakımından geç tarihlerde yazıldıkları anlaşılan bazı geç dönem metinlerinde /d/>/y/ değişiminin görülmesi, Türk dilinin diğer lehçelerinde daha erken zamanda başlayan bu değişimin Uygur sahasında geç tarihli metinlerde başladığı şeklinde yorumlanabilir.

Uygur metinlerinde d>y değişiminin ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak 1334 yılında yazılan **Geng/Hamilton** metninde d>y değişiminin belirgin bir özellik olması, bu değişimin 14. yüzyılda başladığını göstermektedir. **Geng/Hamilton**'da kelime içindeki /d/ ünsüzü *kodup* (I. 2), *iduk* (I. 8), *edgüng-ni* (II. 48) ve *aduruk* (IV. 34) örneklerinde korunmuştur. Ancak bu metinde *kaygu-suzın* (II. 1) (<*kadgu*) örneğinde /d/ ünsüzü /y/ olmuştur. Bu metin, 1334 tarihinde yazıldığına göre, d>y değişimi Uygur metinlerinde 14. yüzyılın ortalarından itibaren görülmeye başlanmıştır denilebilir. O hâlde Uygur metinleri arasında d>y değişiminin bulunduğu herhangi bir metin, 14. yüzyılda yazılmıştır ve bu metinler Uygur metinleri arasında en geç tarihli metinlerdir.

Budist Uygur metinlerinden ETŞ 11 numaralı metinde /d/ ünsüzü sadece bir örnekte /y/ olmuştur: *kanımlıg bolup kaygu-suz yadgil* (12) cümlesinde *kaygu* (<*kadgu*) şekli, metnin geç tarihte yazıldığına işaret eder.

Yukarıdaki metinlerin dışında Uygur hukuk vesikalarının yayımlandığı Usp'de bazı metinlerde /d/ ünsüzü /y/ olmuştur. Usp 3'te /d/ ünsüzü *ülüşlüg yiyimni iki toşun* (10) cümlesindeki *toy-* (<*tod-*) kelimesinde /y/ olmuştur⁷⁰. Bundan başka Usp'de yayımlanan ve /d/>/y/ değişiminin olduğu metinlerden biri de 22 numaralı metindir. Usp 22'de kelime içindeki /d/ ünsüzü iki örnekte /y/ olmuştur. Bu metinde bir örnekte kelime kökündeki /d/ ünsüzü /y/ olmuştur: *eylep* (48) "değer verip" (<*ed+le-*) kelimesinde /d/>/y/ değişimi vardır. Bu metinde /d/>/y/ değişimi sonucu *eyle-* şeklinde geçen *edle-* kelimesi, başka bir yerde, *eylep* (41) örneğinde /y/ olmamıştır. Usp 22'de *edle-* fiilinin hem /d/ hem de /y/ ünsüzleriyle iki farklı şekilde yazılmış olması, /y/ li şeklin ağız

⁷⁰ Usp 3'te ayrıca şart eki, -sA olmuş, yalın isimlerden sonra yükleme hâli +n yerine +nI ekiyle yapılmıştır. Bütün bu özellikler, bu metnin geç tarihli olduğunun kanıtıdır.

özelliği olmadığını, metnin yazıldığı tarihte /d/ ünsüzünün /y/ ile yazılma eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Kök Türk yazıtları ve Uygur Türkçesi'nin genelinde kod- şeklinde /d/ ile yazılan kelime, TT VII 11'de *koygu* (4, 11) ve TT VII 6'da *koygu* (8) örneklerinde /y/ ile yazılmıştır. Her iki metnin, diğer özellikleri bakımından da geç tarihte yazıldıkları anlaşılmaktadır.

Uygur Türkçesi'nde -mAdIn zarf-fiil ekinden başka iki metinde -mAyIn zarf-fiil ekine de rastlanılır. -mAyIn eki, sadece geç dönem Uygur metinlerinde geçmektedir. -mAyIn ekinin /d/>/y/ değişimi sonucu -mAdIn ekinden mi geldiği yoksa Kök Türk yazıtlarında geçen -(X)yIn ekinin olumsuz şekli mi olduğu konusu tartışmalıdır.

Uygur Türkçesi'ndeki -mAdIn eki, yazıtlarda -mAdı şekline de sahiptir ve /t/ ile yazılmıştır. Erdal bu eki, geç Uygur metinlerinde karşılaştığımız -mAyIn ekinden ayrı düşünmüştür. Erdal'a göre (Erdal 2004: 317) -mAyIn zarf-fiil eki, yazıtlarda karşılaştığımız -(X)yIn ekinin olumsuzudur. Çünkü ona göre -(X)yIn ekinin olumsuz şekli olan -mAyIn, Tunyukuk yazıtında da geçmektedir ve geç Uygur metinlerinde tekrar karşılaştığımız -mAyIn zarf-fiil eki, muhtemelen -mAtIn ve -mA-yU eklerinin eriyip kaynaşmasıyla ortaya çıkmış olabilir.

L. Johanson da Erdal gibi, -mAtIn ve -mAyIn arasında herhangi bir ilişkinin olmadığını ifade etmiştir (Johanson 1979: 137-139). Johanson, satır arası Kuran çevirisinden (J. Eckmann 1976: 98) *adır-mayın* örneğini vererek kelime kökünde /d/, ekte ise /y/ ünsüzünün olduğunu, böylece ekte bir değişim yerine -(X)yIn zarf-fiil ekinin olumsuzu olduğunu ifade eder (Johanson 1979: 139).

Ancak Johanson ve Erdal'a karşı, Brockelmann (1954: 253), K. H. Menges (1957: 702), Şerbak (1961: 160) ve Zeynep Korkmaz (1965: 260) -mAyIn zarf-fiil ekinin -mAdIn ekiyle ilişkili olduğunu ifade etmişlerdir. Bunlara göre -mAyIn eki, -mAdIn ekinden gelmiştir.

-mAyIn zarf-fiil eki, ilk defa Tonyukuk yazıtındaki *Türk bodun kanın bulmayın tabgaçda adrıltı kanlantı* (Ton 2) örneğinde geçmektedir. Bu örnekteki -mAyIn eki, Erdal'ın da belirttiği gibi yazıtlarda kullanılan -(X)yIn zarf-fiil ekinin olumsuzu olmalıdır (Erdal 2004: 316). Sadece Tonyukuk yazıtında geçen -mAyIn eki, Uygur Türkçesi'nde geç dönemde yazıldıkları bilinen iki metnin dışında kullanılmamıştır. Johanson ve Erdal'ın geç dönem metinlerinde görülen -mAyIn ekinin -mAdIn ile bir ilgisinin olmadığı, bu ekin -(X)yIn ekinin olumsuzu ya da -mAtIn ile -mA-yU eklerinin kaynaşmış şekli olduğu yolundaki görüşleri, erken ve klasik dönemlerde yazılmış Uygur metinlerinde sadece -mAdIn şeklinin kullanılması ve -mAyIn şeklinin geç dönem metinlerinde ortaya çıkması gibi sebeplerden dolayı ihtiyatla karşılanmalıdır. Daha da önemlisi yazıtlardaki -(X)yIn zarf-fiil eki, Uygur metinlerinde kullanılmamıştır. Şayet geç dönem Uygur metinlerinde görülen -mAyIn eki, -(X)yIn ekinin olumsuz şekli olsaydı, daha erken tarihte yazılan Uygur metinlerinde de bu ekin olması gerekirdi.

Uygur Türkçesi'nde -mAyIn zarf-fiil eki, USp 22 ve Brief C metinlerinde geçmektedir. Her iki metinde bu ekten başka kelimelerde de /d/>/y/ değişimi görülmektedir. Bu iki metindeki /d/>/y/ değişiminin olduğu diğer örneklerden de hareket ederek, -mAyIn zarf-fiil ekinin -mAtI(n)/-mAdIn ekinden geldiğini söyleyebiliriz.

-mAyIn ekinin geçtiği metinlerden her ikisi de Uygur alfabesiyle yazılmış hukuk belgeleridir. USp 22'de /d/>/y/ değişimi, yukardaki örneğin dışında, -mAdIn zarf-fiil ekinde de görülmektedir. Uygur Türkçesi'nde -mAdIn zarf-fiil eki, bu metinde /d/>/y/ değişimi sonucu -mAyIn olmuştur. USp 22'de, *öşke alpan yasak tutmayın [kan]larımışka küç birip* (43) cümlesindeki *tutmayın* (<tutmadın) örneğinde zarf-fiil ekinin dış ünsüzü /y/ olmuştur.

Brief C, sadece /d/>/y/ değişimi bakımından değil, aynı zamanda diğer dillik özellikleri itibariyle de en geç tarihte yazılmış Uygur metinlerinden biridir. Bu metindeki *kaygu* (10) (<kadgu) örneği, metnin yazıldığı tarihte /d/ ünsüzünün /y/ ünsüzüne değiştiğini göstermektedir. Brief C'de bu örneğin dışında -mAdIn zarf-fiil eki, -mAyIn olmuştur: *töleç k(e)lmeyin anta ok tursar sen* (11) (<k.-medin). Erdal, Brief C metnini referans göstererek bu metindeki -mAyIn zarf-fiil ekinin -mAdIn ekinden gelmediğini ifade

etmiş olsa da metinde kaygu kelimesinin varlığı bu ekte de /d>/y/ değişiminin olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak Uygur Türkçesi'nde kelime içindeki /d/ ünsüzleri sınırlı birkaç metinde /y/ olmuştur: ETŞ 11 (*kaygu*), Brief C (*kaygu*, -*mAyIn*), TT VII 6 (*koy-*), TT VII 11 (*koy-*), USp 3 (*toy-*), USp 22 (*eyle-*, -*mAyIn*) ve Geng/Hamilton (*kaygu*). Bu metinlerin dışındaki Uygur metinlerinde kelime içindeki bütün /d/ ünsüzleri korunmuştur. Buna karşılık adı geçen metinlerde /d/ ünsüzünün /y/ olmasından dolayı, bu metinler /d/ ünsüzünü koruyan birçok metinden daha geç tarihte yazılmışlardır. Bu metinler içinde Geng/Hamilton'ın yazılış tarihinin 1334 olması, Uygur Türkçesi'nde /d>/y/ değişiminin hangi yüzyılda başladığı hakkında ipucu vermektedir. Bu metnin yanında /d>/y/ değişiminin olduğu diğer metinlerin, birçok dilik ölçüt bakımından en geç tarihli Uygur metinleri olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu ünsüz değişiminin gerçekleştiği metinler, diğer ölçütler bakımından da geç tarihidir. Bütün bunların sonucunda bu metinler 14. yüzyılda yazılmış olmalıdır.

1.2.8. Söz İçi /g/ Ünsüzünün Durumu

Eski Türkçe'de ince ve kalın sıradan /g/ ünsüzü, birden fazla heceli kelimelerde, ünlüler arasında (VGV), hece sonlarında (VG), hece başlarında (C-GVC) ve kelime sonlarında (VG) bulunur, sadece kelime başında bulunmaz. Hece başlarındaki ve sözcük sonlarındaki /g/ ünsüzü, bazen ünsüz düşmesi bazen de ünsüz değişmesi sonucunda, tarihî ve çağdaş şivelerin tasnifinde önemli kıstaslardan biri durumundadır.

Uygur Türkçesi'nde /g/ ünsüzünün sebep olduğu bazı ses olayları vardır. Bunlardan biri, ünlüler arasındaki /g/ ünsüzü, bazı metinlerde /v/ olmuştur. Mesela *sogıt-* fiili, Heilk I'de *sogıdıp* (136) örneğinde /g/ ile yazılmışken, aynı metinde kelimedeki /g/ ünsüzü *sovut-* örneğinde /v/ olmuştur. Yine *koguş* kelimesi, bazı Uygur metinlerinde /v/ ile *kovuş* olmuştur. Bundan başka Eski Türkçe'de ünlüler arasındaki /g/ ünsüzü, kademeli olarak erimiştir. idi "sahip" kelimesi, ige, sonra da i-e olmuştur (Erdal 2004:). Yine +AgU topluluk ekinde ünlüler arasındaki /g/ ünsüzü, Uygur metinlerinde bazı kelimelerde kaybolmuştur (Erdal 2004:). Eski Türkçe'de /g/ ünsüzü genellikle

kelimenin her yerinde korunmuştur. Ancak bazı geç tarihli Uygur metinlerinde özellikle birden fazla heceli kelimelerde hece başlarındaki /g/ ünsüzü düşmüştür.

Birden fazla heceli kelimelerdeki /g/ ünsüzü, Kök Türk yazıtlarında korunmuş, Karahanlı Türkçesi metinlerinde ise *kergek*, *kulgak* gibi kelimelerde düşmüştür. Birden fazla heceli kelimelerde /g/ ünsüzü Türk dilinin asıl batı kolunda düşmüştür. Kâşgarlı, Türkler arasında /g/ ünsüzünün Oğuz ve Kıpçak boylarında düştüğünü ifade eder:

“Bir takım harfleri atmaya gelince: İsimlerde ve fiillerde işin devam etmekte olduğuna bir belge bulunursa, kelimenin ortasındaki ğ harfini atmakta Oğuzlarla Kıpçaklar birbirlerine uymuşlardır. İsme örnek: Türkler ‘alakarga’ya ‘çumguk’, öbürleri ‘çumuk’ derler. Türkler ‘boğaz’a tamgak, öbürleri ‘tamak’ derler. Fiillere örnek: Türkler ‘o kimse daima evine gidendir’ diyecek yerde ‘ol evge baragan ol’ derler. Oğuzlarla Kıpçaklar ‘baran ol’ derler... Bunun gibi -yeğnilik olsun diye- isim ve fiillerde /γ/ nın yerini tutan /g/ harfini atarlar.” (DLT I 33).

Kâşgarlı’nın 11. yüzyıl Türk dilinin durumu hakkında verdiği bu bilgiler, bu yüzyılda Uygur Türkçesi’nde /g/ ünsüzünün korunduğunu göstermektedir. Ancak Uygur Türkçesi’nde birden fazla heceli kelimelerdeki /g/ ünsüzü, geç tarihli metinlerde düşme eğilimi göstermektedir. Eski Türkçe metinlerin dil özelliklerine göre tasnif edildiği çalışmalarda, /g/ ünsüzünün Uygur metinlerinde erimesi, bir ölçüt olarak kullanılmıştır. Clark, Uygur Türkçesi’nde /g/ ünsüzünün 13. yüzyılda yazılmış Uygur hukuk vesikalarında düştüğünü ifade eder (Clark 1975: 122). Erdal, Uygur Türkçesi’nde /g/ ünsüzünün düştüğü metinleri geç tarihli metinlerin yer aldığı son gruba toplamıştır (Erdal 1979a: 157). Doerfer de bu ünsüzün düştüğü metinleri son iki grupta ele almıştır (Doerfer 1993: 163-165).

Uygur Türkçesi’nde /g/ ünsüzü *kulgak*, *eşgek* yanında en fazla *kergek* kelimesinde düşmüştür. /g/ ünsüzünün diğer kelimelere oranla en fazla *kergek* kelimesinde düşmesi, tamamıyla kelimenin kullanım sıklığıyla ilgilidir. Çünkü Uygur Türkçesi’nde *kergek* kelimesi, gereklilik çekiminde kullanılarak, fonksiyon bakımından /g/ ünsüzü taşıyan diğer kelimelerden ayrılır. Nitekim Erdal, *kergek* kelimesinde /g/ ünsüzünün düşmesinin sadece fonetik değil, aynı zamanda fonksiyon ve sıklıkla da ilgili olduğunu ifade eder (Erdal 2004: 122). Uygur Türkçesi’nde *kergek* yanında azımsanmayacak oranda geçen

kerek şeklinden dolayı Doerfer, Uygur Türkçesi'nde kelimenin –GAK ekiyle yapılan kergek ve –AK ekiyle yapılan kerek şeklinde iki varyantının olduğunu iddia etmiştir (Doerfer 1993: 30). Ancak Kâşgarlı, kelimenin kökünün kerge- fiili olduğunu belirtir. Dolayısıyla Eski Türkçe'de kerge- fiilinden –(X)k ekiyle yapılmış tek kergek kelimesi vardır.

Uygur Türkçesi'nde kelime içindeki /g/ ünsüzünün düştüğü bütün metinleri geç tarihli saymak doğru olmaz. Bazı klasik öncesi metinlerde de /g/ ünsüzünün düştüğü örnekler vardır. Klasik öncesi Budist Uygur metinlerden Maitrisimit'in Sengim nüshasında kelime içinde hece sonundaki /g/ ünsüzü bir örnekte düşmüştür. *MaitrSengim*'de *örtlög yalınlıg ütög üze tolöp et'özlerin ütöleyürler* (84 v24) cümlesinde *ütöleyürler* (<ütög+le-) örneğinde hece sonundaki /g/ ünsüzü düşmüştür (Erdal 1991: 450). *MaitrSengim*, dil özellikleri bakımından klasik öncesi ya da erken Budist Uygur metinlerindedir (Laut 1986). Bundan dolayı, Uygur Türkçesi'nde erken dönem metinlerinde /g/ ünsüzünün düşmüş olması mümkün değildir. *MaitrSengim*'deki bu örnek, bir yazım hatası değilse, büyük bir ihtimalle müellife ait ağız unsurudur.

Erken ya da klasik öncesi Uygur metinlerinde hece sonundaki /g/ ünsüzü, *MaitrSengim*'den başka TT V B'de de düşmüştür. Bu metinde *tütsülög* (130, 135) (<tütsög+lüg) örneğinde hece sonundaki /g/ ünsüzü düşmüştür (Erdal 1991: 450). /g/ ünsüzünün düştüğü klasik öncesi Uygur metinlerinden biri de KP'dir. KP hem dil özellikleri bakımından hem de metnin bulunduğu Tunhuang'daki 17 numaralı Bin Buda Mağaralarının Tangutların saldırısından önce, 1035 yılında kapatılmış olmasından dolayı 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Hamilton 1998: 21). Metinde kergek kelimesi, dört defa aslî şekliyle yazılmışken, metnin sonlarında *kaç kereklig yimiş sögüt üze* (LXXIX 4) örneğinde kelimedeki ikinci hece başındaki /g/ ünsüzü düşmüştür.⁷¹ Metinde tek yerde geçen *kerek* şekline karşı *kulgak* (L/7) kelimesinde /g/ ünsüzü düşmemiştir. KP'de yaygın şekil olan kergek yanında geç dönem metinlerinde görülen kerek şekline rastlanması, metnin geç tarihte yazıldığı anlamına gelmez. *kerek* şekli, metnin sonuna

⁷¹ KP'de *kerek* kelimesinin aynı zamanda /g/ ünsüzünün düşmesiyle kerek şeklinde yazılması, araştırmacılar tarafından ağız sızması olarak değerlendirilmiştir. Metni yayımlayan Hamilton (1998), Clark (1975) ve Doerfer (1993) *kerek* şeklinin ağız özelliği olduğunu ifade ederler.

doğru yazılmıştır. KP'nin son fragmanları, dil özellikleri bakımından diğer fragmanlarından farklıdır. Nitekim şart eki -sAr, son fragmanlarda -sA olmuştur. Bu iki farklı yapının metnin sonlarında ortaya çıkmasını, müellifin ağız özelliğinin metne sızmasıyla açıklayabiliriz. Erdal'ın KP'deki metnin son kısımlarını kerek yapısından dolayı metnin diğer parçalarından farklı olarak başka bir grupta ele alması doğru değildir (Erdal 1979: 173).

Tibet alfabesiyle yazılmış **BuddhKat**'ta *kergek* kelimesi, kerek olarak transkribe edilen GA.RAG (1.37) şeklinde yazılmıştır. Bu örnekte kelime içindeki /g/ ünsüzü düşmekle birlikte *adgır*, *asKañçula-*, *bilge*, *esirke-*, *inçge*, *kırkın*, *kulkak* gibi kelimelerde kelime içindeki /g/ ünsüzü yazılmıştır. **BuddhKat**'ın diğer dil özellikleri de metnin geç tarihlerde yazılmadığını göstermektedir.

Birden fazla heceli kelimelerde hece başlarındaki /g/ ünsüzü, klasik öncesi Maniheist Uygur metinlerinden **M III 9**'da *kulak* (IV 2) (<kulgak); **TT I**'de *küney* (21-154) (<kün+gey) örneklerinde düşmüştür. Yine Maniheist Uygur metinlerinden **M II 6**'da *kurta* (16) (<kurtga) "yaşlı, ihtiyar" kelimesinde ünsüz düşmesi vardır (Clauson 1972: 658b). /g/ ünsüzünün yukardaki erken tarihli Budist metinlerde olduğu gibi, bu Maniheist metinlerde de düşmesi, ağız sızmasından başka birşey değildir.

Erdal (1991: 381) ve Zieme (1996: 237), **ZiemeAltKomm**'daki *muni munçulayu yıga tire kıza kavıra sözlemiş sav* (5) cümlesindeki *kıza* kelimesinin kısga isminden geldiğini ifade etmişlerdir. Erdal ve Zieme'nin bu cümlede tasarladığı kısga kelimesi, isim olarak **MaitrSengim**'de (169 v9) geçmektedir. Ancak bu cümledeki *kıza*, kısga fiilinde /g/ ünsüzünün düşmüş şekli değildir. Cümlede *yıg-* ve *tir-* ile *kıs-* ve *kavır-* fiilleri sinonimdir ve kelime, *kıs-* fiilinin zarf-fiil şeklidir. Bundan dolayı **ZiemeAltKomm**'daki bu cümlede ünsüz düşmesinden söz edemeyiz.

Kelime içindeki /g/ ünsüzü, yukarıdaki metinlerde ağız sızmasının sonucu düşmüştür. Bu metinlerde /g/ ünsüzünün düşmesi, metinlerin tarihini belirlemek için bir ölçüt olarak kullanılamaz. Uygur Türkçesi'nde /g/ ünsüzü asıl geç dönem metinlerinde düşme eğilimi göstermektedir. /g/ ünsüzünün düştüğü metinler, diğer dillik ölçütler bakımından

da dikkate alındığında, bu metinlerin 13. yüzyıldan sonra yazıldıkları anlaşılır. O halde, birden fazla heceli kelimelerde /g/ ünsüzü, geç dönemde yazılan metinlerde düşme eğilimi taşımaktadır. /g/ ünsüzünün düştüğü geç tarihli Uygur metinleri şunlardır:

BlockFalt'ta *karşı ayag-sız-lıg ogrı karak[çı] yagı yavlak* (150) (<kargak+çı) kelimesinde ünsüz düşmesi vardır. Cümledeki *karakçı* "beddua eden" kelimesi *karga-*"beddua etmek" fiilinin ismidir (Erdal 1991: 395). Dolayısıyla bu kelimedede, hece başındaki /g/ ünsüzü düşmüştür. Baskı yazı tekniğiyle yazılmış geç tarihli **BlockFalt**'ta *karakçı* örneğinin yanısıra *bilmiş k(er)gek* (81), *arıtmuş k(e)rgek* (92) örneklerinde *kergek* kelimesindeki /g/ ünsüzü korunmuştur.

Heilk I, kelime içindeki /g/ ünsüzünün düştüğü geç tarihli Uygur metinlerindedir. Metinde *kulgak* ve *tamgak* kelimelerindeki /g/ ünsüzleri düşmüştür. **Heilk I**'de *kulak* (56) ve *saçun-nı yançıp iki kulak-ın-ka tolu tıksar kiçer* (176) (<kulgak) örneklerinde /g/ ünsüzü düşmüştür. Yine **Heilk I**'de *tamak* (12) (<tamgak) örneğinde de /g/ ünsüzü düşmüştür. Metinde başka bir kelimedede /g/ ünsüzünün korunduğu örneğe rastlanmaz. **Heilk I**'de /g/ ünsüzünün düştüğü bu iki örnek, metnin yazılış tarihinin erken olmadığını göstermektedir. Metinde *kergek* ve *eşgek* kelimeleri geçmemektedir ancak *agrıg-lıg bolsar* (121) örneğinde /g/ ünsüzü korunmuştur.

Heilk II 3'te birçok örnekte *kergek* kelimesindeki /g/ ünsüzü düşmüştür. Bu metinde *k(e)rgek* (1, 107, 111, 131, 159) şeklinin yanında şu örneklerde /g/ ünsüzünün düşmesiyle *kerek* şekli de vardır:

bilmiş k(e)rek (31), *k(a)ra tuz sokup [bor] birle içürmiş k(e)rek* (35), *isig suv bile içürmiş k(e)rek* (36),(64), (65), (66), *sirke birle k(a)ra tuz içürmiş k(e)rek* (37), *bu ot-lar barça tüz bor birle içürmiş k(e)rek* (38), *yagl(i)g aş yitürmiş k(e)rek* (43), *k(e)rek* (87), (88), *emlemiş k(e)rek* (160), *urmuş k(e)rek* (164).

Heilk II 3'teki bu örneklere karşın **Heilk II 1**'de *[e]şgek südi bilen birgül* (2), *kulgak* (85), (90), (99); **Heilk II 4**'te *yılıg suv birlen içürmiş k(e)rgek* (22) örneklerinde kelime içindeki /g/ ünsüzü korunmuştur. Bu yayımın 4 numaralı metninde de /g/ ünsüzü

yazılmıştır. **Heilk II 3** numaralı metinde çok yaygın kullanılan kerek şekli, tek başına metnin geç tarihlerde yazıldığını göstermez. Bilakis metnin diğer dillik özellikleri, metnin geç tarihli olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla kerek şeklindeki örnekler bir ağız yansımasıdır.

Çok heceli kelimelerde hece başındaki /g/ ünsüzünün düştüğü metinlerden biri de **TT VII 28**'dir. Bu metinde üç yerde kergek şekli geçerken, *ulug buyan kulmuş kerek* (54) örneğinde kelimedeki /g/ ünsüzü düşmüştür. **TT VII 34**'te ise kulgak kelimesindeki /g/ ünsüzü, *ongdun kulg(a)k tepreser* (8) örneğinde korunmuş buna karşılık *sol-tın kulak tepreser* (9) ve *kulak tüpi tepreser* (10) örneklerinde ise düşmüştür.

Uygur Türkçesi'nde /g/ ünsüzü, Brahmi alfabesiyle yazılmış metinlerde de zaman zaman düşmüştür. Brahmi alfabesiyle yazılmış **TT VIII I**'de *kergek* kelimesi, sekiz kez *kerek* şeklinde yazılmıştır. Metinde kerek örneği yanında *emgen-* ve *tamgak* kelimelerinde kelime içindeki /g/ ünsüzü korunmuştur. 1277 yılında yazılmış olan **TT VIII L**'de (Bazin 1991) yigirmi kelimesindeki /g/ ünsüzü, *küntüz iki yirmi üt-ler-te* (1) örneğinde düşmüştür. Yine Brahmi harfli **TT VIII M**'de /g/ ünsüzü, *kergek* (35) örneğinde korunmuş buna karşılık *kerek* (18) örneğinde ise düşmüştür.

BT III'te *arvışığ kop kongül-in eşidiser-leri tınglamış-ları kergek* (730) cümlesindeki eşidiserleri (<eşid-ig+se-) kelimesinde /g/ ünsüzü düşmüştür. Metni yayımlayan Tezcan, bu kelimeyi Osmanlı Türkçesinde kullanılan -IsAr ekiyle ilişkilendirmiştir (Tezcan 1974: 56). Ancak Erdal, metindeki *eşidiserleri* örneğini, -(X)sA- (<-(X)gsA-) fiilinin geniş zamanı olarak ele almıştır (Erdal 2004: 123). Erdal'a göre -(X)gsA- ekindeki /g/ ünsüzü, DLT'te olduğu gibi düşmüştür.

Sonuç olarak Uygur Türkçesi'nde çok heceli kelimelerde hece başlarındaki /g/ ünsüzü, bazı metinlerde düşmüştür. /g/ düşmesi, klasik öncesi ve klasik Uygur metinleri de dahil olmak üzere en fazla kergek kelimesinde görülmektedir. Klasik öncesine ait **MaitrSengim** (ütüle-), **KP** (kerek), **BuddhKat** (kerek), **M III 9** (kulak), **TT I** (küney), **M II 6** (kurta) metinlerinde /g/ ünsüzünün düşmesi, bu metinlerin geç tarihli oldukları anlamı taşımamaktadır. /g/ ünsüzü bu metinlerde sadece birer kelimedede düşmüştür

ancak metinlerin genelinde korunmuştur. Bundan dolayı bu metinlerde /g/ ünsüzünün düşmesi, dil gelişimi ya da değişimi sonucunda değil, ağız sızmasının sonucunda ortaya çıkmış olmalıdır.

Uygur Türkçesi'nde çok heceli kelimelerde hece beşlerindeki /g/ ünsüzü, geç dönem metinlerinde düşmeye başlamıştır. *kergek*, *kulgak*, *kargakçı* kelimelerindeki /g/ ünsüzleri, geç dönem metinlerinde genel olarak korunmuş olmakla birlikte **BlockFalt**, **Heilk I**, **TT VII 28**, **TT VII 34**, **TT VIII I**, **TT VIII L**, **TT VIII M** ve **BT III** metinlerinde düşmüştür. Bunlar arasında sadece **TT VIII L** (1277) metninin yazılış tarihi bellidir. Bu metinlerin birçoğunun yazılış tarihi belli olmadığı için, Uygur metinlerinde /g/ ünsüzünün hangi tarihlerde düşme eğilimi gösterdiğini tam olarak tespit etmek zordur. Ancak bu metinlerdeki diğer dillik ölçütler, tarihi belli olan metinlerle mukayese edilmek suretiyle, Uygur Türkçesi'nde /g/ ünsüzünün ne zaman düşmeye başladığı anlaşılabilir. 14. yüzyılın ortalarında yazıldığı bilinen kimi metinlerde /g/ ünsüzünün düştüğü kelimelerin geçmemesinden dolayı, tarihi belli bu metinlerde /g/ ünsüzünün düşüp düşmediğini bilmiyoruz. Mesela, 1347 ile 1365 yılları arasında yazılan UygYaz I'de *kergek*, *kulgak*, *tamgak*, *eşgek* gibi kelimeler yoktur ancak bu metin ile /g/ ünsüzünün düştüğü **Heilk I** ve **TT VII 28** metinlerinin dil özellikleri hemen hemen aynıdır. Buna karşılık 1350 yılında yazılan *Totenbuch*'ta kelime içindeki /g/ ünsüzleri korunmuştur. Ancak *Totenbuch* ile /g/ ünsüzünün düştüğü metinler, ünlü türemesi, birle>bile, yalın isimlerden sonra yükleme hâl ekinin +nI olması, gereklilik çekiminde -gU ol yapısının -gUl olması, /d-t/ ve /s-z/ harflerinin yoğun olarak düzensiz yazılması gibi özellikler aynıdır. Dolayısıyla Uygur Türkçesi'nde /g/ ünsüzünün düştüğü **BlockFalt**, **Heilk I**, **TT VII 28**, **TT VII 34**, **TT VIII I**, **TT VIII M** ve **BT III** metinleri, 13. yüzyılın sonları ve 14. yüzyılda yazılmışlardır.

1.2.9. *kurtgar*- Fiili

Kök Türk yazıtlarında geçmeyen *kurtgar*- fiili, Eski Türkçe'de ilk defa Uygur Türkçesi'nde görülür. Kelimenin teşkili konusunda şu ana kadar tatmin edici bir açıklama yapılmış değildir. Clauson, *kurtgar*- fiilinin *kurtul*- fiiliyle ilişkili olduğunu, her iki kelimenin de **kurt*- kökünden geldiğini ve *kurtgar*- fiilindeki -*gar* ekinin açık

olmadığını ifade etmiştir (Clauson 1972: 649b-650a). M. Erdal ise *kurtgar-* fiilinin orjinalinin *kutgar-* olduğunu düşünür. Uygur Türkçesi'nde Maniheist metinlerin çoğunda *kurtgar-* ve Budist metinlerde *kutgar-* şekillerinde geçen kelime, Erdal'a göre diyalekt farklılığından kaynaklanmaktadır. Erdal, kelimeyi –Ar- ekini işlerken *kutgar-* başlığı altında değerlendirmiştir. *Kutgar-* kelimesiyle ilgili olan *ku-trul-* ~ *kurtul-* kelimesini *kutur-* fiilinden getirmiştir. *kutgar-* kelimesinin ise aynı kökten –Ar- ekiyle yapılmış **ku-tr-ar-* fiilindeki ilk /r/ ünsüzünün tesiriyle oluştuğunu iddia etmiştir (Erdal 1991: 735-6). Erdal daha sonra, *kutgar-* fiilinin /r/ düşmesi sonucunda *kutgar-* şeklinde değiştiğini belirtmiştir (Erdal 2004: 111). Kelime, İslamî Türk dili eserlerinde ise *kutgar-* şeklindedir (KB 6260; DLT II 199).

kurtgar- fiili ile *kurtul-* ya da *kurtul-* fiillerinin Erdal'ın ifade ettiği gibi *kutur-* fiilinden geldiğini iddia etmek, fiilin metinlerdeki tarihî gelişimi dikkate alındığında mümkün görünmemektedir. Erdal'a göre *kurtul-* fiilinin varyantı *ku-trul-*'tır. Ancak *kurtul-* şekli diğerine göre daha eskidir ve *ku-trul-* (<*kurtul-*) fiilinde metatez vardır.

kurtgar- ve *kurtul-* (~*kurtul-*) fiillerinin hem benzer seslere hem de aynı anlama sahip olması bu iki fiilin aynı kökten geldiğini düşündürmektedir. Ancak her iki kelimenin de kökeni, tarihî metinlerde ifade edilmemiştir. DLT'te *kurtul-* ve *kutul-* şeklinde geçen kelimelerden *kurtul-* şeklinin aslî olduğu belirtilmiştir (DLT II 121). Kelimenin aslının *kurtgar-* mı yoksa *kutgar-* mı olduğu kesin olarak belli olmamakla birlikte, Maniheist Uygur metinlerinde daha çok *kurtgar-* şeklinin geçmesi, kelimenin aslî şeklinin *kurtgar-* olduğunu düşündürmektedir. Erdal, kelimenin orjinalini *kutgar-* olduğunu ve *kurtgar-* şeklinin Maniheist metinlerde görülen diyalekt yansıması olduğunu ifade etmesine karşın, aşağıdaki örneklerden de görüleceği üzere Maniheist metinlerde *kurtgar-* yanında *kutgar-* şeklinin olması ve *kurtgar-* şeklinin az da olsa Budist metinlerde de görülmesi, bu düşüncenin doğru olmadığını göstermektedir.

kurtgar- fiili, Uygur Türkçesi'nde aslî şeklinin yanı sıra *kutgar-* ve *kutar-* şekillerinde de geçer. Son iki şekil, /r/ ve /g/ ünsüzlerinin düşmesiyle oluşmuş olmalıdır. Zira Uygur Türkçesi'nde hem /r/ hem de /g/ ünsüzleri bu kelimenin dışında birçok kelimedede

düşmüştür. *bek* (<berk), *tetrü* (<tertrü) (Erdal 1991: 729), *bile* (<birle), *-sa* (<-sAr) gibi örneklerde /r/ ünsüzü kaybolmuştur. Hatta DLT'te yönelme hâl ekinden önce gelen çokluk ekindeki /r/ ünsüzü bile düşmüştür: *bilgeleke* (<bilgelerke), *kışlaka* (< kışlarka) gibi. Hatta Kâşgarlı kurtgar- fiiliyle ilgili olduğunu bildiğimiz kurtul- fiilini izah ederken, bu kelimenin, aynı anlamda kullanılan kutul- fiilinin aslı olduğunu ifade etmiştir (DLT II 121). DLT'te sadece kurtgar- fiilindeki /r/ değil, aynı zamanda kurtul- fiilindeki /r/ ünsüzü de düşmüştür. Bundan dolayı kurtgar- fiili, /r/ ünsüzünün düşmesiyle kutgar- şeklini almıştır.

Uygur Türkçesi'nde bazı metinlerde /r/ gibi, çok heceli kelimelerde hece başlarındaki /g/ ünsüzü de düşmüştür. Bilhassa geç Uygur metinlerinde *kergek*, *kulgak*, *tamgak*, *kargakçı* gibi kelimelerdeki /g/ ünsüzleri düşmüştür. Bundan dolayı birkaç Uygur metninde "kurtarmak" anlamında karşılaştığımız kutar- fiili, kutgar- <kurtgar- fiilinden gelmektedir.

Eski Türkçe'de kurtgar- fiilinin durumu, şu ana kadar Eski Türkçe metinlerin tasnif edildiği ve tarihlendirildiği hiçbir çalışmada ele alınmamıştır. Bununla birlikte kurtgar- fiilinin durumuna göre Uygur metinlerini üç safhaya ayırmak mümkündür. Uygur Türkçesi'nde *kurtgar-* şeklinin geçtiği metinler, en erken tarihlidir. Bu fiildeki /r/ ünsüzünün düşmesiyle ortaya çıkan kutgar- şeklinin geçtiği metinler, kurtgar- şeklini bulduran metinlerden daha sonraki yüzyıllarda yazılmıştır. hem /r/ hem de /g/ ünsüzlerinin düştüğü metinler ise en geç tarihli metinlerdir.

Uygur Türkçesi'nde kurtgar- şekli, daha çok Maniheist Uygur metinlerinin özelliği olmakla birlikte bütün Maniheist metinler aynı şekle sahip değildir. Bilhassa geç dönemde yazılmış Maniheist metinlerde fiil, kutgar- şeklindedir. Bundan dolayı Erdal'ın "kurtgar- şeklinin Maniheist metinlerin özelliği olduğu" şeklindeki görüşü (Erdal 1991: 729) tartışmalıdır.

kurtgar- kelimesini bulduran metinler, erken tarihlidir ve birçoğu Maniheist çevreye aittir:

M II 4'te *kurtgar-* (7), M III 1'de *kurtg[ar]-* (3), M III 2'de *kurtg[ar]-* (3), M III 9'da *kurtgarıng* (2,4), M III 13'te *kurtgar-* (2,25), M III 15'te *kurtgargalı b(e)lgürtiler* (32) ve M III 16'da *kurtgardı* (11), M III 31'de *kurtgar-* (3), M III 35'te *kurtgar-* (1), HamTouHou 8'de *kurtgardı* (13).

Uygur Türkçesi'nde *kurtgar-* fiili, yukarıdaki Maniheist metinlerin dışında bazı Budist metinlerde de bulunmaktadır. 1067 yılında istinsah edilen MaitrHami 10'da *kurtgarguluk [bolurlar]* (3a-30) örneğinde kelime aslı şekliyle yazılmıştır. MaitrHami, yazılış tarihi daha önceye ait olan Sengim/Murtuk nüshasından kopya edilmiştir. Bu eserin bilinen ilk nüshasında *kurtgar-* fiili, daima *kutgar-* şeklindeyken bu metinde aslı şekliyle kullanılması ilginçtir. 11. yüzyıla ait bu metinde aslı şeklin geçmesi, ancak kopya edilen nüshada böyle bir şeklin bulunmasıyla açıklanabilir. Ancak Sengim nüshasında bu şeklin bulunmaması, MaitrHami 10'un belki de Sengim nüshasından başka, bizim bilmediğimiz bir nüshadan kopya edilmiş olma ihtimaliyle açıklanabilir. Yine MaitrHami'den önce yazılan Sekiz, KP gibi erken Budist metinlerde de *kutgar-* şekli vardır.

Bu eserin dışında *kurtgar-* fiili, Budist metinlerden U II 3'te *kurtgarur* (3) ve *nomlayur kurtgarur* (27) örneklerinde *kurtgar-*, *nomlayur kutgarur* (29) örneğinde ise *kutgar-* şeklindedir. Bu metinde *kurtgar-* fiilinin iki farklı şekilde geçmesi, Uygur Türkçesi'nde fiilin durumunu açıklığa kavuşturmak bakımından oldukça önemlidir. Şayet *kurtgar-* ve *kutgar-* fiilleri, ağız farklılığını yansıtan kelimeler olmuş olsaydı, U II 3'te bu kelimelerden sadece birinin kullanılmış olması gerekirdi. Bilâkis U II 3'te her iki şeklin de kullanılmış olması, metnin yazıldığı tarihte kelimenin orjinalindeki /r/ ünsüzünün tamamıyla unutulmadığını gösterir.

Kurtgar- fiili, diğer Uygur metinlerinde *kutgar-* şeklindedir. Hem Maniheist hem de Budist metinlerde geçen *kurtgar-* fiili, yine Maniheist ve Budist metinlerde *kutgar-* olmuştur. Uygur Türkçesi'nde *kutgar-* kelimesi şu metinlerde bulunur:

Maniheist metinlerin büyük çoğunluğundaki kurtgar- fiili, yine Mani alfabesiyle yazılmış bazı Maniheist metinlerde kutgar- olmuştur. Maniheist metinlerden **M III 39 (II-1)**, **TT III (61)** ve **Pothi (19)**'da kelime *kutgar-* şeklindedir. Dolayısıyla bu üç Maniheist metin, kurtgar- fiilinin geçtiği yukardaki diğer Maniheist metinlerden farklıdır. Aynı çevrede yazılmış bu metinler arasındaki farklılık, büyük bir ihtimalle metinlerin farklı tarihlerde yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır.

kurtgar- fiili, Budist Uygur metinlerin genelinde ise *kutgar-* şeklindedir. *kurtgar-* şekli, erken Budist metinlerden U II 3'te ikili şekilde kullanılmıştır. Ancak Klasik öncesi Budist Uygur metinlerinden KP, Sekiz, MaitrSengim gibi eserlerde *kurtgar-* fiili *kutgar-* olmuştur. KP'de *siz mini titmeng kutgarıng* (LI 7) örneğinde *kutgar-* olan kelime, eserin son fragmanlarında *kutarga m(e)n* (LXXVI 6) "kurtaracağım" örneğinde /g/ ünsüzünün de düşmesiyle, ancak geç dönem metinlerinde görebileceğimiz şekli almıştır. Kurtgar- fiilinde hem /r/ hem de /g/ ünsüzlerinin düşmesiyle ortaya çıkan *kutar-* şekli, KP'nin yazıldığı zamanı yansıtmaz. Çünkü eserin son fragmanları, sadece bu ölçüt bakımından değil, aynı zamanda diğer bazı ölçütlerdeki yeni şekilleri bulundurması bakımından da eserin diğer parçalarından ayrılır (şart ekinin -sA, kerek, gelecek zamanın -gA/-gI, ol işaret zamirinin anga olması vb). Bundan dolayı KP'de *kurtgar-* fiili esas olarak ilk örnekteki *kutgar-* olmuştur. *kurtgar-* fiili, diğer erken Budist Uygur metinlerinde de *kutgar-* olmuştur: **MaitrSengim** (136 7, 145 v14, 58 26, 1 31, 4 1, 16 7, 16 9, 19 v13), **Kuanşi** (11, 106, 104), **MaitrHami** (11 7a-21, 11a-10).

Diğer Budist Uygur metinlerinde de *kutgar-* şekli geçmektedir: **Genzan** (66), **AYLening III/17b-8, III/20b-5, III/24b-16, III/27b-8, III/32a-18)**, **UigFalt** (72), **ETŞ 9** (21), **ETŞ 20** (195), **ShoAv** (68 ve 86), **Xuan X** (661), **BT II** (758), **YüanSaddDhar II** (409), **Warnke** (65), **BT VII M** (6), **BT XIII 1** (76), **BT XIII 20** (29) ve **BT XIII 21** (42).

Uygur Türkçesi'nde 14. yüzyılın ortalarında yazılan metinlerde bile klasik öncesi Uygur metinlerindeki *kutgar-* şekli kullanılmaya devam etmiştir. Mesela 1330 yılında yazılan **BT XIII 20**'deki *kutgar-* (29) örneği, *kurtgar-* fiilinin 14. yüzyılın ortalarına doğru yazılmış metinlerde de *kutgar-* şeklinde olduğunu göstermektedir.

Uygur Türkçesi'nde kutar- (<kutgar-<kurtgar-) şekli, sadece Nesturî Uygur metinlerinden *ZiemeNestorische*'de geçer. Bu metindeki *kutarmak için* (5-7) örneğinde kurtgar- fiili, kutar- olmuştur. Bundan dolayı *ZiemeNestorische* kurtgar-fiiline göre diğer Uygur metinlerinden ayrılır. *Zieme*, metnin 13-14. yüzyıllarda yazılmış olabileceğini düşündür. Yukarda da ifade edildiği gibi kurtgar- fiili, 1330 yılında yazılan BT XIII 20'de kutgar- şeklinde olduğuna göre *ZiemeNestorische*'de fiilin kutar- şeklinde geçmesi, bu metnin BT XIII 20'den daha geç tarihte kaleme alındığını düşündürür. Ayrıca *ZiemeNestorische*'de /r/den sonra zarf-fiil ekinin -U olması ve buryuk (<buyruk) şeklinin bulunması, metnin erken ya da klasik Uygur metinlerinden olmadığını gösterir. Hem bu özellikler hem de kutar- şekli, *ZiemeNestorische*'in en geç metinlerden olduğunu düşündürmektedir.

Sonuç olarak, Uygur Türkçesi'nde kurtgar- fiilinin durum hakkında şunları söyleyebiliriz:

Kelime, Uygur Türkçesi'nin erken tarihli metinlerinde kurtgar- şeklindedir. Bu bakımdan Manihesit Uygur metinlerinin geneli, Uygur edebiyatının en erken tarihli metinleridir. Ancak bazı Maniheist metinlerde, kutgar- şeklinin geçmesi, bu kelimenin Maniheist Uygur edebiyatı içinde değişmeye başladığını göstermektedir.

Kurtgar- fiili, geç Maniheist ve erken Budist Uygur metinlerinde /r/ ünsüzünün düşmesiyle kutgar- olmuştur. Bu anlamda M III 39, TT III ve Pohti geç tarihli Maniheist metinlerdir. Uygur edebiyatında hem kurtgar- hem de kutgar- şekillerinin geçtiği U II 3 numaralı metin, bu ölçüt bakımından geçiş döneminde yazılmıştır. Kuansı, MaitrSengim, KP gibi klaik öncesi Budist metinlerde de kutgar- şekli vardır. kutgar- şeklini bulunduran metinler içinde 1330 yılında yazılan BT XIII 20'de kutgar- şeklinin bulunması, Uygur Türkçesi'nde 14. yüzyılın ilk yarısına kadar yazılan metinlerde kutgar- şeklinin kullanıldığını göstermektedir.

Uygur Türkçesi'nde kurtgar- fiili, en son kutar- olmuştur. kutar- şekli KP ve *ZiemeNestorische*'te geçer. Yukarda da ifade edildiği gibi KP'deki kutar- örneği, ağız

sızmasıdır. Ancak ZiemeNestorische, kutar- şekli yanında diğer dillik ölçütlerin de yardımıyla 14. yüzyılın ikinci yarısında yazıldığı anlaşılmaktadır.

Öyleyse, Uygur Türkçesi'nde 8. yüzyıldan 9. yüzyılın sonlarına kadar kurtgar-, 9-14. yüzyılın ortalarına kadar kutgar-, 14. yüzyılın ikinci yarısında ise kutar- şekilleri kullanılmıştır.

1.2.10. *yarlıgka-* Fiili

yarlıg “*buyruk, emir*” isminden +kA- ekiyle yapılmış olan *yarlıgka-* fiili “*buyurmak, emretmek; affetmek, bağışlamak*” (Gabain 1988: 92; Clauson 1972: 968a; Erdal 1991: 462), Kök Türk yazıtlarında ve Uygur alfabeleriyle yazılmış metinlerde genellikle *yarlıka-* şeklinde yazılmıştır. Ancak bazı Uygur metinlerinde fiilin orjinali olan *yarlıgka-* şekline de rastlarız. Clauson, kelimenin orjinalini, metinlerde tanımlayamadığı için +kA ekiyle yapılmış **yarlıgka-* olarak belirtmiştir (Clauson 1972: 968a). Clauson, *yarlıgka-* fiilinin kökü olan *yarlıg* isminin “fakir, sefil” ve “emir, ferman” anlamlarında iki ayrı anlama sahip olduğunu ifade eder. Erdal’a göre Uygur Türkçesi’ndeki *yarlıgka-* fiili, “fakir, sefil” anlamındaki *yarlıg* kelimesinden gelir (Erdal 1991: 462). Ş. Tekin ise, *yarlı(g)ka-* fiilinin kökü olan *yarlıg* ismini, *yarsı-* ve *yarsıncıg* kelimelerinin de kökü olan *yar* “*salya, tükürük*” isminden getirmektedir (Ş. Tekin 1980: 55).

yarlıgka- fiili, Uygur Türkçesi’nde daha çok saygı ifade eden birleşik fiillerde yardımcı fiil fonksiyonuyla kullanılmıştır. Bu fiil Kök Türk yazıtları, Uygur metinleri ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde çok sık kullanılmıştır. Ancak bu dönemlerde *yarlıka-* fiili, farklı anlam ve fonksiyonlara sahiptir. *yarlıka-* fiili, Kök Türk ve Karahanlı Türkçesi kaynaklarında “*buyurmak, emretmek*” anlamlarındadır:

Kök Türk yazıtlarında *Tengri yarlıkadukın için ...* (KT G9), *Üze tengri as[ra] yir yarlıkaduk için]* (BK K10); Karahanlı Türkçesi’nde *yana aydı ay toldı uktum munı/ilig yarlıkadı bu sözler köni* (KB 896), *öküş edgü yarlıg tümen edgü söz/ilig yarlıkadı yakın boldı öz* (KB 1767).

Ancak fiil, Uygur metinlerinde farklı anlam ve fonksiyona sahiptir. Bu fiil, Uygur Türkçesi metinlerinde “buyurmak, emretmek” anlamının yanında daha çok *saygı* ve *hürmet* ifade eden yardımcı fiil fonksiyonunda geçmektedir (Gabain 1988: 251; Erdal 2004: 528-530):

atayu yarlıkazunlar (M I 29,16), *nomlayu yarlıka-* (Totenbuch 996), *oluru yrlıka-* (BT I C-5).

Fiilin orijinali, Kök Türk yazıtları ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde yarlıka- şeklinde yazılmıştır. Ancak bu kelime Uygur metinlerinin bir kısmında yarlıgka- şeklindedir.⁷² Özellikle Kök Türk ve erken ya da klasik Uygur metinlerde, yarlıgka- fiilinin yarlıka- şeklinde yazılışında /g/ düşmesinden söz edemeyiz. Yarlıgka- fiilinin her iki dönem metinlerinde de /g/ ünsüzü olmadan yazımı, bu dönemlere ait metinlerin genelinde görülen *ünsüz tekleşmesiyle* ilgilidir. Kök Türkçe ve Uygur Türkçesi’nde yanyana gelen /çç/, /dd/, /yy/, /gg/, /qq/, /kk/, /ll/, /nn/, /ss/ ve /tt/ ünsüzleri, sadece tek işaretle gösterilmiştir. Yine Eski Türkçe’de agrıg+ka-n- “ağrımak, ağrıdan şikâyet etmek” fiili ünsüz tekleşmesinin tesiriyle agrıkan- şeklinde yazılmıştır (Erdal 1991: 459). Ünsüz tekleşmesi daha çok kelime tabanlarıyla eklerin birleşmelerinde görülmektedir. Uygur Türkçesi’nde bu tür birleşmeler ancak klasik öncesi metinlerde görülürken, klasik ve geç dönem metinlerinde yarlıgka- fiilindeki ünsüz tekleşmesi unutulmuş ve daima yarlıka- şeklinde yazılmıştır.

yarlı(g)ka- fiili, Uygur Türkçesi’nde genellikle yarlıka- şeklinde geçmektedir. Ancak fiil, bazı metinlerde yarlıgka- şeklinde aslî biçimiyle de yazılır. Eski Türkçe metinlerde yarlıgka- fiilinin durumunu ilk defa Erdal (1979a: 154) ele almış ve metinlerin kronolojik olarak tasnif edilmesinde bir ölçüt olarak kullanmıştır. Eski Türkçe metinleri kronolojik olarak dört gruba ayıran Erdal, /g/ ünsüzünün de yazıldığı yarlıgka- şekline sahip olan metinleri I ve II. gruba, buna karşılık /g/ ünsüzünün yazılmadığı yarlıka- şeklinin geçtiği metinleri ise III ve IV. gruba dahil etmiştir. Erdal’a göre I ve II. gruptaki

⁷² yarlı(g)ka- fiili, Uygur metinlerinde farklı imlalarda yazılmıştır. Fiilin ilk hece ünlüsü genellikle yazılmaz (y(a)rılı(g)ka-). Bununla birlikte bazı Uygur metinlerinde fiil, yrıka-, yrık- şekillerinde de yazılmıştır.

Eski Türkçe metinlerde geçen yarlıgka- fiili, yazılış tarihleri geç olan daha sonraki gruplarda yarlıka- şeklinde sadeleşmemiştir.

Erdal'ın Eski Türkçe metinleri tasnif etmek için kullandığı dillik ölçütlerden biri olan yarlı(g)ka- fiiline, Doerfer (1993: 22) bu fiilin Kök Türk yazıtlarında bile /g/ ünsüzü olmaksızın yarlıka- şeklinde geçtiği için, Eski Türkçe metinlerin tarihlendirilmesinde bir ölçüt olarak kullanılamayacağını ileri sürerek itiraz eder. Ancak Doerfer'in itirazında Eski Türkçe metinlerdeki ünsüz tekleşmesi göz ardı edilmiştir. Kök Türkçe'de ve erken Uygur metinlerinde /g/ ünsüzünün düşmesinden söz edemeyiz. Ancak bu dönemlerde yan yana gelen aynı tür iki ünsüzün tek harfle gösterildiği de bilinmektedir. Şayet kimi Uygur metinlerinde yarlıgka- şekli geçmemiş olsaydı, o zaman bu fiildeki /g/ ünsüzünün tamamıyla unutulduğu sonucu ortaya çıkardı. Ancak bazı metinlerde fiilin orjinalindeki /g/ ünsüzünün yazılmış olması, Erdal'ın işaret ettiği gibi bu metinlerin erken tarihli olduklarını gösterir.

Eski Türkçe'de yarkı(g)ka- fiilinin durumu, metinlerin kronolojisini tespit etmek için düzenli bir görünüm sergilemez. Kök Türkçe ve birçok Uygur metnindeki yarlıka- fiilinin bazı Uygur metinlerinde yarlıgka- şeklinde olması, bu metinlerin erken tarihli olduğunu göstermektedir. Nitekim fiil, tarihi belli olan klasik ve geç dönem Uygur metinlerinde her zaman /g/ ünsüzü olmaksızın yarlıka- şeklinde yazılmıştır. Klasik ve geç Uygur metinlerinde fiildeki /g/ ünsüzünün unutulduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı yarlıgka- fiilinin geçtiği Uygur metinleri, diğer dillik ölçütleri de dikkate almak suretiyle, erken tarihlidir diyebiliriz.

yarlıgka- fiili, birkaç Maniheist ve Budist Uygur metninde bulunur. Fiilin orjinal şekline Tibet, Brahmi ve Nesturî alfabeleriyle yazılmış metinlerde rastlanmaz. yarlıgka-, M I 10 (3, 6); M I 11 (14); M I 12 (18)'de geçer. Bu fiil, diğer Maniheist metinlerde yarlıka- olmuştur. Bu Maniheist metinlerde yarlıgka- fiilinin geçmesi, metinlerin geç tarihli olmadıklarını düşündürmektedir. Ancak diğer Maniheist metinlerde yarlıgka- yerine yarlıka- şeklinin geçmesi de bu metinlerin geç tarihli oldukları anlamına gelmez. Mesela 763 tarihli TT II A'da yarlıgka- fiili, *y(a)rlykayur m(e)n* (75) örneğinde yarlıka- şeklinde yazılmıştır.

yarlıgka- fiili, bazı Budist metinlerde de geçmektedir. Budist Uygur metinlerinden KP'de *yarlıg-kadı* (IV 4; V 7), *y(a)rlıg-kadı* (VI 6; IX 5; XI 2; XVI 3), *y(a)rlıg-kamadı* (XIX 3) örneklerinde fiilin /g/ ünsüzü korunmuştur. Bununla birlikte KP'de *y(a)rl(i)kadı* (X 2; LXXVIII 3), *y(a)rlıkadı* (VIII 3; XVI 3) örneklerinde ise fiildeki /g/ ünsüzü yazılmamıştır. KP'de yarlı(g)ka- fiilinin Eski Türkçe'deki her iki şeklinin de bulunması, kelimedeki /g/ ünsüzünün metnin yazıldığı çevrede henüz unutulmadığını gösterir.

MaitrSengim'de yarlı(g)ka- fiili, KP'de olduğu gibi hem yarlıgka- hem de yarlıka- şekillerinde yazılmıştır. **MaitrSengim**'de *asag tusu kalu yrlygkadı* (4 8) ve *t(e)ngri t(e)ngrişi burxan kanta y(a)rlıg-kayur erki* (116 6) örneklerinde fiildeki /g/ ünsüzü korunmuştur. **MaitrSengim**'deki bu iki örneğin yanı sıra /g/ ünsüzünün düştüğü örnek daha fazladır: *y(a)rlıkadı* (116 v17) vb. Erken tarihli Budist Uygur metinlerinden **Maitrisimit**'te yarlıgka- şeklinin bulunması, metnin erken tarihli olduğunu ispatlamaktadır. Bir başka Budist metin **ZiemeBhaiş**'te yarlı(g)ka- fiili, *y(a)rl(i)gka-* (8) örneğinde aslî şekliyle yazılmıştır. yarlıgka- şeklinin geçtiği bir başka Budist Uygur metni, U II 3 (25)'tür.

MaitrSengim, KP, **Bhaisayya** ve U II 3 Budist Uygur metinlerinde yarlıgka- şeklinin geçmesi, bu metinlerin geç tarihli Uygur metinleri olmadığına işaret eder. Nitekim **MaitrSengim** ve KP, diğer dil özellikleri bakımından da klasik öncesi ya da erken Budist Uygur metinleri arasında sayılmaktadır. Bu metinlerle aynı dönemde ya da belki de daha erken zamanda yazılmış bazı Budist metinlerde yarlıka- şekli bulunabilir. Ancak adı geçen metinler, yarlıgka- fiilinin geçmesinden dolayı erken tarihte yazılmışlardır.

Yarlı(g)ka- fiili, bu metinlerin dışındaki Uygur metinlerinde yarlıka- şeklinde yazılmıştır. Bu fiil, en erken tarihli Uygur metinlerinde yarlıka- şeklindedir. Ancak klasik öncesi Uygur metinlerinin bazılarında yarlıgka- şeklinde yazılmıştır. Bu şekil, bazı erken tarihli Maniheizt metinlerde görülebileceği gibi, yazılış tarihleri 9-10. yüzyıllara tarihlendirilen bazı Budist Uygur metinlerde de görülmektedir. Bu metinler içinde **Maitrisimit**'in **Sengim/Murtuk** nüshası, genel olarak 8-9. yüzyıllara, KP 10.

yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir. U II 3 numaralı metin ise, birçok dil özelliği bakımından eski ve yeni şekiller arasında ikilik göstermektedir.⁷³

Sonuç olarak Uygur Türkçesi'nde 8-10. yüzyıllar arasında yazılmış bazı metinlerde yarlı(g)ka- fiili, yarlıgka- şeklindedir. Bu fiil, 8-10. yüzyıllar arasında yazılmış birçok metinde yarlıka- şeklinde de yazılmıştır. Ancak, M I 10, M I 11, M I 12, Maitrsengim, KP, Bhaisayya ve U II 3 metinlerinde geçen yarlıgka- şekli, bu metinlerin erken tarihli olduklarını göstermektedir.

1.3. MORFOFONOLOJİK ÖLÇÜTLER

1.3.1. Son Hece Ünlüsü Yuvarlak Olan Kelimelerden Sonra Vasıta Hâli Ekinin Bağlantı Ünlüsü

Fiilin hangi vasıtayla, kiminle ve nasıl gerçekleştiğini; tarz ve zamanını belirten vasıta hâli, Uygur Türkçesi'nde +(X)n ekiyle yapılmaktadır. Karahanlı Türkçesi'nde vasıta hâli için +(X)n ekinin yanında +lA eki de kullanılırken Kök Türkçe ve Uygur Türkçesinde vasıta hâli sadece +(X)n ekiyle yapılmıştır.

Vasıta hâl ekinin Proto-Türkçe'deki rekonstruksiyonu hakkında kesin bir hüküm vermek mümkün değilse de Rona-Tas, Proto-Türkçe'de vasıta hâl ekini *-nVn olarak tasarlamıştır. Rona-Tas'a göre dört hâl ekinde -n ünsüzünün izine rastlanılır. Ona göre ilgi hâli eki *-n, yükleme hâli eki *-nVG (zamir çekiminde -nI), yaklaşma hâli *-nKA, ve vasıta hâli *-nVn şeklindedir. -n ünsüzü sadece *-dA bulunma hâl ekinde bulunmaz. Proto-Türkçe çıkma hâl eki *-dAn, bulunma hâl eki -dA ekinin -n ile genişletilmiş şeklidir (Rona-Tas 1998b: 73). Rona-Tas'ın vasıta hâl eki için tasarladığı *-nVn şekli, Eski Türkçe metinlerin hiçbirinde ekin başında /n/ ünsüzünün izine rastlanılmadığı için kabul edilemez. Erdal da vasıta hâl ekinin başında /n/ ünsüzü tasarlamak için herhangi bir sebebin olmadığı düşüncesiyle Rona-Tas'ın rekonstruksiyonuna karşı çıkar (Erdal

⁷³ U II 3, sadece yarlıgka- fiilinden dolayı değil, kurtgar- (3) kelimesinde hem /g/ hem de /r/ ünsüzlerinin korunmuş olması ve erdem (1) ile kurtul- (26) kelimelerinde metatezin henüz ortaya çıkmamış olması gibi özelliklerinden dolayı da klasik öncesi ya da erken Budist metinleri arasında sayılmalıdır.

2004: 168). Bu sebeple Türk dilinin tanıklanabilen en erken metinlerinde vasıta hâl eki, +(X)n şeklindedir.

Eski Türkçe’de vasıta hâl eki, ünlüyle biten isimlere doğrudan bağlanırken, ünsüzle biten isimlerden sonra bağlantı ünlüsü alır. Son ünlüsü yuvarlak olan ve ünsüzle biten isimlerden sonra gelen vasıta hâl ekinin ünlüsü çeşitlilik göstermektedir. Kök Türkçe’de ve bazı Uygur metinlerinde vasıta hâl eki düz ünlülerden sonra +In, yuvarlak ünlülerden sonra ise +Un şeklindeyken, birçok Uygur metninde her durumda sadece +In şeklini alarak yuvarlak ünlülü isimlerden sonra dudak uyumuna girmemiştir. Başka bir ifadeyle Eski Türkçe’de isimlerin vasıta hâli, Kök Türkçe ile bazı Maniheizt ve Budist Uygur metinlerinde +ın, +in, +un, +ün şeklindeki dörtlü uyumdan birçok Uygur metninde +ın, +in şeklindeki ikili uyuma değişmiştir.

Kök Türk ve Uygur yazıtlarında vasıta ekinin bağlantı ünlüsü, isim kök veya gövdesindeki ünlüye göre şekillenir. Buna göre Kök Türkçe’de vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmiştir (Tekin 2000: 117-119):

bir erig okun urdı “ok ile” (KT D 36), *közün körmedük kulkakın eşidmedük bodunum* “göz ile; kulak ile” (BK K 1), *bu yolun yorisar yaramaçı* (T 32), *[usı]n süngügün açdımız* (T 28). *ol yıl küzün ilgerü yorum tatarıg ayuttım* (Mç D 8).

Kök Türk yazı dilinde vasıta hâl ekinin ünlüsü, genelde dudak uyumuna girmişken, Tonyukuk yazıtında sadece *anta ötrü oguz kopın kelti* (T 16) örneğinde yuvarlak ünlüden sonra dar ünlüyle yazılmıştır.

Uygur Türkçesi’nde vasıta hâl eki, Kök Türkçe’de olduğu gibi +(X)n ekiyle karşılanmaktadır (Gabain 1988: 64; Zieme 1969: 116). Uygur Türkçesi’nde vasıta eki, *buşın* (M III/11-10) (<buşı+n), *k(e)ndün* (<kendü+n), *törün* (M I/20-3) (<törü+n) *uun* (Xuan VII 799) (<uu+n) “uykuyla”, *süngün* (Xuan VII 821) (<süngü+n), “süngüyle” gibi örneklerde görüldüğü gibi, ünlüyle biten isimlerden sonra bağlantı ünlüsü olmadan, doğrudan eklenirken ünsüzle biten isimlerden sonra bağlantı ünlüsü alır.

Uygur metinlerinde ünsüzle biten isimlerden sonra vasıta hâl ekinin ünlüsü metinlerin yazıldığı yüzyıla göre değişmiştir. Birçok Maniheist ve bazı Budist Uygur metinlerinde ünsüzle biten ve son hece ünlüsü yuvarlak olan isimlerden sonra gelen vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmiştir. Buna karşılık aynı şartlar altında ekin bağlantı ünlüsü, birçok Budist Uygur metninde ise tek şekle bürünmüştür⁷⁴.

Uygur Türkçesi'nde yuvarlak ünlülü isimlerden sonra vasıta hâl ekinin ünlüsünün bir kısım metinde dudak uyumuna girmesi, bir kısım metinde de sadece +In şeklinde olması, ağız yansıması olabileceğini akla getirirse de Uygur Türkçesi'nde vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsünün Kök Türk yazıtlarından sonra hem Maniheist hem de Budist metinlerde dudak uyumuna girmesi, buna karşılık geç tarihli oldukları düşünülen bazı Maniheist ve birçok Budist metinde ise tekli şeklin hâkim olması gibi sebeplerden dolayı bu değişkenlik bir ağız özelliği değildir. Vasıta hâlinin ünlüsü daha çok Maniheist metinlerde dudak uyumuna girmiştir. Birçok Maniheist metinde son hece ünlüsü yuvarlak olan kelimelerden sonra ekin bağlantı ünlüsü de yuvarlaktır. Ancak vasıta hâl eki, diğer dillik ölçütler bakımından da erken tarihli olmadıkları anlaşılan kimi Maniheist Uygur metinlerinde ise dudak uyumuna girmemiştir. Buna karşılık erken tarihli bazı Budist Uygur metinlerinde vasıta ekinin ünlüsü dudak uyumu dahilindedir.

Son hece ünlüsü yuvarlak olan isimlerden sonra vasıta hâl ekinin ünlüsünün Uygur metinlerini tasnif ve tarihlendirmeye imkân veren dillik ölçüt olabileceğini ilk defa Doerfer (1993: 159-161) dile getirmiştir. Uygur metinlerini dillik ölçütlere göre ilk defa tasnif eden Erdal'da (1979a) vasıta hâl ekinin ünlüsü ölçütler arasında yer almaz. Ancak Erdal (2004: 175) daha sonra vasıta ekinin Eski Türkçe'nin gelişiminde değişikliğe uğradığını ve bu özelliğin ağız farklılığı olmadığını vurgulamıştır:

“The shape of the instrumental suffix changed from fourfold to twofold harmony in the course of the development of Old Turkic: We find +(X)n in the runiform inscriptions and most Manichean instances, but other sources have +(I)n. This alternation can also be seen

⁷⁴ Hemen hemen bütün Uygur külliyatında geçen bir kelime olan ödün “zaman, vakit” kelimesi “zaman” anlamındaki öd kelimesinin vasıta eki almış şeklidir. Bu kelimedeki vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü, geç dönem metinlerinde dahi değişmemiştir. İlk Budist metinlerinden sonraki metinlerde olması gereken ödin şekli yerine kalıplaşmış ödün şekli yer alır ve bu kelime 13-14. yüzyıl metinlerinde de ödün şeklindedir (Gabain 1988: 117).

as related to a dialect difference, but that is less likely in view of the fact that petrified +(X)n forms are found in Buddhist sources as well”

Uygur metinlerinde ünsüzle biten isimlerden sonra gelen vasıta eki, +An, +Un, +In ve nadir olarak da bağlantı ünlüsü yazılmaksızın +n olmak üzere dört farklı şekildedir. Vasıta ekinin bağlantı ünlüsündeki bu çeşitlilik kendisinden önceki ünlünün durumuna göre şekillenmiştir:

+An:

Uygur Türkçesi’nde vasıta ekinden önceki ismin son hece ünlüsü /I/ ise vasıta ekinin bağlantı ünlüsü de genel olarak /I/’dır. Çok az metinde /I/ ünlüsüyle biten isimlerden sonra vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü /A/ olmuştur. Genel olarak CIC hece yapısından sonra vasıta eki +In şeklindedir:

M III 13 ve M III 27’de *kinin alkığın* (5), (17); M III 19’da *sakınçın* (14); M III 20’de *tilin* (16), *arığın* (2); M I 16-18’de *et’öz s(e)vig’in*; TT II A’da *amranmak biligin* (78), *kılınçın* (31); TT III’te *korkınçın* (143); LeCoqChuast’ta *anıg y(a)vlak biligin* (80), *iki kırk tişin* (82), *bir biligin* (157), *arığın* (161) vb.

Yine Uygur Türkçesi’nde son hece ünlüsü /A/ olan isimlerden sonra da vasıta ekinin ünlüsü genel olarak /I/ şeklindedir. Genel olarak CAC yapısındaki bir heceden sonra ek, +In şeklindedir:

Chuast’ta *bagrın* (95), *on yılan başl(i)g ermekin* (81), *közün kulgakın tilin elgin adakın* (207); M I 9-8’de *ötegin emgekin*; M I 10-11’de *esenin*; M III 7’de *elgin* (13); M III 15’te *başın* (3); M III 20’de *aşın içgün* (15), M III 28’de *alpın erdemin* (4), TT II A’da *ol tıtagın* (30); TT III’te *çıgayın* (142), *adakın* (97); U 140-7’de *amlın y(a)vaşın* vb.

Bazı Uygur metinlerinde vasıta hâl eki, kelimenin son hece ünlüsü /A/ olan isimlerden sonra +An şeklindedir. Bağlantı ünlüsü /A/ olan vasıta hâl eki, daha çok Maniheist Uygur metinlerinde görülmekle birlikte, ilk Budist Uygur metinlerinden Sekiz Yükme’ın Londra nüshasında da seyrek olarak geçer:

Maniheist Uygur metinlerinden M III 4'te *od'ugun saklanmakan* (7), *t(e)ven kürün armakan azgurmakan* (11); M III 8'de *odugun sakan* (18); M III 14'te *bu savka yme kam(a)gan külmişler* (1); M III 25'te *adaszan tudaszan* (3); M III 29'da *adasazan* (12); M III 32'de *ögrünçün araglgan* (3) BT V 23'te *adasazan tudasazan ermeki bolzun* (12) örneklerinde son hece ünlüsü /A/ olan isimlerden sonra vasıta eki +An'dır.

Bazı Maniheist ve Budist metinlerde +An vasıta hâl eki, ismin son hece ünlüsü /I/ ya da /U/ olan kelimelerden sonra da gelebilmektedir:

Maniheist Uygur metinlerinden M I'de (8-11); M III 6'da *yigiten* (17), *temiren*; M III 8'de *süzükün yarukun yaşukan* (30)⁷⁵, M III 32'de *ıdan* ve Budist Uygur metinlerinden Sekiz'de *erkligen*, *yıdan*, *yıparan*, *adruksuzan* örneklerinde son hece ünlüsü /I/ ya da /U/ olan isimlerden sonra vasıta hâl eki, +An'dır.

+On

Uygur Türkçesi'nde ünsüzle biten isimlerden sonra vasıta hâl eki, isimlere genel olarak bağlantı ünlüsüyle eklenirken, birkaç Maniheist Uygur metninde bağlantı ünlüsü olmaksızın eklenmiştir. Ünsüzlerden sonra vasıta ekinin bağlantı ünlüsü olmaksızın eklendiği metinler, ekin aynı zamanda /A/ ünlüsü ile kullanıldığı metinlerdir. Başka bir ifadeyle bu metinlerde vasıta hâli aynı zamanda +An şeklindedir ve /A/ bağlantı ünlüsü, diğer eklerde de görülmektedir:

M III 8'de *yarukun yaşuk(X)n* (14) ve M III 17'de *[add]aszn tudaszn busuş[suzun] kadgursuz(X)n* (3), *ögrünçün addas(X)z(X)n kadgusuz(X)n kaddıkın y(a)rılıkamakı bolzun* (12) örneklerinde vasıta eki, ünsüzle biten isimlere eklendiği hâlde, bağlantı ünlüsü almamıştır.

⁷⁵ M III 8'de *süzükün yarukun yaşukan* (30) kelime grubunda /U/ ünlüsüyle biten her üç isimden ilk ikisinde ismin vasıta hâli +Un iken, son ismin vasıta hâli +An şeklindedir. Metinde bu örnekte vasıta hâl eki +An olan yaşuk kelimesi, metnin başka bir yerinde *yarukun yaşuk(X)n* (14) örneğinde bu defa bağlantı ünlüsü olmadan yazılmıştır.

+Un:

Uygur Türkçesi'nde son hece ünlüsü yuvarlak olan isimlerden sonra vasıta hâl eki, bazı metinlerde +Un, bazı metinlerde ise +In'dır. Vasıta hâl ekinin ünlüsü, Maniheist metinlerin genelinde dudak uyumuna girmişken, Budist metinlerde genellikle +In şeklindedir.

Son hece ünlüsü yuvarlak olan isimlerden sonra vasıta hâl eki, erken dönemde yazılan Maniheist ve Budist metinlerde +Un, buna karşılık geç Maniheist metinler ile klasik ve geç Budist Uygur metinlerinde daima +In'dır. Buna göre vasıta hâl ekinin dudak uyumuna girdiği Uygur metinleri, sadece +In şekline sahip olan Uygur metinlerinden daha erken tarihlidir ve bunların yazılış tarihleri Kök Türk yazıtlarına yakındır.

Vasıta hâl ekinin dudak uyumuna girdiği metinler, diğer dilik ölçütleri de eskicil olan Maniheist metinlerdir. Birçok Maniheist Uygur metninde yuvarlak ünlüye sahip isimlerden sonra vasıta hâl eki +Un şeklindedir:

M III 4'te *od'ugun saklanmakan* (7), *t(e)ven kürün armakan azgurmakan* (11); M III 5'te *tuyumsuzun* (8); M III 6'da *buşı küçün* (1), *bir köngülün* (4), *agı köngülün* (8), *köni yol'un* (15); M III 7'de +Un şekline sahip *üküş korkün üküş yörügün tanukun sözleyü ayu birtim* (34) ve *ne kolun k(e)ltii közüntiler* (37), *ögrünçün* (3); M III 8'de *küçlügen* (2), *ögrünçlügen* (16); M III 13'te *mungsuzun* (6), M III 15'te *s(e)vig köngülün amranmak biligin* (17); M III 17'de M III 13'te *munlugun* (3), *ögrünçün* (1); TT II A'da *oyunun* (58, 66), *ögrünçün* (66), *törüsüzün* (8); M I 25'te *ögrünçün* (4), M III 27'de *ögrünçün mengin* (14); M III 8'de *küçlügen b(e)dükün* (2), *odugun sakan* (18), *süzükün yarukun yaşukan* (30), *arığın turugun erür* (22); M III 13'te *odugun* (2), *küçün* (25); M I 24'te *biş türlügen* (3); M I 6'da *esrükün* (16), *ünün* (10); M I 28'de *bütünün kadakan* (26), *körtle körkün* (24), U 140'da *süçüg könglün* (8); M I 29'da *busuşsuzun kadgusuzun*; M III 25'te *esenin bütünün* (4); M III 1'de *özümüzün*

üzütümüzün (11); **Chua**st'da *sakinçin sözün kılınçın* (102),⁷⁶ *ilkii özün* (111), *bu özün* (112), *agzın üç köngülün üç elgin bir kmg özün* (148), *arığ köngülün* (157); **BT V 10'**da *kölükün* (6); **BT V 13'te** *busuşun* (4); **BT V 20'de** *kutun* (5)⁷⁷; **BT V 22'de** *örügün* (4); **BT V 23'te** *kutun* (12)⁷⁸; **BT V 25'te** *körkün* (11), **BT V 26'da** *mungsuzun* (6); **ZiemeMan-TürkFrag'da** *kanyu nomun kanyu törün yme kanyu king köngülün* (7), *süçiig köngülün eringler* (22); **DreiPrinzen'de** *özün* (74).

Son hece ünlüsü yuvarlak olan isimlerden sonra gelen +Un vasıta hâl eki, yukarıdaki Maniheist metinlerin dışında, klasik öncesi ya da erken döneme ait bazı Budist Uygur metinlerinde de geçmektedir. Budist Uygur metinlerinde yuvarlak ünlüye sahip olan isimlerden sonra vasıta hâl eki genellikle +In şeklinde dar ünlüye sahiptir. Ancak yine Budist çevrede yazılmış aşağıdaki metinlerde vasıta hâl ekinin ünlüsü, tıpkı Kök Türk yazıtları ve Maniheist metinlerde olduğu gibi dudak uyumuna girmiştir. Bu Budist metinlerde vasıta ekinin dudak uyumuna girmesi, bu metinlerin yukarıdaki Maniheist Uygur metinleriyle aynı dönemde yazıldıklarına işaret etmektedir. Uygur Türkçesi'nde vasıta ekinin dudak uyumuna girdiği Budist metinler şunlardır:

HamTouHou 8'de *sözün* (3); **HamTouHou 15'te** *kamgun* (6); **MaitrSengim'de** *korkınçsuz köngülün* (23-2), *ulug ünün* (74 31, 65 3), *et'özün* (171 23, 24, 25, 26); **MaitrHami 4'te** *külsüşün* (10b-14); **MaitrHami 10'da** *ünün* (6b-3); **U III 2'de** *kop ugurun ilig beg-neng külsüşin kanturm(a)kka anuk turu teginür biz* (29- 7).

Budist Uygur metinlerinden **Sekiz Yükmek'te** vasıta hâl eki, yukardaki diğer Budist metinlerden biraz daha farklıdır. Bu metnin erken tarihli olduğu bilinen Londra nüshasında vasıta hâli, +An şeklinin yanında +Un şekline de sahiptir. **Sekiz'in** Londra nüshasında *yarlıkançuçı köngülün sogançığ nom ötünür siz* (23), *siziksiz köngülün kirtgünüp* (45), *siziksiz kirtgünç köngülün bu bitigig bititser* (113), *kutlugun*

⁷⁶ **Xu'da** *sakinçin sözün kılınçın* (102) ibaresinde söz kelimesinin vasıta hâli dudak uyumuna girmişken metinde başa bir yerdeki aynı ibare *sakinçin sözün kılınçın* (206) örneğinde dudak uyumuna girmemiştir.

⁷⁷ Bu +Un yuvarlak ünlülü şeklin yanında aynı metinde yine yuvarlak ünlüden sonra dar bağlantı ünlüsüne sahip +In vasıta eki de vardır: *uguşın* (BT V/20-7).

⁷⁸ **BT V/23** numaralı metinde yuvarlak ünlüden sonra +Un vasıta ekinin yanı sıra, yuvarlak isim köktünden sonra dar bağlantı ünlüsüne sahip +In şekli ve kök ünlüsü /A/ olan bir kökten sonra vasıta eki +An olan örnekler de vardır.

kıvılgın ornanur (100), *turkaru ögrünçün*⁷⁹ *mengin ermeki bolur* (101), *bilge bilig közün ... körtle öng körk körür* (151), *muni üzüksüzün yoritsar* (192) örneklerinde vasıta ekinin ünlüsü dudak uyumuna girmiştir. Ancak aynı metnin TT VI'da yayımlanan başka nüshalarında *adruksuzın tutarlar* (145), *edgüllügin ögrünçlügün beg yutuz bolup* (313) örneklerinde vasıta ekinin ünlüsü dudak uyumuna girmemiştir.

Yine Budist metinlerden **Kuanşi**'de son hece ünlüsü yuvarlak olan isimlerde vasıta hâl ekinin ünlüsü MaitrSengim'de olduğu gibi çeşitlilik arz etmektedir. **Kuanşi**'de *agır yazuklugun yazuksuzun yana yakala kelip* (37) örneğinde ekin ünlüsü dudak uyumuna girmiştir. Ancak *agır süzük kirtgünç köngülün kuanşi im pular atın atanglar* (51) cümlesinde vasıta hâli +In şeklindeyken metnin A nüshasında aynı cümledeki vasıta ekli örnek *köngülün* şeklindedir. **Kuanşi**'de nüshalar arasında vasıta ekinin ünlüsündeki bu farklılık, ekin dudak uyumuna girdiği nüshanın erken, tek şeklin hâkim olduğu nüshanın ise daha geç tarihte yazıldığını göstermektedir.

Uygur Türkçesi'nde son hece ünlüsü yuvarlak olan isimlerden sonra vasıta hâl eki +Un olan yukardaki Maniheist ve Budist metinlerden başka, bazı metinlerde vasıta hâli hem +Un hem de +In şeklindedir. Bu metinlerde ekin bağlantı ünlüsü bazen dudak uyumuna girmiş bazen de sadece tekli şekle sahiptir. Vasıta hâl ekinin ikili şekline sahip olan Uygur metinlerinde ekin bağlantı ünlüsü /A/ olan +An şekli görülmez.

Maniheist Uygur edebiyatının en hacimli metinlerinden **LeCoqChust**'ta yuvarlak ünlülü kelimelerden sonra vasıta hâlinin ünlüsü ikilik göstermektedir. Bu metinde yuvarlak ünlülerden sonra vasıta hâl eki, hem +Un hem de +In şeklindedir. **LeCoqChust**'ta *sakinçin sözün kılınçin* (102) cümlesinde dudak uyumuna giren vasıta hâl eki, metnin başka bir yerinde ifade edilen aynı cümlede, *sakinçin sözün kılınçin* (206) örneğinde +In şeklindedir. **LeCoqChust**'ta yuvarlak ünlülü kelimelerden sonra

⁷⁹ Bu kelimenin vasıta ekinden önceki şeklinin *ögrünç* ya da *ögrünçü/ögrünçü* olduğu kesin olarak belli değildir. Erdal, *ögir-* fiilinden *-(X)nç* ekiyle türemiş isim olan *ögrünç* ve yine *-(X)nçU* ekiyle türemiş isim olan *ögrünçü* kelimelerini ayrı ayrı değerlendirmiş, *ögrünç* kelimesini daha ziyade *sevinç* kelimesiyle birlikte değerlendirmiştir (Erdal 1991: 276). Erdal'a göre kelimenin aslı şekli *ögrünçü*'dür ve bu kelime *sevinç* kelimesiyle eş anlamlı kullanımında analogi yoluyla kısaltarak *ögrünç* olmuştur (Erdal 1991: 286). Hem bu örnekte ve hem de diğer metinlerdeki *ögrünçün* kelimesinde görülen vasıta hâli, şayet kelime *ögrünç* ise +Un; *ögrünçü* ise +n şeklindedir.

arıg köngülün (157), *ilkii özün* (111), *bu özün* (112) örneklerinde +Un; *şmnu azgurdukan* (19), *közün kulgakan tilin elgin adakan* (207) örneklerinde +In şeklindedir.

Yine Maniheist Uygur metinlerinden M III 8'de vasıta hâlinin bağlantı ünlüsü, *arıgın turugun erür* (22) örneğinde +Un, *arıgın turugin ermekig* (19) örneğinde ise +In şekline sahiptir. M III 14 numaralı metinde vasıta ekinin bağlantı ünlüsü, yukarıda işaret edildiği gibi *bu savka yme kam(a)gan külmişler* (1) örneğinde /A/ iken, *arıg ögrünçülügin erür biz* (4) örneğinde /I/ dir.

Budist Uygur metinlerinden Maitrisimit'in hem Sengim/Murtuk hem de Hami nüshalarında yuvarlak ünlülü isimlerden sonra vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü, ikili şekle sahiptir.

MaitrSengim'de *et'özün* (171-23, 24, 25, 26), *ulug ünün ıglayu* (65-3), *uçsuzun* (129v 4) ve *köngülün* (23-2) örneklerinde yuvarlak ünlülerden sonra vasıta hâl eki +Un, *sizinge umunçlugun irak yoltın kelmiş mn* (2), *edgülügin mengiligin asaglığın tusulugın keze yoringlar* (116-35), *katag ünün külüşti-ler* (134-30) ve *akançs(X)z köngülün* (120-24) örneklerinde de +In şeklindedir. MaitrSengim, yalnızca vasıta ekinin ünlüsündeki ikilik bakımından değil, diğer birçok dillik özelliklerde eski ve yeni şekilleri bir arada bulundurması bakımından da geçiş dönemi metinlerinden olduğu anlaşılmaktadır.

Maitrisimit'in 1067 yılında istinsah edilmiş Hami nüshasında da vasıta ekinin ünlüsü ikilik göstermektedir. MaitrHami 10'da *tünün künün* (1a-13), *ünün* (6b-3) örneklerinde +Un; *küşüşin* (8a-15), *küşünün* (5b-6), *sevigli ezrua ünün* (5a-5), *külçire yuzin* (5a-30) örneklerindeki +In vasıta ekini de görmek mümkündür. MaitrHami 4'te *ögrünçülügin* (2a-6), MaitrHami 14'te *tüzlügin bazlığın er-* (31) örneklerinde ise eki bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmemiştir.

Bir diğer Budist Uygur metni **Kuanşi**'de yuvarlak ünlülü isimlerden sonra vasıta ekinin dudak uyumuna girdiği +Un şekline ait yukarıda verilen örneklerin yanısıra *agır süzüük*

kirtgünç köngülin kuanşi im pular atın atanglar (51) cümlesinde ek, dudak uyumuna girmemiştir.

+In

Son hece ünlüsü yuvarlak olan isimlerin vasıta hâli, bilhassa Budist Uygur metinlerinde +In şeklindedir. Yukarıda belirtilen Maniheist ve Budist metinlerin dışındaki Uygur metinlerinde vasıta eki, dudak uyumuna girmemiştir. En erken tarihli Uygur metinlerinde vasıta hâli eki, son hece ünlüsü /A/, /I/ ve /U/ olan isimlerden sonra +In ve +An; yuvarlak olan isimlerden sonra +Un şeklindeyken, yukarıda ifade edilen metinlerde +Un ve +In ekleriyle ikili şekli barındıran metinlerden sonra her türlü durumda sadece +In şekline değişmiştir.

Ünsüzle biten isimlerden sonra vasıta hâl eki, Maniheist çevreye ait Uygur metinlerinin genelinde dudak uyumundadır. Ancak bazı Maniheist Uygur metinlerinde yuvarlak ünlülü isimlerden sonra vasıta hâli, +In şeklindedir. Yukarıda belirtilen son hece ünlüsü yuvarlak isimlerden sonra vasıta ekinin hem +Un hem de +In olduğu Maniheist metinlerin dışında, aşağıdaki metinlerde sadece +In şekli kullanılmıştır:

M II 2'de *külüşügin* (39); M III 9'da *ulug yrlikançuçı köngülin* (9); M III 11'de *buşın* (10); M III 14'te *ögrünçlügin* (4), M II 10'da *ögrinçligin* (7), BT V 25'te *yüzlügin* (3), Chuast'ta *erkligin* (180, 183), TT III'te *mengiligin* (110), *ayançang köngülin yükünür biz* (167); M II 8'de *y(a)ruk t(e)ngriler y(a)rlikazunun*⁸⁰ (15-16); M II 9'da *frişteler küç birzünin* (18); Pothi'de *ayançang köngülin yüküngü* (2), *asr[a] köngülin yüküngelii* (3).

Vasıta hâli ekinin ünlüsü, daha çok Budist Uygur metinlerinde dudak uyumuna girmemiştir. Erken Budist Uygur metinlerinden *Sekiz Yükmek*, *Maitrisimit* ve *Kuanşi* gibi metinlerde son hece ünlüsü yuvarlak olan isimlerden sonra +Un ve +In olarak ikili

⁸⁰ Eski Türkçe'de vasıta eki, +IXg ve +sXz yapım ekleriyle sıkça kullanılmıştır. Vasıta eki, bu iki sıfat ekinin dışında çok seyrek olarak -zUn emir ekine de gelmiştir. Emir ekinin vasıta ekiyle birleşmesinden doğan kelimenin isim olarak kullanıldığı ve alışılmadık bir durum olduğu ifade edilmektedir (Gabain 1988: 79; Tekin 1966: 449).

şekle sahip olan vasıta eki, bu metinlerden sonra yazılmış Budist metinlerde artık sadece +In şeklindedir. Vasıta hâli ekinin dudak uyumuna girmediği Budist metinler şunlardır:

U II 3'te t(e)ngirim bu kuanşi im pular **neçükin** ne alın ne çavışın yir suvda yoriyur (22); U II 4'te *tidıgsız köngül-in kilimbi yek utru bardı* (17); U II 6'da *ödsüz ölümün ölmegey-ler* (71-4); U II 7'de *ünzüzin önüp* (3), *köngülin sakınu yançtım erser* (13); U II 8'de *tilin sözleyü yançdım köngülin sakınu yançdım* (31); U III 3'te *burxan ezrua ünin* *kavragag okıp* (34-3), *ol toyun atasın körmiş ogulu teg ertingü katıglanıp küçin közin açıp* (35-28), *yaşlıg közin yıglayu* (35-34), *yrlıkançuçı kōngülin inçe tip tidi* (41-9); U III 4'te *anta ötrü tigin seviglig ünin temirçig okıp* (47-5); U III 7'de *süzük köngülin tınglagıl* (62-7), *[ogulu]mın ölürüp etin yme kanıncsız kōngülin yidi* (66-8); U III 8'de *[amranma]k kōngülin ilinür mn* (79-11), *isig amrak köngülin mengileser biz* (82-18), *isig özümte adırsız kōngülin olurgıl* (83-7), *katag ünin üntedi* (88-13).

AYLeng'de *b(e)k kağıg süzük kirtgünç kōngül-in y(i)ti kırıg-ta turup* (III/3a-11), *alku ugur-in körür-ler* (III/4a-7), *et'özin kılını yançdım erser* (III/4b-6), *bir uçlug kōngül-in* (III/11a-23), *neçükiñ yeñe* (III/12b-5), *süz-ük kirtgünç kōngül-in bir uç-lug ög-in kōngül-in*..... *ögirser sevinser* (III/13a-4), *keçgülık ton-in keçim-in yigülık içgülık aş-in suvsuş-in* *iglemiş-teki ot-in emin tapınsar ötünser* (III/15b-1), *uşun toñ-lug tınlğ-lar tişi et'özin erip* (III/16a-7), *bir ünin antag teginür* (III/34a-3); AYStockh'de *küsüş-in* (2), *kōngül-in* (12); BlockFalt'ta *kamag-un* (141)⁸¹, *kōngül-in* (146); Brief C'de *kōngül-in* (4).

BT I B'de *kōngülin* (18), *tört tugumın* (44); BT I D'de *ağkangusuzın bultukmaz* (8), *kōngül-süzün bultukmaz* (8)⁸²; BT III'te *kōngül-in* (63), *tüşin bilürler* (145), *ünin*

⁸¹ Kamagun kelimesindeki vasıta hâl eki +n'dir. Bu kelimedede vasıta hâl eki, topluluk eki +AgU'nun üzerine gelmiştir. Bu sebeple kamagun kelimesinde hece yutumu vardır (<kamag+agu+n) (Erdal 1991: 94).

⁸² Eski Türkçe'de vasıta eki, +lXg ve +sXz ekleriyle birlikte sıkça kullanılmıştır (+lXgXn/+sXzXn). Kök Türkçe'de son hece ünlüsü yuvarlak olan isimlerden sonra bu iki yapım ekinin ünlüsü bazen dudak uyumuna girmemiştir. Tonyukuk yazıtında *altun yışig yolsızın aşdımız ertiş ügüzüg keçigsizin keçdimiz* (35) örneğinde vasıta ekinin ünlüsü, yokluk ekinin ünlüsünün tesiriyle dudak uyumunda değildir. Uygur Türkçesi'nde bu iki yapım ekinin ünlüsü genelde dudak uyumuna girerken bazı metinlerde uyum dışı kullanılarak vasıta ekinin ünlüsünün de daralmasına sebep olmuştur: *umugsızın inagsızın*

(266), (481), *çoğın* (288) (<çot “kazmak için alet”), *kongül-in ögrünç-lüg sevinç-ligin bolup* (548), *ugrın* (570), *oyunun bedizin* (798), *külçirge yüüzlügin* (997); BT VII A’da *körklüg-in turup* (359); BT VIII A’da *kongül-in* (70, 83), *et’özin* (73), *kağı• ünin* (82), *özin ok* (117), *körklüg-in turup* (359); BT VIII B’de *kongül-in* (38, 33); **Buddhistisches Gedicht**: *bodum-ın* (5); **Dharani**’de *kirtü kongülin* (19); **Ernte I**’de *kar-a suvin* (39) “kaynak suyuyla”, **Xuan VI**’da *yalnguz-ın bardı* (1627); **Xuan VII**’de *neçükin* (187), *ögrünçlügin sevinçligin* (734), *yalnguzın* (1464), *özin bilindi* (1829).

BT XIII 3’te *telmire közin anoz mu kıl• alı ugrating* (a 5); BT XIII 12’de *bodi kongülin yükünür biz* (e 48); BT XIII 14’te *amtı ma asır-a ayançang kop süzüük kirtgünç kongül-in ... yükünüp* (1); BT XIII 15’te *avutın* (49) “avuçla”, *odu• -ın sak-in eringler* (58); BT XIII 20’de *bodum-ın tutuşu inahur m(e)n* (5); BT XIII 21’de *kiñg közin körüp* (76) “şası, haset gözle görüp”; BT XIII 23’te *kop ugrın yükünü teginür m(e)n* (4); BT XIII 25’te *engide et’özin y[ükünür biz]* (10); BT XIII 26’da *ayayu yükünürmn kop kongülin* (13); BT XIII 29’da *savımın* (8); BT XIII 33’te *yalınayu turur oot-ın* (4), *çın kongül-in [y]ükünür mn* (7); **HamTouHou** 29’da *yaguk könglin* (3); **KP**’de *m(e)n ulug küsüşin bu çintemeni erdni alıp* (LI 3); **Panc. A1**’de *burkı yuzin olurur-yuk-sen* (16), *katag ünin etneyür erti* (59), (61), *katıg ünin mangradı* (65), *süvri muyüzin yirig mangradı* (65); **Panc. A2**’de *katıg ünin möngredi* (Verso 5), *süvri muyüzin yirig yilkep tuyugı üze toprak kazıp saçtı* (Verso 5-7); **BuyEv**’de *ayıg nom-lar-ning küç-leri özin esilip* (678/11) “kendiliğinden”, *y(a)rlıkançuçı kongül-in şaki oğuş-ta törümiş* (679/4).

FoDing’de *küsüş-in* (5), *yalanguzın* (21), *kongül-in* (148), *ögrünç-lügin sevinç-lig-in* (387); **YüanSadDhar**’da *ok-ın* (139), *ün-in* (147, 188), *kongül-in* (391), *adruk adruk ugrın* (432); **Sukhavativyuha**’da *kürtgünç köngülin* (4-7); **Totenbuch**’ta *kongülin* (360); **TT IV A**’da *uç agu köngülin* (21); **TT IV B**’de *yazuksuzın bulgat(t)ım(i)z erser* (14).

(AYLeng/19-17), *arıg iduk umugsızın* (TT VII/40-18). Bununla birlikte Uygur Türkçesi’nde +sXz eki, genel olarak dudak uyumuna girmiştir. Yine yokluk bildiren +slrA ekinden de hareketle +sXz eki, ilk başlarda /l/ ünlüstüne sahipken daha sonraları uyuma girmiş olabilir (Erdal 1991: 132).

WarnkeFragm'da *kamag ulug kuvrag birle ikileyü yene çin kirtü kongülin biş tilgenimiz yir-ke tegürüp* (68); **BTT II**'de *kongülin* (14, 175, 881), *körkdeşin yalnguz-ın* (1010); **ZiemeVorr**'da *kongülin* (9); **ZiemeProbleme**'da *teringde tering yörügin alp tenglegülük erür* (7); **TT I**'de *özin* (I-5), *ming türlügin titriyür* (23-164); **TT V A**'da *tütsükin* (80), *ünin* (108); **BuddhBio**'de *biş türlügin tül kördi* (4); **BuddhStab 2**'de *küsüşin* (3), *kongülin* (4); **BuddhStab 4**'te *kongül-in* (18).

Sonuç olarak, Uygur Türkçesi'nde vasıta hâli ekinin ünlüsü, dörtlü uyumdan (+(X)n) ikili uyuma (+(I)n) değişmiştir. Uygur Türkçesi'nde ünsüzle biten isimlerden sonra vasıta ekinin bağlantı ünlüsü, tek şekilden ibaret değildir. Birçok Maniheist Uygur metninde yuvarlak ünlülü isimlerden sonra ekin ünlüsü dudak uyumuna girmiştir. Yine bazı Maniheist Uygur metinlerinde ekin ünlüsü, /A/ dır. Maniheist çevreye ait **M I 8-11**, **M III 4**, **M III 6**, **M III 8**, **M III 14**, **M III 25**, **M III 29**, **M III 32**, **BT V 23** numaralı metinlerde ünsüzle biten isimlerden sonra vasıta eki +An şeklindedir. Uygur Türkçesi'nde bazı çekim ve yapım eklerinde /A/ bağlantı ünlüsüne sahip olan metinler, en erken tarihli Uygur metinleridir. Dolayısıyla vasıta eki +An olan metinler, Uygur Türkçesinin en erken tarihli metinlerindedir.

Vasıta eki +An olan metinler, sadece Maniheist Uygur çevrede yazılmış metinler değildir. Budist çevrede yazılmış **Sekiz Yükmek Sutra**'nın *Londra* nüshasında da ünsüzle biten isimlerden sonra vasıta eki +An şeklindedir. Bu sebeple Budist Uygur metinleri içinde en erken tarihli olanı **Sekiz Yükmek Sutra**'dır.

Uygur Türkçesi'nde çok az metinde ünsüzle biten isimlerden sonra ek, bağlantı ünlüsü olmaksızın yazılmıştır. **M III 8** ve **M III 17** numaralı metinlerde ekin ünlüsünün yazılmaması, bu metinlerde bağlantı ünlüsünün indirgenliğine işaret etmektedir.

Uygur Türkçesi'nde son hece ünlüsü yuvarlak olan ve ünsüzle biten isimlerden sonra vasıta ekinin bağlantı ünlüsünün dudak uyumuna girdiği metinler, Kök Türkçe'deki yapıyı devam ettirmeleri sebebiyle erken tarihlidir. Uygur Türkçesiyle yazılan ilk metinlerde vasıta eki dudak uyumuna girmiştir. Vasıta eki, daha çok Maniheist Uygur

metinlerinde dudak uyumuna girmiştir. Vasıta ekinin bağlantı ünlüsünün Maniheist metinlerde dudak uyumuna girmesi, ağız özelliği olarak değerlendirilmek istense de ekin bazı Budist metinlerde de dudak uyumuna girmesi ve dil özellikleri bakımından erken tarihli olmadıkları anlaşılan kimi Maniheist metinlerde her şart altında +In şeklinde olması, buna izin vermemektedir. Dolayısıyla erken tarihli Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde vasıta eki, Kök Türkçe’de olduğu gibi dudak uyumuna girmiştir.

Vasıta hâli ekinin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna giren Maniheist Uygur metinleri şunlardır:

M I 6, M I 8-11, M I 24, M I 25, M I 28, M I 29, M III 32, M III 4, M III 5, M III 13, M III 17, M III 25, M III 27, M III 29, M III 8, M III 7, M III 15, M III 6, M III 14, M III 1, Chuast, M I 24, BT V 10, BT V 13, BT V 20, BT V 22, BT V 23, BT V 25, BT V 26, TT II A, DreiPrinzen, ManWettPrinzen, Zieme Man-TürkFragm.

Vasıta hâli ekinin bağlantı ünlüsü bütün Maniheist metinlerde uyuma tâbi değildir. Maniheist metinlerden M II 2, M II 8, M II 9, M III 9, M III 11, M III 14, BT V 25, TT III ve Pothi’de son hece ünlüsü yuvarlak olan isimlerden sonra ekin bağlantı ünlüsü /I/ dir.

Budist Uygur metinlerinin genelinde, ünsüzle biten isimlerden sonra isimlerin vasıta hâli, ismin son hece ünlüsü ne olursa olsun +In şeklindedir. HamTouHou 8, HamTouHou 15, Sekiz, MaitrSengim, MaitrHami 4, MaitrHami 10, U III 2 ve Kuanşi’de ekin bağlantı ünlüsü, birçok Mani metninde olduğu gibi dudak uyumuna girmiştir.

Kimi metinlerdeki bu çeşitlilik ve Budist metinlerin genelindeki bağlantı ünlüsü dar ünlü olan +In vasıta eki bir ağız farklılığı olarak değerlendirilebilir. Ancak birçok Mani Uygur metninde +An ve +Un şekillerinin sıkça görülmesi, daha sonra yine geç dönem Mani metinlerinde dahi (Pothi gibi) bu çeşitlilik, Budist metinlerin genelinde olduğu gibi sadece +In şekline sahip olması ve Maitrisimit, Sekiz Yükme gibi Budist Uygur

eserlerinde yuvarlak ünlüden sonra hem +Un hem de +In şekillerinin birlikte yürümesi, vasıta ekindeki çeşitliliğin tek bir yapıya doğru gidişinin belli bir zaman diliminde yavaş bir şekilde değiştiğini göstermektedir. Bu değişimden sonra Budist Uygur metinlerin tamamında ünsüzle biten isimlerden sonra vasıta eki, ismin kök ünlüsü ne olursa olsun +In şeklindedir. Maitrisimit'ten sonraki bütün Budist metinler bu kuralı bozmaz ve devam ettirir.

1.3.2. Son Hece Ünlüsü Yuvarlak Olan Fiillerden Sonra Gelen -(X)t- Ekinin Bağlantı Ünlüsü

Fiillerde hareketin özne dışındaki varlıklara yönelmesini sağlayan ettirgenlik ifadesi, Eski Türkçe'de -Ur-, -Ar-, +gAr-, -gUr-, -(X)z-, -(X)t- ve -tUr- ekleriyle yapılmıştır (Erdal 1991: 709-830). Türkçe'de ünsüzden oluşan ya da ünsüzle başlayan ekler, şayet ünsüzle biten bir kelime tabanına ekleniyorsa o zaman bağlantı ünlüsü almaktadır. Eski Türkçe'de ünsüzle başlayan ekler, sadece /r/ ünsüzüyle biten kelimelerden sonra bağlantı ünlüsü almaz (*bekür-t-*, *olgur-t-*, *yügür-t-* vb.). -Ur- (*aç-ur-*, *bış-ur-*, *iç-ür-*, *kön-ür-*, *büt-ür-*), -gUr- (*az-gur-*, *kız-gur-*, *öt-gür-*) ve -tUr- (*ag-tur-*, *bil-tür-*, *mün-tür-*) ekleri, kendilerinden önceki ünlünün niteliği ne olursa olsun daima yuvarlak ünlüye sahiptir. -(X)z- ettirgenlik ekinin ünlüsü ise, her zaman dudak uyumuna girmiştir (*em-iz-*, *tut-uz-*, *tüt-üz-* vb.).

Eski Türkçe'de yukardaki eklerin aksine -(X)t- ettirgenlik ekinin ünlüsü, kendisinden önceki hecenin ünlüsüne göre farklılık göstermektedir. Erdal'a göre Eski Türkçe'de -(X)t- ekinin geçtiği kelimelerin % 84'ü ünlü ya da /r/ ünsüzüyle bittiği için bağlantı ünlüsü almaz (Erdal 1991: 799).

Eski Türkçe'de -(X)t- ekinin ünlüsü, kök ünlüsü geniş veya dar olan ünlülerden sonra /I/ dir: *az-it-*, *bas-it-*, *ay-it-* (~*ayt-*), *eng-it-*, *sev-it-*, *it-it-* vb. Ekinin bağlantı ünlüsü, ünsüzle biten ve kök ünlüsü yuvarlak olan bir fiilden sonra Kök Türk ve bazı Uygur metinlerinde /U/, birçok Uygur metninde ise /I/ dir.

Önceki hecesi yuvarlak ünlüye sahip olan -(X)t- ekinin bağlantı ünlüsü, Türk runik harfli metinlerde dudak uyumuna girmiştir: *töküt-* (<tök-üt-) “akıtmak, dökmek” (T 52), *yüzüt-* (<yüz-üt-) “yüzdürmek, yüzerek geçirmek” (BK D 30), *ürküt-* (<ürk-üt-) “korkutmak” (Irk B XXI) vb.

Ek, Kök Türkçe’de ve bazı Uygur metinlerinde dar ve dar-yuvarlak ünlüleri (ı, i, u, ü) alan -(X)t- şeklinden, sadece dar ünlüleri (ı, i) alan -(I)t- şekline değişmiştir. Türk runik harfli metinlerde dudak uyumuna giren -(X)t- ekinin ünlüsü, yazılış tarihleri yazıtlara yakın Uygur metinlerinde dudak uyumunda kalmış, buna karşılık yazılış tarihleri yazıtlardan uzak olan metinlerde dudak uyumundan çıkarak her durumda -(I)t- şeklinde eklenmiştir. -(X)t- ekinin ünlüsü, şu ana kadar yapılan Eski Türkçe metinlerin tasnif ve tarihlendirme çalışmalarının tamamında dillik ölçüt olarak kullanılmıştır. Erdal (1979a: 152-153) ve Doerfer (1993: 182-185) yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ekin ünlüsünün dudak uyumuna girdiği şekle (-Ut-) sahip Uygur metinlerini yazıtlara yakın ya da erken Uygur metinleri, buna karşılık (-It-) şeklinin bulunduğu metinleri ise daha sonraki yüzyıllara yerleştirmişlerdir.⁸³

-(X)t- eki, Manihesit Uygur metinlerinin çoğunda kök ünlüsü yuvarlak ünlülerden sonra -Ut- şeklindedir. Uygur Türkçesi’nde ekin ünlüsünün birçok Maniheist metinde dudak uyumuna gimiş olması, bu metinlerin yazılış tarihlerinin Kök Türk yazıtlarına yakın olduğunu göstermektedir. -(X)t- ekinin yuvarlak ünlüye sahip fiillerden sonra dudak uyumuna girdiği Manihist metinler şunlardır:

M III 1 (8), M III 7 (14), M III 8,4 (20), M III 25 (6), M III 10, M III 20, M III 9, M I 23-26, M I 26-29, HamTouHou-5 (17) metinlerinde *ögüt-* (<ög-üt-); **M III 18, M III 19, M III 37** metinlerinde *ukut-* (<uk-ut-) ve **TT II A (35)**’te *söküd-* (<sök-üt-) örneklerinde -(X)t- ekinin ünlüsü dudak uyumuna girmiştir.

-(X)t- ekinin ünlüsü bazı Maniheist metinlerde ise, aynı çevrede yazılmış yukardaki metinlerin aksine, dudak uyumuna girmemiştir. Mani yazısıyla yazılmış **TT III (30)** ve

⁸³ Ekin ünlüsünün dudak uyumuna girdiğini ifade etmek üzere ek, Erdal tarafından -(X)t-, Doerfer tarafından ise -ət- şeklinde gösterilmiştir. Erdal’da X işaretiyle /ı, i, u, ü/ ünlüleri, Doerfer’de ise /ə/ işaretiyle /a, e, ı, i, u, ü/ ünlüleri kastedilmiştir.

Pothi (30)'da ukıt- (<uk-it-) örneğinde -(X)t- ekinin ünlüsü, yuvarlak ünlüyle biten fiilden sonra dudak uyumuna girmemiştir. Yine en hacimli Maniheist metinlerden *Huastuanift'*te -(X)t- eki, *kork-* ve *ürk-* fiillerinden sonra -It- şeklindedir. **Chuast'**ta *korkıt(t)ımız ürkit(t)imiz* (87-88), **ZiemeHuast R'**de de *korkıt(t)m(i)z ürkit(t)m(i)z* (11) (<kork-it-, ürk-it-) örneklerinde ekin ünlüsü dudak uyumuna girmemiştir. Birçok dil özelliğinin eskicil olduğu *Huastuanift'*te -(X)t- ekinin *kork-* ve *ürk-* fiillerinde ünlü uyumuna girmemesi, olağan değildir. Nitekim Eski Türkçe'de, özellikle klasik ve geç Uygur metinlerinde, *kork-* fiiline gelen -(X)t- eki, daima -It- şeklindedir.⁸⁴ Bununla birlikte, diğer ettirgenlik eklerinden -(X)z- ekinin ünlüsü, Eski Türkçe'nin bütün safhalarında dudak uyumuna girerken, ekin BT XIII 25'te *korkısır mudur kaltaçı* (4) (<kork-ız-) örneğinde dudak uyumuna girmemesi, Erdal'ın iddia ettiği gibi, *kork-* fiilinin **korık-* (<korı-k- "birini korumak") kelimesinden geldiğini akla getirmektedir. Yine *kork-* fiiline gelen -(X)nç ekinin ünlüsünün de birçok Uygur metninde dudak uyumuna girmemesi (*korkınç*), *kork-* fiilinin **korık-* fiilinden geldiğine kanıt teşkil etmektedir. Öyleyse klasik öncesi Uygur metinlerinden *Huastuanift'*teki *korkıt-* şekli, aslında **korıkıt-* şeklinden geldiği için burada -(X)t- ekinin dudak uyumuna girmemesi söz konusu değildir. *Huastuanift'*te *ürkit-* şekli ise *korkıt-* şekline analogi yoluyla oluşmuştur. Çünkü *ürk-* fiiline gelen -(X)t- ekinin ünlüsü *Irkb'*de ünlü uyumuna girmiştir (*ürküt-*).

Sonuç olarak -(X)t- eki, Maniheist Uygur metinlerinde sadece **Pothi** ve **TT III** gibi geç dönem metinlerinde dudak uyumuna girmemiştir.

-(X)t- ekinin bağlantı ünlüsü, Budist Uygur metinlerinde de çeşitlilik göstermektedir. Bazı Budist metinlerde -(X)t- eki, yuvarlak ünlüye sahip fiillerden sonra Maniheist metinlerin genelinde olduğu gibi -Ut-'tur. Bu ek, özellikle klasik öncesi ya da erken Budist Uygur metinlerinde dudak uyumuna girmiştir. **Sekiz Yükmek'**in Londra nüshasında -(X)t- eki, iki yerde *ögüt-* (29, 419) (>ög-üt-) örneğinde dudak uyumundadır. Klasik öncesi Budist metinlerden **MaitrSengim'**de kök ünlüsü yuvarlak olan fiillerden sonra -(X)t- ekinin ünlüsü ikilik göstermektedir. **MaitrSengim'**de -(X)t- ekinin ünlüsü, *ukat-* (1v 1; 11v 9) (<uk-it-), *kuşlagu kuş-ka kovıtmuş kökürçgün* (5 25)

⁸⁴ Eski Türkçe'de *kork-* fiilinin -(X)t- eki almış bütün örnekleri, Erdal 1991: 776-777'de ifade edildiği için tekrar verilmemiştir.

(<kov-it-), *örit-* (33v 28; 148 29; 59v 9) (<ör-it-) örneklerinde dudak uyumuna girmemiştir. Buna karşılık ek, aynı eserde *ogutlan-* (152v 1) “döllen-” (<og-ut-) ve *köngül örütürler* (63 22) (<ör-üt-) örneklerinde Kök Türk yazıtlarında ve erken Uygur metinlerinde olduğu gibi dudak uyumuna girmiştir.

Erken döneme ait yukarıdaki metinlerden başka -(X)t- ekinin ünlüsü aşağıdaki Budist Uygur metinlerinde de dudak uyumundadır:

TT IV A’da *ölüt-* (45) “öldürmek” (<öl-üt-), TT V B’de *örüt-* (12) “yükseltmek” (<ör-üt-), USp 101’de de *ögüt-* (7) (<ög-üt-), U III 2’de *iki tizin çöküdü olurup* (12) (<çök-üt-), Daşakarma II’de *[tizi]m(i)zni çöküğip* (r 7).

Klasik öncesi dönemde değerlendirilebilecek Budist metinlerinden KP’de yuvarlak ünlülerden sonra -(X)t- ekinin ünlüsü, herhangi bir örnekle kanıtlanmadığı için belirsizdir. KP’de kök ünlüsü yuvarlak fiillerden sonra -(X)t- eki, sadece *tigin başın tönğıtip* ... (XIX 4) örneğinde geçmektedir. Ancak metinde geçen tönğıt- fiilinin Kök Türk runik yazıtlarındaki *töngüt-* olup olmadığı tam olarak belli değildir.⁸⁵ KP’de tönğıt- örneğinin dışında, -(X)t- eki kök ünlüsü yuvarlak fiillerden sonra gelmemiştir. Bundan dolayı, Uygur metinlerindeki *örüt-*, *ukut-*, *korkut-* gibi çok sık kullanılan ve ekteki ünlüsü değişen kelimelerin ne durumda olduğu belli değildir.

Maitrisimit’in kopya nüshası Hami nüshasında yuvarlak ünlülü fiile gelen ettirgenlik eki, orijinal nüshadaki dudak uyumuna girmiş şekli yansıtan örneklere sahip olsa da genellikle yazıldığı dönemin özelliği olarak -It- şeklindedir. 1067 yılında istinsah edilen MaitrHami’de’te *örit-* (4 4a/12; 10 2b-5), *ukıt-* (10 1a-10), *korkıt-* (10 3a-30) örneklerinde -(X)t- ekinin ünlüsü, yuvarlak ünlüye sahip fiillerden sonra dudak uyumuna girmemiştir. Ek, MaitrHami’de sadece *tizin sökütip* (11 12a-5) (<sök-ü-t-) örneğinde dudak uyumuna girmiştir. Bununla birlikte ekin ünlüsü, metnin aynı bölümünde *örit-* (13b-6) örneğinde dudak uyumunda değildir. MaitrHami’de ekin uyum dışı kaldığı birçok örnek yanında *söküt-* şeklinin bulunması, ya eserin daha erken tarihli

⁸⁵ Bu fiil hakkındaki görüşler için bkz. Erdal 1991: 737-738.

bir nüshadan kopya edilmesiyle ya da yazıldığı tarihte kök ünlüsü yuvarlak fiillerden sonra $-(X)t-$ ekinin seyrek de olsa dudak uyumuna girmiş olmasıyla açıklanabilir.

Kök ünlüsü yuvarlak fiillerden sonra gelen $-(X)t-$ ekinin ünlüsü, Uygur Türkçesi'nde 10. yüzyılın ortalarından itibaren dudak uyumundan çıkarak, her durumda $-It-$ şeklini almıştır. $-(X)t-$ eki, 1067 tarihli MaitrHami'de $-It-$ 'tır. Dil özellikleri bakımından MaitrHami'den önce yazıldığı anlaşılan KP'de de sadece $-It-$ şeklinin olduğu anlaşılmaktadır. Zaten erken Budist metinlerden MaitrSengim'de $-(X)t-$ eki, dudak uyumuna girmiş ve girmemiş örnekleri bir arada bulunmaktadır. Bundan dolayı MaitrSengim'in yazıldığı tarihlerde $-(X)t-$ ekinin ünlüsü, değişmeye başlamış, 10. yüzyılda ise bu değişim tamamlanmıştır denilebilir.

$-(X)t-$ eki, Uygur Türkçesi'nde yazılış tarihleri bilinen geç dönem metinlerinde her zaman $-It-$ şeklindedir. Mesela $-(X)t-$ ekinin ünlüsü, 1350 yılında yazılan Totenbuch'taki bütün örneklerde $-It-$ 'tır. Ek, klasik dönem metinleri arasında değerlendirilen AY ve Xuan gibi metinlerde de tek şekle sahiptir. Bütün bu bilgilerden dolayı, Uygur Türkçesi'nde 10. yüzyılın başlarından itibaren yazılmış olan bütün metinlerde $-(X)t-$ ekinin ünlüsü dudak uyumuna girmemiştir.

$-(X)t-$ eki, aşağıdaki metinlerde dudak uyumuna girmemiştir. Dolayısıyla bu metinler, 10. yüzyıl ve sonrasında yazılmışlardır:

Kuansı'de örit- (201), U III 1, U III 3, U III 7, U III 8, Höllen, Trimşikavij (ukıt- (60), örit- (86)), **Dharani** (ukıt- (7)), **BT I D**, U II 7, **Xuan VI'**da ukıt-(1321); **XuanVII'**de ukıt- (898), ölit- (558); **AYLening'**de⁸⁶ öriç- (III/8a-18; 13b-17; 16b-8), ukıt- (III/28a-21); **FinchAY'**da örit- (524-7), ukıç- (526-19); **SaddhKommentars'**ta ukıt- (6), öriç- (53).

⁸⁶ AY'ta ong'dizin çökeçip (2b-2; 3a-15; 28a-10) örneğinde çök- fiiline gelen $-(X)t-$ ekinin ünlüsü, Uygur metinlerinin genelinden farklı olarak /A'dır. AY'ta Uygur metinlerinin genelindeki çöküt-/çöküt-yerine, çöket-/çöked- şekli, erken tarihli Uygur metinlerinde görülen /A/ bağlantı ünlüsünün donmuş hâlidir. Şayet kelimedeki /A/, bir yazım yanlış olsaydı, kelime eserde birçok kez bu şekliyle geçmezdi. Erdal'ın da ifade ettiği gibi çöket- şekli bir yanlış yazım değildir (Erdal 1991: 768).

BT VIII A'da örit- (373), ukıt- (385); **BuddhGedicht**'de ukıç- (14); **BT I B**'de ukıt- (237), ukıt-(B-121); **BT I D**'de örit- (20); **YüanHsin**'de ukıç- (124); **YüanSadDhar**'da tunığ- (141) (<tun-ı-t-; tun- "kapamak, örtmek"), ukıç- (440), çökiğ- (147); **BlockFalt**'da örit- (141); **BTT XIII 12**'de öriç- (e/47), burıtmaklıg biligig (12ac/221) (<bur-ı-t-) "çevirmek, döndürmek"; **BTT XIII-15**'te yumıt- (16/3) (<yum-ı-t-); **BTT XIII 20**'de ukıç- (14; 33), **BT III**'te ukıdu (500)<uk-ı-t-, çökiğ- (555), ögiğ- (71), köğ- (995) (<köt-i-t-) "yüksel-"; **FoDing**'de ukıt- (74); **Totenbuch**'ta ukıç- (847); **Üçİtig**'de ukıt- (102b-10), **BTT II**'de örit- (236), ukıt- (1310), çökiğ- (1281), ürkit- (1002), korkıt- (1002); **Agama I B**'de öriç- (30); **ETS 10**'da öriç- (34); **ETS 13**'te öriç- (42); **ETS 14 B**'de öriç- (25); **ETS 15**'te ögiğ- (3); **ETS 16**'da örit- (46); **ETS 20**'de örit- (113); **TT X**'da örit- ; **TT VII 12**'de örit-.

Sonuç olarak, Kök Türk yazıtlarında kök ünlünün durumuna göre şekillenen -(X)t-ekin ünlüsü, Uygur metinlerinde çeşitlilik göstermektedir. Ekin ünlüsü, bir kısım Uygur metninde Kök Türk yazıtlarındaki gibi dudak uyumuna girmiştir. Bu metinler, genellikle Maniheist Uygur metinleri olmakla birlikte bazı Budist metinleri de içine alan erken ya da klasik öncesi Uygur metinleridir. Buna karşılık bazı Maniheist metinler ile Budist metinlerin çoğunda, -(X)t- ekinin ünlüsü, kök hecenin ünlüsü ne olursa olsun daima dar ünlüye sahiptir. Uygur Türkçesi'nde ekin bağlantı ünlüsünün /U, I > I/ şeklinde değişimi yaklaşık olarak 10. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. Bundan dolayı ekin ünlüsünün dudak uyumuna girdiği Uygur metinleri 10. yüzyıldan önce yazılmışlardır. Uygur Türkçesi'nde ekin ünlüsü aşağıdaki metinlerde dudak uyumuna girmiştir:

M III 1, M III 7, M III 8,4, M III 25, M III 10, M III 20, M III 9; M I 23-26, M I 26-29 (8/9. yy), HamTouHou-5, M III 18, M III 19, M III 37, TT II A (763), Sekiz, MaitrSengim, Daşakarma II, U III, 2, USp 101, TT IV A, TT V B.

1.3.3. Ünsüzle Biten İsimlerden Sonra İlgi Hâli Eki

Eski Türkçe'de değişkenlik gösteren eklerden biri de ilgi hâli ekidir. Kök Türkçe'de ilgi hâli, ünsüzle biten isimlerden sonra +I , ünsüzle biten isimlerden sonra ise +nI şeklindedir.

Ünsüzlerden sonra: *Köl Tigini altunun kümüşin* (KT), *yigen silig begi kedimlig torug at[ı]* (KT D 33), Türk bodunun ilin törüsün (KT D 11); ünlülerden sonra: *bayırkunı ak adgırığ* (KT D 36).

Kök Türkçe'de ismin ünlü ya da ünsüzle bitip bitmediğine göre şekillenen ilgi hâli eklerinden hangisinin daha eskicil olduğu belli değildir. Bu sebeple Proto-Türkçe'de ilgi hâl eki için farklı görüşler ileri sürülmüştür:

Altayca'da ilgi hâl eki *-n'dir. Ek, ünlüyle biten isimlerden sonra *-n, ünsüzle biten isimlerden sonra Pre-Moğolca'da *-Un, Türkçe'de ise -In olarak gelişmiştir (Ramstedt 1952: II 25; Poppe 1955: 187).

Ramstedt (1952: 25), Türkçe'de ilgi hâl ekinin kökeninin *-n olduğunu, ekin Kırgız Türkçesi'nde -nIn, Kumuk Türkçesi'nde -nI, Çuvaş Türkçesi'nde -nAn ve son olarak Eski Türkçe'de *bizi* e (<biz-in-ge) örnekleriyle kanıtlamaya çalışmıştır.

T. Tekin (1996b: 228-229), Ramstedt'in Türkçe'de ilgi hâl ekinin kökeninin *-n olduğunu ileri süren görüşünü başka kanıtlar getirerek kabul eder. Tekin'e göre Proto-Türkçe'deki ilgi hâl eki *-n, ilk önce *bizi e* (<biz-in-ke), *sizi e* (<siz-in-ke) gibi şahıs zamirlerinin yaklaşma hâl eki almış şekillerinde damaksıllaşmıştır. Daha sonra ise -I şekli, genelleşerek ilk önce şahıs zamirlerinin ilgi hâl çekiminde kullanılmıştır (men-i , sen-i , an-ı gibi). Yine Tekin'e göre, Eski Türkçe'de hem ünlü hem de ünsüzlerden sonra görülen -nI ekindeki ilk /n/ ünsüzü, *meni* (me-ni), *seni* (se-ni), *katunı*

(katu-ning) gibi /n/ ünsüzüyle biten kelimelerde yanlış heceleme sonucunda ortaya çıkmıştır.

Poppe'ye göre (1953) Proto-Türkçe'de ilgi hâl ekinin orjinalinde aitlik anlamı vardır. Bu bakımdan ilgi hâl eki, n+KI “-e ait olan” birleşiminden meydana gelmiş, daha sonra + şeklinde bağımsız bir ek haline gelmiştir.

Brockelmann (1954: 153) ve Gabain (1970: 135) ilgi hâl ekinin bir sıfat ekinden geliştiğini iddia etmişlerdir. Doerfer bu görüşe dayanarak İngilizce'den *the roof of the house = the roof belonging to the house* örneğini verir ve her iki cümlelerin de aynı anlama sahip olduğunu belirtir.

Grønbech ve J. Deny (1938: 55) ise ilgi hâl ekini Eski Türkçe'deki ne “şey, nesne” kelimesinden getirir. Doerfer (1976: 44) bu görüşe, /n/ ünsüzüyle başlayan +nIng ilgi hâl ekinin ikincil ve daha geç döneme ait olmasından dolayı itiraz eder.

Şçerbak (1971) ise Proto-Türkçe'de ilgi hâl ekinin teşkili konusunda diğerlerinden daha farklı düşündür. Ona göre Türkçe'de 3. şahıs iyelik eki +I değil, +In'dır. Buna göre ünlüyle biten isimlerden sonra gelen ilgi hâl eki +nIng ve zamirlere gelen yükleme hâl eki +nI'daki /n/'ler, bu iyelik ekinin kalıntılarıdır.⁸⁷

Doerfer (1976: 43-45), Proto-Türkçe'de ilgi hâl ekinin +^o olduğunu belirtir. Doerfer'e göre Türkçe'de isim ve zamir çekim ekleri birbirinin yerine geçmiştir (bularnı ve atnı vb.). İlgi hâl eki +^o, zamir /n/'sinin izini taşır. Doerfer, bu görüşünü desteklemek için Kök Türk yazıtlarından *süngüg batāmı kâräg sökēpen* örneğini verir. Doerfer, bu cümlede süngüg kelimesinde +G ilgi hâl ekini arkaik kabul eder ve +^o ekinin zamir /n/'si ve bu +G ekinin birleşiminden meydana geldiğini iddia eder (+^o < pronominal /n/ + G). Dolayısıyla Doerfer ilgi hâl ekini Proto-Türkçe'de +^o olarak tasarlamaktadır.

⁸⁷ Burada ifade edilen görüşlerin bir kısmı, ulaşılamadığı için, Doerfer (1976: 43-45)'den alınmıştır.

Doerfer'in yukardaki örnekte geçen süngüg kelimesindeki +G ekini ilgi hâli olarak düşünmesi kabul edilemez. Kelime burada yalın haldedir (Erdal 1991: 205).

Rona-Tas (1998b: 73)'a göre Eski Türkçe'de isimlerin hâl ekleri, -n ile başlamaktadır. Ona göre dört hâl ekinde -n ünsüzünün izine rastlanılır: ilgi hâli eki *-n, yükleme hâli eki *-nVG (zamir çekiminde -nI), yaklaşma hâli *-nKA, ve vasıta hâli *-nVn. Sadece bulunma hâli *-dA ekinde -n bulunmaz. Proto-Türkçe çıkma hâl eki *-dAn, bulunma hâl eki -dA ekinin -n ile genişletilmiş şeklidir. Buna göre Rona-Tas, Proto-Türkçe'de ilgi hâl ekini *-n olarak tasarlamaktadır.

Rona-Tas'ın görüşüne Erdal (2004: 168) karşı çıkar. Erdal'a göre Eski Türkçe'de isim ve zamirlerin yükleme hâl ekinin indirgenliğine dair herhangi bir işaret yoktur. Yine yaklaşma ve vasıta hâl eklerinin -n ile başladığına dair herhangi bir kanıt da yoktur. İlgi hâl ekindeki durum ise, pronominal /n/ ile ilgilidir. Erdal, Kök Türk yazıtlarında ünsüzle biten isimlerden sonra gelen +Xng şeklini, daha eskicil olduğunu düşündüğü +nXng ekindeki /n/ ünsüzünün düşmüş şekli olarak değerlendirmiştir. Erdal, Eski Türkçe'de ilgi ekinin orjinalinin +Ing şekli olduğunu düşünmektedir. Ancak Uygur metinlerinin genelinde görülen +nIng ekindeki /n/ nin ne olduğu konusunda belirsizlik vardır. Erdal'a Eski Türkçe'de +nIng ekindeki ilk /n/ belki de zamir çekiminden transfer edilmiştir. Bu ses muhtemelen *pronominal +n*'dir (Erdal 2004: 168).

Proto-Türkçe'de ilgi hâl ekinin tam olarak ne olduğu belli olmasa da, Kök Türk yazıtlarında, ünlüyle biten isimlerden sonra +Ing, ünsüzle biten isimlerden sonra ise +nIng şeklinde olan ilgi hâl eki, Uygur Türkçesi metinlerinde her iki durumda da genel olarak +nIng şeklindedir. Ötüken Uygur Devleti zamanında yazılmış yazıtlarda ünsüzlerden sonra ilgi hâli eki geçmediği için bu dönemdeki durum hakkında bir şey söylemek mümkün değildir.

Uygur Türkçesi'nde ilgi hâl ekinin genel olarak /n/'li olması, Kök Türk yazıtlarında ünlülerden sonra gelen +nIng şeklinin Uygur sahasında yaygınlaştığını göstermektedir.

Ancak Uygur Türkçesi'nde ünsüzlerden sonra ilgi hâl eki genel olarak +nIng olmakla birlikte, bazı Maniheist metinlerde Kök Türk yazıtlarındaki +Ing eki hâlâ kullanılmaya devam etmektedir (Zieme 1969: 101). O hâlde yazılış tarihleri Kök Türk yazıtlarına yakın olan Maniheist Uygur metinlerinde ünsüzle biten isimlerden sonra ilgi hâl eki +Ing'dır. Bazı Maniheist metinlerde ünsüzlerden sonra ilgi hâl ekinin +Ing olması, Gabain (1988: 63) tarafından "n ağzında" görülen bir özellik olarak izah edilmiştir. Zieme (1969: 177), Maniheist Uygur metinlerinin diyalekt özellikleri arasında, iki Maniheist metinde (M III 19 ve M III 8 VII) ünsüzden sonra gelen +Ing ekini de saymıştır. Bazı Maniheist Uygur metinlerinde ünsüzle biten isimlerden sonra ilgi hâl ekinin +Ing olması, Kök Türkçe ile Uygur Türkçesi arasındaki diyalekt farklılığından kaynaklanmadığı, erken dönem Uygur metinlerinde eskicil yapının kullanılmaya devam ettikten sonra değiştiğini göstermektedir.

Eski Türkçe'de ilgi hâl ekinin durumu, şu ana kadar yapılan bazı tasnif ve tarihlendirme çalışmalarında bir ölçüt olarak kullanılmıştır. Erdal (1979b), Eski Türkçe metinleri dil özelliklerine göre tasnif ettiği çalışmasında ilgi hâl ekinin durumunu dikkate almazken, Doerfer (1993: 137-138) bu ölçütü özellikle yazıtlar ile Uygur metinlerini birbirinden ayırt etmek için kullanmıştır. Doerfer'e göre ünsüzlerden sonra +Ing ilgi hâl eki, Kök Türk yazıtları, Irk Bitig ve birkaç Maniheist metinde geçmektedir. Buna göre ilgi hâl ekinin geçtiği Uygur metinleri en erken tarihli metinler arasında değerlendirilmiştir. Erken döneme ait Budist Uygur metinlerinin dil özelliklerini inceleyen Laut (1986), Budist metinlerde ünsüzlerden sonra ilgi hâl eki daima +nIng olduğu için ilgi ekinin durumundan bahsetmemiştir.

Bazı Uygur metinlerinde ünsüzlerden sonra ilgi hâl eki +Xng'dır. Bu metinlerin tamamı Maniheist çevrede yazılmıştır. Budist çevrede yazılmış metinlere göre daha eskicil özellikler gösteren Maniheist metinlerin birkaçında ünsüzle biten isimlerden sonra ilgi hâl eki de Kök Türkçe'de olduğu gibi +Xng'dır. Uygur Türkçesi'nde ünsüzlerden sonra ilgi hâl ekinin +Xng olduğu metinler şunlardır:

M III 6'da *sag(a)r suvung utlı-sı* (6), M III 8 VII'de *tişi kişilerin körkin mengizin neng yokça edlignizçe sakınur* (8), M III 9,2'de *qamragların amragın svintrügli siz* (21), M III 19'da *suvung adakı* (11), Windgott'ta *inçe k(a)ltı-ı ilig b(e)gler uyurlar(a)nng evin barkın açın(a)glı-h küt(e)gli-i kişi-i* (31),⁸⁸ ZiemeHuast R'de *neçe eving kişi orunçakın [yi]dimz erser* (15-16), ZiemeHuast H'de *[ne]çe ev(i)nng orunçak'ın yid(i)miz erser* (7) örneklerinde ünsüzle biten isimlerden sonra ilgi hâl eki +Ing'dır.

Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerde, kelime içindeki /n/ ve /a/ harflerini birbirinden ayırmak zordur. Kalın sıradan ünlülere sahip olan kelimelerde +N(~A)NG şeklinde yazılan ve editörler tarafından +n(A)ng olarak okunmuş ilgi hali ekinin +Ang olarak da okunabileceği unutulmamalıdır. Bilhassa Maniheist metinlerde, bu okunuşta kalın sıradaki /A/ ünlüsünün birçok defa yazılmadığı dikkate alınmıştır ancak bazı metinlerde ilgi hâli +Ang olarak da okunabilir (Erdal 2004:168). Yine erken dönem metinlerinde ilgi hâl eki de dahil olmak üzere bazı çekim ve yapım eklerinin bağlantı ünlüsünün /I/ değil, /A/ olduğunu da düşünürsek, bu metinlerde ilgi hâl ekini +Ang olarak okuyabiliriz. Bu bakımdan M I 7-17'deki *eşgekeng, atang, adakang*, M I 23-29'da *tngrı-lereng*, DreiPrinzen'de *siz tıdıml(i)ıg hanlarang töz yıltızda siz.....* (49) örneklerinde ilgi hâl eki +Ang şeklinde okunabilir.

İlgi hâl ekinin ünsüzlerden sonra +Xng olduğu yukardaki metinlerle aynı tarihlerde yazılmış diğer metinlerde ilgi hâl ekinin geçtiği örnek olmadığı için bu metinler ilgi ekinin durumuna göre tasnif edilememektedir. Mesela 763 yılında yazılan ve en erken tarihli metinlerden biri olan TT II A'da ünsüzlerden sonra ilgi hâl eki geçmemektedir. Bu metinlerden daha sonraki yüzyıllarda yazılmış metinlerde ilgi hâl eki her şart altında +nXng'dır.

Sonuç olarak Uygur Türkçesi'nde M I 7-17, M I 23-29, M III 6, M III 8 VII, M III 9,2, M III 19, Windgott, DreiPrinzen ve ZiemeHuast metinlerinde ünsüzle biten isimlerden sonra gelen ilgi eki, yazıtlardaki gibi +Ing'dır. Bunlardan M I 7-17 ve M III

⁸⁸ Mani yazısında damak /n/si, iki n ve g harfleriyle gösterilmektedir: m(e)ninnng (M I 5), kōrtinnng (M III 7), eşidinng (M III 7) (Zieme 1969: 21). Dolayısıyla uyurlar(a)nng örneğinde+lar çokluk ekinin sonra +(A)ng ilgi eki gelmiştir.

6 numaralı metinler 795/6 yılında yazılmışlardır. M I 23-29 numaralı metin ise 759 ile 780 yılları arasında yazılmıştır. Diğer metinlerin yazılış tarihleri konusunda herhangi bir kayıt yoktur. Tarihi belli olan M I 7-17, M I 23-29 ve M III 6 metinleri, Uygur Türkçesi'nde ünsüzle biten isimlerden sonra ilgi hâl ekinin 8. yüzyılın sonlarında +Xng olduğunu göstermektedir. Yine daha sonraki metinlerde ilgi hâl ekinin +nXng olması, ilgi ekinin 8. yüzyıldan sonra yazılmış metinlerde artık +nXng olduğunu göstermektedir.

1.3.4. Ünlü İle Biten Fiillerin Geniş Zaman Eki

Eski Türkçe'de geniş zaman çekimi, fiillerin ünlü ya da ünsüzle bitip bitmemesine göre şekillenmektedir. Ünsüzle biten fiiller, -Ar, --Ir ve -Ur geniş zaman eklerini almış, bunlardan -Ar ve -Ir ekleri zamanla kaybolarak sadece -Ur eki kullanılmıştır. Ünlüyle biten fiiller ise genel olarak -yUr ekini alır. Ancak ünlüyle biten fiillerden sonra -yUr ekinin yanısıra -r eki de kullanılmıştır.

Kök Türkçe'de ti- fiili dışında ünlüyle biten fiiller, -yUr ekini almıştır (T. Tekin 1968: 177): *öyür ermiş* (KT G 5), *yortıyur ertig* (KT G 9), *yortıyur* (KT D 12), *yaşayur* (KT K 2), *bayur ertimiz* (T K3) vb. gibi. Kök Türkçe'de sadece ti- fiili -r geniş zaman ekini almıştır: *ter men* (Ton 37), *tir men* (Ton 10), *tir ermiş* (KT D9). Doerfer'e göre (1993: 175) *ti-r* şekli, eski bir durumun kalıntısıdır. Bu fiilin zarf-fiili de -(y)U değil, -yIn ekiyle yapılmıştır. Dolayısıyla Kök Türkçe'de ti- fiilinin zarf-fiil ve geniş zaman ekleri istikrarsızdır. Kök Türkçe'de olduğu gibi Uygur Türkçesi'nde de ti- fiili, zaman zaman -r geniş zaman ekini almıştır.

Kök Türkçe'de ünlülerden sonra geniş zaman eki genel olarak -yUr olmasına rağmen, Proto-Türkçe'de ünlülerden sonra gelen geniş zaman ekinin -yUr mu yoksa -r mi olduğu tam olarak belli değildir. Erdal'a göre (2004: 240-241) Eski Türkçe'de çok sık kullanılan -yUr eki, -r ekine göre daha yeni olmalıdır. Erdal ünlülerden sonra asıl geniş zaman eki olarak -r ekini kabul eder ve -yUr ekinin *-yU er-ür yapısından gelmiş olabileceğini iddia eder. Doerfer (1993: 175) ise, asıl ekin -yUr olduğunu, ekin

kademeli olarak yerini –r ekine bıraktığını ve –r ekinin *hay-sar* > *aysa-r* şeklinde bir benzeşme sonucunda ortaya çıkmış olabileceğini düşünür.

Uygur Türkçesi'nde ünlüyle biten fiillerden sonra geniş zaman eki –yUr'dur⁸⁹. Uygur metinlerinde ünlüyle biten fiillerden sonra –yUr eki yanında, –r eki de vardır. Uygur Türkçesi'nde –yUr eki hiçbir zaman kaybolmamış, buna karşılık –r ekinin oranı kademeli olarak artmıştır. Hatta en geç tarihli metinlerde bile –yUr ve –r ekleri bir arada kullanılmıştır. Yazıtlar ve erken tarihli ya da klasik öncesi döneme ait metinlerde ancak birkaç fiilden sonra gelen –r geniş zaman eki, geç dönem metinlerinde başka fiillere de eklenerek yaygınlaşmıştır.

Kök Türk yazıtlarında *ti-* fiili dışında ünlüyle biten bütün fiillerden sonra geniş zaman ekinin –yUr olması, bu ekin asıl geniş zaman eki olduğunu düşündürmektedir. Ancak erken tarihli Uygur metinleri de dahil olmak üzere bazı Uygur metinlerinde –yUr yanında –r ekinin görülmesi, Uygur metinleri arasında geniş zaman ekindeki farklılığın neden kaynaklandığını akla getirmektedir. Bu farklılığın –yUr ekinin –r ekine değişmesinden mi yoksa diyalekt farklılığından mı kaynaklandığı tam olarak belli değildir. Karahanlı Türkçesi'nde de –yUr eki, çok sınırlı fiille birlikte kullanılmış, daha çok –r eki tercih edilmiştir. Ünlüyle biten fiillerden sonra –yUr ve –r eklerinin varlığı, belki de diyalekt farklılığından kaynaklanmaktadır. Ancak aynı metinde her iki ekin de kullanılması ve hatta aynı metinde aynı fiilden sonra bile hem –yUr hem de –r ekinin varlığı, eklerin farklı diyalektilere ait unsurlar olmadığını düşündürmektedir.

Kök Türk yazıtlarında ünlüyle biten fiillerden sadece *ti-* fiiline gelen –r eki, Uygur metinlerinde kademeli olarak –yUr ekinin yerini almaya başlamıştır. Uygur Türkçesi'nde erken tarihli metinlerde *ti-* fiilinin dışında *yarlıka-* ve *yori-* fiilleri de –r ekini almıştır (Doerfer 1993: 175). Böylece Kök Türkçe'de sadece *ti-* fiiline gelen –r eki, erken Uygur metinlerinde *yarlıka-* ve *yori-* fiilleri için de kullanılmıştır.

⁸⁹ Bazı Uygur metinlerinde ünlüyle biten fiillerden sonra geniş zaman eki, –yUr şeklindedir: Windgott'ta *angar ogşayır* (50); Xuan'da *küyü küzedü yrılıkayır* (VI 1415). Çok az metinde görülen bu şekil, alışılmadık bir durumdur ve büyük bir ihtimalle yazım hatasıdır.

Maniheist Uygur metinlerinde ünlüyle biten fiillerden sonra genel olarak –yUr eki kullanılmıştır. Klasik öncesi döneme ait hem Maniheist metinlerde hem de Budist metinlerde –r eki sınırlı birkaç fiile gelmiştir. Erken döneme ait metinlerde *yarlıka-* fiili, –yUr eve –r eklerinin her ikisini de almıştır. Bu metinlerde ayrıca *ti-* fiili de sıkça –r ekini alır. Ancak Uygur Türkçesi’nde *ti-* fiilinden sonra –yUr eki de kullanılmıştır.

Uygur metinlerinde *yarlıka-* fiili geniş zaman eki bakımından oldukça kararsızdır. 763 tarihli TT II A’da bu fiilin geniş zaman çekimi –yUr ekiyle yapılmıştır: *y(a)rlıkayur m(e)n* (75). Yine erken dönemde yazılmış olan bazı metinlerde de *yarlıka-* fiilinden sonra –yUr eki kullanılmıştır. **Sekiz**’de *yarlıkayur* (09); **BT V 26**’da *y(a)rl(i)kayur* (2) **BT V 18**’de oluru *y(a)rlıkayur* (7) vb. Buna karşılık erken dönemde yazılmış metinlerde *yarlıka-* fiilinin -r ekini aldığı örnekler de vardır: **BT V 30**’da *y(a)rlıkar* (7); **BT V 33**’te *y(a)rlıcarsız* (4); **Brief A**’da *y(a)rlkar biz* (4). *yarlıka-* fiilinde –r geniş zaman ekinin kullanıldığı bu metinler, ünlüyle biten diğer fiillerde –yUr ekini tercih etmiştir:

TT II A’da *işl-eyür biz* (3), *ötleyür* (90); **ZiemeMan-TürkFragm**’da *tileyür-min* (19); **Windgott**’ta *okıyurlar* (18), *iter tülteyür* (35), *angar ogşayır* (50); **ManWettPrinzen**’de *aş aşayur erd(i)m* (41), *taplayur m(e)n* (71), *keyikleyür m(e)n* (78), *amrayur m(e)n* (85); **DreiPrinzen**’de *kolulayur m(e)n* (40); **LeCoqChuast**’ta *sözleyür biz* (296), *iş işleyür biz* (297); **M II 1**’de *ti(y)ürler* (5); **M II 2**’de *tiyür* (3), *öyürm(e)n* (27), *öpügseyür m(e)n* (29), *kaviş(u)gsayurm(e)n* (26).

M III 2’de *yaguyur* (6); *yoryur* (6); **M III 4**’te *tipü y(a)rlı-kayur* (3)⁹⁰, *çokrayurlar kamşayurlar* (15); **M III 7**’de *amrayür* (18); **M III 8**’de *tat(X)gsırayur* (26), *yoryur* (27); *ogşayur yöleşür* (7), *ukliyür* (26), *önleyür* (29) “büyü-, geliş-“, *oyür* (5); **M III 11**’de *tir* (7), (19), *yadmayur* (16) “yay-, dağıl-“; **M III 13**’te *yoryur sizler* (4), *sözleyür* (6) ve **M III 30**’da *tokıyur* (1); **M III 14**’te *mangrayur ünteyür* (10); **BT V 25**’te *yoryur* (12); **HamTouHou 11**’de *yarlı-kayur* (8).

⁹⁰ *ti-* fiili, Uygur metinlerinde genellikle –(y)U zarf-fiil ekini alır. Ancak bu örnekte alışık olmadık şekilde –pU şeklinde hem –(X)p hem de –U zarf-fiil ekleri üst üste gelmiştir.

Erken Budist metinlerde ise ünlülerden sonra geniş zaman eki genel olarak -yUr'dur. Sekiz'de yarlıka- fiili de dahil olmak üzere -r eki kullanılmamıştır: **Sekiz**'de *kazganç tileyür* (13), *nomlayur m(e)n* (28), *iş işleyürler* (98), *ükliyür aşılur* (104). Ancak **MaitrSengim**'de *ti-*, *yarlıka-* ve *yori-* fiilleri her iki geniş zaman ekini de almıştır: *yoriyur* (148 4), *yoriyur-lar* (5 24), *yoriyur-lar* (51v/22), *yoriyur-lar* (36/7) *yorırlar* (173/7); *oynayur-lar* (32v/1), *oynar-lar* (140/5) *tiyür-ler* (74/31), *tiyür-ler* (145v/27), *tir-ler* (51v/10), *y(a)rlıkar* (161v/9), *y(a)rlıkar ermiş* (120v/25), *bulu y(a)rlıkar* (123v/6), *y(a)rlıkayur* (156/9), *yrlıg-kayur* (116/6). **MaitrSengim**'de ünlüyle biten diğer bütün fiiller -yUr ekini almıştır. Başka bir ifadeyle *ti-*, *yarlıka-*, *yori-* ve *oyna-* fiillerinin dışında kalan fiillerde -r ekine rastlanmaz. **M III 9**'da *yalınarm(e)n* (17) (<yalına-) örneğinde de -r geniş zaman eki kullanılmıştır.

Dil özellikleri bakımından klasik öncesi Uygur metinleri arasında değerlendirilebilecek metinlerden **KP** ve **MaitrHami**'de de genel olarak -yUr eki kullanılmıştır: **Kuanşi**'de *övkesi korayur* (65), *nom nomlayur* (99), *kolulayur men* (216); **KP**'de *mini aklayur erti* (XXIX/1), *yulıyur* (I 5) "çekmek, koparmak", *kars tokıyur* (II 5). Ancak **KPZieme**'de *yarayur m(e)n* (9) örneğinde kullanılan -yUr ekine karşın *övkiler siz* (10) örneğinde -r eki vardır.

MaitrHami'de yine *yarlıka-* ve *yori-* fiilleri -yUr ve -r eklerini, diğer fiiller ise sadece -yUr ekini almıştır. *Ti-* fiili, bu metinde -yUr ekini almıştır: *tiyür-ler* (4 2b/26), *tiyür* (4 8a/25), *tiyür* (10 1a-22), *tiyürler* (10 5a-18), *tiyür* (11 3b-6), *tip tiyürler* (11 9a-20), *tiyür* (14 1), *tiyür* (14 82), *tiyür-ler* (11 3a-10). *Yarlıka-* fiilinde ise her iki ek de tercih edilmiştir: *y(a)rlıkayur* (4 1b/30), *y(a)rlıkayur* (10 5a-6), *y(a)rlıkayur* (11 3b-20), *y(a)rlıkayur* (11 6b-13); *y(a)rlıkar* (4 1b/4), *y(a)rlıkar* (4 2b/28), *bürte y(a)rlıkar* (4 5a/20), *y(a)rlıkar* (4 10a/5); *ine y(a)rlıkar* (10 7b-17), *y(a)rlıkar* (10 1a-10); *y(a)rlıkar* (14 114); *y(a)rlıkar* (11 7b-18), *toga y(a)rlıkar* (11 7b-22), *y(a)rlıkar* (11 16b-16).

MaitrHami'de ünlüyle biten bazı fiiller her iki geniş zaman ekini de almıştır. *yori-* fiili, *yorır* (4 8b/8); *keli yorır sen* (14 139) örneklerinde -r, *yoriyurlar* (11 12b-18) örneğinde ise -yUr ekini almıştır. Metinde *tepre-* fiili, -r ve -yUr eklerini almıştır: *tepre* (10 2b-

11) tepreyür (4 2a/15), örneğinde de görülen –r eki, ünlüyle biten diğer fiillerden sonra görülmemektedir. *tileyür* (4 1b/24), *esneyür* (2a/16), *yalgayur-lar* (8a/6), *sever amrayur siz* (8a/14), *tinglayur-lar* (10b/2), *sözleyür* (10 1b-21), *sever amrayur* (10 2b-1), *titreyür* (10 2b-11), *ayayur agarlayurlar* (10 4a-28), *tepreyür titreyür kamaşayur* (10 5b-20), *kövrügler tokıyurlar* (10 5b-16), *küseyürler* (10 5a-27), *mengileyürler* (10 5a-28), *sözleyür* (14 15), *okıyur* (14 69), *ayayur agarlayur-lar* (11 3b-15), *amrayur* (11 4a-13), *mengileyürler* (11 6a-9), *küseyür okıyurlar* (11 6a-21), *yaruyur* (11 9b-24), *kükreyürler* (11 9b-27) “*kükremek, haykırmak*”, *titreyür* (11 10b-6), *yuyurlar* (11 11b-24), *asilur ükliyür* (11 14a-10), *ulgadur bediyür* (11 14a-12) “*büyütür*”, *oxşayur* (11 15a-19), *mengileyürler* (11 16b-20), *ayıturlar isteyürler* (11 16b-25).

Klasik öncesi döneme ait Uygur metinlerinde ünlüyle biten fiillerden sonra geniş zaman eki genel olarak –yUr ekiyle yapılmasına karşın, bu dönemde yazılmış metinlerde bazı fiillerde –r eki de görülmektedir. En erken tarihli metinlerden TT II A, Sekiz gibi metinlerde yarlıka- fiili –yUr ekini alırken, özellikle MaitrSengim gibi metinlerden itibaren ti-, yarlıka- ve yori- gibi fiillerinden sonra –r eki kullanılmıştır.

Daha sonraki yüzyıllarda yazılmış Uygur metinlerinde, bu birkaç fiilin dışında ünlüyle biten fiiller genel olarak –yUr ekini kullanmaya devam etmişlerdir. 10. yüzyılda *Şingko Şeli Tutung* tarafından Çince’den tercüme edilen AY ve Xuan’da sadece yarlıka- ve ti-fiilleri -r ekini, ünlüyle biten diğer fiiller ise –yUr ekini almıştır. Bununla birlikte ti- ve yarlıka- fiilleri, -yUr ekini de almıştır.

Kimi geç dönem metinlerinde –r eki, ünlüyle biten diğer fiillere de gelmiştir. Böylece ilk başlarda ti- ve yarlıka- fiillerine gelen -r eki, geç dönem metinlerinde, başka fiillere gelmek suretiyle kullanım alanını genişletmiştir. –r eki, hem Maniheizt hem de Budist metinlerde yaygınlaşmıştır. Bazı geç tarihli Maniheizt metinlerinde ünlülerden sonra geniş zaman eki –r’dir. TT II B’de *öteyür* (24), *törüyür* (48) örneklerinde –yUr, *altun-lug yinçülüg xap yirte yatıp yürür s(e)n* (11) örneğinde ise –r geniş zaman eki kullanılmıştır. TT III’te *amrar* (98) ve *Pothi’de ançulayu amrar ertii* (98) örneklerinde –r geniş

zaman eki kullanılmıştır. Bu üç metin, -yUr yerine -r geniş zaman ekinden dolayı, klasik öncesi metinlerden farklıdır.

Uygur Türkçesi'nde ünlüyle biten fiillerden sonra -r ekinin asıl yaygın olduğu metinler, en geç tarihli olanlardır. -r geniş zaman eki, -yUr kadar yaygın olmasa da Uygur Türkçesi'nde en fazla geç dönem metinlerinde kullanılmıştır. Bu metinlerde yeni -r eki, eskicil -yUr ekinin yerini almış değildir. Her iki ek de geç dönem metinlerinde kullanılmıştır. Geç dönem metinlerinde ti- ve yarlıka- fiilleri, klasik öncesi ve klasik metinlerin aksine -r ekini değil, -yUr ekini almıştır. Doerfer, geç dönem metinlerinde bu fiillerin tekrar eskicil geniş zaman ekini almış olmasının, arkaizm olduğunu ifade etmiştir (Doerfer 1993: 176).

Yüan döneminde (1252-1360) yazılan **YüanHsinTözin**'de yorı- fiili, -r ve -yUr eklerini alırken, diğer fiillerde sadece -yUr eki geçmektedir: *yorır-lar* (45), *yorır* (356), *yorıyur-lar* (360), *tiyür-ler* (8), (47), *sözleyür-ler* (72), *sözleyür* (223), *taplayur-lar* (314). **YüanSadDharm**'da ise ünlüyle biten bütün fiillerin geniş zaman eki -yUr'dur: *taplayur biz* (11), *eşidigseyür biz* (11), *mengileyür-ler* (91), *tanuklayur-lar* (132), *yıglayur m(e)n* (206), *tileyür m(e)n* (214), *bulu yarlıkayur-lar* (649).

1350 yılında yazılmış olan **Totenbuch**'ta sadece yorı- fiilinin geniş zaman çekimi -r ekiyle yapılmış, ti- fiili de dahil olmak üzere ünlüyle biten bütün fiillerden sonra -yUr eki gelmiştir: *yorır* (471, 483, 378) *tül tüşeyür* (öd) (693), *tüdüñ tüğheyür* (263), *yarıyur* (34), *kurıyur* (44), *ırgalur tep'reyür* (261), *tiyür* (1111), *yalınayur* (670), *tükeyür* (390), *sikriyür* (690) *nom nomlayur* (937). **İnsadi**'de *yarlıkayur* (33, 266, 789), *ükliyür* (650), *arçayur* (690), *nomlayur siz* (998), *okşayur amrayur siz* (774) örneklerinde geniş zaman eki -yUr olmakla birlikte *alkar-lar* (312) ve *tovrar* (228) örneklerinde -r geniş zaman eki bulunmaktadır.

Heilk. II 1'de ünlüyle biten fiillerden sonra her iki ek de kullanılmıştır. Metinde geçen iki örnekten *udıyur* (43) örneğinde -yUr, *yiring arır* (98) (<arı-r) örneğinde ise -r geniş zaman eki kullanılmıştır. **TT VIII A**'da *yalrıyurlar* (15), *ugrayur biz* (17) ve *arır* (45)

örneklerinde her iki ek de kullanılmıştır. TT VIII I'da *kurı-* fiili, *kurır* (2) örneğinde *-r*, *kurıyur* (7) örneğinde ise *-yUr* ekini almıştır. Aynı metinde *titrer* (4) (<titre-r) örneğinde de *-r* eki vardır. Üçütiğ'de *sözle-* fiili, genel olarak *-r* ekini almıştır: *söz-l(e)r* (97b-6), (97b-12), (98b-3), (98b-7), (100b-3), (102b-1), (104a-11), (113 a 6). Ancak bu fiil, *sözleyür* (104b-1), (109a-4), (109a-7) ve *sözleyür sizl(e)r* (114a-9) örneklerinde *-yUr* ekiyle çekimlenmiştir. Metinde yine *ti-* fiili, her iki geniş zaman ekini de almıştır: *tir* (98b-4), (98b-6), (113a-3), *tir-l(e)r* (104a-11), *tiyür* (98b-18). Üçütiğ'de bu fiillerin dışındaki bütün ünlüyle biten fiiller, *-yUr* ekini almıştır: *tanuk-layur* (111b-3), *ükliyür asılur* (109b-13), *yoriyur* (101b-13) vb. gibi.

Son dönem metinlerinde *ti-* ve *yori-* gibi fiillerin dışında ünlüyle biten diğer fiiller de *-r* ekini almıştır. Bu metinler, dil özellikleri bakımından en gelişmiş ve değişmiş şekilleri barındıran metinlerdir. BT II'de *artar-lar* (945) (<arta- "bozulmak") örneğinde *-r* eki kullanılmıştır. Bu metin, 13. yüzyılın başlarında büyük bir ihtimalle en geç 1211 yılında yazılmıştır (Elverskog 1997: 87). Agama II'de *tir* (13), *[ko]var-lar kızgutlayur-lar* (9), *yaşayur-lar* (15); ShöAv'da *adakin yorır altunlug kaya mangıp kelir* (81), *osguru kudgaru y(a)rılıkayur erti* (86), *taplayur m(e)n* (144); AntPol'da *sözler-ler* (4); AbhiKeng'de *sözler* (64); BT XIII 18'de *titikler* (18/1) (<titikle-); ZiemeHochChrist'te *serkir* (32) (<sekri-).

Sonuç olarak, Kök Türk yazıtlarında ünlüyle biten fiiller arasında sadece *ti-* fiiline gelen *-r* geniş zaman eki, Uygur metinlerinde daha fazla fiile gelmiştir. İlk Uygur metinlerinde *yarlıka-* fiiline gelen *-r* eki, daha sonra *yori-* fiilinin de geniş zaman eki olmuştur. MaitrSengim, *ti-*, *yarlıka-*, *yori-* ve *oyna-* fiillerinde *-r* geniş zaman ekini almıştır. O halde bu fiillerde geniş zaman eki, MaitrSengim ile birlikte *-yUr* ve *-r* arasında değişmiştir. Bu değişim yaklaşık olarak 9. yüzyılda gerçekleşmeye başlamıştır.

Ancak *-r* geniş zaman eki, geç dönem Uygur metinlerinde ünlüyle biten diğer fiilleri de kapsamıştır. Bu anlamda Maniheist metinlerden TT II B, TT III ve Pothi ünlüyle biten fiillerden sonra *-r* geniş zaman ekini aldıkları için *-yUr* ekini almış olan diğer Maniheist metinlerden daha sonraki bir dönemde yazılmışlardır. Bu metinlerin 12. yüzyılın sonları ile 13. yüzyılın başlarında yazılmış olabileceklerini söylemek

mümkündür. Çünkü 13. yüzyılın başlarında (en geç 1211) yazılmış olan BT II'de arta-fiili, -r geniş zaman ekini almıştır. Bununla birlikte -r geniş zaman ekinin en yaygın olduğu metinler, 14. yüzyılda yazılmış olan metinlerdir. **İnsadi, Üçütiğ, Heilk. II 1, TT VIII A, TT VIII I, Agama II, ShoAv, AntPol, AbhiKeng, BT XIII 18,** ve **ZiemeHochChrist** ünlüyle biten fiillerden sonra -r geniş zaman ekinin en yaygın olduğu metinlerdir. Bu metinlerin hiçbirinin yazılış tarihi belli değildir. Fakat bu metinlerin diğer dil özelliklerinin, yazılış tarihleri 14. yüzyıl olarak bilinen metinlerle aynı olması, -r ekinin yoğun olarak geçtiği metinlerin 14. yüzyılda yazıldıklarına işeret etmektedir. Bundan dolayı, erken dönem Uygur metinlerinde ancak belli fiillerle kullanılan -r geniş zaman eki, 14. yüzyılda yazılmış metinlerin bir kısmında ünlüyle biten diğer fiilleri de kapsayarak kullanım alanını genişletmiştir.

1.3.5. /k/ ve /r/ Ünsüzleri İle Biten Eklerden Sonra Zarf-Fiil ve Geniş Zaman Ekleri

Eski Türkçe'de zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, fiillerin yapısına göre şekillenmiştir. Şayet fiiller ünlüyle bitiyorsa zarf-fiil ve geniş zaman ekleri -(y)U ve -(y)Ur (~ -r); birden fazla heceli fiillerden -(X)ş-, -(X)n-, -(X)z-, -(X)l-, +Ad-, -Gur-, -Ur-, -Ar- ve -Dur- ekleriyle bitiyorsa genellikle -U ve -Ur; -(X)t- ettirgenlik ekiyle bitiyorsa -Ir (~ -Ur) şeklindedir (Erdal 1979b: 106; Ercilasun 1983: 117).

Eski Türkçe'de zarf-fiil ve geniş zaman ekleri bunların dışında bir de /K/ ve /r/ ünsüzleriyle biten birden fazla heceli fiillerden sonra değişkenlik göstermektedir. Kök Türkçe'de ve bazı Uygur metinlerinde /K/ ve /r/ ünsüzleriyle biten eklerle sahip olan fiillerden sonra zarf-fiil eki -A, geniş zaman eki ise -Ar'dır. Ancak bazı Uygur metinlerinde bu ekler yerine -U zarf-fiil eki ve -Ur geniş zaman eki de kullanılmıştır.

Eski Türkçe'de -A ve -Ar eklerinin /k/ ve /r/ ünsüzlerini barındıran hangi eklerden sonra geldiği Erdal (1979b) ve Ercilasun (1983) tarafından ortaya konmuştur. Buna göre +KIr-, +(A)r-, -sXK-, -tXK-, -XK-, +XK- ekleriyle biten fiillerden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri -A ve -Ar'dır. Bu ekler yanında /k/ ya da /r/ ünsüzüyle biten ama kökeni henüz bilinmeyen bazı fiillerden sonra da -A ve -Ar ekleri kullanılmıştır. /r/

ünsüzüyle biten fiilden fiil yapım eklerinden +GAr, -Gur-, -Ur-, -Ar-, -(X)r ve -Dur- eklerinden sonra ise her zaman -U zarf-fiil eki ve -Ur geniş zaman eki kullanılmıştır.

Uygur Türkçesi'nde /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten bu fiillerden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, Kök Türk yazıtlarında olduğu gibi bazen -A ve -Ar eklerini, bazen de ünsüzle biten birden fazla heceli diğer fiillerde olduğu gibi -U ve -Ur eklerini almaktadır. Uygur Türkçesi'nde bu değişim, birden fazla heceli fiillere gelen -U ve -Ur eklerinin /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten fiillere de yansmasıyla açıklanabilir. Nitekim en erken tarihli metinlerde sadece türemiş fiillere gelen -U ve -Ur ekleri, daha sonraki yüzyıllara ait metinlerde -(X)t- ekiyle biten fiiller ile al-/bil- fiillerine de gelmeye başlamış, ünlüyle biten fiiller dışında ünsüzle biten bütün fiillerin zarf-fiil ve geniş zaman ekleri haline gelmiştir. Dolayısıyla /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten fiillerden sonra gelen -A zarf-fiil ve -Ar geniş zaman ekleri, yerini -U ve -Ur eklerine bırakmıştır.

Bazı Uygur metinlerinde /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten fiillerden sonra gelen -A zarf-fiil ve -Ar geniş zaman eklerinin niçin -U ve -Ur eklerine değiştiğini tam olarak açıklayabilmek mümkün değildir. Ancak değişim en fazla *belgür-* ve *ögir-* fiillerinde meydana geldiği için, *belgür-* fiiline gelen -A ve -Ar ekleri, fiilin ikinci hece ünlüsünün tesiriyle -U şekline değişmiş olabilir. *ögir-* fiilindeki değişimin sebebi ise, Uygur metinlerinde bu fiilin genel olarak *sevin-* fiiliyle kullanılmış olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. *sevin-* fiili her zaman -U zarf-fiil ve -Ur geniş zaman eklerini alır. Bu fiile gelen -U eki, daha önceki sinonimi olan *ögir-* fiilinin zarf-fiil ve geniş zaman ekini değiştirmiş olmalıdır (*ögire sevinü* > *ögirü sevinü*). Bu iki fiildeki değişim, daha sonraki yüzyıllarda /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten diğer fiillere de yayılmıştır. Bunlara ilave olarak eklerdeki değişim, ilk önce zarf-fiil ekinde başlamış, daha sonra geniş zaman ekine yansmıştır.

Maniheist Uygur metinlerinde /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten eklerden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, Kök Türk yazıtlarından farklı değildir. Maniheist Uygur metinlerinin genelinde bu eklerden sonra -A zarf-fiil eki ve -Ar geniş zaman eki gelmiştir: *Windgott*'ta *ögirer* (9), *belgürer* (11), *yultırar*; U II 1'de *belgürer*; *LeCoqChuast*'ta *tuntura tengri-i ikinti yil tengri-i üçünç yaruk tengri-i* (34); M II

11'de *taşıkār* (14, 20); M II 7-9'da *kadgurār* (25); M II 2'de *yalvarar biz* (2); M III 4'te *tegirer* (27); M III 32'de *ögirer*; M III 34'te *ögire* (12); M III 35'te *belgüre* (15); M III 45'te *ögire* (5). Bu metinlerdeki örneklerden de görüleceği üzere, Maniheist metinlerde bu eklerden sonra –U ve –Ur ekleri henüz kullanmamıştır.

Erken tarihli Budist metinlerle aynı özellikleri gösteren ve bu yüzden de aynı yüzyılda yazıldıkları tahmin edilen diğer Maniheist metinlerde de zarf-fiil eki –A, geniş zaman eki ise –Ar'dır. M II 3'te *kadgurarm(e)n* (25); M III 9'da *[yal]varar m(e)n* (4) ve M III 15'te *ögire, belgüre*. Erken Budist metinlerde –A zarf-fiil ve –Ar geniş zaman ekleri genel olarak değişmemiştir. Sekiz'de *adıra* (195), *adırar* (184), *belgürer* (322; 328) ve *tevire* örnekleri, bu değişimin henüz olmadığını göstermektedir. Fakat klasik öncesi döneme ait Budist metinlerden *MaitrSengim*'de çok az da olsa *ögir-* ve *evir-* fiillerinden sonra zarf-fiil ekinin –U olduğu görülmektedir: *ögirü* (407b v 3), *evirü* (127 v 3). *MaitrSengim*'de aynı fiiller, –A zarf-fiil ekini de almaktadır: *ögire sevinü küler yuz* (9/2). Metinde /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten diğer bütün fiillerin geniş zamanı –Ar ekiyle yapılmıştır: *evirer m(e)n* (1v/13), *evirer biz* (1v/5), *evirer* (127 v 3), *b(e)lgürer* (8v/12), *b(e)lgürer* (122/26), *b(e)lgürer* (151v/1) *belgürer* (70 r 8), *bultukar* (4/15), *adıra* (466v 4), *külçire* (15v/3). Yine klasik öncesi dönemde bulunan *Kuanşi*'de *antıka* (179) örneğinde de zarf-fiil eki –A'dır.

1067 tarihinde Sengim nüshasından istinsah edilen *Maitrisimit*'in *Hami* nüshasında /k/ ve /r/ ünsüzlerinden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri genel olarak değişmemiştir. *MaitrHami*'de *ögir-* fiili sadece bir yerde –Ur geniş zaman ekini almıştır: *ögirür* (II). Ancak metinde aynı fiil, birçok defa –A zarf-fiil eki ve –Ar geniş zaman ekine sahiptir: *ögire* (I), *üdüre, ögire* (III), *egire* (III), *evirer* (III), *ögirer* (V, VI), *yangkurar* (V; VI; 10 5b-20; 11 10b-9), *yiltirer* (VII; 14 24), *tilgen tevire* (10 7a-9), *tarkarur* (11 4a-19), *ögirer sevinür* (11 4a-20), (13a-7). Bin Buddha Mağaralarında bulunduğu için en geç 10. yüzyıla tarihlendirilen ve dil özellikleri 1067 tarihli *MaitrHami*'den daha eskicil olan *KP*'de –U ve –Ur eklerine rastlanmaz. *KP*'de sadece *egire* (II 3; XLI 3; XLII 3; XLIII 2) örneğinde –A zarf-fiil eki görülür. Bu iki metinle hemen hemen aynı dil özelliklerine sahip olan aşağıdaki metinlerde de zarf-fiil ve geniş zaman ekleri değişmemiştir:

U II 2'de *b(e)lgürer* (1), *adara ukar* (2); U II 8'de *belgürer* (15), *evire* (67), *evirer* (67); U III 4'te *külçire*; HamTouHou 1'de *adırar sizler* (62), HamTouHou 21'de *ögirer sevinür biz* (5); HamTouHou 31'de *ögirer*; TT X'da *külçire*; M II 5'te *yalvarar biz* (2), M II 6'da *taşıkarak* (13, 20); U III 3'te *kiter tarıkar* (41-5); U II 8'de *belgürer* (15), *evire* (67), *evirer* (67).

Diğer dil özellikleri, yukarıdaki metinlerden daha ileri bir aşamaya ulaşmış olan U II 7, Beicht, TT II B, BT I D, Scarlipp gibi metinlerde –A ve –Ar ekleri genel olarak korunmuştur. Bununla birlikte bu metinlerde eklerin değişmeye başladıklarına dair izler de bulunmaktadır. U II 7'de *belgür-* ve *yalvar-* fiilleri, farklı zarf-fiil eklerini almıştır: *y(a)lvara ötünür m(e)n* (52), *b(e)lgürü y(a)rılıkasar* (55). Ancak metinde *evir-* fiilinin geniş zamanı –Ar ekiyle yapılmıştır: *evirer m(e)n* (67). U II 7 metniyle aynı özelliklere sahip olan şu metinlerde zarf-fiil ve geniş zaman ekleri değişmemiştir: *Beicht*'te *evirer biz* (29) TT II B'de *belgürer*; BT I D'de *taşıkarak*, *adıra* (29), *tarıkar* (315), *b(e)lgürer* (244) *Scharlipp*'de *adıra bilü umaz-lar* (53), *evire bil-* (102), (103), *bultukar* (34).

Uygur Türkçesi'nde /k/ ve /x/ ünsüzleriyle biten eklerden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, ilk defa benzer dil özelliklerine sahip olan aşağıdaki metinlerde değişmeye başlamıştır. Daha önceki metinlerde çok az rastlanılan –U ve –Ur ekleri, bu metinlerde *ögir-* fiili dışındaki başka fiillere de yansımıştır. Ancak /k/ ve /x/ ünsüzleriyle biten bütün fiillerden sonra zarf-fiil ve geniş zaman eklerinin –U ve –Ur olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu metinlerde aynı zamanda –A ve –Ar eklerine de rastlamak mümkündür. Maniheist metinlerin bir kısmında ekler –U ve –Ur olmuştur. M I 18, TT III ve *Pothi* gibi geç döneme ait Maniheist metinlerde /k/ ve /x/ ünsüzleriyle biten fiillerin zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, erken döneme ait Maniheist metinlerden farklı olarak –U ve –Ur olmuştur: M I 18'de *adıru* (4); *Pothi*'de *tarıkur*; TT III'de *tarıkur* (94) örnekleri, bu metinleri daha önceki metinlerden ayırmaktadır. Yine Sekiz Yükmek'in baskı yazılı geç döneme ait yeni fragmanlarında ekler, erken ya da klasik öncesi Budist Uygur metinlerinden olan Sekiz Yükmek Sutra'nın Londra nüshasından farklıdır. *OdaNewFrag*'da *belgür-* fiilinde –Ar, *taşkar-* fiilinde ise –Ur geniş zaman

ekleri kullanılmıştır: *b(e)lgürer* (A 146), *burxan b(e)lgürer* (B 132, 137, 139), *[ta]şkarur* (A 70). Yine Budist Uygur metinlerinden TT I'de /ɾ/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra her iki geniş zaman eki de kullanılmıştır: *yangkurar*, *egirür* (38).

Altun Yaruk'un geç Leningrad (St. Petersburg) nüshasında *ögir-* fiilinin geniş zamanı artık tümüyle –Ur olmuştur: *ögirür* (151 19; 152 5; 153 5), *ögirür m(e)n sevinür m(e)n* (3a-19). Ancak **AYLening**'de diğer fiiller –A/-Ar eklerini almıştır: *adıra* (294 13; 297 9; 363 23; 367 21; 371 9; 384 23; 615 5), *tarıka* (469 21), *belgüre* (3 6), *belgürer* (52 18, 74 22, 364 18, 367 15, 374 13), *kedgire* (10 8), *telmirer* (637 9). *tarıkar kiter* (12a-1), *ögirgeli boltukar* (12b-10), *evirer-ler* (18a-1;23a-15). Metnin Leningrad nüshasına ait diğer fragmanlarında da ekler değişmemiştir: **AYTekin**'de *adıra*, *egire*, *belgürer*; **AYStockholm**'de *yiltirer* (81). **Xuan**'da da *ögir-* fiilinin zarf-fiil eki –Ur olmuş, diğer fiillerde –A/-Ar ekleri kullanılmaya devam etmiştir: *ögirü* (X 312 ve 364), *evirer* (X 641), *belgürer* (X 573); **XuanTuguşeva**'da *ögirü* (1b 13 ve 2b 11), *belgürer* (6 b 4), *b(e)lgürer* (VI 1686), *evirer* (VII 417). *Altun Yaruk*'un Leningrad nüshası ve **Xuan**'da yer alan –U/-Ur ekleri, metinlerin elimizdeki nüshalarının *Şingko Şeli Tutung* tarafından 10. yüzyılda Çince'den tercüme edilen asıl nüshalar olmadığını gösterir. Çünkü 10-11. yüzyıllara ait metinlerde zar-fiil ve geniş zaman ekleri hâlâ eskicidir.

14. yüzyılda yazılmış olan metinlerde /k/ ve /ɾ/ ünsüzleriyle biten eklerden sonra –U/-Ur ekleri, –A/-Ar eklerinden daha yaygındır. Ekler, birçok bakımdan aynı dil özelliklerini gösteren ve bu yüzden de aynı yüzyıllarda yazıldıkları anlaşılan metinlerde bile farklıdır. 14. yüzyılda yazıldıkları kesin olarak bilinen metinlerde genel olarak –U zarf-fiil eki ve –Ur geniş zaman eki kullanılmıştır. 1333 yılında yazılan **BT VII B**'de zarf-fiil eki artık –U olmuştur: *ögirü sevinü* (85), *evirü tegintim* (103). Yine 1350 yılında yazılmış olan **BT VII L**'de /ɾ/ ünsüzüyle biten fiilden sonra yeni –U zarf-fiil eki kullanılmıştır: *evirü akdaru tegintim* (18). *Yitiken Sutra*'nın kolofonu olan ve 1343 yılında yazılan **TT VII 40**'ta *evir-* fiili, –U zarf-fiil ekine sahiptir: *evirü* (144). 1350 yılında yazılmış olan **Totenbuch**'ta zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, artık –U/-Ur'dur: *tamır belgürür* (357), *katun belgürür köşünür* (1116) (aynı zamanda *yaruk yaşuk ünür belgürer* (951)); *y(a)rl(ı)gı üze evirü akdaru tegindim* (1006), *ögirür sevinür* (1269), *bir teg ögirür* (1273).

14. yüzyılda yazılan yukardaki metinlerle aynı dil özelliklerine sahip olan metinlerde de –A/-Ar yerine –U/-Ur zarf-fiil ve geniş zaman ekleri yaygındır. **BlockFalt**'ta *ögirür* (7), *evirü* (4); **BahşıÖg**'de *ögirü [teginür men]* (55); **BT VIII A**'da *kavışur birikür* (118, 140)⁹¹ *yalvarur m(e)n* (210); **BuddhStab II**'de '*evirür m(e)n*; **Genzan**'da *külçirü* (216), *ögirü sevinü* (58); **İnsadi**'de *adıra* (740), *belgürü* (1102) ve *telmirü*; **ShoAv**'da *külçirü*; **Üçİtig**'de *adırur* (100a-13); **ZiemeNestorisch**'de *tuga belgürü yarlıka-* (4); **YüanSadDhar**'da *artukrak ögirü sevinü* (48) *anı eşidip P'U-SA ögirü sevinü inçe tip ayıtdı* (377) (aynı zamanda *aça aþra okadı* (440)). Ancak birçok bakımdan benzer olan bazı metinlerde ise –A ve –Ar ekleri kullanılmıştır. 1302 yılında yazılmış olan **BT VIII B**'de zarf-fiil eki sadece bir yerde geçmektedir ve ek eskicildir: *öngi öngi adıra [bölteçi erür]* (197). Yine geç dönem metinlerinden **FoDing**'de bu ünsüzlerden sonra geniş zaman eki, sadece *tarıkar* (52) örneğinde –Ar olarak geçmektedir. **BT I B**'de *tarıkar*, *belgürer* (216); **BT II**'de *ögirer*, *evire* (1289, 1319, 1326, 1341, 1344, 1346, 1355); **U II 5**'te *belgürer* (3); **U II 6**'da *belgürer* (5).

Sonuç olarak, Uygur Türkçesi'nde /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten eklerden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, Kök Türk yazıtlarında olduğu gibi –A ve –Ar olan metinler, -U ve –Ur olan metinlere göre daha erken tarihlidir. Maniheist metinlerin çoğunluğunda –A zarf-fiil eki ve –Ar geniş zaman eki kullanılmıştır. Bu bakımdan Maniheist metinlerin büyük bir kısmı, en erken tarihli metinler arasındadır.

Uygur Türkçesi'nde /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten eklerden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, bazı fiillerde daha erken, bazılarında ise sonra, kademeli olarak değişmiştir. Ekler ilk önce *ögir-* ve *belgür-* fiillerinde değişmiştir. Uygur Türkçesi'nin genelinde değişimin zarf-fiil ekinde başladığı, daha sonra geniş zaman ekinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Değişimin izlerine 11-12. yüzyıllarda yazılmış metinlerde, hatta nadir de olsa klasik öncesi metinlerden **MaitrSengim**'de rastlamak mümkündür. Bu metinlerde yeni –U ve –

⁹¹ *birik-* fiilinin geniş zamanı **KB**'de *biriker* şeklindedir.

Ur ekleri fazla değildir ancak değişim başlamıştır diyebiliriz. Bununla birlikte 12. yüzyıla kadar yazılmış metinlerde eskicil –A ve –Ar ekleri oldukça yaygındır.

Uygur Türkçesi'nde /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten eklerden sonra –A ve –Ar eklerinin asıl değiştiği metinler, 13-14. yüzyıla aittir. Bu dönemde yazılmış metinlerde zarf-fiil ve geniş zaman ekleri –U ve –Ur'dur. Eskicil –A ve –Ar ekleri çok az kullanılmıştır. Özellikle 14. yüzyılda yazılmış metinlerin birçoğunda eskicil ekler artık yok denecek kadar azdır. **BT VII B, BT VII L, TT VII 40, Totenbuch, BlockFalt, BahşıÖg, BT VIII A, BuddhStab II, Genzan, İnsadi, ShoAv, Üçİtig, ZiemeNestorisch ve YüanSadDhar** metinlerinde sadece –U zarf-fiil ve –Ur geniş zaman ekleri bulunmaktadır. Dolayısıyla bu metinler, /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten eklerden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman eklerine göre, diğer Uygur metinlerinden farklıdır. Zaten yukarıda da belirtildiği gibi bu metinlerin çoğu, 14. yüzyıla aittir. Bundan dolayı 13. yüzyıla kadar eskicil –A/-Ar ekleri, 13. yüzyıldan sonra yazılmış metinlerde ise tersine –U/-Ur ekleri yaygındır.

1.3.6. -(X)t- Eki İle Biten Fiillerin Zarf-Fiil ve Geniş Zaman Ekleri

Eski Türkçe'de zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, fiilin yapısına göre değiştiği için tek bir ekten ibaret değildir. Bu ekler, eklendiği fiilin yapısına göre değişiklik göstermektedir (Gabain 1988: 80). Eski Türkçe'de ünlüyle, /k/ ve /r/ ünsüzleriyle, -(X)t- ünsüzüyle biten fiiller ile al- ve bil- fiillerinden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri birbirinden farklıdır. Buna göre Eski Türkçe'de -(X)t- ettirgenlik ekini almış birden fazla heceli fiillerden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, erken tarihli metinlerde daima –I ve –Ir'dır. Kök Türkçe'de ve bazı Uygur metinlerinde -(X)t- ekinden sonra zarf-fiil eki -I ve geniş zaman eki -Ir iken, bir çok Uygur metninde bu ekler, –U ve -Ur olmuştur. O halde Eski Türkçe'de -(X)t- ettirgenlik ekinden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri –I/-Ir ile –U/-Ur arasında değişmektedir (Erdal 1979b: 116).

Türk dilinin bilinen en erken tarihli metinleri olan Kök Türk yazıtlarında -(X)t- ettirgenlik ekinden sonra gelen zarf-fiil eki –I, geniş zaman eki ise –Ir'dır. Yazıtlarda

artatı (KT D 22; BK D 19), *yüzüti keç-* (BK D 30) ve *semriti* (Irk B XVI) gibi örneklerde $-(X)t-$ ettirgenlik ekinden sonra $-I$ zarf-fiil eki gelmiştir. Yazıtlarda ettirgenlik ekinden sonra geniş zaman çekimi ise, *yagutır* (KT G 5; BK K 4) örneğinde görüldüğü gibi $-Ir$ ekiyle yapılmıştır.

Eski Türkçe'de $-(X)t-$ ekinden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, ettirgenlik ekinin ünlüsüne göre şekillenmemiştir. Ekin ünlüsü hangi nitelikte olursa olsun zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, erken tarihli metinlerde daima $-I$ ve $-Ir$ 'dır. Hece yapısı $CAt-$ (*emget-ir*, *tavrat-ı*, *tavrat-ır*), $CIt-$ (*arıt-ı*, *arıt-ır*, *ayıt-ı*, *elit-ir*, *sevit-ir*, *sogıt-ır*) ya da $CUt-$ (*yagut-ır*, *yüzüt-i*, *yarut-ı*, *yaşut-ır*) olan bütün fiillerden sonra zarf-fiil eki $-I$, geniş zaman eki ise $-Ir$ şeklindedir.

Bazı Uygur metinlerinde ise, Kök Türkçe ve bir kısım Uygur metninin aksine, $-(X)t-$ ekinden önceki ünlünün durumu ne olursa olsun zarf-fiil eki $-U$ ve geniş zaman eki $-Ur$ olmuştur. Bu metinlerde zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, hece yapısı $CAt-$ (*emget-ür*, *tavrat-u*, *tavrat-ur*), $CIt-$ (*arıt-u*, *arıt-ur*, *ay(ı)t-u*, *el(i)t-ür*, *sevit-ür*, *sogıt-ur*) ya da $CUt-$ (*yagut-ur*, *yüzüt-ü*, *yarut-u*, *yaşut-ur*) şeklinde olan bütün fiillerden sonra artık $-I$ ve $-Ir$ değil, $-U$ ve $-Ur$ 'dur.

Uygur metnlerinin bir kısmı, Kök Türkçe'de olduğu gibi $-(X)t-$ ekinden sonra $-I$ zarf-fiil ve $-Ir$ geniş zaman eklerine sahiptir. Bu metinlerde Kök Türk yazıtlarındaki yapı muhafaza edilmiştir. Bu sebeple Uygur Türkçesi'nde $-(X)t-$ ekinden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri $-I$ ve $-Ir$ olan metinlerin yazılış tarihleri, Kök Türk yazıtlarına yakındır. Buna karşılık bazı metinlerde ise ettirgenlik ekinden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri $-U$ ve $-Ur$ şeklindedir. Bu metinler ise Kök Türk yazıtlarından farklı eklere sahip oldukları için daha geç tarihte yazılmışlardır (Erdal 1979a: 153; Doerfer 1993: 183-185).

$-(X)t-$ ekinden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman eklerindeki değişimin Uygur metnlerinin kronolojisinin tespitinde kullanılabilecek bir dillik ölçüt olduğunu ilk defa ortaya koyan Erdal (1979b) olmuştur. Erdal'a göre ettirgenlik ekinden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri $-I$ ve $-Ir$ olan metinler erken tarihli, buna karşılık eklerin $-U$

ve –Ur olduğu metinler ise daha geç tarihlidir. Daha önce Erdal tarafından ortaya konulan bu ölçütü Doerfer (1993), Eski Türkçe metinlerin tarihlendirilmesinde kullanmıştır.

–(X)t- ekinden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman eklerindeki değişimin sebebini tam olarak izah etmek mümkün değildir. Bu değişime muhtemelen ya ettirgenlik ekinden önceki ünlü ya da zarf-fiil ekini almış fiilden sonra gelen u- iktidarlık fiili yol açmıştır. Buna göre –I zarf-fiil ve –Ir geniş zaman ekleri, ilk başta yuvarlak ünlü almış –(U)t- ekinin tesisiyle –U ve –Ur olmuş, daha sonra bu ekler, diğer durumlara da yayılmış olabilir (yagu-t-ır > yagut-ur; → sev-it-ür). Diğer bir ihtimal ise, –I zarf-fiil ekini almış fiilden sonra gelen u- iktidarlık yardımcı fiilinin, zarf-fiil ekini kendi lehine değiştirmiş olabileceğidir (ay(1)t-ı u- > ay(1)t-u u-; → ay(1)t-ur). Mesela *Sekiz*'de ettirgenlik ekinden sonra gelen ekler daima –I ve –Ir iken, *aritu usar* örneğinde zarf-fiil eki muhtemelen u- fiilinin tesiriyle –U olmuştur.

Uygur Türkesi'nde –(X)t- ekinden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, sadece iki örnekte –I/-U ve –Ir/-Ur ekleri yerine –A/-Ar eklerine sahiptir. *Xuan VII* ve *BT VII B*'de ettirgenlik ekinden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri genellikle –U ve –Ur iken, ekler bu metinlere ait birkaç örnekte alışık olunmadık bir şekilde –Ar olmuştur. Eski Türkçe'de –Ir ya da –Ur eklerini alan işle-t- fiili, *Xuan VII*'de *işleter* (1451) örneğine sahiptir. *BT VII B*'de ise, –I ya da –U zarf-fiil ekini alması gerken ögirt- fiili, *et'öz-üg til-ig kōngül-üg ögirdē* (84) örneğinde –A zarf-fiil ekini almıştır. Hâlbuki ögirt- fiilinin zarf-fiili, Altun Yaruk'ta *ögirtü* şeklindedir. Yine engit- (< eng-i-t-) fiili, Uygur metinlerinde genellikle –U zarf-fiil ekini almışken *BT VIII B*'de *ęngiđe* (B-38) örneğinde –A zarf-fiil ekini almıştır.

Uygur metinlerinde –(X)t- ekinden sonra geniş zaman eki sadece ti-t- fiilinde değişmemiştir. –(X)t- ekini almış ti- fiilinin geniş zaman çekimi Uygur Türkesi'nin bütün safhalarında *titir* şeklindedir: *MaitrSengim*'de *titir-ler* (7), *BlockFalt*'ta *titir* (16); *Xuan*'da *titir* (VI 1414). Uygur metinlerinde *titir* kelimesindeki geniş zaman eki, donmuş, kalıplaşmış halde kullanılmaya devam etmiştir (Erdal....; Doerfer 1993: 184).

Yine geç tarihli metinlerde bazı kelimelerde –U olması gereken zarf-fiil eki, hâlâ –I’dir. Bu kelimeler, –I zarf-fiil ekini alarak *leksikalizasyona* uğramış *yangırtı*, *uzatı* ve *ogşatı* gibi kelimelerdir. Mesela *yangırtı* kelimesindeki –I zarf-fiil eki, geç dönem metinlerinden BT I A, BT I B, Üçİtig gibi metinlerde bile –U değildir: BT I A’da *yañğırtı* (45), BT I B’de *yangırtı ögrünçü atlg orun-ta olur-sar* (113), Üçİtig’de *ne kergek erti timin ök yangırtı adırmak-ıg öngi adın öçmek-l(e)r-tin* (106a-10). Bu kelime AY’ta ise *yangırtı* yanında *yangurtu* şekline de sahiptir: *ulug nomlug küvrüg-üg yangkurtu tokıtaçı-larka* (III/3b-9), *burkan kutınga yangırtı kongül öriğip* (III/8a-18).

–(X)t- ekinden sonra –I ve –Ir eklerini almış Uygur metinleri, diğer geniş zaman ekleri bakımından da eskicil yapıya sahiptirler. Bu metinler, Kök Türkçe’deki gibi ünlülerden sonra –yUr geniş zaman ekini, /K/ ve /r/ ünsüzlerinden sonra –A zarf-fiil ve –Ar geniş zaman eklerini, al- ve bil- fiillerinden sonra da –I zarf-fiil ve –Ir geniş zaman eklerini alarak eskicil yapıyı devam ettirmişlerdir.

Uygur Türkçesi’nde –(X)t- ekinden sonra –I ve –Ir ekleri, genel olarak Maniheist metinlerde kullanılmıştır. Uygur edebiyatının en erken tarihli metinlerinden olan ve bu sebeple de genellikle klasik öncesi döneme ait metinler arasında değerlendirilen Maniheist metinler, bu ölçüt bakımından da eskicidir. Ancak bu durum bütün Maniheist metinler için söz konusu değildir. Aşağıda gösterileceği gibi kimi geç tarihli Maniheist metinlerde ekler değişmiştir.

Uygur edebiyatının en erken tarihli metinlerinden biri olduğu konusunda şüphe bulunmayan TT II A’da ettirgenlik ekinden sonra gelen geniş zaman eki –Ir’dır: *t(a)vratır* (89). TT II A, Böğü Kağan’ın Maniheizmi devlet dini olarak kabul ettiği töreni tasvir eden bir metindir. Dolayısıyla bu metin 762/763 tarihinde yazılmıştır. M I 14 795/796 yıllarında yazılmıştır (Doerfer 1993: 245) ve bu metinde *y(a)ratur* (10) örneğinde geniş zaman eki –Ir’dır. Yine 759/780 yılları arasında yazılan M I 21’de ek değişmemiştir: *b(e)lgürtir [ya]rutır yaşutır* (3-4).

Tarihi belli olan bu metinler, Uygur Türkçesi’nde yazılmış en erken tarihli metinlerde –(X)t- ekinden sonra gelen geniş zaman ekinin değişmediğini göstermektedir. Aşağıdaki

metinlerin yazılış tarihleri ise belli olmamakla birlikte bu metinlerde ettirgenlik ekinde sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, tarihi belli olan yukarıdaki Maniheist metinlerden farklı değildir. Bundan dolayı aşağıdaki Maniheist metinler de erken döneme aittir:

BT V 6'da *ilitir* (12); **M I 18**'de *titretir* (4); **M III 2**'de *elitirler* (27); **M III 4**'te *elitir* (22), *el'itir yanturur* (25), *el'itir* (26); **M III 7**'de *y(a)r'utır* (10), *[el]igin arıtırça* (13); **M III 9**'da *ilitir* (6) **Windgott**'ta *arıtır* (35), *sogıtır* (49); **Panc B3**'te *sevitir* (v 6), *taplatır* (v 6).⁹²

Bütün Maniheist Uygur metinlerinde -(X)t- ekinde sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, -I ve -Ir değildir. Erken ya da klasik öncesi dönemde değerlendirilen bazı Budist metinler, bu ölçüt bakımından bazı Maniheist metinlerden daha eskicidir. *Sekiz Yükme Sutra*'nın Londra nüshasında -(X)t- ekinde sonra gelen geniş zaman ve zarf-fiil ekleri, yukarıdaki Maniheist metinlerden farklı değildir. **Sekiz**'de *emgetir* (447), *işletirler* (258), *örletir* (61) örneklerinde -Ir geniş zaman eki; *yarutı* (245) ve *yarutı yaşutı ötgür-* (387) örneklerinde ise -I zarf-fiil eki kullanılmıştır. Ancak **Sekiz**'de *arıtı usar* örneğinde -(X)t- ekinde sonra gelen zarf-fiil eki, u- fiilinin tesiriyle değişmiştir.

Uygur Türkçesi'nde -(X)t- ekinde sonra ilk önce zarf-fiil eki değişmiş, geniş zaman ekindeki değişim daha sonra olmuştur. Ancak Budist metinlerden **HamTouHou 28**, **Kuanşi** ve **Höllen**'de zarf-fiil ekinde değişim henüz meydana gelmemiştir. **HamTouHou 28**'de *üküş köngül ayıtı ıdur biz* (6); **Kuanşi**'de *öritir* (209), *bulut öritir sizler* (201), *yarıtır* (199)⁹³ ve *yarutı bir-* (200); **Höllen**'de *öriti yarlıka-* (27); **KP**'de *öritir* (LXVII 2), *artatır* (LXXII 8), *kalıtı ilt-* (LII 3) örnekleri bu metinlerde henüz bir değişimin olmadığını göstermektedir. **Sekiz** gibi erken dönem metinlerinden olan kimi Uygur metinlerinde -Ir geniş zaman eki kullanılmaya devam ederken, zarf-fiil eki

⁹² Doerfer (1993: 184), **M III 16** numaralı metinde -I zarf-fiil ekinin *yarutı* örneğinde kullanıldığını ancak bunun arkaizm olduğunu söylemiştir. Ancak bu kelimedede -I zarf-fiil eki kullanılmamıştır. Bu örnek, erken tarihli Uygur metinlerinde aynı türden iki ünsüzün yanyana gelmesi durumunda ünsüzlerden birisinin yazılmamasıyla ilgilidir. *Yarutı* kelimesi *kurtgardı yarut(t)ı* (11) örneğinde geçmiş zaman ifadesi taşımaktadır.

⁹³ **Kuanşi**'deki *yarıtır* örneğinde -Ir geniş zaman ekinde herhangi bir değişimden söz etmek mümkün olmadığı gibi, aksine geniş zaman ekinin ünlüstü, yaru- fiilinin yuvarlak ünlüsünü daraltmıştır (*yarut-ir* > *yarıtır*).

değişmiştir. HamTouHou 5'te *yaratur* (8-9), *aytu* (66) örnekleri, değişimin ilk önce zarf-fiil ekinde başladığını göstermektedir.

Bazı Uygur metinlerinde -(X)t- ekinden sonra sadece zarf-fiil eki geçmektedir ve bu metinlerde geniş zaman ekine rastlanmaz. Ettirgenlik ekinden sonra zarf-fiil ekindeki değişim Sekiz'den sonra başladığına göre, adı geçen metinler Sekiz'den önce yazılmış olamaz: HamTouHou 14'te *bir bir iletü ayayraka sat(t)ı* (20) HamTouHou 17'de *iraktan is(i)nü amr(a)nu köngül aytu id(u)r biz* (2); HamTouHou 20'de *üküş köngül aytu idur biz* (4); HamTouHou 29'da *isinü amranu esengüleyü üküş üküş köngül aytu idur biz* (3); Brief A'da *aytu otünü teginür biz* (4); TT X'da *ukitu*. U II 4 *iltü bardı-lar*, U II 7 *bitiğü*, Dharani'de *körkitü bir-*, *b(e)lgürtü bir-*; Beicht'te *azuntın azun-ka iltü barguluk buyan* (26).

-(X)t- ekinden sonra sadece -U zarf-fiil ekinin geçtiği, buna karşılık geniş zaman eki hakkında herhangi bir verinin bulunmadığı bazı metinler, geç tarihlidir. Bu metinlerin çoğu 13. yüzyıl ve sonrasında Tibetçe'den çevrilmiş olan metinlerdir: BT VII A'da *yağıdu* (174); BT VIII A'da *törüdü* (373), *ükliğü* (374); BuyEv'de *körkitü* (683/9), *altun agızın kalıngurtu yrıkadı* (683/16); Üçİtig'de *yana kin ukitu sözlelim* (102b-10), *sişik ayıdu sözledükte kök kalık iki törlüg öçmek-ler tip tidi erti* (101a-11).

Klasik öncesi döneme ait Budist metinlerden MaitrSengim'de zarf-fiil ve geniş zaman ekleri değişmeye başlamıştır. Bu metinde *yaşlıg közin serüi inçe tip tiyür* (146/23); *bitigig bititü tegintim(i)z* (1v/3) örnekleri, metnin yazıldığı yüzyılda -(X)t- ekinden sonra zarf-fiil ekinin hem -I hem de -U olduğunu göstermektedir. Metinde ettirgenlik ekinden sonra geniş zaman eki ise *y(a)rlıkançuçı bilig öritir* (33v/28;148/29), *köngül öritir-ler* (216/10), *iter yaratur* (37/8), *b(e)lgürtir* (148/30) örneklerinden anlaşılacağı gibi -Ir; *köngül örütürler* (63/22); *yirig orunug sipirür-ler artur-lar* (136v/10), *yıd yıpar yağıtur* (139v/15), *yamgur yağıtur* (144/5), *artatur-lar* (57/7), *ayitur* (52/16), *tamitur* (151/23), *yağıtur-lar* (145/15), *artur silitür* (139v/11), *temirig isitür* (152v/25) örneklerinde ise -Ur arasında gidip gelmektedir. Yazılış tarihi bilinmeyen ancak klasik öncesi Uygur metinlerinden olan LeCoqChuast'ta geniş zaman eki, ManitrSengim gibi ikilik arz etmektedir: *emgetir* (201, 208, 315), *yarutır* (12), *yarutı[r] tengrim* (49)

örneklerindeki –Ir ekine karşın *emgetür biz* (299) örneğinde –Ur eki kullanılmıştır. Metinde zarf-fiil eki ise –U olmuştur: *mengigü tengri yirin unıtu-u 'ıtdı-ı* (15).

Maitrisimit'in 1069 yılında kopya edilen **Hami** nüshasında –(X)t- ekinden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, eski ile yeni şekiller arasında değişmektedir. Bu metinde *edgü törüke yaratı sakınç sakınur* (11 7a-23) cümlesindeki –I zarf-fiil eki, diğer metinlerde olduğu gibi kalıplaşmıştır. Bu metinde ettirgenlik ekinden sonra hem –I hem de –U zarf-fiil ekleri kullanılmıştır: *nom nomlayu yir suv ertimligin et'öz ürlüksüzin ukıtu inçe tip y(a)rılıkar* (10 1a-10), *körkle körkin körü kanınçsız üç ming ulug ming yir suvug yaltrıtu ayagka tegimlig maitri bodisvt b(e)lgülüg bolur* (11 9b-23), *t(e)ngriler yıparlag suvın yirig ölitü xua çeçeklig yağmur yağıturlar* (11 9b-28). **MaitrHami**'de yine ettirgenlik ekinden sonra geniş zaman eki hem –Ir hem de –Ur'dur. Ek, *öritir* (10 2b-5), *öğretir* (11 16a-23) ve *itür yaratır-lar* (14 51) örneklerinde –Ir; *yağıturlar* (11 10b-12), *arıturlar* (11 11b-24) ve *iter yaratır-lar* (14 58) örneklerinde ise –Ur şeklindedir.

Uygur Türkçesi'nde zarf-fiil ekinin değiştiği, buna karşılık geniş zaman ekinin değişmediği metinlerden biri de **BT I D**'dir. Bu metinde *örletü umaz* (11) ve *öritir* (20) örnekleri, –(X)t- ekinden sonra geniş zaman ekinin henüz değişmediğini göstermektedir.

Yukarıdaki metinlerin dışında hiçbir Uygur metininde –(X)t- ekinden sonra –I zarf-fiil ekine ve –Ir geniş zaman ekine rastlanmaz. Aşağıdaki metinlerde bu eklerin yerini –U ve –Ur ekleri almıştır. Başka bir ifadeyle ettirgenlik ekinden sonra gelen ünlü zarf-fiil eki ve geniş zaman ekinin ünlüsü yuvarlaklaşmıştır.

Ettirgenlik ekinden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, bazı Maniheist metinlerde –U ve –Ur şeklindedir. **M III 39**, **Pothi** ve **TT III**, Maniheist Uygur edebiyatının geç tarihli metinleridir: **TT III**'te *örletür* (34); **Pothi**'de *artayu yokaçu tur-* (28), *örletür erti tınlğ-larığ* (34); **M III 39**'da *örletür ertii tınlğ-larığ* (9). Her üç Maniheist metin de eklerin –I ve –Ir ya da zarf-fiil ekinin –I ile –U arasında değiştiği safhadan sonraz yazılmışlardır.

Şingko Şeli Tutung tarafından 10. yüzyılda çavriildiği tahmin edilen AY ve Xuan, ettirgenlik ekinden sonra –U zarf-fiil ve –Ur geniş zaman eklerine sahiptir: **AYLening**'de *üklitür* (III/19a-2), *kever küçsiretür* (III/19a-10), *b(e)lgürtür* (III/20a-16) *küyü küşetü tutsar* (III/11b-1), *y(a)rlikançuçı kōngül öritü y(a)rlikap* (III/17a-19), *yolug oruk-ug y(a)ruğu yaltritu yrlakaz-un-lar* (III/17b-3), *y(a)rlikamış-ların körkiğu y(a)rlikap* (III/24b-14); **ZiemeVorr**'da *nomlayu körkitü y(a)rlikadı* (38); **ZiemeLegenden**'de *ançulayu tavrağu iltür erken* (11); **AYStockh**'da *küşetür* (70), *yangkurđu* (33), *küşetü umaz* (63); **Xuan**'da *ukatur* (VI 1321, 1326), *ançulatur* (VII 96), *aytur-lar* (VII 1356), *körkitür* (VII 1943). 11. yüzyılda kopya edilen **MaitrHami**'de ekler, aynı zamanda eskicilken, 10. yüzyılda kopya edildiği ifade edilen bu iki metinde O sadece yeni eklerin bulunması, elimizdeki nüshaların sonradan kopya edildiğini göstermektedir.

Uygur Türkçesi'nde yazılış tarihi 13-14. yüzyıllara ait olan metinlerde ekler daima –U ve –Ur şeklindedir. En geç 1211 yılında yazılan **BT II**'de *bu küsüş-üg sakınç-ıg unıtu evretü-ü yrlıkamazun-lar* (289); 1330 yılında yazılan **BT XIII 20**'de *ukığur* (14), *ukatur* (33); 1313-1329 yılları arasında yazılan **TT VII 40**'ta *küşüş öriğu teginelim* (138); 1350 yılında yazılan **Totenbuch**'ta *törüğür* (508), *'engiğür mn* (245), *yürekde iki-sin kurığu iki-si kalır* (492) ile 1252-1360 yılları arasında yazılan **YüanHsinTözin**'de *ukığur* (126), (127) *ukağu bir-* (124) ve **YüanSadDhar**'da *y(a)ruğur* (76) *ukığu* (440), *çökiğu* (147), *'engiğu tur-* (505) örneklerinde ettirgenlik ekinden sonra zarf-fiil eki –U, geniş zaman eki ise –Ur olmuştur.

Tarihi belli olan bu metinler, Uygur Türkçesi'nde 12. yüzyılda –(X)t- ekinden sonra zarf-fiil ekinin –U, geniş zaman ekinin de –Ur olduğuna işaret etmektedir. Aslında yukardaki örneklerden de görüleceği üzere zarf-fiil eki, erken dönemde yazılmış metinlerden itibaren değişmeye başlamış, ve bu değişim 12. yüzyıldan önce tamamlanmıştır. 12. yüzyıla kadar yazılmış metinlerde geniş zaman eki zaman zaman ikilik göstermiş, 12. yüzyıldan sonra ise –Ir eki yerini tamamıyla –Ur ekine bırakmıştır. Uygur Türkçesi'nde kronolojik olarak –Ir geniş zaman ekinin kullanıldığı son metin **BT I D** olmalıdır. Bu metnin diğer dil özellikleri de dikkate alındığında yaklaşık olarak 12. yüzyılda yazılmış olduğu tahmin edilebilir.

Aşağıdaki metinlerde ettirgenlik ekinden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, tümüyle –U ve –Ur şeklindedir. Bu bakımdan aşağıdaki metinler, 13-14. yüzyıllarda yazılmıştır:

OdaSekiz'de *igitür* (25), *kuğatur* (53); **BuddhGedicht**'te *ukığur* (14), *körkiğür* (24); **BT XIII 8**'de *emgeğür* (24); **BT XIII 12**'de *tolgatu turgur-* (85); **İnsadi**'de *ukığu* (500), *iderđü* (191); **FoDing**'de *tınsırağur* (287), *ögsireğür* (287); **SaddharmaKomm**'da *ukatur* (6); **Trimşi**'de *körkitür* (44), *ukatur* (60).

Sonuç olarak –(X)t- ekinden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman eklerinin Uygur metinlerinin tasnif edilmesinde ve tarihlendirilmesindeki durumu şöyledir:

Uygur Türkçesi'nde erken tarihli metinlerde –(X)t- ekinden sonra –I zarf-fiil ve –Ir geniş zaman ekleri kullanılmıştır. Bunlar, TT II A, M I 14, M I 18, M I 21, BT V 6, M III 2, M III 4, M III 7, M III 9, Windgott, Panc B3 ve Sekiz metinleridir. Bu metinler, çoğunlukla 8. yüzyılda, bir kısmı ise 9. yüzyılda yazılmıştır.

Bazı Uygur metinlerinde ise –(X)t- ekinden sonra hem –I/-Ir ekleri hem de –U/-Ur ekleri kullanılmıştır. Bu metinlerde, zarf-fiil ekindeki değişim daha fazladır ve geniş zaman eki genellikle değişmemiştir. Ha 5, Ha 28, Kuanşi ve Höllen'de ekler genel olarak eskicildir. LeCoqChuast, MaitrSengim ve MaitrHami'de ise zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, eski ve yeni şekiller arasında değişmektedir. Ancak bu metinlerde zarf-fiil eki, daha çok –U olmuştur ve eski ek çok az kullanılmıştır. O halde Uygur Türkçesi'nde –(X)t- ekinden sonra ilk önce zarf-fiil eki değişmiş, uzun süre –Ir geniş zaman eki muhafaza edilmiş, ancak bir süre sonra zaman zaman yeni –Ur şekli de kullanılmıştır.

Yazılış tarihleri, 12. yüzyılın sonları ile 13-14. yüzyıllara ait metinlerde –(X)t- ekinden sonra geniş zaman eki de tamamıyla –Ur olmuştur. Bu yüzyıllarda yazılmış metinlerde –I zarf-fiil ekine ve –Ir geniş zaman ekine rastlanmaz.

1.4. ŞEKİL BİLGİSİNE İLİŞKİN ÖLÇÜTLER

1.4.1. Yalın İsimlerden Sonra Yükleme Hâli Eki

Eski Türkçe'de gramer kategorilerine göre değişen yükleme hâli eki, Proto-Türkçe'de genellikle yalın isimlerden sonra $*+G$, zamirlerden sonra ise $*+nI$ olarak tasarlanmıştır. Rona-Tas (1998b: 73), Proto-Türkçe'de yükleme hâl ekinin yalın isimlerden sonra $*-nVG$, zamirlerden sonra ise $-nI$ olduğu iddia eder. Rona-Tas'a göre Eski Türkçe'de isimlerin hâl ekleri, $-n$ ile başlamaktadır. Ona göre yaklaşma, vasıta ve ilgi hâl eklerinden başka yükleme hâl ekinde $-n$ ünsüzünün izi görülmektedir. M. Erdal (2004: 168), Eski Türkçe'de isim ve zamirlerin yükleme hâl ekinin kısaldığına dair herhangi bir ize rastlanılmamasından dolayı Rona-Tas'a itiraz eder. Bu bakımdan Erdal, Eski Türkçe'deki yükleme hâl eklerini Proto-Türkçe için de kabul etmiştir. Doerfer'e (1976: 43) göre ise, Proto-Türkçe'de yalın isimlerden sonra yükleme hâl eki oG , zamirlerden sonra oI veya onI 'dir.

Eski Türkçe'de yalın isimler, iyelik ekli isimler ve zamirlerden sonra farklı yükleme hâli ekleri kullanılmıştır. Buna göre Eski Türkçe'de yükleme hâli;

1. Yalın isimlerden sonra $+G$,
2. İyelik ekli isimlerden sonra $+n$,
3. Zamirlerden sonra ise $+nI$ ekleriyle yapılmıştır (Arat 1992: 127).

Eski Türkçe'nin gelişimi sürecinde, bu yükleme hâl eklerinden sadece zamirlerden sonra gelen $+nI$ yükleme hâli eki değişmemiştir. Buna karşılık diğer iki yükleme hâl eki, zamanla değişime uğramıştır. Yalın isimlere gelen $+G$ ve iyelik ekli isimlere gelen $+n$ ekleri, Uygur Türkçesi'nde belli bir süre sonra yerlerini zamirlere gelen $+nI$ ekine bırakmıştır.

Kök Türk yazıtlarında yalın isimlerden sonra yükleme hâli, bir örnek dışında +(X)G ekiyle yapılmıştır: *elig yıl işig küçüg birmiş* ((KT D 8), *kagan atug bunta biz birtimiz* (BK D 17).⁹⁴ Buna karşılık, Kök Türkçe'de sadece bir yerde yalın isimlerden sonra +G yerine +nI eki kullanılmıştır: *Kuni seşünüg idmiş* (Ton 9). Bu örnekteki +nI ekli isim, BK yazıtında +G ekini almıştır: *kug seşünüg balbal tike birtim* (BK G 9) (T. Tekin 2000: 108-111).

Karahanlı Türkçesi'nde yalın isimlerden sonra yükleme hâli, daha çok +G ekiyle yapılmıştır ancak +nI ekli örnekler de az değildir: *yalıynı bütürgü todurgu açığ* (KB 2982), *arıglıknu sevmiş turur bir bayat* (KB 2856), *özüm bir yüzni köreyin anıy* (KB 4937) (Hacıeminoğlu 1996: 29).

Uygur Türkçesi'nde yalın isimlerden sonra yükleme hâli, çoğunlukla +G ekiyle yapılmıştır. Ancak bu ekin yanında bazen zamirlerin yükleme hâl eki olan +nI da kullanılmıştır. Kök Türk yazıtlarında ve birçok Uygur metninde sadece zamirlere gelen +nI eki, bazı Uygur metinlerinde genelleşerek yalın isimlerden sonra da kullanılmaya başlanmıştır. Uygur Türkçesi'nde +nI eki, sadece yalın isimlere değil, iyelik ekli isimlere de gelerek geç tarihli Uygur metinlerinde bütün gramer kategorilerinde kullanılan ek haline gelmiştir.

Yalın isimlerden sonra yükleme hâl ekinin +nI olduğu metinler, +G ekine sahip metinlere göre daha geç tarihte yazılmış olmalıdır. Gabain'e (1988: 64) göre, yalın isimlerden sonra +nI ekinin kullanıldığı metinler, yakın zamanlara ait baskı yazılı metinlerdir. Eski Türkçe'de yalın isimlerden sonra yükleme hâl ekinin durumu, şu ana kadar Eski Türkçe metinlerin tasnif edildiği ya da tarihlendirildiği bütün çalışmalarda bir dillik ölçüt olarak kullanılmıştır. Erdal (1979b:) ve Doerfer (1993:)'e göre yalın

⁹⁴ BK yazıtında aynı cümledeki yükleme hâl eki almış isim, KT yazıtında eksizdir: *kagan at bunta biz birtimiz* (KT D 20).

isimlerden sonra yükleme hâl ekinin +nI olduğu Uygur metinleri, 13. yüzyıldan sonraya aittir.⁹⁵

Uygur metinlerini yalın isimlerden sonra yükleme hâl ekinin durumuna göre üç gruba ayırabiliriz:

1. Sadece +(X)G ekini alan Uygur metinleri,
2. +(X)G ekinin yanında +nI ekini de alan Uygur metinleri,
3. Sadece +nI ekini alan Uygur metinleri.

1. Yalın isimlerden sonra yükleme hâl eki +G olan Uygur metinleri.⁹⁶

Uygur Türkçesi'nde +G ekinin kullanıldığı buna karşılık +nI ekinin kullanılmadığı metinlerin yazılış tarihleri geç değildir. Aslında Uygur Türkçesi'nde yalın isimlerden sonra gelen +G eki en geç tarihli metinlerde bile kullanılmaya devam etmiştir. Ancak bazı metinlerde +G yanında +nI ekinin de görülmesi, ekin değişme eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Uygur Türkçesi'nde yükleme hâl eki +G olan metinler içinde, geniş ve kalın ünlülerden sonra ekin ünlüsü /A/ olan metinler, /I/ olan metinlerden daha erken tarihlidir. Yine bu dönem metinlerinde zaman zaman ekin ünlüsünün yazılmadığı da görülmektedir (Doerfer 1993: 141). Üstüzdən sonra yükleme hâl eki +(A)G ya da +(O)G olan metinler, erken döneme aittir. Erken ya da klasik öncesi döneme ait bu metinlerin genelini ise

⁹⁵ Uygur Türkçesi'nde yalın isimlerden sonra +G ve +nI eklerinin durumu hakkında bkz. TT VII: 7, Ş. Tekin (1980: 20-24) ve Zieme (1991: 24-25).

⁹⁶ Bu kısımda, +G ekinin kullanıldığı metinler ve örnekleri liste halinde verilmemiştir. +G eki, geç tarihli Uygur metinlerinde de kullanılmaya devam etmiş, geç tarihli olmayan metinlerde ise +nI eki istisnalar haricinde kullanılmamıştır. Burada metinlerin tasnif ve tarihlendirilmesinde +G değil, +nI eki ölçüt olarak kullanıldığı için, değerlendirmede daha çok +nI ekinin geçtiği metinler temel alınmıştır. Bu sebeple geç tarihli olmayan metinlerde yalın isimlerden sonra gelen +G eki, kısaca özetlenmeye çalışılmıştır.

Maniheist metinler oluşturmaktadır. Bu metinler arasında TT II A, 763 yılında yazılmış tarihi belli metinlerdendir. Bu metinde *dındarl-arg* (11) örneğinde ekin ünlüsü yazılmamıştır.

Maniheist Uygur metinlerinde yalın isimlerden sonra yükleme hâli, daima +G ekiyle yapılmış, bu çevrede yazılmış metinlerde +nI eki asla kullanılmamıştır:

BT V 12'de *yirig suvug* (5), BT V 15'te *yeklerig* (8), BT V 21'de *suvug* (8), BT V 25'te *nomug tngrig* (10), BT V 27'de *buyrukug* (v 3); BT V 30'da *kılmışig* (5), *yrılıkamşıg* (8); **DreiPrinzen**'de *t(e)ngrig* (5), *tiginig* (61); **ManWettPrinzen**'de *edig* (8), *edlerig* (64), *idişig* (69), *sav(i)g* (89); TT II A'da *dındarl-arg* (11); **Windgott**'ta *yir suvug* (28), *evig barkg kreküg sipirür* (34); **CoqManichBuch**'da *kunçuy-ug* (3); M II 1'de *kutug kıvıg* (21); M II 4'te *tang t(e)ngrig* (4); M III 1'de *kuzularug* (2), *kılınçlarug* (6); M III 2'de *ötrülmüşleriig* (2); M III 3'te *ödrülmüşlerig* (6), *tünerigig* (8); M III 4'te *bulgakag* (21) "bulanıklığı", *t(e)lgekiig* (21) "taşkınlığı", *[ö]rküçlenmek(i)g* (22) "dalgalanmayı", *esmekig* (22) "kabarmayı", *bulgamakıg yaykanmakıg* (24), *bulgaklarag* (27); M III 5'te *öküzüg* (25), *kamgag alngaddturur* (28); M III 7'de *tiginig* (2), *kapakug* (11), *yuntug* (14), *ölügüg* (20); M III 8'de *biligiig* (7), *arıgın turugin ermekig* (19), *çxşaptag* (9), *tamgag* (10), *savıg* (21); M III 12'de *birgüçig* (7), *arıg kirtü dintarg tapınalım* (16); M III 14'te *yosıpasg* (2), *savg* (16), *tonguzug* (15); M III 15'te *bu kutlug künüg* (13), *kutug* (16); M III 20'de *kılınçlarg* (23); M III 31'de *yalngukug* (8); **ZiemeHuast P**'de *tngrig* (3); **ZiemeHuast R**'de *tılgag turalgag* (9), (13), *kişig* (9); **ZiemeHuast J**'de *tılgg turalgg* (6); **ZiemeHuast H**'de *tınlıgıg turalıgıg* (3); **ZiemeHuast K**'de *[tınlıg]ıg turalıg[ıg] [ölürüp]* (7); **Chuast**'ta *edgüg anıgag* (28), *mengigü tengrilerig* (19), *yazınmış yazukug* (29), *nomug törüg* (74).

Klasik öncesine ait bu Maniheist metinlerin yanısıra, geç tarihli Maniheist metinlerde de yalın isimlerden sonra sadece +G eki kullanılmıştır. Ancak bu Maniheist metinlerde +G ekinin ünlüsü, yuvarlak olmayan kalın sıradan ünlülerden sonra /I/ dir.

TT II B'de *tetrümk-ig* (26), *tnlglarig* (39); TT III'te *togumug* (26), *azunug* (26), *tnlglarig* (31), *nomug* (51), *yolug* (53), *azun-larig* (57), *yol yingakig* (63); M II 7'de *üzütüg* (8), *üzütlerig* (15).

Klasik öncesi döneme ait Budist metinlerde yalın isimlerden sonra yükleme hâli +G'dir. En erken Budist Uygur metinlerinden **Sekiz**'de yükleme hâli için sadece +G eki kullanılmıştır. **MaitrSengim**'de yükleme hâli yukardaki Maniheist metinler gibi +(A)G, +(O)G ve +(I)G şekillerine sahiptir. **MaitrSengim**'de +G yerine +nI eki sadece bir yerde kullanılmıştır: *et'özni artadım(i)z* (177 7). Erken Budist Uygur metinlerinden olan **MaitrSengim**'de Türkçe kelimedede +G yerine +nI ekinin kullanılması, ekin değişmeye müsait olduğunu göstermektedir. Uygur edebiyatının en hacimli metinlerinden olan **MaitrSengim**'de yükleme hâli çok sayıda örnekte +G ekiyle yapılmıştır.

1067 yılında istinsah edilen **MaitrHami**'de de yükleme hâli için sadece +G eki kullanılmıştır. Bu metinde de ekin ünlüsü, Sengim/Murtuk nüshası kadar olmasa da /A'dır. **MaitrHami**'den daha erken tarihli olduğu aşağı yukarı belli olan **KP**'de de +G eki, tek yükleme hâl ekidir.

BT II, yazılış tarihi tam olarak belli olmamakla birlikte genel olarak 13. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Mütercimim ismi eserde Beşbalıklı Küntsün Şeli Tutung olarak verilir. Metnin yazımını sağlayanın adı Singtsön Tutung olarak geçmektedir. Turfansammlung'daki Çince metinde bulunan Shengkuan Dutung ismiyle tam olarak paralellik gösteren bu kişinin ölüm tarihi 1211'dir (Elverskog 1997: 87). Dolayısıyla **BT II**, 13. yüzyılın başlarında yazılmıştır. Bu metinde hem Türkçe hem de alıntı kelimeler +G ekini almıştır: *nomlar-ig* (103; 175), *aş-ig* (204), *içküg* (202), *irkik-ler-ig* (227), *isiç-ler-ig* (227), *uluşluglarigg* (255), *kongül-üg* (281), *küsüş-üg sakınç-ig* (289), *tugumig* (606), *yorık-lar-ig* (690), *kirig tapçag* (715). O hâlde 13. yüzyılın başlarında yazılan Uygur metinlerinde yalın isimlerden sonra yükleme hâli için +G eki kullanılmaya devam etmiş, +nI eki henüz yalın isimlerden sonra yaygınlaşmamıştır.

Budist Uygur edebiyatının en hacimli eserlerinden olan Altun Yaruk'un tam metni olan Leningrad nüshası, 1687 yılında istinsah edilmiş olmasına karşın yalın isimlerden sonra

yükleme hâli +G ekiyle yapılmıştır. Bu özelliğinden dolayı Altun Yaruk, +nI ekinin görüldüğü metinler gibi geç tarihte çevrilmemiştir. Diğer özellikler de göstermektedir ki Altun Yaruk, 13. yüzyıldan önce tercüme edilmiştir. Altun Yaruk'un Leningrad nüshasında +nI eki sadece *bu kişi-ni* (526-13) örneğinde geçmektedir. Leningrad nüshasındaki bu örneğin Berlin nüshasındaki karşılığını veren Finch (1993), Leningrad nüshasındaki *kişi-ni* örneğinin Berlin nüshasında karşılığının *kişig* göstermiştir. Nüshalar arasındaki bu karşılaştırma sonunda, Berlin nüshasında olmayan +nI yükleme hâl ekinin Leningrad nüshasında görülmesi, bir taraftan Berlin'deki nüshaların +nI ekinin henüz yerleşmediği ya da yaygınlaşmadığı dönemde yazıldığını, diğer taraftan da 1687 yılında itinsah edilen Leningrad nüshasında özellikle şekil özelliklerinin dönemin yapısını yansıtmadığını gösterir.

Altun Yaruk'un Berlin'deki nüshalarında +nI yükleme hâl eki kullanılmamıştır. Bu nüshalardan 1022 yılına ait olduğu ifade edilen fragmanda (Zieme 1989), yükleme hâli +G ekiyle yapılmıştır. **ZiemeVorr**'da *törü-lerig* (23), *taluy ögüzüg* (29), *kararig-ig* (31) örneklerinde +G eki kullanılmıştır. Hem 1022 tarihli **ZiemeVorr** hem de 1067 tarihli **MaitrHami**, 11. yüzyılda yazılmış Uygur metinlerinde yalın isimlerden sonra yükleme hâl ekinin +G olduğuna işaret etmektedir.

Altun Yaruk'un bütün nüshalarında hakim yükleme hâl eki +G iken, 1688 tarihli **BuyEv**'de *udaka toyın-nı sakınıp* (684 4) örneğinde, alıntı *toyın* kelimesi +nI ekini almıştır. **BuyEv**'deki +nI ekli bu örneğe karşın *on ming balık-larig* (680 5), *yirtinçüg y(a)ruğu* (683 10), *bu suşur nomug* (684 13) örneklerinde +G eki kullanılmaya devam etmiştir.

Altun Yaruk gibi *Hsüan Tsang Biyografisi* de Çince'den *Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung* tarafından çevrildiği için orjinal nüshaları 10. yüzyıla aittir. Her iki eserin de 10. yüzyılda tercüme edildiği tahmin edilmekle birlikte, **Xuan**'da daha sonraki yüzyıllara ait özelliklerin yanında *nom-nı* (VI 1828) örneğinde, alıntı kelimedenden sonra +G yerine +nI ekinin kullanılması, elimizdeki nüshanın orjinal çeviri olmadığını göstermektedir. **Xuan**'da bu örneğe karşın, yalın isimlerden sonra yükleme hâl eki genelde +G'dir.

Hatta yukardaki örnekte +nI eki almış olan nom kelimesi, *nomug şazinug* (VI 1249), *nomug* (VI 1644), *nom-larig yörüg-lerig* (VI 1321), *nomug* (VII 24), *nomug törüg* (VII 283) örneklerinde +G eki almıştır. Dolayısıyla Xuan'ın elimizdeki nüshası 10. yüzyılda Şingko Şeli Tutung tarafından çevrilmiş orjinal nüsha olmamasına rağmen ait olduğu yüzyılda +nI eki ilk önce alıntı kelimelerde kullanılmaya başlanmıştır diyebiliriz.

Uygur Türkçesi'nde bazı metinlerde yalın isimlerden sonra yükleme hâl eki, eskicil +G yanında, Eski Türkçe'de genellikle zamirlere gelen +nI ekiyle de yapılmıştır. +nI ekinin kullanıldığı metinler, genellikle geç tarihte yazılmışlardır. Bu metinlerin yazılış tarihleri 13. yüzyıl ve sonrasına aittir.

Yalın isimlerden sonra gelen +nI yükleme hâl eki, bazı Uygur metinlerinde çok seyrek iken, bazı metinlerde oldukça yaygındır. Bu bakımdan +nI ekinin seyrek olduğu Uygur metinlerinin yazılış tarihleri, ekin yaygın olduğu metinlere göre daha erken zamana aittir. Uygur Türkçesi'nde yalın isimlerden sonra +nI eki Xuan ve ApokrSü'da sadece birer örnekte görülmektedir. Xuan'da *nom-nı* (VI 1828) ve ApokrSü'da *bitgeçi-ni* (230) örneklerinde +G yerine +nI eki kullanılmıştır. Bu iki eserde yükleme hâl eki genellikle +G ekiyle yapılırken birer örnekte +nI ekine rastlanması, yeni +nI ekinin bu eserlerin yazıldığı tarihlerde kullanılmaya başlandığı şeklinde yorumlanabilir. Bununla birlikte bu iki eserdeki diğer örneklerde yükleme hâli +G ile yapılmıştır.

Bu iki eserin yazılış tarihi tam belli olmamakla birlikte, yazıldığı dönem hakkında eserlerin diğer özelliklerinden de yola çıkarak tahminde bulunmak mümkündür. ApokrSü, baskı yazı tekniğiyle yazılmıştır. Bu sebeple metnin yazılış tarihi 1248 yılından sonraya aittir (Elverskog 1997: 92). Xuan ise Şingko Şeli Tutung tarafından 10. yüzyılda çevrilmiştir ancak elimizdeki mevcut nüsha kesinlikle daha geç tarihe aittir. Dolayısıyla bu iki eseri 13. yüzyıla tarihlendirmek mümkündür. O hâlde Uygur Türkçesi'nde yalın isimlerden sonra +nI yükleme hâl eki, 13. yüzyılda yazılmış bazı metinlerde seyrek olarak kullanılmaya başlanmıştır diyebiliriz.

1277 yılında yazılmış olan TT VIII L'de *taşig kergeksiz kıl* (18) örneğindeki gibi +G eki Türkçe kelimelerde; *muhurt-nı bil* (36) örneğinde de görüleceği gibi +nI eki ancak

alıntı kelimelerde kullanılmıştır. 1277 tarihli TT VIII L metninde yalın isimlerden sonra yükleme hâl ekinin durumu, 13. yüzyılın ikinci yarısında +G ekinin hâlâ yaygın olduğunu, buna karşılık +nI ekinin ancak alıntı kelimelerde kullanıldığını göstermektedir.

Bazı Uygur metinlerinde ise +nI eki daha sık kullanılmıştır. Hatta bu metinlerde +nI eki, diğer yükleme hâl ekinden daha fazladır. Uygur Türkçesi'nde yalın isimlerden sonra +nI ekinin yaygın olduğu metinler şunlardır:

BT VII A'da *k(a)tun-nı* (402), *be'gñi* (293), *içgü-ler-ni* (332), *kingürü-ni* (448), *drni-lar-nı* (471), *ay-a-nı* (595), *erdini-ni* (676); BT VII B'de *bahşı-lar-nı* (2), *burhan-lar-nı* (3), *küz-eđçi-ler-ni* (25); BT VII I'da *iç tapıg-nı* (3); BT VII E'de *makişvari-ni* (7); BT VIII A'da *div'i tngri-ni* (59), *bahşı-nı* (19), *bodistv-nı* (88), *tıtsı-nı* (306), *baş-nı* (318), *şumnu-ñı* (490); YüanHsin'de *körüm-ni* (43), *köşüngü-ni* (50, 73), *koğül-ni* (71, 213), *nom-nı* (154), *ağkangu-lar-nı* (173), *burhan-lar-nı* (183), *köz-ni* (205), *ugrı-nı* (219) "hırsızı", *belgü-ni* (314), *yol-nı* (381), *koğül-li ağkangu-lı-nı* (109); YüanSadDhar'da *bilge bilig-ni* (260); Totenbuch'ta *kedinki ulug yığlıg-nı* (378), *tigli-ni* (480) (<Tib. "damla"), *tamır-nı* (486), *at-nı* (313), *umug inag baxşı-nı* (141), *çın kirđü baxşı-nı* (141), *dyan-nı* (1105), *yirtinçü-ni* (1245), *tül-ñi* (1201), *öz nivay tngri-ni* (753); BT XIII 2'de *aça-nı* (79), BT XIII 4'te *boduñ-ñı* (30) BT XIII 29'da *şadıru-nı* (7); Ernte I'de *keğmen-ni* (44); Ernte II'de *kollaş-ıp köğürüp tagar-lar-nı* (55) "çuvalları", *[y]apa yir-ni* (25); BT III'te sadece *sundari-ni* (231); U II 5'te *mudur-nı* (8), *darni-nı* (11), *iki aya-lar-nı kavşurup* (70), *iki suk engrek-ler-ni* (71); U II 6'da *yanturdaçı-nı sözleyür mn* (58-3), *kök kalıktaki-nı bayur mn* (69-4); TT VII 26'da *vu-nı alıp* (11); TT VII 12'de *bisamin-nı* (3); TT VII 22'de *bu ot-lar-nı* (12); TT VII 38'de *tiğig kalgu kün-ler-ni* (12); ShōgaitoAvaloki'de *çinkirtü bahşını bu ok sudur erdinig nomladgalı ödünüp* (335); Heilk. I'de *bakır-nı* (18), *kudunmuk-nı* (19), *övke-ni* (29), *pitpidi-ni* (35), *badiyan-nı* (48), *tiş-ni kurt yiser* (70), *toprak-nı* (96), *kurug bar-a-nı kayınturup* (112), *kendir sıg-nı* (122), *sogun-nı bışurup* (128), *munçuk-nı* (130), *burun-nı arıg yup* (132), *singir-ni* (136), *çüvit-ni suv-ka simlep* (157), *saçun-nı* (176).

Bu metinlerden Ernte I, Ernte II, Heilk I, TT VII 12, TT VII 22, TT VII 26, TT VII 38 din dışı Uygur metinleridir. Bu metinlerin yazılış tarihi hakkında herhangi bir kayıt yoktur. Ancak diğer metinler Budist çevreye aittir ve bazılarının yazılış tarihleri bellidir. **BT VII A** 1330'lu yıllarda, **BT VII B** 1333-1336 yılları arasında, **Totenbuch** ise 1350 yılında yazılmıştır. **YüanHsin** ve **YüanSaddhar** metinlerinin yazılış tarihleri kesin olmamakla birlikte bu metinlerin Yüan döneminde (1252-1360) yazıldığı bilinmektedir. Bu metinlerde yükleme hâl ekinin çeşitlilik göstermesi, metinlerin 14. yüzyıla ait olduklarını göstermektedir.

Tarihi belli olan bu metinlerde, +nI yükleme hâlinin azımsanamayacak sayıda geçmesinden dolayı, Uygur Türkçesi'nde +G yanında +nI ekinin en fazla 14. yüzyılda kullanıldığını söyleyebiliriz. Bu sebeple +nI ekinin geçtiği tarihi belli olmayan metinlerin de yazılış tarihlerinin 14. yüzyıl olduğunu ifade etmek mümkündür. 13. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış bazı metinlerde de görülen +nI eki, 14. yüzyılda yazılmış metinlerde yaygınlaşmıştır. Uygur Türkçesi'nde sadece +G ekinin geçtiği metinler, diğer dillik ölçütlerin de imkân vermesi durumunda 13. yüzyıldan önceye aittir. Buna karşılık +nI ekinin çok sayıda örnekte görüldüğü metinler ise 14. yüzyılda yazılmışlardır.

1.4.2. İyelik Ekli İsimlerden Sonra Yükleme Hâli Eki

Eski Türkçe'de yükleme hâli; yalın isimlerden sonra +G, iyelik ekli isimlerden sonra +n ve zamirlerden sonra +nI olmak üzere üç farklı ekle çekimlenmektedir. Türk dilinin en erken tarihli kaynaklarında sadece *bu*, *biz*, *siz* ve *kim* zamirlerine gelen yükleme hâli eki +nI, Eski Türkçe'de kademeli olarak diğer gramer kategorilerinde de kullanılmaya başlanmıştır. +nI eki, ilk Uygur metinlerinden başlayarak kullanım alanını genişletmiş, Uygur Türkçesi'nin en erken tarihli metinlerinden itibaren çokluk ifade eden isimlerden sonra da kullanılmıştır. *sizlerni*, *kendilerni*, *alkunı*, *barçanı* gibi çokluk zamirleri ve daha sonra da +*XmXznI*, +*XngXznI* ve +*XngXzlArnI* çokluk iyelik eklerinden sonra +nI eki kullanılmıştır (Erdal 1979b: 154-155). Eski Türkçe'de ilk başlarda zamirlere gelen +nI eki, geç tarihli Uygur metinlerinde sadece iyelik ekli isimlere değil, yalın isimlere de gelerek yaygın yükleme hâli eki olmuştur.

Türk dilinin ilk yazılı kaynakları olan Kök Türk ve Yenisey yazıtları ile Irk Bitig'de iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki +n'dir:

bu sabımın edgüti eşid (KT G 2), *oglumın kızımın kalıngsız b[er]tim* (KT G 1), *mening sabımın sımadı* (KT G 11), *köngülteki sabımın urturtum* (KT G 12), *ölsikingin [yeme] bunt[a ur]jum* (BK K8), *elingin törüngin kim artatı* (KT D 22) *oglanaman* (Yen E 59), *sevdükimin, tapladukumın* (IrkBit) vb.⁹⁷

Karahanlı Türkçesi'nde bütün iyelik eklerinden sonra yükleme hâli +nI ekiyle yapılmıştır. KB'de sözümnü, sözüngni, sözünü,⁹⁸ DLT'te sözzümnü, atamını, tavarıngını, AH'ta kitabımını, özüngni, başını vb.

Uygur Türkçesi'nde ise iyelik ekli isimlerden sonra yükleme hâl eki, bazı metinlerde yazıtlardaki gibi +n iken, bazılarında değişerek +nI olmuştur. Uygur Türkçesi'nde yükleme hâl eki, yalın isimlerde olduğu gibi iyelik ekli isimlerde de değişikliğe uğramıştır. Uygur metinlerinde yükleme hâlinin özellikle çokluk şahıslara ait iyelik eklerinden sonra +nI ekine değişmesi, Gabain tarafından Uygur Türkçesi'nde çokluk iyelik eklerinden sonra yükleme hâl ekinin +nI olduğunu düşündürmüştür:

"Yükleme hali 1 ve 2. şahıs teklik: +ın, +in; yuvarlak ünlülerden sonra sık sık +un, +ün; n ağzında da, rastgele, +an, +en. Ünlü ile biten 3. şahsa, tabiatıyla sadece +n gelir. Çokluk halindeki bütün şahıslara +nı, +ni; 3. şahıs için ayrıca +ların, +lerin de gelir" (Gabain 1988: 71).

Hâlbuki Uygur Türkçesi'nde bütün iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki +n iken, geç dönem Uygur metinlerinde bütün şahıslardan sonra +nI olmuştur. Bu bakımdan Uygur Türkçesi'nde iyelik eklerinden sonra +n yükleme hâl ekinin kullanıldığı metinler,

⁹⁷ Ongin yazıtında geçen *yogun koragı nı* (r4) ibaresi, Tekin (1968: 130) ve Doerfer (1993: 149) tarafından yanlış okunmuştur. Kelime, Erdal'ın (2004: 185-186) da belirttiği gibi, *koragı nı* şeklinde okunmalıdır. Zira Uygur Türkçesi'nin ileri aşamalarında rastlanılan +nI ekinin yazıtlarda bulunması beklenemez.

⁹⁸ KB'de teklik 3. şahıs iyelik ekinden sonra hem *sözünü* (8 kez), hem de *sözün* (83 kez) şekilleri geçmektedir (Dorerfer 1993: 148). Diğer şahıslarda sadece +nI eki kullanılırken, teklik 3. şahısta aynı zamanda +n ekinin de kullanılması, geç dönem Uygur metinlerindeki gibi değişimin henüz bütün şahıslarda tamamlanmadığını göstermektedir.

yazıtlara yakın tarihte, yani erken tarihte, +nI ekinin kullanıldığı metinler ise daha geç tarihte yazılmıştır.

Uygur Türkçesinde bir taraftan yalın isimlerden sonraki yükleme hâl eki +G, yerini +nI ekine bırakırken, diğer taraftan iyelik ekli isimlerden sonraki +n eki de +nI ekine değişmiştir. Her iki değişimin de aynı zaman diliminde gerçekleştiğini söylemek mümkün değildir ancak zamirlerin yükleme hâl eki olan +nI, yükleme hâlinin diğer çekim alanlarını zamanla, kademeli olarak etkilediği kesindir.

Eski Türkçe’de iyelik ekli isimlerin yükleme hâl ekindeki değişimin sebebi tam olarak bilinemese de iyelik eklerinden sonra gelen +n ekinin Uygur Türkçesi’nde aşağıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, ilk önce çokluk I. ve II. şahıs iyelik eklerinden sonra değişmiş olması, buna karşılık teklik I. ve II. şahıslardan sonra bir müddet daha kullanılmaya devam ettikten sonra değişmiş olması, değişimin sebepleri hakkında ipuçları vermektedir. Uygur metinlerinde yükleme hâl ekinin ilk önce çokluk şahıslara ait iyelik eklerinden sonra değişmesi, büyük bir ihtimalle çokluk şahıs zamirlerinin yükleme hâl eki almış şekli olan *bizni* ve *sizni* şekillerine analojiden ileri gelmiştir. Teklik I. ve II. şahıslardan sonra gelen yükleme hâl eki +n, diğer şahıslara göre daha geç tarihlerde +nI olmuştur. Dolayısıyla +n yükleme hâl ekinin +nI yükleme hâl ekine değişim, şahıs zamirlerinin yükleme hâl şekli olan *bizni* ve *sizni* kelimelerine analogi yoluyla ilk önce çokluk 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinde olmuş, daha sonra teklik 1. ve 2. şahıslara yayılmıştır. Teklik ve çokluk 3. şahıslardan sonra ise yükleme hâl ekinde herhangi bir değişiklik olmamış, bu şahıslardan sonraki yükleme hâli +n ekiyle yapılmaya devam etmiştir.

İyelik ekli isimlerden sonra yükleme hâl ekinin durumu, bugüne kadar Eski Türkçe metinler üzerine yapılan tasnif ve tarihlendirme çalışmalarının bazılarında dillik ölçüt olarak ele alınmıştır. Erdal (1979b) Eski Türkçe metinleri, yalın isimlerden sonra gelen yükleme hâl ekinin durumuna göre tasnif ederek, Doerfer (1993: 148-150) bunun yanında yükleme hâl biçimini iyelik ekli isimlerden sonra da tasnif etmiştir. Doerfer’e göre ilk Türkçe metinlerde bütün iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki +n iken,

Uygur Türkçesi'nde en geç tarihli metinlerde bütün şahıslardan sonra +nI olmuştur (Doerfer 1993: 148).

Uygur Türkçesi'nde yükleme hâl ekinin bütün şahıslara ait iyelik eklerinden sonra +n olduğu metinler Maniheist çevreye aittir.

ManWettPrinzen'de *k(e)ltükümün kirtgünzünler* (65)⁹⁹ örneğinde teklik 1. şahıs iyelik ekinden sonra, *begecmekengiz(i)n bilzünler* (66) ve *erklenmekingiz(i)n bilzünler* (66) örneklerinde de çokluk 1. şahıs iyelik ekinden sonra yükleme hâl eki +n'dir. **M III 9**'da *özümün* (I v 3), *üzütüm(i)n* (I v 4), *kongülümün* (I v 8), *başımın* (I v 11), *üzütümün* (II v 4-5), *tirimin* (II r 3), *yazukumun boşung suyumun tarkarang irinçümün arıtıng* (II v 8-10), *kolumun* (IV r 2), *özümün* (IV r 2) örneklerinde teklik 1. şahıs iyelik ekinden sonra, *kamag uluglarınğızın yruk [og]lunguzın* (III v 8-10) örneğinde de de çokluk 1. şahıs iyelik ekinden sonra yükleme hâl eki +n'dir.

Aşağıdaki Maniheist metinlerde teklik şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâl ekine rastlanmazken, çokluk iyelik eklerinden sonra yükleme hâli +n ekiyle yapılmıştır. Uygur Türkçesi'nde çokluk iyelik eklerinden sonra yükleme hâl ekinin aşağıdaki Maniheist metinlerde hâlâ +n olması, bu metinlerin erken tarihli olduklarına işaret etmektedir:

M III 1'de *tuydumuz... yirimizin: biltimiz ukdumuz özümüzün üzütümüzün* (IV r 8-11), **M I 10**'da *ayduk işengez(e)n tüketi işledemez* (13) ve *ol ... körk'üngüzün ol ... yüz'üngüzen körügseyür biz* (6-11); **M I 11**'de *öz'üngüzün körelim* (15-17) *emgenmiş emgek(e)mez'in unıtalam* (18-19); **BT V 26**'da *üzütümüzün* (596).

⁹⁹ Bu örnekte yükleme hâl ekinin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmiştir. Uygur Türkçesi'nde yükleme hâl ekinin bağlantı ünlüsü genel olarak dudak uyumuna girmez. Kök Türk yazıtlarında teklik 1. ve 2. şahıslardan sonra gelen yükleme hâl ekinin ünlüsünün ne olduğu tam olarak belli değildir. Ancak Uygur Türkçesi'nde erken tarihli metinlerde ekin ünlüsü dudak uyumuna girmiştir: **M III 6**'da *kizlençüngün* (I r7), **DreiPrinzen**'de *keltükümün kirtgünzün* (65) (Erdal 2004: 185).

Yukarıdaki eserlerin dışında çokluk iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki diğer Uygur metinlerinde +nI olmuştur. Uygur Türkçesi'nde yükleme hâl eki ilk önce çokluk 1 ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra değişmiştir. Çokluk iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki +nI olan metinler, teklik 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra +n ekini almaya devam etmişlerdir. Genel olarak klasik öncesi dönemde değerlendirilen diğer Maniheist metinlerde çokluk iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki +nI'dır.

Uygur Türkçesi'nde çokluk 1. ve 2. şahıslardan sonra, +n yükleme hâl eki çok az metinde geçmektedir. Klasik öncesi ya da erken döneme ait oldukları genellikle kabul edilen Maniheist ve Budist metinlerde çokluk iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki artık +nI olmuştur.

Dil özellikleri bakımından 9. yüzyılda yazıldıkları tahmin edilen bazı klasik öncesi Uygur metinlerinde, çokluk iyelik eklerinden sonra yükleme hâli +nI ekine değişmiş, buna karşılık teklik iyelik eklerinden sonra +n eki korunmuştur. O hâlde yazılış tarihleri 8. yüzyıl ile 9. yüzyılın başlarında yazılan Uygur metinlerinde bütün şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâli +n ekiyle çekimlenmiştir. Klasik öncesine ait olan aşağıdaki Maniheist metinlerde çokluk iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki +nI'dır:

LeCoqHuast'ta *şmnu ögümüzni* (18), *sakınçımızni-ı* (19), *kentü özümüzni-i* (26), *biligimizni-i köngülümüzni-i* (184), *suyumuzni-ı yazukumuzni-ı* (264), *k(e)ntü özümüzni* (63), *biligimizni köngülümüzni* (144), *köngülümüzni* (160), **sakınçımızni** (160), *yazukumuzni* (192), *kentü özümüzni* (200), **M III 16**'da *üzütümüzni* (7), **BT V 5**'te *yazukumuzni* (3).

Dil özellikleri bakımından klasik öncesi dönemde ele alınan Sekiz Yükmek ve Maitrisimit'te (Laut 1986) de yükleme hâli teklik iyelik eklerinden sonra +n, çokluk iyelik eklerinden sonra ise +nI ekiyle yapılmıştır:

MaitrSengim'de *töpümin yirke tegürüp* (2v/30) örneğinde +n, *iligimizni kavışurup* (2v/29), *töpümüzni* (5v/25), *yazukumuzni* (73v/18), *edgümüzni erdemimezni* (130v/6),

et'özümüzni (164/15), *atım(i)znu yinim(i)zni* (172/15), *yazuklarımıznu* (65/12), *tilleringizlerni* (66/3), *nomunguznu* (65/14), *işingizlerni* (164/25), *sözlemişingizni* (45/2) örneklerinde ise +nI eki kullanılmıştır. MaitrSengim ile aynı dil özelliklerini gösteren **Kuanşi**, **M III 10**, **M III 16**, **U III 2**, **BT V 3** ve **BT V 5** metinlerinde de çokluk şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hal eki +nI'dır.

Yukardaki Maniheist metinler gibi erken dönem ait olmayan bazı Maniheist metinlerde de teklik iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki +n, çokluk iyelik eklerinden sonra ise +nI'dır:

TT III'te *orukunguznu* (22), *körküngüzni* (81), *yrlıngıznu* (163), **Pothi**'de *orukunguznu* (42), *körküngüzni* (81), *yrlıngıznu* (228), *kılınçlarımıznu* (355), *kılınçlarımızın* (352), **M II 10**'da *et'özümüzni üzütümüzni* (5).

Yazılış tarihleri 10-11. yüzyıl olan Uygur metinlerinde çokluk şahıslardan sonra yükleme hâl eki +nI olarak devam etmektedir. 10. yüzyılın ortalarına (960) tarihlendirilen **KP**'de yükleme hâl eki, *iki közümin teglerü sançtı* (LVIII/6), *borlukumın* (LXXIII/3), *oglumın* (XXV/5) örneklerinde +n, *könglüngüzni* (LXVIII/8), *ögüküngüzni* (XXVI/1-4) örneklerinde ise +nI'dır. Yine 1067 yılında daha önceki Sengim/Murtuk nüshasından kopya edilen **MaitrHami**'de de çokluk şahıs iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki +nI'dır: *küşüşümin* (11 4b-25), *nomumın* (10 6a-8), *edgügin* (4 2b/23), *erdemingin* (4 2b/23) *kılmışımıznu* (4 4b/3), *yazukumuznu* (4 8a/17), *közümüzni* (4 10b/7), *könglüngüzni* (4 4b/6), *sizikleringiz-lerni* (4 6a/23), *kangıngızlarını* (4 6b/2), *erdemingizlerni* (11 3a-3).

Yazılış tarihleri 10-11. yüzyıllara ait olan **KP** ve **MaitrHami** ile aynı dil özelliklerini gösteren **TT X**, **U II 8**, **U III 1**, **U III 3**, **U III 4**, **U III 6**, **U III 7**, **U III 8**, **Daşakarma II**'de de yükleme hâl eki, teklik şahıslara ait iyelik eklerinden sonra +n, çokluk şahıslara ait iyelik eklerinden sonra ise +nI'dır:

TT X'da *isig özümüzni üzer* (183), *burxan-lıg küçümin taşgaru üntürüp* (199), *yarıkımın kedip* (312), *kongülümün yurekimin ertingü teptetdi titretdi* (451); **U II 8**'de

kntü özümün igtüledem (47), yazukumın körünür mn (58), burxan kangımız-nı körür biz (62); U III 1'de köngülümteki küsüşümin (14-18), adakingin (21-7), oglungin boş kılıp (22-11), özümün titeyin (25-15) yuzüngüzlerni (14-4), yalınıngızlarnı (14-7); U III 3'te kamag kamın kadaşımın titdim idaladım (36-35), emgekimin serü umatın (37-37), ögümin köngülümün oçgınur min (37-1), evdiningin yoksuz kılmağay mn (38-13), mening etimin birip (45-19), yrlıngız-nı (36-4); U III 4'te isig özüngin mini birle tıdıp idalap (48-4), köngülüngüz-ni (48-18); U III 6'da mening bu işimin bütürser (55-9), isig özümün (59-2), oğuşunguzlarnı (55-11); U III 7'de [ogulu]mın ölürüp (65-1), [ogulanım]znu tutu umatın (66-15), ogulanıngız larnı ölürgeli yrlıkadı (66-9), et'özıngteki çoğıngın yalınıngın (67-3), isig özingin idalayur sn (71-27); M III 8'de mn ok bu savigin bütüreyin (84-12), kızımz-nı (84-6) ve Daşakarma II'de töpü-lerimin yirke tegürü (3), köngülümün üntürüp (23), ayamın kavşurup (26), [tizi]m(i)zni çöküğip (r 7), elgim(i)zni kavşurup (7).

Uygur Türkçesi'nde klasik öncesi dönemden itibaren çokluk şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki +nI, geç dönem metinlerinde de kullanılmıştır. Buna karşılık teklik şahıslardan sonra gelen yükleme hâl eki +n, geç dönem metinlerine kadar kullanılmış, geç dönem metinlerinde yerini +nI ekine bırakmıştır. Başka bir ifadeyle Uygur Türkçesi'nde teklik şahıslardan sonra yükleme hâl eki +n, başlangıçtan geç dönem metinlerine kadar kullanılırken, çokluk şahıslardan sonra gelen yükleme hâl eki +n, klasik öncesine ait metinlerde yerini +nI ekine bırakmıştır.

Geç tarihli Uygur metinlerinde yükleme hâl eki, teklik şahıslardan sonra her zaman +nI değildir. Geç tarihli bazı metinlerde eskicil +n yükleme hâl eki kullanılmaya devam edilmiş ancak zaman zaman +nI ekine değişmiştir. Mesela 1350 yılında yazılan Totenbuch'ta yükleme hâli hem *kovdüngin* (1263) örneğinde teklik 2. şahıs iyelik ekinden sonra +n hem de *bişing et'öz-ümüz-ni* (1186) örneğinde çokluk 1. şahıs iyelik ekinden sonra +nI ekiyle yapılmaya devam etmiştir. Yine 1330'lu yıllarda yazılmış olan BT VII A'da *tapıg-ım-ın* (A25/373) örneğinde de yükleme hâl eki +n'dir. Dolayısıyla iyelik ekli isimlerden sonra +n akuzatif eki, geç dönem metinlerinde de kısmen devam etmiştir. Dolayısıyla geç tarihli bütün Uygur metinlerinde teklik şahıslardan sonra yükleme hâlinin +nI ekine değiştiğini söylemek mümkün değildir. Bu bakımdan

Doerfer'in (1993: 148) geç döneme ait Uygur metinlerinde teklik şahıslardan sonra yükleme hâl ekinin sadece +nI olduğunu ifade eden görüşüne katılmak mümkün değildir.

Uygur Türkçesi'nde yükleme hâl ekinin teklik 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra da +nI olduğu metinler şunlardır:

1252-1360 yılları arasında yazılan **YüanSadDhar**'da çokluk iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki daima +nI'dır: *bargumuzni* (314). Metinde yükleme hâl eki teklik 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra ise genellikle +n'dir: *sişik-im-in* (172), *sizikimin* (441), *et'özümün* (184), *tıldag-ımın* (200), *tilikimin* (209), *ödüg-kye-min* (282), *et'özümün* (580), *kanımın* (580), *tavar-larınğın* (235), *yultızınğın* (165). Ancak **YüanSadDhar**'da *et'özünğ-ni* (251) örneğinde teklik 2. şahıs iyelik ekinden sonra yükleme hâl eki yukardaki örneklerin aksine +nI'dır. Aynı metinde aynı iyelik ekinden sonra yükleme hâl ekinin hem +n hem de +nI olduğu örneklere rastlanması, ekin değişmeye başladığını buna karşılık değişimin tamamlanmadığını göstermektedir. Yine **YüanSadDhar** ile aynı tarihlerde yazılan **YüanHsin**'de *baş-ım-nı* (54) örneğinde teklik 1. şahıs iyelik ekinden sonra yükleme hâl eki +nI olmuştur.

BT XIII 3'te *bodun-ung-ñı* (a/27), *at-lar[ing-ñı] aşu kanglıng-ñı* (a/31) *iş-im-ni* (b/41), *asanki-larım-nı* (b/47) örneklerinde +nI, *aş-ımın aşanglar* (b/44) örneğinde de +n eki kullanılmıştır. BT XIII 22'de teklik şahıslardan sonra yükleme hâli, *yaşuk-umın* (16) örneğinde +n, *ödüg-kiyem-ni* (16) örneğinde ise +nI ekiyle yapılmıştır.

BT XIII 2'de *oglanlarım-nı* (b/47); BT XIII 5'te *karak-larıñğ-nı* (i/128); Brief C'de *ağang-nı* (8); BuyEv'de *oşguru birgey kangım-nı* (684/5) örneklerinde ise teklik şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâli +nI ekiyle yapılmıştır. BuyEv, Altun Yaruk'un Leningrad nüshasının sonuna 1688 yılında ilave edilmiştir ve AY'un aslında yoktur. Yazılış tarihi 1688 olan bu metinde teklik şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki +nI'dır.

BlockFalt'ta *bahşı-larım-nı* (169), *nomdaş-larım-nı* (169), *kadaş-larım-nı* (170), *yagı-larım-nı* (171) örneklerinde yükleme hâl eki +nI'dır. Bu metin baskı yazı tekniğiyle yazılmıştır. Uygur Türkçesi'nde baskı yazılı metinler en erken 1248 yılına aittir. Bununla birlikte teklik şahıslardan sonra yükleme hâl ekinin +nI olması, bu metnin daha geç tarihlerde, en erken 13. yüzyılın sonlarında yazıldığını göstermektedir.

Uygur Türkçesi'nde teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıslardan sonra yükleme hâl eki kademeli olarak değişikliğe uğramasına karşın 3. şahıs iyelik ekinden sonra yükleme hâli tek örnek dışında daima +n ekiyle yapılmıştır. **BT VIII A'da** *yaratığı-nı* (A-462) örneğinde, teklik 3. şahıs iyelik ekinden sonra yükleme hâli alışık olmadık şekilde +n yerine +nI ekiyle yapılmıştır. Tibetçe'den çevrilmiş geç tarihli bu metinde +nI yükleme hâl ekinin teklik 3. şahsı da kapsamaması alışılmadık bir durumdur.

Sonuç olarak Uygur Türkçesi'nde iyelik ekli isimlerden sonra yükleme hâl eki hakkında özetle şunları söyleyebiliriz:

En erken tarihli Uygur metinlerinde yükleme hâl eki bütün iyelik eklerinden sonra Kök Türkçe'de olduğu gibi +n'dir. Bu metinlerin sayısı çok fazla değildir. Bu metinlerde zamirlere gelen +nI yükleme hâl eki iyelik ekli isimlerde olduğu gibi yalın isimlerden sonra da kullanılmamıştır. Sadece +n ekinin kullanıldığı bu metinler, 8. yüzyılda yazılmışlardır.

Uygur Türkçesi'nde iyelik ekli isimlerden sonra +n yerine +nI yükleme hâl eki, ilk önce çokluk 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra kullanılmaya başlanmıştır. Bu değişim klasik öncesi hatta erken dönem metinlerinde başlamış, en geç tarihli metinlere kadar devam etmiştir. Uygur Türkçesi'nde çokluk şahıslardan sonra +n yerine +nI yükleme hâl eki, yaklaşık olarak 9. yüzyılda yerleşmiştir.

Teklik 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra yükleme hâl ekindeki değişiklik daha geç tarihlerde görülmektedir. Uygur Türkçesi'nin geç tarihli metinlerine kadar teklik şahıslardan sonra yükleme hâl eki +n'dir. Geç tarihli Uygur metinlerinde bu iyelik eklerinden sonra +n eki kullanılmaya devam etmekle birlikte, daha önce çokluk şahıs

iyelik eklerinde kullanılan +nI eki, bu şahıslarda da kullanılmıştır. Başka bir ifadeyle geç Uygur metinlerinde +nI yükleme hâl eki, bütün şahıslara ait iyelik eklerinden sonra kullanılan bir ek halini almıştır.

1.4.3. Çıkma Hâli Eki

Eski Türkçe'de isimlerin çıkma hâli, üç ayrı ekle yapılmıştır. Kök Türk yazıtlarında isimlerin bulunma hâlini de karşılayan +dA, Uygur Türkçesi'nde +dA yanında genellikle Maniheist metinlerde geçen +dAn ve son olarak genellikle Budist Uygur metinlerinde bulunan +dIn, Eski Türkçe'nin çıkma hâl ekleridir.

Uygur Türkçesi'nde her üç çıkma hâli eki de kullanılmıştır. Kök Türkçe'deki +dA eki, Uygur Türkçesi'nde geç dönem metinlerine kadar kullanılmıştır ancak bu ek daha çok Maniheist metinlerde geçmektedir (Gabain 1988: 64; Zieme 1969: 115-116). +dA eki, Eski Türkçe'nin başlangıcında bulunma ve çıkma hâl eklerini karşılarken, Uygur Türkçesi'nde klasik öncesi metinlerin dışında çıkma fonksiyonunu büyük ölçüde kaybederek daha çok bulunma fonksiyonunda kullanılmıştır.

Türk dilinin bilinen en erken tarihli metinleri olan Kök Türk yazıtlarında isimlerin çıkma hâli genellikle +dA ekiyle yapılmıştır. Kök Türk yazıtlarında bu ek yanında çıkma hâli için, ünlüsü yazılmamış +dXn eki de sınırlı birkaç örnekte geçmektedir:

+dA: *közde yaş kelser.....köngülte sıgıt kelser* (KT K 11), *Tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm* (KT G 12) vb. gibi.

+dAn: *yaraklıg kantan kelip yanya eltdi* (KT D 23), *yaraklıg kantan kelip yanya ilti* (BK D 19), *süngüklüg kantan kelipen süre eltdi* (KT D 23), *ança olurur erkli Oguzduntan küreg kelti* (T G 1).

Uygur kağanlık yazıtlarında da çıkma hâli, +dA yanında +dAn ekiyle de yapılmıştır: *taşdından* (ŞU G 4).

Kök Türk alfabesiyle yazılmış metinlerde +dXn ekinin ünlüsü yazılmadığı için ünlünün niteliği tam açık değildir. Ekin ünlüsünü, Gabain (1988: 183) /I/, Tekin (2000: 114) ise /A/ okumuştur. Doerfer (1993: 151), +dAn ekinin ünlüsünü, /a,e,i/ ünlülerini karşılayan ve daha sonra /A/ ve /I/ ünlülerine parçalanan /ă/ olarak tasarlamış ve eki +*dän* olarak okumuştur. Doerfer bu bakımdan +dAn ekinin ünlüsünü genellikle Maniheist metinlerde bazı eklerde görülen /A/ bağlantı ünlüsüyle ilişkilendirerek, +dAn ekinin daha eskicil olduğunu ifade etmiştir. Erdal'a göre ise, Kök Türk yazıtlarında *Oguzdundan* (Tun 8) örneğinde çıkma hâl eki, yön eki (*orientational suffix*) ile birlikte geçmektedir ve yazıtların çıkma hâli /A/ ile okunmalıdır. Çünkü ek +dIn olsaydı ekin ünlüsü /I/ ile yazılırdı. Bu bakımdan Erdal, yazıtlarda çıkma hâlini +dAn olarak okumayı tercih eder (Erdal 2004: 174-175).

O hâlde Kök Türkçe'de +dA eki yanında geçen bir başka çıkma hâl eki, +*dAn*'dir. Bu dönem metinlerinde sınırlı birkaç kelimedede geçen +dAn eki, Uygur Türkçesi'nde daha çok Maniheist metinlerde yaygın hâl almıştır (Zieme 1969: 115-116). Bu ek, bütün Maniheist metinlerin çıkma hâl eki değildir. Bazı Manihist Uygur metinlerinde +dAn yerine +dIn eki de kullanılmıştır. Buna karşılık bazı Budist metinlerde ise +dAn eki görülür. Karahanlı Türkçesi ile 11. yüzyılda yazılmış DLT'te çıkma hâli hem +dIn hem de +dAn ekleriyle yapılmıştır (Erdal 2004: 174). Uygur sahasında 11. yüzyılda yazılmış metinlerinden *MaitrHami*'de de çıkma hâl çekiminin +dAn ve +dIn ekleriyle yapılmış olması, 11. yüzyılda Türk dilinde çıkma hâlinin her iki ekle de yapıldığını göstermektedir.

+dIn çıkma hâl eki, çoğunlukla Budist Uygur metinlerinde bulunmaktadır. Bununla birlikte bazı Maniheist metinlerde de isimlerin çıkma hâli için +dIn eki kullanılmıştır.

Eski Türkçe'de çıkma hâli için üç ayrı ekin bulunması, Türkologları eklerin Eski Türkçe metinlerin kronolojik ya da diyalektolojik tasnifinde, bir dillik ölçüt olarak kullanılıp kullanılmayacağını araştırmaya sevk etmiştir. Bu anlamda özellikle +dAn ve +dIn eklerinin yapısı ve tarihî önceliği incelenmiştir. Gabain (1988: 64) ve Zieme (1969: 178-179) Uygur Türkçesi'ndeki +dAn ekini, özellikle Maniheist metinlerde görülmesinden dolayı diyalekt farklılığını yansıtan bir unsur olarak ele almışlardır.

Gabain'e göre +dAn eki, Uygur Türkçesi'nin *n* ağzına ait bir özelliktir. J. ODA ise, Uygur metinlerde görülen +DAn ekinin Batı Türkçesinin eki olduğunu belirtir. Oda'ya göre +DIn eki, Karahanlı ve Uygur sahasının, +DAn eki ise Osmanlı sahasının ekidir. Yine Oda'ya göre Uygur metinlerinde +DAn eki daha çok 11. yüzyıl Tunhuang metinlerinde, +DIn eki ise 13-14. yüzyıllardaki metinlerde kullanılmıştır (Oda 2002: 258-259).

Uygur Türkçesi'ndeki +dAn ve +dIn eklerinin diyalekt farklılığından kaynaklandığını ileri süren bu görüşlere karşın, eklerin Eski Türkçe metinlerin kronolojik tasnifinde bir ölçüt olarak kullanılabileceğini iddia edenler de vardır:

Doerfer'e göre (1979: 46) Proto-Türkçe'de çıkma hâl eki +dA'dır. Yine Doerfer'e göre (1993: 152) +dA ve +dAn ekleri birbiriyle ilişkili görünürken +dIn eki farklı bir kökene sahiptir. +dAn eki, +dIn ekine göre daha eskicidir. Ona göre +dIn eki, kelime yapım eki +dXn ekine benzeşme yoluyla ortaya çıkmış ikincil bir ektir.

Rona-Tas (1998b: 73), Proto-Türkçe'de çıkma hâl ekinin +dAn olduğunu iddia eder. Rona-Tas'a göre Eski Türkçe'de isimlerin hâl eklerinde -n ünsüzü bulunmaktadır. Ona göre dört hâl ekinde -n ünsüzünün izine rastlanmaktadır: ilgi hâli eki *-n, yükleme hâli eki *-nVG (zamir çekiminde -nI), yaklaşma hâli *-nKA, ve vasıta hâli *-nVn. Sadece bulunma hâli *-dA ekinde -n bulunmaz. Ona göre Proto-Türkçe çıkma hâl eki *-dAn, bulunma hâl eki -dA ekinin -n ile genişletilmiş şeklidir.

Erdal (2004: 174)'a göre, +dAn ekinin ünlüsü analogi yoluyla +dA bulunma hal ekinden meydana gelmiş olabilir ya da tam tersine en yaygın varyant olan +dIn, yuvarlak ünlü olmadığına benzer şekle sahip olan +dXn yön hâl ekinin (*orientational suffix*) tesiriyle ortaya çıkmış ikincil bir ek olabilir. Erdal'a göre bu iki çıkma hâl eki, şekil bilgisinin varyantları olarak görülebilir fakat Mani metinlerindeki +dAn, bu grup kaynaklarında ünlü alçalmasının bir parçası da olabilir.

+dAn ekinin Kök Türkçe ile erken ya da klasik öncesi Maniheist Uygur metinlerinde görülmesi, bu ekin +dIn ekinden daha eskicil olduğuna işaret etmektedir. Uygur

Türkçesi'nin erken tarihli metinlerinde yalnızca +dAn ekinin geçmesi, buna karşılık daha sonraki yüzyıllarda tek çıkma hâl eki durumuna gelecek olan +dIn ekinin görülmemesi, +dAn ekinin geçtiği metinlerin erken tarihli olduklarını göstermektedir. Bununla birlikte erken tarihli metinlerde çıkma hâli için daha çok +dA eki kullanılırken, diğer eklerin teşekkülü konusunda kesin bir hükme varmak mümkün değildir. +dIn ekinin, aşağıdaki metinlerde tanıklandığı gibi, belli bir tarihten sonra yazılmış metinlerde görülmesi, ekin ünlüsünün büyük bir ihtimalle yön gösteren +dXn ekinin tesiriyle değiştiğini akla getirmektedir.

Uygur Türkçesi'nde çıkma hâli, diyalektolojiden ziyade, metinlerin tarihlendirilmesinde kullanılabilecek kronolojik bir ölçüttür. Bu sebeple bugüne kadar Eski Türkçe metinlerin dil özelliklerine göre tasnif edildiği ya da tarihlendirildiği çalışmalarda çıkma hâl eki, bir ölçüt olarak ele alınmıştır:

Clark (1975: 132), 13-14. yüzyıllara ait Uygur hukuk vesikalarının dil özelliklerini incelediği çalışmasında, bu yüzyıllarda yazılmış metinlerde çıkma hâlinin sadece +dIn ekiyle yapıldığını ifade etmiştir.

Eski Türkçe metinleri dil özelliklerine göre ilk defa sistemli olarak tasnif eden Erdal (1979b), bu çalışmasında çıkma hâl ekini ölçüt olarak ele almamasına karşın son çalışmasında (2004: 174) +dAn ekinin klasik öncesi Maniheist metinlere ait bir özellik olduğunu belirterek bir anlamda çıkma hâlinin metinlerin kronolojik tasnifinde bir ölçüt olarak kullanılabileceğini göstermiştir.

Eski Türkçe metinleri dil özelliklerine göre tarihlendiren Doerfer (1993: 152) ise, erken döneme ait metinlerde çıkma hâl ekinin +dA ve +dAn ekleriyle yapıldığını, Uygur Türkçesi'nde bu iki ekin daha çok Maniheist metinlerde olduğunu ifade etmiştir. Ona göre +dIn ekinin görüldüğü bazı Maniheist metinler, Budizmin yoğun tesiri altında yazılmıştır ve bu metinler diğer Maniheist metinlere göre geç tarihlidir. Doerfer'e göre Uygur Türkçesi'nde +dIn eki, 9. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır (Doerfer 1993: 226).

Eski Türkçe’de çıkma hâl eki, cümle içinde iki fonksiyonda kullanılmıştır. Birincisi çıkma hâl eki, isimleri bir taraftan çekim edatlarına bağlarken, diğer taraftan sıfatlarda karşılaştırma veya derecelendirmede görevinde kullanılmıştır: **M I 26**’da *nošta tataglagrak* (18); **M II 8**’de *v(a)jirda ötvi* (10); **M III 1**’de *kamg küçlüglerde iliglerde üze erür* (3); **M III 15**’te *kök t(e)ngride kodu yir t(e)ngrii xarınga* (10); **ZiemeHuast P**’de *söde berü biş t(e)ngrig bilmetin* (3), **LeCoqChuast**’ta *antada kisre ne bolgay tipen biltimiz* (172), **HaTouHou 1**’de *minte adırar sizler* (62), *kop edgüde içre kamag y(a)vlakta taştın bolzunlar* (klf/20). Çıkma hâl ekinin asıl fonksiyonu bağlandığı ismi fiillere bağlamak suretiyle “çıkma, ayrılma” belirtmesidir.

+DA(n)

Uygur Türkçesi’nde +dA bulunma hâl eki, özellikle erken dönemde yazılmış metinlerde çıkma hâl eki olarak kullanılmaya devam etmiştir. Bu ek, yukarıda da belirtildiği üzere, çıkma hâl eki gerektiren edatlarla birlikte ve sıfatlarda derecelendirme ya da kuvvetlendirme işleviyle en geç tarihli metinlere kadar kullanılmıştır. Buna karşılık klasik ve geç dönem metinlerinde çıkma hâl eki gerektiren fiillerde +dA eki yerini zaman zaman +dIn ekine bırakmıştır.

Uygur Türkçesi’nde +DA eki, daha çok erken dönemde yazılmış metinlerde bulunma hâli yanında çıkma hâli işlevinde de kullanılmış, daha sonraki yüzyıllarda yazılmış metinlerde ise çıkma işlevini büsbütün bırakarak genellikle bulunma hâl eki olarak kullanılmıştır.

M I 6’da *usınta oduntı-ı* (21); **M I 8**’de *kişineng t(e)risinte ünüp* (14-15); **M I 10**’da *siz-’inte adrıltukda* (5-6); **M I 14**’te *biş t(e)ngrilerig xorm(u)zta t(e)ngride artılar* (3-4), *yirden* (11); **M I 18**’de *temirte ünti* (6); **M II 6**’da *tört ulug emgekde kurtulalım* (5), *burnınta boz bulıt önür* (19), *t(a)mgakınta k(a)ra tütün taşıkar* (20); **M II 11**’de *emgekde kurtulalım* (5), *tört ilig t(e)ngrilerde tanıgmalar* (5-6), *burnınta boz bulıt ünür* (19), *t(a)mgakınta k(a)ra tütün taşıkar* (20); **M III 9, 2**’de *ayıg kalıncılg-larda kurtgarıng* (4), *yazuklug-larda seçing* (6), *ozgurung tamu oğlanında* (7), *tngrim korung bu yigüçi yeklerde* (10); **M III 11**’de *töpüsinte taşıkıpan* (13), *süngükinte-h adrıpa(n)*

(4-5); M III 20'de *yme uvutsuz biligde arıglı-ı uzunonlugda: yme uzunonlug erser erde* (6-8); M III 28'de *ay t(e)ngride kutbulmuş* (3); **ZiemeHuast H**'de *amtı-h buu on türlüg yazukda boşunu otünüür biz* (10); **ZiemeHuast P**'de *yazukda boşunu otünüür biz* (8); **LeCoqChuast**'ta *yaruk tengrilerdde aırlıtı-ı* (17), *yazukda boşunu otünüür mn* (37), *biligimizni-i köngülümüzni-i bu tört türlüg tengrilerde agıtdımız* (184); **HaTouHou 1**'de *yirde tüşmez* (40), *tngrim yrlgınta ertü umatmz biz* (55), *ınanç-larında bu muntag ötüg sav eşidip* (59); **HaTouHou 3**'te *emgikinte ozgurtaçı* (1) , *tamu emgekinte ozgurtaçı* (18); **DreiPrinzen**'de *mungda kurtulgay siz* (25), *biz ikigüde kanyusı küçlügrek biz* (43), *yirde töpüsingetegi ok koramışça* (80); **BT V 14**'te *igde emgek-de boşung* (3); **BT V 21**'de *ig-inte öngedür-ler* (8); **ZiemeMan-TürkFragm**'da *yme körüngler ol ödte-h berü* (5).

Uygur Türkçesi'nde +DA yanında kullanılan bir başka çıkma hâl eki ise +DAn'dır. Bu ek de klasik öncesine ait metinlerde +DA ile birlikte sıkça kullanılmıştır. Eskicil +DA ekinin kullanıldığı metinlerin birçoğunda aynı zamanda +DAn eki de geçmektedir. Maniheist Uygur metinlerinin bir kısmında çıkma hâli için hem +DA hem de +DAn ekleri bir arada kullanılmıştır. Bu durum, ilk Uygur metinlerinde +DAn eki kullanılmaya başlanırken, diğer taraftan eskicil +DA ekinin henüz kullanımdan düşmediğini gösterir. Bu metinlerde +DIn ekine rastlanmaz.

M I 7'de *tultonta taşıkıp* (11), *ıgaçdan* (2); M II 7'de *r(e)dnide yig* (5), *köklerden* (17); M III 16'da *yanmas yirde oztumuz* (12), *t(e)ngri yirinten* (2); **BT V 18**'de *oyunta ün egzig üner* (5), *yirden* (8); **BT V 30**'da *suy-da yazuk-da boşunu* (6), *ıraktan* (4).

+DA eki, sadece Maniheist metinlerde değil, erken tarihli Budist Uygur metinlerinde de çıkma hâl eki olarak kullanılmaya devam etmiştir (Laut 1986: 87). Erken Budist Uygur metinlerinde +DA ekinin kullanımı, daha sonraki dönemlerde yazılmış Budist metinlerden farklıdır. *Sekiz Yükmek* (Londra nüshası), *Maitrisimit* gibi Budist metinlerde çıkma hâl eki gerektiren *adır-*, *kit-*, *oz-* *kurtul-*, *tur-* gibi fiillerde +DA eki kullanılmıştır:

Sekiz'de *emgekte kurtul-* (21, 46), *müninte kadagınta kit-* (121), *anıgta kit-* (370) ve *ornunta tur-* (377); *MaitrSengim*'de *öngreki bige-lerde antag işidmişim bar* (9v/15) *mıntada ozmuş kutrulmuş ermez s(e)n* (116v/8) *evde ünüp* (1/24) *kop mungta kutgardaçı kutlug tınlg-ag* (16/7) *alku adada kutgarguçı adınçığ tngri tngrişi burxan* (16/9) *ol sizlerni kop ögüzlerde kutgaru birgey* (136/7), *kop kamag dintar-larda kutadmış tngri tngrişi burxan* (126v/12) *luu-lar xanı ı tünle küntüz altı ödün luular kuvragı birle kntü ordusınta inip* (139/33); *Kuanşi*'de *tişi yeklerde ozar kurtulur* (23), *bu yağı yavlahta ozgay sizler* (54); *SPZieme*'de *ornunta turdı* (23).¹⁰⁰

Birçok Maniheist Uygur metninde isimlerin çıkma hâli, +DAn ekiyle yapılmıştır. Bu metinlerde +DIn ekine rastlanmaz:

M I 5 baştan (13); *M I 13*'de *t(e)ngriden* (14), *t(a)mudan* (15), (19); *M I 16*'da *taştan* (5); *M I 17*'de *töpiüden* (19); *M I 22*'de *yirden* (7); *M II 2*'de *köklerden* (17); *M III 2*'de *kün tngri ordusıntan* (10); *M III 6*'da *et'öz kılınçıntan* (7); *M III 8, 1*'de *sınından* (1), *t(e)ngriden* (17), *et'özinden* (43); *M III 8, 2*'de *et'özden* (2), *ög sınıntan* (8); *M III 8, 5*'te *savdan* (7); *M III 10*'da *t(e)ngri yirinden* (8); *M III 27*'de *tngriilerden* (17), *küçlüglerden* (17); *ManiWettkamp*'da *biliglerden* (96); *HaTouHou 17*'de *iraktan* (2); *HaTouHou 22*'de *irak yirden* (1); *HaTouHou 28*'de *yırac yirden* (6), *sizten* (7), *sizinten* (20); *Windgott*'ta *sütnden* (2), *k(e)ndününg [özin]den kmg yir suvug [ke]çgölüg y(a)raşu edgü yıdılğ yıparılğ kılur* (30); *BT V 9*'da *t(e)ngrilerd(e)n*¹⁰¹ (7); *BT V 10*'da *uluşlardan* (4), *ordulardan* (4); *BT V 22*'de *küntugsukdan* (2).

İçtin, taşın, altın, üstün, kün tugsuktın gibi kelimelere gelen +DXn eki, genellikle yapım eki olarak değerlendirilirken, Erdal (2004: 181) bu eki *orientational suffix* adı altında hâl ekleri kapsamında ele almıştır. Ekin ünlüsü dudak uyumuna girmiştir. Ek, bazı Maniheist metinlerde +DAn şeklinde geçmektedir. *BT V 22*'de *küntugsukdan* (2) ve *M III 4*'te *küntugsukdan* (25) örneklerinde +DXn eki, +DAn şeklindedir. *M III 4*'te

¹⁰⁰ SPZieme'nin 13-14. yüzyıllara ait başka bir yorumunda ayrılma hâli eki +DIn olmuştur: *SaddharKomm*'da *orunlarıntın* (49) ve *kongüllertın* (54) örneklerinde çıkma hâl eki, erken tarihte yazılmış SPZieme'den farklı olarak +DIn ekiyle yapılmıştır.

¹⁰¹ *BT V 9*'da bu örnekteki çıkma hâl ekinin ünlüsü yazılmamıştır. Metni yayımlayan Zieme, kelimeyi yazıldığı gibi okumuştur (Zieme 1975: 28) ancak metnin diğer dil özelliklerinin de eskicil olması sebebiyle ekin ünlüsünü /A/ olarak okumayı tercih ettik.

küntugsukdan (25) örneğinde +DAn şeklinde olan ek, *künbatsıkdın* (23) örneğinde +DIn'dır. M III 4'te ekin hem +DAn hem de +DIn şeklinde kullanılışı, daha çok klasik ve geç dönem metinlerinde görülecek olan +DIn çıkma hâl ekinin +DXn ekine analogi yoluyla meydana geldiğine tanık olabilir.

+dAn eki, erken döneme ait Budist metinlerden sadece Sekiz Yükme'te geçmektedir. Maitrisimit'in erken tarihli Sengim/Murtuk nüshasında +dAn eki kullanılmamış, isimlerin çıkma hâli +dA ve +dIn ekleriyle yapılmıştır. Hâlbuki Maitrisimit'in 1067 yılında istinsah edilen Hami nüshasında +dAn tanıklanmaktadır. Maitrisimit'in Sengim/Murtuk nüshasından daha erken tarihte yazıldığı anlaşılan Sekiz Yükme'te çıkma hâli, +dA ekinin dışında +DAn ekiyle de yapılmış ve Laut'a göre klasik dönem metinlerinin çıkma hâl eki +DIn, bu metinde yoktur:

Sekiz'de emgeklig taluy ögüzden iner (47), *kün ay tengriden ... belgürer* (404), *tengri yirinden ... belgürer* (406).

+dIn

+dIn eki, daha çok Budist Uygur metinlerinde görülmektedir. Ek, klasik öncesine ait Maniheist metinlerde geçmez. Buna karşılık, erken tarihli olmayan Maniheist metinlerde +dAn yerine +dIn ekini görüyoruz. Bu iki çıkma hâl eki, Uygur ağızlarının tespitinde kullanılan bir ölçüt olsa da Maniheist metinlere atfedilen +dAn ekinin Budist metinlerde de tanıklanması, Budist metinlere atfedilen +dIn ekinin de geç tarihli Maniheist metinlerde görülmesi, ektaki farklılığın ağız farklılığı ile izah edilemeyeceğini düşündürmektedir. Meselâ, **HamTouHou 20**'de çıkma hâlinin, *küreg agzınta muntag sav işidip ayı busant(ı)maz* (12-13) örneğinde +dA, *ırak yirden* (3) örneğinde +dAn ve *y(a)zır-dın* (3) örneğinde ise +dIn olmak üzere Uygur Türkçesi'nin çeşitli devirlerinde kullanılmış olan her üç ek ile yapılması, eklerdeki farklılığın ağız özelliğiyle açıklanamayacağına işaret etmektedir. Şayet çıkma hâl ekleri farklı ağızları yansıtıyor ise, aynı metinde her üç ekin de kullanılmış olmasından dolayı, metni hangi ağız grubuna dahil edeceğiz? Bu bakımdan Uygur Türkçesi'nde +dIn ekinin

kullanılmaya başlandığı zamanlarda +dA ve kısmen +dAn ekleri hâlâ metinlerde yer aldığı için, +DIn ekinin yerleşmesi kademeli olmuştur.

HamTouHou 20'de *yine küreg agzınta muntag sav işidip ayı busant(i)maz* (12-13) cümlesinde +DA *ırak yirden* (3) örneğinde +DAn ve *y(a)zır-dın* (3) örneğinde ise +DIn ekleri bir arada kullanılmıştır. **HaTouHou 20**'de her üç ayrılma ekinin de kullanılması, bu metnin tam geçiş döneminde yazıldığına işaret etmektedir. **HamTouHou 5**'te *suysuz yazuksuzda aşnuki* (36), *kün tngride kut bulmuş* (10) örneklerinde +dA eki, *ıraktın* (65) örneğinde ise yeni çıkma hâl eki kullanılmıştır. Bu metnin geçiş dönem metinlerinden olduğu anlaşılmaktadır. +dIn ekinin geçtiği metinlerden biri olan **Maitr/Sengim**'de de eskicil +dA eki birçok örnekte geçmektedir (Laut 1983: 70): *öngreki bige-lerde antag işidmişim bar* (9v/15) *mıntada ozmuş kutrulmuş ermez s(e)n* (116v/8) *evde ünüp* (1/24) *kop mungta kutgardaçı kutlug tılg-ag* (16/7) *alku adada kutgarguçı adınçığ tngri tngrişi burxan* (16/9) *ol sizlerni kop ögüzlerde kutgaru birgey* (136/7), *kop kamag dintar-larda kutadmış tngri tngrişi burxan* (126v/12) *luu-lar xanı-ı tünle küntüz altı ödün luular kuvragı birle kntü ordusınta inip* (139/33).

MaitrSengim'de çıkma hâli diğer örneklerde +dIn ekiyle yapılmıştır. **MaitrSengim**'de +DAn eki kullanılmamıştır: *katuntın tugup* (3v/2), *kün ortudın başlanıp* (6/1), *kün batsıktın* (6/3), *kün togsıkdın* (6/8) *alku bag çug tügün bukagudın* (116/25), *amti sizler barınglar balıktın balık-ka uluştın uluş-ka* (116/31), *bag çoğların-dın ozmuş erür m(e)n* (116v/20), *ırak yoltın emgenü kelmiş m(e)n* (11/2), *ölütđin tıdılmak-ning ögdisin* (122/30), *bulıtdın ünmiş ay tngri osuglug* (129/15), *tılg-larıg kop munglarıntın kutgargay mn* (145v/14), *isig özümtin adılmış* (146v/2), *idiz karşıdın inip* (51v/16), *evdın barkdın ünüp* (163/10).

MaitrSengim'de isimlerin çıkma hâli, bazen aynı kelimelerde bile hem +dA hem de +dIn ekleriyle yapılmıştır. Bu eserde aynı yapılarda görülen ikili şekil, **Maitrisimit**'in yazıldığı tarihlerde +DIn ekinin Uygur Türkçesi'nde tamamıyla yerleşmediğini göstermektedir: *kodı* çekim edatıyla: *ötrü otgurak katag köngülin örgüninte kodı ine* (47v/9) örneğinde +dA, *tngri yirintin kodı inip* (1/22) ve *tngri yirintin kodı iner* (122/25) örneklerinde ise +dIn ile; *adrl-* fiiliyle: *y(a)rlıkañsz köngülin erüş üküş koyın*

kuzig isig özlerinte adırdı-lar (74v/25) örneğinde +dA ile ve *ögüngüztin adırılmış-ta* (21v/10) örneğinde ise +dIn ekiyle kullanılmıştır.

Beicht, çıkma hâl ekinin durumu bakımından MaitrSengim ile benzerdir: *alku tsuy irinçü-lerimte boşug bulup (?bolup)* (7) ve *ol orun-larda ozup kutrulup* (31); *azuntın azun-ka iltü barguluk buyan* (26) örneklerinde çıkma hâli için hem +dA hem de +dIn ekleri kullanılmıştır. TT IV A metninde +dIn eki kullanılmamıştır. Bu metinde *tsuy yazuklarında oztı* (14), *tsuy irinçüde boş bolalım* (33), *y(a)rlıkançsız köngülin isig özlerinte adırdım(i)z* (64) örneklerinde çıkma hâli gerektiren fiillerde +dA eki kullanılmıştır. TT IV B'de ise *qmragında adırtım(i)z* (14) örneğinde +dA ekinin çıkma işlevinde kullanıldığı görülmektedir. Ancak TT IV B'de *balıkdan balıkka* (20), *uluşdın uluşka* (20), *il-din il-ke* (21) örneklerinde ise çıkma hâli +dIn ekiyle karşılanmıştır.

Maniheist çevrede yazılmış bütün metinlerde çıkma hâli +dA ve +dAn ekleriyle yapılmamıştır. Geç döneme ait Maniheist metinlerde bu ekler yerine sadece +dIn eki kullanılmıştır. O hâlde metinlerin Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış olmalarına bakılmaksızın, Uygur Türkçesi'nde belli bir zamandan sonra çıkma hâl ekinin +dIn olduğunu söyleyebiliriz. Çıkma hâl ekinin +dIn olduğu Maniheist metinlerin diğer dil özelliklerinin de erken döneme ait Maniheist metinlerden farklı, buna kaşın aynı dönemde yazıldıkları anlaşılın Budist metinlerle de aynı olması, yeni çıkma hâl ekinin bütün Uygur metinlerinin eki durumuna geldiğini göstermektedir. TT II B, TT III, Pothi, M I 29 ve M I 30 Maniheist metinlerde çıkma hâl eki +DIn'dır:

TT III'te *yüz yüzegütün berü* (5), *biligsiz biligtin öngi* (32)¹⁰², *taluytın* (51), *alp adaların-tın* (168); TT II B'de *tetrülmek-tin* (47); M I 29'da *m(i)nt(i)n kin* (16); M I 30'da *yazukt(i)n* (20) ve *baştın berü* (24); Pothi'de *yüz yüzegütün berü* (5), *kalıg-tın koşu intingiz* (35), *tamutın* (67), *taluytın keçürtüngüz* (51), *evtin barktın üntiler* (177).

¹⁰² Uygur Türkçesi'nde çıkma hâli gerektiren bazı çekim edatları, kimi geç dönem metinlerinde bile +dA çıkma hâl ekiyle kalıplaşarak kullanılmaya devam ederken, TT III'te yerini +dIn ekine bırakması, metnin erken tarihli olmadığına işaret eden en önemli kanıtlardan biridir.

Klasik öncesi Uygur dönemi içinde değerlendirilebilecek metinlerden biri olan KP'de çıkma hâl eki +dIn'dır: *yüksek idiz orunluktın kodı* (LXI,5). 1067 yılında istinsah edilen MaitrHami'de çıkma hâli +dIn'dır. Ancak MaitrHami'de çok seyrek de olsa +dAn eki de kullanılmıştır. MaitrHami 10'da *tujit t(e)ngri yirintenök* (6a-12), *t(e)ngri yirinten* (8a-3) örneklerinde +dAn, ama *t(e)ngri yirintin* (1a-19) örneğinde +dIn; MaitrHami 11'de *kök kalıkdan turup* (15a-21) örneğinde +dAn, ama *kök kalıgdın* (11b-22) örneğinde +dIn çıkma hâl ekleri kullanılmıştır.

MaitrHami'nin dil özellikleri KP'den daha ilerlemiş olduğu hâlde +dAn çıkma hâl ekine sahip olması, büyük bir ihtimalle müstensihin ağız yansımasıdır. Nitekim MaitrHami'nin asıl nüshası olan Sengim/Murtuk nüshasında +dAn ekine rastlanmaması, bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

Uygur Türkçesi'nde diğer metinlerde isimlerin çıkma hâli, sadece +dIn ekiyle yapılmıştır. Hatta klasik öncesi dönemde yazılmış metinlerde isimlerin +dA çıkma hâlini yöneten bazı çekim edatları, klasik ve geç dönem metinlerinde isimlerin +dIn çıkma hâl ekini yönetmişlerdir.

Uygur Türkçesi'nde +dIn eki, Doerfer'in de işaret ettiği gibi yaklaşık olarak 9. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. bu yüzyıldan önce yazılmış metinlerde çıkma hâl +dA yanında +dAn ekiyle yapılmıştır. 9-11. yüzyıllarda yazılmış bazı Uygur metinlerinde +dAn ve +dIn ekleri bir arada kullanılmıştır. buna karşılık 11. yüzyıldan sonra yazılmış Maniheist metinler dahil olmak üzere bütün Uygur metinlerinde isimlerin çıkma hâl eki +dIn'dır.

1.4.4. İsimlerin Yön Hâli

Eski Türkçe'de isimlerin yön hâli +gArU, +rA ve +rU ekleriyle yapılmıştır. Bunlardan +gArU eki, asıl yön hâl eki kabul edilmiş, buna karşılık +rU eki, +gArU ekinin bir

kısaltması, +rA eki ise tarihsel gelişim sürecinde farklı işlevlere sahip bir ek olarak değerlendirilmiştir (Erdal 2004: 177-179). Gabain (1988: 65), Eski Türkçe’de asıl yön hâl ekinin +gArU eki olduğunu ifade eder ve +rA ve +rU eklerini, yön ekleri olarak göstermek için yeterli örneğin olmadığı gerekçesiyle yön ekinin dışında *diğer yer ve zaman belirleyicileri* adı altında farklı ekler olarak değerlendirir. Gabain, -rA yön hâli ekinin sadece birkaç kelimedede kullanılması ve asla *gerçek isim* (yani kişi, yer, nesne gibi isimleri gösteren kelimeler) ile bir arada bulunmamasından dolayı, Eski Türkçe’de hiçbir surette bir yön eki olarak değerlendirilemeyeceğini belirtir.

Yön hâl ekinin kökeniyle ilgili bugüne kadar birçok tez ileri sürülmüştür. Ramstedt (1952: 42), Eski Türkçe’deki +rU yön hâl ekinin Çince *lu “yol” kelimesinden geldiğini düşünür. Gabain (1988: 65) +rA ve +rU eklerinin uzak bir akraba dilden gelmiş olabileceğini iddia eder. Arat (1964: 1), Menges (1968: 111) gibi bazı araştırmacılar ise, +gArU yön hâl ekinin +gA yönelme hâl ekiyle +rU hâl ekinin birleşiminden meydana geldiğini iddia ederler.

Yön hâl eklerinin kökeni üzerine ileri sürülen diğer bir hipotez ise, ekin fiil kökenli olduğudur. Buna göre yön hâl eki, -r ünsüzüyle biten fiillere ünlü zarf-fiil ekinin getirilmesiyle ortaya çıkmıştır (Bang-Kaup 1918: 195). Bununla birlikte r ünsüzünün ettirgenlik ekine mi yoksa fiilin kökenine mi ait olduğu konusunda da ayrılıklar vardır.¹⁰³ Erdal (2004: 177-179) da yön hâl ekinin, -U zarf-fiil ekini almış isimden fiil yapım eki +gAr- ile benzer olduğunu vurgulayarak, yön ekinin +gAr-U şeklinden gelmiş olabileceğini düşünür (+gAr-U > +gArU). Erdal bu ihtimalin dışında ayrıca +gAr- ve -U eklerinden oluşmuş olan şeklin, zamirlerin yaklaşma hâli olan +gAr ekine benzeşmesiyle de ortaya çıkmış olabileceğini iddia eder.

Diğer +rA ve +rU eklerinin yön hâl eklerinden olup olmadığı konusunda farklı görüşler vardır. Gabain (1988: 65) bu ekleri yön hâl ekleri arasında değerlendirmemiştir. Erdal (2004) da Eski Türkçe’de yön ekleri arasında +rU ekinin olmadığını, bu ekin +gArU ekinin bir kısaltması olduğunu, +rA ekinin ise Eski Türkçe’nin tarihî gelişim sürecinde

¹⁰³ Türkçe’de yön hâl ekinin kökeni üzerine ileri sürülen tezler hakkında daha geniş bilgi için bkz: Erickson (2002): 403-411.

yön hâl eki olarak değerlendirilemeyeceğini buna karşılık ekin farklı iki fonksiyona sahip olduğunu ifade eder. Ona göre Eski Türkçe’de +rA eki, isimlerle birlikte kullanıldığında “*directive-lokative*” fonksiyonunda (*öngre, kisre, taşra, içre* vb.), vücut organlarıyla birlikte kullanıldığı zaman ise “*partitive-lokative*” fonksiyonundadır (*töpüre, başra, közre* vb.) (Erdal 2004: 177-179).

Yön hâl eki, Kök Türk yazıtlarında (Tekin 2000: 116) ve Maniheist Uygur metinlerinde (Zieme 1969: 111) çok sık geçmesine karşın, Budist ve diğer Uygur metinlerinde oldukça seyrek. Kök Türk yazıtlarında genellikle +gArU yön hâl eki kullanılmış, +rA eki ise sadece *taşra* (KT D 11) ve *şad+ra* (T 41) örneklerinde geçmiştir. Kök Türk yazıtlarında +rU eki hiçbir örnekte tanıklanamamaktadır.

Kök Türk yazıtlarında +gArU ekinin kullanılmasında da tam bir birlik olduğu söylenemez. Aynı ya da benzer fiillerden önce gelen isimler, bazen yön hâl ekini, bazen de yaklaşma hâl ekini almıştır. Meselâ *taşık-* fiili *Oguzgaru sü taşıkımız* (KT K 8) örneğinde yön hâl ekini almışken, bu fiilin karşıt anlamlısı *içik-* fiili *kanın kodup Tabgaçka yana içikdi* (T B 2) örneğinde yönelme hâl ekini almıştır. T. Tekin, Kök Türk yazıtlarında yaklaşma hâl ekinin de yön hâl eki işlevine sahip olduğunu belirtmiştir. Ancak Nauta (1969: 309), Kök Türkçe’de yön hâl ekiyle yaklaşma hâl ekinin farklı işlevlere sahip ekler olduğunu düşünür.

Kök Türk yazıtlarında *bir-*, *kir-*, *teg-* gibi fiiller yaklaşma hâl ekini alır: *ne kaganka işig küçüg birür men tir ermiş* (KT D 9), *ebinge kirteçi sen* (BK K 14), *Bolçuka tang üntürü tegdimiz* (T K 11). Ancak *bar-*, *(y)ıd-*, *kon-*, ve *yorı-* gibi fiiller ise yön hâl ekini almıştır: *tabgaçgaru bardı* (BK D 35), *yeringerü subıngaru kontı* (BK D 40), *tabgaçgaru Kunı Sengünüg idmiş* (T G 2), *Kıtanygaru Tongra Eşimig idmiş* (T G 2), *Kök Öngüg yoguru ötüken yışgaru uduztum* (T G 8), *kagangaru sü yorılım* (T K 5), *ben ebgerü tüşeyin* (T K 6), *kagangaru ol sabıg ıttım* (T K 9), Hatta yazıtlarda ben şahıs zamirinin yaklaşma hâli *Böğü Kagan bangaru ança yıdmiş* (Ton K 10) örneğinde +gArU yön ekini almıştır. Karahanlı Türkçesi’nde de yön eki kullanılmaya devam etmiştir (Brockelmann 1954: 157-158).

Uygur Türkçesi'nde yön hâl eki, Maniheist metinlerde çok sık geçmesine rağmen, Budist ve diğer metinlerde oldukça seyrek. Maniheist metinlerde +gArU ekinin işlevini diğer Uygur metinlerinde yaklaşma hâl eki yüklenmiştir diyebiliriz. Budist ve diğer Uygur metinlerinde yön ekinin yokluğu iki şekilde izah edilebilir.

Yön ekinin Maniheist metinlerde sıkça geçmesine rağmen Budist metinlerde çok seyrek olması, ağız farklılığından kaynaklanmış olabilir. Erdal'a göre (2004) Budist Uygur metinlerinde yön ekinin yokluğu, ekin kaybolmasıyla açıklanmamalıdır. Ek, belli bir diyalekte kullanılmıştır. Ancak yön eki bütün Maniheist metinlerde bulunmaz. Özellikle **TT II B**, **TT III**, **Pothi** gibi geç Maniheist metinlerde yön eki kullanılmamıştır. Buna karşılık Maniheist metinler kadar sık olmasa da, **Sekiz**, **MaitrSengim** gibi erken tarihli Budist metinlerde yön eki geçmektedir. Yön ekinin varlığı Eski Türkçe ağızların tespitinde bir ölçüt olacaksa, o zaman Kök Türkçe ile Maniheist Uygur metinlerini aynı ağız grubunda ele almak gerekir. Ancak ifade edildiği gibi yön ekinin geç Maniheist metinlerde olmayışı, buna karşılık erken Budist metinlerde bulunması, ekin diyalekt unsuru olmadığını göstermektedir.

Uygur Türkçesi'nde yön hâl eki, -(X)pAn(In) zarf-fiil eki gibi zamanla unutulmuş eklerden biridir. -(X)pAn(In) eki de Maniheist metinlerde sıkça kullanılmış olmasına karşın, Budist metinlerde işlevini zamanla -(X)p ekine bırakmıştır. Bu ek gibi, yön eki de daha çok Maniheist metinlerde kullanılmış, Budist metinlerde ise işlevini yaklaşma hâl eki yüklenmiştir. Erdal da (2004) Budist Uygur ve Karahanlı Türkçesi'nde +gArU ekinin azlığı ya da yokluğunun, tarihsel gelişimde hâl sisteminin indirgenmesi olabileceğini ifade etmiştir.

Birçok Maniheist Uygur metni, yön hâl ekine sahip olduğu için Kök Türk yazıtlarından farklı değildir. Bu bakımdan Maniheist metinler, Kök Türk yazıtlarında yaygın olan yön hâl ekini aynı yoğunlukta kullanmaya devam etmiştir. Bu bakımdan yön hâl ekine sahip olan erken Maniheist metinler, Kök Türk yazıtlarına yakın tarihte yazılmışlardır.

Yön eki, *bar-*, *elit-* (>ilt-), *(y)ıd-*, *kel-*, *ötün-* ve *tüş-* gibi hareket bildiren fiillerden önce gelen isimlere eklenmektedir. Kök Türk yazıtlarında olduğu gibi Maniheist Uygur

metinlerinde de yön hâl ekinin hangi fiilden önceki isimlere geleceği konusunda tutarlılık yoktur. Mesela **LeCoqChuast**'ta bar- fiilinden önceki isimler, *tengri yiringerü baru umatın* (41), *yavlak yirgerü barır* (304) örneklerinde yön hâl ekini alırken, *biş tengri-i yarukın evke bark(k)a bardımız* (235) örneğinde yaklaşma hâl ekini almıştır. Yine Maniheist metinlerden **DreiPrinzen**'de *Mani burhangaru inçe tip ötünti* (11) ve *Mani burhanka inçe tip ötünti* (35) örneklerinde ötün- fiili farklı ekler almıştır. Bu sebeple hem Kök Türk yazıtlarında hem de Maniheist Uygur metinlerinde yön hâl ekinin işlevini zaman zaman yaklaşma hâl eki yüklenmiştir.

Maniheist metinlerde yön hâli, +gArU ekiyle yapılmıştır. Maniheist metinlerde *içre*, *taşra* gibi kelimeler dışında, +rA ve +rU ekleri yoktur. Yazılış tarihleri 8. yüzyıla ait olan metinlerde yön hâli, +gArU ekiyle yapılmıştır. Bu yüzyılda yazılmış metinlerde yön hâl eki, Kök Türk yazıtlarından farklı değildir: 762/763 yılında yazılan **TT II A**'da *t(e)ngri yiringerü bardı* (2), *t(e)ngri yirinberü bardı* (4)¹⁰⁴, *kuvraggaru k(e)lti* (34); 795/796 yıllarında yazılmış olan **M I 7-17**'de *Tengri yiringerü* (12, 14); **M I 13**'te *Tengri yiringerü* (13, 6; 13, 20) ve yine 795/796 yıllarında yazılmış olan **M III 6**'da *axrwzngaru* "an den Zodiakus" (v 13) örneklerinde yön eki geçmektedir. Le Coq (1912:145) ve Doerfer (1993) tarafından 8. yüzyıla tarihlendirilen **LeCoqMan-Chotsho**, yön hâl ekinin kullanıldığı erken tarihli metinlerden biridir: *xoço-garu k(e)lipen* (3).

+gArU yön hâl eki, yazılış tarihleri bilinmeyen ancak dil özellikleri yukarıdaki Maniheist metinlerle hemen hemen aynı olan diğer Maniheist metinlerde de geçmektedir. Bu metinlerin sadece yön eki bakımından değil, diğer dillik ölçütler bakımından da 8-9. yüzyıllarda yazıldıkları anlaşılmaktadır. Bu bakımdan aşağıdaki Maniheist metinler, yön hâl eki bakımından yukarıda yazılış tarihleri bilinen metinlerle aynı yüzyıllarda yazılmış olmalıdır:

BT V 12'de *bu yirgerü ödlüg yirig suvug itilmiş bölmek* (5); **BT V 18**'de *oyunçingızgaru* (1), *taşgaru* (8), *yüzüngüz-gerü* (5); **BT V 21**'de *t(e)ngrilikingerü* (10); **BT V 27**'de *bur-han-garu közüngeli teg(g)eli kelmiş* (5); **DreiPrinzen**'de *Mani*

¹⁰⁴ *yirinberü* kelimesindeki /b/ ünsüzü için Bang ve Gabain (1929:10) "+gerü ekindeki /g/ harfi yerine yanlış yazım" yorumunu yapmışlardır.

burhangaru inçe tip ötünti (11); **ManiWettPrinzen**'de *köngül barmuşingaru* (17), *üç bulungaru* (21) *ol kad(i)r [yavla]krak yılan öngingerü kelteler* (52), *taşgaru evril-* (53), *öngingerü k(e)lürdiler* (114); **M III 8**'de *ögrünçülüğün t(e)ngri yiringerü ıdur* (2, 16), *agı bar(i)m elgingerü kelser* (5, 18); **M III 4**'te *tal'uygaru* (19), *künbats(i)kingaru elitir* (22); **M III 13 2**'de *üzütgerü* (4), *xangaru* (7); **M II 2**'de *ol kamağ yekler oğlanları kim köklerden ... yirgerü tüşmişler erti* (17); **Panc. B3**'te *[...]ngaru yaguk okadı* (6); **HamTouHou 2**'de *t(e)ngri y(i)ri-gerü* (11); **M III 13 3**'te *ordusingaru bard(i)m* (5); **M III 19**'da *ordugaru biligsiz süngüşke kelir* (1); **M III 25**'te *uygur-garu* (3); **M III 27**'de *manistangaru* (v 5); **M I 32**'de *aygaru* (5); **M I 33**'te *kam t(e)ngrikingerü* (15).

Bazı Maniheist metinler, başka dil özellikleri itibariyle erken Budist metinlerine benzemektedir. Erken Budist metinlerle Maniheist metinler arasında pek çok dillik ölçütün ortak olması, farklı çevrelere ait metinlerin aynı zaman diliminde yazıldıklarını göstermektedir. Mesela **Sekiz**, **MaitrSengim**, **Kuanşi** gibi erken Budist metinlerle ortaklaşan **M III 9**, **LeCoqChuast** gibi Maniheist metinlerle erken hukuk belgelerinden **HamTouHou 26**'da +gArU yön eki kullanılmaya devam etmiştir: **M III 9**'da *sizingerü ötünür m(e)n* (1, 12), *sizingerü ötünür m(e)n* (2, 15); *kutunguzgaru* (2, 8), *sizingerü* (4, 3), *ilingizgerü* (4, 5), *özüngüzgerü* (4, 1); **LeCoqChuast**'ta *tengri yiringerü baru umatın* (41), *köngülümüzni-i sakınçımızni-ı tengrigerü tutmadımız erser* (215), *biş tengri yarukın bizingerü kelürdi-i* (227), *tengrigerü bardaçı boşundaçı biş tengri* (234), *tengri-i yarukın yavlak yirgerü-ü ıdtımız* (240), *yavlak yirgerü barır* (304); **HamTouHou 26**'da bir bitig mengerü ıd (10).

M III 9, **LeCoqChuast** ve **HamTouHou 26** metinleriyle aynı yüzyıllarda yazılmış olan erken Budist metinlerde isimlerin yön hâli, +gArU ekinin dışında +rA ve +rU ekleriyle de yapılmıştır. Maniheist metinlerde bulunmayan +rA ve özellikle +rU yön eki, erken Budist metinlerde ortaya çıkmıştır. Budist metinlerden **MaitrSengim**, **U III 6** ve **Sekiz**'de +rU yön eki, organ adlarına eklenmiştir. Maniheist metinlerde +gArU eki gerektiren *bar-* ve *ötün-* fiilleri, Budist metinlerden **Sekiz**'de yaklaşma hâl eki almıştır: *tengri tengrisi burkanka inçe tip ötüg ötünti* (12), *üzütleri tengri yiringe barır* (256). Ancak en erken Budist metinlerin başında gelen **Sekiz**, aynı zamanda +gArU ve +rA

eklerine de sahiptir: *kentü kentü ergüsingerü yadıltular* (464), *tengri burkan yarlığın töpüre tuta teginip* (464).

Hem +gArU hem de +rA yön eklerinin kullanıldığı metinlerden biri de U III 6'dır. +rA eki bu metinde de organ adıyla birlikte geçmektedir: Ancak Sekiz gibi U III 6'da da +gArU eki bir örnekte geçer: *ol arıgda korkınçsız kōngülin içgerü kirgil* (55-2), *aguluk okın yürekre urup* (55-4), *yürekre urdı* (58-4). Yine erken Budist metinlerden olan **MaitrSengim**'de yön hâli, sadece bir örnekte +rA ekiyle yapılmış, bunun dışında yön hâl eki gerektiren *bar-*, *teg-* gibi fiillerden önce yaklaşma hâl eki gelmiştir. Metinde +rA eki, organ adlarından sonra görülmektedir: *kızartmış temir-lig bıçak-ların bir ikintiş-ke közre kulgakra sançışur biz* (28/30).

+gArU eki, klasik öncesi dönemde yazılmış metinlerde, özellikle Maniheizt metinlerde, oldukça yoğun olmasına karşın daha sonraki dönemlerde yazılmış metinlerde çok nadirdir. Ek, klasik dönem metinlerinden **AYZieme1977** ile **TT V A**'da sadece bir örnekte geçer: *küngerü yüzlen-* (71). Maniheizt Uygur edebiyatının geç metinlerinde de yön eki yoktur: **TT III**'te *anuntumuz sizinge asra köngülin yüküngelii* (3), *orun-ka umug mag törütünügüz* (12) örneklerinde yön yerine yaklaşma hâli kullanılmıştır.

Uygur Türkçesi'nde erken ve kısmen klasik döneme ait bu metinlerin dışında yön eki, başka metinlerde dönemin yapısını gösteren bir unsur olarak yer almaz. 10-11. yüzyıllarda yazılmış Uygur metinlerinde yön eki yoktur. Mesela 9. yüzyılın sonları ile 10. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen **KP**'de (Hamilton 1998) ve 1067 yılında istinsah edilen **MaitrHami**'de yön eki bulunmamaktadır. Bu sebeple Uygur Türkçesi'nde yön eki, en geç 9. yüzyılın sonlarından itibaren kullanılmamıştır demek yanlış olmaz.

Budist Uygur metinlerinden **ApokrSü** ve **İnsadi**'de yön eki, arkaik bir unsur olarak ortaya çıkar. FoDing, baskı yazı tekniğiyle yazılmış metin olduğu için 1248 yılından önceye ait olamaz. Yön ekinin en geç 9. yüzyılın sonlarından itibaren kullanılmadığını dikkate aldığımız zaman **ApokrSü** ve **İnsadi**'de görülen yön ekinin arkaizmle ilgili olduğunu söyleyebiliriz. **ApokrSü**'da yön eki, sadece bir yerde geçer: *balık-ning arkusingaru agçınıp* (355). **İnsadi**'de *sengrem-gerü bardılar* (246) örneğinde isim bar-

fiiline yön hâliyle bağlanmıştır. Ancak aynı ibare *üç uguş-nung baxşı-singa umunu ürgüd tudçı çedavan sengrem-ke nom (e)şidgeli barıp ült(e)m(e)dük torok bramanlartın ırayu b(a)şlatı* (171-175) örneğinde yaklaşıma hâliyle geçmektedir. İnsadi'de öngire (888) ve songır-a (890) kelimelerinde de yön eki vardır. İnsadi, ApokrSü'dan daha sonra yazılmıştır. İnsadi'nin hem dil özellikleri hem de yazı ve kâğıt özellikleri 14. yüzyıl gibi geç döneme işaret etmektedir. Dolayısıyla 14. yüzyılda yazılmış bir metinde geçen yön hâl eki, arkaiktir.

Sonuç olarak Uygur Türkçesi'nde yön hâl eki, daha çok Maniheist metinlerde geçmektedir. Maniheist metinlerde yön hâli, Kök Türk yazıtlarında olduğu gibi +gArU ekiyle yapılmıştır. Erken tarihli Budist metinlerde de yön eki görülür ancak bu metinlerde +gArU ekinin yanısıra +rA ve +rU ekleri de vardır.

Uygur Türkçesi'nde yön ekinin Maniheist metinlerde yoğun bir şekilde kullanılması, buna karşılık Budist metinlerin genelinde çok nadir olması, ekin belli bir diyalekte sınırlı kullanıma sahip olduğunu düşündürse de geç dönem Maniheist metinlerdeki yokluğu ve erken Budist metinlerdeki varlığı, bu düşünceyi ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla Uygur Türkçesi'nde yön eki, klasik öncesi döneme ait metinlerde yoğunken, klasik ve geç dönem metinlerinde hemen hemen hiç yoktur.

Uygur Türkçesi'nde yön ekinin kullanımı, erken Budist metinlerde azalmaya başlamıştır. Ek, MaitrSengim'de sadece bir kez geçmektedir. Bundan sonra yazılmış metinlerde yön ekine rastlanmaz. Bu sebeple Uygur Türkçesi'nde 9. yüzyıldan sonra yazılmış metinlerde yön eki yoktur.

1.4.5. İsimlerin Yükleme Hâlini Yöneten Edatlar

Genel olarak fiilleri vasıflandıran çekim edatları, Eski Türkçe'de kendilerinden önceki kelimelere bağlanırken edattan önceki kelime, hâl eklerinden birini alır. Diğer bir ifadeyle çekim edatları, önceki kelimelere gelen hâl ekleriyle yönetilirler.

Çekim edatları, kendilerinden önceki kelimelere daima belirli hâl ekleriyle bağlanmaktadır. Buna göre Uygur Türkçesi'nde, önceki kelimenin hâl ekine göre edatlar şöyle gruplandırılabilir:

Uygur Türkçesi'nde bazı çekim edatları daima önceki ismin bulunma ya da çıkma hâliyle yönetilmişlerdir. *adın* “-nın dışında”, *basā* “-den sonra”, *berü* “-den itibaren”, *ınaru* “-den itibaren”, *kin* “-den sonra”, *kisre* “-den sonra”, *körü* “-e göre”, *öngi* “-den başka”, *ötgürü* “-den dolayı”, *ötrü* “-den sonra”, *singar* “-den taraf”, *taşra* “-den başka”, *taştin*, *ulatı* gibi edatlardan önceki isim bulunma ya da çıkma hâl ekini alır.¹⁰⁵ *içre*, *iyin* “-nın sonucu olarak; -e göre”, *kodı* “-den aşağı”, *öngre*, *üze*, *yokaru* “-dan yukarı” edatları da genellikle bulunma ya da çıkma hâl ekleriyle, bazı durumlarda ise yalın hâl ile yönetilirler.

Bazı çekim edatları ise isimlere yaklaşma hâl ekiyle bağlanmıştır. *mengzeti* “-e benzer”, *oğsati* “-e benzer”, *yaraşı* “-e uygun”, *tegi* “-e kadar”, *utru* “-e kadar” gibi edatlar, isimlerin yaklaşma hâl ekiyle yönetilmiştir.

Uygur Türkçesi'nde *keçe* ve *tuta* çekim edatları, daima isimlerin yükleme hâliyle yönetilmişlerdir. *tuta* “ile ilgili” edatı, Uygur Türkçesi'nde çok yaygın bir edat değildir. Bu edat sadece geç dönem Uygur metinlerinden *Abhi*'de geçer: *munda kirligig tuta sözlemiş ol kirsizig tuta ermez* (30a 7).

Eski Türkçe'de bu edatların dışında bazı edatlar, isimlerin 2. ve 3. şahıs iyelik eklerinden sonra ya yükleme hâl ekiyle ya da sadece bu iyelik ekleriyle, yalın hâlde yönetilmişlerdir. Eski Türkçe metinlerde *ara*, *birle*, *içre*, *teg*, *üçün* ve *üze* edatları önceki isme hem yalın hâlde hem de yükleme hâliyle bağlanmışlardır. Bu edatlar, en erken tarihli yazıtlarda ve erken tarihli Uygur metinlerinde bile, kendilerinden önceki isim teklik 2. ve 3. şahıs iyelik eklerini almışsa yükleme hâl ekiyle bağlanmış, teklik 1. şahıs iyelik ekinden sonra ise yükleme hâli gerektirmemiştir: *olurtukum üçün* (BK D

¹⁰⁵ Bu çekim edatları ilk dönem metinlerinden son dönem metinlerine kadar +DA bulunma/çıkma hâl ekiyle yönetilmişlerdir. +DA çıkma hâl eki, Uygur Türkçesi'nde yerini genel olarak +DIn ekine bırakmıştır ancak çekim edatlarıyla birlikte kalıplaşarak geç dönem metinlerine kadar aynı fonksiyonda kullanılmıştır. Ancak son dönem metinlerinde bu çekim edatları +DIn ekiyle de isme bağlanmaktadırlar.

36), *yavaşım birle* (M II 8,16), *öz kazgançım üze* (KP XII 2). Bu edatlardan *içre* ve *üze*, isimlerin bulunma-çıkma hâl ekiyle de yönetilmiştir ancak önceki isim, iyelik ekini almışsa, yükleme hâl ekiyle yönetilmişlerdir. *ara*, *birle* ve *teg* edatları ise iyelik eklerini almadıkları durumda isimlerin yalın hâl ekleriyle yönetilmiştir.

Kendilerinden önceki ismin yükleme ya da yalın hâlleriyle yönetilen bu edatlar, işaret, şahıs ve *kim* soru zamirleriyle birlikte kullanıldıklarında ise, zamirlere gelen yükleme hâl eki +nI (bkz. yalın isimlerden sonra yükleme hâli) ile yönetilirler:

birle: *sizni birle qk mu kaldı erki* (BT XIII 26/17), *anı birle siz bilişgey siz* (HaTouHou 28, 20), *yirtinçüdeki kamag ujik bilir baxşılarka baxşı bolgalı sini birle tengeşi ujak bilir kişi yok* (MaitrHami 11 16a-13), *mening yme sini birle kavışıp* (MaitrSengim 119v/6), *yavaş(i)m birle yakışpan ad(i)r(i)lmal(i)m* (M II 2 17), *olar-nı birle* (Xuan VI 1231),

tapa: *olar mini tapa kelip* (MaitrSengim 78/1),

teg: *ton bıçıp biznii teg* (BT V 9v/3), *siz-lerni osuglug* (MaitrHami 4b/16), *ygrminçte sizlerni osuglug* (MaitrSengim 167/13), *ödteki bizni teg teglüg tınlğ-lar üçün* (WarnkeUigKolophon 1),

üçün: *anı üçün bulu yrılıkadı* (Xuan VI 1418),

üze: *sizni üze* (MaitrHami 4a/12), *bizni üze* (MaitrHami 4a/9), *azunta sizni birle* (MaitrHami 8a/21), *inçip munı üze kök kalık munda ürlüksüz bolgu kergek* (Üçlitig 103b-5), *yme ançulayu buu ölüm küni kimnii üzeh kelser* (M III 5, 27).¹⁰⁶

Bazı Uygur metinlerinde, bu edatlardan önceki iyelik ekli isimler, düzenli olarak yükleme hâl ekini almışken, bazı metinlerde yükleme hâl ekini almamış, sadece iyelik eklerini almışlardır.

Kök Türk ve Uygur yazıtlarında bu edatlar isimlere yükleme hâl ekleriyle bağlanmışlardır:

¹⁰⁶ Uygur Türkçesi'nde zamirlerin yükleme hâl ekiyle kullanılan bu edatlar, Karahanlı Türkçesi'nde zamirlerin ilgi hâl ekiyle yönetilmişlerdir: *meniq tapa*, *anıq birle*, *anıq kipi* vb.

açsık tosık ömez sen bir todsar açsık ömez sen. antagingın için igidmiş kaganingın sabın almatın yir sayu bardıg (KT G 8-9), tengri yarlıkadukın için [ö]züm kutum bar için (KT G 9), anta kisre inisi eçisin teg kılınmaduk için oglı kangın teg kılınmaduk erinç (KT D 5), begleri bodunı tüzszüz için Tabgaç bodun tebligın kürlüğün için armakçısın için inili eçili kikşürtükün için begli bodunlıg yongaşurtukın için Türk bodun illedük ilin ıçgını ıdmış (KT D 6-7), kaganın birle Songa yışda süngüşdüimiz (KT D 35).

Kök Türk ve Uygur yazıtlarında iyelik ekli isimler, yukarıdaki çekim edatlarını sistemli olarak yükleme hâl ekiyle yönetirken, bu edatlar Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde bazen yazıtlarda olduğu gibi yükleme hâl ekiyle, bazen de yalın hâl ile yönetmiştir. Eski Türkçe’de çekim edatlarının kendilerinden önceki isme yükleme hâli yerine yalın hâl ile bağlanması, Uygur metinlerinde ortaya çıkmıştır ve Eski Türkçe için yeni bir özelliktir.

Eski Türkçe’deki çekim edatlarını teşkillere göre tasnif eden Gabain (1988: 93-97), edatların cümle içindeki kullanılışları konusuna değinmemiştir. Buna karşılık Maniheist Uygur metinlerinin dil özelliklerini inceleyen Zieme (1969: 123-129), çekim edatlarını ele aldığı bölümde Maniheist Uygur metinlerinde edatların isimlere hangi hâl ekleriyle bağlandığını da incelemiştir. Eski Türkçe’de *ara, birle, içre, teg, için* ve *üze* edatlarının kendilerinden önceki isme, ismin hangi hâliyle bağlandığı konusu, Eski Türkçe metinler üzerine yapılan bütün tasnif ve tarihlendirme çalışmalarında dillik ölçüt olarak değerlendirilmiştir. Eski Türkçe metinleri dil özelliklerine göre dört gruba ayıran Erdal (1979a: 154), “3. şahıs iyelik ekinin edatlardan önce +(s)I değil, +(s)In olarak görüldüğü” metinleri 1. grupta yer alan metinler için ifade eder ancak bu edatların neler olduğunu zikretmez. Ona göre edatlardan önce iyelik ekinin +(s)In olduğu metinler, daha önceye aittir. Erdal (2004: 397-398) daha sonra 2. ve 3. şahıs iyelik ekli isimlerden sonra yükleme hâl ekiyle yönetilen edatların neler olduğunu örneklerle ortaya koymuştur. Doerfer (1993: 161-162) de Eski Türkçe metinleri, edatlardan önceki isimlerin aldığı hâl eklerine göre tasnif etmiş ve metinlerin tarihlendirilmesinde bir ölçüt olarak kullanmıştır.

Uygur Türkçesi'nde kendisinden önceki teklik 2. ve 3. şahıs iyelik ekli isimlere yükleme hâl eki ya da yalın hâl ile bağlanan edatlar *ara*, *birle*, *içre*, *teg*, *üçün* ve *üze* edatlarıdır. Uygur Türkçesi'nde bu edatlar erken ya da klasik öncesi dönemde yazılmış metinlerde yükleme hâl ekiyle, klasik ve geç dönemlerde yazılmış metinlerde ise yalın hâl ile yönetilmiştir.

teg

Bu edat, Eski Türkçe'de *benzetme* işlevinde kullanılan edatların başında gelir. Uygur Türkçesi'nde *teg* edatı dışında *osuglug* ve *ogsatı* edatları da benzetme işlevinde kullanılan edatlardandır.

ol ve *bu* (>mu) işaret zamirlerine eklenen edat, Kök Türk yazıtlarından itibaren Eski Türkçe'nin bütün safhalarında zamirlerle kalıplaşarak *antag* (<anı teg), *muntag* (<munı teg) şekillerini almış ve edatın ünlüsü uyuma girmiştir. Yine *teg* edatı, *ne* soru zamiriyle birlikte *neteg* şeklinde kullanılmıştır.

Eski Türkçe'de *teg* edatı, isimlerin ya yalın hâlini ya da yükleme hâlini yönetir. Yukarıda ifade edildiği gibi, *teg* edatı zamirlere +nI yükleme hâl eki ile bağlanmıştır. İsimlere ise bazen yükleme hâl ekiyle (+(s)In), bazen de sadece iyelik ekiyle (+(s)I) bağlanmaktadır:

teg edatı, Eski Türkçe'nin bütün safhalarında iyelik eki almamış isimlerin yalın hâlini yönetir: *yagımız tegre oçuk teg erti biz aş [t]eg ertimiz* (Ton 8), *yilvi teg yangluk sakınç nizvani-lar* (Sukhavativyuha 1-9), *yiđi kün-te yogruğ teg bolur* (Totenbuch 352), *müñmiş teg bolur* (Totenbuch 313) *yüüz uđru yilvi okşadı tüğün teg belgü-ler kergek-lemeser yme katun belgürür kösünür* (Totenbuch 1117).

Kök Türk yazıtlarında ve bazı Uygur metinlerinde *teg* edatı, iyelik ekli isimlerin yükleme hâlini yönetirken, birçok Uygur metninde yükleme hâl eki olmadan eksiz yönetmiştir. Kök Türk yazıtlarında *teg* edatı iyelik ekli isimlerin yükleme hâlini yönetir: *anta kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç oglı kanın teg kılınmaduk erinç* (KT D 4-5).

Uygur Türkçesi'nde teg edatı, sadece 3. şahıs iyelik ekli isimlerden sonra kullanılmıştır. Diğer şahıslara ait iyelik eklerinden sonra teg edatının kullanıldığı örnek yoktur. Uygur Türkçesi'nde teg edatının isimlerin yükleme hâlini yönettiği metinler şunlardır:

BT V 10'da *kim ol örgin-ning özinteg ortusinteg oruninteg olurgusinteg bolup tururlar* (7-9); **Sukhavativyuha'**da *kaldı yaşın yaltrıkın teg takı tor osuglug korkınçsız bilge biliglig torın tuzakın alku buzmuş erür-ler* (1-5-6); **M II 2'**de *kün t(e)ngri y(a)rukinteg köküzlügüm biligim* (13), **M II 8'**de *yarukın teg* (13).

Bazı Uygur metinlerinde ise teg edatı, iyelik ekli isimlerden sonra yükleme hâl ekiyle yönetilmemiş, sadece iyelik ekleriyle bağlanmıştır. Bu metinlerde ...+(s)In teg yapısı ...+(s)I teg şekline değişmiştir:

MaitrSengim'de *tngridem yıpün linxua çeçek yapargakı teg* (119 1), **AYLening'**de *kanglı tilgen-i teg üsdün altın arkuru turkuru* (III/4a-20).

O hâlde Kök Türk yazıtları ve erken Uygur metinlerinde iyelik ekli isimlerin yükleme hâlini yöneten teg edatı, Uygur dönemi içinde değişerek iyelik ekli isimlerde herhangi bir hâl ekini yönetmemiştir. Bu değişimin klasik öncesi Budist Uygur metinlerinden MaitrSengim'de görülmesi, edatın erken dönem metinlerinden itibaren yalın hâldeki isimlerle kullanılmaya başlandığına işaret etmektedir.

içre (<iç+re) "içinde"

Eski Türkçe'de hem zarf hem de edat olarak kullanılan *içre* kelimesi, Kök Türk yazıtlarında sadece zarf vazifesinde kullanılmıştır. *içre aşsız taşra tonsız* (KT D 26; BK D 21). Kelime, Uygur Türkçesi'nde ise hem zarf hem de edat işlevlerine sahiptir.

Uygur Türkçesi'nde içre edatı, teg edatı gibi ya iyelik eki almamış isimlere yalın hâlde ya da iyelik ekli isimlere yükleme hâlinde bağlanmıştır. Edat Uygur metinlerinin

tamamında bazen isimlerin yalın hâlini yönetir: *iki y(a)ruk ordu içre* (Xu 40; 52), *suu içre* (M I 35 17), *köngül içre* (M III 8 IV r 8).

İyelik eki almış isimlerde ise içre edatı, erken tarihli Uygur metinlerinde isimlerin yükleme hâlini, daha sonraki dönemlerde yazılmış metinlerde ise yalın hâlini yönetir. Uygur Türkçesi'nde içre edatının yükleme hâlini yönettiği metinler, erken tarihlidir. Buna karşılık yükleme hâlinin kayb olduğu ve sadece iyelik ekli isimlerle kullanıldığı metinler ise erken tarihli değildir. Uygur Türkçesi'nde içre edatının iyelik ekli isimlerde yükleme hâlini yönettiği aşağıdaki metinler, en erken tarihte yazılmış olanlardır:

M III 8 III'te *k(e)ntü öz ilin içre* (v 15), M III 8 VII'de *k(e)ntü köngülin içre* (r 3) ve M III 8 VII'de *anang köngülin içre* (r 6), M III 19'da *ilin içre* (15), U 267a'da *orduların içre* (I r1-4)¹⁰⁷.

Uygur Türkçesi'nde daha sonraki yıllarda yazılmış metinlerde içre edatı, yükleme hâli eki +n yerine iyelik ekli yalın isimle birlikte kullanılmıştır.

üze (<*üz+e) "ile"

üze kelimesi, Kök Türk yazıtlarında "üst, üstte" anlamlarında yer zarfı işlevinde kullanılmıştır:¹⁰⁸ *üze kök tengri asra yagız yir kalıntukda* (KT D 1), *üze tengri basmasar asra yir telinmeser* (BK D 18). Buna karşılık Uygur Türkçesi metinlerinde *üze* kelimesi, bu işlevinin yanında "ile" anlamında edat işlevine de sahiptir. Bu edat, Uygur Türkçesi'nin en sık kullanılan edatların başında gelir.

Uygur Türkçesi'nde *üze* edatı, eksiz isimlerin yalın hâlini, iyelik ekli isimlerin ise yükleme hâlini yönetir. *teg* edatı, bütün Uygur külliyatında eksiz isimlerin yalın hâlini yönetmiştir ve edatın bu tür kullanımında herhangi bir değişiklik olmamıştır: *ıduk kut*

¹⁰⁷ Bu son örnek, Zieme tarafından BT V 214'teki dipnotta verilmiştir.

¹⁰⁸ T. Tekin (2000: 154), Kök Türkçe'de *üze* kelimesini "*sontakular*" arasında değerlendirmiştir. Ancak *üze* kelimesi, Kök Türkçe'de henüz edatlaşmamıştır. Kök Türkçe'deki bütün örnekler, kelimenin zarf olarak kullanıldığını göstermektedir.

üze (M III 15 19), *tilingiz üze* (T III 108), *tül tüşeyür öd-te yiil tamır içinde kirmek üze sakınç-sız kōngül tugar* (Totenbuch 693) vb.

Bununla birlikte *üze* edatı, bazı metinlerde iyelik ekli isimlerin yükleme hâlini yönetirken, birçok metinde iyelik ekli isimlerin yalın hâlini yönetmiştir. *Üze* edatının tıpkı Kök Türk yazıtlarındaki birle ve üçün edatları gibi yükleme hâlini yönettiği metinler, erken tarihlidir:

M I 28'de *nom pr(a)şdankların üze* (14), M III 8 5'te *k(e)ntü et'özin üze erklig bolup* (4), ManTürkFrag'da *zruşç burxan töpüsin üze* (v 3).

üze edatı, yukarıdaki örneklere karşın birçok Uygur metninde isimlerin yalın hâlini yönetmiştir:

M III 15'te *iligim(i)z kutu üze* (v 23), MaitrSengim'de *sekiz tümen tört ming luu-lar kuvragı üze erklig türklüg luu xanı bolur* (139/28), Panc A2'de *süvri muyüzin yirig yilkep tuyugı üze toprak kazıp saçtı* (v5-7); AYLening'de *ayag-ka tegimlig-ler çinkirtü bilge biligleri üze çinkirtüköz-leri üze çinkirtü tüşülmek-ke tegmek-leri üze* (III/4a-3), SaddhKomm'da *kiçig tüşüg küsemekleri üze örtülmişleri üze* (57), altı kaçıglarıg osal kilmakları üze (58), AgFrag E'de *braman üllüş-i üze öngreki söki yaşlıg karı.....* (3), WarnkeFragm'da *edgü ögli yrıkançuçı kongül-lüg küç-leri üze* (42), Üçİtig'de *büçün ed-siz-i üze tıtdaçı ürtdeçi yok-ındın* (102a-6), BuddhKlöster A'da *kirmiş tüşü üze aryadan-ıg içip* (27), Vajracchedikasutra'da *bular-nı üze timin bilge bilig ukuldı* (26), Xuan VI'da *teringi kingi üze idi uçın bütün tenglegeli bolmaz* (1375), Xuan VII'de *edrem-leri üze yadgın tugum-ları üze* (452), BT I B'de *kılınç tüşü üze* (187), BT I D'de *bilge biligi üze* (58), TT VIII C'de *küsüş-leri üze*.

Yukardaki örneklerden de görüleceği gibi *üze* edatı, daha klasik öncesi döneme ait bazı Maniheist metinler ile erken Budist Uygur metni MaitrSengim'den itibaren iyelik ekli isimlerin yalın hâlini yönetmeye başlamıştır.

üçün (<uç-u-n) "için"

Üçün edatı, Kök Türkçe'den başlayarak Eski Türkçe'nin bütün safhalarında en fazla kullanılan edatların başında gelmektedir. Edat, Kök Türk yazıtlarında kendisinden önceki kelimeye ya yalın hâl ile ya da yükleme hâliyle bağlanmıştır.

üçün edatı, Kök Türk yazıtlarında bazen iyelik eki almamış isimlerin yalın hâlini yönetmiştir:

Türk bodun üçün tün udımadım küntüz olurmadım (KT D 27), *üze kök tengri yarlıkaduk asra yagız yir igittük üçün* (Tar. B 3).

Edat yazıtlarda bazen de 2. ve 3. şahıs iyelik eklerini almış isimler ile zamirlerin yükleme hâlini yönetmiştir:

anı üçün ilig ança tutmuş erinç (KT D 3), *tengri yir bulgakın üçün yağı boltı* (BK D 29-30), *alpın erdemın üçün kü bunça tutdı* (KÇ B 2), *küregüning üçün* (KT D 23).

Kök Türk yazıtlarında 2. ve 3. şahıs iyelik ekli isimlerin yükleme hâlini yöneten üçün edatı, 1. şahıs iyelik eki almış isimlerin yalın hâlini yönetmiştir: *men özüm kagan olurtukum üçün* (BK D 36).

Uygur Türkçesi'nde edat, eksiz isimlerin yalın hâlini, zamirlerin ise yükleme hâlini yönetmeye devam ederken, 2. ve 3. şahıs iyelik eklerini almış isimlerin edata ismin hangi hâliyle bağlanacağı konusunda ikilik görülmektedir. Edat, Kök Türk yazıtlarında olduğu gibi, Uygur Türkçesi'nde de 1. şahıs iyelik ekli isimlerin yalın hâlini yönetmektedir. Klasik öncesi Uygur metinlerinden *LeCoqChuast*'ta geçen *korkunçsuz köngülümüz üçün* (253) örneğinde 1. şahıs iyelik ekli isim, 2. ve 3. şahıslarda olduğu gibi yükleme hâl ekini almamıştır. Nitekim aşağıdaki örneklerden de görüleceği üzere, *LeCoqChuast*'ta 1. şahıs iyelik ekli ismin yalın hâlini yöneten üçün edatı, 3. şahıs iyelik ekli ismin yükleme hâlini yönetmiştir. üçün edatı, bazı Uygur metinlerinde 2. ve

3. şahıs iyelik eklerini almış isimlerin yükleme hâlini yönetmeye devam etmiştir. Bu metinler Maniheist çevrede yazılmış metinlerdir:

M I 6'da *uvutsuz biligin için* (15), **M I 5'te** *esrükin biligs(i)zin için* (3-4) **M III 23'te** *içtin singar nomın için* (5), *taşın singar tolp ilin için* (7); **LeCoqChuast'ta** *karake katıltukın için* (40) "zulmete karıştığı için".

Üçün edatı diğer Uygur metinlerinde, 2. ve 3. şahıs iyelik ekli isimlerin yalın hâlini yönetmiştir. Bu metinler, aynı şahıslarda yükleme hâlinin yönetildiği diğer metinlerden farklıdır. Klasik öncesi Uygur metinlerinden **MaitrSengim** ve **KP'de**, edatın 3. şahıs iyelik ekli isimlerin yalın hâlini yönetmesi, değişimin daha klasik öncesi dönemde yazılmış metinlerde başladığını göstermektedir:

MaitrSengim'de *maytri-ning t(e)ngri burxan nomınta toyın bolgusı için bizinge ukıtgalı y(a)rılıkar* (11 v9), *öngi öngi ögrünç sevinç-leri için nom işidip kutrulmak yolka tegir-ler* (167 v19); **KP'de** oğlı için (VIII 4), kutı ülügi için (XXXIII 5); **WarnkeFragm'da** *munçulayu yalnguk yolınta-kı kamag yalnguk-ları için ulatı olar-ning öz öz tirin-leri kuvrag-ları için* (8-9).

birle

Edat, Kök Türk yazıtlarında eksiz isimlerin yalın hâlini, zamirlerin ve 3. şahıs iyelik ekini almış isimlerin ise yükleme hâlini yönetmiştir:

Bilge Tonyukuk buyla бага таркан бирле илериş kagan boluyın (Ton 6-7), *altı otuz yaşıma çig bodun kırkız бирле yağı болтұ* (BK D 26), *kaganın бирле songa yışda süngüşdüm* (BK D 27).

Birle edatı, yazıtlarda olduğu gibi bazı Maniheist Uygur metinlerinde 3. şahıs iyelik ekli isimlerin yükleme hâlini yönetmeye devam etmiştir. Bu bakımdan aşağıdaki metinler, Kök Türk yazıtlarına yaklaşırken, birle edatının yükleme hâli yerine yalın hâlini yönettiği diğer Uygur metinleri uzaklaşmaktadır.

M I 15'te *otın birle* (6-7), **BT V 20**'de *alkatmış altun uguşın birle* (7), **BT V 27**'de *ögrünçün ançun k(e)ntü atlıgın yüzlügin birle* (2-3), **M III 8,1** *ekii yig(i)rmi edgü ödin birle* (26), *ödi'in birle* (16-17), *ekii yig(i)rmi t(e)ngri kırkının birle ilenmek erksinmek* (31).

Uygur Türkçesi'nde birle edatı, yukarıdaki örneklerin dışında iyelik ekli isimlerin yükleme hâlini yönetmiştir. Bu metinler arasında klasik öncesi Maniheizt ve Budist Uygur metinlerinin de yer alması, değişimin erken dönemde gerçekleştiğini göstermektedir.

MaitrSengim'de *kadaşı-ı birle* (8v/5), *luu-lar xarı ı tünle küntüz altı ödün luular kuvragı birle k(e)ntü ordusınta inip* (139/33), *amarı kunçuy-lar tonları etükleri birle örtenür-ler* (173/8) **Kuanşi**'de *edgü kalınçı öngreki kişi edgü kalınçı birle tüz titir* (92) **KP**'de *k(a)ltı anta tegdükte inisi birle kavıştı* (LII/6), **MaitrHami 11**'de *bramavati katunnu(n)g soltın yingakınta tEngri katunları birle şazi katun turur* (9a-28), **AYLening**'de *kamag tngri-ler kuvrag-ı birle* (III/2a-8), *alku ulug tirin kuvrag-ı birle* (III/2a-8), **BT XIII 20**'de *arış arıg aşdab yükünç-i birle arıg uz bitidip* (20/65), *pundarik çeçekdeg yin wang taysi altun urug-ları birle* (20/70) **Fo Ding**'de *anılayu ok anası oğlu birle* (100), **YüanSadDhar**'da *keng ögüzteki kum-nung san-ı birle* (615), *kan-ları tirin-leri kuvrag-ları birle* (500), *bayagut kızı birle* (395), *tapıgçı-ları udugçı-ları birle* (342), **Üçİtig**'de *bilip öçmek-ning tegmek-i kkir-lig nom-l(a)r-ning tegmemek-i birle birgerü bir üdte turur üçün* (107a-14), **BuddhKlöster A**'da *borluk-ı yir-ler-i birle lab tutup* (19), **WarnkeUigKolop**'da *aka ini oğlan-ları birle ming tümen yaşayu yrlıkazun-lar* (32), **Xuan VII**'de *ınanç-ları tapıgçı-ları birle* (1200), **Heilkunde II 1**'de *[e]şgek südi bilen birgül* (2), **Heilkunde II 3**'te *bu otlar yalngus yalngus eçkü süti mır birle içürser* (134), **Ernte I**'de *ögen-lik-leri birle suv üçün* (39).

ara

Kök Türk yazıtlarında iyelik eklerini almamış isimlerin yalın hâlini yöneten ara edatı, sadece *eki/iki* sayı isminin yükleme hâlini yönetmiştir. Uygur Türkçesi'nde ise, ara

edatının cümle içindeki kullanımı, yukarıdaki diğer edatlardan farklıdır. Uygur metinlerinde diğer edatlar, zamirlerin yükleme hâlini yönetirken, ara edatı şahıs ve işaret zamirlerinin ilgi hâlini yönetmiştir: *olarning ara* (MaitrHami XXI 3v5; XXIII 12r6), *aning ara* (MaitrHami XX 1v3). Uygurcada ara edatının zamirlere diğer edatlardan farklı olarak yükleme hâli yerine ilgi hâliyle bağlanması, Karahanlı Türkçesi'nde çekim edatlarının zamirlere ilgi hâliyle bağlanmasına benzemektedir.

Uygurcada ara edatı, sadece M III 8,4'teki *kanyu kişi kim bu iki ygrmi ilenmekig k(e)ntü köngülin ara tikser tarısar-lar* (13) cümlesinde 3. şahıs iyelik ekli ismin yükleme hâlini yönetmiştir. Bu örneğin dışında ara edatı, *iki* isminin yükleme hâlini yönetmiştir. Ancak edatın bu kelimedeki kullanımını hem erken tarihli hem de geç tarihli metinlerde ayırdedici bir unsur olarak değerlendiremeyiz. Çünkü edat, geç tarihli metinlerde de iki kelimesinin yükleme hâlini yönetmiştir: BT I B'de *koş söğüt ikin arasın*ta (6); BT I C'de *koş söğüt ikin arasın*ta (9) vb.

Xuan VI'da ötrü edatı işaret zamirine +n yükleme hâliyle bağlanmıştır: *muntagin ötrü tütüş keriş bolup* (1584), *muntag-ın ötrü* (1739).

Sonuç olarak *birle*, *üçün*, *içre*, *teg*, *üze* ve *ara* çekim edatları, yazıtlarda ve bazı Uygur metinlerinde ismin yükleme hâliyle birlikte, Uygur metinlerinin büyük bir kısmında ise yükleme hâli yerine ismin yalın hâliyle kullanılmıştır. Edatların hangi yüzyıldan itibaren iyelik ekli isimlerden sonra yükleme hâli yerine yalın hâl ile kullanılmaya başladığını gösteren tarihi belli bir metin yoktur. Bununla birlikte 10. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen KP ile 1067 tarihli MaitrHami'de ve bu metinlerden daha eskicil dil özelliklerine sahip olan MaitrSengim'de edatların iyelik ekli isimlerin yalın hâlini yönetmesi, yükleme hâlinden yalın hâle değişimin en geç 9. yüzyılda başladığını düşündürmektedir. 8. yüzyılda yazılmış metinlerde (TT II A), edatlar isimlerin yükleme hâlini yönetmiştir. 10. yüzyılda (KP) ve 11. yüzyılda (MaitrHami) yazılmış metinlerde ise yükleme hâli yerine yalın hâlini yönetmiştir.

Dil özellikleri bakımından 10-11. yüzyıllardan daha erken tarihte yazıldığı anlaşılan MaitrSengim'de edatlar, isimlere genel olarak yalın hâli ile bağlanmıştır. Ancak Uygur

Türkçesi'nde yalın isimlere bulunma-çıkma hâl ekiyle bağlanmış olan *körü* edatının, MaitrSengim'de *sizler yme et'özüngüzlerke edgülügin körü iş işleng* (51v/8) örneğinde görüldüğü gibi yükleme hâl ekiyle bağlanmış olması, Maitrisimit'in yazıldığı tarihte değişimin başladığı, ancak eskicil yapının tam olarak unutulmadığını göstermektedir. Dolayısıyla edatlar isimlere, 10. yüzyıldan önce, yaklaşık olarak 9. yüzyıldan itibaren yükleme hâli yerine yalın hâl ile bağlanmaya başlamıştır denilebilir.

8-9. yüzyıllar arasında +(s)In+edat yapısı Uygur metinlerinde yazıtların bir devamı olarak kullanılmış, 9. yüzyılın ikinci yarısından sonraki metinlerde ise +(s)I+edat yapısı egemen olmuştur. 9. yüzyıldan sonraki metinlerde yükleme hâli ekiyle birlikte kullanılan çekim edatlarının eskicil yapılarının devam ettiği örnekler bulunsa da bunlar münferittir. Meselâ AY'ta *bo kamag biş ajun tınlğ oğlan-ların birle* (III/24a-8); BT I B ve C metinlerinde geçen *koş söğüt ikin arasın*ta (6) ve Totenbuch'ta *anın teg* (22) örneklerinde yükleme hâli kullanılmaya devam etmiştir. Ancak bu metinlerin genelinde adı geçen çekim edatları isme yalın hâle bağlanmışlardır. Dolayısıyla geç dönemde yazıldıkları bazen düşülen tarihle bazen de dil özellikleri bakımından anlaşılan metinlerde zaman zaman eskicil yapının ortaya çıkması, dönem karakterini yansıtmamasından değil, arkaizmin sonucudur.

1.4.6. İşaret Zamirlerinin Yaklaşma Hâli

Eski Türkçe'de *bu* ve *ol* olmak üzere iki işaret zamiri vardır. İşaret zamirlerinin yalın hâli, hem Kök Türkçe'de hem de Uygur Türkçesi'nde *bu* ve *ol* iken, *bu* işaret zamirinin ünsüzü hâl eklerinden önce gelen pronominal /n/'nin tesiriyle, *mu(n)* şeklinde /m/ olmuştur. Buna karşılık *bu(n)* zamirinin dudak ünsüzü, Kök Türk yazıtları gibi Uygur yazıtlarında da hâlâ /b/'dir: bunda (Tar. B 2).

Uygur Türkçesi'nde işaret zamirlerinin hâl çekimi aşağıdaki gibidir (Erdal 2004: 199):

	<u>bu</u>	<u>ol</u>
<i>yalın hâl</i>	bu	ol
<i>ilgi hâli</i>	munu /bularnı	anı /olarnı

<i>yaklaşma</i>	mu ar/mu a	a ar/a a
<i>yükleme</i>	bunı/munı	anı/olarnı
<i>bulunma</i>	munta	anta/olarta
<i>çıkma</i>	muntın	antın
<i>vasıta</i>	munun	anın
<i>eşitlik</i>	munça	ança
<i>yön</i>	angaru
<i>benzerlik</i>	munılayu	anılayu

Eski Türkçe'nin gelişim sürecinde işaret zamirlerinin hâl çekimi, sadece yaklaşma hâlinde değişmiş, diğer hâllerde herhangi bir değişim olmamıştır. *ol* işaret zamirinin yaklaşma hâli, Kök Türk yazıtlarında *angar* şeklindedir:

angar körü biling (KT G 11; BK K 8), *angar adınçig bark yarat(t)urtum* (KT G 12; BK K 1) vb. Tonyukuk yazıtında ise, *ol* işaret zamirinin yaklaşma hâli *angar aytıp* (24), yön hâli ise *angaru sülemeser* (20) şeklinde geçmektedir.

Eski Türkçe'de *ol* işaret zamirinin yön hâli olan *angaru*, biri Kök Türkçe'de Tonyukuk yazıtında diğeri de Budist Uygur Türkçesi'nde TT X'da geçer. Her iki metinde de *ol* işaret zamirinin yaklaşma hâli *angar*, yön hâli ise *angaru* şeklindedir. İşaret zamirlerindeki +GAR ekinin yön hâl eki +GARU ile ilişkili olup olmadığı belli olmamakla birlikte, Tonyukuk yazıtında ve TT X'da hem *angar* hem de *angaru* şekillerinin varlığı, bu eklerin ayrı ekler olduğunu düşündürmektedir (Erdal 2004: 350.dpnt). Doerfer, Eski Türkçe'de sadece işaret zamirlerine gelen +GAR ekinin (*angar* < an-gar, *mungar* < mun-gar), +GARU yön hâl ekiyle ilişkili olabileceğini düşünmüştür. Ona göre +GARU eki <+GAR ve +rU eklerinin birleşmesinden oluşmuş olabilir (Doerfer 1993: 163). Ancak işaret zamirleri dışındaki kelimelere de gelen yön hâl eki, daima +GARU şeklindedir ve ekin son ünlüsünün kaybolduğu herhangi bir örnek mevcut değildir.

Kök Türkçe'de birçok defa geçen *ol* işaret zamirinin yaklaşma hâli *angar*, Uygur Türkçesi'nde bazı metinlerde yine *angar*, bazı metinlerde ise /r/ ünsüzünün düşmesiyle

anga şeklindedir. *angar* ve *mungar* kelimelerindeki /r/ ünsüzünün kaybolması, muhtemelen şahıs zamirlerinin yaklaşma hâli olan *manga* ve *anga* kelimelerine analogiden dolayı meydana gelmiştir (Doerfer 1993: 163; Erdal 2004: 2000). Hatta Karahanlı Türkçesi metinlerinden KB'de şahıs zamirlerinin yaklaşma hâli de kafiye oluşturmak maksadıyla *sangar* şeklinde yazılmıştır: *sangar/şeker* (789). Aynı eserde sen şahıs zamirinin yaklaşma hâli, *angar* kelimesine kafiye oluşturmak maksadıyla *sanga* yerine *sangar* şeklinde yazılmıştır: *angar/sangar* (3088).

Eski Türkçe'de işaret zamirlerinin yaklaşma hâlinde meydana gelen değişikliğe ilk defa Gabain işaret etmiştir (Gabain 1988: 190). Daha sonra Zieme, bu farklı yapıdaki şekilleri Maniheist Uygur metinlerinde tespit ederek örneklendirmiştir (Zieme 1969: 111). İşaret zamirlerinin yaklaşma hâlinin *angar* ve *anga* şekillerini Eski Türkçe metinlerin tasnifinde ilk kez kullanan ise Erdal'dır. Erdal, Eski Türkçe metinleri dört gruba ayırdığı çalışmasında, *angar* şeklini 1. ve 2. gruplara, *anga* şekline sahip metinleri ise 3 ve 4. gruplara yerleştirerek, /r/ ünsüzünün olmadığı *anga* ve *munga* kelimelerinin geçtiği metinlerin daha geç tarihli olduğunu ifade etmiştir (Erdal 1979a: 156-157). Son olarak Doerfer, *anga* ve *munga* şekillerini 13. ve 14. yüzyıllarda yazılmış Uygur metinlerinde görülen düzenli yapı olarak tanımlamıştır (Doerfer 1993: 162-163).

DLT'te *bu* ve *ol* işaret zamirinin yaklaşma hâli, *mungar* ve *angar*'dır. KB'de ise, *angar/mungar* şekli çok yaygındır ancak *manga* kelimesine kafiye oluşturmak maksadıyla olsa gerek *anga* şekli de geçmektedir. İşaret zamirlerinin yaklaşma hâli, Harezmi-Kıpçak metinlerinde ve Codex Comanicus'ta da *angar* ve *mungar* şeklindedir. – GAR eki, bugünkü çağdaş Türk lehçeleri içinde sadece Yakut Türkçesi'nde iyelik ekli isimlerden sonra yaşamaktadır.

Türk dilinde işaret zamirlerinin yaklaşma hâli olan *angar* ve *mungar*, /r/ ünsüzünün düştüğü *anga* ve *munga* kelimelerinden daha eskicidir. Kelimelerin eskicil biçimlerdeki /r/ ünsüzü geç dönem metinlerinde düşmüştür. Türk dilinin genelinde olduğu gibi Uygur Türkçesi'nde de /r/ ünsüzü, metatez, ünlü türemesi, *birle>bile*, *-sAr>-sA* eklerinde ünsüz düşmesi gibi birçok ses olayına sebep olmuştur. Dolayısıyla Uygur Türkçesi'nde *anga* ve *munga* şekilleri farklı eklerle yapılmış değil, aksine *angar*

ve mungar kelimelerindeki /r/ ünsüzünün düşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı Uygur Türkçesi'nde angar ve mungar şekillerinin geçtiği metinler daha erken tarihli, buna karşılık anga ve munga şekillerinin geçtiği metinler ise daha geç tarihlidir.

Uygur Türkçesi'nde işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, Maniheist çevrede yazılmış metinlerin genelinde angar ve mungar şeklindedir (Zieme 1969:111). Bu sebeple Maniheist metinler, Uygur edebiyatının erken ya da klasik öncesi döneme ait metinleridir:

Windgott'ta *angar ogşayır* (50), **ManWettPrinzen**'de *angar birgey m(e)n* (26, 71), **M I 14**'te *angar* (15), **M I 33**'te *angar* (16), **M III 6**'da *angar* (6) ve **M I 23**'te *mungar* (8) örneklerinde işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, +GAR eki ile yapılmıştır.

Yukarıdaki iki metnin yazılış tarihi bellidir. Bu metinlerden **M I 23** 759-780 yılları arasında **M III 6** ise 795-796 yıllarında yazılmıştır. O hâlde Uygur Türkçesi'nin en erken tarihli metinleri Maniheist çevrede yazılmış olanlardır. 8. yüzyılda yazılmış olan **M I 23** ve **M III 6**'da işaret zamirlerinin yaklaşma hâlinin angar ve mungar olması, Kök Türkçe'deki şekillerin Uygur Türkçesi'nde de devam ettiğini göstermektedir.

Ancak **Pothi**, **TT III** gibi geç tarihli Maniheist metinlerde angar ya da mungar yerine anga şekli geçmektedir. **Pothi**'de *anga yörünteg kılta* (29) ve **TT III**'te *anga* (122) örnekleri bu metinlerin erken tarihli olmadıklarına işaret etmektedir. Bundan dolayı işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, Maniheist Uygur metinlerinin tamamında aynı değildir ve **Pothi**, **TT III** gibi Maniheist metinlerin yazıldığı yüzyıllarda zamirler yeni şekle dönüşmüştür.

Uygur Türkçesi'nde Budist çevrede yazılmış metinlerde işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, angar/mungar ile anga/munga arasında değişkenlik göstermektedir. Başka bir ifadeyle Budist Uygur metinleri, işaret zamirlerinin hem eski hem de yeni şekillerini bir arada bulundurmaktadır. Ancak birçok Uygur metninde anga/munga şekli daha yaygındır (Gabain 1988: 190).

Bazı Budist metinlerde sadece angar/mungar şekilleri bulunmaktadır. Klasik öncesine ait Budist metinlerden *Maitrisimit*'in *Sengim* nüshası ile *Sekiz Yükme Sutra*'nın *Londra* nüshasında işaret zamirlerinin yaklaşma hâli geçmemektedir. Ancak her iki metinde de angar ya da mungar şekillerinin bulunduğu muhakkaktır. Geç tarihli olmayan Budist metinlerden biri olan **Kuanşi**'de *angar utru kuanşi im pular atın ursar* (31-32) örneğinde işaret zamirinin yaklaşma hâli eskicildir.

Hem tarihî veriler hem de dil özellikleri bakımından klasik öncesi dönemde değerlendirebileceğimiz metinlerden olan KP'de ol işaret zamirinin yaklaşma hâli, metnin son fragmanlarında *anga* (LXXIV 6) şeklinde geçmektedir. KP'nin son 5 levhasının dil özellikleri, metnin genel yapısını yansıtmadığı ve birçok ağız unsurunu barındırdığı için, metindeki yeni şekil, eserin yazıldığı yüzyılı yansıtmaz ve kopya eden kişinin ağız özelliğinden başka birşey değildir (Doerfer 1993: 163). Metnin ilk 75 levhasında işaret zamirlerinin yaklaşma hâli geçmemektedir ancak KP'den daha sonra, 1067 yılında yazıldığı bilinen **MaitrHami** 4'te *angar yakın barmasar* (2a/30) cümlesindeki eskicil şekilden dolayı, KP'de de var olması gerektiğini düşündürmektedir. Ancak **MaitrHami** 11'de *xormuzta tngri anga birmiş* (9a-11) örneğinde ol işaret zamirinin yaklaşma hâli *anga* olmuştur.

U III 1'de *yir suv angar t[...]* (6-10), *angar yakın kelürdi* (21-5); U III 7'de *birök angar sizler k(e)rgek boltunguz lar erser* (69-24); **Heilkunde II** 3'te *angar tripal eçkü süti içür* (148); **TT X**'da *anın irig yavgan kiterip angar ayag kılğul* (279), *t(e)ngri burxan angar ançaky-a yme korkmatın* (351), *angar yme tirig öz* (504); **Töpfer**'de *angar yüküngeli bardı[m]* (50) ve **Trimşi**'de *mungar tegdükde ötrü bodistv-lar* (104) örneklerinde ol işaret zamirinin yaklaşma hâli, angar'dır. Ayrıca **TT X**'da ol işaret zamirinin +GARU ekli yön hâli de geçmektedir: *bu xu-a angaru iltip mamika kız-ka birgil* (463).

Bazı Budist metinlerde ise işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, her iki şekle de sahiptir. KP ve **MaitrHami** ile hemen hemen aynı dil özelliklerine sahip olan U III 6'da *ötrü anga inçe tip tidi* (53-7) cümlesinde *anga*; *angar muntag kılzar* (56-8), *angar linxu-a çeçeklerimin* (59-5) cümlelerinde ise angar şekilleri bulunmaktadır.

Uygur Türkçesi'nde işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, 13. yüzyıldan sonra yazılmış metinlerde tamamıyla değişmiştir. 11. yüzyılda yazılmış olan MaitrHami'de her iki şeklin de kullanılması, bu yüzyılda değişimin başladığına fakat henüz tamamlanmadığına işaret etmektedir. Angar/mungar şekilleri, 11. yüzyıldan sonra 12. yüzyılda yazılmış metinlerde de kullanılmıştır. Ancak 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerde anga/munga şekli vardır.

Uygur edebiyatının en geç tarihli metinlerinden olan *İnsadi Sutra*'da ol işaret zamirinin yaklaşma hâli, iki yerde de angar şeklindedir: (*a*)ngar (186), *angar* (956). *İnsadi*'nin elimizdeki nüshası, 17. yüzyıl gibi geç bir tarihte kopya edilmiştir (Tezcan 1974: 8-9). Dolayısıyla eserin dil özellikleri geç tarihli metinlerle aynıdır. Xuan'ın elimizdeki nüshası, dil özellikleri bakımından değerlendirildiğinde eserin 13. yüzyılda ya da daha sonra yazıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Xuan VII'de iki defa angar geçmektedir: angar yitmez (864), (1333). Bu kadar geç tarihli eserlerde angar şeklinin geçmesi, ya benzeşme yoluyla ya da daha eski bir nüshanın aslına uygun hareket etmekle ortaya çıkmış olmalıdır (Doerfer 1993: 162).

1687 yılında istinsah edilen Altun Yaruk'un Leningrad nüshasında işaret zamirlerinin yaklaşma hâli genel olarak anga/munga'dır: *anga* (21 3; 384 7; 387 6; 388 2; 392 21; 442 9; 482 14; 525 13; 624 6; 657 4). Ancak yine eserin R. Finch tarafından yayımlanan Leningrad fragmanlarında anga şekli yanında angar şekline de rastlanmaktadır: *AYFinch*'de *anga yaşın kelip* (525-13), *angar* (527 5; 585 14). Geç tarihli bu nüshada eskicil yapının bulunması, eserin angar/mungar şekillerinin kullanıldığı yüzyılda yazılmış asıl nüshadan kopya edilirken, bu nüshanın tesirinde kalmasındandır.

13-14. yüzyıllarda daha önceki yüzyıllara ait asıl nüshadan kopya edilen yukarıdaki geç tarihli metinlerde görülen angar/mungar şekilleri bir tarafa bırakılırsa, işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, 13-14. yüzyıllarda tercüme edilen metinlerin tamamında anga/munga şeklindedir. 1350 yılında yazılan *Totenbuch*'da *anga azlañur* (117), *anga* (722) ve *munga* (171) örneklerinde /r/ ünsüzü artık yoktur. Yine Yüan döneminde (1252-1360) tercüme edilen *YüanHsin*'de *anga baş bolur mu erki* (61) örneğinde de ol

işaret zamirinin yaklaşma hâli anga'dır. Dolayısıyla bu metinler yanında aşağıdaki metinlerde de işaret zamirlerinin yaklaşma hâli yeni şekle sahip olduğu için, bu metinlerin yazılış tarihleri 13-14. yüzyıllara aittir:

BT I A'da *munga* (24); **Bodhicarya**'da *anga* (28); **AbhidharmaŞastra**'da *kayuni anga bolur yig adruk tayak töz* (7); **Üçİtig**'de *anga* (119b-6); **ZiemeProbleme**'de *muŋga yivedi biş şlok sözledi* (24); **Heilk I**'de *munga çurni kılıp* (87), *anga kaçay sımık-ın ança munça sokup* (148); **TT VII 17**'de *munga*; **TT VII 25**'te *munga*; **TT VII 29**'da *munga*; **TT VIII A**'da *anga*; **Usp 59**'da *anga*; **ETŞ 9**'da *anga* (96); **ETŞ 12**'de *anga* (23), *munga* (24); **ETŞ 16**'da *anga* (27); **ETŞ 20**'de *anga*; **BT XIII 21**'de *anga mungadıncıg yme kim kılğay* (21/22); **BT XIII 6**'da *anga* (1); **BT XIII 28**'de *anga*; **BT XIII 49**'da *anga*; **BT VIII A**'da *anga* (91, 442).

Sonuç olarak Uygur Türkçesi'nde işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, erken tarihli metinlerde agar ve mungar şeklindedir. Erken tarihli bu metinlerin çoğunu Maniheist metinler oluşturur. 759-780 yılları arasında yazılan **M I 23**'te mungar, 795-796 yıllarında yazılan **M III 6**'da ise angar kelimelerinin geçmesinden dolayı ilk Uygur metinleri, işaret zamirlerinin yaklaşma hâli bakımından Kök Türk ve Uygur yazıtlarından farksızdır.

Yine Uygur Türkçesi'nde işaret zamirlerinin yaklaşma hâlinin anga ve munga olduğu metinler, çoğunlukla 13-14. yüzyıllara aittir. 1350 yılında yazılan **Totenbuch** ile 1252-1360 yılları arasında yazılan **YüanHsin**'de geçen anga ve munga şekilleri, bu yüzyıllarda değişimin tamamlandığını göstermektedir. Bundan dolayı bu yeni şekillere sahip olan metinler, 13. ve 14. yüzyıllarda yazılmışlardır. Ancak daha önceki yüzyıllarda yazılmış olan bazı metinlerde de anga şekline rastlanmaktadır. Mesela **MaitrHami 11** ve **U III 6**'da hem angar hem de anga vardır. Bu sebeple işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, 13-14. yüzyıllardan önce değişmeye başlamış ancak bu değişim 13-14. yüzyıllarda tamamlanmıştır.

1.4.7. Şimdiki Zaman Sıfat-Fiil Ekleri (-gII ~ -gmA)

Eski Türkçe’de -(X)gmA ve -(X)gII ekleri şimdiki zaman sıfat-fiil eklerindedir. Fiilin öznesine işaret eden her iki sıfat-fiil ekinin de -dAçI, -(X)r, -gAn sıfat-fiil ekleri gibi ayrıca zaman çekimi yoktur (Erdal 2004: 282).

Kök Türkçe’de -(X)gmA eki oldukça yaygındır. Ancak -(X)gII eki, sadece Tonyukuk yazıtında *erkli* (<er-kli) kelimesinde geçmektedir: *yuyka erkli tupulgalı uçuz ermiş yinçe erkli-g üzgeli uçuz* (T 13). Kök Türkçe’de bu kelimenin dışında -(X)gII eki görülmez. Buna karşılık -(X)gmA eki oldukça yaygındır: *kangım kaganıg ögüm katonug körürügme tengri* (BK D 20), *il birigme tengri* (KT D 25), ... *bediz yaratıgma ... Çang sengün kelti* (KT K 13).

Kök Türkçe’de tanıklanamayan -(X)gII eki, Maniheist Uygur metinlerinin belirgin özellikleri arasındadır (Zieme 1969: 178). Ek, Yenisey ve Uygur yazıtları (Erdal 2004: 285), Harezmi Kıpçak Türkçesi (Eckmann 1996: 22) ve Karahanlı Türkçesi’nde (Hacıeminoğlu 1996: 166) de kullanılmıştır. Kâşgarlı Mahmut, bazı sıfat-fiil eklerinden bahsederken, -g(X)II eki hakkında da bilgi verir (DLT 582-3). Kâşgarlı’ya göre -(X)gII eki, “*birisinin yapmak için niyetlendiği hareketin henüz tamamlanmadığını*” ifade etmek için kullanılır: *ol et tograglı ol “o et doğramaya niyet etti ancak henüz bitirmedi”* (Dankoff 1984: II,311).

Türk dilinin diğer tarihî dönemlerinde -(X)gII eki yaygınken, Uygur Türkçesi’nde her iki ek de kullanılmıştır. Maniheist metinlerde -(X)gII eki, diğer eke nazaran daha çok tercih edilmiştir. Maniheist metinlerde -(X)gII eki 73 kez, -(X)gmA eki ise 26 kez geçmektedir (Zieme 1969: 178). Buna göre Maniheist Uygur metinleri, bir taraftan Kök Türkçe’deki -(X)gmA ekini kullanmaya devam ederken, diğer taraftan Kök Türkçe’de bulunmayan -(X)gII ekini kullanmaya başlamıştır. Hatta Uygurlara ait Kök Türk harfleriyle yazılmış *İrk Bitig*’de iki ek aynı cümle içinde kullanılmıştır: *udıgmag*

odguru yatıglıg turguru yorıyur men “uyuyanları uyandırıp yatanları kaldırıp yürürüm”
(IB 20).

Maniheist Uygur metinlerinde her iki ek de kullanılmasına karşın, Budist metinlerde daha çok $-(X)gmA$ eki kullanılmıştır. Budist metinlerde $-(X)gII$ eki, ti- (tigli), ö- (ögli) gibi birkaç fiilde *leksikalize* olmuştur. Maniheist metinlerde $-(X)gII$ ekinin daha yoğun olmasına karşın Budist metinlerde $-(X)gmA$ ekinin baskın olmasını, Maniheist ve Budist metinler arasındaki ağız farklılığı ile açıklayanlar olmuştur. Pritsak (1963) ve Zieme (1969) Maniheist metinlerde $-(X)gII$, Budist metinlerde ise $-(X)gmA$ ekinin sık olmasının ağız özelliği olabileceğini ifade etmişlerdir.

Eklerin farklı kültür çevrelerine ait metinlerde birbirinin yerini almış olması ağız özelliğiyle açıklanabileceği gibi, Maniheist metinlerde daha az kullanılan $-(X)gmA$ ekinin sonraki yüzyıllarda daha baskın hâle gelmesi ve $-(X)gII$ ekini unutturmuş olması da ihtimal dahilindedir. Nitekim Manihesit metinlerde aynı metinde her iki ekin de kullanılması, eklerin ağız unsuru olamayacağını düşündürmektedir. Hatta Irk Bitig’de *udıgmaq odguru yatıglıg turguru yorıyur men “uyuyanları uyandırıp yatanları kaldırıp yürürüm”* (IB 20) örneğinde aynı cümle içinde, aynı işlev ve anlamda hem $-(X)gII$ hem de $-(X)gmA$ eklerinin yer alması, eklerin farklı ağızları yansıtmadığını göstermektedir. Uygur Türkçesi’nde yazıtlardaki $-(X)gmA$ ekinin yanında $-(X)gII$ eki de kullanılmaya başlanmış, zamanla $-(X)gmA$ eki hakim olmuştur.

Dil özellikleri eskicil olan ve bu sebeple klasik öncesi ya da erken dönem metinleri olarak değerlendirilen birçok Maniheist metninde $-(X)gII$ eki daha sık kullanılmış, erken tarihli olmayan ve çoğunluğu Budist çevreye ait olan metinlerde ise $-(X)gII$ eki sadece kalıplaşmış ifadelerde yer almış ve bu ek yerini $-(X)gmA$ ekine bırakmıştır. Buna göre, diğer dil özellikleri bakımından erken tarihli olan metinlerde $-(X)gII$ eki, dil özellikleri bu metinlere göre daha gelişmiş ya da değişmiş metinlerde ise $-(X)gmA$ eki daha yoğundur. Uygur metinlerinin tasnifinde kullanılan bu özellik, tıpkı $-(X)pAn(In)$ eki gibi ağız yansıması olarak değerlendirilse de, metinlerin tarihini tespit etmek için kullanılabilir ölçütlerden biridir.

Yazılış tarihleri Kök Türk yazıtlarına en yakın olan Uygur metinleri, Maniheist çevrede yazılmışlardır ve bu metinlerde sadece $-(X)gli$ eki kullanılmıştır. 763 yılında yazıldığı bilinen TT II A'da $-(X)gmA$ eki yoktur buna karşılık bir örnekte $-(X)gli$ eki kullanılmıştır: *k(e)ntü dındarlar erigli kuvraggaru k(e)lti* (34)¹⁰⁹. Yine 795/796 yıllarında yazılmış olan M III 6'da $-(X)gli$ eki kullanılmıştır ve diğer sıfat-fiil ekine rastlanmaz: *kin kalaglı* (1), *buşı birigli üzütin tilegli kişilerig k(e)ntününg edgü öglisinge edgü ögli tip atadı* (3), *yme antag bar edgü ögli ol antag bar nomug taplaglı kişiler* (11). Yazılış tarihleri yine 8. yüzyıla tarihlendirilen M I 10 ve M I 20'de (Bazin 1991) şimdiki zaman sıfat-fiil eki $-(X)gli$ 'dir: M I 10'da *yaltraglı* (9), M I 25'te *y(a)tr(i)gli yaşın t(e)ngriçe* (33), M I 26'da *kongülüğ açığıl yme kogüzüg y(a)rutuglı... tirig öz birigli... bilge bilig* (12).

Yazılış tarihleri belli olmayan ancak dil özellikleri bakımından yukarıdaki tarihi belli olan metinler ile aynı özellikleri paylaşan metinlerde de sadece $-(X)gli$ eki kullanılmıştır: M III 8-II'de *bu et'özden ertigli biş tngri küçin artatmasar* (2), M III 20'de *s[üzü]glii suvda* (5), Windgot'ta *kamşat(i)gli [be]düklentürüglii yultırar* (17), *evin barkın açinglıh [kü]t(i)glii kişii* (32).

Birçok Maniheist Uygur metninde $-(X)gli$ eki çok sık geçmektedir. Bu metinler, birçok dil özelliği bakımından klasik öncesi döneme ya da erken döneme yerleştirilmektedir. Bu Maniheist metinler, dil özelliklerine göre geç tarihli olamaz. Yine 8. yüzyılın 2. yarısında yazılmış olan TT II A ve M III 6 metinleri gibi bu Maniheist metinlerde de $-(X)gli$ eki kullanılmıştır. Dolayısıyla aşağıdaki metinler, tercih edilen şimdiki zaman sıfat-fiil ekine göre yukarıdaki metinlerle aynı özelliği göstermektedir:

M II 1'de *küdüglii ert(i)ng(i)zler* (27), M III 2'de *birigli y(a)ruk küçi* (3), M III 4'te *bu bir udguruglı dinkutı tngri* (8), M III 7'de *ölügüğ tırgürügli ay t(e)ngri* (20), M III 32'de *bulgaglı emgetigli yavlak üg'ür* (2), *könür'ügli isig yıl* (6), M III 9'da *üzütüm(i)n arılaglı begim* (I,17) "ruhuma aracılık eden....", *tirig özümke ögrünçü körtgürügli tngrim* (I,18), *mening kongülüm(i)n y(a)rutuglı kangım* (I,20), *edgü ögli-*

¹⁰⁹ 8. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olan Tonyukuk yazıtında geçen *erkli* (< er-gli) kelimesi, Uygur Türkçesi'nde aynı yüzyılda yazılmış olan TT II A'da *erigli* şeklindedir.

lering örgetdrügli siz (II,19), amraglaring amragın s(e)vintrügli siz (II,21), egsüksüz ukuglı bilge bilig siz siz (II,6) M III 15'te kuşça etiglii (9), uvutsuz biligde arıglı (6).

Maniheist metinlerde -(X)gmA eki, -(X)gII eki kadar yaygın değildir. Ancak ek, Maniheist çevrede yazılmış metinlerde azımsanmayacak sayıda geçmektedir. Bazı Manihisit metinler, her iki eke de sahipken bazılarında sadece -(X)gmA eki vardır. Aşağıdaki Maniheist metinlerde sadece -(X)gmA eki bulnur:

M II 4'te körügme kün t(e)ngri (5), körünügme ay t(e)ngri (6); M II 6'da dört ilig t(e)ngri-lerde tanıgmalar (6), t(e)ngri nomın tuğagmalar (6), tünerig yeklerke tapunugmalar (7), tümenlig irinçü kılıgmalar (8); BT V 13'te igidigme kop tükel buşı (1), bizni ögrinçün tutugma edgü (10); M II 7'de üç yeg savın sımaglı azmış munmuş t(e)rs azag nomlaglar (3), M III 18'de ... tuyunuglı ... (5),

Bazı Maniheist Uygur metinleri ise her iki eke de sahiptir:

M III 1'de amraglı t(e)ngriim (11), okıglı ündeglii t(e)ngrii (29), tileyü birigmeler (4); HamTouHou 5'te inanç k(e)lürügli (21), y(a)ruk ışugma burkan-lar (15), ög birigme, edgü ögli edgü sakınglı edgüsin küseqli bir kün (62); LeCoqChuast'ta mengigü tengrilerig [yara]tıglı ol (19), yme biş tengri-i yarukın kuvratıglı-ı feriştelere (224), olurugma tengriler (3), uçugma tınlıgka (82), yime yekke tengri-i tipen yükünç yükünügme (130); M III 9,II'de egsüksüz ukuglı bilge bilig siz siz (6), sizing kutunguzgaru yrılıkagma yrılıkayu biring (8).

Klasik öncesine ait metinlerde -(X)gII eki, -(X)gmA ekine göre daha çok tercih edilmiştir. Klasik öncesine ait bu metinlerin çoğu Maniheisttir ve dil özellikleri oldukça eskicildir. Bu Maniheist metinler gibi klasik öncesi döneme ait oldukları anlaşılan kimi Budist metinlerde de -(X)gII ve -(X)gmA ekleri bulunur. TT VI (Sekiz)'da başı kün erkligin yoriglı ay erkligin yoriglı yıl erkligin yoriglı üzüt erkligin yoriglı (89-91), kavısıglı az erür (314), barıglı ölügli öküş (315), darni tigme erdemke tükellig ertiler (352), ay yaltrik tigme burkan belgürer (405); MaitrSengim'de sansız bu tınlg-lar kin keligme maytrilig yangı kün üze kurtulmak yol-ka teg(g)(e)li ertingü küsüş turgurmuş

erür-ler (134,6 10), *kin keligme burxan-lar* (50v 14), *tana muna yorıglı-lar bar* (165v 23). SPZieme'de *inçip yme ol ödün alpın erdemın buşı biriglı [atlg bodistv] ornunta turdı* (1623), *nom tutuglı moçkıg* (1628)

Yazılış tarihleri erken olmayan ve çoğunluğu Budist çevreye ait olan Uygur metinlerinde -(X)gmA eki daha yaygındır. Çoğunlukla Maniheist kaynaklarda ve iki örnekte Yenisey yazıtlarında kullanılan -(X)gII sıfat-fiil eki, Budist kaynaklarda çok fazla değildir (Erdal 2004: 285). Maniheist metinlerdeki ek, Budist metinlerde ti- ve ö-fiillerinin dışında çok az örnekte görülmektedir. *Ögü* kelimesindeki -(X)gII eki, bütün Budist metinlerde asıl işlevini kaybederek *leksikalize* olmuştur. Röhrborn (UW:353-355), *edgü ögü* kelime öbeğini leksikalizasyonlu ifade olarak ele alır. Ona göre Uygurca'daki *edgü ögü* ifadesinin karşılığı, Soğdca aynı anlama gelen terimin karşılığıdır. Erdal (2004) da *edgü ögü*, *ayıg ögü* ifadelerindeki -(X)gII ekinin leksikalizasyona uğradığını ifade eder. Bazı metinlerde *ögü* kelimesinin çekim ekleriyle genişlemesi, ekin asıl fonksiyonunun unutulduğunu ve kalıplaştığını göstermektedir: **MaitrHami**'de *alku tınlıg-larınıg edgü öglisi* (4 8a/12) ve *edgü öglilerim boltılar* (10 2a-3) örneklerinde *ögü* kelimesi, iyelik ekleriyle genişleyerek eki leksikalize etmiştir. -(X)gmA ekinin yaygın olduğu geç tarihli metinlerde bile ö- fiilinin sıfat-fiili hâlâ -(X)gII'dır. Mesela 1350 yılında yazılan ve Uygur edebiyatının en geç metinlerinden olan **Totenbuch**'ta *edgü ögü kişi birle* (72) örneğinde -(X)gmA eki kullanılmamıştır.

Budist Uygur metinlerinde ti- fiilinin sıfat-fiili bazen -(X)gII bazen de -(X)gmA'dır. Budist metinler, ti- fiilinin sıfat-fiil şeklinde istikrarlı değildir. Geç tarihli olduklarında şüphe bulunmayan **TekinHsin** (65, 102) ve **Totenbuch** (293) gibi metinlerde ti- fiilinin sıfat-fiil şekli *tigü* iken, daha erken döneme ait olan **MaitrHami**'de *tigme*'dir: *töpü tigme törü negü erki* (4, 12b23). Yine **BT I D**'de de ti fiili için -(X)gII eki kullanılmıştır: *otuz iki lakşan tigme irü b(e)lgü-ler* (174).

Xuan, **BT III** ve **YüanSadDharm** metinlerinde ise ti- fiilinin sıfat-fiili için her iki ek de kullanılmıştır: **Xuan**'da *minküg-çi tigü yuul-ka* (VII 386), *tarkardaçı tigü savıg urmayuk teg* (VII 889), *buşı tigü yörüg* (VII 1549) *Tsi-kogsi tigme kalmış eski vhar erdi* (VII 388); **BT III (İnsadi)**'de *tınlıg-ning kongülin-te yangılmak tigü nom* (501), *üsçünki*

tngri(ler)-ning (a)ldıñkı yalnguk-lar-ning kongül-lerintin aryamarg tıgme körmek yol-lug asıg-lig suvsuş-ug (97-98); YüanSadDharm'da altı pramit tıgli nomlar (635), alku nomlar-ning çinşu tıgme erdük teg (445).

Kök Türk yazıtlarında ve Maniheizt metinlerden TT II A'da –gII sıfat-fiil ekini alan er-fiili, diğer Uygur metinlerinde –(X)gmA ekini almıştır. Maniheizt metinlerden M III 15'te 'il 'içinte erigme [ta]rkan (5), Budist metinlerden ise **ZiemeVorr'da b(e)lgülüg orunta erigme tınlg-lar (47), MaitrHami'de bu altı kat tngri yirinte erigme t(e)ngriler (10 1a-12), yimişlikte tıtsida ırıgme yalnguklar (11 6a-7), AYLening'de ondın singar yirtinçü-lerte erigm-e alku ulug bodistv-lar burkan kutınga katıgılap (III/7a-20), ol kuvrag arasınıta erigm-e tngri-ler (III/33b-16) er-** fiilinin sıfat-fiili erigme'dir.

Buna göre klasik öncesi döneme ait olmayan ve çoğunluğunu Budist metinlerin oluşturduğu Uygur metinlerinde ö- fiili daima –(X)gII ekini almış buna karşılık, ti- ve er- fiilleri bazı metinlerde –(X)gII bazı metinlerde ise –(X)gmA eklerini almıştır. Budist Uygur edebiyatında yukarıdaki metinlerin dışında kalan metinlerde –(X)gII eki başka kelimelerde kullanılmamıştır. Buna karşılık –(X)gmA eki, başka kelimelerde görülmektedir. Röhrborn (UW: 429b) ve Erdal'a (2004: 283-284) göre Budist Uygur metinlerinde –(X)gmA eki genellikle *er-*, *kel-*, *ti-* ve *uç-* fiillerine gelmiştir. Ancak bu fiillerin dışında *imer-*, *közün-* *tuy-* ve *yori-* gibi başka kelimelerde de –(X)gmA eki görülmektedir.

MaitrHami'de kin keligme burxanlarn(ı)ng yme nom agılıkları bu ujakın bitilmiş bolur (11, 15a-30); Xuan'da imerigme bodunı karası yomka nom işin aşagalı boltı-lar (VI 1451), uçugma toz toprak-lar (VI 1687), kin keligme üdteki (VII 1528); AYLeng'de köşünügme bursang kuvrag-larka (III/5a-22), imerigm-e kamag tınlg oğlanı üçün (AYLeng III/14b-1); BT III'te kin keligme üd-teki toyın tıtsı-larım-ka (259); YüanSadDharm'da kin keligme öd (647), TT IV A'da uçugma bagrıñ yorigma tınlg-larıg ölürgüçi boltumuz erser (58), BT II'de kin keligme üdki maytri atlg tngri burxan kutınga (141).

BuddhBio, birçok dil özelliği bakımından erken tarihli olmadığı anlaşılrsa da *küzed-* fiilinde $-(X)gII$ ekini kullanılmıştır: *küzedigli ol kapıg-ça üngey m(e)n* (17). Bu metinde ayrıca klasik öncesi döneme ait metinlerde görülen $-(X)pAn(In)$ ekinin varlığı, metnin daha önceki yüzyıllara ait aslından kopya olduğunu düşündürmektedir.

Yine elimizdeki nüshaları geç tarihli olan AY'un Leningrad nüshası ile Xuan'da $-(X)gII$ ekinin *ti-* ve *ö-* fiilleri dışında zaman zaman başka kelimelerde kullanıldığı görülmektedir. Xuan'da *Enetkek-din keligli arkış* (VII 1913), AY Lening'de *köni tüz tuyuglı altı yuz sekiz oñ kolti kalp üdün bu yirtinçü-çe turu yrılıkap* (III 30a-14), *tınlg-sız yaşag-lı-sız* (III 10a-16). Her iki eserin de Çince'den 10. yüzyılda Şingo Şeli Tutung tarafından çevrildiği bilinmektedir. Ancak elimizdeki metinlerin dil özellikleri, daha sonraki yüzyıllara işaret etmektedir. Bu metinlerde diğer arkaik özellikler yanında, zamanının metinlerinin aksine $-(X)gII$ ekini kullanmış olmaları, kopya olduklarına işaret etmektedir.

Sonuç olarak Uygur Türkçesi'nde $-(X)gII$ ve $-(X)gmA$ ekleri hakkında şunları ifade etmek mümkündür:

Uygur Türkçesi'nde bir kısım metinde $-(X)gII$, bir kısım metinde ise $-(X)gmA$ eki yaygındır. Genel olarak $-(X)gII$ eki daha çok Maniheist metinlerde, $-(X)gmA$ eki ise Budist metinlerde yaygındır. Yazılış tarihleri 8. yüzyıl olan TT II A, M III 6, M I 10 ve M I 20 metinlerinde sadece $-(X)gII$ eki kullanılmıştır. Klasik öncesi döneme ait diğer Maniheist metinlerde de $-(X)gII$ eki çok yaygındır ancak bu metinlerin bazılarında $-(X)gmA$ eki de kullanılmıştır.

$-(X)gII$ eki, erken ya da klasik öncesi Budist Uygur metinlerinde de kullanılmıştır. Mesela Maitrisimit'in Sengim ve Hami nüshalarının dilini inceleyen Laut, bu eserin her iki sıfat-fiil ekine göre durumunu ele almış ve erken tarihli olan Sengim nüshasında gII ekinin, 11. yüzyılda kopya edilen Hami nüshasının ise gmA ekini kullandığını tespit etmiştir (Laut 1986: 77-78). Yine erken dönem Budist metinlerden Sekiz'in Londra nüshasında da $-(X)gII$ eki yaygın şekilde kullanılmıştır. O halde en azından 11. yüzyıldan önce yazılmış metinlerde $-(X)gII$ eki daha yaygındır.

Uygur Türkçesi'nde yazılış tarihleri 13-14. yüzyıllara ait olan metinlerde -(X)gII eki, sadece ö- (ögli) ve ti- (tigli) kelimelerinde görülmektedir. Bu yüzyıllara ait metinlerde -(X)gmA eki de fazla kullanılmamıştır. O hâlde -(X)gII ekine sahip olan ve çoğunluğunu Maniheist metinlerin oluşturduğu Uygur metinleri erken tarihlidir. Erken tarihli olan Budist metinlerde de -(X)gII ekinin kullanılması, ekin Maniheist metinlerin bir özelliği olmadığını göstermektedir. Uygur Türkçesi'nde -(X)gII eki muhtemelen 10. yüzyıldan sonra yazılmış metinlerde artık daha az tercih edilir olmuştur. Altun Yaruk ve Hsüan Tsang Biyografisi'nin geç nüshalarında -(X)gII ekinin ti- ve ö- fiillerinin dışında başka fiillerde de görülmesi, ekin bu metinlerin tercüme edildiği 10. yüzyılda kullanıldığına işaret etmektedir.

Buna göre aşağıdaki metinler, 10. yüzyıldan önce yazılmışlardır:

M II 1, M II 12, M III 15, M III 20, M I 10, M III 6, M I 25, M III 32, M III 6, M III 1, M III 2, M III 4, M III 7, M III 8, M III 9, M III 18, TT II A, Sekiz, Saddharmapundarika, MaitrSengim, Huastuanift.

1.4.8. Geçmiş Zaman Sıfat-Fiil Eklerinin Oumsuz Şekilleri

Eski Türkçe'de sıfat-fiil ekleri, Kök Türkçe ve Uygur Türkçesi'nde farklılaşan birkaç ek dışında aşağı yukarı aynıdır. Türk dilinin bu iki dil alanı arasında farklılaşan sıfat-fiil ekleri ancak birkaç ekle sınırlı kalmıştır. Eski Türkçe'de -(X)r, -mAz, -(X)gII, -(X)gmA, -gAn¹¹⁰, -dAçI, -sXk, -gUçI, -gUIUk, -mİş, -dUk ve -yUk ekleri fiillerden geçici isimler yapan sıfat-fiil ekleridir.

Bunlardan -dAçI eki, Kök Türkçe'de gelecek zaman eki olarak kullanılmışken, Uygur Türkçesi'nde ekin bu fonksiyonunu -gAy eki yüklenmiş, -dAçI eki ise sadece gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılmıştır. Yine -sXk eki, Kök Türkçe'de sıfat-fiil (T.

¹¹⁰ Bu ek, Uygur Türkçesi'nde çok az metinde sıfat-fiil işlevine sahiptir. Uygur Türkçesi'nde sıkça kullanılan sıfat-fiil eklerinden değildir. Erken tarihli birkaç metinde nadiren görülen ek, geç Uygur metinlerinde daha siktir. -gAn eki, Soğd alfabesiyle yazılmış erken tarihli bir metin olan Fedakâr'da ve HamTouHou'da geçmesine karşın, TT VII ve ETŞ'de yayımlanan geç tarihli metinler ile SUK'ta daha siktir.

Tekin 2000: 167-168) ve gelecek zaman eki (T. Tekin 2000: 186) vazifelerinde kullanılmışken, Uygur Türkçesi'nde sadece Maniheist Uygur metinlerinden **Huastuanift'**te, *wusanti olursuk törü* (175), *ançulasık kergek erti* (176-177), *sözlemesig ... söz* (198) örneklerinde sıfat fiil eki olarak kullanılmış, diğer Uygur metinlerinde terk edilmiştir. Bu ek, diğer Uygur metinlerinde ancak *kün tugsuk* (M III 9, 1), *kün batsık* (M III 9, 3) gibi yön bildiren kelimelerde kalıplaşmış olarak kalmıştır. Kök Türkçe'de gereklilik fonksiyonunda kullanılan *-sXk* ekinin yerini Uygur Türkçesi'nde *-gU* ve *-gUIUk* ekleri almıştır.

Şimdiki zaman sıfat-fiil eklerinden *-(X)gII* eki, Kök Türk yazıtlarında kullanılmamıştır. Kök Türk yazıtlarında bu ekin yerine, *-(X)gmA* eki kullanılmıştır. Uygur Türkçesi'nde ise, birçok Maniheist ve erken dönem metinlerinde *-(X)gII* eki daha sık iken, Budist metinlerde *-(X)gmA* eki yaygındır.

Kök Türk yazıtlarında *-yUk* sıfat-fiil eki geçmemektedir. Maniheist metinlerde de oldukça az örneği bulunan bu ek, **Pothi**, **TT III** gibi geç tarihli Maniheist metinlerde sıfat-fiil eki fonksiyonunda kullanılmıştır. Bununla birlikte *-yUk* eki, Budist Uygur metinlerinde sıfat-fiil işlevinin yanı sıra geçmiş zaman eki olarak da kullanılmıştır. Ek, Budist metinlerde geçmiş zaman fonksiyonuyla kullanıldığı zaman 3. şahısta genel olarak *ol* zamirini alır (Erdal 2004: 240).

Eski Türkçe'de sıfat-fiil ve zarf-fiil eklerinin olumsuz biçimleri, ilk defa ayrıntılı olarak Grønbech (1955) tarafından ele alınmıştır. Grønbech, Kök Türkçe'deki sıfat-fiil ve zarf-fiil eklerinin olumsuz denklüklerini şöyle kurmuştur:

-mIş = -mAdUk, *-dAçI = -mAçI*, *-(X)p = -mAyIn*, *-(X)r = -mAz*.

Grønbech tarafından ortaya konulan sıfat-fiil ve zarf-fiillerin olumsuz denklükleri, Eski Türkçe metinlerin tasnifinde ilk defa Erdal (1979: 156) tarafından kullanılmıştır. Erdal'a göre, Eski Türkçe'de geç dönem metinlerinde *-mIş* geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin olumsuzu *-mAdUk* yerine *-mAmIş*, *-dAçI* ekinin olumsuzu *-mAçI* yerine *-mAdAçI* ve

–(X)r ekinin olumsuzu da –mAz yerine –mAyUr olmuştur. Erdal, bu değişimi, 4 gruba ayırdığı Eski Türkçe metinlerde 3. gruptan itibaren başlatmıştır.

Doerfer (1993: 185-187) ise, ilk defa Erdal tarafından Eski Türkçe metinlerin tasnifinde sistemli olarak kullanılan sıfat-fiil eklerinin olumsuz denkliklerindeki değişimi, bazı itirazlarla tekrar ele alır. Ona göre, –(X)r geniş zaman sıfat-fiil ekinin olumsuzu, Eski Türkçe’de genellikle –mAz şeklindedir ve –mAyUr şekli, “geçici bir yenilik ve ağız unsuru”dur (1993: 186). Erdal’a göre –mAyUr olumsuz sıfat-fiil eki, **BT I D 196**’da *bolmayur* örneğiyle ortaya çıkmıştır. Doerfer, bu metindeki şeklin /k/ ve /r/ harflerinin karıştırılması sonucu, *bolmayuk* yerine yanlışlıkla yazılmış olabileceğini iddia eder. Yine Doerfer, Erdal’ın Uygur Türkçesi’nde ortaya çıkan –mAgU ekini yenilik olarak kabul etmesi ve geç dönem metinlerinin özellikleri arasında saymasına da itiraz ederek, bu ekin klasik öncesi metinlerden **Huastuanift**’teki *sakınmagu* örneğinden dolayı, geç tarihli metinlerin tespiti için kullanılamayacağını ifade eder.

Uygur metinlerini, –mİş ve –dAÇI sıfat-fiil eklerinin olumsuz biçimlerinde görülen değişikliklere göre tasnif etmek mümkündür. Uygur Türkçesi’nde diğer sıfat-fiil eklerinin olumsuz biçimlerinde fazla bir değişiklik olmamıştır. –(X)r sıfat-fiil ekinin olumsuzu, Uygur Türkçesi’nde genel olarak –mAz şeklindedir ve Doerfer’in (1993) ifade ettiği gibi –mAyUr eki, ancak birkaç metinde, belki de ağız özelliği olarak ortaya çıkmaktadır.

–mİş: –mAdUk ~ –mAmlş

Kök Türkçe’de –mİş olumlu geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin olumsuzu, daha önce ortaya konulduğu gibi, –mAdUk ekiyle yapılmıştır. Türk runik harfli metinlerde –mİş ekinin olumsuz şekli, –mAmlş değildir. Bunu *Köl Tigin* yazıtında geçen şu örnek ile daha iyi anlamak mümkündür:

... ança tip Tabgaç kaganka yağı bolmuş. Yağı bolup itinü yaratunu umaduk yana içikmiş (D 9-10) “Öylece söyleyip, Tabgaç Kağana düşman olmuş. Düşman olup hazırlanmamış yine tâbi olmuş”. Bu örnekte olumlu ifadeler olan *bolmuş* ve *içikmiş*

kelimelerinde geçen –mİş ekinin olumsuz paraleli, *yaratunu umaduk* kelime grubundaki –mAdUk ekidir. Yine Kök Türkçe’de *ol bilmedükügin için* (BK D 20), *közün körmedük kulgakın eşidmedük bodunum* (BK K 11) gibi örneklerde geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin olumsuz biçimi –mAdUk’tur.

Dolaylı geçmiş zaman ekleri –mİş ve –dUk ekleridir. Bu eklerden –mİş, tıpkı sıfat-fiil eklerinde olduğu gibi olumlu geçmiş zaman çekiminde kullanılmıştır. Uygur Türkçesinde dolaylı geçmiş zaman çekiminin olumsuzu için –dUk eki kullanılmıştır. Yani dolaylı geçmiş zaman çekiminde olumlu için –mİş, olumsuz için de –dUk eki vardır (Erdal 2004:239).

–mİş ekinin olumsuzu olan –mAdUk eki, Uygur yazıtlarında da geçmektedir. Ekin olumsuz şekli, Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde ise uzun süre değişmemiş, buna karşılık bazı geç tarihli Budist metinlerde yerini –mAmlş ekine bırakmıştır.

Maniheist Uygur metinlerinde –mİş ekinin olumsuzu daima –mAdUk şeklindedir. Bu çevrede yazılmış metinlerde ek değişikliğe uğramamıştır: **ChristManManus**’da *amru buşanu saknu olurmuş kangı xan ögi katun ... oğlinga neçe aytsar neng kiginç birmedük* (v11) (Erdal 2004: 239), **M III 1**’de *edgü kalınçlg tngriğ bilmedük için* (10) örneğinde –mAdUk eki geçmektedir. Yine Maniheist çevrede yazılmış metinlerden **Le Coq/Manich** ve **Le Coq 1909**’da da sadece –mAdUk vardır (Doerfer 1993: 187). Bu örnekler, Maniheist çevrede yazılmış metinlerde –mİş ekinin olumsuzunun hâlâ –mAdUk olduğunu ve değişmediğini göstermektedir.

Geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin olumsuzu –mAdUk, birçok Budist Uygur metninde de bulunmaktadır. Klasik öncesi Budist metinlerden **MaitrSengim** ve **Sekiz**’de –mİş ekinin olumsuzu, daha önceki yüzyıllara ait metinlerde olduğu gibi –mAdUk ekidir. **MaitrSengim**’de *bu muntag türlüg öngre kisre işidmedük tngri tngrişi burxan-ning edgü atın küsin işidip* (13/22), *evrilmedük nomlug tilgen* (15v/3), *yine sakınmaduk teg ulug emgek-ler yüz utru kelir erdi* (164/17), *öngre kisre körmedük balık uluş bodun bukun belgülüg bolmuş erür-ler* (165v/19-20), *telim üküş yazuklarına korkunçs(u)z aymançs(i)z erser-ler kşanti kılı içkermedük erser-ler* (65v/1); **Sekiz**’de *eşitmedüküg*

eşitmiş teg bolup bulmadukug bulmuş teg bolup (457) örneklerinde sadece –mAdUk eki kullanılmıştır.

Yine klasik öncesi ya da erken döneme yerleştirebileceğimiz **Daşakarma II**'de '*ertmiş .. kelmedük .. közünür [üde]* (12) örneğinde aynı cümle içinde ert- fiilinin olumlu sıfat-fiil eki –mİş iken, kel- fiilinin olumsuz karşılığı –mAdUk ekiyle yapılmıştır. **MaitrHami**'de –mİş sıfat-fiil ekinin olumsuzunu genel olarak –mAdUk'tur. **MaitrHami 4**'te *evrilmedük nomlug tilgen baranas kent uluşta* (1a/29), *engitmedük tongitmaduk et'özin* (5a/18), *kangıngızlarını kanmaduk küsüşlüg kılmanglar* (6b/2) örneklerinde sadece –mAdUk eki kullanılmıştır. Ancak **MaitrHami 1988**'de *ukmamış* örneğinde –mAmİş eki kullanılmıştır. Doerfer'e göre MaitrHami 1988'deki bu yeni şekil, ağız özelliğidir.

–mİş ekinin olumsuz şekli, Budist çevrede yazılmış yukarıdaki metinlerin dışındaki Budist metinlerin genelinde –mAdUk'tur. Ekin olumsuzunu, çok az metinde değişmiştir. Yazılış tarihleri 13. yüzyılın başları ile 14. yüzyılın başlarına ait olan **BT II** ve **BT VIII B**'de ekin olumsuzunu hâlâ –mAdUk'tur:

BT II, 13. yüzyılın başlarında yazılmıştır. Metnin yazılış tarihi tam olarak 1211'dir (Elverskog 1997: 87). **BT II**'de *altı yol-lar-daki kelmedük üd-nüing uçı* (846) örneği, 13. yüzyılın başlarında –mİş ekinin olumsuz şeklinin hâlâ –mAdUk olduğunu gösterir. Yazılış tarihi 14. yüzyılın başlarına ait olan metinlerden **BT VIII B**'de de ekin olumsuz şekli değişmemiştir. Bu metin 1302-1314 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Doerfer de metni 1302 yılına tarihlendirmiştir. **BT VIII B**'de *kelmedük ödteki-ler* (26) örneğinde –mİş ekinin olumsuz şeklinin hâlâ –mAdUk olması, 13. yüzyılın sonlarında da ek değişmemiştir.

Uygur Türkçesi'nde bu metinlerin dışında aşağıdaki metinlerde de ekin olumsuzunu –mAdUk'tur:

BT I D'de *kelmedük ödte* (D-160), **TT IV B**'de *ol bizing kşanti kalıp arımaduk ayıg kılınçım(ı)z* (41), *bu mening kşanti kalıp arımaduk tsuy irinçü-lerim* (50); **TT VIII A** ve

TT VIII G'de *ertmetök.....* (50); OdaSekiz B'de *eşişmetük-üg eşitmiş teg bulmatuk-ug bulmuş teg* (145); ZiemeMahayana'da *tözün-ler oglı-y-a öngre bilmedüküg inçip ımtı bilgeli bolmak-ları....* (24), Xuan'da *eşidmedük nom-larıg eşidip* (VI 1358), *t(a)vgaç il takı ermedük erdi* (VII 517), *tikmedük erip* (VII 685) vb.

Uygur Türkçesi'nde bazı metinler, -mİş ekinin olumsuz şekli bakımından yukarıdaki metinlerden farklıdır. Bu metinlerde -mİş ekinin olumsuzu -mAdUk değil, -mAmİş'tır. Bazı metinlerde ise ekin olumsuz şekli, hem -mAdUk, hem de Uygur Türkçesi için yeni olan -mAmİş ekiyle yapılmıştır. Uygur Türkçesi'nde BT VIII A, BT III, TekinSadDhar, Üçİtig metinlerinde her iki şekil de kullanılmıştır:

BT VIII A'da *buyan-lıg yivig-ig yıgmaduk kişi-ning* (112), *meñing kōngül-üm arımaduk üçün* (84) örneklerinde -mAdUk; *toyın ağanmamış teg* (126) örneğinde ise -mAmİş eki kullanılmıştır. BT III (İnsadi)'te *ütlemedük toruk braman* (174) örneğinde -mAdUk, *anda munda tilep tapmamış-sıg bolup* (234), *bulmamış-sıg bolup* (246) örneklerinde ise -mAmİş eki geçmektedir.

TekinSadDhar'da *'engeyü kelmedük ödte* (530) örneğindeki -mAdUk ekine karşın, *ödünmemiş ayıtmamış-ka* (420) örneğinde -mAmİş eki vardır. Yine Budist metinlerden Üçİtig, -mAdUk ve -mAmİş eklerinin bir arada kullanıldığı bir başka metindir. Bu metinde *birök sözlemedük nomug yörüg üze ülgüleser* (97b-13), *tört kirtü-l(e)rde tuğulmaduk üçün* (100b-6), *adıñ tarıkmaduk-ı erser anılayu ok adı bolur badaçı tip* (107a-7), *tirgin-ke irdeçi-si tarıkmaduk erser* (107a-1) örneklerinde -mAdUk; *sudurandiki ni'kay-lıg-l(a)r sözlememiş erip* (98a-5), *yana bo üç idıgsız nom-l(a)rıg öngdün ukığu yormemiş-in amtı ugramış üçün ukığu sözlegeli* (99b-1), *ol taplamamış üçün vasubandu baxşı-ning sav-ın bilip öçmek* (110b-1) örneklerinde ise -mAmİş eki kullanılmıştır.

Uygur Türkçesi'nde birkaç metinde ise -mİş sıfat-fiil ekinin olumsuz biçimi sadece -mAmİş şekliyle yapılmıştır. Bunlar BT I B, BT XIII 38 ve Ha 29 metinleridir: BT I B'de *öng-ke ün-ke ilinmemiş k(e)rgek* (54), BT XIII 38'de *yamativa-ka yalvaramamış erser* (41), Ha 29'da *açırık(k)a iltmemiş yagrudaki ot* (19).

-mİş ekinin olumsuz şekli –mAmİş olan bu metinlerin yazılış tarihleri tam olarak belli değildir. Bu metinlerden sadece **TekinSadDhar**, Moğollar döneminde Yüan (Kubilay) zamanında (1252-1360) yazılmıştır. Ancak **TekinSadDhar** ile aynı tarihte yazılmış olan **TekinHsin**'de sadece eskicil –mAdUk eki kullanılmıştır: *tuymaduk-lar-ning hsin tözin* (29), *burkan-lar bahşı-lar tuymaduk tınlg-lar-nı* (122), *büçmedük bahşı-lar-ning yörügi* (380). Aynı kalemden çıkmış ve aynı tarihte yazılmış olan bu iki eserde ekin olumsuz şeklinin farklı olması, ancak yeni şeklin yazı diline tam olarak yerleşmediği ile açıklanabilir. Hatta yazılış tarihi 1350 olan **Totenbuch**'ta –mAmİş ekine hiç rastlanmaz: *Pandit-lar yme bir bölük tamır-tın öşke tuyunmaduk bilinmedük erür* (437), *yol-ta yaruk yaşuk bışuruırmatuk-lar...* (76). Yine birçok dil özelliği bakımından 14. yüzyılın sonlarında yazıldığı tahmin edilen **BT XIII 4** ve **12** numaralı metinlerde de –mİş ekinin olumsuzu –mAdUk'tur: **BT XIII 4**'te *kaç küñ bolmaduk tosin yanga-ka müntürüp* (a5); **BT XIII 12**'de *kut-ka tegmedük midik prtagçan tınlg-lar-ta ulatı* (b11).

O hâlde, 14. yüzyılda yazılmış bazı metinlerde –mİş ekinin olumsuzu hâlâ –mAdUk iken, bazı metinlerde –mAmİş'tır. Eskicil –mAdUk eki, en geç tarihli metinlerde bile unutulmamıştır. Hatta bazı geç tarihli metinlerde her iki ekin bir arada olması, geç Uygur metinlerinde ekin değişmeye başladığını, ancak bu değişimin henüz tamamlanmadığını gösterir. 1302 tarihinde yazılan **BT VIII B**'de ekin olumsuzunun –mAdUk olması, –mAmİş şekline sahip **TekinSadDhar**'ın 1302 yılından sonra yazıldığına işaret eder. Dolayısıyla sadece –mAmİş ya da hem –mAdUk hem de –mAmİş eklerinin geçtiği Uygur metinleri, 14. yüzyılda yazılmışlardır. Bu anlamda **BT I B**, **BT III**, **BT VIII A**, **BT XIII 38**, **TekinSadDhar**, **Üçİtig** ve **HamTouHou 29** metinleri, 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılda yazılmışlardır.

-mAçI ~ -mAdAçI

Eski Türkçe'de fiilimsilerin olumsuz biçimleri arasında gösterilen başka bir denklik ise, –dAçI gelecek zaman sıfat-fiil ekinin olumsuz şeklinin –mAçI olduğudur (Gronbech 1955: 69-70). Kök Türkçe'de gelecek zaman çekimi –DAçI ve –çI ekleriyle yapılmıştır (Gabain 1988: 82). Kök Türkçe'de –dAçI eki, esas olarak gelecek zaman görevinde

kullanılmıştır. Ancak ek, Kök Türkçe’de bu görevinin dışında gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak da kullanılır (Tekin 2000: 172). Kök Türkçe’de –dAçI dışında gelecek zaman ifadesi, -mAçI ekiyle de karşılanmıştır. Gabain, bu ekin –çI olduğunu düşünür. Erdal ise, -mAçI ekinin diğer gelecek zaman eki olan –dAçI ekinin olumsuz karşılığı olduğunu ve ekin –çI gelecek zaman ekiyle ilişkili olduğunu iddia eder (Erdal 2004: 243). Ancak –çI eki, gelecek zaman eki olarak kullanıldığında, daima olumsuz şekle sahiptir.

T. Tekin (1968: 73) –mAçI ekinin <–ma-ga-çI şeklinden geldiğini iddia ederken, Erdal böyle bir gelişmenin erken dönem metinlerinde olamayacağını, ekin belki de –madçı<-madaçI gelişiminin bir sonucu olabileceğini iddia eder (Erdal 2004: 243). Eski Türkçe’de –çI ekinin sıfat-fiil eki olarak kullanıldığı çok az örnek vardır: *buzagula-çI kotuz ingek* (PancFrag II 8), *kulna-çI kısırak* (Windgott 13). Bu örnekler, -mAçI ekinin –çI ile ilgili olduğuna işaret etmektedir.

Kök Türkçe’de –dAçI ekinin olumsuzu –mAdAçI değildir. Kök Türkçe’de –dAçI ekin olumsuzu –mAçI ekiyle karşılanmıştır: *tegmeçi men* (O sağ 2), *yana içik ölmeçi yitmeçi sen* (MÇ D 5), *bu yolun yorısar yaramaçı* (T 23).

Uygur Türkçesi’nde ise gelecek zaman çekimi genel olarak –gAy eki ile yapılmış, -dAçI eki sadece sıfat-fiil işlevinde kullanılmıştır. –dAçI sıfat-fiil ekinin olumsuzu birkaç metin dışında –mAdAçI şeklindedir. –çI eki, Uygur Türkçesi’nde çok az metinde gelecek zamanı karşılamıştır. Ek, gelecek zaman görevinde ise –mAçI, sıfat-fiil grevinde ise –çI şeklindedir. Uygur Türkçesi’nde şu ana kadar yayımlanan metinler içinde sadece üç metinde –mAçI eki, gelecek zaman görevindedir:

DreiPrinzen’de *birmeçi m(e)n* (86), *LeCoqMan-Chotsho*’da *...maçı boltı* ve *MaitrSengim*’de *kaçan neng azük sözlemeçi m(e)n* (11,11), *ol ada yme sizler-ke tegmeçi ol* (173v-3).

Uygur Türkçesi'nde bu metinlerin dışında iki metinde ise, -çI eki, sıfat-fiil eki işlevindedir: **PancFrag II**'de *buzagula-çı kotuz ingek* (8), **Windgott**'ta *kulna-çı kısırak* (13).

Hem -çI hem de -mAçI eklerinin geçtiği bu metinlerden MaitrSengim hariç diğerleri, Maniheist çevrede yazılmıştır. Diğer dil özellikleri bakımından da ilk Uygur metinlerinden oldukları anlaşılan Maniheist metinlerde -mAçI ekinin geçmesi, metinlerin eskiliğine işaret etmektedir. Bu metinler gibi erken Budist Uygur metinleri arasında değerlendirilen MaitrSengim'de (Laut 1986) gelecek zamanın olumsuz çekimi, -mAgAy yanında -mAçI ekiyle de yapılmıştır. Dolayısıyla bu metinler, -mAçI ekinin unutulmadığı zamanda, erken tarihte yazılmışlardır. Hâlbuki Maitrisimit'in 1067 yılında istinsah edilen Hami nüshasında -mAçI ekine rastlanmaz.

-dAçI gelecek zaman sıfat-fiil ekinin olumsuzu, geri kalan Uygur metinlerinin tamamında -mAdAçI'dır. Bu değişimin Uygur Türkçesi'nin erken safhasında oluştuğunu söylemek mümkündür. Ek, erken tarihli Maniheist ve ilk Budist metinlerin bir kısmında kullanıldıktan sonra unutulmuş yerini -mAdAçI ekine bırakmıştır.

-yUk, -mAyUk

Kök Türk yazıtlarında tanıklanmayan -yUk sıfat-fiil eki, Uygur dönemi metinlerinde, biri sıfat-fiil eki diğeri ise geçmiş zaman eki olmak üzere iki göreve sahiptir (Gabain 1988: 81). -yUk ekinin bir diğer sıfat-fiil eki -dUk ile bir ilgisi yoktur. -yUk ekinin geçtiği metinlerde aynı zamanda -dUk ekinin de bulunmasından dolayı, bu iki ek farklıdır ve biri diğerinin farklı safhası değildir (Erdal 1991: 32).

-yUk eki, Uygur Türkçesi'nde ilk önce sıfat-fiil görevinde kullanılmış, daha sonraki zamanlarda yazılmış metinlerde geçmiş zaman görevini yüklenmiştir. Erdal (2004: 240) tarafından da tespit edildiği gibi, -yUk eki, Maniheist metinlerde sadece sıfat-fiil görevindedir. Hatta -yUk ekini bütün Maniheist metinlerde görmek mümkün değildir. Ek, sadece **Pothi**, **TT III** (*bulganyuk tılg-lar* (162), *edgü tityük nomlug rtni* (108)) gibi geç dönem Maniheist metinlerde geçer. Ekin geçmediği Maniheist metinlerin, Kök

Türk yazıtlarına benzerliğinden dolayı erken tarihli olduklarını söyleyebiliriz. Buna karşılık, ekin geçtiği Manihesit metinlerin daha sonraki yüzyıllarda yazıldıkları ifade edilebilir.

-yUk eki, Budist Uygur metinlerinde ise, hem sıfat-fiil hem de geçmiş zaman görevlerine sahiptir (Erdal 2004: 240). Buna karşılık **MaitrSengim**, **Sekiz** gibi erken Budist metinlerde -yUk eki sadece sıfat-fiil fonksiyonundadır.

Kök Türkçe'de ve birçok Uygur metninde -mİş geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin olumsuzu, yukarıda ifade edildiği gibi sadece -mAdUk ekiyle yapılmışken, bazı Uygur metinlerinde -mAmİş gibi yeni bir özellik olan -mAyUk eki de görünür. Uygur Türkçesi'nde -mAyUk eki, -mAmİş ekinden daha önce kullanılmıştır. Diğer bir ifadeyle -mAmİş eki, daha geç tarihli metinlerde görülen bir unsur iken, -mAyUk eki, geç tarihli metinlerden önceye ait metinlerde geçer.

Uygur Türkçesi'nde geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinden -yUk ekinin olumsuzu, klasik dönem metinlerinden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. -mAyUk ekinin geçtiği en erken tarihli metinlerden biri **Scharlipp**'tir. Metnin yazılış tarihi belli olmasa da, -mAyUk ekinin geçtiği metinler içinde, dil özellikleri en eskicil olanı bu metindir. Nitekim klasik öncesi Budist metinlerden **MaitrSengim**, **Sekiz**, **KP** gibi metinlerde -mAyUk eki yoktur. O hâlde Uygur Türkçesi'nde -mAyUk ekinin geçtiği aşağıdaki metinler, 12-14. yüzyılları arasında yazılmışlardır:

Scharlipp'te *tarkarguluk-ug tarkarmayuk-ka timiş boltı* (112), **TT I**'de *işi ködügi bütmeyük teg* (7-52) **BT VIII A**'da *teginmeyük baxşı-ka yalvarsar yme* (119), *abişik teginmeyük erser* (123), **Xuan**'da *sizinge idi bilmeyüki kalmadı* (VII 1802), *tarkardaçı tigli savıg urmayuk teg* (VII 889), *keçiğ bulmayuk teg* (1514), **TekinSadDhar**'da *alayın tigüçi bolmayuk-ka arçuk emgenip* (195), **TT VII 25**'te *t(e)ngri-ke yağış ayı[k] birmeyük-ke başın köşin ağıdır* (2) **BT III** (İnsadi)'te *çedavan sengrem-tin kelm(e)yükün bilip* (210), **Totenbuch**'ta *üşül-meyük ödte* (49).

Sonuç olarak, Uygur Türkçesi'nde –mİş ve –dAçI eklerinin olumsuz şekilleri ve –yUk eki hakkında şunları söyleyebiliriz:

Kök Türkçe'de –mİş ekinin olumsuzu olan –mAdUk eki, bütün Maniheist metinlerin de özelliğidir. Olumsuz şekil, bazı Maniheist metinlerle aynı tarihlerde yazılmış olan MaitrSengim, Sekiz, KP gibi metinlerde de değişmemiştir. Buna karşılık yazılış tarihleri 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyıl olan metinlerin bir kısmında –mAdUk eki, ya yerini –mAmİş ekine bırakmış ya da her iki ek de bir arada kullanılmıştır. –mİş ekinin olumsuz şeklindeki değişim, Uygur Türkçesi'nin geç safhasında başladığı için geç tarihli bazı metinlerde sadece –mAdUk ekini de görmek mümkündür. Ancak yine de –mAmİş şekli, Uygur Türkçesi için yeni bir özelliktir ve bu şeklin geçtiği metinler geç tarihlidir. Bu anlamda **BT I B**, **BT III**, **BT VIII A**, **BT XIII 38**, **TekinSadDhar**, **Üçtiğ** ve **HamTouHou 29** metinleri 13. yüzyıldan sonra yazılmışlardır. Diğer dil özelliklerini de dikkate almak kaydıyla, –mAdUk ekinin geçtiği metinler ise, 13. yüzyıldan önceye aittir.

Kök Türkçe'de –dAçI ekinin olumsuzu –mAçI, Uygur Türkçesi'nde sadece en erken tarihli bazı metinlerde geçer. Buna karşılık –mAçI yapısı, birçok Uygur metninde yerini –mAdAçI ekine bırakmıştır. Uygur Türkçesi'nde –mAçI ekinin geçtiği metinler, genellikle Maniheist çevreye aittir. Maniheist metinlerden **DreiPrinzen**, **LeCoq ManChotsho**, **Pancfrag II** ve **Windgott**'ta –mAçI eki, olumsuz gelecek zaman işlevindedir. Yine bu ek, erken Budist metinlerden **MaitrSengim**'de iki yerde gelecek zaman eki olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla bu metinler, Uygur edebiyatının en erken tarihli metinleri arasındadır.

Kök Türkçe'de tanıklanamayan –yUk eki, Maniheist metinler de de çok sık değildir. Erken Maniheist metinlerde görülmeyen –yUk eki, ancak **Pothi**, **TT III** gibi geç dönem Maniheist metinlerde geçer. O hâlde ekin geçmediği Maniheist metinler, Kök Türk yazıtlarına yakındır. Buna karşılık, Budist metinlerde ek, ilk önce sıfat-fiil işlevinde, daha sonra ise geçmiş zaman işlevindedir. Erken Budist metinlerde ek, sadece sıfat-fiil ekidir buna karşılık geç Budist metinlerde geçmiş zaman anlamı da kazanmıştır. Mesela –yUk eki, geç dönem metinlerinden **AgFrag B**'de *teginyük mn bo ödüg erigig* (5) ve

AgFrag E'de *kirtgünmeyük mn* (12) örneklerinde geçmiş zaman ifadesi taşımaktadır. –yUk ekinin olumsuz şekli –mAYUk ekine erken dönem metinlerinde rastlanmaz. –mADUk ekinin de geçtiği metinlerde, bu ekle aynı işlevde –mAYUk eki, ancak 12. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Bu anlamda Trimşikavij, TT I, BT VIII A, Xuan, TekinSaddhar, BT III ve Totenbuch metinleri 12-14. yüzyıllar arasında yazılmıştır. bu metinlerden bir çoğu aynı zamanda –mAmIş şekline de sahiptir.

1.4.9. -(X)pAn(In) Zarf-Fiil Eki

Eski Türkçe'de -(X)p zarf-fiil ekinin yanısıra aynı işlevde kullanılan diğer bir ek, -(X)pAn(In)'dir. Bu zarf-fiil eki, Kök Türk yazıtlarında ve daha çok Maniheist Uygur metinlerinde bulunmakta, buna karşılık Budist Uygur metinlerinde çok seyrek geçmektedir. Yine ek, Kök Türkçe'de kısa hâliyle -(X)pAn şeklinde, Uygur Türkçesinde ise bunun yanında büyük bir ihtimalle +(X)n vasıta hâl ekiyle genişleyerek -(X)pAnIn şeklindedir.

Eklendiği fiildeki iş veya hareketin kendisinden sonra gelen fiildeki iş veya hareketten önce başlayıp bittiğini ifade eden -(X)p ve -(X)pAn(In) zarf-fiil ekleri arasında fonksiyon bakımından herhangi bir fark yoktur. Uygur metinlerinde -(X)pAn(In) ve -(X)p zarf-fiil ekleri, hemen hemen aynı işlevde kullanılmıştır. Genel olarak -(X)pAn(In) zarf-fiil ekinin -(X)p zarf-fiil ekinden fonksiyon bakımından herhangi bir farkının olmadığı ifade edilmektedir (Gabain 1988: 85; Zieme 1969: 179). Aralarındaki en temel fark, sentaks alanındadır. -(X)p eki, -U zarf-fiil eki gibi iki fiili birbirine bağlayarak birleşik fiillerin oluşumunda da kullanılmak suretiyle -(X)pAn(In) ekinden ayrılmaktadır (Gabain 1988: 84). Buna karşılık -(X)pAn(In) ekinin böyle bir işlevi yoktur. Ancak bu iki zarf-fiil eki arasında anlam bakımından bir fark olduğu da savunulmaktadır. Doerfer'e (1993: 173) göre, -(X)p zarf-fiil eki bir defada meydana gelen olayları, -(X)pAn(In) zarf-fiil eki ise uzun sürede veya sıkça yapılan olayları ifade eder. Doerfer bu görüşünü *oluräp (siedelnd, wohnend "bir toprağı işlemek üzere oturmak, ikamet etmek üzere oturmak")* ve *oluräpan (sich (feierlich) auf den Thoron*

niederlassend “tahta oturmak”) örnekleriyle destekleyerek eklerin arasındaki farkı ayırt etmek istemiştir.

Doerfer tarafından ileri sürülen bu görüş, bazı örneklerde doğru gibi görünebilir fakat bunu $-(X)pAn(In)$ zarf-fiil ekinin genel özelliği olarak değerlendirmek yanlış olur. Çünkü hem Kök Türkçe’de hem de Uygur Türkçesinde aynı metinde ve hatta benzer cümlelerde her iki zarf-fiil eki birbirinin yerine kullanılmıştır. Meselâ Kök Türkçe’de aynı cümle içinde kel- fiili hem $-(X)p$ hem de $-(X)pAn(In)$ eklerini almıştır: *yaraklıg kandan kelip yana elitdi süngülüg kandan kelipen süre elitdi* (KT D 23). Yine Maniheist Uygur metinlerinden *Huastuanift*’te benzer yapıdaki şu cümlede de hem $-(X)p$ hem de $-(X)pAn(In)$ zarf-fiil eki kullanılmıştır:

burhan tipen edgü kılınçlıg arıg dintar tip kirtgünmedimiz (71), *kirtü küçlüg tngri-i tipen kirtgünmedimiz* (19), *ne bar ermiş tipen biltimiz* (164).

$-(X)pAn(In)$ ekinin teşkili konusu, henüz kesin olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Ekin “-p ile yapılanın genişletilmiş bir şekli” (Gabain 1988: 85) olduğu genel olarak kabul edilmekle birlikte, ekin diğer unsurlarının neler olduğu tartışmalıdır. Johanson, Eski Türkçe’de $-(X)pAn$ ve $-(X)pAn(In)$ eklerinin kökeni ile ilgili iki hipotez ileri sürmüştür. Ona göre $-(X)pAn$ ekinin teşkili hakkındaki ihtimallerden biri, ekin $*-bA+n$ şeklindeki bölünmeden doğmuş olabileceğidir. Bu hipoteze göre ek, tıpkı $-mAtI-n$ zarf-fiil eki gibi vasıta hâl ekiyle oluşmuştur. Johanson’a göre ekin teşkili konusundaki diğer ihtimal, $-(X)pAn$ ekinin, $-(X)pAnXn$ ekinden hece yutumuyla ortaya çıkmış olabileceğidir. $-(X)pAnXn$ eki ise $-(X)p$ anın yapısından gelmiş olmalıdır (Johanson 1988).

Johanson’un ileri sürdüğü ikinci hipotez olan $-(X)pAn$ ekinin $-(X)pAn(In)$ ekinden geldiği görüşü, Kök Türkçe ve erken tarihli Uygur metinlerinde sadece $-(X)pAn$ ekinin kullanılması, buna karşılık $-(X)pAn(In)$ ekinin daha sonraki metinlerde ortaya çıkmasından dolayı ihtiyatla karşılanmalıdır. Eski Türkçe’de $-(X)pAn$ ve $-(X)pAn(In)$

şeklinde iki görüntüye sahip olan ekin $-(X)p$ ekiyle ilişkili olduğu kesindir. Daha geniş olan $-(X)pAn(In)$ ekinin $-(X)pAn$ ekinin üzerine gelen $+(X)n$ vasıta hâl ekiyle meydana geldiği söylenebilir.

Türk dilinde $-(X)pAn(In)$ eki, Kök Türk (Tekin 2000: 176), Uygur (Gabain 1988: 85; Zieme 1969: 179), Karahanlı ve Osmanlı Türkçelerinde (Brockelmann 1954: 142) kullanılmıştır.

Ek, Türk dilinin bilinen en erken tarihli metinlerinde $-(X)pAn$ şeklindedir:

sü sülepen tört bulungdaki bodunug kop almış kop baz kılmış (KT D 2), *Selenge kudu yorıpan* (BK D 37), *utru talım kara kuş kopupan barmış* (IB 43), *süngüg batımı karıg söküpen* (BK D 26) vb.

$-(X)pAn(In)$ ekinin Eski Türkçe metinlerin tasnifinde ya da tarihlendirilmesinde bir ölçüt olarak kullanılıp kullanılamayacağı konusu tartışmalıdır. Uygur Türkçesinde bu ekin varlığı, kimi araştırmacılar tarafından ağız unsuru olarak ele alınmış, kimilerine göre ise metinlerin tarihsel gelişim sürecinde değerlendirilmiştir. Ek, bazı araştırmacılara göre diyalektler arasındaki farklılığa işaret etmektedir. Gabain (1988: 85), ekin kitabelerde ve /n/ ağzında görüldüğünü, /y/ ağzında ise seyrek olduğunu ifade eder. Zieme de (1969: 179) ekin daha çok Maniheist çevrede yazılmış olmasından dolayı, Maniheist metinlerin belirgin özelliklerinden biri olarak kabul etmiştir. Erdal (2004: 13) ekin, bakış şekline göre, diyalektler arasındaki ya da klasik öncesi ile klasik metinler arasındaki farklılığı belirtmek için kullanılabileceğini ifade eder. Doerfer ise (1993: 175), $-(X)pAn(In)$ ekinin Eski Türkçe'de 1100 tarihine kadar canlı bir ek olduğunu, bu tarihten sonra görünen ekin arkaik olduğunu söyler.

Ekin geçtiği Uygur metinleri, genel olarak erken tarihlidir. Buna karşılık, ekin bulunmadığı ya da sadece $-(X)p$ ekinin geçtiği metinler, klasik ya da geç dönemde

yazılmıştır. Buna göre Uygur Türkçesi'nde $-(X)pAn(In)$ eki, daha çok klasik öncesi metinlerde geçmektedir (Erdal 2004: 13). Uygur metinlerini tasnif eden birçok araştırmacı, Maniheist çevrede yazılmış metinleri, klasik öncesine yerleştirdiği için bu çevrede yazılmış metinler aynı zamanda erken tarihli kabul edilmektedir.

Dolayısıyla Uygur metinlerini $-(X)pAn(In)$ ekinde meydana gelen herhangi bir değişim ya da gelişimle tasnif etmek mümkün değildir. Bu ekin geçtiği metinlerin erken tarihli olması ya da diğer dillik ölçütler bakımından erken tarihte yazıldıkları anlaşılan metinlerde görülmesi, ekin Uygur Türkçesi'nde belli bir zamandan sonra unutulmuş yerini tamamıyla $-(X)p$ ekine bıraktığına işaret etmektedir. Ayrıca $-(X)pAn(In)$ eki, Maniheist metinlerden başka Budist metinlerden Maitrisimit'te de geçmektedir. Dolayısıyla ekin birçok özellik bakımından *ara eser* olma hüviyetine sahip olan Budist çevrede yazılmış Maitrisimit'te geçmesi, erken tarihte farklı kültür çevrelerinde yazılmış bütün metinlerde ortak olduğuna işaret etmektedir.

$-(X)pAn(In)$ ekinin Kök Türkçe'deki mevcudiyetine ve daha sonra gelen Maniheist metinler ile ilk dönem Budist metinlerde bulunmasına karşın birçok Uygur metninde bulunmaması, kullanımının zamanla zayıfladığını ve yerini $-(X)p$ ekine bıraktığını gösterir. $-(X)pAn(In)$ ekinin geçtiği metinlerde bile $-(X)p$ eki daha yaygındır. Meselâ, Maniheist Uygur edebiyatının en hacimli eserlerinden olan Xuastuanift'te $-(X)pAn(In)$ eki sekiz kez, $-(X)p$ eki ise otuz sekiz kez geçmektedir (Zieme 1969: 179). Dolayısıyla hemen hemen aynı işleve sahip olan bu iki ekten $-(X)p$ eki, erken tarihli metinlerde bile oldukça yaygındır.

$-(X)pAn(In)$ eki, Uygur Türkçesi'nde Maniheist metinler ve Maitrisimit gibi klasik öncesine ait Budist metinlerde görünmektedir. Ancak $-(X)pAn(In)$ eki, diğer dil özellikleri bakımından klasik dönemde yazıldıkları bilinen bazı Budist metinlerde de geçmektedir. Mesela, **Buddhabigraphie**'de $-(X)pAn(In)$ eki, *turupanın, ünüpenin* örneklerinde görülür. Ancak bu metin diğer dil özellikleri bakımından erken dönemde yazılmış metinler arasında değildir. Bu sebeple **Buddhabigraphie** ve **TT IX** gibi geç

dönemde yazılmış metinlerde geçen $-(X)pAn(In)$ ekini arkaik kabul edebiliriz (Doerfer 1993: 175).

Uygur Türkçesi'nde $-(X)pAn(In)$ eki, diğer dillik ölçütler bakımından da eskicil özellikler gösteren Maniheist metinlerde oldukça yaygındır. Maniheist metinlerin yazılış tarihleri kesin olarak bilinmese de bazı metinlerin yer ve şahıs isimlerinden dolayı çok erken bir zamanda yazıldıkları tahmin edilmektedir. Bu metinlerden **LeCoq 1912** ve **WilkensManTürk**'te ek, $-(X)pAn$ şeklinde geçmektedir:

LeCoqMan-Chotsho'da *t(e)rkleyü yüz tapa barıpan* (2-3), *xoço-garu k(e)lipen* (3); **WilkensManTürk**'te *tugın kövrügin [in]türüpen tokuz oguz* (15).

Uygur Türkçesi'nde $-(X)pAn(In)$ ekinin geçtiği diğer Maniheist metinler şunlardır:

BT V 13'te *yaratıpan yarıkın* (4), **BT V 15**'te *ezüg savinga arılıpan ...* (5), **M I 32-37**'de *tıpen*, **M II 1**'de *t(e)ngri oglu kelgey tıpen* (14), *minii kirtü mitri tıpen kirtününg* (31), **M II 3**'de *yavaşı(t)m birle yakışıpan ad(t)r(t)lmal(t)m* (17), **M III 10**'da *körküngüzni körüpenin biz kop ögrünçülüğ boltumuz* (14), **M III 11**'de *tıkıpan* (4), *kömür bolupan bışıp neng ölmez* (6), *köyürüpen* (5), *şışların bulupan töpüsinte taşıkıpan* (12), *süngükingteh adrıpa* (17)¹¹¹, **M III 16**'da *t(e)ngri yirintin inipenin tğay tngriğ k(e)lürdi* (4), *kelipenin* (7), **M III 21**'de *tarka ering tıpen y(a)rılıkadı* (16), **M III 24**'te *inipen* (9), *turupan* (11), **LeCoqChuast**'ta *burhan tıpen edgü kalınçlıg arıg dintar tip kirtgünmedimiz* (71), *kirtü küçlüğ tngri-i tıpen kirtgünmedimiz* (19), *ne bar ermiş tıpen biltimiz* (164), *yme yekke tengri-i tıpen yükünç yükünügme* (130), **ZiemeHuast**'ta *yme yekke 'ıçgekkee tngrii tıpen [tınlıg]ıg turalıg[ıg] [ölürüp]* (7), *[ne bolğay] tıpen bilt(i)m(i)z* (4).

Maniheist Uygur Türkçesi'nde $-(X)pAn(In)$ eki, yukardaki metinlerden başka, geç tarihli bazı Maniheist metinlerde de geçmektedir. Maniheist Uygur metinlerinden **Pothi**

¹¹¹ **M III 11**'de $-(X)pan$ ve $-(X)panın$ eklerinin yanısıra *adıpa* örneğinde ek $-(X)pA$ şeklinde yazılmıştır. Bu kısa şekil, büyük bir ihtimalle müstensih hatasıdır. Çünkü Eski Türkçe'de başka bir metinde ekin $-(X)pA$ şekline rastlanılmaz.

ve M II 7, dillik ölçütler bakımından yukarıdaki metinlerden farklı olmasına karşın, –(X)pAn(In) ekini bulundurmaları sebebiyle yukarıdaki metinlerle ortaklaşır. Pothi'de *ketipen* (460), M II 7'de ise *köni buryuk közüngüçe közünpän tanmış üzütüg tutupan tarzük 'içinte olgurtur* (7), *t(e)trüü saçlg kurtga yek kelipen tanmış üzütlerig tutupanın tünerig tamuka tartar* (13-16), *ölüm kut kolupan bolmaz* (24) örneklerinde –(X)pAn(In) eki kullanılmıştır. Bu iki Maniheist metni, diğer dillik ölçütler bakımından klasik öncesi metinlerle farklı özellikleri gösterir.

Maniheist Uygur çevrede yazılmış klasik öncesi döneme ait bazı metinlerde ise, ek hiç kullanılmamıştır. Bu metinlerde sadece –(X)p eki vardır. Buna karşılık, diğer dillik ölçütler bazında, kimi Budist metinler ile birlikte daha geç tarihte yazılmış Pothi ve M II 7 gibi Maniheist metinlerde –(X)pAn(In) ekinin geçmesi, ekin ağız özelliği olduğunu düşündürmektedir.

–(X)pAn(In) eki, Budist Uygur metinlerinde fazla kullanılmaz. Ekin geçtiği Budist metinler erken tarihlidir (Laut 1983: 71): *MaitrSengim*'de *köngü(l)erinteki sakınçların ukupanın toyın-larag okupanın inçe tip y(a)rılıkadı* (23,12), *körüpen* (23-12) örnekleri eserin ekin kullanıldığı dönemde yazıldığını göstermektedir.

–(X)pAn(In) eki, *Maitrisimit*'in 1067 tarihinde kopya edilen Hami nüshasında sadece bir yerde geçer. *MaitrHami*'de *körüpenin* örneğinin dışında bu ek kullanılmamıştır. Hem tarihî hem de dillik ölçütlerin yardımıyla 1067 tarihli *MaitrHami*'den daha önce yazıldığı tahmin edilen KP'de –(X)pAn(In) ekine rastlanmaz. Ekin KP'de yokken, daha sonraki tarihe ait olan *MaitrHami*'de bulunması, Hami nüshasının ekin kullanıldığı dönemde yazılmış olan *Sengim* nüshasının tesirinde kaldığını gösterir.

Sonuç olarak –(X)pAn(In) ekinin Uygur Türkçesi'ndeki durumu hakkında şunları ifade etmek mümkündür:

Uygur Türkçesi'nde –(X)pAn(In) ekinin farklı ağızları yansıtan bir özellik mi yoksa metinlerin kronolojisinin tespitinde kullanılabilecek bir dillik ölçüt mü konusu

belirsizdir. Ek, Uygur Türkçesi'nde daha çok Maniheist metinlerde geçtiği için, Gabain (1988) ve Zieme (1969) tarafından /n/ ağzının bir özelliği olarak değerlendirilmiştir. Ancak, ekin klasik öncesi dönemin en önemli Budist metinlerinden Maitrisimit'in Sengim/Murtuk nüshasında da bulunmasından dolayı, Eski Türkçe dönemine ait metinleri ekin durumuna göre tasnif edebilir ve tarihlendirebiliriz. Nitekim Doerfer (1993), Eski Türkçe'de -(X)pAn(In) ekinin 1100 yılına kadar canlı bir ek olduğunu, bu tarihten sonraki örneklerin arkaik olduğunu iddia ederek, metinlerin tasnifinde ölçüt olabileceğine işaret etmiştir.

Uygur Türkçesi'nde -(X)pAn(In) ekinin görüldüğü metinler, diğer dil özellikleri bakımından da Kök Türk yazıtlarıyla hemen hemen aynı özellikleri gösterir. Dolayısıyla ekin geçtiği metinler, Uygur Türkçesi'nin en erken tarihli metinleridir.

Uygur Türkçesi'nde ekin yapısında herhangi bir değişim ya da gelişimden söz edilemeyeceği için, metinleri tasnif ederken eki diğer ölçütlerle birlikte değerlendirmek gerekir. Buna göre Uygur Türkçesi'nde -(X)pAn(In) eki, erken tarihli Maniheist ve Budist metinlerde geçer. -(X)pAn(In) ekinin geçtiği **BT V 13, BT V 15, M I 32-37, M II 1, M II 3, M III 10, M III 11, M III 16, M III 21, M III 24, LeCoq 1912, LeCoqChuast, ZiemeHuast, WilkensManTürk, MaitrSengim ve MaitrHami** metinleri erken tarihlidir. Bu metinlerin, diğer dil özellikleri bakımından da erken tarihli oldukları görülmektedir.

Ek, erken tarihli olmayan bazı metinlerde de bulunmaktadır. Geç Maniheist metinlerden **Pothi** ve **M II 7'**de -(X)pAn(In) ekine rastlanmaktadır. Yine ek, erken tarihli olmayan **TT IX ve BuddhaBiographi** gibi Budist metinlerde de ender olarak kullanılmıştır.

Ek, Uygur Türkçesi'nde -(X)pAn ve -(X)pAnIn olmak üzere iki şekilde kullanılmıştır. -(X)pAn şekli, Kök Türk yazıtlarında ve genellikle erken Uygur metinlerinde kullanılmıştır. -(X)pAnIn şekli ise daha sonraki dönemlerde yazılmış metinlerde ortaya çıkmıştır (Doerfer 1993: 173). -(X)pAnIn şeklinin görüldüğü **MaitrSengim, MaitrHami, M III 10, M III 16** gibi metinler, -(X)pAn şeklinin görüldüğü diğer metinlerden daha sonraya aittir.

O hâlde Uygur Türkçesi'nde $-(X)pAn(In)$ eki, erken tarihli metinlerde yoğun olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte ek, 13. yüzyıla kadar olan zaman diliminde, Pothi ve M II 7 gibi birkaç Maniheist metinde nadir de olsa kullanılmıştır. Bunların 13-14. yüzyıllarda yazılmış olan geç tarihli metinler olmaması, ekin 10-11. yüzyıllardan sonra unutulmaya başlandığına işaret etmekte ve zaman zaman 13. yüzyıla kadar ortaya çıkmaktadır. $-(X)pAn(In)$ eki, 11. yüzyıla kadar yoğun olarak kullanılmış, bu tarihten sonra ise yerini $-(X)p$ ekine bırakmıştır.

1.4.10. *al-* ve *bil-* Fiillerinin Zarf-Fiil ve Geniş Zaman Ekleri

Eski Türkçe'de ünlü zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, eklendiği fiilin durumuna göre değişiklik göstermektedir. Buna göre Eski Türkçe'de ünlü zarf-fiil ekleri $-A$, $-I$ ve $-U$ eklerinden; geniş zaman ekleri de $-Ar$, $-Ir$ ve $-(y)Ur$ eklerinden oluşur. Zarf-fiil ve geniş zaman eklerindeki bu değişkenlik, eklerin bağlandığı fiilin ünlü ya da ünsüzle bitmesi, tek ya da birden fazla heceli olması gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır.

Buna göre Eski Türkçe'de $-(A)r$ eki, genellikle ünsüzle biten tek heceli fiillerden sonra ve $/K/$ ve $/r/$ ünsüzleriyle biten fiillerden sonra gelir. Ünsüzle biten tek heceli fiiller $-(A)r$ ekini alır: *aş-ar*, *sev-er*, *sür-er*, *tap-ar*, *tart-ar*, *tez-er*, *tug-ar*, *uç-ar*, *ün-er* vb. gibi. Ancak bunların dışında ünsüzle biten bazı tek heceli fiiller, $-(A)r$ eki yerine $-(I)r$ veya $-(U)r$ eklerini alır. Uygur Türkçesi'nde *ay-*, *bar-*, *bol-*, *bul-*, *er-*, *id-*, *kal-*, *kıl-*, *kod-*, *kol-* ve *yat-* fiilleri, $-(U)r$ ekini alan fiillerdendir.

Uygur Türkçesi'nde ünsüzle biten bazı tek heceli fiiller ise $-(A)r$ yerine $-(I)r$ ekini alır: *kel-*, *bar-* (\sim $-(U)r$), *al-*, *bil-*, *it-*, *teg-* fiilleri $-(I)r$ ekini alan fiillerdir. Bu fiiller aynı zamanda $-Ur$ ekini de almıştır. $-(I)r$ eki, ayrıca Kök Türkçe ve erken tarihli Uygur metinlerinde $-(X)t-$ ettirgenlik ekinden sonra da gelir.

Eski Türkçe'de $-(y)(U)r$ eki ise, genel olarak ünsüzle biten birden fazla heceli fiillerden sonra ve ünlüyle biten fiillerden sonra gelir. Geç Uygur metinlerinde ünlüyle biten fiiller, bu ek yanında $-r$ geniş zaman ekini de almıştır.

Eski Türkçe’de ünsüzle biten tek heceli fiillerden sonra geniş zaman ve zarf-fiil eklerinde görülen farklılığın sebepleri henüz tam anlamıyla açıklığa kavuşmuş değildir. Erdal’dan (1979b) sonra genel kanaat, ünsüzle biten tek heceli fiiller genel olarak -(A)r ekini alır. Şayet ünsüzle biten tek heceli bazı fiiller, -(A)r eki yerine diğer ekleri almışlarsa o fiiller, ya türemiştir ya Proto-Türkçe’de ünlü ile biten bir fiildir ya da fiilin sahip olduğu ünlünün uzun olmasıyla ilgilidir.

Mesela *bol-* fiili, tek heceli olmasına karşın Uygur metinlerinde -(U)r ekini almıştır. Erdal (1979b) *bol-* fiilinin -(A)r yerine -(U)r ekini almış olmasını, fiilin -(X)l-edilgenlik ekiyle türetilmiş olmasına bağlar. Yine tek heceli olan *it-* “*hazırlamak, düzene sokmak*” fiili, genel olarak -(I)r ekini almıştır. Bu fiilin de -(A)r yerine -(I)r ekini alması, fiilin ünlüsünün uzun olmasına bağlanmıştır (Erdal 1979b: 111). Ancak Uygur metinlerinde *it-* fiili ETŞ 12 (41), TT VI (37), Xuan (X 275) gibi metinlerde -(A)r ekini de almıştır. *er-* fiilinin daima -(U)r ekini alması, fiilin e+r- şeklinde türemiş bir fiil olduğunu, *kel-* fiilinin -I)r ekini alması, fiilin *keli-* fiilinden geldiğini; *bar-* fiilinin -(I)r ve -(U)r eklerini alması, fiilin *barı-* fiilinden geldiğini; *teg-* fiilinin -(I)r ekini alması, fiilin *tegi-* fiilinden geldiğini; *ay-* fiilinin -(U)r ekini alması, fiilin *ayı-yur* şeklinin kısalması olduğunu; *öl-* fiilinin -Ur ekini alması, fiilin *aslının ölü-* olduğunu düşündürmüştür (Erdal 1979b: 110-115).

Kök ünlüsü yuvarlak olan fiillerden sadece *bul-* fiili, -I)r geniş zaman ekini almıştır. Uygur metinlerinde ve Karahanlı Türkçesi’nde genellikle *bulur* şeklinde olan kelime, Uygur metinlerinde iki örnekte *bulır* (Sekiz = TT VI 157) şekline sahiptir. Bu fiilin dışındaki bütün yuvarlak ünlüye sahip fiiller ya -Ar ya da -Ur geniş zaman eklerini alır.

Uygur Türkçesi’nde ünsüzle biten tek heceli fiillerden *al-* ve *bil-* fiillerinin zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, yukarıdaki tek heceli fiillerden farklıdır. Bu fiillerin zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, bazı Uygur metinlerinde -(I)r, bazılarında ise -(U)r’dur. Uygur Türkçesi’nde *al-* ve *bil-* fiillerinin özellikle zarf-fiil eki değişmiş, geniş zaman eki ise çok az metinde değişmiştir.

Kök Türkçe'de bil- fiilinin geniş zamanı –Ir ekiyle, al- fiilinin zarf-fiili de –I ekiyle yapılmıştır. Yazıtlarda al- fiilinin geniş zamanı ve bil- fiilinin zarf-fiili geçmemektedir. Ancak diğer şekillere bakarak bu eklerin de –(I)r olduğunu tahmin etmek zor değildir: *türük begler kop bilir siz* (KT D 34), *körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı* (KT K 10); ... *ilin törüsin alı birmiş* (KT D 9), ... *ertingü ulug törün alı birtim* (BK K 9).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde bu fiillere gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, -U ve –Ur'dür. KB'de *bil-* fiilinin geniş zamanı –Ur ekiyle yapılmıştır. Kâşgarlı Mahmut, DLT'te bil- fiilinin doğrusunun *bilir* olduğunu, *bilür* şeklinin Argular tarafından kullanıldığını söyler (DLT II 22,35). Kâşgarlı'nın verdiği bu bilgi, hem Uygur metinlerinde hem de KB'de bil- fiilinin geniş zaman ve zarf-fiilinin –(U)r ekiyle yapılmasından dolayı eksik olabilir (Ercilasun 1983: 115).

Türk dilinin bilinen ilk yazılı kaynakları olan Kök Türk yazıtlarında al- ve bil- fiillerinin –(I)r ekine sahip olması, Uygur Türkçesi'nde bu fiillerden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman eklerinin tespiti ve ve metinlerin kronolojisinin belirlenmesi açısından önemlidir. Bu bakımdan Uygur metinlerini fiillerin aldığı ekler göre tasnif etmek ve böylece kronolojik olarak –(I)r eklerini almış metinleri Kök Türk yazıtlarına yaklaştırmak, buna karşılık –(U)r eklerini almış metinleri ise daha sonraki zamana yerleştirmek mümkündür. Bu noktada al- ve bil- fiillerinin zarf-fiil ve geniş zaman şekilleri, Erdal (1979a) ve Doerfer (1993) tarafından Eski Türkçe metinlerin tasnif edilmesi ve tarihlendirilmesinde bir ölçüt olarak kullanılmış, her ikisi de bu fiillere gelen –(I)r ekini eskicil kabul etmiş ve bu metinleri ilk gruplara yerleştirmiş, buna karşılık –(U)r ekini alan metinleri ise yeni şekil kabul ederek daha sonraki gruplara yerleştirmişlerdir.

Uygur Türkçesi'nde al- ve bil- fiilleri, metinlerin bir kısmında –(I)r ekini, bir kısmında ise –(U)r ekini almıştır. –(I)r ekinin geçtiği metinler genellikle erken tarihlidir. Hemen hemen bütün Maniheist metinlerde bu fiillerin geniş zamanı -Ir ekiyle yapılmıştır. Maniheist metinlerde fiillerin zarf-fiil şekline rastlanmaz:

DreiPrinzen'de *bilir m(e)n* (39); **BT V 24**'te *bilir*; **M III 8**'de *bilir*; **M III 13**'te *bilir*; **M III 25**'te *bilir* (5); **M III 36**'da *bilir* ve **M III 12**'de *alırlar*.

Klasik öncesi metinlerde de al- ve bil- fiilleri -(I)r ekini almıştır. Tibet alfabesiyle yazılmış metinlerden **Sogdisch**'te *bilir* örneğinde -(I)r eki kullanılmıştır. **U III 2**'de bu fiillerin geniş zaman ve zarf-fiil şekilleri değişmemiştir: *bilir* (29-17), *bilir erti* (30-32), *alı y(a)rılıkazun* (32-14). Bu metinde özellikle al- fiilinin zarf-fiil ekinin değişmemiş olması, metnin erken tarihli olduğunu göstermektedir.

HamTouHou 1'deki *alırlar siz* (30), **HamTouHou 28**'de *alırlar men* (19); **KP**'de *bir bilge nom bilir er* (XIV 2-3), *sözüngüzni [kim] bilir* (A 21); **KPZieme**'de *bilir* (11); **MaitrHami**'de *bilir s(e)n* (11 14b-23), *alırlar* (11 9a-12); *bilir* (10 4b-11); *alırlar-lar* (4 7b/1), *alı y(a)rılıka-* (14 90); **Sukhavativyuha**'da *tıdıgsız tutugsuz ötgürü oyür bilir* (1-1) ve **Sekiz**'de *bilir* örneklerinde al- ve bil- fiilleri sadece -(I)r ekini almıştır. Brahmi alfabesiyle yazılmış metinlerden olan **TT VIII G**'de de -(I)r eki kullanılmıştır: *bilir sen* (15). Dolayısıyla bu metinlerde fiillerin zarf-fiil ve geniş zaman ekleri değişmemiştir.

Uygur Türkçesi'nde al-/bil- fiillerine gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, geç tarihli metinlerde bile tümüyle değişmiş değildir. Ancak belli bir zamandan sonra bu fiillerden sonra eskicil -(I)r ekinin yanısıra -(U)r eki de kullanılmıştır. Uygur Türkçesi'nde bu fiillerden sonra ilk önce zarf-fiil eki değişmiş, geniş zaman ekindeki değişim daha sonraki yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Daha klasik öncesi döneme ait bazı metinlerde -I zarf-fiil eki, yerini -U ekine bırakmıştır. Bununla birlikte geç tarihli bu metinlerde -Irlar geniş zaman eki de kullanılmıştır.

Bazı Uygur metinleri, al- ve bil- fiillerine gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri bakımından kararsızdır. Bu metinlerin bir kısmı klasik öncesine aitken bir kısmı geç tarihlidir. Klasik öncesi döneme ait metinlerden **MaitrSengim**'de genel olarak -(I)r eki kullanılmasına karşın bil- fiilinin geniş zamanı tek örnekte -(U)r ekiyle yapılmıştır: *tınlg-lardın ayag çilteg alı balık-tın ünüp* (51v/19); *alı y(a)rılıka-* (157 v 22); *satgın alırlar* (163v/3) örneklerindeki -(I)r ekine karşın *bilürler* örneğinde -(U)r eki geçmektedir.

Yine dil özellikleri eskicil olan metinlerden biri olan **Kuanşi**'de al- fiilinin zarf-fiili iki örnekte -I iken¹¹², bil- fiilinin zarf-fiil ve geniş zamanı -(U)r ekiyle yapılmıştır. U I 1'de al- fiili -I zarf-fiil ekini bil- fiili ise -U ekini almıştır.

Zarf-fiil ve geniş zaman eklerinin kararsızlık gösterdiği metinlerin bir kısmı ise geç tarihidir. Geç tarihli metinlerde hem eskicil hem de yeni eklerin bir arada kullanılması, bu dönemde eklerin bütünüyle değişmediğini, ikili yapıyı muhafaza ettiğini düşündürmektedir. Ancak Doerfer (1993) geç tarihli metinlerde -Ir ekinin bulunmasını, -Ur ekinin tekrar asimilasyona uğramasıyla izah etmiştir. Doerfer'e göre geç dönem metinlerinde bil- fiiline gelen -Ur eki, fiilin dar ünlüsünün tesiriyle asimilasyona uğramış ve tekrar -Ir olmuştur. Ancak geç tarihli metinlerde aynı zamanda -Ur ekinin de bulunmasından dolayı, Doerfer'in bu tezini kabul etmek zordur.

1350 yılında Tibetçe'den çevrilmiş olan **Totenbuch**'ta bil- fiili hem -Ir hem de -Ur eklerini almıştır: *bilir* (1264), *bilür* (288). Yine geç tarihli metinlerden **İnsadi**'de *bilür* (142) *bilürler* (145) *bilü yrlika-* (254) ve *alu yrlika-* (782) örneklerinde Eski Türkçe için yeni olan ekler kullanılmışken aynı zamanda al- fiilinin *alı* şekli de vardır. **Xuan**'da *bilirler* (VI 1507), *bilir-ler* (VI 1510), *bilü uka yrlika-* (VI 1409), *alı* ve *bilü tükeç-* (VII 1354). Eklerin karasız kaldığı bir diğer metin, AY'tur. Bu eserin 1022 yılına ait fragmanında ekler -(I)r'dır: **ZiemeAY1022**'de *bilir ukar yalnguk-lar* (24) *alı yrlika-* (VII 1579). Ancak eserin 1687 tarihli Leningrad (St Petersburg) nüshasında eski ve yeni ekler bir aradadır: **AYLening**'de *alı* (106 18; 110 20; 472 2; 525 16; 315 10), *alu* (315 10) *alır* (490 3; 495 7) ve *alır-lar* (344 21; 151 7), *bilü* (133 11; 137 13; 321 15; 385 9; 539 22; 592 11; 648 2); **AYStockholm**'de anıng tapıg-ın udug-ın alı tegingey mn (525-17).

Uygur Türkçesi'nde aşağıdaki metinler, al- ve bil- fiillerinden sonra sadece -U zarf-fiil eklerini aldıkları için erken tarihli olamazlar. Bu metinlerin birçoğunun diğer dil özellikleri bakımından da geç tarihte yazıldıkları anlaşılmaktadır: **BT I B**'de *bilü*

¹¹² Doerfer (1993), **Kuanşi**'de al- fiiline gelen zarf-fiil ekinin -I olduğunu söyler. Ancak bu metinde sadece tek bir yerde *alı* geçmektedir: alı çevişi (99). Bu örnekteki alı, al "hile" kelimesine gelen iyelik ekidir. al- fiilinin **Kuanşi**'de zarf-fiil ya da geniş zaman şekli geçmemektedir.

tükeçser (109); **FoDing**'de *bilü tegin-* (363); **Üçİtig**'de *bilü tükeç-* (98b-7), *bililü tüket-* (97a-10; 99b-11); **Trimşikavij**'de *ol edgüti adıra bilü umamak-lıg iki b(e)lgü-ler takı bar üçün* (55); **BT XIII 13**'te *bilü*; **ETŞ 13** ve **ETŞ 18**'de *bilü*; **ETŞ 9**, **ETŞ 11** ve **ETŞ 16**'da *alu*; **BT I D**'de *bilü umaz* (16) ve **BT I E**'de *bilü umaz* (8)

Yukarıda gösterildiği gibi, 14. yüzyılın ortalarında yazılmış olan Totenbuch'ta her iki geniş zaman eki de kullanılmışken, Yüan (1252-1360) döneminde yazılan ve dil özelliklerine göre bu eserden biraz daha erken olduğu anlaşılan **YüanHsinTözin**'de sadece –Ir eki geçer: *bilir m(e)n* (187). Yine 13-14. yüzyıllara tarihlendirilen Sekiz Yükmek Sutra'nın geç tarihli nüshalarından biri olan **OdaSekiz**'de *bilir* (97); baskı yazı tekniğiyle yazılmış olan ve bu sebeple erken tarihli olması mümkün olmayan **BlockFalt**'ta *bilir* (84) ve 1330'lu yıllarda yazıldığı ifade edilen **BT VII A**'da *bilir* (140) örneklerinde sadece –Ir eki kullanılmıştır. Dolayısıyla 13-14. yüzyıllarda yazılan bütün metinlerde –Ur eki kullanılmamıştır. Bu dönemde yazılmış olan metinlerin bir kısmında –Ir eki yanında –Ur eki de vardır.

Sonuç olarak Uygur Türkçesi'nde al- ve bil- fiillerine gelen zarf-fiil ve geniş zaman eklerindeki değişim hakkında şu sonuçları ifade etmek mümkündür:

Uygur Türkçesi'nde erken tarihli metinler, bu fiillerden sonra –(I)r ekine sahiptir. Bu metinlerde –(U)r ekine rastlanmaz. Sadece **MaitrSengim** ve **Kuanşi**'de –(U)r ekinin birkaç örneği vardır. Doerfer (1993) bu metinlerdeki –(U)r ekini, metinlerin karasızlığı ile açıklamıştır.

Değişim, zarf-fiil ekinde başlamıştır. Fiillerden sonra zarf-fiil ekinin –U olduğu metinlerde geniş zaman eki hâlâ –Ir'dır. Zarf-fiil ekindeki bu değişimin klasik öncesi dönemde yazılan metinlerle başladığını, ve klasik metinlerde tamamlandığını söyleyebiliriz. **MaitrSengim**, **Kuanşi** ve **U I 1** metinleri, –U ekinin ilk defa görüldüğü metinlerdir. Ancak bu metinlerden sonra yazılmış metinlerde –I eki kullanılmaya devam etmiştir.

Geç dönem metinlerinde ise al- ve bil- fiillerinden sonra hem zarf-fiil eki –U hem de geniş zaman eki –Ur olmuştur. Bu fiillerden sonra geç dönem metinlerinde –I zarf-fiil eki kullanılmamıştır. Buna karşılık –Ir geniş zaman eki, yeni –Ur ekiyle birlikte kullanılmıştır. al-/bil- fiillerinden sonra –Ur geniş zaman eki, daha önceki dönemlere ait birkaç metni saymazsak geç dönem metinlerinde ortaya çıkmıştır diyebiliriz. Buna göre –U zarf-fiil eki, 11-12. yüzyıllarda yazılmış metinlerden itibaren, –Ur geniş zaman eki ise 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerden itibaren görülmektedir.

1.4.11. Şart Ekinin Durumu

Eski Türkçe’de fiillerin şart çekimi genel olarak –sAr ekiyle yapılmıştır. Özellikle Kök Türk ve ilk Uygur metinlerinde –sAr ekinin şart anlamı dışında zarf-fiil fonksiyonuna da sahip olduğu bilinmektedir. Kök Türkçe’deki –sAr şart eki, Uygur Türkçesi’nde bazı metinler dışında, değişmemiştir. Buna karşılık ek, Karahanlı Türkçesinde /r/ ünsüzünü kaybederek –sA olmuştur.

Eski Türkçe’de şart ekinin yapısı ve fonksiyonları zaman içinde değişmiştir. –sAr eki, biri fiilin hangi şart altında gerçekleştiğini, diğeri de fiilin tarz ve zamanını belirtmek üzere iki fonksiyona sahiptir (Gabain 1988: 91; Erdal 2004: 320-321). Kök Türk yazıtlarında şart eki, aynı zamanda zarf-fiil eki olarak da kullanılmıştır: *közde yaş kelser tuda köngülte sıgıt kelser yanturu sakıntım* (KT K 11) “gözden yaş gelince engel olarak, gönülden feryat gelince geri çevirmeyi düşündüm”, *öd tengri aysar kişi oğlu kop ölgeli törümiş* (KT K 10) “zaman tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış”.

Kök Türk yazıtlarında cümlenin öznesi hangi şahsa ait olursa olsun şart eki daima teklik 3. şahıstadır ve öznenin şahıs ekini kabul etmez. Diğer bir ifadeyle, Kök Türk yazıtlarında –sAr şart eki, şahıslara göre çekime girmez: *açsar tosık ömez sen bir todsar açsık ömez sen* (BK K 6) “acıyorsan doyacağını düşünmezsin bir doyarsan acıkacağını düşünmezsin”, *Ötüken yış olursar bengü il tuta olurtaçı sen* (KT G 8) “Ötüken ormanında oturursan ebedî devlet sahibi olarak kalacaksın”.

Kök Türk yazıtlarındaki –sAr ekinin zarf fonksiyonu, Uygur Türkçesi’nde bilhassa erken dönem Maniheist metinlerde de görülmektedir (Doerfer 1993: 169). Ancak Uygur Türkçesi’nde şart eki, Kök Türk yazıtlarının aksine şahıs ekleriyle çekime girmiştir (Zieme 1969: 147).

Bazı Türkologlara göre Kök Türkçe’de şart çekimi –sAr ekinin yanı sıra –çA ekiyle de yapılmıştır. Thomsen (1916) ve Doerfer (1993) –çA ekini şart eki olarak değerlendirmişlerdir. Doerfer, –çA zarf-fiil ekinin –sAr ekinden geldiğini söyler. Doerfer’e göre –çA eki, *bol-sar*, *kel-ser* gibi /l/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra /ls/ ses grubunun /lç/ olarak değişimiyle oluşmuştur (Doerfer 1993: 169). Ancak Doerfer’in bahsettiği gibi erken dönemde –çA eki, ...l + sAr > -çA değişimi sonucunda ortaya çıkmışsa, en azından yazıtlarda ya da ilk dönem Uygur metinlerinde *-çAr şeklinin tanıklanıyor olması gerekirdi. Hâlbuki böyle bir eke Eski Türkçe metinlerin hiçbirinde rastlanmamaktadır. T. Tekin ise bu ekin zarf-fiil eki olduğunu belirtir (1968: 186). Erdal ise herkes tarafından ya şart ya da zarf-fiil eki olarak nitelendirilen –çA ekinin eşitlik eki olabileceğini düşünür. Ona göre –çA eki zarf-fiil ekidir ve kenisinden önce bir ünlü zarf-fiil eki (A/U) vardır.

Uygur Türkçesi’nde –sAr ekinin yapısında genellikle bir değişim olmamıştır. Metinlerin büyük bir çoğunluğunda şart çekimi –sAr ekiyle yapılmıştır (Gabain 1988: 91; Zieme 1969: 147; Erdal 2004: 320-21). Erken dönem ya da klasik öncesi dönemde değerlendirilen Maniheist metinlerin tamamında şart eki, –sAr şeklindedir. Budist Uygur metinlerinde de şart ekinin yapısında büyük ölçüde bir değişiklik olmamıştır ancak bazı Budist metinlerde şart eki, Karahanlı metinlerinde olduğu gibi /r/ ünsüzünün düşmesiyle –sA şekline değişmiştir.

Uygur Türkçesi’nde şart ekindeki değişimin, metinlerin tarihsel süreçlerini belirleyen bir ölçüt olduğuna ilk işaret eden, L. Clark olmuştur. Clark Uygur hukuk vesikalarının dil özelliklerini incelediği doktora tezinde şart ekindeki değişimi, Uygur metinlerinin tarihlendirilmesinde bir ölçüt olarak kullanmıştır. Clark’a göre Uygur Türkçesi’nde –sAr eki, 13. yüzyıldan sonra yazılmış metinlerde kısalmıştır (Clark 1975: 134).

Şart ekinin yapısındaki değişimi Uygur metnlerinin tasnif edilmesinde ya da tarihlendirilmesinde daha sonra M. Erdal (1979a: 157) bir ölçüt olarak kullanmıştır. Erdal, -sA şeklinin bulunduğu metinleri, “*Eski Türkçe olarak adlandıramayacağımız*” 13. yüzyıldan sonraki döneme dahil etmiştir. Erdal’a göre Uygur Türkçesin’de şart ekinin -sA olduğu metinler, 13-14. yüzyıllara aittir.

Eski Türkçe metinleri tarihlendiren Doerfer (1993: 171) ise, şart ekindeki değişimi, dillik bir ölçüt olarak ele almış ve -sA şeklinin bulunduğu metinlerin Yüan dönemi ve sonrasına ait kimi metinlerin özelliği olduğunu ifade etmiştir.

Uygur Türkçesi’nde şart ekinin kısaldığı bütün metinlerin geç döneme ait olduğunu iddia etmek zordur. Çünkü Uygur Türkçesi’nde şart eki -sAr, klasik öncesi dönemde yazılmış kimi metinlerde de kısalarak -sA şeklini almıştır. Birçok dil özelliği bakımından klasik öncesi döneme ait metinler arasında gösterebileceğimiz Budist Uygur metinlerinden KP’de şart çekimi, genellikle -sAr ekiyle yapılmasına karşın, ek eserin son fragmanlarında /r/ ünsüzünün düşmesiyle -sA şeklini almıştır. KP’de *kim ölüm adaka korksar aşnu-rak yoringlar* (XXXI/4), *as(i)g tusu kulu usar m(e)n* (XXXV/4), *ağı barım alkınsar il törü neçük tutar biz* (IX/2-3) gibi birçok örnekte şart eki -sAr’dır. Ancak yine KP’de *kaçan burxan kutı-n bulsa m(e)n silerni barça anta kutarga m(e)n* (LXXVI/5), *kuş kuzgun konsa ışıg-ag tartg-ı m(e)n* (LXXX) örneklerinde şart ifadesi -sA ekiyle sağlanmıştır.

M. Erdal (1979b: 173), KP’de şart ekinin -sA olduğu son 5 fragmanı, metnin ilk 75 fragmanından ayrı değerlendirmiştir. Ona göre son 5 fragman, şart ekindeki değişimin yanısıra diğer bazı değişikliklerden dolayı da geç tarihli metinlerin yer aldığı 4. gruba dahil edilmelidir. Clark da Erdal gibi, KP’de görülen -sA ekini yorumlarken eserin son fragmanlarının geç tarihli olabileceğini ifade etmiştir. Hamilton’un bu eserde görülen -sA şeklinin bir ağız özelliği olduğu düşüncesini eleştirmiştir (Clark 1975: 135). KP’yi yayımlayan Hamilton (1998:21) ise, metnin 10-11. yüzyıllarda yazılmış olabileceğini düşündür ve metinde görülen -sA şart ekinin ağız yansıması olduğunu düşünür.

KP gibi Tunhuang'da bulunmuş olan ve genellikle 9-10. yüzyıllara tarihlendirilen bazı metinlerde de şart ekinin -sA olması, bu yeni özelliğin metnin tarihi ile ilgili değil de yazıcının ait olduğu boyun ağız özelliği ile ilgili olduğu ihtimalini düşündürmektedir. Dolayısıyla KP'de şart ekinin -sA olduğu fragmanları ağız sızmasının ağırlıkta olduğu kısımlar olarak değerlendirmek daha doğru olur.

Tibet alfabesiyle yazılmış **BuddhKat**, /A/ bağlantı ünlüsünü korumuş olması ve isimlerin çıkma hâlinin +DA ekiyle yapılmış olması gibi özelliklerinden dolayı, klasik öncesi döneme ait metinler arasında değerlendirilmiştir (Maue-Röhrborn 1984: 286). Uygur Türkçesi'nde şart ekinin -sA olduğu metinlerden biri de **BuddhKat**'tır. Metinde *erser* örneğinde şart ekinde herhangi bir değişiklik olmamışken, *işlese* örneğinde ek, -sA olmuştur. Klasik öncesi dönemde yazılan metinlerden biri olan **BuddhKat**'ta -sAr şart ekinin -sA olması, metnin yazıldığı tarihi tespit etmek için iyi bir ölçüt değildir. Bundan dolayı **BuddhKat**'ta -sA şeklini ağız sızması olarak değerlendirmek gerekir.

Geç tarihli olmayan metinlerden **HamTouHou 16**, **HamTouHou 21** ve **HamTouHou 26** numaralı metinlerde de şart eki -sA olmuştur. **HamTouHou 16**'da *alış(ı)k bolsa* (14), *keyek neçe yol bilse* (15); **HamTouHou 21**'de *arkaş barsa* (11) ve **HamTouHou 26**'da *s(e)n kayuka barsa* (9) örneklerinde şart eki kısalmıştır. Bu metinler, Doerfer (1993) tarafından şart ekindeki değişimden dolayı 13-14. yüzyıllara tarihlendirmiştir. Ancak adı geçen metinlerin, şart ekinin -sA olmasından dolayı geç tarihli kabul edilmesine metinde yer alan eskicil özellikler izin vermez.

Herşeyden önce KP ve **HamTouHou**'da yayımlanan metinler, Tunhuang'daki Bin Buddha mağaralarında bulunmuştur. Bilindiği üzere burada bulunan metinler, Tangutların 1035 yılındaki saldırısından önce bir duvarla kapatıldığı için en geç 11. yüzyıla tarihlendirilmektedirler. Ayrıca metinlerdeki birçok ağız özelliği bir tarafa bırakılacak olursa, tasnif ve tarihlendirilmede kullanılan diğer dillik ölçütler bakımından Doerfer'in iddia ettiği gibi geç tarihte yazılmadıkları anlaşılır. **HamTouHou 16**, **21** ve **26** numaralı metinlerde; /A/ bağlantı ünlüsünün korunması, damaksıl /n/ ünsüzünün zaman zaman /g/ ile yazılması, /z/ harfinin altta iki noktayla gösterilmesi ve Yüan

döneminin belirgin özelliklerinden olan /z-s/ ve /d-t/ harflerinin yazımının oldukça düzenli olması gibi özellikler, bu metinlerin 13-14. yüzyıllara ait olamayacağını göstermektedir. O halde bu metinlerde görülen –sA şart eki, ağız yansımasıdır.

Uygur Türkçesi'nde şart eki, geç tarihli birkaç metinde değişmiştir. Aynı yüzyıllarda yazılmış olmalarına rağmen dinî metinlerde şart ekinin değişmemesi, standart yazı dilindeki değişimin, konuşma dilinden daha yavaş ilerlemesinden ve zor olmasından kaynaklanmaktadır. Mesela 14. yüzyılın ortalarında yazılmış Budist metinlerden biri olan **Totenbuch**'ta şart eki daima –sAr şeklindedir. yine aynı yüzyılda yazılmış diğer dinî metinlerde de şart eki değişmemiştir. Buna karşılık hemen hemen aynı yıllarda yazıldığı bilinen **UigDoc II, TT VII 28 ve 31** gibi metinlerde ise şart eki –sA olmuştur.

Uygur Türkçesi'nde şart ekinin değiştiği metinlerin ne zaman yazıldıkları tam olarak bilinmese de, dillik ölçütlerin yanı sıra dil dışı bilgilerin yardımıyla metinlerin yazılış tarihini tespit etmek mümkündür. Buna göre Uygur Türkçesi'nde şart eki, Yüan döneminden itibaren özellikle din dışı metinlerde –sA olmaya başlamıştır diyebiliriz.

UigDoc II'de şart eki iki örnekte kısalarak –sA şeklinde yazılmıştır. **UigDoc II**'de *tapla-za* (9), *taplama-za adın kişi-ke ... satzun* (10) örneklerinde şart eki, kimi geç dönem metinlerinde görülen şekliyle yazılmıştır. Metnin yazılış tarihi hemen hemen bilinmektedir. Metni yayımlayan Arat (1987: 574) metnin tarihi hakkında şu tespitte bulunmuştur:

“Bu Uygurca yazı parçasının bizi alâkadar eden birkaç ciheti vardır. Bunların birincisi, metnin yazıldığı tarihin belli olmasıdır. Yazı o zamanın hükümdarı olan Toklug Temür'e verilmiş olduğu için 1347/1348 – 1365 (?) yıllarında yazılmıştır.”

Buna göre **UigDoc II**, 14. yüzyılın 2. yarısında yazılmıştır. Metnin diğer dil özellikleri de geç tarihte yazıldığını göstermektedir.

HaTouHou 30'da şart eki üç kez –sA olarak yazılmıştır: *sözlese* (5), *uşa* (5), *kelü umasa* (6). Metnin /d-t/ harflerinin yazımında görülen istikrarsızlık ve *birle* edatının *bilen* şeklinde yazılması gibi Yüan dönemine ait özellikleri, geç tarihte yazıldığına işaret etmektedir.

Şart eki –sAr, TT VII'de yayımlanan 28 ve 31 numaralı metinlerde de kısalmıştır. TT VII 28'de *ırak barz-a sağıg kılz-a büdmez* (10), *kişi kaçz-a barz-a bolmaz* (.) *iglig erz-e uşak bolur* (21) örneklerinde şart eki kısalmıştır. Ancak TT VII 28'de şart ekinin –sA şekli yanında, *buyan kılsar t(e)ngri-ke tapınsar takım-a edgölük kelir* (29) örneklerinde eskicil –sAr şekli de geçmektedir.

Şart ekinin –sA şeklinde geçtiği metinlerden biri de TT VII 31'dir. Bu metinde geçen *[s]ekizinç ev-te kelze* (2, 8, 9, 10, 11, 12) örneklerinde şart eki çok sayıdaki örnekte kısalmıştır. Ancak bu metinde [...] *irser* (2) örneğinde şart eki aslı şekliyle geçmektedir.

Uygur Türkçesi'nde Brahmi alfabesiyle yazılmış metinlerde şart eki genellikle –sAr şeklindedir. Ancak TT VIII A'da şart eki, *yaratılmış bolmasar* (11), *busanmasar* (36) örneklerinde iki defa –sAr şeklindeyken, *kimler munga iyin barsalar* (16-17) ve *işitseler* (25) örneklerinde –sA şeklini almıştır. Bu metinde belki de şart ekinin kısalması, kendisinden sonra gelen +lAr çokluk şahıs ekinin tesiri sonucudur (<-sAr-lAr).

Ekin eskicil ve yeni her iki şeklinin de TT VII 28, TT VII 31 ve TT VIII A metinlerinde muhafaza edilmiş olması, 14. yüzyılda dinî metinlerin yazıldığı standart dildeki direniş karşı, dinî konuların dışındaki konularla ilgili yazılan metinlerin değişim sürecini yaşadıklarını ifade etmemize imkân verir.

Şart ekinin kısalarak –sA şeklinde yazıldığı metinlerden biri de **Ernte I**'dir. Bu metinde yer alan *kerem-ke sang-ka kudsa* (100) “kilere ambara dökse” örneğinde şart eki –sAr yerine –sA şeklinde yazılmıştır. Zieme (1975:110), metni hem dil özellikleri hem de yazı şeklinden dolayı 13-14. yüzyıllara tarihlendirmiştir.

Sonuç olarak, Uygur Türkçesi'nde HamTouHou 30, TT VII 28, TT VII 31, TT VIII A, UygYazı II ve Ernte I'de şart eki, -sA olmuştur. Bu metinlerin, sadece şart ekinde meydana gelen değişim bakımından değil, aynı zamanda diğer dillik ölçütlerde meydana gelen değişimler bakımından da geç tarihli oldukları anlaşılmaktadır. Bu metinlerin dil özellikleri, en erken Yüan döneminde yazıldıklarını göstermektedir. Bu dönem metinlerinin en belirgin özellikleri arasında yer alan /d-t/ ve /s-z/ ünsüzlerinin yazımındaki aşırı istikrarsızlık, yalın isimlerden sonra gelen yükleme hâl ekinin +nI olması, bütün iyelik eklerinden sonra yükleme hâl ekinin +n yerine +nI olması, birden fazla heceli kelimelerde 2. hece başındaki /g/ ünsüzünün düşmesi, alt onluk sayı sisteminin hakim olması, birle yerine bile/bilen şeklinin varlığı, ol işaret zamirinin ekleşmesi ve mA edatının varlığı gibi özellikler, şart ekinin -sA olduğu bu metinlerde de bulunmaktadır.

Şart ekinin -sA olduğu bu metinler içinde, yazılış tarihi aşağı yukarı bilinen tek metin UygYazı II'dir. Bu metin 14. yüzyılın 2. yarısında (1347-1365) kaleme alınmıştır. Bu metnin diğer dil özellikleri ile şart ekinin -sA olduğu yukardaki metinlerin dil özellikleri hemen hemen aynıdır. Dolayısıyla şart eki-sAr yerine -sA olan metinler, diğer dillik ölçütler bakımından da destekleniyorsa 14. yüzyılın 2. yarısında yazılmışlardır. Bununla birlikte 14. yüzyılda yazıldıkları kesin olarak bilinen bazı metinlerde şart eki hiç geçmezken bazılarında ise -sAr şeklindedir. Meselâ 1333-1335 yıllarında yazılan BT VII B, 1347-1350 yıllarında yazılan BT VII L ve 1368-1370 yıllarında yazılan TT VII 1 metinlerinde şart eki hiç geçmemekle birlikte, metinlerin diğer dil özellikleri, şart ekinin -sA olduğu bu metinlerle aynıdır. Ancak tarihi 14. yüzyıla ait olan bu metinlerde şart ekinin ne durumda olduğu hakkında bir bilgi sahibi değiliz. Ancak 1350 yılında yazılmış olan Totenbuch'ta şart çekimi tamamıyla -sAr ekiyle yapılmıştır. Yazılış tarihi 14. yüzyılın ortalarında olan bu metinde şart ekinin -sAr olması, bu yüzyılda ekin Uygur Türkçesi'nde tamamıyla -sA şekline değişmediği anlamını taşımaktadır. Hatta yukarıda TT VII 28, TT VII 31 ve TT VIII A metinlerinde şart ekinin hem -sAr hem de -sA şekillerine sahip olması, bu yüzyılda ekin değişim sürecine girdiğine, buna karşılık yeni şeklin dile henüz hakim olmadığına işaret etmektedir.

Sonuç olarak HaTouHou 30, TT VII 28 ve TT VII 31, TT VIII A, UigDoc II ve Ernte I metinlerinde şart eki –sAr yerine kısalarak –sA şeklinde yazılmıştır. Bu metinlerden bazılarında eskicil –sAr şekli de geçmektedir. UigDoc II'nin yazılış tarihi 14. yüzyılın 2. yarısı olduğuna göre, Uygur Türkçesi'nde şart eki bu yüzyılın ortalarından itibaren değişmeye başlamıştır. Dolayısıyla Uygur Türkçesi'nde ağız sızması sonucu şart ekinin –sA olduğu erken tarihli metinlerin dışında, ekin –sA olduğu diğer metinler, 14. yüzyılın 2. yarısı ve sonrasında yazılmışlardır.

1.4.12. -gU ol ~ -gUI

Eski Türkçe'de gereklilik çekimi, farklı yapılarla sahip ek ya da kelimelerle yerine getirilmiştir. Bunlar içinde en yaygın gereklilik çekimi, *kergek* kelimesiyle yapılmıştır. Cümle isim cümlesi ise, gereklilik çekimi isme *kergek* kelimesinin eklenmesiyle elde edilir: BT I A'da *tenglig k(e)rgek* (6); KP'de *tarig tarimakda edgü yok kerkék* (XIII/3).

Uygur metinlerinde gereklilik çekiminde en fazla –mİş *kergek* yapısı kullanılmıştır: BT I B'de *yavalturmuş tarkarmış k(e)rgek* (28), *öng-ke ün-ke ilinmemiş k(e)rgek* (54), *iki-tin tüp-lerte turmamış k(e)rgek* (57) *köngül tapa yolenmiş k(e)rgek* (59); BT I D'de *adıra bilmiş k(e)rgek* (29); BT II'de *bilmiş ukmuş k(e)rgek* (915), *ayıtmış k(e)rgek* (935), *öritmiş k(e)rgek* (1189). Bu tür gereklilik çekiminde –mİş sıfat-fiil eki, bazen şahıs eklerini de alır: *anın men anta ajun tutmuşım kerkék* vb.

kergek kelimesiyle meydana gelen gereklilik çekiminde bazı metinlerde –mİş yerine –gU sıfat-fiil eki bulunmaktadır (Ş. Tekin: 1992²: 97): BT I B'de *küsemegü tilemegü k(e)rgek* (118).

Uygur Türkçesi'nde gereklilik çekimi, *kergek* kelimesiyle oluşturulan şeklin dışında –gU ve –gUIUk eklerinin ol zamiriyle birleşmesiyle de yapılmıştır (Erdal 2004: 525-528). –gUIUk sıfat-fiil ekinin asıl işlevi, iş, oluş ve hareket bildirmektir. Uygur metinlerinde bu işlevinin yanısıra ol zamiriyle birleşerek gereklilik ifade eden eklerden biri halini almıştır: BT I B'de *ortun yol-ta yme kalmaguluk ol* (58), BT I D'de *ortun*

yolda köngülüg anta ornatıp turgurguluk ol (186); BT II'de *y k n ç y k ng l k ol* (156), *kalguluk ol* (1190); BT VIII A'da *bilg l k ol* (6), *yene bahşı-ka yalvarmak-ta kağıglaguluk ol* (11), *bahşı-nı  girt rg l k sevind rg l k ol* (36), *bilge keř bahşı-larka turkaru tayangu-luk ol* (39), *neteg k rg l k ol* (256); FoDing'de *suv-ka kemişg -l k ol* (108), *burhan-ning ağın ağaguluk ol* (119); YüanSadDhar'da *saňaguluk ol* (481).

Uygur metinlerinde gereklilik ifade eden yapılardan bir diğeri ise, -gU sıfat-fiil ekiyle *ol* zamirinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu yapı, şahıs eklerini almaz ve daima 3. şahıs için kullanılmıştır. Uygur metinlerinde gereklilik çekiminde kullanılan bu yapı, -gU sıfat-fiil eki¹¹³ ve *ol* zamirinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Uygur metinlerinde -gU *ol* yapısıyla oluşturulan gereklilik çekim şekli, -gUUIk *ol* yapısıyla oluşturulan gereklilik çekim şeklinden daha yaygındır. -gU *ol şekli*, Budist metinlerde geçmektedir. Maniheist ve klasik öncesi döneme ait Budist metinlerde gereklilik çekimi *kergek* kelimesiyle yapılmıştır. Dolayısıyla -gU *ol* şeklinin gereklilik çekimi için kullanımı sonraki yüzyıllarda ortaya çıkmıştır.

Uygur Türkçesi'nde -gU *ol* şekli, bazı metinlerde eklerdeki ünlülerin asimilasyona uğramasıyla -gUI şeklini almıştır. -gUI gereklilik şekline sahip olan metinler, -gU *ol* şeklini barındıran metinlerden daha geç dönemde yazılmışlardır (Erdal 1979a: 157). Zaten -gU *ol* yapısının ortaya çıkışı geç olduğu için, -gUI yapısının bulunduğu metinler, Uygur edebiyatının en geç tarihli metinleridir.

-gU sıfat-fiil ekiyle birlikte gereklilik görevinde kullanılan *ol* kelimesi, işaret zamiri ve belirsizlik zamiri görevlerinin dışında, bildirme görevinde de çok sık kullanılmıştır: *mening ol* (KP XI/1), *baş-ım-nı tiledeşi-si kim ol* (HsinTözin 54), *burhan nomi tering yin ge ol* (Xuan VI 1402), *yok ol bar ol tip tidi-ler* (Xuan VI 1584), *ne kergek ikiley  s zlep munda kim ol* (  t g 98a-2) vb. gibi. Hatta bildirme görevinde kullanılan *ol* zamiri, geç dönem metinlerinden   t g'de hem ayrı bir kelimeymiş gibi elif ve vav ile hem de önceki kelimeye birleşik yazılmıştır: *y r g'ol* (106a, 17), *neğeg'ol* (110a-6).

¹¹³ Türk Dilinde -gU sıfat-fiil ekinin kullanılışı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mansuroğlu (1951).

ol kelimesi ayrıca negül ve neglük soru zamirlerinde de erimiştir: *negül saçuda kegede yokmu* (HamTouHou 30 3), *negül* (BT XIII 35, 2) (<negü ol), *neglük* (KP V, 1) (<negü ol ök).

Bazı araştırmacılar, geç dönem metinlerinde görülen –gUl şeklini, –gIl teklik 2. şahıs emir ekindeki ünlünün yuvarlaklaşması ile izah etmiştir. Zieme (1969: 230), –gIl emir ekinin ünlüsünün Heilkunde gibi geç dönem metinlerde yuvarlaklaştığına inanır. Bu bakımdan Zieme, geç dönem metinlerinde görülen –gUl şeklinde ol zamirini hiç göz önünde bulundurmaz. –gU ol > –gUl değişimini Uygur metinlerinin tasnifinde ilk defa kullanan Erdal (1979a), son eserinde geç döneme ait bazı metinlerde –gUl yapısının emir eki olabileceğini, bu konuda açıklık olmadığını ifade ederek, Zieme'nin –gUl şeklinin emir eki olduğu düşüncesinin geç dönem metinleri için doğru olabileceğini düşünür (Erdal 2004: 526, 682. dpnt).

Tarihî Türk dilinde teklik 2. şahıs emir eki –gIl, sadece Kıpçak Türkçesi metinlerinden *Kitābu'l-İdrāk*'te –gUl şeklinde yuvarlaklaşmıştır (Pritsak 1988: 119). *Ebū Hayyān, Kitābu'l-İdrāk*'te emir ekinin, kökünde yuvarlak ünlü bulunan fiillerde –gUl, /a, e, ı, i/ bulunan ünlülerde ise –gIl şeklinde olduğunu vurgulamıştır (Özyetkin 2001: 187). –gIl emir eki, Türk dilinin diğer alanlarında daima dar ünlüdür.

Bazı Uygur metinlerinde –gUl yapısının emir eki mi yoksa –gU ol gereklilik şekli mi olduğu tam olarak belli değildir. Mesela Erdal (2004: 526), *Brief C*'de *kelip körüşüp bargul* (9) cümlesindeki –gUl ekinin emir eki olabileceğini düşünür ve cümleyi “gel, görüşelim (ve sonra) geri git” şeklinde anlar. Erdal'ın da vurguladığı gibi *Brief C*, kişiye yazılmış bir mektuptur ve bu sebeple cümledeki –gUl ekinin gereklilik ifadesini taşıyıp taşımadığı belli değildir ve büyük bir ihtimalle emir ekidir. Diğer taraftan, geç dönem Uygur metinlerinde dar ünlülerin yuvarlaklaşma temayülünde olduğu bilinmektedir. Ancak geç metinlerdeki yuvarlaklaşma, ya dudak ünsüzlerinin tesiriyle ya da gerileyici ya da ilerleyici ünlü benzeşmesi yoluyla meydana gelmiştir. Bundan dolayı –gIl emir ekindeki dar ünlünün yuvarlaklaşması için herhangi bir sebep bulunmamaktadır. Dolayısıyla *Brief C*'deki *kelip körüşüp bargul* (9) cümlesi, “gel, görüşelim ve sonra gitmelisin” şeklinde de anlaşılabilir.

-gUl ekinin -gIl emir eki mi yoksa -gU ol gereklilik şekli mi olduğunu ancak ekin geçtiği cümledeki anlamı dikkate alarak anlamak mümkündür. Mesela gereklilik çekimi Heilk I, Heilk II 1 ve Heilk II 3'te -gU ol ekleri ve bu eklerin kaynaşmış şekli olan -gUl ekiyle yapılmışken, Heilk II 4'te diğer metinlerde de geçen hemen hemen aynı ifadeler, *-mİş kergek* yapısıyla karşılanmıştır: *yılıg suv birlen içürmiş k(e)rgek* (22). Dolayısıyla adı geçen metinlerde geçen -gUl eki, emir ekinin yuvarlaklaşmış şekli olamaz. Yine -gUl ekinin gereklilik ifade eden -gU ol eklerinden geldiğini gösteren bir başka kanıt, BT VII J'de birbirini izleyen ve *anta basa* ile birbirine anlam bakımından bağlı olan iki cümleden ilkinde -gUl, ikincisinde ise -gU ol yapısının bulunmasıdır: *alku tnl(i)g-lar-ning asıg-lıg üçün burxan kutın bulayın sav üçün çakir-a şanbir-a-nı bışrunurmen : : tip bodi kōngül örügül (14-18) anta basa ... sarit kalu sözlegü ol (18-35)*. Şayet *örügül* örneğindeki ek emir ekiyse, ikinci şekildeki -gU ol yapısı ne ile izah edilmelidir? Yine Tantrik metinlerden *Totenbuch*'ta hemen hemen aynı satırlarda hem -gU ol hem de -gUl şekilleri bir arada yer almaktadır: *kuđatđuru yarlıkaşun tip öğüngü ol (145), ömeksiz sakanmaksız bolgul (149)*.

-gU ol gereklilik yapısındaki ol zamirinin eriyerek -gUl şeklinin ortaya çıkmasıyla ilgili başka gramer kategorilerinden de kanıtlar getirmek mümkündür. İlk olarak Uygur metinlerinin genelinde *berü*, *tegi*, *teg* edatları, kendilerinden önceki kelimeye birleşik yazılmışlardır: BT VIII A'da *ıntıñıñdıñberü (70)*; *YüanHsinTözin*'de *başlagsız-tınberü (36)*, *ilki-tınberü (41; 273)*, *neçekedeği hsin tözinte serilip (33)*, *tıldag-tın tözkeğeği (301)*.

Yine yazıtlarda ve Uygur metinlerinde *ök* kuvvetlendirme edatı, kendisinden önceki kelime ünlüyle bittiği takdirde kelimeyle birleşerek erimiştir: *ölürteçik tir men (T G4)* (<ölürteçi ök) *ölürteçik ök (T D4)* (<ölürteçi ök ök) "tümüyle öldürecektir"; *ançulayuk (BuyKel 10)* (<ançulayu ok), *negük (Warnke 454)* (<negü ök), *inçek (TT II A/29)* (<inçe ök), *siz neçük ugay siz (M II 11, 8)* (<neçe ök), *kim küntemek mening evim-te aşanzun-lar (MaitrSengim 25v/7)* (<kün-te yme ök)¹¹⁴.

¹¹⁴ *küntemek* "her gün" kelimesi Tekin tarafından *kün+te-m+ek(<ök)* şeklinde izah edilmiştir (Tekin 1980: 75). Ancak Erdal, kelimeyi *kün+te (y)me (ö)k* olarak tahlil edilmiştir (Erdal 1991: 60). Yapılan tahliller farklı olsa da her iki tahlilde de *ök* edatı vardır.

Uygur metinlerinde –gU ol gereklilik yapısı, ilk defa **BT I D** (*körmegü ol* (318)) metninde görülmektedir. Bu metin, dil özellikleri bakımından –gU ol gereklilik şeklinin görüldüğü diğer metinlerden daha eskidir. **TT I** ve **Xuan** metinleri de diğer metinlere göre daha eskidir. Dil özellikleri bu metinlerden daha eskicil olanlarda –gU ol yapısına rastlanmaz. Dolayısıyla –gU sıfat-fiil ekiyle ol zamrinin birleşerek gereklilik ifade eder duruma gelmesi, sonradan olmuştur. **BT I D**'de *körmegü ol* (318), **TT I**'de *buyan edgü kılınç kılgu ol* (9-68); **Xuan**'da *burkan-ka utru bargu ol* (VII 1101), *iltgü ol* (VII 1103), *kongülüg anta munta yugürtgü ol* (VII 1454), *bulunç-ka yapşingu ol* (VII 1456).

Uygur Türkçesi'nde –gU ol (>-gUl) eki, 13-14. yüzyıllarda Tibetçe'den çevrilmiş olan Tantrik metinlerde ve bazı hukuk vesikalarında oldukça yaygındır. Bu metinlerin bir kısmında ek –gU ol şekli muhafaza edilmişken, bazılarında–gUl olmuştur. Geç döneme ait bazı metinlerde –gU ol şekli değişmemiştir:

1330'lu yıllarda yazılmış olan **BT VII A** ve **BT VII B** metinlerinde -gUl yapısına rastlanmaz: **BT VII A**'da *sakıngu ol* (18), *teğşinü turur-ın sakınıp sözlegü ol* (270), *bışrunğu ol* (422), *yig edgü erip kök kalıg-ta tolu törüdgü ol* (456). **BT VII B**'de *küz-edçi-ler-ni sakıngu ol* (25). 1347-1350 yılları arasında yazılmış olan **BT VII L**'de de –gU ol gereklilik yapısı –gUl şeklinde değildir: *ödüngü ol* (10)

Yukarıdaki tarihi belli olan metinlerle yaklaşık olarak aynı yüzyıllarda yazılmış olduğu tahmin edilen bazı metinlerde de –gU ol yapısının değişmediğini görüyoruz: **Heilk II 3**'te *birmegü ol* (54); **BT VIII A**'da *kop süşük kirtgünç kongül-in yalvargu ol* (70), *edgü-lerin adruk-ların sözlegü ol* (78), *kongül öritgü ol* (108), *negü tap'mış-ın birgü ol* (136), *edin ta'var-ın büşi birgü ol* (311). **BT VII H**'de *sakıngu ol* (8-9); **BT VII I**'de *yalvargu ol* (18); **BT I B**'de *tepremegü ol* (76), *kongül yıgmakıg okşatgu ol* (198), **İnsadi**'de *okıgu ol* (37), *kişl(e)gü ol* (199).

Altun Yaruk'un 1687 tarihinde istinsah edilen Leningrad nüshasında gereklilik çekimi için kullanılan yapılardan biri de –gU ol şeklidir. Bu şekil, genel olarak korunmuştur. **AYLening**'de Radloff-Malov ve Kaya'nın (1994) *sakıngıl* (27,15) okuduğu kelime,

Zieme tarafından *sakıngul* (27,15) şeklinde düzeltilmiştir (Erdal 2004: 526). Kelimenin aynı sayfada geçen *sakıngu ol* (25,13) şeklinden dolayı sakıngıl şeklinde –gIl emir ekiyle okunması imkansızdır. Ancak çok geç dönem metinlerinde görülen –gUl şeklinin AY’ta geçmesi, eserin geç tarihte istinsah edilmesiyle alâkalıdır. Nitekim AY’un daha erken dönemlere ait Berlin nüshalarında –gUl şekli yoktur.

Bu metinlerde bulunan –gU ol şekli, aşağıdaki Budist metinlerde ve hukuk vesikalarında –gUl olmuştur. 1350 yılında yazılmış olan *Totenbuch*’ta gereklilik çekimi için hem –gU ol, hem de –gUl şekilleri geçmektedir. Metinde şu örneklerde –gU ol yapısının geçmesi, metnin yazıldığı tarihte eski şeklin hâlâ korunduğunu gösterir: *üç öngdün yoridaçı nom-lar-ıg yügerü kılgu ol* (133), *kuđatđuru yarlıkaşun tip öğüngü ol* (145), *ıđ tonguz yok çıgay kodıka yavız aşun-ka kirmegü ol* (217), *t(e)ngri tigüçi kayu-ta ol tip sakıngu ol* (724), *baxşı-tın kut kolungu ol* (1023), *bu tört türlüg dyan tuggınça bışrunğu ol* (1044), *iki yiil-ler- ig kabşurup tuğgu ol* (1057).

Ancak *Totenbuch*’ta şu örneklerde ise, –gUl şeklinin bulunması, gereklilik çekiminde kullanılan –gU ol eklerinin kaynaşarak erimeye başladığını göstermektedir: *ömeksiz sakınmaksız bolgul* (149), *ança katın yiil tuğsar bu k(e)şig-te ança ok kōngül-üg tigli-te kılgu* (1103), *öğüngül* (1310), *sözlegül* (1312), *tegürgül* (1430).

Totenbuch gibi Tibetçe’den çevrilen ve bu metinle hemen hemen aynı dil özelliklerine sahip olan *BT VII J*’de de gereklilik çekiminde –gU ol ve –gUl yapılarının her ikisi de mevcuttur: *alku tınl(i)g-lar-ning asıg-lıg üçün burxan kutın bulayın sav üçün çakir-a şanbir-a-nı bışrunurmen : : tip bodi kōngül öritgül* (14-18) *anta basa ... sarit kılı sözlegü ol* (18-35).

Yine geç Budist metinlerden *ShōAv*’da –gU ol gereklilik eki, iki örnekte –gUl olmuştur: *ançulayu ok yme kim ol tip ögdi sözlegül* (48), *sözlegül* (222) (<sözlegü ol).

Uygur Türkçesi’nde –gU ol gereklilik şekli, yukarıdaki Budist metinler dışında yine geç dönemde yazılmış din dışı belgelerde de –gUl şekline değişmiştir. *Heilk I*’de gereklilik çekimi –gU ol ve –gUl ekleriyle yapılarak hem eski hem de yeni şekiller birlikte

kullanılmıştır. Metinde *udıgu ol* (20), *tüdüşgü ol* (23), *köz-ke yakgu ol* (28), *tamışgu ol* (127) örneklerinde ol zamiri ekleşmemişken, *köz-ke sürđgöl* (36), *agız-ın açmatın yül-sin singürgöl* (153), *tişi kişi tüşüreyin tiser it süt-in içgöl* (21), *bir bakır aşu yarım bakır içgöl* (167), *aç karın-ka içgöl* (170, 171). Yine Heilk II 1’de –gU ol şekli genel olarak –gUl olmuştur: *kulgak-ka urgu ol* (94), *[e]şgek südi bilen birgöl* (2), *içgöl* (6, 111), *yig ş(e)ker mır bilen [su]vsuş kalıp birgöl* (30), *kız-ıl burçak bilen işleyü tuğgul* (32), *bor birle içgöl* (121).

Yine sivil belgelerden TT VII 24, 25 ve 28 numaralı metinlerde –gU ol şekli –gUl olmuştur: TT VII 24’te *şi-şi birgöl* (20); TT VII 25’te *üşüğ-ke aş birgöl* (8), *munga yüründeg şanda m(a)ndak kalgul* (27); TT VII 28’de *öşi üçün buyan kalgul* (32).

Uygur metinlerinde –gUl şeklinin geçtiği örnekler içinde sadece Brief C metninde geçen *kelip körüşüp bargul* (9) cümlesindeki –gUl ekinin gereklilik mi yoksa emir mi olduğu belli değildir. Erdal (2004: 526), bu cümledeki –gUl ekinin emir eki olabileceğini düşünür ve cümleyi “gel, görüşelim (ve sonra) geri git” şeklinde anlar. Zaten metin, bir şahsa ithafen yazılmış olduğu için cümledeki –gUl eki muhtemelen emir ekinin yuvarlaklaşmış şeklidir.

Sonuç olarak Uygur Türkçesi’nde –gU ol gereklilik şekli, geç dönem metinlerinde –gUl olmuştur. –gUl şekli, geç dönemde yazılmış bütün metinlerde görülmez. Geç döneme ait oldukları bilinen bazı metinlerde gereklilik şekli değişmemiştir. Mesela 1330’lu yıllarda yazılmış olan BT VII A ve BT VII B metinleri ile 1347-1350 yılları arasında yazılmış olan BT VII L metinlerinde gereklilik çekim eki, –gU ol şekline sahiptir. Bu metinlerde ekler henüz kaynaşmamıştır. Ancak 1350 yılında yazılmış olan Totenbuch’ta hem –gU ol, hem de –gUl şekilleri vardır. Dolayısıyla Uygur Türkçesi’nde –gU ol gereklilik şekli, 1350 yılından itibaren değişerek –gUl hâlini almaya başlamıştır. Ancak bu tarihte ve sonrasında yazılmış olan –gUl şekline sahip metinlerde aynı zamanda eskicil –gU ol şekli de mevcuttur.

Bu sebeple Uygur Türkçesi’nde 14. yüzyılın 2. yarısından sonra yazılmış metinlerde gereklilik çekimi için –gU ol yapısı yanısıra bu şekilden gelmiş olan –gUl şekli de

bulunmaktadır. Aşağıdaki Uygur metinleri, -gUl şekline sahip oldukları için 14. yüzyılın 2. yarısından sonra yazılmışlardır ve diğer Uygur metinlerinden farklıdır:

Brief C (?), BT VII J, Totenbuch, ShōAv, Heilk. I, Heilk. II 1, TT VII 24, TT VII 25, TT VII 28 ve ETŞ 20.

1.4.13. *birle* Edatının Varyantları

Eski Türkçe’de en fazla kullanılan çekim edatlarından biri *birle* edatıdır. *birle* “ile (birlikte)” kelimesi, Eski Türkçe’de edat (*tokuz elig şlok birle kamagu tört altmış bölük* (BT I A 24)) ve zarf (*ikigü-ke birle bataçı* (Agama I F 19)) olmak üzere iki işleve sahiptir. Ancak daha çok edat işlevinde kullanılmıştır.

Eski Türkçe’de *birle* edatı, erken tarihli metinlerde kendisinden önceki isme ya yalın hâl ya da yükleme hâl ekiyle, daha sonraki döneme ait metinlerde ise yükleme hâli yerine iyelik ekiyle bağlanmıştır. Edatın kökeni konusunda Türkologlar arasında ayrılıklar vardır. Türkologlar genel olarak edatın ya zarf-fiil ekiyle (<bir+l-e), ya da +lA ekiyle (<bir+le) meydana geldiğini düşünürler. Gabain, bu iki görüşten farklı olarak, *birle* (<bir+il-e) (1988: 93) ile *bilen* (<bir+le-n) (1988: 96) edatlarını farklı edatlar olarak ele alır. Gabain’in görüşünü kabul etmek mümkün değildir. Çünkü *bile* /*bilen* edatları, *birle* edatının kısaltılmış şeklidir.

Kök Türkçe’de edatın *birlen*, *bilen* ve *bile* şekillerine rastlanmaz. Bu dönemde bütün örneklerde edat *birle* şeklindedir ve değişmemiştir. Yazıtlarda edat ismin yalın hâli ya da nesne hâlini yönetir:

Bilge Tonyukuk buyla бага таркан бирле тирилип келти (Ton 6-7), *İnim Köl Tigin бирле сөзleşтимиз* (KT D 6), *haganın бирле songa yışда сүнгүшдүмүз* (KT D 35), *kaganın бирле songa yışда сүнгүшдүм* (BK D 27).

Karahanlı Türkçesi’nde *birle* edatı, sıklıkla *bile* şeklinde geçmektedir. Karahanlı sahasında *birle* edatı bir taraftan kullanılmaya devam ederken, diğer taraftan da /r/

ünsüzünün düşmesiyle bile şekli yerleşmeye başlamıştır. Kâşgarlı Mahmut, *birle* madde başında *ol mening birle erdi* örneğini verir ve “*bazı kere r harfi yeğnilik için atılır ve bile denir*” (DLT I, 130) demektedir. KB’de ise hem *birle* hem de *bile* şekilleri bir arada geçmektedir.

Karahanlı Türkçesi ve Uygur Türkçesi’nde *birle* edatı yanında aynı anlam ve işlevde kullanılan *bile/bilen* edatının aynı edat olduğu, bu konuya değinenler tarafından kabul edilmektedir. Eski Türkçe’de genellikle *birle* şeklinde geçen edat, bazı metinlerde /r/ ünsüzünün düşmesiyle *bile/bilen* şeklini almıştır.

Uygur Türkçesi’nde edatın aslî şekli *birle*, en geç tarihli metinlere kadar takip edilebilmektedir. Bununla birlikte bazı geç dönem metinlerinde edatın *birle* yanında *bile* ve *bilen* şekillerine de rastlanmaktadır. Edatın yeni şekillerine sahip olan metinler, geç tarihlidir. Çünkü *birle* edatındaki /r/ ünsüzü geç dönem metinlerinde düşmüştür. Ayrıca geç dönem metinlerinde /r/ ünsüzü, *birle* edatında düşmüş olmasının yanı sıra, metatez, ünlü türemesi gibi ses olaylarına da sebep olmuştur.

Uygur Türkçesi’nde *birle* edatı, aslî şeklinin yanında *birlen*, *bilen* ve *bile* olmak üzere üç farklı şekle sahiptir. Bunlar arasında en eskicil olanı şüphesiz *birle* şeklidir. /r/ ünsüzünün yazılmadığı *bile* ve *bilen* şekilleri, /r/ ünsüzünün korunduğu şekle göre daha sonraki dönemlere ait olmalıdır. Bu anlamda Uygur metinlerini *birle* edatının durumuna göre tasnif etmek ve tarihlendirmek mümkündür. Erdal’a göre *bile(n)* şekli, en geç tarihli Uygur metinlerinin özelliğidir (Erdal 1979b: 158). Erdal, son çalışmasında da geç tarihli Eski Türkçe metinlerde *birle* edatının /r/ ünsüzünü düşürdüğünü ve vasıta hâl ekiyle genişlediğini ifade etmiştir (2004: 332-333). Doerfer de *birle* edatını Eski Türkçe metinlerin tarihlendirilmesinde bir ölçüt olarak kullanmıştır. Ona göre *bile(n)* şekli, en geç tarihli Uygur metinlerinin özelliğidir ve bu şeklin daha erken tarihli metinlerde görülmesi ağız (Vulgärsprache) yansımasıdır (Doerfer 1993: 136-137).

Birle edatının yeni şekilleri, Uygur metinlerinin tarihlendirilmesinde tek başına bir ölçüt olarak kullanılamaz. Çünkü *birle* edatı, diğer ölçütler bakımından erken tarihli oldukları anlaşılan bazı Uygur metinlerinde de ağız sızmasının sonucu olarak, *bile/bilen* şeklinde

geçmektedir. Yine geç tarihli bazı metinlerde birle şekli kullanılmaya devam ederken, bu metinlerde bile/bilen şekillerine rastlanmaz.

Birle edatı, Uygur Türkçesi'nin erken tarihli metinlerinde değişime uğramamıştır. Bu dönemde yazılmış olan metinler, birle edatının aldığı şekiller bakımından Kök Türk yazıtlarından farklı değildir. Mesela 763 yılında yazılan TT II A'da *siz-ni birle t(e)ngri yiringeri bargay m(e)n* (2) örneğinde de görüleceği gibi, edatın şeklinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. TT II A gibi diğer Maniheizt metinlerde de edatın aslı şekli muhafaza edilmiştir. Maniheizt metinlerin hiçbirinde bile/bilen şekillerinin bulunmaması, bu metinlerin erken tarihli olduklarını göstermektedir.

Erken ya da klasik öncesi ve klasik dönemlerde yazılmış Uygur metinlerinde sadece birle şekli vardır. Klasik öncesi Budist Uygur metinlerinden **Sekiz**, **MaitrSengim** ve **KP** gibi metinlerde birle edatı değişmemiştir. Birle edatı, geç tarihli olmayan Uygur hukuk belgelerinde de korunmuştur. Mesela, bütün dil özellikleri bakımından geç tarihli olmadıkları anlaşılan hukuk belgelerinden **Heilk II 3** ve **Heilk II 5** metinlerinde birle şekli muhafaza edilmiştir.

Doerfer'in (1993) de işaret ettiği gibi edat, geç tarihlerde yazılmış olan *Totenbuch*, *ETS 11* ve *Ernte* gibi metinlerde birle şeklindedir ve bu metinlerde bile(n) şekli yoktur. Buna karşılık geç tarihli olmayan kimi Uygur metinlerinde ise bile(n) şekli bulunmaktadır. Geç tarihli olmayan metinlerde geçen bile ya da bilen şekilleri, şüphesiz ya metni yazan kişinin ait olduğu boyun ya da bizzat kendi tercihinin sonucudur ve metinlerin tarihsel gelişimini takip etmemize imkân vermez. Yazılış tarihi geç olmayan metinlerden TT V A'da birle edatı *bilen* şeklini almıştır. Metinde *ulug erngek uçı bilen tegür* (57), *tuymak bilig bilen katıltı* (51) cümlelerinde edatta, hem /r/ ünsüzü düşmüş hem de vasıta hâl ekiyle genişlemiştir. TT V A, diğer dil özellikleri bakımından geç tarihli olmamasına karşın,¹¹⁵ bilen şeklinin geçmesi, ağız sızmasıyla açıklanabilir. Nitekim 1350 yılında yazılan en geç tarihli Uygur metinlerinden *Totenbuch*'ta edat, *büdüñ et'öz-teki yiil birle bir tözlüg bolup barır* (302) örneğinde aslı şekliyle geçmektedir.

¹¹⁵ TT V A'da /d/ ve /t/ harflerinin yazımının oldukça düzenli olması, eklerin bağlantı ünlülerinin /a/ olması, +gArU yön hâl ekinin varlığı, aynı tür ünsüzlerin tek işaretle gösterilmesi ve metatezin olmaması gibi özellikler, metnin geç tarihli olmadıklarını göstermektedir.

Heilk II 2'de hem birle hem de bilen şekilleri vardır. Metinde *batatu birle tegşim kılıp* (2) örneğinde birle, *yig böz bilen bolz-un* (13), (15), *bilen* (30), (33), (36), (41) örneklerinde ise birçok kez bilen şekilleri geçmektedir. Heilk II 2, diğer dil özellikleri bakımından geç tarihli metinlerden değildir.¹¹⁶ Nitekim aynı dil özelliklerine sahip olan ve bu sebeple aynı tarihlerde yazıldığı tahmin edilen Heilk II 3 ve 5 numaralı metinlerde edat aslı şekliyle yazılmıştır.

Birkaç Uygur metninin dışında erken ya da klasik döneme ait metinlerde bile(n) şekline rastlanmaz. Uygur Türkçesi'nde bile(n) şeklinin geçtiği metinler, geç tarihlidir. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi bile(n) şekli, geç tarihli bütün Uygur metnlerinin özelliği değildir. Bununla birlikte birle yerine bile(n) şekline sahip olan metinlerin, diğer dil özelliklerinin de yardımıyla geç tarihte yazıldıkları kesindir.

Uygur Türkçesi'nde edattaki /r/ ünsüzünün düşmemesine karşın, edatın +(X)n vasıta hâl ekiyle genişlediği *birlen* şeklinin çok fazla örneği yoktur: Uygur hukuk belgelerinden **Heilk II 4'te** *yılıg suv birlen içürmiş k(e)rgek* (22), **TT VII 22'de** *beg yutuz birlen bolzun* (15), **TT VII 26'da** *beg yutuz birlen bolzun* (15), **TT VII 38'de** *ol ton birlen ok adalar* (10) ve Budist Uygur metinlerinden **BT I B'de** *birle* (221) yanında *kaçan kişi-li nomlu birlen tarkarsar* (2) ve *bar-lı yok-lı birlen kilterser* (3) örneklerinde birle edatı vasıta hâl ekiyle genişlemiştir. Erdal'a göre birle edatının vasıta hâl ekiyle genişlemiş şekli, geç dönem metnlerinin özelliğidir (Erdal 2004: 332-333). Bu metinlerin yazılış tarihleri belli olmamakla birlikte metinlerin dil özellikleri dikkate alındığında geç tarihte yazıldıkları anlaşılmaktadır.

Edat, bazı Uygur metinlerinde ise /r/ ünsüzünün düşmesiyle *bile* ya da *bilen* şekillerinde geçmektedir. *bile/bilen* şeklini barındıran Uygur metinleri, 13-14. yüzyıllarda yazılmışlardır. Uygur Türkçesi'nde *bile/bilen* örneklerinden dolayı 13-14. yüzyıllara ait metinler şunlardır:

¹¹⁶ **Heilk II 2'de** /d/ ve /t/ ile /s/ ve /z/ harflerinin yazımındaki düzen ve yalnız isimlerden sonra sadece +G yükleme hâl ekinin kullanılması, metnin geç tarihli olmadığına işaret etmektedir.

TT VII 24'te *bilen* (12), TT VII 28'de *kişi bile tüdüş keriş bolur* (5), TT VII 32'de *luu künde kişi bile karşı bolur* (7), *koyın künde edgü ögli-si bilen kavışur* (11), USp 115 ve USp 126'da *bilen*, USp 1, 10, 25, 27, 29, 55, 73, 76, 107, 108, 111, 112, 121 ve 125 numaralı metinlerde *bile*, HaTouHou 30'da *tezek bilen kelgil* (5).¹¹⁷

Yazılış tarihi belli olmamakla birlikte birçok dil özelliği bakımından en geç tarihli metinlerden biri olduğu anlaşılan Heilk II 1'de edat, *takıgu yumurtka-sı ubu birle kayıncıdurup* (88), *künçit yağ-ı birle kaçıp tamışsar* (86), *birle* (91) örneklerinde birle; *birlen* (87, 106) örneğinde birlen ve *[e]şgek süđi bilen birgül* (2), *panit suvı bilen içgül* (9), *kız-ıl eşgek süti bilen içgül* (10), *yig ş(e)ker mır bilen [su]vsuş kalıp birgül* (30), *kız-ıl burçak bilen işleyü tuğgul* (32), *yudañ suvı bilen içzün* (67), *ingek yağı bilen* (99) örneklerinde ise bilen şekillerinde geçmektedir.

Uygur Türkçesi'nde bile ya da bilen şekilleri sadece hukuk belgelerinde vardır. Budist ya da Maniheist metinlerde bu şekillere rastlanmaz. Yalnız Budist metinlerden BT I B'de birle yanında birlen şekli de bulunmaktadır. Edatta /r/ ünsüzünün düştüğü şekillerin sadece hukuk belgelerinde geçmesinden dolayı, bu yeni şekilleri ağız özelliğiyle izah etmek mümkündür. Ancak yukardaki hukuk belgelerinde geçen bile/bilen şekilleri, birkaç sebepten ötürü *ağız sızması* değildir. En başta bu metinlerde yeni şekillerin yanında eskicil birle şekline de rastlanılır. Şayet bile/bilen ağız sızması olsa idi, eskicil şekillerle bir arada bulunmaması gerekirdi.

Yazı dilindeki değişim, konuşma diline göre daha geç oluşmaktadır. Bilhassa dinî mahiyetteki metinlerin yazımında, alışılmış yapıların değişmesi daha da zordur. Bu sebeple geç tarihli dinî metinlerde dil gelişimi ya da değişimi, yine geç tarihli hukuk belgelerindeki gelişim ya da değişime göre daha yavaş olmuştur. Taşıdıkları dil özellikleri bakımından benzer olan geç tarihli dinî metinler ile hukuk belgelerinde birle edatının aldığı şekle göre ortaya çıkan bu farklılık, dinî olmayan metinlerin değişimi

¹¹⁷ *HaTouHou*'da yayımlanan metinlerin genel olarak 9-10. yüzyıllarda yazıldığı tahmin edilse de buradaki metinlerin bir kısmının geç tarihli oldukları anlaşılmaktadır. Burada yayımlanan geç tarihli metinlerden biri de *HaTouHou* 9'dur. *HaTouHou* 9'da şart ekinin -sA olması, /d/ /t/ harflerinin yazımındaki düzensizlik, mA edatının varlığı gibi Uygur Türkçesi için yeni özellikler, metnin geç tarihlerde yazıldığına işaret etmektedir.

daha kolay kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Mesela yukardaki metinlerle imlâ, ses ve şekil özellikleri benzer olan **BahşıÖgdisi**, U II 5, U II 6, TT VII 40, **YüanHsinTözin**, **YüanSadDharm**, BT VIII A, TT VIII M, **BuddGedicht** ve **ZiemeStabr. II** gibi geç tarihli dinî metinlerde sadece birle şekli kullanılmıştır. Budist metinlerden 1350 yılında yazılan Totenbuch, 1330'larda yazılan BT VII A'da birle edatı değişmemiştir.

Uygur Türkçesi'nde birlen ve bile(n) şekillerine sahip olan TT VII 22, TT VII 24, TT VII 26, TT VII 28, TT VII 32, TT VII 38, USp 1, USp 10, USp 25, USp 27, USp 29, USp 55, USp 73, USp 76, USp 107, USp 108, USp 111, USp 112, USp USp 115, USp 121, USp 125, USp 126, **HaTouHou 30** ve **Heilk II 1** metnlerinin hiçbirinin yazılış tarihi belli değildir. Bununla birlikte bu metinler, yazılış tarihi 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyıl olarak bilinen metinler ile benzer dil özelliklerini göstermektedir. Dolayısıyla Uygur Türkçesi'nde birkaç metin dışında, birlen ya da bile(n) şekillerinin geçtiği metinler, çok geç tarihlidirler.

1.4.14. Sayı Sistemi

Eski Türkçe'de sayıları dört grupta incelemek mümkündür:

Asıl sayılar: 1, 2, 3, 4, 10, 20, 100 vb gibi.

Sıra sayıları: ilk (birinç, engilki), ikinç, üçünç vb. gibi.

Üleştirme sayıları: birer, ikişer, üçer vb. gibi.

Topluluk sayıları: biregü, ikigü, üçegü vb. gibi (Clauson 1959: 19).

Eski Türkçe'de 1'den 10'a kadar olan sayılar ile onluk ve yüzlük asıl sayılar değişken değildir. 1-10 arası sayı isimleri *bir*, *iki* (~*äki*), *üç*, *dört*, *beş* (~*biş*), *altı*, *yiti* (~*yti*), *sekiz*, *tokuz*, *on*'dur. Elliye kadar olan onluk sayılar türemiş ya da birleşik sayılar değildir ancak elliden yüze kadar olan sayılar ya türemiştir ya da iki sayının birleşmesinden meydana gelmiştir. *On*, *ygrmi* (~*yigrmi*, *ygermi*), *otuz*, *kırk*, ve *elig* (~*ilig*) sayıları tek sayı isminden meydana gelirken *altmış* (<*altı*+*mış*), *yitmiş* (<*yeti*+*mış*), *sekiz on*, *tokuz on* sayıları türemiş ya da birleşik sayılardan oluşmuştur (Erdal 2004: 220). İki sayı

isminin birleşmesinden oluşan *sekiz on* ve *tokuz on* sayıları DLT’te *seksön* (I, 437-21) ve *tokson* (I, 437-16) şeklinde geçmektedir. Kâşgarlı, bu şekillerin sekiz on ve tokuz on sayılarının kısa şekli olduğunu ifade eder. Ancak bu sayılar Uygur metinlerinde henüz kısaltılmamıştır: *sekiz on y(a)ratıglıg yaruk* (HamTouHou 2, 15), *tokuz on yaşayur* (HamTouHou-13, 3), *sekiz on nayrag* (MaitrHami 11, 9b-19), *sekiz on nayrag bolur* (Totenbuch 525).

Yüzlük asıl sayılar, *yüz* (~*yuz*), *ming*, *tümen* “on bin” sayılarıdır. Uygur Türkçesi’nde *tümen* sayısı, çok büyük sayıları ifade etmek için kullanılır ve muhtemelen Toharca’dan ödünçlemedir (Erdal 2004: 220). Çok yüksek sayılar, küçük olan sayıların büyük olan sayılar önüne getirilmesiyle elde edilir (Gabain 1988: 75). *yüz yüz ming ming* gibi. Bazen de isimlerde sonsuzluk ifadesini karşılamak üzere, sayılara *ulug* kelimesi eklenir: *üç ming ulug ming yir suv* (MaitrHami 11, 9b-21).

Eski Türkçe’de onluklar arası sayılar, diğer sayılardan daha karmaşık bir yapı arz eder. 11-19, 21-29, 31-39 ... 91-99 arasındaki sayılar, farklı sistemlerle oluşturulmuştur. Mesela 25 sayısı, *beş otuz*, *otuz artukı beş* ya da *otuz beş* gibi farklı sayı sistemleriyle ifade edilmiştir. Buna göre Eski Türkçe’nin tarihî gelişimi esnasında onluklar arası sayılar, üç ayrı sistemle ifade edilmiştir:

1. Üst onluk sayı sistemi (beş otuz “25”),
2. Alt onluk sayı sistemi (yigirmi beş “25”),
3. İlaveli sayı sistemi (yigirmi arukı beş “25”).

Üst onluk sayı sisteminde, ifade edilmek istenilen sayının bir sonraki onluk basamağı kullanılır. Mesela “*beş yigirmi*” ibaresi, 25 değil, 15 sayısına işaret etmektedir. *altı-rar y(i)g(i)rmi erkek* (Höllén 50) ve *ikirer y(i)g(i)rmi yoçan* (AY 25a-16) gibi örneklerde üleştirme ekinin ilk sayıya getirilmesi, örneklerde ifade edilmek istenilen sayının 22 ve 26 değil 12 ve 16 olduğunun ve dolayısıyla kullanılan sayı sisteminin üst onluk olduğunun en önemli delilidir. Bu sayı sisteminde küçük olan sayı, üst onluk basamağa ait olan sayının önüne getirilerek oluşturulur. İlk önce dokuza kadar olan sayı, daha sonra da bir önceki onluk sayıyı temsil eden onluk sayı ilave edilir (Ehlers 1983: 81).

Bu sayı sistemi bir sonraki onluk sayı basamağına gidilecek adım olarak tasarlanır ve *üst onluk sayı sistemi* “*oberstufenzählung*” olarak adlandırılır (Doerfer 1993: 165). Clauson (1959: 25) ise, bu sayı sistemini “*broken tens*” olarak adlandırmıştır.

Karahanlı Türkçesi’nde genellikle geç dönem Uygur metinlerinde görülen alt onluk sayı sistemi kullanılmıştır: KB’de *on iki* (29, 138, 2334), *on sekiz* (4818, 6624), *otuz iki* (5640); AH’ta *on dört* (486). Üst onluk sayı sistemi, bugün Sarı Uygur ile Yakut ve Dolgan Türkçelerinde kullanılmaktadır (Doerfer 1993; Erdal 2004): Sarı Uygur Türkçesi’nde *per yigirma* “11”, *per otuz* “21”. Fakat Sarı Uygur Türkçesi’nde yeni sayı sistemi de vardır: *uçon per* “31” (Clauson 1959: 26). Yakut ve Dolgan Türkçeler’inde hem üst onluk sayı sistemi hem de ilaveli sayı sistemi (artukı > orduga/urdugo) arkaik özellik olarak yaşamaktadır (Stachowski 1997: 321-322).

Üst onluk sayı sisteminin hangi şartlar altında ortaya çıktığı belli değildir. Kök Türk yazıtlarında 30 sayısının altındaki sayılar için kullanılan üst onluk sayı sistemi, Uygur metinlerinde yüzlük basamakta yer alan onluklar arası sayılar için de kullanılmıştır (yüz iki yigirmi “112”). Clauson’a göre (1959: 25) üst onluk sayı sistemi, Türkler 50’den yukarı olan sayıları bilmedikleri için 50 ve üzeri sayıları ifade etmek için oluşturulmuş, daha sonra 50’nin altındaki sayılar için de kullanılmıştır. Ancak Kök Türk yazıtlarında ve birçok Uygur metninde üst onluk sayı sisteminin 30 rakamının üzerindeki sayılar için çok az kullanılmış olması, Clauson’un bu iddiasını çürütmektedir. Tersine üst onluk sayı sistemi, Türk dilinin en erken tarihli metinlerinde 50’nin altındaki sayılar için kullanılmıştır. Nitekim Ehlers (1983: 81) de Clauson’un bu tespitini şüpheyle karşılamıştır.

Üst onluk sayı sistemi, Yenisey ve Kök Türk yazıtlarında onluklar arası sayılar için kullanılmış olan temel sayı sistemidir. 1 ile 19, 21 ile 29.... gibi devam eden sayıları belirtmek üzere üst onluk sayı sistemi kullanılmıştır. Bu sayıları elde etmek için küçük olan sayı, ifade edilmek istenen onluk basamağın bir üst onluk basamağı olan sayının önüne getirilerek oluşturulur. Bu sayı sistemi bir sonraki onluk sayı basamağına gidilecek adım olarak tasarlanır ve üst onluk sayı sistemi olarak adlandırılır (Doerfer 1993: 165). Ehlers (1983), Uygur Türkçesi’nde 91-99 arasındaki sayıların üst onluk sayı

sistemi yerine *örki* “yüz” kelimesiyle ifade edildiğini belirtir: *tokuz örki begler* (U III) “99” buna karşılık *tokuz yüz*, “900” sayısını temsil eder. Fakat kesin olarak böyle bir ayırimda bulunmak oldukça zordur.

Eski Türkçe’de onluklar arası sayılar için kullanılan diğer bir sistem ise, *ilaveli sayı* sistemi’dir. Bu sayı sisteminde sayılar *artuka* (<artuk+ı) kelimesiyle birbirine bağlanır: *kırk artuka altı* “46”, *yigirmi artuka biş* “25” vb. gibi. Bu sayı sistemi de Kök Türk yazıtlarında ve erken Uygur metinlerinde kullanılmıştır. T. Tekin’e göre Kök Türk yazıtlarında üst onluk sayı sistemi, 30’un altındaki sayılar için, ilaveli sayı sistemi ise bu sayının üstündeki sayılar için kullanılmıştır. Ancak BK yazıtında ilaveli sayı sistemiyle geçen *otuz artuka bir* “31” sayısının eşdeğeri, KT yazıtında *bir kırk* “31” (K 2) olarak üst onluk sayı sistemiyle kurulmuştur. Yine Yenisey yazıtlarında *eki elig* “kırk iki”, *tokuz sekiz on* “yetmiş dokuz” gibi yapılar ile Uygur metinlerinde otuz sayısından sonraki sayılar için üst onluk sayı sistemi kullanılmıştır. Dolayısıyla Eski Türkçe’de bu iki sayı sisteminin hangi sayılar arasında kullanıldığını tam olarak ifade edebilmek oldukça güçtür.

Üst onluk sayı sistemi, yüzlük basamaktaki onluk sayılar arasında da kullanılmıştır. *yüz yiti ygrmi salkım yinçü* “117” (HamTouHou 26/7), *yüz iki tokuz on* “182” (SaddharmaKommentar 9) gibi. Bununla birlikte 1-19 ... 91-99 arasında daha yoğundur.

Eski Türkçe’de kullanılan diğer bir sayı sistemi de *alt onluk sayı sistemi* adıyla anılmaktadır. Alt onluk sayı sisteminde ifade edilmek istenen sayı, aynı onluk basamakta gösterilir. Bu sayı sistemi, Türkiye Türkçesi’ndeki sistemin aynısıdır. *otuz iki* “32”, *altmış sekiz* “68”.

Eski Türkçe’deki üç farklı sayı sistemi, metinlerin tasnif edilmesi ve tarihlendirilmesi için dillik ölçüt olarak kullanılmaya imkân vermektedir. Buna göre üst onluk ve ilaveli sayı sistemleri, Kök Türk yazıtları ve erken tarihli Uygur metinlerinin özelliğidir. Buna karşılık Eski Türkçe’de alt onluk sayı sistemi, geç dönem metinlerinde ortaya çıkmıştır ve erken döneme ait metinlerde nadiren görülür. Dolayısıyla alt onluk sayı sistemi geç

tarhli Uygur metnlerinin bir özelliğidir (Gabain 1988: 75; Clark 1975: 134; Erdal 1979a: 158; Doerfer 1993: 165; Erdal 2004: 220).

Kök Türk ve Yenisey yazıtlarında onluklar arası sayılar genel olarak üst onluk sayı sistemiyle kurulmuştur. Kök Türkçe’de 11-19, 21-29, 31-39 arasındaki sayılar üst onluk sayı sistemiyle gösterilmiştir:

kangım kagan yiti yeg[ir]mi erin taşıkmiş (KT D 11) “on yedi”, *kamağı biş otuz süledimiz üç yegirmi süngüşdümüz* (KT D 18) “on üç”, *altı yegirmi yaşına eçim kagan ilin törüsün ança kazgantı* (KT D 31) “on altı”, *kangım kagan yeti yegirmi erin taşıkmiş* (BK D 10) “on yedi”, *yeti otuz yaşına Kırkız tapa süledim* (BK D 26) “yirmi yedi”, *bir kark “31”* (KT K 2).

Kök Türkçe’de onluklar arası sayılar, iki sayı arasına *artuka* (<artuk+ı) kelimesinin ilave edilmesiyle yapılmıştır: *otuz artuka bir* (BK G 9), *otuz artuka üç* (BK D 34), *kark artuka yeti* (KT KD) (T. Tekin 1968: 145).

Kök Türk yazıtlarında onluklar arası sayıları karşılamak üzere kullanılan bu iki sayı sistemi, Uygur metinlerinde de kullanılmaya devam etmiştir. Uygur Türkçesi’nde üst onluk sayı sistemi, en erken tarihli metinden en geç tarihli metne kadar görülmektedir. Ancak ilaveli sayı sistemi sadece erken tarihli Uygur metinlerinde bulunur.

Uygur Türkçesi’de M III 6 (795-796), M III 28 (759-780) ve TT II A (763) gibi en erken tarihli metinlerde onluklar arası sayılar geçmemektedir. Ancak dil özellikleri bu metinlerle hemen hemen aynı olan ve bu sebeple de 8-9. yüzyıllarda yazıldıkları anlaşılan klasik öncesi döneme ait Maniheist metinlerde üst onluk sayı sistemi kullanılmıştır. Bu metinlerden bazılarında Kök Türkçe’de olduğu gibi ilaveli sayı sistemi de bulunmaktadır:

M I 7-17’de *bir y(i)g(i)rminç* “on bir”; M III 2’de *tokuz otuzka iki ordu* (8) “yirmi dokuz”; M III 8’de *ekii yig(i)rmi edgü öd* “on iki” (1-26), *iki yig(i)rmi ödler* (3-7) “on

iki”, bir ygrmi-nç tüz kəngül(l)üg iki ygrminç y(a)ruk (4-6) “on bir; on iki”, iki ygrmi ilenmekig k(e)ntü köngüli (4-13) “on iki”; M III 15’de yitilii ‘ikii y(i)g(i)rmilii erklig küçlögler (44) “on iki”; M III 20’de bir y(i)g(i)rmike (16) “on bir”; M III 22’de ikii ygrmiih türlüg addinç(i)g mungaddinçig belgüü (2) “on iki”; M III 23’de ikii otuz balık (16) “yirmi iki”; ZiemeHuast P’de tört y(i)g(i)rmi türlüg baş [k]ilt(i)m(i)z (7) “on dört”; LeCoqChuast’ta yüz artukı kark tümen yek (11) “140 000”, tört yigirmi-i türlüg baş (52) “on dört”, iki kark tişin (55) “otuz iki”, eki-i yigirminç bir yıl (244) “on iki”, üç yigirminç ay (261) “on üçüncü”, tört yigirminç yıl (272) “yirmi dördüncü”.

Her iki sayı sistemi, klasik öncesi döneme ait olan Budist metinlerde de kullanılmıştır. Erken Budist metinlerden MaitrSengim’de hem üst onluk sayı sistemi hem de ilaveli sayı sistemi kullanılmışken, Sekiz’de sadece üst onluk sayı sistemi vardır. İlaveli sayı sistemi, 10. yüzyılda tercüme edilen ancak elimizdeki nüshası daha geç yüzyıla ait olan Xuan’da da geçmektedir: tokuz y(i)g(i)rminç yıl “on dokuz” (VII, 169) on artuk yiti yıl (VII, 163) “on yedi”. İlaveli sayı sisteminin klasik öncesi dönemde yazılmış metinlerde görülmesine karşın Xuan’da da geçmesi, metnin büyük bir ihtimalle 10. yüzyıla ait aslının tesirinden kaynaklanmaktadır.

Sekiz’de iki y(i)g(i)rmi türlüg törüsüz ujaklar (261); MaitrSengim’de altmış artukı bir (116,3) “altmış bir”, tört yüz tokuz on artuk-ı biş bodisvt-lar (8,15) “dört yüz doksan beş”; biş y(i)g(i)rmi asanki (1,30) “on beş”, yiti otuz ülüş (1v,2) “yirmi yedi”, biş y(i)g(i)rmi asanki nayut (3,10) “on beş”, öngreki bir y(i)g(i)rmi (116,1) “on bir”, üç kark tngri-ler ordusu (141v,12) “otuz üç”.

Yeni alt onluk sayı sistemi, erken döneme ait Uygur metinlerinde çok enderdir. Erken dönem metinlerinden U II 3 ve U III 6’da daha önceki yüzyıllara ait olan metinlerde bulunmayan alt onluk sayı sistemi mevcuttur. U II 3’te altmış iki sanı (11) ve U III 6’da tokuz on biş örnekleri, bu metinlerde onluklar arası sayıların yeni sayı sistemiyle oluşturulduğunu göstermektedir. Hâlbuki bu metinlerle aynı zamanda yazılmış olan diğer metinlerde 62 sayısı iki yitmiş, 95 sayısı ise biş yüz şeklinde üst onluk sayı sistemiyle ifade edilmiştir.

1067 yılında kopya edilen **MaitrHami**'de onluklar arası sayılar, büyük ölçüde üst onluk sayı sistemiyle ifade edilmiştir: *tört yüz tokuz on artuka biş bodisvtlar kuvragı* "495" (10, 1a-7). Ancak **MaitrHami 11**'de eskicil üst onluk ve ilaveli sayı sistemlerinin yanısıra yeni alt onluk sayı sistemi de vardır: *üç kırk t(e)ngri yiri* (11, 12a-16) "33"; *altmış artuka dört sanlag ujak* (11, 15a-12) "64"; *otuz iki kut buyan* (MaitrHami 11 9b-18) "32".

MaitrHami ile aynı dil özelliklerine sahip olan metinlerde onluklar arası sayılar üst onluk sayı sistemiyle ifade edilmiştir. Bundan dolayı 11. yüzyıl Uygur metinlerinde üst onluk sayı sistemi kullanılmaya devam etmektedir: **HamTouHou 2** metninde *otuz iki lakş(a)n* (14), **Ha 26**'da *yüz yiti ygrmi salkam yinçü* (7) "117", **Höllén**'de *altı-rar y(i)g(i)rmi erkek* (50) "16"; **U II 8**'de *altı y(i)g(i)rmi maxa şraviklar* (68) "16"; **U III 1**'de *biş y(i)g(i)rmi* (17-8) "15"; **U III 3**'te *biş y(i)g(i)rmideki tolun ay t(e)ngri teg* (46-14) "15"; **U III 4**'te *biş yüz temir talgık-larığ* (47-9)¹¹⁸; **Sukhavativyuha**'da *başdınkı altı altmış ptr* (4-5) "56"; **Heilk. II-3**'te *bir otuz bag* (26) "21"; **Daşakarma**'da *tört kırk kş(a)n üdinte altı kırk kolti sanı* (II, 3-4) "34". **Kuanşi**'de her iki sayı sistemi de kullanılmıştır: *altmış iki* "62" ve *biş otuzunç* "yirmi beş". Yine **U II 5**'te *sekiz on sekiz* "88" ve *biş y(i)g(i)rmi* "15"; **U II 8**'te *tört yüz tokuz on altı* "496", *iki y(i)g(i)rmi* "12" , *altı y(i)g(i)rmi* "16" örneklerindeki farklı sayı sistemleri birlikte kullanılmıştır.

Üst onluk sayı sistemi, dil özellikleri bakımından yazılış tarihleri 11. yüzyıldan sonraya ait olan metinlerde de oldukça yaygındır:

Beicht'te *biçin yıl bir ygrminç ay biş otuz-ka* "on bir; yirmi beş" (24); **TT IV A**'de *iki y(i)g(i)rmi türlüg iş* (62) "on iki"; 1022 yılında yazıldığı ifade edilen **ZiemeVorr**'da sadece üst onluk sayı sistemi kullanılmıştır: *biş y(i)g(i)rmi-ke* (3) "on beş", *iki kırk vrhar* (11) "otuz iki", *iki y(i)g(i)rmi bölük* (36) "on iki". Ancak diğer dil özellikleri bu metinlerle benzer olan **BT I D**'de üst onluk sayı sistemi yerine genellikle geç dönem metinlerinde görülen alt onluk sayı sistemi bulunmaktadır: *otuz iki lakşan tigme irü b(e)lgü-ler* (174) "32".

¹¹⁸ Bu örnekteki *biş yüz* sayısının "beşyüz" mü yoksa "doksan beş" mi olduğunu tam olarak belirlemek mümkün değildir.

13. yüzyılın ilk yarısında yazılmış Uygur metinlerinde sayı sistemi değişmemiştir. **BT II**, 1211 yılında ölen Singtsön Tutung tarafından yazdırılmıştır. Dolayısıyla bu eser en geç 1211 yılında yazılmış olmalıdır (Elverskog 1997: 87). **BT II**'de onluklar arası sayı sistemi değişmemiştir: *bir kırkınç ootlug balıklıg bı bıçgulug taglık* (164) "otuz bir", *biş kırkınç odug sak kongülin ürlüksüzde ulatı nomlarıg sakınmak bölük* (175) "otuz beş", *altı kırkınç katıglandaçı emgendeçi küç* (176) "otuz altı". **BT II** ile benzer özelliklere sahip olan ve bu sebeple de 12. yüzyılın sonları ile 13. yüzyılın başlarında yazılmış olan metinlerde de sayı sistemi farklı değildir:

Xuan'da *yiti y(i)g(i)rmi-ler yörügi* (VI 1326) "on yedi", *yiti y(i)g(i)rmi orun-lar* (VI 1330) "on yedi", *tokuz y(i)g(i)rminç yıl* (VII 169) "on dokuz"; **KşantiWarnke**'de *altı otuzunç ontun [ert]miş ödki toyın-lar* (65); **AYLeningrad**'da *bir elig orun-lar* (III/4a-17) "kırk bir", *ikirer y(i)g(i)rmi yoçan* (III/25a-16) "on iki"; **BuddKlöster A**'da *koyın yıl çxşpt ay sekiz otuzka* (1) "yirmi sekiz"; **FoDing**'de *iki y(i)g(i)rmi bölük savda barmış.... agılık* (165) "on iki"; **AryaTrata**'da *bir otuz türlüg yükünçüg* (63) "yirmi bir"; **Vajracchedikasutra**'da tokuz otuz şlok (3) "yirmi dokuz", aşnu-kı tokuz elig şlok birle kamagu tört altmış bölük boltı (25) "kırkdokuz; ellidört "; **KudaraAbhidKarika**'da *sekiz y(i)g(i)rmi ...* (16) "onsekiz"; **BT I A**'da *tokuz elig şlok birle kamagu tört altmış bölük* (24) "kırk dokuz; elli dört".

Uygur Türkçesi'nde onluklar arası sayı sistemi, 13. yüzyılın 2. yarısından sonra yazılmış metinlerde değişmeye başlamıştır. Bu yüzyıldan itibaren metinlerde sayı sisteminin bütünüyle değiştiğini, eski sayı sisteminin terkedildiğini ifade etmek mümkün değildir. Eski sayı sistemi olan üst onluk sayı sistemi, Uygur edebiyatının en geç tarihli metnine kadar kullanılmıştır. Ancak Uygur Türkçesi'nde yeni sayı sistemi olan alt onluk sayı sistemi, en fazla 13. yüzyılın 2. yarısından sonra yazılmış metinlerde görülmektedir. Uygur Türkçesi'nde 10-11. yüzyıllarda ağız unsuru şeklinde birkaç metinde görülen alt onluk sayı sistemi, 13-14. yüzyıl metinlerinde yaygın bir hâl almıştır.

YüanSadDharm, Yüan döneminde (1252-1360) yazılmıştır. Metnin dil özellikleri 1350 yılında yazılmış olan Totenbuch'tan daha eskicidir. Dolayısıyla **YüanSadDharm**, 14.

yüzyılda değil, 13. yüzyılın 2. yarısında yazılmış olmalıdır. Daha erken tarihte yazılmış ya da istinsah edilmiş olan AY'taki *ikirer y(i)g(i)rmi yoçan* (III/25a-16) şeklinde üst onluk sayı sistemiyle ifade edilmiş olan ibare, 1252-1360 yılları arasında yazılmış olan **YüanSadDharm**'da *on. ikirer yoçan* (77) şeklinde alt onluk sayı sistemiyle ifade edilmiştir. Bu sebeple onluklar arası sayılar, 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üst onluk sayı sisteminin yanısıra alt onluk sayı sistemiyle de ifade edilmiştir.

1350 yılında yazılmış olan **Totenbuch**'ta üst onluk ve alt onluk sayı sistemleri bir arada geçmektedir. *otuz dört kali üşik-lar* (511), *oğuz iki tamır-lar* (371) örneklerinde eski sayı sistemi, *aldı yig(i)rmi ali üşik-lar iki k(a)da aldı ygrmi üze iki kırk lakşan bolur* (520) "16; 32", *tört oğuz ordu-lar* (508) "24", *mu'ñçulayu biş ygrmi-ler erser* (22) "15". **BT VII A**'da *1 kşan-ta altmış iki burxan-lig mantal* (301) "62", *tört otuz alp-lar* "24" örneklerinde onluklar arası sayılar her iki sayı sistemiyle de ifade edilmiştir. 1350 yılında Tibetçe'den çevrilmiş olan **Totenbuch** gibi **BT VII A** da 1330'lu yıllarda Tibetçe'den çevrilmiş olan Tantrik bir metindir. Bu örnekler, 14. yüzyılın ortalarında yazılmış Uygur metinlerinde yeni alt onluk sayı sisteminin kullanıldığına buna karşılık eskicil üst onluk sayı sisteminin ise kaybolmadığına işaret etmektedir.

Tarihi belli olmayan ancak onluklar arası sayı sistemi gibi diğer dillik ölçütler bakımından da alt onluk sayı sisteminin kullanıldığı tarihi belli metinlerle aynı özellikleri gösteren aşağıdaki metinlerde yeni sayı sistemi kullanılmıştır. Bu metinlerin bir kısmında sayıların harf yerine rakamla ifade edildiği görülmektedir. Bu özellik, sadece geç dönem metinlerinde vardır. Yazılış tarihleri belli olmayan ancak alt onluk sayı sisteminin varlığından dolayı 14. yüzyılda yazıldıkları anlaşılan Uygur metinleri şunlardır:

TT VII 1'de *on 8* "18", *tört otuzka* "24" **BT VII C**'de *yuz sekiz tana monçuk* (12); **BT VII H**'de *32 t(e)ngri kaz-ları* (20), **ETŞ 10**'da *otuz biş*, **TT VII 18**'de *on yiti*, **TT VII 31**'de *otuz aldı*; **AratUygYazı II**'de *tonguz yıl bişinç ay on altı-ka manga terbiş-ke* (1), *on altı er* (4); **ShoAv**'da *iki kırk lakşanlar* (106), *oğuz iki lakşan* (153); **BT III**'te *iki y(i)germi bölük* (95) "12", *yiti kırk kōngül* (446) "37", *biş ygirmi tünle* (478) "15" örneklerinde üst onluk sayı sistemiyle ifade edilen onluklar arası sayılar, *kırk bir orun-*

lar (105) “41” ve *tokuz on bir* (768) “91” örneklerinde alt onluk sayı sistemiyle oluşturulmuştur.

13-14. yüzyıllarda yazılmış Uygur metinlerinde üst onluk sayı sistemi, yerini tamamıyla alt onluk sayı sistemine bırakmamıştır. Bu yüzyıllarda yazılmış metinlerin bir kısmında sadece eski sayı sistemi hâlâ kullanılmıştır: 1277 yılında Brahmi harfleriyle yazılmış olan TT VIII L’de (Bazin 1991: 312; Doerfer 1993: 252) onluklar arası sayılar, üst onluk sayı sistemiyle ifade edilmiştir: *küntüz iki yirmi üt-ler-te* (1) “12”, *iki elig san bolur* (2) “42”, *tört altmış san bolur* (6) “54”. Yine 1313 yılına tarihlendirilen TT VII 40 (Yitiken Sudur = ETSŞ 26, BT XIII 43)’ta (Gabain 1955: 202) *biş y(i)g(i)rmi ağır ulug buz-ad bağag kün* (6) “15” örneğinde eskicil sayı sistemi kullanılmıştır. Yazılış tarihleri kesin olarak belli olmasa da 13-14. yüzyıllarda yazıldıkları anlaşılan aşağıdaki metinlerde eskicil üst onluk sayı sistemi bulunmaktadır: BT VIII A’da *iki ygrmi yıl-lar-ka* (A-141) “12”; TT VII 28’de *törd y(i)g(i)rminç* (22); AgFrag II’de *biş y(i)g(i)rmi kün* (14) “15”; AgFrag I’de *tört otuz* (G) “24”; Üçüg’de *iki ygrmi orun* (105a-9) “12”, *altı ygrmi ugr-l(a)r* (108b-1) “16”; BT I B’de *iki kark lakşañ belgü-ler* (B-129) “32”, *tokuz elig şlok ermedi erser bu kimkoki nom-nung yörügi yme ukulmagay erti* (B-13) “49”.

Tunhuang metinlerinde HamTouHou 34’te *sekiz on biş kars* (12) “85” örneğinin yanında *biş y(i)g(i)rmi torku* (5) “15”, *tört y(i)g(i)rmi yig torku* (6) “14”, *yiti y(i)g(i)rmi torku* “on yedi” (16), *bir otuz torku* “yirmi bir” (1) örneklerinde eski sayı sistemi devam etmiştir. Bir başka Tunhuang metni olan HamTouHou 30’da da eski ve yeni sayı sistemleri bir arada kullanılmıştır: *sekiz on biş [kar]s m(e)n birdim* (13) örneğindeki yeni yapının yanında eski yapıya ait *biş ygrmi torku* algu kaltı “on beş” (5), *bir otuz torku* “yirmi bir” (2) örnekleri de vardır.

Sonuç olarak onluklar arası sayılar Kök Türk ve Yenisey yazıtlarında üst onluk (iki otuz) ve ilaveli (otuz artukı iki) sayı sistemleriyle yerine getirilmişken, Uygur Türkçesi’nde bu sistemlere alt onluk (otuz iki) sayı sistemi de eklenmiştir. Üst onluk sayı sistemi en erken tarihli Uygur metinlerinden en geç tarihli Uygur metinlerine kadar kullanılmıştır. İlaveli sayı sistemi ise sadece klasik öncesi ya da erken tarihli metinlerde

geçmektedir. bu metinlerin çoğu Maniheist karakter taşımaktadır. 11. yüzyıldan sonra yazılmış Uygur metinlerinde ilaveli sayı sistemi yoktur.

Eski Türkçe’de alt onluk sayı sistemi (otuz iki) ilk defa Uygur döneminde ortaya çıkmıştır. Bu sistem, 10-11. yüzyılda yazılmış Dunhuang metinlerinde geçer. Buna karşılık aynı yüzyıllarda diğer yerlerde yazılmış Uygur metinlerinde alt onluk sayı sistemi yoktur. Bu yüzyıllarda yazılmış bazı Uygur metinlerinde görülen alt onluk sayı sistemi, büyük bir ihtimalle ağız yansımasıdır. Alt onluk sayı sistemi, asıl olarak 13-14. yüzyıllarda yazılmış Uygur metinlerinde yaygındır. Geç tarihli Uygur metinlerinde eskicil üst onluk sayı sistemiyle birlikte alt onluk sayı sistemi de bulunmaktadır. Muhtemelen 10-11. yüzyıllarda belli bir diyalekte ait unsur olarak ortaya çıkan alt onluk sayı sistemi, geç dönem metinlerinde yaygınlaşarak diğer sayı sistemiyle birlikte kullanılmıştır. Hatta 14. yüzyılda yazıldığı kesin olarak bilinen bazı metinlerde sadece yeni sistem vardır. dolayısıyla 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerin en belirgin özelliklerinden biri onluklar arası sayıların alt onluk sayı sistemiyle ifade edilmesidir.

O hâlde üst onluk sayı sistemi Uygur Türkçesi’nin bütün safhalarında kullanılmışken, alt onluk sayı sistemi dönemleri birbirinde ayırdedici bir özellik olarak 13-14. yüzyıl metinlerinde bulunmaktadır. Bu anlamda üst onluk sayı sistemi 8-14. yüzyıllar arasında, alt onluk sayı sistemi 13-14. yüzyıllarda, ilaveli sayı sistemi ise 8-11. yüzyıllar arasında yazılmış metinlerde görülür.

1.5. UYGUR METİNLERİNİN TARİHLENDİRİLMESİNDE BİR ÖLÇÜT OLARAK MOĞOLCA KELİMELER

Kök Türk ve Uygur yazıtlarında ödünç sözcükler yok denecek kadar azdır. Eski Türkçe’de ödünç sözcükler, asıl Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış Uygur metinlerinde görülmektedir. Bu metinlerde eserlerin çevrildiği dilden pek çok ödünç sözcük bulunmaktadır. Uygur Türkçesi’nde bazı dinî terimlerin Türkçe karşılıkları olmakla birlikte, Sanskritçe, Soğdca, Çince ve Toharca gibi dillerden pek çok sözcük alınmıştır. Hatta bu ödünç sözcüklerden bir kısmı Uygur Türkçesi’nin telaffuzuna uydurulmuştur.

Uygur Türkçesi'nde eserlerin çevrildiği kaynak dillere ait ödünç sözcüklerin yanı sıra bazı Uygur metinlerinde Moğolca sözcüklere de rastlanmaktadır. Eski Türkçe'de Moğolca sözcüklerin hangi dönemden itibaren var olduğu konusu tartışmalıdır. Bazı araştırmacılara göre Moğolca sözcükler, Uygur Türkçesi'ne 13. yüzyıldan sonra girmeye başlamıştır. Bazılarına göre ise, 13. yüzyıldan önce yazılmış Uygur metinlerinde de Moğolca sözcükler vardır.

Clauson'a (1958: 177-178) göre, Eski Türkçe'de Moğolca sözcükler 13. yüzyıldan sonra görülmekte ve daha önceki yüzyıllarda Moğolca sözcüklere rastlanmamaktadır. Clauson'a göre 13. yüzyıldan önceye ait bir metinde hem Moğolca'da hem de Türkçe'de olan bir sözcük varsa, o kelime Türkçe'dir ve Türkçe'den Moğolca'ya geçmiştir. Tersine 13. yüzyıldan sonraki zamanda yazılmış Eski Türkçe metninde Moğolca'da da olan bir sözcük varsa, o kelime Moğolca'dır ve Moğolca'dan Türkçe'ye ödünçlemedir. Clauson'un bu düşüncesi sağlam kriterlere dayanmadığı için hem Doerfer (TMEN I 5-6) hem de Clark (1977) tarafından eleştirilmiştir. Doerfer (TMEN I 5-6) ve Menges (1968: 174) de Eski Türkçe'de Moğolca sözcüklerin 13. yüzyılda Moğol hakimiyetinden itibaren görülmeye başlandığına inanırlar.

13. yüzyıldan önce yazılmış Uygur metinlerinde Moğolca sözcüklerin olup olmadığı tam anlamıyla belli olmamakla birlikte, Eski Türkçe'de Kök Türk ve Uygur yazıtlarından itibaren çokluk ifade eden +(U)t ve +(A)n eklerinin Moğolca'dan ödünçleme olduklarına inanılmaktadır (Gabain 1988:62). Ancak eklerin Moğolca'da da olması, kesin olarak Moğolca kökenli oldukları anlamına gelmez.

Eski Türkçe'de Moğolca sözcükler yoğun olarak 13. yüzyıldan sonra yazılmış Uygur metinlerinde geçmektedir. 13. yüzyıldan önce yazılmış Uygur metinlerinde genel olarak Moğolca sözcüklere rastlanmazken, bu yüzyıldan sonra yazılmış Uygur metinlerinde daha önceki yüzyıllarda ifade edilmemiş Moğolca sözcükler yer almaktadır. Uygurların 13. yüzyılın ortalarında Moğol hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte, bu tarihten sonra yazılmış metinlerde Moğolca sözcükler de görülmeye başlamıştır. Dolayısıyla Uygur Türkçesi'nde Moğolca sözcüklerin olduğu metinler, 13-14. yüzyıllarda yazılmıştır.

Diğer bir ifadeyle içinde Moğolca sözcükleri bulunduran metinler, 13. yüzyıldan önceye ait değildir (Erdal 1979a, Doerfer 1993: 188).

Doerfer (1993: 189-190), Uygur metinlerinde geçen Moğolca sözcüklerin listesini vermiştir. Doerfer'e göre Uygur metinlerinde geçen Moğolca sözcükler şunlardır:

aka "büyük kardeş" (<Mo. *aka*) (TMEN I, 133): Bugünkü Türk şivelerinde de oldukça yaygın olan kelime, **Geng/Hamilton I/III, ETŞ 23 ve USp 6, 13, 15, 16, 22, 57, 78 ve 87 numaralı metinlerde geçmektedir.**

alban "vergi" (<Mo. *alban*) (TMEN II, 110-111): **AratUygYazı I (biz burunkı bu [kan]lar çakıntın berü aga inilerimiz birle bagnı edlep öske alban yasak tudmayın [kan]larımızka küç birip yorıdımız erti 47).**

asira- "bakmak, özen göstermek" (<Mo. *asara-*) (TMEN I, 20): **BT XIII 55.**

daruga "vergi toplayan" (<Mo. *daruga*) (TMEN I, 319): **BT XIII 46, ShoAv**

nökör "rehber, arkadaş" (<Mo. *nöker*) (TMEN I: 521): **Geng/Hamilton IV.**

töle- "ödemek" (<Mo. *töle-*) (TMEN II, 630): **Geng/Hamilton II (töleç "bedava").**

yasag "kanun", *yasak* "bir vergi türü" (<Mo. *yasak*) (TMEN IV, 71): **BT III, BT XIII 13, Geng/Hamilton IV.**

talay "kâinat, evren" (<Mo. *dälâi*) (TMEN I, 324): **ETŞ 11, BT XIII 44, BT XIII 51.**

teleme "şaşkın": **ETŞ 11.**

karaçu "halk kitlesi" (<Mo. *karaçu*) (TMEN I, 397): **ETŞ 11, Geng/Hamilton II.**

yırğa- "eğlendirmek" (<Mo. *yırğa-*) (TMEN I, 290): **ETŞ 11; Geng/Hamilton II.**

çımad- “uyarmak, kınamak”: **ETŞ 12.**

temdek “işaret, belirti”: **AntPol.**

tunggak “bildirme, ilan etme” (<Mo. *tunga-*) (TMEN I, 259): **HamTouHou 21.**

abaga “amca” (<Mo. *abaga*) (TMEN I, 107): **HamTouHou 15, BT XIII 49.**

biçibey “yazdım” (TMEN II, 262): **BT XIII 15.**

sorag “soru” (TMEN III, 239-242): **BT XIII 37.**

bogta “yüksek, yüce, üstün”: **BT XIII 39.**

açı “torun”: **BT XIII 46.**

ebüge “ata” (<Mo. *ebügen*) (TMEN I, 109): **Geng/Hamilton II.**

irkele- “avutmak, teselli etmek” (<Mo. *irkele-*) (TMEN I, 189): **BT III.**

Bu metinler, Moğolca sözcüklerin yanı sıra diğer dillik ve dil-dışı ölçütler bakımından da Uygur Türkçesi'nin en geç tarihli metinleri arasında yer almaktadır. Daha önceki yüzyıllarda yazılmış metinlerden farklı olarak, geç tarihli Uygur metinlerinde Moğolca sözcüklerin yanında Tibetçe ve Farsça sözcükler de yer almaktadır. Tibetçe'den Uygur Türkçesi'ne Budist tantrik metinler, 13. yüzyıldan itibaren çevrilmiştir. Daha önceki yüzyıllarda yazılmış Uygur metinlerinde Tibetçe sözcüklere rastlanmazken, bu dilden yapılan çevirilerle birlikte Tibetçe sözcüklerin de ödünçlendiği görülmektedir. Mesela Tibetçe'den çevrilmiş olan *Totenbuch* (1350) ve **BT VII A** (1330)'da Tibetçe sözcüklere rastlanmaktadır.

Yine geç tarihli bazı Uygur metinlerinde Moğolca ve Tibetçe sözcüklerin yanı sıra Farsça sözcükler de geçmektedir. Mesela geç tarihli din-dışı Uygur metinlerinden AntPol'de Moğolca sözcüğün (*bu sözün temdek ermez mü* 16) (<Mo. *temdeg* "kanıt, delil") yanı sıra Farsça (*iç kim erser körmiş yok* 10) (<Farsça *heç* "hiç") (*ışdım musurman-lar ok sözler-ler* 12, *burxañ pıgambar-lar-ning y(a)rlg-ı* 15) ve Arapça (*ilahi t(e)ngri* 10) sözcükler de yer almaktadır. AntPol'de Moğolca sözcükten başka, Farsça ve Arapça sözcüklerin de geçmesi, metnin Turfan bölgesinin 14. yüzyılda İslamlaşmaya başladığı zamanda yazıldığına işaret etmektedir.

O hâlde, Uygur Türkçesi'nde Moğolca, Farsça, Arapça ve Tibetçe sözcüklerin geçtiği metinler, 13-14. yüzyıllarda yazılmışlardır. Bu dillerden herhangi bir sözcüğü barındıran herhangi bir Uygur metni genel olarak 13-14. yüzyıla aittir. Uygur Türkçesi'nde özellikle Moğolca kelimeler, yoğun bir şekilde 13. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlamıştır.

1.6. ESERLERİN DIŞ YAPILARINA (KÂĞIT, CİLT, KAMIŞ KALEM, FIRÇA, BASKI YAZI, YAZI) İLİŞKİN ÖLÇÜTLER

Türklerin şu ana kadar yazılış tarihleri bilinen ilk metinleri, bilindiği üzere Kök Türk alfabesiyle taş sütunlara yazılmış olan Kök Türk yazıtlarıdır. Moğolistan'da Türkler, göçebe hayatın gereği olarak teferruatlı bir yazı düzeni yerine, kağanlık sülalesinin kendi askerî ve siyasî faaliyetlerini duyurmak ve halkı tehlikelere karşı uyarmak amacıyla kısa ve özlü ifadelerle bengü taşlar diktirmişlerdir. Bu bakımdan Türkler Moğolistan'daki göçebe hayat tarzlarından dolayı kâğıt üzerine yazı yazma eyleminde bulunmamışlardır. Türklerin kâğıt üzerine yazılı metinleri, ilk defa Uygurların Maniheizm ve Budizmi kabul etmeleriyle birlikte ortaya çıkmıştır.

Uygur Türklerinin *tengricilik* inancından Maniheizm ve Budizme geçişiyle birlikte 8. yüzyılın ortalarından itibaren, bu dinlere ait metinlerin yazımında kullandıkları yazı malzemesi farklılaşmıştır. Maniheizm ve Budizme ait metinler, daha önceki yazı geleneğinde olduğu gibi çelik küskü ve çekiç ile taş sütunlar ya da kayalar üzerine değil, kamyş kalem ya da fırça ile kâğıt üzerine yazılmaya başlanmıştır. Her din ve mezhep

kendi alfabesini beraberinde getirdiği için, Uygurların Maniheizmi ve Budizmi kabul etmesiyle birlikte kullandıkları alfabenin yanı sıra yazı malzemeleri de değişmiştir. Soğdli Mani rahipleri, kendi manastırlarında kullandıkları Aramî-Süryanî kökenli Mani alfabeti ile Soğd ve Uygur alfabelerini Uygurlara vermişlerdir. Uygurlar böylece Doğu Türkistan'da Maniheizmin kabulünden sonra alfabe, kamyş kalem ve mürekkebi Soğdliulardan almışlardır.

Uygur Metinlerinin Kâğıt ve Cilt Yapısı

Uygur Türkçesi metinlerinde *kegde* şeklinde geçen kelime, büyük bir ihtimalle Soğdca'dan geçmiş olmalıdır (Soğd. *kâgda*, *kâgdiyakh*). İlk ve klasik dönem Uygur metinlerinin yazımında kullanılan kâğıt; kalın, parlak cilalı ve çoğu zaman ince damarlıdır (Ş. Tekin 1992: 72). Bu dönemlerde kâğıt kalın ve damarlı olduğu için kâğıdın her iki yüzü de kullanılmıştır. Son devir Uygur metinlerinin yazıldığı kâğıt türü ise, önceki dönemlerden farklıdır. 13-14. yüzyıllara ait metinler, ipek ya da prinçten yapılan ince ve şeffaf kâğıtlara yazılmıştır. Dolayısıyla geç devirlerde kullanılan ince ve şeffaf kâğıtların sadece bir yüzüne yazılmış, arka yüzleri boş bırakılmıştır (Ş. Tekin 1993: 45). 13. asırdan sonra Doğu Türkistan'da üretilen kâğıtlar artık kalın ve damarlı değil, ince ve şeffaftır. Bu bakımdan kâğıt yapısı ince ve şeffaf olan herhangi bir Uygur metni, genel olarak 12-13. yüzyıldan önceye ait değildir. Buna karşılık, kâğıt yapısı kalın ve damarlı olan bir metin ise, dillik ölçütler ve diğer bilgiler de göz önünde bulundurulmak şartıyla 13. yüzyıldan önceye aittir.

Uygurca eserler, biri Soğdliulardan gelen *katlama tarzında*, diğeri ise Hintlilerden gelen *poṭhī tarzında* olmak üzere iki tarzda ciltlenmiştir. Poṭhī tarzındaki cilt türü, Toharlar, Hintliler ve Sakalar tarafından da kullanılmıştır. Bu cilt türünde, hazırlanan kâğıt tabakaların hem ön hem de arka yüzlerine iki ya da sağ tarafa tek çember çizilir. Çemberlerin ortasına bir sicim geçecek kadar delik açılır. Sonra yazı yazılmış olan tabakalar altta kalan en son varak, üstte olan ise ilk varak olmak üzere sicimden geçirilir ve böylece kâğıt tabakalar sicimle birbirine bağlanmış olur. Bu tarzda ciltlenmiş kitaplara *poṭhī tarz kitap* denmektedir. Çizilen çembere *poṭhī çemberi*, deliğe *poṭhī deliği* adı verilir. Poṭhī çemberinin hizasına denk düşen satırlar, çemberi atlayarak

satırın karşı hizasından devam eder. Böylece metin, poḥī çemberi sayesinde eserin her okunuşunda sicimin aşındırmasından korunmuş olur. Poḥī tarzında hazırlanmış kitaplarda ya kâğıt tabakanın sağında ve solunda olmak üzere iki ya da sadece sağında olmak üzere tek poḥī çemberi ve deliği vardır. Poḥī deliği çift olanlara *çift poḥīli kitap*, tek olanlara ise *tek poḥīli kitap* adı verilmektedir. Toharlar, Hintliler ve Sakalar tarafından *çift poḥīli kitap* tarzları, Uygurlar tarafından ise *tek poḥīli kitap* tarzı kullanılmıştır (Ş. Tekin 1993: 42-43).

Uygur Türkçesi'nin erken dönemlerinde poḥī tarzındaki cilt türünün yanı sıra Soğdlulardan alınmış olan katlama ya da tomar tarzındaki cilt türü de kullanılmıştır. Kâğıt tabakaların ortadan kırılması ve kırılan yerden birbirine dikilmesiyle ortaya çıkan katlama tarzındaki cilt türüne erken dönemlerde yazılmış eserlerde tesadüf edilmektedir (Ş. Tekin 1993: 44). Mesela Kök Türk alfabesiyle yazılmış *Irk Bitig*, Tunhuang'da Bin Buddha mağaralarında bulunmuş olan *Huastuanift* ve 796 yılında yazılmış olan *M I 12* numaralı Maniheist metinler, katlama ya da tomar şeklinde ciltlenmiş eserlerdendir. Katlama ya da tomar tarzında ciltlenmiş kitap türlerine, daha sonraki dönemlerde yazılmış Uygur metinlerinde rastlanmamaktadır. Katlama ya da tomar cilt türü, baskı yazı tekniği ile yazılmış metinlerde de görülmektedir.

Uygur Metinlerinde Yazı Malzemesi ve Türleri

Uygur metinleri baskı yazı ile yazılmış metinlerin dışında kamış kalem ya da fırça ile yazılmıştır. Başlangıçta Uygur metinleri kamış kalemle (Uyg. *üzük* “~ harf, hece”) yazılmış, daha sonraki yüzyıllarda bunun yanı sıra fırça (Uyg. *biir*)¹¹⁹ da metinlerin yazımında kullanılmıştır. Uygurlar Doğu Türkistan'a geldiklerinde alfabe, kâğıt, mürekkep, cilt türü gibi kamış kalem de Soğdlulardan almışlardır. İlk başlarda Soğdlulardan alınan kamış kalem kullanılırken, daha sonraki yüzyıllarda fırça kullanılmaya başlanmış, 12-13. yüzyıllardan sonra kamış kalem çok az metnin yazımında tercih edilir olmuştur (Ş. Tekin 1993: 23). 10. yüzyıldan sonra Çin'in artan

¹¹⁹ Uygur metinlerinde fırça için *biir* kelimesi kullanılmıştır. Çince'den alınmış olan bu kelimenin yine Çince'den gelmiş olan *biti*- “yazmak” fiilindeki *bit* “fırça” kelimesinin farklı bir telaffuzu olduğu düşünülmektedir. Uygur metinlerinde kamış kalem için *üzük*, mürekkep için muhtemelen Çince'den gelmiş olan *mekke*, varak içi ise Hintçe *patra* kelimesinin Toharca yoluyla Uygur Türkçesine geçmiş şekli olan *pır* kelimesi kullanılmıştır (Ş. Tekin 1993: 32).

tesiri sonucunda fırça, metinlerin yazımında daha fazla tercih edilir olmuştur. Metinlerin yazımında tercih edilen kamış kalem ya da fırça, hem kâğıdın yapısını hem de yazı türünü değiştirmiştir. Uygur yazısı, erken dönemin kalın ve tortulu kâğıtlarına kamış kalemle yazılırken, daha sonraki dönemlerin ince ve şeffaf kâğıtlarına fırçayla yazılmıştır. Kamış kalemle yazılmış Uygur yazısı daha kalın hatlara sahipken, fırçayla yazılmış Uygur yazısında harflerin birleşimleri daha farklıdır. Fırçayla yazı yazmanın kolaylığından dolayı, bazı harfler birleştirilerek tek harf hâlinde yazılmaya başlanmış, bazı harfler ise basitleştirilmiştir. Dolayısıyla Uygur metinleri, kullanılan kamış kalem ya da fırçaya göre farklı yazı türlerine sahiptir.

Yazı Türleri

Uygur yazısı, kullanılan malzemedeki değişikliğe bağlı olarak farklılaşmış, harflerin şekilleri ve birleşimleri değişmiştir. Uygur metinlerini yazı şekline göre tasnif eden ve dönemlendiren Moriyasu, Uygur yazısını dörde ayırmıştır. Ona göre *köşeli Uygur yazısı*, sadece klasik öncesi Uygur metinlerinde kullanılmıştır. *Yarı köşeli* ve *yarı kursiv* yazı şekilleri klasik Uygur metinlerinin, *kursiv yazısı* ise geç dönem Uygur metinlerinin yazı şeklidir (Erdal 2004: 29).

Uygur metinlerini Uygur yazısının şekline göre tasnif etmek mümkündür. Buna göre köşeli, iri, çok kalın ve tok Uygur yazısı, erken ya da klasik öncesi dönemde yazılmış Uygur metinlerinde görülür. Uygur yazısının bu şekli kamış kalemle yazılmıştır. Ayrıca bu yazı şeklinin yazıldığı kâğıt, kalın ve tortuludur. İlk Uygur metinlerindeki Uygur alfabesiyle yazılmış iri yazı şekli, daha sonraki yüzyıllarda yerini daha ufak ve klişeleşmiş yazı şekline bırakmıştır (Ş. Tekin 1992: 71):

“Turfan ve civarında bulunan Uygur alfabesi ile yazılmış eser parçalarındaki iri fakat zarif, düzgün ve yatık yazı üslubu, Tun-huang (Doğu Türkistan’ın doğusu) manastırlarında ele geçirilmiş olan eserlerde, yerini, nispeten ufak, fakat kaba, düzensiz, birkaç harfin birleşmesinden doğan ‘klişe’lerin sık sık kullanıldığı bir yazı türüne bırakmıştır.”

Uygur metinlerinin yazımında fırçanın kullanılmasıyla birlikte, yazı türü de değişmeye başlamıştır. Özellikle Moğollar dönemine ait metinler fırçayla yazılmıştır. Bu dönemde fırçayla ara sıra da kamışla yazılmış Uygur metinlerinin yazı türü kursivdir. Kursiv

Uygur yazısı, ince ve harf birleşimleri önceki dönemlerde yazılmış metinlerden oldukça farklıdır. Bu yazı türünde birkaç harf birleşerek tek harf gibi yazılmış, harfler uzatılmıştır. Kursiv yazı türüne sahip olan Uygur metnlerinin yazı malzemesi ise fırça ve ipek ya da prinç kâğıttır. Dolayısıyla bu yazı şekli, Moriyasu'nun da ifade ettiği gibi geç Uygur metinlerinde görülmektedir. 13-14. yüzyıllarda baskı yazı tekniği ile yazılmış Uygur metinleri hariç metinlerin geneli fırçayla ve kursiv yazısıyla yazılmıştır. metinler hariç, VIII. grup metinleri, genellikle fırçayla yazılmışlardır: **YüanSadDharm**, **YüanHsinTözin**, **ShōAv**, **AratUygYazı II**, **Totenbuch**, **Ernte I**, **Ernte II**, **BT VII A**, **BT VII C**, **BT VII D**, **BT VII E**, **BT VII F**, **BT VII G**, **BT VII K**, **AgFrag I** ve **AgFrag II**. Bu yüzyıllarda kamış kalem çok az metinde kullanılmıştır: **BahşıÖgdisi**, **ZiemeNestorsche**, **BT VII L**, **AratUygYazı I** vb. gibi.

Bazı Uygur metnlerinin yazı türü ise, ne erken dönemlerdeki gibi kalın, köşeli ve iri ne de geç dönemlerdeki gibi ince ve küçüktür. Yazı türü yarı köşeli olan metinler, erken döneme; yarı kursiv olanlar ise geç döneme yakındır. Mesela ne erken tarihli ne de geç tarihli olan Budist Uygur metinlerinden KP'nin yazı şekli, Hamilton (1998:21) tarafından şöyle tarif edilmiştir:

“Kalyanamkara ve Papamkara, IX. yüzyılın ortalarında ya da X. yüzyılın sonlarında yazılmış olmalıdır. Zaten en eski Uygur el yazmalarının çok kalın ve tok yazı biçimine benzemeyen, diğer taraftan Moğol döneminin ince ve uzun biçimlerini de anımsatmayan el yazmasındaki yazı biçimi X. Yüzyıl gibi bir ara döneme uygun düşüyor.”

Klasik dönemde yazılmış Uygur metnlerinin yazı şekli, ufak, oldukça düzenli ve klişeleşmiştir. 12. yüzyılın sonları ya da 13. yüzyıldan sonra yazılmış Uygur metinlerindeki Uygur yazısı yarı kursivdir. Mesela **ZiemeAltKomm**'da yazının şekli, Zieme'nin (1996: 231) de belirttiği gibi *yarı kursivdir* ve metin kamış yerine fırçayla yazılmıştır.

Uygur Türkçesi'nde kamış ya da fırçayla yazılmış metinlerdeki bu yazı şekillerinin yanı sıra, *baskı sanatı* ile yazılmış metinler de vardır. Uygurlardan kalan baskı yazılı metinlerden, “*madenden hurufat döktüklerini*” ya da “*sert bir ağaç olan şimsirden harf ve harf grupları kestiklerini*” (Ş. Tekin 1993: 46) anlıyoruz. Uygurların madenden

hurufat döküp dökmedikleri tam olarak bilinmemektedir. Ancak tahta oyma baskı tekniğini kullandıkları kesindir.

Baskı yazı sanatında metin ince ve şeffaf bir kâğıda yazılır. Yazılan kâğıt ile aynı ebatta olan ince bir tahta hazırlanır. Kâğıdın yazılı yüzü tahtaya gelecek şekilde konur ve şeffaf kâğıdın arka yüzünden görülen harflerin etrafı oyulur. Ve böylece tahta üzerine çıkan metnin üzerine boya sürülerek, metinden istenildiği kadar çoğaltılır (Ş. Tekin 1993: 48). Herhangi bir Uygur metninin baskı yazı tekniği ile yazıldığını söyleyebilmemiz için şu özelliklere sahip olması gerekir:

Baskı yazı tekniği ile yazılmış metinlerin belli ölçüler içinde çerçevesi vardır. Bu metinlerde biri kalın diğeri ise ince olmak üzere iki çizgi vardır. Baskı yazılı metinlerde harfler köşelidir. Yine baskı yazılı metinlerde resimler de vardır. Metnin başında ya da herhangi bir yerinde resimler baskı ile yerleştirilmiştir. Bu yazı şeklinin diğeri bir özelliği ise, altışar satırlık bölümlerin birbirinden ayrılmış olmasıdır. Her bir tahtaya altı satırlık bir bölüm oyulmuştur ve bölümler arasında boşluklar bırakılarak Çince rakamlarla numaralandırılmıştır (Ş. Tekin 1993: 49-50).

Uygurlar arasında baskı yazı tekniği, Yüan döneminde 13-14. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Şu ana kadar baskı yazı ile yazılmış en erken tarihli metin 1248 yılına aittir (Zieme 1981: 386-387). Baskı yazılı **BT VIII B 1302**, **Hazai 1330**, **BT VII B 1333**, **BlockFalt 1347** yıllarında yazılmıştır (Zieme 1981: 388-389). Dolayısıyla Uygur Türkçesi'nde baskı yazılı metinler, Yüan döneminde (1248-1360) ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan Uygur Türkçesi'nde baskı yazı ile yazılmış herhangi bir metin, 13. yüzyıldan önceye ait değildir.

3. BÖLÜM

UYGURCA METİNLERİN DİLLİK ÖLÇÜTLERE GÖRE SINIFLANDIRILMASI

1.1 I. GRUP UYGUR METİNLERİ VE ÖZELLİKLERİ

I. grupta yer alan metinler, Uygur Türkçesi'nin en erken tarihli metinleridir. Bu gruptaki metinlerin yazımında hem Mani hem de Uygur alfabeleri kullanılmıştır. I. grubu oluşturan metinlerin tamamı Maniheist Uygur metinleridir. Bu sebeple Uygurlar zamanında yazılmış metinlerden Mani çevrede yazılmış olanlar Budist çevrede yazılmış olan eserlerden daha erken tarihte yazılmışlardır. En erken tarihli Uygur metinlerinin yazımında Mani alfabesi yanında Uygur alfabesinin de kullanılması, Uygur alfabesinin ilk Uygur metinlerinin yazımında kullanıldığını göstermektedir. Ancak Mani metinlerinin yazımında daha çok Mani alfabesi tercih edilmiştir.

I. grup Uygur metinleri, Kök Türk yazıtlarının dil özelliklerini aynen devam ettirmiştir. Bu metinler, Tarım havzasında bulunmakla birlikte metinlerin Uygurların Ötüken'den ayrılmadan önce mi yoksa Tarım havzasına göçten sonra mı yazdıkları belli değildir. Ancak metinlerin dil özelliklerinin 8. yüzyılın ikinci yarısı ile 9. yüzyılın ilk yıllarında yazıldıklarına işaret etmesi ve hemen hemen yazıtlarla aynı özellikleri göstermeleri sebebiyle Ötüken'de yazıldıkları düşünülse de I. grup metinlerinin 840 yılındaki göçten önce güneye giden Uygurlar tarafından bu bölgede yazılmış oldukları da göz ardı edilmemelidir.

Uygur Türkçesi'nin en erken tarihli metinlerinin yer aldığı I. grup, aşağıdaki özelliklere sahiptir:

I. grupta bulunan metinlerin tamamı Maniheist çevrede yazılmıştır. Uygur edebiyatının en erken tarihli metinleri arasında Budist çevreye ait Uygur metinleri yer almaz. Bu gruptaki Maniheist Uygur metinlerinin yazımında hem Mani hem de Uygur alfabeleri

kullanılmıştır. I. grupta yer alan **ManTürkFrag**, **Windgott**, **M III 8-I**, **M III 19**, **M III 20** ve **BT V 9** metinleri Mani alfabesiyle; **M I 7-17**, **M I 23-29**, **M III 6**, **M III 8'de II-VIII**, **ManWettPrinzen**, **Panc B3**, **DreiPrinzen** ve **LeCoqMan-Chotsho** metinleri ise Uygur alfabesiyle yazılmıştır.

Kelime içinde /l/ ve /y/ harflerinin bulunduğu yerlerde, herhangi bir değeri olmayan fazladan yazılmış bir elif harfi, I. grupta yer alan metinlerin en belirgin özellikleri arasındadır. En erken tarihli metinlerin yer aldığı I. grupta **TT II A**, **UigBrief B**, **M I 7-17**, **M III 6**, **M III 8** numaralı metinlerde /l/ ve /y/ harflerinin yanında herhangi bir değer taşımayan elif harfi vardır.

I. grup metinlerinde kelime içinde /l/ ve /y/ harflerinin bulunduğu yerlerde düzensiz ayrı yazım da görülmektedir. Bu gruptaki **TT II A**, **M III 6**, **ManWettKamp** ve **LeCoqManChotsho** metinlerinde kelime içinde, bilhassa kelime kök ya da gövdesinde ayrı yazım vardır. Soğd kökenli Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılan ilk Uygur metinlerinde Soğd yazı geleneğinin izlerinin bulunması, ilk metinlerin yazıldığı tarihte Uygurların henüz Soğd alfabesinin imlâ tesirinden kurtulamadığını göstermektedir.

I. grup metinlerinde /n/ harfinin yazımı için harfin üstünde nokta ya da sağa yatık bir çizgi kullanılmamıştır. Uygur Türkçesinde /n/ harfinin yazımında ayırdedici bu işaret, sadece Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerde vardır. Mani alfabesiyle yazılmış Uygur metinlerinde /n/ harfi için herhangi bir işaret kullanılmamıştır. Dolayısıyla I. grup metinleri, genelde Mani alfabesiyle yazıldığı için bu gruptaki metinlerde böyle bir işaret yoktur.

I. grup metinlerinde /s/ ve /ş/ harfleri ayrı işaretlerle gösterilmiştir. Bu gruptaki Maniheist Uygur metinleri, hem Mani hem de Uygur alfabeleriyle yazılmıştır. Mani alfabesi /s/ ve /ş/ harflerini ayırdetmiştir. I. gruptaki metinlerde kullanılan Uygur alfabesi ise, /ş/ harfini, /s/ harfinin altında küçük bir çengel işaretiyle ayırt etmiştir. Bu sebeple I. gruptaki Uygur metinlerinde /ş/ harfini temsil etmek için /s/ harfinin altında iki noktalı imlâ hususiyeti bulunmamaktadır.

I. grup Uygur metinlerinde kelime içi ve sonundaki /d/ ve /t/ harfleri oldukça düzenli yazılmıştır. Bünyesinde /d/ ya da /t/ harflerini barındıran çekim eklerinde bu harflerin hangi ünsüzle yazılacağı, Kök Türk yazıtlarından beri kesin kurallara bağlanmış değildir. Ancak birçok Uygur metninde kelime gövdesinde /d/ ile yazılması gereken ünsüz /t/ ile; /t/ ile yazılması gereken ünsüz de /d/ ile yazılmıştır. /d/ ve /t/ üsüzlerinin bu şekilde birbirinin yerine yazıldığı örneklere, I. gruptaki metinlerin hiçbirinde rastlanmaz. I. grupta yer alan eserlerde, bu harflerin yazımında herhangi bir karışıklığın olmaması, metinlerin erken tarihli olduklarının işaretidir.

I. grup metinlerinde kelime kök ya da gövdesindeki /z/ ve /s/ harflerinin yazımı, oldukça düzenlidir. Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmış I. grup metinlerinde her iki harf de aslı şeklini muhafaza etmiştir. /z, s/ ile /d, t/ harflerinin yazımındaki düzensizlik daha sonraki yüzyıllarda ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla bu harfler, Kök Türk yazıtlarında olduğu gibi Uygur Türkçesinin en erken tarihli metinlerinde düzenlidir.

I. gruptaki metinlerin ortak özelliklerinden biri, kelime içindeki aynı tür iki ünsüzün yanyana kullanıldığı durumlarda, ünsüzlerin tek işaretle temsil edilmiş olmasıdır. Bu imlâ özelliği Kök Türk yazıtlarının da imlâ özellikleri arasındadır. Bu grupta bulunan **TT II A, M III 8, ManTürkFragm, Wettkampf** metinlerinde benzer ya da aynı iki ünsüz tek işaretle yazılmıştır.

Kök Türk yazıtlarında II. şahısların geçmiş zaman ve iyelik çekimlerindeki damaksıl /n/ ünsüzü zaman zaman /g/ ile yazılmıştı. // ünsüzünün /g/ ile yazımı, I. gruptaki metinlerden sadece **Panc B3**'de vardır. Bu metinde *kanyudun keltig* (< *kelting*) örneğinde geçmiş zamanın teklik II. şahıs çekimi nazal /n/ yerine /g/ ile yapılmıştır. Bu grubun diğer eserlerinde // ünsüzü // ile yazılmıştır. Ancak bu gruptaki metinlerden **Panc B3**'de yazıtlardaki özelliğin devam ettirilmesi, bu metnin erken tarihli olduğuna işaret etmektedir. Damak ünsüzünün sızcılaşması, erken Uygur metinlerinde düzensiz olarak zaman zaman ortaya çıkan bir özelliktir.

I. gruptaki bütün metinlerde bazı yapım ve çekim eklerinin bağlantı ünlüsü, /I/ yerine /A/ ile yazılmıştır. Bu grupta yer alan TT II A, M III 6¹, M III 8, **DreiPrinzen**, **Wettkampf**, **Winggott**, **UigBrief B**, M III 20 ve U II 1 numaralı metinlerde A bağlantı ünlüsü çok sık kullanılmıştır. M III 20 ve **Windgott** metinlerinde eklerin bağlantı ünlüsü /A/ olarak yazılmamıştır ancak bu metinlerde bağlantı ünlüleri /I/ da değildir. Adı geçen metinlerin bağlantı ünlüleri yazılmamıştır. Bununla birlikte I. grupta bağlantı ünlüsü /A/ olmayan metinler de vardır. Mesela **LeCoqManChotsho**, hem dil özellikleri hem de metinde geçen tarihî bilgilerle I. grupta yer almasına karşın, metinde /A/ bağlantı ünlüsü hiç kullanılmamıştır.

Uygur metinleri arasında /A/ bağlantı ünlüsü en fazla I. grupta yer alan metinlerde kullanılmıştır. /A/ bağlantı ünlüsü, II. gruptaki metinlerin de genel özelliği olmakla beraber, I. grupta birçok ekin bağlantı ünlüsü /A/ şeklindedir. Bu gruptan sonraki gruplarda /A/ ünlüsü kademeli olarak azalmıştır. Bu özellik, III ve IV. gruptaki metinlerin de özellikleri arasındadır ancak /A/ ünlüsü bu gruplarda ancak sınırlı eklerde kullanılmıştır. I. gruptaki bazı metinlerde eklerin ünlüleri /A/ değildir ancak bu metinlerde eklerin ünlüsü olarak /I/ da yazılmamıştır. TT II A'da /A/ bağlantı ünlüsü hiç kullanılmamış, yükleme hâli ekinin bağlantı ünlüleri yazılmamıştır.

I. grupta yer alan metinlerin hiçbirinde kelime içinde ünlü türemesine rastlanmaz. Bu gruptaki eserlerde ünlü türemesinin görülmemesi, metinlerin erken tarihli olduğuna işaret etmektedir. Nitekim ünlü türemesi, geç tarihli Uygur metinlerinin belirgin özelliklerindedir.

I. grupta yer alan metinlerin hiçbirinde yuvarlaklaşma yoktur. Daha sonraki gruplarda dudak ünsüzlerinin tesiri ya da ünlü benzeşmesiyle ortaya çıkacak olan yuvarlaklaşma hadisesi, erken dönem Uygur metinlerinin özellikleri arasında değildir. Geç dönem metinlerinde birçok kelimedede görülen yuvarlaklaşma, Uygur Türkçesinde erken dönemlerden itibaren *örgXn* kelimesinde görülmektedir. Ancak *örgXn* "taht" kelimesi bu gruptaki metinlerde yuvarlaklaşmamıştır (TT II A'da *örgan*).

¹ Bu metinde dar ünlüye sahip kök ünlüden sonra bile eklerin bağlantı ünlüleri /A/ olarak yazılmıştır: *yigiten ermek* (18).

Yuvarlak ünlüyle biten isimlerin vasıta hâli, I. gruptaki metinlerde dudak uyumuna girerek daima +Un ekiyle yapılmıştır. Bu gruptaki metinlerde vasıta hâl ekinin ünlüsü, farklı şekillere sahiptir. İsmi son hece ünlüsü /A/ ise, vasıta hâl eki zaman zaman +An olmaktadır. Yuvarlak ünlüden sonra vasıta hâl eki +Un, dar ünlüden sonra ise +In şeklindedir. O hâlde I. grupta ekin ünlüsüne göre vasıta hâl eki, +An, +Un ve +In şekillerine sahiptir. I. grupta yer alan TT II A, M III 6, ManTürkFrag, DreiPrinzen ve M III 8² numaralı metinlerde vasıta hâli ek dudak uyumuna girmiştir.

Son hece ünlüsü yuvarlak olan ve ünsüzle biten fiillerden sonra -(X)t- ettirgenlik ekinin bağlantı ünlüsü, I. grup metinlerinde her zaman dudak uyumuna girmiştir. Bu gruptaki metinlerde ekin bağlantı ünlüsü Kök Türk yazıtlarından farklı değildir.

I. gruptaki metinlerin tamamında kelime içi ve sonundaki /d/ ünsüzü korunmuştur. Başka bir ifadeyle /d/ ünsüzü, bu gruptaki metinlerde /y/ ünsüzüne değişmemiştir. /d/ > /y/ değişimi, sadece 14. yüzyıl metinlerinde görülen bir özelliktir.

Kelime içindeki /g/ ünsüzü I. grup metinlerinin tamamında korunmuştur. Çok geç tarihli Uygur metinlerinde görülen bu ünsüz düşmesi, en erken tarihli Uygur metinlerinde rastlanılan bir durum değildir. O hâlde I. gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyılda birden fazla heceli kelimelerdeki /g/ ünsüzü düşmemiştir.

I. gruptaki metinlerde /ñ/ ünsüzü, Uygur Türkçesi'nin diğer dönemlerinden oldukça farklıdır. Çünkü bu grupta yer alan metinlerde /ñ/ ünsüzü, bir taraftan ayrışmadan /ñ/ şeklinde diğer taraftan da /n/ ve /y/ ünsüzlerine ayrışmış şekilleriyle geçmektedir.

I. gruptaki metinlerde *kanyu* kelimesi ve +*KınyA* küçültme ekinde /ñ/ ünsüzü korunmuştur. Uygur metinlerinde /ñ/ ünsüzü, Mani metinlerinin genelinde /n/, Budist

² M III 8 numaralı metnin V numaralı fragmanı hariç diğer fragmanlarında, vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü yuvarlak ünlüyle biten isimlerden sonra dudak uyumuna girmiştir. Ancak 8,V'te vasıta hâl eki sadece bir örnekte dudak uyumuna girmemiştir. Bu metindeki *arığın turuğın ermekig* (19) örneğinde I. grupta *turuğın* şeklinde olması gereken kelime, dar ünlüyle yazılmıştır. Ama aynı fragmanda *arığın turuğın erür* (22) örneğinde vasıta hâli eki bu kez dudak uyumuna girerek sadece bir yerde geçen +In şeklindeki vasıta ekinin ilk kelime olan *arığın* kelimesindeki vasıta ekinin tesirinde kaldığını ya da yazım hatası olduğunu düşündürmektedir. Çünkü bu gruptaki metinlerde yuvarlak ünlüyle biten isimlerden sonra ek daima +Un şeklindedir.

metinlerin genelinde ise /y/ olarak ayrışmasına rağmen, ünsüzün I. gruptaki Uygur metinlerinde *kanyu* kelimesi ve +*KınyA* ekinde korunması, bu gruptaki metinlerin erken tarihli olduklarını göstermektedir. I. gruptaki Maniheist metinlerde yer alan /ñ/ ünsüzü, bu metinlerin yazıtlarla hemen hemen aynı yüzyılda yazıldıklarına işaret etmektedir. /ñ/ ünsüzü Uygur metinlerinde bir müddet kullanılmış ve daha sonra /n/ ve /y/ olarak ayrışmıştır. O hâlde bu ünsüz, I. grup Uygur metinlerinin yazıldığı tarihte /ñ/, daha sonraki tarihlerde yazılmış diğer gruplardaki metinlerde ise /n/ ve /y/ olarak ayrışmıştır. **TT II A, Pancatantra B, ManWettPrinzen, DreiPrinzen, ZiemeMan-TürkFragm, M I 23 32, M III 8, M III 20 ve U II 1** numaralı metinler /ñ/ sesinin kullanılmaya devam ettiği metinlerdir. I. grupta yer alan metinlerde /ñ/ ünsüzü *kanyu* kelimesi ve +*KınyA* küçültme ekinin dışında diğer kullanım yerlerinde genellikle /n/ olarak değişmiştir. Yazıtlarda bazen koy-n şeklinde yazılan kelime **LeCoqManChotsho** metninde de koy-n şeklindedir.

Metatez, I. gruptaki metinlerde görülen ses hadiselerinden değildir. Kısmen IV. gruptaki metinlerde ilk önce *erdem* ve *ortu* kelimelerinde meydana gelen metatez, bu gruptaki metinlerde yoktur. I. gruptaki metinlerde *erdem* ve *ortu* kelimeleri aslı şekilleriyle yazılmıştır. Hatta *ortu* kelimesinin ikinci hece ünlüsü, bu grupta değişmemiştir. Nitekim bu kelime daha sonraki gruplarda u>a değişimi ile *orta* şeklini almıştır.

I. gruptaki eserlerde *kurtgar-* fiilinde bir değişiklik yoktur. Fiildeki /r/ ve /g/ ünsüzleri, bu gruptaki metinlerde düşmemiştir. Dolayısıyla I. grupta *kurtgar-* fiilindeki /r/ ve /g/ ünsüzleri korunmuş, kelime herhangi bir şekilde değişime uğramamıştır.

yarlıgka- fiili, I. gruptaki metinlerin tamamında y(a)rlıka- şeklindedir. Eski Türkçe'de fiildeki /gk/ ünsüz grubu genel olarak sadece /k/ ile yazılmıştır. Fiilin aslı şekli olan *yarlıgka-*, Uygur metinlerinde çok az metinde görülmektedir. III ile IV. gruptaki bazı metinlerde bu aslı şekle rastlamaktayız. Ancak Uygur Türkçesinin en erken tarihli metinlerinin olduğu I. grup metinlerinde fiil y(a)rlıka- şeklinde yazılmıştır.

I. grupta yer alan bazı metinlerde ünsüzle biten isimlere gelen ilgi hâli, 8. yüzyılın ilk yarısında yazılan Kök Türk yazıtlarında olduğu gibi +Ing ekiyle yapılmıştır. Bu grupta yer alan metinlerde ünsüzle biten isimler, +nIng ilgi hâli ekini almamıştır. I. grubun dışında kalan diğer Uygur metinlerinde ünsüzle biten isimlerin ilgi hâli /n/ yardımcı ünsüzünü alarak +n(X)ng ekiyle yapılmıştır. I. grup metinlerinin yazıldığı tarihte ünsüzle biten isimlerin ilgi hâli ekinin yazıtlarla aynı olması, metinlerin yazılış tarihinin yazıtların tarihinden uzak olmadığına işaret etmektedir. I. grupta yer alan **TT II A, Windgott, DreiPrinzen**,³ **M I 7-17, M I 23-29, M III 6, M III 8⁴ ve M III 19** numaralı metinlerde ünsüzlerden sonra ilgi hâli, +Ing ekiyle yapılmıştır. Bu gruptaki bazı metinlerde de ünsüzle biten isimlerin ilgi hâli eki yeni şekli yansıtır. Bu grupta yer alan **U II 1** metninde ünsüzden sonra ilgi hâli eki +nIng şeklindedir.

Yalın isimlerden sonra gelen yükleme hâli, I. grupta yer alan metinlerde +G ekiyle yapılmıştır. Bu grupta yer alan metinlerde yalın isimlerden sonra +nI yükleme hâl eki yoktur. **U II 1, LeCoqManChotsho** metinlerinde yalın isimlerden sonra yükleme hâli +G ekiyle yapılmıştır.

I. grupta iyelik ekli isimlerden sonra gelen yükleme hâli ise, daima +n ekiyle yapılmıştır. Bu gruptaki metinlerde +n yükleme hâli eki, hem teklik hem de çokluk şahıslara ait iyelik eklerinden sonra kullanılmıştır. Dolayısıyla I. grup Uygur metinleri, bütün şahıslara ait iyelik eklerinden sonra +n yükleme hâli ekine sahip olduğu için en erken tarihli Uygur metinleridir. Bu grupta yer alan **M III 8 ve Wettkampf** metinlerinde çokluk I ve II. şahıslardan sonra gelen yükleme hâli eki +n şeklindedir.

I. grup metinlerinin tamamında isimlerin çıkma hâli +DA ve +DAn ekleriyle yapılmıştır. **Windgott ve DreiPrinzen**'de çıkma hâli için sadece +DA eki

³ Bu metinde ünsüzden sonra ilgi hâli ekinin durumu tam olarak belli değildir. Çünkü metinde *hanlarınng* (49) şeklinde okunan kelimenin ilgi hâli ekinin ünlü editöre göre yazılmamıştır. Uygur metinlerinde ilgi ekinin ünlüsünün yazılmadığı örnekler fazla değildir. Uygur yazısında /n/ ve /a/ harflerinin yazımında ayırdedici bir durum olmadığı için bu kelime aynı zamanda *hanlarang* şeklinde de okunabilir. Metinde eklerin bağlantı ünlülerinin çok yoğun bir şekilde /A/ ile yazıldıkları da dikkate alındığında kelimenin *hanlarang* şeklinde olma ihtimali yüksektir.

⁴ Ünsüzle biten isimlere gelen ilgi hâli eki M III 8, VII'de +(X)ng şeklindedir: *kişilerinng körkin mengizin ... sakınur*. Ancak 8,II'de ilgi eki +n(X)ng şeklinde değişmiştir. M III 8'de ünsüzle biten isimlerin ilgi ekinin eski ve yeni iki şekli de barındırması, Eski Türkçe'de ünsüzlerden sonra ilgi ekinin +(X)ng şeklinden +n(X)ng şekline değişiminin bu metinle başladığı söylenebilir.

kullanılmıştır. Yine bu grupta yer alan **M III 6**, **M III 8**, **Wettkampf** ve **BT V 9** metinlerinde ise, çıkma hâli için +DA eki yanında +DAn eki de kullanılmıştır. Buna karşın I. grup metinlerinde +DIn eki yoktur. O hâlde I. grup Uygur metinleri, bir taraftan Kök Türk yazıtlarındaki +DA ekini kullanmaya devam ederken, diğer taraftan +DAn ekini de kullanmaya başlamıştır. Dolayısıyla Uygur Türkçesinde +DIn çıkma hâli eki, I. grup metinlerinin yazıldığı yüzyılda kullanılmamıştır.

I. grup metinlerinin tamamında *ol* ve *bu* işaret zamirlerinin yaklaşma hâli *angar/mungar* şeklindedir. Uygur metinlerinde *ol* işaret zamirinin yaklaşma hâli, *bu* zamirinin yaklaşma hâline göre daha fazla yer almıştır ve geçtiği metinlerin tamamında /r/ ünsüzü korunmuştur. Bu grupta yer alan **M III 6**, **Windgott** ve **Wettkampf** metinlerinde *ol* işaret zamirinin yaklaşma hâli *angar*'dır. I. gruptaki metinlerde *anga/munga* şekilleri yoktur.

İsimlerin yer ve yön ifadesi için I. gruptaki metinlerde +GARU eki kullanılmıştır. Daha sonraki gruplarda +GARU eki yerine +GA yaklaşma hâl eki kullanıldığı göz önünde bulundurulursa, yön hâl ekini bulunduran I. grup metinlerinin yazıtlarla ortaklaştığı dikkati çeker. Bu gruptaki **TT II A**, **M III 8**, **M III 19**, **DreiPrinzen**, **Wettkampf**, **Panc B3** ve **LeCoqManChotsho** metinlerinde isimleri yön hâli için +GARU eki kullanılmıştır.

I. grup metinlerinde ünlüyle biten fiillerden sonra gelen geniş zaman çekimi -yUr ekiyle yapılmıştır. Bu gruptaki metinlerin bazılarında sadece ti- ve y(a)rlıka- fiillerinde -r geniş zaman eki kullanılmış, ünlüyle biten diğer bütün fiillerde -yUr eki kullanılmıştır. Bu iki fiilin dışındaki diğer ünlüyle biten fiillerin geniş zaman çekimi için -r eki kullanılmamıştır.

I. grup metinlerinin tamamında /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten bazı eklerden sonra geniş zaman eki -Ar, zarf-fiil eki ise -A'dır. **M III 8**, **Widgott** ve **U II 1** metinlerinde /k/ ve /r/ ünsüzlerinden sonra -Ar geniş zaman eki ve -A zarf-fiil eki kullanılmıştır. I. grupta yer alan metinlerde, bazı Uygur metinlerinde karşılaşılan -U zarf-fiil eki ve -Ur geniş zaman eki hiçbir zaman kullanılmamıştır.

I. gruptaki metinlerin tamamında -(X)t- ettirgenlik ekinden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, Kök Türk yazıtlarıyla aynıdır. Bu gruptaki metinlerde -(X)t- ekinden sonra zarf-fiil eki -I, geniş zaman eki ise -Ir'dır ve bazı metinlerde görülen -U ve -Ur ekleri asla kullanılmamıştır. **TT II A, Windgott, Panc B3** ve **U II 1** metinlerinde -(X)t- ekinden sonra -I zarf-fiil ve -Ir geniş zaman ekleri kullanılmıştır.

Bu gruptaki metinlerde *al-* ve *bil-* fiilleri de tıpkı Kök Türk yazıtlarında olduğu gibi -I zarf-fiil ekini ve -Ir geniş zaman ekini almıştır. Diğer bir ifadeyle I. grup metinlerinde *alı/alır* ve *bili/bilir* şekilleri hakimdir. **M III 8** ve **DreiPrinzen** metinlerinde *al-* ve *bil-* fiillerinden sonra eskicil zarf-fiil ve geniş zaman ekleri kullanılmıştır. I. grup metinlerinin hiçbirinde bu fiillere gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri -U/-Ur değildir.

I. grupta yer alan metinlerde -DUk ile -mİş geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin olumsuz biçimi, Kök Türk yazıtlarında da olduğu gibi -mADUk'tur. Bazı Uygur metinlerinde -mADUk yerine geçen -mAmlş eki, bu gruptaki metinlerde kullanılmamıştır. Onun için I. grup metinleri, eskicil yapıyı muhafaza etmiştir. Yine bu gruptaki metinlerde -DaçI sıfat-fiil ekinin olumsuzu için -mADAçI eki kullanılmamıştır. Bu gruptaki metinlerde -mADAçI yerine, Kök Türk yazıtlarında zaman zaman olumsuz gelecek zaman eki olan -mAçI eki kullanılmıştır. **ManWettPrinzen** ve **LeCoqManChotsho**'da -mAçI eki kullanılmıştır.

I. gruptaki metinlerde -gII ve -gmA şimdiki zaman sıfat-fiil eklerinin her ikisi de kullanılmıştır. Ancak bu grupta -gmA eki oldukça nadirdir. **TT II A, M III 8** ve **Windgott**'ta -gII eki kullanılmış, -gmA eki tercih edilmemiştir. O hâlde I. gruba hâkim olan şimdiki zaman sıfat-fiil eki -gII ekidir. Uygur Türkçesinde -gmA eki daha sonraki gruplarda daha yaygındır ve -gII eki bu gruplarda sadece *ögli* ve *tigli* gibi kalıplaşmış kelimelerde kullanılacaktır.

Maniheist Uygur metinlerinden oluşan I. grup metinlerinde -(X)p zarf-fiil ekinin yanı sıra aynı işlevde -(X)pAn(In) zarf-fiil eki de kullanılmıştır. Bu grupta yer alan

LeCoqManChotsho metninde iki defa $-(X)pAn$ eki kullanılmıştır. I. grup metinleri, $-(X)pAn(In)$ zarf-fiil eki bakımından, Kök Türk yazıtlarından farklı değildir.

I. grup metinlerinde şart çekimi $-sAr$ ekiyle yapılmıştır. Bu gruptaki metinler, şart eki bakımından yazıtlardan farklı değildir. Esasında Uygur Türkçesinin genelinde şart çekimi $-sAr$ ekiyle yapılmıştır. Ancak geç tarihli bazı metinlerde şart eki $-sA$ olmuştur. I. gruptaki metinlerde ise şart ekinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bu grupta $-sAr$ ekinin cümle içinde kullanımı da yazıtlardan farklı değildir. Çünkü $-sAr$ eki yazıtlarda ve I. gruptaki metinlerde şahıs ekleriyle çekime girmemiştir. Başka bir ifadeyle özne hangi şahsa ait olursa olsun şart eki hiçbir zaman şahıs eki almamıştır.

I. grup Uygur metinlerinde *teg, birle, için, üze, tapa* gibi çekim edatları kendilerinden önceki kelimeye yükleme hâl ekiyle bağlanmıştır. Kök Türk yazıtlarında da bu edatlar önceki isme yükleme hâl ekiyle bağlanmıştır. Bu grupta yer alan **M III 8**'de edatlar yükleme hâliyle isme bağlıdır.

Bu gruptaki metinlerin tamamında birle edatının yapısında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bu edattaki /r/ ünsüzü I. gruptaki metinlerde korunmuş, edat vasıta hâl ekiyle genişlemiş olan birleşim şekline de rastlanmaz. Bu grupta yer alan **TT II A, M III 6** ve **M III 8** metinlerinde birle edatı aslı şekliyle tanıklanmaktadır.

Bildirme ve gereklilik çekiminde kullanılan *ol* şahıs zamiri, I. gruptaki metinlerin hiçbirinde ekleşmemiştir. *ol* zamirin ekleşmesi çok geç tarihli metinlerde görülmektedir.

Uygur metinlerinin genelinde kullanılan üst onluk sayı sistemi, I. gruptaki metinlerin ortak özelliklerindedir. Bu grupta yer alan **UigBrief B, M III 8** ve **M III 20** numaralı metinlerinde üst onluk sayı sistemi (*biş yigirmi*) kullanılmıştır. Alt onluk sayı sistemi henüz bu gruptaki metinlerin sayı sistemi değildir.

Şu ana kadar ifade edilen ölçütlerin dışında **TT II A** metninde başka bir ölçüt daha bulunmaktadır. Bu metinde isimlerin yaklaşma hâli, Uygur Türkçesinin genelinde olduğu gibi $+KA$ ekiyle yapılmıştır. Ancak **TT II A**'da yaklaşma hâli için, yazıtlarda da

zaman zaman görülen +A eki de kullanılmıştır. Metindeki *ornuma* (74) (<*orun + um +a*) örneğinde +KA eki yerine +A eki kullanılmıştır. +A yaklaşma hâli eki, Kök Türk yazıtlarında çok fazla olmasa da kullanılan isim çekim eklerinden biridir (T. Tekin :1996). Dolayısıyla bu isim çekim ekinin TT II A metninde de kullanılması, bu metnin yazılış tarihinin Kök Türk yazıtlarından uzak olmadığına işaret etmektedir.

Yukardaki dil ölçütlerine göre I. grup Uygur metinlerini diğer gruplardan ayıran en belirgin iki özellik, ünsüzle biten isimlere gelen ilgi hâl eki ile /fi/ ünsüzünün durumudur. Birincisi ünsüzle biten isimlerden sonra ilgi hâli, I. gruptaki metinlerde +Ing ekiyle yapılırken daha sonraki yedi grupta yer alan metinlerin tamamında +nIng ekiyle yapılmıştır. Diğer bir farklılık ise I. gruptaki metinlerde /fi/ ünsüzünün bazı durumlarda korunmuş olmasıdır. Bu ünsüz daha sonraki gruplarda ayrışarak /n/ ve /y/ şeklini almıştır.

Yazılış tarihleri 8. yüzyılın ilk yarısı olarak bilinen Kök Türk yazıtlarında ünsüzle biten isimlerin ilgi hâli, +(X)ng ekiyle yapılmıştır. Uygur metinlerinin genelinde ise ünsüzle biten isimlere gelen ilgi hâli eki ise +n(X)ng şeklindedir. Ancak I. gruptaki Uygur metinlerinde ilgi hâli yazıtlardaki gibi +(X)ng ekiyle yapılmıştır. Ünsüzle biten isimlerin ilgi hâli ekinin genel olarak yazıtlarda +(X)ng, Uygur metinlerinde de +n(X)ng şeklinde olduğunu ileri süren görüş, I. Grup Uygur metinlerinde +Ing şeklinin varlığından dolayı kabul edilemez. Ünsüzle biten isimlerin ilgi hâli eki yazıtlarda olduğu gibi en erken tarihli Uygur metinlerinde de değişmeden kullanılmaya devam etmiştir. Uygur külliyâtı içinde çok az metinde ünsüzlerden sonra +(X)ng ilgi hâli ekinin kullanılması, yazıtlardaki durumun Uygur Türkçesinin erken dönem metinlerinde korunduğunu göstermektedir. Başka bir ifadeyle, Kök Türk yazıtlarının bir özelliği olarak bilinen ünsüzle biten isimlerden sonra gelen +(X)ng ilgi hâli eki, aynı zamanda erken dönem Uygur metinlerinin de özellikleri arasındadır. Ünsüzle biten isimlerden sonra +(X)ng yerine +n(X)ng ilgi hâl eki, Uygur Türkçesi'nde I. grupta yer alan metinlerden sonra yazılmış diğer gruplarda ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak Uygur Türkçesinde TT II A, Windgott, DreiPrinzen, M I 7-17, M I 23-29, M III 8 ve M III 19 numaralı metinler ünsüzden sonra +(X)ng ilgi hâli ekinin kullanıldığı metinlerdir.

I. gruba dahil olan eserlerin en belirgin özelliği, /f/ sesini korumaları ve ünsüzlerden sonra ilgi ekinin +Ing şeklinde gelmesidir. Bu gruptaki eserler diğer ölçütler bakımından da eskicil özellikler göstermekle birlikte, Türk dilinin ses ve şekil özellikleri bakımından ayırt edici bir özelliğe sahip bu iki ekin eskicil varlığı, bu metinlerin en belirgin özelliğidir.

Yukardaki dillik ölçütler bakımından benzer özellikler gösteren M I 7-17, M I 23-29, TT II A, M III 6, M III 8, M III 19, M III 20, ZiemeMan-TürkFragm, Windgott, DreiPrinzen, ManWettPrinzen, Panc B3, BT V 9, U II 1, UigBrief B, ve LeCoq Man-Chotsho metinleri, hemen hemen bütün özellikleriyle Uygur edebiyatının en eskicil özelliklerini yansıtmaları sebebiyle en erken tarihli metinlerdir.

1.2. II. GRUP UYGUR METİNLERİ VE ÖZELLİKLERİ

II. gruptaki metinler iki ölçüt dışında I. gruptaki metinlerle aynı özellikleri gösterir. İki gruptaki metinleri birbirinden ayıran dillik ölçütlerden biri, ünsüzle biten isimlerde ilgi hâli ekinin durumudur. I. grupta yer alan metinlerde ünsüzle biten isimlerden sonra ilgi hâl eki +Ing iken, bu gruptaki metinlerde +nIng'dır. Uygur Türkçesi'nde ilgi hâli, II. grup metinlerinden başlayarak, bütün dönem boyunca +nIng şeklindedir ve hem bu grupta hem de bundan sonraki gruplarda yer alan metinlerde +Ing şekline rastlanmaz.

I ve II. grup metinlerini birbirinden ayıran bir diğer dillik ölçüt ise, /f/ ünsüzünün durumudur. Kök Türk yazıtları ve en erken tarihli I. grup Uygur metinlerinde kelime içi ve sonundaki /f/ ünsüzü, II. grup metinlerinde /n/ ve /y/ ünsüzlerine ayrılmıştır. Hatta bu grupta yer alan metinler daha çok /n/ tarafındadır. Uygur Türkçesi'nde II. grupta ve daha sonraki gruplarda yer alan metinlerde /f/ ünsüzüne bir daha asla rastlanmaz. Bu iki dillik ölçütün dışında I ve II. gruplarda yer alan metinler arasında başka bir farklılık yoktur.⁵

⁵ II. gruptaki metinlerin tamamında /f/ ünsüzü ve ünsüzle biten isimlere gelen +Ing şeklindeki ilgi hâli eki geçmemektedir. Diğer ölçütler bakımından I ve II. gruptaki metinler arasında herhangi bir farklılık olmadığı için /f/ sesi ve ilgi hâli eki hakkında bilgi vermeyen metinleri, bu iki ölçütteki durumlarının nasıl olduğunu bilmediğimiz için, aynı zamanda I. grup metinleri olarak da değerlendirebiliriz. ilgi eki ve /f/ sesi hakkında bir ipucu vermeyen ve II. gruba yerleştirilen metinler, BT V 4, 6, 8, 15, 18, 19, 20, 25, 26, M II 1, M III 2, 21, 23, 24 ve 25 numaralı metinlerdir. Bu metinlerde iki ölçüt konusunda

Yukarıda da ifade edildiği gibi II. gruba yerleştirilen metinler birçok dil özelliği bakımından I. grup metinleriyle ortaklaşmaktadır. II. gruptaki metinlerde görülen ortak dil özellikleri şöyledir:

II. grup metinleri ilk gruptakiler gibi genellikle Maniheist karakter taşımakla birlikte, ilk Budist metinler de bu grupta ortaya çıkmıştır. Budist çevrede yazılmış metinlerden sadece Sekiz, II. gruba aittir ve bu grupta başka bir Budist metin yoktur. Grupta yer alan Maniheist metinler ile, Budist metinlerden Sekiz'in dil özellikleri aynıdır. II. grupta Sekiz'in dışında başka bir Budist metnin bulunmaması, metinlerin yazıldığı yüzyılda Uygurlar arasında Maniheizmin daha yaygın olduğunu ve Uygurların Budizmle tanışmış ya da temas etmiş olsalar bile Budist eserleri yaygın bir şekilde çevirmeye başlamadıklarını göstermektedir.

II. gruptaki metinler de Mani ve Uygur alfabeleri ile yazılmıştır. Bu grupta Uygur alfabesi, Budist metinlerden Sekiz Yükmek'in dışında birçok Maniheist metnin yazımında da kullanılmıştır. II. grupta M III 7, M III 12, M III 23, M III 27, BT V 22 ve BT V 25 metinlerinde Mani alfabesi, WilkensManTürk, M II 2, M III 2, M III 4, M III 13, M III 25, M III 32, M III 36, BT V 10, BT V 12, BT V 13, BT V 14, BT V 18, BT V 19, BT V 20, BT V 21, BT V 23, BT V 26, BT V 27, BT V 30 ve TT VI (Sekiz) metinlerinde ise Uygur alfabesi kullanılmıştır. Farklı dört fragmandan oluşan M III 1 numaralı Mani metni ise hem Mani hem de Uygur alfabeleriyle yazılmıştır.

II. gruptaki metinlerde kelime içinde, özellikle kelimenin kök ya da gövdesinde, /l/ ve /y/ harflerinin bulunduğu yerlerde ayrı yazılış geleneği devam etmektedir. II. grup metinlerinde bu imlâ geleneği, daha önceki grupta yer alan metinlerdeki kadar yoğundur. Maniheist metinlerden M III 26, BT V 18, BT V 21, B T V 26 metinleri ve Sekiz (TT VI) Budist metninde /l/ ve /y/ harflerinin yanındaki harfler ayrı yazılmıştır.

durumun nasıl olduğu bilinmediği ve diğer ölçütler bakımından ortak oldukları için bu metinleri I. gruba dahil etmek de mümkündür. Ancak I. grubu belirleyici ölçütleri bu iki özellik olduğu için bu metinlerde durumun nasıl olduğunu bilmesek de II. grup eserleri olarak belirledik. Sonuç olarak bu grupta yer alan /fi/ sesi ve ilgi eki konularında bilgi vermeyen metinler diğer özellikleri aynen devam ettirdikleri için aynı zamanda I. grup metinleri olarak da değerlendirilebilir.

Dolayısıyla II. gruptaki Uygur metinleri, I. gruptaki metinler gibi, Soğd imlâsının tesirinden kurtulabilmiş değildir.

Bu gruptaki metinlerde /l/ ve /y/ harflerinin yanındaki harflerin ayrı yazımı gibi, yine bu harflerin bulunduğu yerlerde fazla elif yazımı da görülmektedir. Kelime içinde bu harflerin yanında bulunan elifin hiçbir fonetik değeri yoktur (*bol'up*). Uygur Türkçesi metinlerinde fazladan elif yazılışı da Soğdcanın tesiriyle ortaya çıkmıştır ve Uygur Türkçesi, II. gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyılda da, imlâ bakımından yabancı tesirden kurtulabilmiş değildir. II. grupta yer alan **LeCoqHuast**, **ZiemeHuast**, **M III 4**, **M III 7**, **M III 32** ve **Sekiz (TT VI)** metinlerinde kelime içinde fazladan yazılmış elif örneklerine rastlanılmaktadır. Bu metinlerden sadece Sekiz (TT VI) Budist çevrede yazılmış, diğerleri Maniheist çevreye aittir. Bu sebeple Uygur Türkçesinde fazla yazılmış elif örnekleri, Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmış hem Maniheist hem de Budist çevreye ait metinlerde görülmektedir. Dolayısıyla II. grupta yer alan metinlerin imlâsı, I. gruptaki metinlerden farklı değildir.⁶

II. grupta Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerde /n/ harfinin yazımı, ilk gruptaki metinlerden farklı değildir. /n/ harfini /a, e/ harflerinden ayırt etmek için, bu harfin üzerine konulan nokta ya da sağa yatık çizgi, I. grup metinlerinde olduğu gibi bu grupta yer alan metinlerde de yoktur. /n/ harfi için bu işaret daha çok geç dönemlerde baskı yazı ya da kursiv yazılı metinlerde görülmektedir. Dolayısıyla bu gruptaki Uygur harfli metinler, /n/ harfinin imlâsı bakımından I. gruptaki metinlerden farklı değildir.

II. grupta yer alan metinlerde /s/ ve /ş/ ünsüzleri farklı işaretlerle gösterilmiştir. Mani alfabesi zaten bu iki ünsüzü birbirinden ayırt ettiği için, bu alfabeye yazılmış metinlerde ünsüzler farklı işaretlerle temsil edilmiştir. Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerde de /s/ ile /ş/ harfleri farklı işaretlerle gösterilmiştir. II. gruptaki Uygur harfli metinlerde /s/ ünsüzünü gösteren işaret, /ş/ ünsüzünü karşılamamakta, /ş/ için ayrı bir işaret kullanılmaktadır. Mesela Budist Uygur metinlerinden **Sekiz (TT VI)**'de iki harfin

⁶ Bu gruptaki kimi Uygur harfli metinlerde kalın sıradan /k/ ünsüzünü, /g/ ünsüzünden ayırt etmek amacıyla harfin üzerine iki nokta konulmuştur. Daha çok sonraki gruplarda bulunan metinlerde rastlanılan bu imâ özelliğine II. grupta yer alan metinlerde fazla rastlanmaz. Ancak II. grupta yer alan Maniheist Uygur harfli metinlerden **WilkensManTürk**'de kalın /k/ harfi, üstte iki noktayla yazılmıştır.

yazımı farklı işaretlerle olmuştur. Bu gruptaki Uygur harfli metinlerde /s/ ve /ş/ harflerinin yazımı için farklı işaretler kullanıldığı için, bu iki harfi birbirinden ayırt etmek ve /ş/ harfini temsil etmek için /s/ harfinin altına iki nokta konulmamıştır. Sonuç olarak II. grupta hem Mani hem de Uygur harfli metinlerde /s/ ve /ş/ harfleri, ilk gruptaki metinlerde olduğu gibi farklı işaretlerle gösterilmiştir.

Kelime içinde ve sonunda /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımı II. grupta yer alan metinlerin genelinde düzenlidir. Ancak bu gruptaki bazı metinlerde iki ünsüzün yazımında düzensiz örneklere rastlanılmaktadır. /d/ ve /t/ harfleri esas olarak 13. yüzyıl ve sonrasında yazılmış metinlerin belirgin özelliğidir. /d/ ve /t/ harfleri I. gruptaki metinlerde oldukça düzenli yazılmışken, bu gruptaki bazı metinlerde çok az da olsa düzensiz örnekler görülmektedir. Maniheist Uygur metinlerinden M III 7 ve M III 12 numaralı metinlerde sadece birer örnekte /d/ ünsüzü yerine /t/ yazılmıştır. Budist Uygur metinlerinden TT VI'da ise sadece *çökiğip* örneğinde /t/ yerine /d/ yazılmıştır. Bu harfler II. gruptaki metinlerden M III 1'de daha fazla örnekte birbirlerinin yerine yazılmıştır. II. gruptaki bu metinlerde /d/ ve /t/ harflerinin yazımındaki düzensiz örnekler bulunsa da bu örnekler metinlerin genel özelliğini yansıtmaz ve düzenli değildir. O hâlde diğ ünsüzlerinin yazımındaki karışıklık, erken dönem Manihesit metinlerde de görünmektedir ancak Moğol idaresi altında yazılan Uygur metinlerindeki kadar yaygın değildir.

II. gruptaki metinlerde kelime içi ve sonunda /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımında tek tük düzensiz örnekler olmasına rağmen /z/ ve /s/ ünsüzlerinin yazımında düzensiz örnekler yoktur. Bu gruptaki metinlerde /z/ ve /s/ ünsüzleri hiçbir zaman karıştırılmamıştır. Dolayısıyla II. gruptaki metinlerde bu ünsüzlerin yazımı oldukça düzenlidir.

Uygur Türkçesi'nde aynı ya da benzer ünsüzlerin yan yana kullanıldığı durumlarda, ünsüzlerden birinin yazılmamasına dayalı ünsüz tekleşmesi, II. gruptaki metinlerin de ortak özellikleri arasındadır. Türk dilinin bilinen en erken tarihli metinleri olan Kök Türk yazıtlarının da imlâ özellikleri arasında yer alan bu ölçüt, I. grup Uygur metinleri gibi bu gruptaki metinlerde de yaygındır. II. grup metinlerinden M III 7, BT V 21, BT V 27, LeCoqHuast ve ZiemeHuast'ta aynı tür iki ünsüz tek işaretle gösterilmiştir.

Ancak bu imlâ özelliği, II. gupta yer alan bütün metinlerde görünmez. I. grupta olduğu gibi bu grupta da bazı metinlerde her iki ünsüz de ayrı işaretlerle gösterilmiştir. II. gruptaki metinlerden **BT V 25** numaralı metinde ünsüzlerden her ikisi de yazılmıştır.

Damaksıl /n/ ünsüzü, bu grupaki metinlerde / / ile yazılmıştır. Damaksıl /n/, Mani alfabetiyle yazılmış metinlerde /nng/ şeklinde de geçmektedir. Bu ünsüzün II. grup metinlerinde /g/ ile yazımına rastlanmaz. Ancak daha sonraki bazı gruplarda bu ünsüzün /g/ ile yazılmış örneklerine rastlanacaktır.

II. gruptaki metinlerin birçoğunda bazı çekim ve yapım eklerinin bağlantı ünlüsü genellikle /A/ dır. Bu grupta -r-, -t-, +lXg gibi yapım ekleriyle -p zarf-fiil eki, yükleme hâl eki, iyelik ekleri gibi çekim eklerinin bağlantı ünlüleri /A/ dır. /A/ ünlüsü, I. grup metinleri gibi bu gruptaki metinlerde de yaygın olarak kullanılmıştır. Uygur Türkçesi'nde /A/ bağlantı ünlüsünün en fazla kullanıldığı metinler, I ve II. grupta yer almaktadır. II. grupta yer alan bütün metinlerde /A/ bağlantı ünlüsü yaygın olarak kullanılmıştır. Bu gruptaki **LeCoqHuast**, **ZiemeHuast**, **M III 4**, **M III 12**, **M III 13**, **M III 25**, **M III 32**, **BT V 3**, **BT V 13**, **BT V 26**, **BT V 23** ve **TT VI** metinlerinin en belirgin özelliklerinden biri eklerin bağlantı ünlülerinin /A/ olmasıdır.

Bazı metinlerde ise /A/ bağlantı ünlüsü kullanılmamıştır. Ayrıca bu metinlerde eklerin bağlantı ünlüsü /I/ da değildir. II. grupta yer alan metinlerden **M III 7** numaralı metinde eklerin bağlantı ünlüsü /A/ olarak yazılmadığı gibi /I/ da değildir.

Ünlü türemesi, II. grup metinlerinin ses özelliklerinden değildir. Uygur Türkçesi'nde bilhassa geç dönem metinlerinde görülen ünlü türemesine bu gruptaki metinlerin hiçbirinde rastlanmaz. Dolayısıyla bu gruptaki metinlerde ünlü türemesi olmadığı için, metinlerin yazılış tarihleri de geç değildir.

II. gruptaki metinlerde ünlü türemesi gibi yuvarlaklaşma da yoktur. Uygur Türkçesinde yuvarlaklaşma hem dudak ünsüzlerinin yanındaki dar ünlülerin yuvarlaklaşması hem de dar ünlünün komşu hecedeki yuvarlak ünlünün tesiriyle yuvarlaklaşması şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu türden yuvarlaklaşma örnekleri, II. gruptaki metinlerin özelliklerinden

değildir. Bu ünlü değişmesi, geç dönem metinlerinde görülen bir özelliktir. Hatta bu gruptaki metinlerden **BT V 10**'da örgXn kelimesi, ilk şekli olan örgin şeklini muhafaza ederek ikinci hece ünlüsü dudak uyumuna girmemiştir.

II. grup metinlerinde ünsüzle biten ve kök ünlüsü yuvarlak olan isimlerden sonra vasıta hâli ekinin ünlüsü dudak uyumuna girmiştir. Bu bakımdan II. grup metinleri, Kök Türk yazıtları ve I. grup Uygur metinleriyle benzerdir. Yine I. grupta olduğu gibi bu grupta da ünsüzle biten ve kök ünlüsü geniş olan isimlerden sonra, vasıta hâl ekinin ünlüsü /A/'dır. Başka bir ifadeyle CAC yapısındaki isimlere gelen vasıta hâli eki +An şeklindedir. II. grupta **M III 4**, **BT V 13**, **M III 32**, **BT V 22**, **BT V 25**, **BT V 26**, **TT VI** numaralı metinlerde vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsünün /A/'dır. CUC hece yapısından sonra isimlerin vasıta hâl +Un olan metinler ise **M III 1**, **M III 7**, **M III 13**, **BT V 10**, **BT V 20**, **BT V 23** ve **TT VI** numaralı metinlerdir. Bu gruptaki metinlerin hiçbirinde yuvarlak ünlüyle biten isimlerden sonra vasıta hâlinin ünlüsü dar değildir.

Son hece ünlüsü yuvarlak olan ve ünsüzle biten fiillerden sonra gelen -(X)t- ettirgenlik ekinin bağlantı ünlüsü, II. gruptaki metinlerde dudak uyumuna girmiştir. Uygur Türkçesindeki birçok metinde yuvarlak ünlülü fiillerden sonra bu ekin bağlantı ünlüsü /I/ şeklindeyken hem I. hem de II. gruplarda ekin bağlantı ünlüsü Kök Türk yazıtlarında olduğu gibi /U/ ile yazılmıştır. Son hece ünlüsü yuvarlak olan fiillerden sonra -(X)t- eki, Maniheist metinlerden **M III 1**, **M III 7** ve **M III 25**'te -Ut- şeklindedir. Yine bu grupta yer alan Budist metinlerden **Sekiz (TT VI)**'de ekin ünlüsü, yuvarlak ünlülü köklerden sonra dudak uyumuna girmiştir. O hâlde II. grupta yer alan metinlerde, son hecesi yuvarlak ünlü olan fiillerden sonra -(X)t- ekinin bağlantı ünlüsü, daha önceki yüzyıllarda yazılmış metinlerden farklı değildir.

II. grupta yer alan hiçbir metinde kelime içinde ve sonundaki /d/ ünsüzü, /y/ olmamıştır. Kök Türk yazıtları ve I. grup Uygur metinlerinde korunan /-d-, -d/ ünsüzü, II. gruptaki Uygur metinlerinde de değişmemiştir. Dolayısıyla II. gruptaki metinler, /d/ > /y/ değişiminin olduğu geç dönem metinlerinden farklı bir dönemde yazılmıştır.

Çok heceli kelimelerde ikinci hece başındaki /g/ ünsüzü, II. grupta yer alan metinlerin tamamında korunmuştur. II. grup metinlerinde /g/ ünsüzü, daha önceki grupta yer alan metinlerden farklı değildir. Bu gruptaki metinlerde *eşgek*, *kulgak*, *kergek* gibi kelimelerdeki /g/ ünsüzü düşmemiştir. Dolayısıyla II. gruptaki metinler, bu ünsüzün düştüğü metinlerden daha erken tarihlidir.

II. grupta /ñ/ ünsüzü, Budist Uygur metinlerinden **Sekiz (TT VI)** dışında diğer metinlerde /n/ veya /y/'dir. /ñ/ ünsüzü, **Sekiz (TT VI)**'da *kanyu* kelimesinde bazen korunmuş bazen de /y/ ünsüzüne değişmiştir. Ancak **TT VI**'da *kanyu* şekli daha yaygındır. Bu metinde diğer kelimelerdeki /ñ/ ünsüzü, /n/ veya /y/ olmuştur (kayu, +kıya, kanta, ayıg, anıg vb. gibi). **Sekiz (TT VI)**'de /ñ/ ünsüzünün hem korunmuş olması (*kanyu*), hem /n/ ve /y/ ünsüzlerine ayrışması, /ñ/ şeklinin **Sekiz (TT VI)**'in yazıldığı tarihte tam olarak unutulmadığını düşündürmektedir. I. gruptaki metinlerde çoğunlukla *kanyu* kelimesinde nadiren de +*kInyA* küçültme ekinde korunan /ñ/ ünsüzü, bu gruptaki diğer metinlerde genellikle /n/'dir. **M III 1**, **M III 7** ve **BT V 27** metinlerinde /ñ/ ünsüzü, /n/ ünsüzüne değişmiştir. Aynı ünsüz bu gruptaki bazı metinlerde ise /y/ olmuştur. **BT V 22** numaralı metinde /ñ/ ünsüzü /y/ ünsüzüne değişmiştir. Sonuç olarak /ñ/ ünsüzü II. gruptaki metinlerde genel olarak /n/ ve /y/ ünsüzlerine ayrışmıştır.

Bu gruptaki metinlerde metatez yoktur. *yagmur*, *erdem*, *ortu* gibi kelimelerde metatez henüz ortaya çıkmamıştır. Yine Uygur metinlerinde *ku-trul-* şeklinde metateze uğramış olan *kurtul-* fiili, bu gruptaki metinlerde *kurtul-* şeklindedir. Bazı Uygur metinlerinde metateze uğramış olan kelimeler, II. grup metinlerinden **WilkinsManTürk**, **BT V 12**, **BT V 13**, **M III 4** ve **Sekiz (TT VI)** numaralı metinlerde metatezli değildir.

II. grupta metinlerinde kurtgar- fiilindeki /r/ ve /g/ ünsüzleri korunmuştur. Kök Türk yazıtlarında tanıklanamayan bu fiil, I. gruptaki Uygur metinlerinde kurtgar- şeklinde geçmekteydi. II. grup metinlerinden **M III 1** ve **M III 13** numaralı metinlerde de fiil kurtgar- şeklinde yazılmıştır. Dolayısıyla bu gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyılda kurtgar- şekli kullanılmaya devam etmiştir.

II. grup metinlerinde yarlıgka- fiili, yarlıka- şeklinde yazılmıştır. Bu fiil Uygur Türkçesinde I. grup metinlerinde de yarlıka- şeklinde yazılmıştı. Türk Dilinin en erken tarihli metinlerinden olan Kök Türk yazıtlarında bu fiildeki /gk/ ünsüzü grubu, ünsüz asimilasyonu ile sadece /k/ ile yazılmıştı. I. ve II. gruptaki Uygur metinlerinde yarlıka- şeklinde yazılan kelime, III. ve IV gruptaki bazı metinlerde yarlıgka- olarak yazılmıştır.

II. gruptaki metinlerde ünsüzle biten isimlerden sonra ilgi hâl eki +nIng'dır. Kök Türk yazıtları ve I. grup Uygur metinlerinde ünsüzlerden sonra kullanılan +Ing eki, bu gruptaki metinlerde /n/ ünsüzüyle başlamaktadır. II. grupta yer alan **M II 2, BT V 10, BT V 12, BT V 13 ve BT V 21** numaralı Maniheist Uygur metinlerinde ve **TT VI** numaralı Budist Uygur metninde ünsüzlerden sonra +nIng ilgi hâl eki kullanılmıştır. O hâlde ünsüzlerden sonra ilgi hâl eki, Uygur Türkçesi'nin I. gruptaki metinlerinde +Ing şeklindeyken II. gruptaki metinlerde +nIng şekline değişmiştir.

II. grup metinlerinde yalın isimlerden sonra yükleme hâli, +G ekiyle yapılmıştır. Şahıs, işaret ve belirsizlik zamirlerine gelen +nI yükleme hâl eki, bu gruptaki metinlerde yalın isimlerden sonra yükleme hâl eki olarak kullanılmamıştır. Hatta II. grupta +G yükleme hâl ekinin bağlantı ünlüsü /A/ olduğu için, bu gruptaki metinler, klasik ve geç dönem Uygur metinlerinden farklıdır. **WilkinsManTürk, M II 1, M III 1, M III 4, M III 7, M III 12, BT V 12, BT V 13, BT V 21, BT V 25, BT V 27, BT V 30 ve TT VI** numaralı metinlerde yalın isimlerden sonra yükleme hâli eki için +G ekinden başka ek yoktur. II. grup metinleri bu ölçüt bakımından önceki grupta yer alan metinlerden farklı değildir. O hâlde bu grupta yalın isimlerin ilgi hâli, +G ekiyle yapılmaya devam etmiştir.

II. grup metinlerinde yalın isimlerin yükleme hâli +G ekiyle yapılırken, iyelik ekli isimlerden sonra yükleme hâli, yazıtlarda ve I. grupta olduğu gibi +n ekiyle yapılmıştır. Bu grupta teklik şahıslara ait iyelik eklerinden sonra +n yükleme hâli eki kullanılmaya devam ederken, çokluk şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki zaman zaman değişmiştir. **BT V 26** numaralı Maniheist Uygur metninde çokluk I. şahıs iyelik ekinden sonra yükeme hâli, +n ekiyle yapılmıştır. Ancak Budist Uygur metinlerinden **TT VI**'da teklik I. şahıs iyelik ekinden sonra yükleme hâli +n ekiyle yapılmışken,

çokluk iyelik eklerinden sonra +nI eki gelmiştir. II. grubun diğer metinlerinde iyelik ekli isimlerden sonra yükleme hâl eki kullanılmamıştır. TT VI'da iyelik ekli isimlerde +nI yükleme hâli ekinin kullanılması, burada yayımlanan *Sekiz Yüklemek Sutra*'nın farklı fragmanlar içermesinden kaynaklanmaktadır. Bu metindeki +nI yükleme hâli eki, muhtemelen daha geç tarihli fragmanlara aittir. Dolayısıyla BT V 26 numaralı metinde çokluk iyelik ekinden sonra yükleme hâlinin +n ekiyle yapılması, II. gruptaki metinlerde iyelik ekli isimlerden sonra yükleme hâli ekinin değişmediğini göstermektedir.

II. gruptaki metinlerde isimlerin çıkma hâli, yazıtlar ve I. grup metinlerdeki gibi +DA ve +DAn ekleriyle yapılmıştır. BT V 14 ve BT V 21 numaralı Mani metinlerinde çıkma hâli için sadece +DA eki kullanılmıştır. *WilkensManTürk*, M II 2, M III 2, M III 4, M III 27, BT V 10, BT V 18, BT V 22 metinlerinde ise bu ekin yanısıra +DAn eki çıkma hâli eki olarak kullanılmıştır. I. Grup metinlerinde olduğu gibi bu gruptaki metinlerde de +DIn eki kullanılmamıştır ancak Sekiz (TT VI)'de ara sıra çıkma hâli için +DIn eki kullanılmıştır. TT VI numaralı metnin çıkma hâli eki genel olarak +DA'dır. Bazen de +DAn eki kullanılmıştır. Ama bu eserde bazı fragmanlarda +DIn ekinin kullanılması, bu fragmanların daha sonraki yüzyıllara ait olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla TT VI'da erken tarihli fragmanların çıkma hâli eki +DA ve +DAn'dır. O hâlde bu gruptaki metinler, çıkma hâli bakımından önceki metinlerden farklı değildir.

II. gruptaki metinlerde *ol* ve *bu* işaret zamirlerinin yaklaşma hâli tanıklanamamaktadır. Ancak I. gruptaki metinlerde geçen *angar* ve *mungar*, bu gruptan sonraki III. grupta yer alan metinlerde de kullanılmıştır. Eski şekillerin sonraki grupta kullanılmaya devam etmesi, bu gruptaki metinlerde de *angar* ve *mungar* şekillerinin değişmediğini göstermektedir. O hâlde II. grupta *angar* ve *mungar* şekilleri henüz değişmemiştir diyebiliriz.

II. grup metinlerinde +GArU eki, Kök Türkçe ve I. grupta yer alan Uygur metinlerinde olduğu kadar sıktır. Bu grupta yer alan M II 2, M III 4, M III 13, M III 25, BT V 12, BT V 18, BT V 21 ve BT V 27 numaralı Maniheist metinlerde isimlerin yön hâli,

+GARU ekiyle yapılmıştır. II. gruptaki Budist Uygur metni **Sekiz (TT VI)**'da da +GARU eki kullanılmıştır. **Sekiz (TT VI)**'da +GARU ekinin yanı sıra +rA yön eki de kullanılmıştır. Uygur Türkçesinde I. ve II. gruptaki Uygur metinlerinde +rA/+rU yön hâl ekleri hiç kullanılmamışken, ilk defa bu Budist Uygur metninde ve sonraki grupta yer alan erken tarihli diğer Budist Uygur metinlerinde kullanılmıştır. Sonuç olarak isimlerin yön durumu için +GARU eki yerine +GA yaklaşma hâl ekinin kullanımı, daha sonraki gruplarda ortaya çıkmıştır.

II. gruptaki metinlerde ünlüyle biten fiillerin geniş zaman çekimi –yUr ekiyle yapılmaya devam etmiştir. Ünlüyle biten fiillerden sonra –yUr yerine –r geniş zaman eki, I. grupta olduğu gibi bu gruptaki metinlerde de sadece *y(a)rlıka-* ve *ti-* fiillerine gelmiştir. **BT V 30** numaralı metinde *y(a)rlıka-* fiilinin geniş zamanı –r ekiyle çekilmiştir. Bu iki fiilin dışında ünlüyle biten bütün fiillerin geniş zaman çekimi –yUr ekiyle yapılmıştır. Bu grupta yer alan **M II 2, M III 2, M III 7, M III 12, M III 13, BT V 20, BT V 25, BT V 26** numaralı Maniheist Uygur metinleriyle Budist metinlerden **Sekiz (TT VI)**'da geniş zaman eki –yUr'dur. O hâlde II. grup metinlerinde ünlülerden sonra geniş zaman eki değişmemiştir.

Yine II. grup metinlerinde /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten fiillerin geniş zaman ve zarf-fiili, –A/-Ar ekleriyle yapılmıştır. Daha sonraki gruplarda ortaya çıkacak olan –U/-Ur ekleri, bu gruptaki metinlerde henüz yoktur. Maniheist Uygur metinlerinden **M III 4** ve Budist metinlerden **Sekiz (TT VI)** metinlerinde /r/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra –A zarf-fiil ve –Ar geniş zaman ekleri kullanılmıştır. Sonuç olarak II. gruptaki metinler, bu ölçüt bakımından önceki gruplardan farklı değildir.

II. gruptaki metinlerde -(X)t- ettirgenlik ekiyle biten fiillerden sonra zarf-fiil eki –I, geniş zaman eki ise –Ir'dır. Bu grupta **M III 1, M III 4, M III 7** ve **M III 25** numaralı metinlerde ekten sonra zarf-fiil eki –I, geniş zaman eki ise –Ir'dır. II. grupta -(X)t- ekinden sonra bu ekler yerine –U ve –Ur ekleri, yalnız **Sekiz (TT VI)**'de yayımlanan **Sekiz Yükmek** adlı Budist Uygur metninin geç dönem fragmanlarında görülmektedir. **Sekiz (TT VI)**'de ettirgenlik ekinden sonra daha çok –Ir geniş zaman ve –I zarf-fiil ekleri kullanılmıştır ancak bu metinde eskicil ekler yerine –U ve –Ur ekleri de

kullanılmıştır. **Sekiz (TT VI)**'de $-(X)t-$ ekinden sonra eskicil ekler yanında yeni eklerin de kullanılması, yeni eklerin kullanıldığı fragmanların geç dönemlere ait olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bu metnin erken tarihli fragmanlarında zarf-fiil ve geniş zaman ekleri eskicildir. Sonuç olarak II. gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyılda, $-(X)t-$ ekinden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri bir önceki grupta yer alan metinlerden farklı değildir.

Bu grupta yer alan metinlerde *al-* ve *bil-* fiillerinin zarf-fiil ve geniş zaman çekimleri $-I$ ve $-Ir$ ekleriyle yapılmıştır. **M III 13**, **M III 25** ve **M III 36** numaralı Maniheist Uygur metinlerinde bu fiillerin zarf-fiili $-I$, geniş zaman ise $-Ir$ 'dır. II. grubun Budist metinlerinden **Sekiz (TT VI)**'de de *bil-* fiilinin geniş zaman çekimi $-Ir$ ekiyle yapılmıştır. Dolayısıyla II. gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyılda *al-* ve *bil-* fiillerinin zarf-fiil ve geniş zaman çekimlerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır.

$-DUk$, $-mİş$ geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin olumsuz şekilleri, II. grup metinlerinde $-mADUk$ ekiyle yapılmaya devam etmiştir. Bu grupta yer alan **M III 1** ve **TT VI** metinlerinde geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin olumsuzu için $-mADUk$ eki kullanılmıştır. Bu ek yerine daha sonraki gruplarda görülen $-mAmİş$ şekli II. grup metinlerinde kullanılmamıştır. II. gruptaki metinler bu bakımdan önceki gruptan farklı değildir.

II. grup metinlerinin şimdiki zaman sıfat-fiili genellikle $-gII$ ekiyle yapılmıştır. Ancak bu grupta $-gII$ kadar olmasa da $-gmA$ eki de kullanılmıştır. Uygur edebiyatının birçok eserinde sadece *ögli* ve *tigli* örneklerinde kalıplaşarak kullanılan $-gII$ eki, bu gruptaki metinlerde başka fiillerle de kullanılmıştır. II. grupta $-gII$ eki **M III 2**, **M III 4**, **M III 7**, **M III 12** ve **M III 32** numaralı Mani metinleriyle **Sekiz (TT VI)**'de yayımlanmış Budist Uygur metninde oldukça yaygındır. Ancak bu gruptaki **M III 1** ve **BT V 13** numaralı Mani metinleri ve **Sekiz (TT VI)** Budist metninde $-gII$ sıfat-fiil eki yanında diğer şimdiki zaman sıfat-fiil eki $-gmA$ eki de kullanılmıştır. Dolayısıyla II. gruptaki metinlerde $-gII$ sıfat-fiil eki daha fazla terih edilmiştir.

–(X)pAnIn eki, II. gruptaki metinlerde kullanılmaya devam edilen zarf-fiil eklerindedir. Kök Türk yazıtları ve I. gruptaki Uygur metninin de zarf-fiil ekleri arasında olan bu ek, II. gruptaki **BT V 13** ve **WilkinsManTürk Maniheist** metinlerde görülmektedir. Bu grubun Budist Uygur metni olan **Sekiz (TT VI)**'de –(X)pAnIn eki kullanılmamıştır. TT VI'da bu ekin işlevlerini -p zarf-fiil eki yüklenmiştir.

Şart çekimi bu gruptaki metinlerin tamamında –sAr ekiyle yapılmıştır. –sAr eki, II. gruptaki metinlerde değişmemiş, ekteki /r/ ünsüzü düşmemiştir. Yine bu gruptaki metinlerde şart eki, şahıs eklerini alarak çekimlenmemiştir. –sAr ekinin kullanıldığı birleşik cümlelerde, cümlenin özenesi ne olursa olsun, şart eki teklik III. şahısta kullanılmıştır. Şart eki bu kullanılışıyla Kök Türk yazıtları ve I. grup Uygur metinlerinden farklı değildir.

Kök Türk yazıtları ve I. gruptaki Uygur metinlerinde, önceki isme yükleme hâli ekiyle bağlanmış olan çekim edatları, II. grup Uygur metinlerinde de aynı ekle bağlanmışlardır. Bu gruptaki **BT V 10**, **BT V 20** ve **M III 23** numaralı metinlerde *teg*, *birle*, *üçün* gibi edatlar önceki isimlere yükleme hâli ekiyle bağlanmışlardır. II. grup metinlerinden **Sekiz (TT VI)**'de ise, *üçün* edatı isimlere bir örnekte yükleme hâl ekiyle, bir örnekte ise iyelik ekiyle bağlanmıştır. **Sekiz (TT VI)**'de bu edatların bağlandıkları ek, değişmeye başlamıştır. Bu edatlar bir sonraki grupta yer alan metinlerde tamamıyla iyelik ekiyle bağlandıkları için, Uygur Türkçesinde bu değişimin II. grup metinlerinden **TT VI (Sekiz Yükmek Sutra)** ile başlamıştır diyebiliriz. O hâlde yükleme hâl ekiyle bağlanmış edatlar, II. gruptaki metinlerde de genellikle yükleme hâl ekiyle bağlanmışlardır.

II. gruptaki metinlerde *birle* edatı herhangi bir değişime uğramamıştır. Bu grupta *birle* edatının geçtiği bütün metinlerde edat aslî şekliyle yazılmıştır. Dolayısıyla II. grup metninin yazıldığı yüzyılda bu edatın bile/bilen şekillerine rastlanmaz.

Gereklilik çekiminde –GU sıfat-fiil ekiyle birlikte kullanılan *ol* şahıs zamiri, II. grup metinlerinde sıfat-fiil ekiyle birleşmemiştir. –GU *ol* şeklindeki gereklilik çekimi, bu

gruptaki metinlerde fazla kullanılmamış olsa da kullanıldığı metinlerde yapısını muhafaza etmiştir.

II. gruptaki metinlerin sayı sistemi, Kök Türk yazıtlarının sayı sistemi ile aynıdır. Bu gruptaki metinlerde de üst onluk sayı sistemi kullanılmaya devam etmiştir (*iki yigirmi*). **M III 2, M III 23** ve **TT VI** metinlerinde üst onluk sayı sistemi kullanılmıştır.

Ortak dil özelliklerine sahip olan II. gruptaki metinler, birçok bakımdan I. gruptaki metinlerle aynı özellikleri göstermektedir. İki grubun dil özellikleri arasında birkaç ölçüt dışında fazla bir değişiklik yoktur. Bu bakımdan II. grupta yer alan metinler, kronolojik olarak I. gruptaki metinleri takip eden metinlerdir. Dil özellikleri dikkate alınarak II. gruba yerleştirilen Uygur metinleri şunlardır:

M II 2, M III 1, M III 2, M III 4, M III 7, M III 12, M III 13, M III 23, M III 25, M III 27, M III 32, M III 36, BT V 10, BT V 12, BT V 13, BT V 14, BT V 18, BT V 19, BT V 20, BT V 21, BT V 22, BT V 23, BT V 25, BT V 26, BT V 27, BT V 30, Sekiz (TT VI), LeCoqChuast ve ZiemeHuast.

1.3. III. GRUP UYGUR METİNLERİ VE ÖZELLİKLERİ

III. grupta yer alan metinlerden itibaren Uygur Türkçesi'nin dil özelliklerinde önemli değişiklikler olmuştur. I ve II. gruplarda yer alan metinlerin dili, Kök Türk yazıtlarıyla benzer özellikler gösterirken, III. gruptaki metinlerin dil özellikleri birçok bakımdan Kök Türk yazıtlarından ve ilk iki gruptaki Uygur metinlerinden farklıdır.

İlk iki grupta yer alan metinler genel olarak Maniheist çevrede yazılmışken, bu grupta bir taraftan Maniheist çevreye ait metinler diğer taraftan da Budist metinler yer almaktadır. II. gruptaki *Sekiz Yükme* bir tarafa bırakılacak olursa, Uygur edebiyatında Budist Uygur metinlerinin asıl bu grupta belirdiklerini söyleyebiliriz. III. grupta yer alan Maniheist metinler, ilk iki gruptaki Maniheist metinlerin dil özelliklerinden daha ileri bir aşamadır ve ilk Budist metinlerle aynı dil özelliklerine sahiptir.

III. gruptaki metinler, bazı dillik ölçütler bakımından ikilik gösterdikleri için, Uygur Türkçesi'nin diğer dönemlerinde yazılmış metinlerinden farklı bir konuma sahiptir. Bu grupta yer alan bazı metinler, daha önceki gruplarda yer alan özellikler ile sonraki gruplarda yer alan özellikleri bir arada bulundurur. III. gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyıl, bir anlamda dil özelliklerindeki değişimin ortaya çıkmaya başladığı, buna karşın eskicil özelliklerin de unutulmadığı *geçiş devridir*.

III. grupta yer alan metinlerin ortak dil özellikleri şöyledir:

Soğd yazısının tesiriyle Uygur metinlerinde kelime içinde /l/ ve /y/ harflerinin bulunduğu yerlerde, hiçbir fonetik değeri olmayan fazla elif yazımı, III. grupta yer alan metinlerin özellikleri arasındadır. Bu grupta yer alan **MaitrSengim** ve **SPZieme**'de /l/ ve /y/ harflerinin bulunduğu yerlerde fazla elif yazımı bulunmaktadır. Bu imlâ özelliği, ilk iki gruptaki metinlerde daha siktir. Ancak fazla elif yazımının III. grupta sadece iki metinde olması, Uygur metinlerinin Soğd yazı geleneğinden kurtulmaya başladığını göstermektedir. Sonuç olarak fazla elif yazımı, daha önceki gruplar kadar sık olmasa da III. gruptaki metinlerin de özellikleri arasındadır.

Yine kelime içinde /l/ ve /y/ harflerinden sonra ayrı yazım geleneği, III. grupta yer alan bazı metinlerin özellikleri arasındadır. III. grupta bu harflerden sonra ayrı yazım örnekleri, yukarda fazla yazımda olduğu gibi, daha önceki gruplara göre daha az rastlanılan bir özelliktir. III. grup metinlerinden **MaitrSengim**'de /l/ ve /y/ harflerinin bulunduğu yerlerde ayrı yazım örnekleri vardır.

III. grup metinlerinde Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerin bir kısmında kalın /k/ harfi, üstüne tek veya iki nokta konularak kalın /g/ harfinden ayırt edilmiştir. Mani alfabesi bu iki harfin yazımı için ayrı işaretler kullandığı için bu grupta bulunan Mani alfabesiyle yazılmış metinlerde bu özel işaret kullanılmamıştır. Uygur alfabesiyle yazılmış III. grup metinlerinden **MaitrSengim**, **SPZieme**, **BT V 3**, **BT V 5**'te /k/ harfi, üstte iki noktayla /g/ harfinden ayırt edilmiştir. Bu metinlerde bulunan bütün kalın /k/ harfleri üstte iki noktayla yazılmamıştır.

III. grup metinlerinde /n/ harfinin yazımı önceki gruplardan farklı değildir. Hem Mani hem de Uygur harfleriyle yazılmış metinlerde /n/ harfi için kullanılan harfin üzerine bir işaret konulmamıştır. Zaten Uygur metinlerinde Mani alfabesiyle yazılmış metinlerde /n/ harfinin yazımı, hiçbir zaman değişime uğramamıştır. Uygur harfleriyle yazılmış metinlerde ise /n/ harfinin üstte noktayla yazımı, fırçayla yazılmış kursiv yazılı metinler ve baskı yazı tekniğiyle yazılmış metinlerde rastlanılan bir özelliktir. Dolayısıyla III. grupta Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerinde /n/ harfi, önceki gruplarda olduğu gibi, üzerine herhangi bir işaret konulmadan yazılmıştır.

III. gruptaki metinlerde /ş/ harfini /s/ harfinden ayırmak için özel bir işaret kullanılmamıştır. Mani alfabesi, /s/ ve /ş/ harflerinin yazımı için ayrı ayrı işaretler kullanmıştır. Bu sebeple III. grupta Mani alfabesiyle yazılmış metinler, /s/ ve /ş/ harflerini ayırt etmek için özel bir işaret kullanılmamıştır. Uygur alfabesiyle yazılmış ilk metinlerde de Mani alfabesinde olduğu gibi /s/ ve /ş/ harfleri, /s/ harfinin altında küçük bir çengelle ayırt edilmiştir. Bu gruptaki hem Mani hem de Uygur alfabeleriyle yazılmış metinlerde /s/ ve /ş/ harfleri ayrı işaretlerle yazılmıştır ve birbirine eşit değildir. Bu sebeple III. grupta /ş/ harfinin yazımı için, /s/ harfinin altına konulan iki nokta işaretine rastlanmaz. Bu işaret genel olarak fırçayla yazılmış kursiv yazı ve baskı yazılı metinlerde görülmektedir.

III. grup metinlerinde kelime içinde ve sonundaki /d/ ile /t/ harflerinin yazımı, genel olarak düzenlidir. Ancak bu gruptaki bazı metinlerde zaman zaman /d/ ile /t/ harflerinin yazımı birbirine karıştırılmıştır. /d/ ve /t/ harfleri I. grupta oldukça düzenli, II. grupta ise çok nadir olarak karıştırılmıştır. Bu grupta U III 2, MaitrSengim, M III 5, M III 9 ve M III 13 numaralı metinlerde /d/ ve /t/ harfleri çok az örnekte birbirinin yerine yazılmıştır. Bu metinlerde /d/ ve /t/ harflerinin yazımı genel olarak düzenli olmakla birlikte bazen düzensiz örneklerin yer alması, Uygur Türkçesinde erken dönem metinlerinde de bu tür karışıklığın olduğunu göstermektedir. Nitekim III. grupta yer alan metinlerden M III 1 ve M III 12 numaralı metinlerde bu dış ünsüzleri sıkça birbirinin yerine yazılmıştır. O hâlde Uygur Türkçesinde /d/ ve /t/ harflerinin yazımında görülen karışıklık, sıklık bakımından 13. yüzyıl ve sonrasında yazılan metinlerde daha yoğun, III. gruptaki metinlerde ise çok seyrek.

/s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımı III. gruptaki metinlerde genel olarak düzenlidir ve karıştırılmamıştır. Ancak bu grupta bazı metinlerde /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımında çok nadir de olsa karışıklık görülmektedir. III. gruptaki bazı metinlerde /z/ ve /s/ ünsüzlerinin birkaç örnekte de olsa karıştırılması, Uygur Türkçesinin genelinde bu ünsüzlerin ilk defa III. grupta karıştırılmaya başlandığını göstermektedir. Bu grupta **MaitrSengim**, M III 9 ve M III 16 metinlerinde sadece birkaç örnekte /z/ harfi yerine /s/ harfi kullanılmıştır. Sonuç olarak bu metinlerde /s/ ve /z/ harflerinin yazımındaki düzensiz örnekler, karışımın III. grupta birlikte başladığını ancak henüz yaygınlaşmadığını göstermektedir.

Aynı tür iki ünsüzün kelime içinde yanyana kullanıldığı durumlarda ünsüzlerden birinin yazılmaması, ilk iki grubun imlâ özelliklerindedir. Bu özelliğe III. gruptaki metinlerde de rastlanılmaktadır. **MaitrSengim**, M III 16, Ha 5, Ha 8, Ha 15 ve Ha 28 metinlerinde kelime içindeki benzer ya da aynı iki ünsüz, tek işaretle gösterilmiştir. Bu bakımdan III. grup metinleri, Kök Türk harfleriyle yazılmış metinlerde görülen bu imlâ özelliğini devam ettirmiştir. Ancak bu özellik III. grupta yer alan bütün metinlerde görülmez. M III 9⁷ ve **Kuanşi** metinlerinde kelime içindeki aynı tür ünsüzlerden her ikisi de yazılmıştır.

Damaksıl /n/ ünsüzü, III. grupta çok az metinde /g/ ile yazılmıştır. Bu gruptaki metinlerin çoğunda damaksıl /n/ ünsüzü, /n/ ve /g/ harflerinin birleşimiyle gösterilmiştir. Ancak bu grubun en hacimli eserlerinden **MaitrSengim**'de damaksıl /n/ ünsüzü, pek çok örnekte /g/ ile yazılmıştır. Bu ünsüz **MaitrSengim** dışında Uygur alfabesiyle yazılmış diğer metinlerde de / / ile yazılmıştır. Ancak bu grupta / / ünsüzünün **MaitrSengim**'de pek çok örnekte /g/ ile yazılması, Kök Türk yazıtları ve I. grupta karşılaşılan imlâ geleneğinin bu gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyılda unutulmadığına işaret etmektedir.

⁷ M III 9 numaralı metinde ayrıca /d/ ve /t/ ile /z/ ve /s/ ünsüzlerinin yazımında da çok sayıda düzensiz örnek bulunmaktadır. M III 9'da birçok özellik bakımından eskicil olmakla birlikte, bazı ölçütler bakımından yeni özellikleri taşıması, metnin daha sonra kopya edildiğini, bu sebeple de eskicil yapının yanında yeni yapıların da kazanıldığını düşündürmektedir.

İlk iki grupta yer alan Uygur metinlerinde bazı çekim ve yapım eklerinin ünlüleri /I/ yerine /A/ ile yazılmıştı. Bu özellik III. gruptaki metinlerin tamamında da görülmektedir. Önceki gruplarda birçok yapım ve çekim ekinde görülen /A/ bağlantı ünlüsü, III. gruptaki metinlerde daha az ekte görülmektedir. Meselâ önceki gruplarda vasıta hâli, ismin hece yapısına göre +Un ya da +An şekillerinden biri olabilirken, bu gruptaki metinlerde +An vasıta hâl eki yoktur. III. grupta yer alan **U III 2, MaitrSengim, BT V 3, BT V 5, M III 9, M III 12, M III 13, Ha 5, Ha 20, Ha 28, Kuanşi, SPZieme ve ZiemeBhaiş**'te bazı ekler, /A/ bağlantı ünlüsünü almıştır. Sonuç olarak III. gruptaki metinler, Türk dilinin önceki yüzyıllara ait eserlerinde olduğu gibi /A/ bağlantı ünlüsünü kullanmaya devam etmiştir.

III. grupta yer alan metinlerin hiçbirinde kelime içinde ünlü türemesine rastlanmaz. Önceki gruplarda yer alan metinlerde de görülmeyen ünlü türemesi, geç dönem metinlerinin en belirgin özelliklerinden biridir. Dolayısıyla bu gruptaki metinlerde ünlü türemesinin olmayışı, bu metinlerin geç tarihte yazılmadıklarına, ünlü türemesinin görüldüğü metinlerden daha erken tarihli olduklarına işaret etmektedir.

Dudak ünsüzleri yanında bulunan dar ünlülerin yuvarlaklaşması, III. gruptaki metinlerde görülen bir özellik değildir. Bu grupta sadece **Ha 28** numaralı metinde *esengümüz* (< *esengümüz*) örneğinde iyelik ekinin yuvarlaklaştığı görülmektedir. **Ha 28**'in dil özellikleri bu gruptaki diğer metinlerle aynı olmasına rağmen bu örnekte iyelik ekinin yuvarlaklaşması, ancak ağız sızmasıyla açıklanabilir. Bu grupta yer alan diğer metinlerde dudak ünsüzlerinin yanında bulunan ünlüler yuvarlaklaşmamıştır. Dolayısıyla bu gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyılda Uygur Türkçesinde yuvarlaklaşma yoktur.

Bazı Uygur metinlerinde dar ünlülerin komşu hecedeki yuvarlak ünlünün tesiriyle yuvarlaklaşması, bu gruptaki metinlerin hiçbirinde karşılaşılan bir hadise değildir. Buna en iyi örneklerden biri olan *örgin* kelimesi, **M III 15** numaralı metinde hâlâ dar ünlüyle yazılmışkeni, **MaitrSengim** ve **M III 1** metinlerinde ikinci hecedeki dar ünlü yuvarlaklaşmıştır. Dolayısıyla *örgin* kelimesi, III. grup metinlerinden başlayarak *örgün* şeklini almıştır.

III. grupta, ünsüzle biten isimlere gelen vasıta hâli ekinin bağlantı ünlüsü, önceki gruplardan biraz farklıdır. İlk iki gruptaki metinlerde ünsüzle biten isimlerden sonra +An, +In ve +Un şeklinde olan vasıta hâli eki, M III 14 numaralı Manihest metni hariç, III. gruptaki metinlerde +Un ve +In şekillerindedir. Vasıta hâli, bu grupta sadece M III 14'te +An şeklindedir. Bu metinde yuvarlak ünlülü isimlerden sonra +In şekli de vardır.

Yuvarlak ünlüye sahip isimlerden sonra vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü önceki gruplarda dudak uyumuna girmişken, III. gruptaki metinlerde bazen dudak uyumuna girmiş bazen de dudak uyumundan çıkarak sadece +In şeklinde gelişmiştir. Bu gruptaki metinlerde yuvarlak ünlülü bir isimden sonra vasıta hâl eki, hem +Un hem de +In şekillerine sahiptir. Vasıta ekinin bağlantı ünlüsünün çeşitliliğine en iyi örnek **Kuanşi** ve **MaitrSengim**'dir. Çünkü bu eserlerde yuvarlak ünlülü bir isimden sonra gelen vasıta ekinin bağlantı ünlüsü, hem ilk iki grupta olduğu gibi dudak uyumuna girerek +Un şeklinde hem de daha sonraki gruplarda olduğu gibi dudak uyumundan çıkarak sadece +In şeklidir. Dolayısıyla **Kuanşi** ve **MaitrSengim** vasıta hâl ekinin ünlüsünün değişmeye başladığı geçiş devresinde yazılmış olmalıdırlar. Bu iki Budist metnin yanı sıra Maniheist metinlerden M III 14 numaralı metinde de yuvarlak ünlülerden sonra vasıta hâli, hem +An hem de +In ekleriyle yapılmıştır.

III. gruptaki bu metinlerde vasıta hâl ekindeki bağlantı ünlüsünün ikili şekli yanı sıra diğer bazı metinlerde yuvarlak ünlüye sahip bir heceden sonra, vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmiştir. M III 1, M III 13, M III 15 ve Ha 8 numaralı metinlerde yuvarlak ünlülerden sonra vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü +Un şeklindedir.

Bu gruptaki metinlerin bir kısmında ise yuvarlak ünlüye sahip bir isme gelen vasıta hâli, daima dar ünlü almıştır. M II 3, M III 9 ve U II 3 (*tngrim bu kuanşi im pular neçükün ne alın ne çavışın yir suvda yoriyur* 22) numaralı metinlerde yuvarlak ünlüye sahip olan bir isimden sonra vasıta hâl ekinin ünlüsü dardır. Bu metinlerde vasıta ekinin ünlüsü dar olmakla birlikte metinlerin diğer dil özellikleri bu gruptaki metinlerle aynıdır. Dolayısıyla vasıta hâl eki +In olan metinler, bu gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyılın son yıllarına ait olmalıdır. Sonuç olarak yuvarlak ünlülü bir heceden sonra vasıta hâl

ekinin ünlüsü, III. gruptaki metinlerden itibaren değişmeye başlamıştır. Bu gruptaki metinler, vasıta hâl eki bakımından geçiş döneminde yazılmışlardır. Nitekim bu gruptan sonraki gruplara ait metinlerde vasıta hâl ekinin ünlüsü dudak uyumunda değildir.

III. grup metinlerinde, ünsüzle biten ve kök ünlüsü yuvarlak olan fiillere gelen -(X)t- ettirgenlik ekinin bağlantı ünlüsü, önceki gruplardan biraz farklıdır. III. grupta -(X)t- eki bazen /U/ bazen de /I/ bağlantı ünlüsünü almıştır. Önceki gruplarda yuvarlak ünlülü bir heceden sonra -(X)t- ekinin ünlüsü dudak uyumuna girmişken bu gruptaki metinlerde ek bazen dudak uyumundan çıkmıştır. Bu ek, **MaitrSengim** ve **M III 9** metinlerinde yuvarlak ünlülü fiil kökünden sonra hem -Ut- hem de -It- şekillerini almıştır. Dolayısıyla bu iki metin, -(X)t- ekinin bağlantı ünlüsü bakımından geçiş dönemlerinde yazılmış olmalıdırlar. Ancak III. grup metinlerinden **U III 2**, **M III 1** ve **Ha 5**'te ekin ünlüsü dudak uyumuna girmiştir. **Kuañşi**'de -(X)t- ekinin ünlüsü I olmuştur. Sonuç olarak son hece ünlüsü yuvarlak olan ve ünsüzle biten fiillere gelen -(X)t- ekinin ünlüsü, III. grup metinleriyle birlikte dudak uyumundan çıkmaya başlamıştır. Nitekim sonraki gruplarda yer alan metinlerin tamamında ekin bağlantı ünlüsü daima dardır.

III. grup metinlerinin tamamında kelime içi ve sonundaki /d/ ünsüzü korunmuştur. Bu gruptaki metinlerde /-d-, -d/ ünsüzü /y/ olmamıştır. O hâlde III. gruptaki metinler, bu ünsüzün /y/ olarak değiştiği metinlerden daha erken tarihlerde yazılmıştır. /-d-, -d/ ünsüzünün /y/ olduğu metinler Uygur Türkçesinin en geç tarihli metinleridir.

III. grup metinlerinde kelime içindeki /g/ ünsüzü düşmemiştir. Bu grupta sadece **M III 9** numaralı metinde *kulgak* kelimesi *kulak* şeklinde yazılmıştır. Bu metindeki diğer özelliklerin eskicil olması, grubun diğer metinlerle ortaklaşması sebebiyle, **M III 9** numaralı metin, kelime içindeki /g/ ünsüzünün düştüğü geç dönem metinleriyle aynı yüzyılda yazılmış olamaz. **M III 9**'daki kulak şekli, büyük bir ihtimalle ağız sızmasıdır. Nitekim sonraki grupta yer alan erken tarihli Budist metinlerden **KP**'de de *kergek* kelimesi, ağız sızması sonucu *kerek* şeklinde yazılmıştır. III. grupta **M III 9** dışında diğer metinlerde kelime içinde ikinci hece başında bulunan /g/ ünsüzü korunmuştur.

Dolayısıyla III. grup metinleri, kelime içindeki /g/ ünsüzünün durumu bakımından önceki gruplarda yer alan metinlerden farklı değildir.

Kök Türk yazıtlarında ve I. gruptaki Uygur metinlerindeki /fi/ ünsüzü, bu gruptaki metinlerde /n/ ve /y/ olarak ayrılmıştır. /fi/ ünsüzü, III. grupta hem /n/ hem de /y/ şeklindedir. Budist Uygur metinlerinden **MaitrSengim** ve **Kuanşi**, hem /n/ hem de /y/ ünsüzleriyle yazılmış örnekleri barındırmaktadır. Bu metinlerde /y/ ünsüzü daha çok örnekte görülmektedir ancak bazı kelimelerde /n/ ünsüzü tercih edilmiştir. Bu grubun Maniheizt metinlerinden **M III 1**, **M III 5** ve **M III 14**'te ise /fi/ ünsüzü /n/ tarafındadır. Grubun diğer metinlerinde /fi/ ünsüzü /y/ olmuştur: **M III 9**, **Ha 20**, **BT V 3** ve **BT V 5** metinlerinde /fi/ sesi /y/ olmuştur. Sonuç olarak III. gruptaki metinlerde /fi/ ünsüzü yoktur. Yine bu gruptaki metinlerde /fi/ ünsüzünün /n/ olduğu örneklere de rastlanmaktadır.

III. grup metinlerinde metatez yoktur. Bu grupta **MaitrSengim**, **Kuanşi**, **SPZieme**, **Ha 5**, **U III 2** ve **U II 3** numaralı metinlerde, Uygur Türkçesinde metateze uğramış kelimeler aslî şekliyle yazılmıştır. Uygur Türkçesinde en fazla metatez görülen kelimelerden *erdem* (> edrem) ve *ortu* (> orta > otra) kelimelerinde ünsüzlerin yeri değişmemiştir. Yine III. gruptaki metinlerde erken dönemlerde metateze uğramış *kurtul-* (> kutrul-) fiili, aslî şekliyle yazılmaya devam etmiştir. Sonuç olarak Uygur Türkçesinde III. gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyılda metatez yoktur.

kurtgar- fiilindeki /r/ ve /g/ ünsüzleri, I ve II. grup metinlerinde olduğu gibi bu gruptaki metinlerde de genel olarak muhafaza edilmiştir. III. grupta yer alan **MaitrSengim**, **M II 4**, **M III 1**, **M III 9**, **M III 13**, **M III 15**, **M III 16** ve **Ha 8** numaralı metinlerde kurtgar- şekli korunmuştur. **U II 3** numaralı metinde ise kurtgar- fiili iki örnekte aslî, tek örnekte ise /r/ ünsüzünün düşmüş şekli olan kutgar- şekliyle geçmektedir. Kelime **Kuanşi**'de de /r/ ünsüzünün düşmesiyle kutgar- şeklinde yazılmıştır. Sonuç olarak III. grupta kurtgar- fiilinin aslî şekli muhafaza edilmiştir ancak birkaç metinde bu fiilin /r/ ünsüzünün düşmesi, sonraki gruplarda yeni şekillerle karşılaşılacağı için ipuçlarını vermektedir.

Uygur metinlerinde genellikle *y(a)rlıka-* şeklinde yazılan *yarlıgka-* fiili, ilk iki grubun tersine III. grup metinlerinin bazılarında aslı şekliyle yazılmıştır. Bu grupta **MaitrSengim, U II 3** (*tip yrlyg-kadı*) (25) ve **ZiemeBhaiş**'te fiildeki /gk/ ünsüz grubu değişmemiştir. I ve II. grup metinlerinde *y(a)rlıka-* şekline karşın III. grup metinlerinden bu iki metinde aslı şeklin korunması, henüz aslı şeklin tam anlamıyla terkedilmediğini gösterir.

III. grupta ünsüzle biten isimlerin ilgi hâli, **M III 9** hariç bütün metinlerde +nXng ekiyle yapılmıştır. **M III 9** numaralı metinde ünsüzden sonra ilgi hâli eki +Ing şeklindedir. Bu metindeki *edgü ögli-lering örgetdrügli siz* (19), *amraglarıng amragın s(e)vintrügli siz* (21) örneklerinde ünsüzlerden sonra ilgi hâli eki için +Ing şekli kullanılmıştır. **M III 9** numaralı metin dört farklı fragmandan oluşmaktadır. Bu metin belki de I. grup metinleriyle aynı yüzyılda yazılmış asıl metnin kopyasıdır. III. grupta **U III 2** numaralı metinde ünsüzlerden sonra ilgi hâli eki, /n/ ünsüzüyle başlamıştır. Ancak bu metinde ekin ünlüsü /l/ değil, /A/ ile yazılmıştır (+nAng). Bu gruptaki **MaitrSengim, Kuansı, SPZieme, Ha 5, M III 13, U II 3** metinlerinde ilgi hâli eki +nIng şeklindedir. Sonuç olarak III. gruptaki metinlerde ünsüzlerden sonra +nXng ilgi hâli eki kullanılmıştır.

III. grupta yalın isimlerden sonra yükleme hâli +G ekiyle yapılmıştır. Metinlerin tamamında bu ekin dışında başka bir yükleme hâl eki kullanılmamıştır. Geç dönem metinlerinde yalın isimlerden sonra kullanılan +nI eki, bu gruptaki metinlerde kullanılmamıştır. III. grupta yer alan **MaitrSengim, M III 14, M III 5,⁸ M III 15, M II 4, Ha 5, Kuansı, SPZieme, Ha 20, M III 1, M III 12** ve **U III 2** metinlerinde yalın isimlerin yükleme hâli +G ekiyle yapılmıştır.

III. gruptaki metinlerde iyelik ekli isimlerden sonra gelen yükleme hâl eki önceki gruplarda yer alan metinlerden farklıdır. Önceki gruplarda iyelik ekli isimlerin yükleme hâli bütün şahıslardan sonra +n ekiyle yapılırken, III. grup metinlerinden itibaren çokluk şahıslara ait iyelik eklerinden sonra +n yerine +nI eki gelmiştir. Bu grupta yer alan **MaitrSengim, Kuansı, M III 10, M III 16, U III 2, BT V 3** ve **BT V 5** metinlerinde

⁸ **M III 5** numaralı metinde belirsizlik zamirlerinden sonra da yükleme hâli +G ekiyle yapılmıştır: *kamgag*.

çokluk I. ve II. şahıs iyelik eklerinden sonra yükleme hâli +nI ekiyle yapılmıştır. Ancak bu grupta teklik şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâli, önceki gruplarda olduğu gibi +n ekiyle yapılmaya devam etmiştir. **MaitrSengim**, **M III 9** ve **M II 3** metinlerinde teklik iyelik eklerinden sonra +n yükleme hâl eki kullanılmıştır. Sonuç olarak III. gruptaki metinler, çokluk I. ve II. şahıs iyelik eklerinden sonra gelen iyelik eklerinin durumu bakımından önceki gruplardan ayrılmaktadır. Uygur Türkçesinde bu gruptaki metinlerden itibaren çokluk iyelik eklerinden sonra yükleme hâli +nI ekiyle yapılmıştır.

III. grupta yer alan metinlerde isimlerin çıkma hâli için +DIn eki kullanılmaya başlandığı için, bu gruptaki metinler önceki gruplarda yer alan metinlerden farklıdır. I ve II. grup metinlerinde kullanılan +DA ve +DAn çıkma hâli ekleri, bu gruptaki metinlerde de kullanılmaya devam etmiştir. Ancak önceki gruplarda bulunmayan +DIn eki, Uygur Türkçesi'nde ilk defa bu gruptaki metinlerle birlikte ortaya çıkmıştır. Bazı metinlerde isimlerin çıkma hâli, sadece +DA ekiyle yapılmıştır: **Kuañşi**, **M III 9** ve **M III 15**. Bazı metinlerde ise +DA yanında +DAn eki de kullanılmıştır: **M III 10**, **M III 16** ve **Ha 28**. Bunlardan başka **U III 2**, **MaitrSengim**, **Ha 5** ve **BT V 30** metinlerinde +DA ve +DIn ekleri isimlerin çıkma hâl ekleridir. **Ha 20** numaralı metin hem +DAn hem de +DIn eklerini bir arada kullanmıştır. **Ha 8** numaralı metinde ise sadece +DIn ekini görüyoruz. Sonuç olarak I ve II. gruplarda geçen +DA ve +DAn ekleri yanında bu gruptaki eserlerle birlikte yeni çıkma hâli eki +DIn da kullanılmaya başlanmıştır. Bu gruptaki metinlerde Uygur Türkçesinin bütün çıkma hâl ekleri muhafaza edilmiştir.

III. grup metinlerinde *ol* ve *mu(n)* (<bu) işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, önceki gruplardan farklı değildir. Bu gruptaki metinlerde *ol* işaret zamirinin yaklaşma hâli *angar*, *mu(n)* işaret zamirinin yaklaşma hâli ise *mungar*'dır. Bu gruptaki metinlerden **Kuañşi**'de *ol* zamirinin yaklaşma hâli *angar*'dır. O hâlde III. grup metinleri, bu ölçüt bakımından önceki gruplarla aynı özellikleri göstermektedir.

İsimlerin yer/yön hâlini belirten +GARU eki, III. gruptaki metinlerin büyük bir kısmında kullanılmamıştır. Bu grupta yön hâl ekinin fonksiyonunu yaklaşma hâli yüklenmiştir. +GARU yön hâli eki III. grupta yer alan **Maniheist** metinlerden **M III 9** numaralı

metinde kullanılmıştır. Bu grupta Budist Uygur metinlerinden **MaitrSengim**'de +GARU eki yerine tek bir örnekte +rA yön eki geçmektedir. U III 2, Ha 5, M III 12 ve M III 15 numaralı metinlerde ise yön hâli yerine yaklaşma hâl eki kullanılmıştır. O hâlde yön hâl eki bu gruptaki metinlerin bir kısmında kısmen kullanılmakla birlikte yerini yaklaşma hâline bırakmıştır. Uygur Türkçesinde yön hâl ekinin yaklaşma hâline değişmeye başladığı grup III. grup metinleridir.

Ünlüyle biten fiillerden sonra geniş zaman çekimi, önceki gruplarda bulunan eserlerde olduğu gibi III. grup metinlerinde de -yUr ekiyle yapılmıştır. Önceki gruplarda ünlülerden sonra -r geniş zaman eki sadece *y(a)rlika-* ve *ti-* fiillerinde kullanılmıştı. Bu gruptaki metinlerden **MaitrSengim**'de de bu fiiller -r ekini almıştır. **MaitrSengim**'de ayrıca *oyna-* fiilinin hem *oynayur* hem de *oynar* şeklinde geniş zaman çekimi vardır. Ancak bu gruptaki metinlerde ünlüyle biten fiillerin geneli -yUr geniş zaman ekini almıştır. **MaitrSengim**, **Kuanşi**, M II 3, M III 12 ve M III 13 metinlerinde ünlüyle biten fiillerin geniş zaman çekimi, -yUr ekiyle yapılmıştır.

III. grup metinlerinde /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten fiillerin zarf-fiil ve geniş zaman ekleri -A ve -Ar'dır. **MaitrSengim**, M II 3, M III 9 ve M III 15 metinlerinde /r/ ünsüzünden sonra zarf-fiil eki -A, geniş zaman eki de -Ar'dır. Bu sebeple III. gruptaki metinlerde /r/ ünsüzünden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri henüz -U ve -Ur olmamıştır. Aynı şekilde bu gruptaki metinlerde /k/ ünsüzünden sonra da zarf-fiil ve geniş zaman ekleri değişmemiştir.

Bu gruptaki metinlerde -(X)t- ettirgenlik ekiyle biten fiillerden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri önceki gruplara göre biraz farklıdır. Önceki gruplarda bu ekten sonra zarf-fiil eki -I, geniş zaman eki ise -Ir'dır. III. gruptaki metinlerde ise ekler tamamıyla değişmemiştir ancak bazı metinlerde -(X)t- ekinden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, hem önceki gruplarda geçen -I/-Ir eklerini hem de daha sonraki yüzyıllarda yaygın olarak kullanılacak olan -U/-Ur eklerini almıştır. Bu bakımdan III. grup metinleri ikilik göstermektedir.

–(X)t- ekinden sonra, **Ha 28**'de zarf-fiil eki –I, **Ha 5** ve **M III 13** metinlerinde geniş zaman eki ise –Ir'dır. Dolayısıyla bu metinlerde eskicil ekler kullanılmaya devam edildiği için, metinler zarf-fiil ve geniş zaman eklerinde değişim belirtileri ortaya çıkmadan önce yazılmış olmalıdır. **MaitrSengim**'de –(X)t- ekinden sonra eskicil –I ve –Ir eklerinin yanısıra, yeni –U ve –Ur eklerine de rastlanmaktadır. Bu metinde eski ve yeni şekillerin bir arada bulunması, metnin –(X)t- ekinden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman eklerinin değişmeye başladığı süreçte yazıldığını düşündürmektedir. **Kuanşi**'de bu ekten sonra geniş zaman eki değişmemiştir. Ancak zarf-fiil eki *yarutı* kelimesinde korunurken *ayıtu* örneğinde –U olmuştur. **Ha 5** ve **Ha 20** metinlerinde zarf-fiil çekimi –U ekiyle yapılmıştır. O hâlde III. gruptaki metinlerde –(X)t- ekinden sonra geniş zaman ekinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bu gruptaki metinlerde de –Ir eki kullanılmaya devam etmiştir. Ancak zarf-fiil eki grubun bazı metinlerinde değişmeye başlamıştır.

III. grup metinlerinde al- ve bil- fiillerinin zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, önceki gruptan farklıdır. Bu grupta al- ve bil- fiillerinden sonra –I ve –Ir eklerinin yanı sıra yeni –U ve –Ur ekleri de görülmektedir. Bu grupta **MaitrSengim**'deki *alı yrlıka-* ve **M III 13**'teki *bilir* örneklerindeki –I ve –Ir eklerine karşın yine **Maitrisimit**'te *bilürler* ve **Kuanşi**'de de *bilür* örneklerindeki –Ur ekleri, al- ve bil- fiillerinden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri bakımından kararsız III. gruptaki metinlerin kaldıklarına işaret etmektedir. III. grupta fiillerden sonra –Ir geniş zaman eki, –Ur ekine değişmeye başlamıştır. Bu iki fiilin dışında tol- fiilinin zarf-fiil eki III. grup metinlerinde –I ekiyle yapılmıştır. **MaitrSengim**'de *tolı tükel* örneğinde tol- fiilinin zarf-fiili –I ekiyle yapılmıştır. Sonuç olarak bu gruptaki metinlerde *tolı* şekli hâkimdir ve daha sonraki gruptalarda ortaya çıkacak olan *tolu* şekli geçmez.

III. grup metinlerinde, –DUk ve –mİş geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin olumsuz şekilleri I ve II. grup metinlerinde olduğu gibi –mADUk şeklindedir. **MaitrSengim** ve **M III 1** metinlerinde geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin olumsuz çekimleri –mADUk ekiyle yapılmıştır. Grubun diğer metinlerinde bu eklerin olumsuz şekilleri geçmemektedir. Sonuç olarak bu gruptaki metinlerde –mAmİş ekine rastlanmaz. III. grup metinlerinden **MaitrSengim**'de başka bir ekle daha karşılaşırız. Bu metinde Uygur Türkçesinde çok

az tercih edilen –mAçI eki geçmektedir. MaitrSengim’de –mAçI ekinin geçmesi, bu metnin ve dahil olduğu grubun diğer metnlerinin erken tarihli olduklarına işaret eder. Kök Türk yazıtlarından sonra Uygur Türkçesinde –mAçI eki, bazı I. grup metnlerinde de kullanılmıştı. Dolayısıyla III. grupta –mADUk ekinin yanında –mAçI ekinin de bulunması, bu gruptaki metinlerin erken tarihli olduklarını gösterir. Uygur Türkçesinde –mADUk eki, bu gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyılda kullanılan geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin tek olumsuz şeklidir.

III. gruptaki metinlerde şimdiki zaman sıfat-fiil eklerinin her ikisi de kullanılmıştır. Önceki gruplarda çok sık kullanılan –gII sıfat-fiil eki, III. gruptaki metinlerin de sıfat-fiil eklerindedir. III. grup metnlerinde –gII eki kullanılmaya devam etmekle birlikte –gmA eki, daha önceki gruplarda yer alan metinlerden daha sık geçmektedir. **SPZieme** ve **M III 12** metnlerinde sadece –gII eki geçmektedir. buna karşın bazı metinlerde ise sadece –gmA eki kullanılmıştır: **U III 2**, **M II 4** ve **M III 15**. Eklerden sadece birini tercih eden metinlerin aksine III. grupta **MaitrSengim**, **M III 1**, **M III 9**, **Ha 5** ve **BT V 30** metnlerinde her iki ek de kullanılmıştır. Sonuç olarak III. grup metinleri genellikle Maniheist çevrede yazılmış metinlerde kullanılan –gII ekini tercih etmiştir. Ancak bu gruptaki metinlerde –gmA eki de sıkça kullanılmıştır. Bu grupta –gII ekinin *ti-* ve *ö-* fiillerinin dışında başka fiillerde de hâlâ kullanılıyor olmasından dolayı, bu gruptaki metinler önceki gruplarda yer alan metinlerden çok uzak bir tarihte yazılmış olamaz.

İlk iki gruptaki metinlerde çok sık geçen –pAn(In) zarf-fiil eki, III. grupta yer alan metinlerde o kadar sık değildir. Yine de –pAn(In) zarf-fiil eki, III. gruptaki metinlerin zarf-fiil ekleri arasındadır. Budist Uygur metinlerinden **MaitrSengim**’de -(X)p eki yanında –pAn(In) zarf-fiil eki de kullanılmıştır. Diğer Budist metinlerde –pAn(In) yerine -(X)p zarf-fiil eki tercih edilmiştir. Maniheist Uygur metinlerinde -pAn(In) zarf-fiil eki, gruptaki Budist metinlere göre daha siktir. Bu gruptaki Maniheist metinlerden **M II 3**, **M III 10** ve **M III 16** numaralı metinlerde -(X)p yanında –pAn(In) zarf-fiil eki de geçmektedir.

III. gruptaki metinlerde şart eki, önceki gruplardan farklı değildir. Ek, bu gruptaki metinlerde henüz –sA şeklinde kısalmamıştır. Dolayısıyla III. gruptaki metinler, ekin kısaldığı metinlere göre daha erken tarihlidir.

Kök Türk yazıtlarında, önceki isme yükleme hâl ekiyle bağlanan çekim edatları, ilk iki gruptaki Uygur metinlerinde de kendilerinden önceki isme yükleme hâl ekiyle bağlanmışlardı. Ancak III. gruptaki metinlerde çekim edatları, isme yükleme hâl eki yerine iyelik ekiyle bağlanmıştır. O hâlde önceki isimlere yükleme hâl ekiyle bağlanan *teg*, *üçün*, *birle* gibi edatlar, bu gruptaki metinlerden itibaren iyelik eleriyle bağlanmışlardır. *MaitrSengim*, *Kuañşi* ve *M III 15* numaralı metinlerde *teg*, *birle* ve *üçün* edatları isimlere iyelik ekleriyle bağlanmışlardır. Ancak bu grupta *M II 3* numaralı metinde çekim edatları isme ilk iki grupta olduğu gibi yükleme hâl ekiyle bağlanmıştır.⁹ Sonuç olarak Uygur Türkçesi'nde bu gruptan itibaren çekim edatları iyelik ekleriyle bağlanmışlardır. Bu sebeple III. gruptaki metinler, önceki gruplardan farklıdır.

III. grupta yer alan metinlerde *birle* edatı, hiçbir zaman değişmemiştir. Edatın daha çok geç dönem metinlerinde geçen *bile*, *bilen* şekilleri, ilk iki gruptaki metinlerde olduğu gibi, bu gruptaki metinlerde de henüz ortaya çıkmamıştır.

Uygur Türkçesi'nde gereklilik çekiminde kullanılan yapılardan biri olan -GU sıfat-fiil eki ve *ol* zamiri, III. gruptaki metinlerde henüz ekleşmemiştir. Başka bir ifadeyle III. grup metinlerinde –gU *ol* yapısı –gUl şeklini değildir. Bu tür ekleşme, en geç tarihli Uygur metinlerinde görülmektedir. Dolayısıyla bu gruptaki metinlerin yazılış tarihi, ekleşmenin görüldüğü metinlerden daha erkendir.

Uygur Türkçesinde onluk basamaklara ait sayı sistemi, III. grupta yer alan metinlerde değişmemiştir. Bu gruptaki metinlerde de üst onluk sayı sistemi kullanılmıştır. *M III 15* ve *Ha 5* metinlerinde tercih edilen sayı sistemi üst onluk sayı sistemidir. Ancak bu grupta yer alan *U II 3* metninde *altmış iki sanı* (11) örneğinde eskicil sistemin dışında başka bir sayı sistemi kullanılmıştır. *U II 3* numaralı metin, bu yeni özelliğine rağmen

⁹ *M II 3* numaralı metin, bu eskicil özelliğinden dolayı II. gruba dahil edilebilirdi. Ancak metinde kalın sıradan /k,g/ harflerinin yazımı ve vasita hâl ekinin ünlüsü III. gruptaki metinlerle benzer olduğu için *M II 3* numaralı metin III. gruba dahil edilmiştir.

diğer özellikleriyle bu gruba aittir. Dolayısıyla bu metindeki alt onluk sayı sistemi ağız sızması gibi görünmektedir. U II 3 numaralı metin bir tarafa bırakılırsa, III. gruptaki metinler, sayı sistemi bakımından önceki gruplardan farklı değildir.

Uygur Türkçesi'nde ilk iki grupta yer alan metinlerden sonra, imlâ, ses ve şekil özellikleri gibi dilik ölçütler bakımından benzer özellikler gösteren Uygur metinleri, Uygur Türkçesi'nin III. grubunu oluşturur. Maniheizt ve Budist metinlerden oluşan III. grup metinlerinin dil özellikleri, genel olarak ilk iki gruptan farklıdır. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere, III. grup metinlerinde bu farklılıklar tam anlamıyla derinleşmemiş, ilk iki grubun eskicil dil özellikleri, ilk defa bu grupta ortaya çıkan yeni özelliklerle bir arada yer almıştır. Buna göre Uygur Türkçesi'nin III. grubunda yer alan metinler şunlardır:

BT V 3, BT V 5, Ha 5, Ha 8, Ha 20, Ha 28, M II 3, M II 4, M III 1, M III 5, M III 9, M III 10, M III 12, M III 13, M III 14, M III 15, M III 16, U II 3, U III 2, ZiemeBhaiş, SPZieme ve MaitrSengim, Kuansı.

1.4. IV. GRUP UYGUR METİNLERİ VE ÖZELLİKLERİ

Uygur Türkçesi'nin IV. grubunda yer alan metinlerin dil özellikleri, ilk iki gruptaki metinlerden oldukça farklı, bundan önceki III. grupta yer alan metinlerden ise bazı yönleriyle farklıdır. Uygur Türkçesi'nin imlâ, ses ve şekil özelliklerinde bundan önceki grupta ortaya çıkan birtakım değişiklikler, IV. grupta yer alan metinlerde belirginleşmiştir. III. grupta yer alan Uygur metinlerinin dil özellikleri, birçok bakımdan ikilik gösterirken, bu ikili şekiller IV. grup metinlerinde Uygur Türkçesi için yeni olan özellikler lehine değişmiştir. Diğer bir ifadeyle, III. grupta metinlerin dil özellikleri değişmeye başlamış ancak bu değişiklikler eski yapılarla birlikte kullanılmaya devam etmiş, IV. grup metinlerinde ise eski şekiller tamamıyla unutulmuş yerlerini yeni şekillere bırakmıştır. O hâlde IV. grupta yer alan metinlerin geneline Uygur Türkçesi'nin yeni özellikleri hakimdir.

IV. grupta yer alan metinler, ilk üç grupta olduğu gibi genel olarak Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmıştır. İlk iki gruptaki metinlerin tamamını ve III. gruptaki metinlerin çoğunluğunu Maniheist çevrede yazılmış metinler oluştururken, IV. grupta Maniheist metinlerin sayısı azalmaya başlamış, aksine Budist metinlerin sayısı artmıştır. Bu gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyılda Maniheist Uygurlar, Budist Uygurlara göre azınlığa düşmüşlerdir denilebilir. IV. grupta Maniheist ve Budist metinlerin yanı sıra, sağlık bilgisiyle ilgili (Heilk II-2,3,5) din dışı metinler de yer almaktadır.

IV. gruptaki metinlerin yazımında Mani, Uygur ve Brahmi alfabeleri kullanılmıştır. Mani alfabesi, bazı metinlerin yazımında kullanılmış ancak Uygur alfabesi, Maniheist metinlerin yazımında bile kullanılarak yaygınlaşmıştır. Bu grupta Maniheist metinlerin sayısında görülen azalmaya paralel olarak Mani alfabesi de daha az kullanılmıştır. IV. grupta yer alan metinlerden TT VIII O ise, Brahmi alfabesiyle yazılmıştır.

Uygur Türkçesi metinlerinin tasnif edilmesi ve tarihlendirilmesinde kullanılan dillik ölçütlere göre IV. gruba yerleştirilen metinlerin ortaklaşan dil özellikleri şunlardır:

Kelime içinde /l/ ve /y/ harflerinin bulunduğu yerlerde, Soğd yazısının tesiriyle ortaya çıkan fazladan yazılmış elif harfi, IV. gruptaki bazı metinlerin de özellikleri arasındadır. Yine bu harflere komşu harfler, IV. gruptaki bazı metinlerde ayrı yazılmıştır. Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmış metinlerde görülen bu iki imlâ özelliği, bu gruptaki metinlerde, I ve II. gruplarda bulunan metinlerdeki kadar sık değildir. IV. grup metinlerinde fazla elif yazımı, tıpkı III. gruptaki gibi, çok az rastlanılan bir özelliktir. Bu grupta /l/ ve /y/ harflerine komşu olan harflerin ayrı yazımı, fazla elif yazımına göre daha fazla örnekte görülmektedir. **Daşakarma I ve Daşakarma II** metinlerinde /l/ ve /y/ ünsüzlerinin bulunduğu yerlerde ayrı yazım görülmektedir. Bu metinlerde fazla elif yazımı yoktur.

Bu metinlerden de anlaşılacağı gibi, IV. gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyılda /l/ ve /y/ harflerinin bulunduğu yerlerde ayrı yazım geleneği varlığını muhafaza etmişken, fazla yazım geleneği hemen hemen unutulmuştur. III. ve IV. gruptaki metinlerde bu tür örneklerin sayısının azalmaya başlaması, Uygur imlâsının Soğd yazısının tesirinden

kurtularak kendi geleneğini oluşturmaya başladığına işaret etmektedir. Nitekim sonraki gruplarda bu iki imlâ özelliğine rastlanmaz. Daha sonraki gruplarda yer alan Uygur metinlerinde olduğu gibi, bu gruptaki metinlerde de fazla elif yazımı sadece et'öz gibi birleşik kelimelerin yazımında görülmektedir. Ayrı yazım ise kelime gövdesinde /l/ ve /y/ harflerinin yanında değil, bilhassa /l/ ile başlayan çokluk eki gibi çekim eklerinin bulunduğu yerlerde dir.

IV. grupta Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerde /n/ harfi, herhangi bir ilâve işarete gerek duyulmaksızın sadece harfle temsil edilmiştir. /n/ harfini karşılayan işaretin üstünde tek nokta ya da sağa yatık bir çizgi, Uygur kursiv yazısı ya da baskı yazıyla yazılmış metinlerde görülmektedir. Bu gruptaki metinlerde /n/ harfinin yazımı, önceki gruplarda yer alan Uygur harfli metinlerden farklı değildir. Dolayısıyla /n/ harfinin üstte noktalı yazılışı, IV. gruptaki metinlerine ait özellikler arasında değildir.

Bu gruptaki metinlerde /ş/ harfinin yazımı, daha önceki gruplardan farklıdır. Mani alfabesi /s/ ve /ş/ harflerini ayırt ettiği için bu alfabeyle yazılmış metinlerde /ş/ harfi için ayrı bir işaret kullanılmıştır. Önceki gruplarda yer alan Uygur harfli metinlerde de /s/ ile /ş/ harfleri ayrı işaretlerle temsil edilmiştir. Uygur harfli bu metinlerde /ş/ harfi, /s/ harfini temsil eden işaretin altına konulan küçük bir çengelle gösterilmiştir. Ancak IV. gruptaki Uygur harfli metinlerde /s/ ve /ş/ harfleri, /s/ harfini temsil eden işaretle karşılanmıştır. Başka bir ifadeyle IV. grupta /s/ ve /ş/ harfleri için tek işaret kullanılmıştır. Ayrıca /ş/ harfi için, /s/ harfinin altına konulan iki nokta, bu gruptaki metinlerde yoktur. Bu yazım geleneğini daha sonraki baskı yazı ya da kursiv yazısıyla yazılmış metinlerin ait olduğu gruplarda görüyoruz.

Uygur harfli metinlerde kalın /k/ ve /g/ harflerinin yazımında kullanılan ayırddedici işaret, 4. grup metinlerinin ortak özelliklerindedir. Bu yazım özelliği ilk defa üçüncü gruptaki Uygur harfli metinlerde ortaya çıkmıştır. Bu gruptaki metinlerde de /k/ harfi, harfin üstüne konulan iki noktayla /g/ harfinden ayırt edilmiştir. /k/ harfi için kullanılan özel işaret, daha sonraki gruplarda /g/ ve /x/ harfleri için de kullanılarak yaygınlaşmıştır. KP, U III 1 ve Höllen'de /k/ harfi, üste konulan iki noktayla yazılmıştır. Bu metinlerde aynı işaret /g/ ve /x/ harfleri için kullanılmamıştır.

IV. grup metinlerinde /d/ ile /t/ ünsüzleri, nadir de olsa birbirinin yerine yazılmıştır. IV. grup metinlerinde bu harflerin yazımındaki karışıklık, III. grup metinlerinde olduğu gibi oldukça azdır. Bu bakımdan /d/ ve /t/ harfleri, IV. gruptaki metinlerde de çok az örnekte birbirinin yerine yazılmıştır. IV. gruptaki metinlerden **TT X**, **U III 3**, **U III 4**, **U III 7**, **U III 8**, **Ha 16**, **Daşakarma I**, **Höllen**, **Heilk II-3**, **M II 6**, **KP** ve **U III 1** metinlerinde /d/ ve /t/ harflerinin yazımında hiç karışıklık yoktur. Yine IV. grup metinlerinden **U II 8**, **Heilk. II-2**, **M II 6** ve **MaitrHami**, **Daşakarma II**, **U III 6**, **TT V A** ve **Sukhavativyuha** metinlerinde /d/ ile /t/ harfleri, sadece tek örnekte birbirinin yerine yazılmıştır. Diş ünsüzlerinin yazımındaki karışıklığın bundan önceki gruplarda bulunan erken tarihli Mani metinlerinde de olması, bu imlâ özelliğinin Yüan döneminin (1248-1368) belirgin özelliği olmadığına işaret etmektedir. Ancak bu ünsüzler arasındaki karışıklık, 13. yüzyıl ve sonraki yüzyıllara ait metinlerde oldukça yaygındır. Sonuç olarak Uygur Türkçesinde IV. grup metinlerinde /d/ ve /t/ harfleri genellikle düzenli yazılmıştır. Bu gruptaki kimi metinlerde diş ünsüzlerinin birbiri yerine yazıldığı örneklere rastlansa da bu örnekler, grubun genel karakterini yansıtmak üzere değil, çoğunlukta değildir.

IV. gruptaki metinlerde /s/ ve /z/ harfleri, /d/ ve /t/ harflerine göre daha az örnekte birbirinin yerine yazılmıştır. Bu harfler, daha önce ilk defa III. gruptaki birkaç metinde çok nadir olarak karıştırılmıştı. Bu gruptaki metinlerde /s/ ve /z/ harflerinin yazımı, III. gruptan farklı değildir. Bazı metinlerde sadece birkaç örnekte harfler birbirinin yerine yazılmıştır. Bu gruptaki metinlerden **Heilk II-3**, **M II 6**, **KP**, **U II 8**, **Heilk. II-2**, **M II 6** ve **MaitrHami** metinlerinde /z/ ve /s/ harfleri sadece tek örnekte karıştırılmıştır. Ancak grubun diğer metinlerinden **TT X**, **U III 1**, **U III 3**, **U III 4**, **U III 7**, **U III 8**, **Ha 16**, **Daşakarma I** ve **Höllen**'de bu harfler oldukça düzenli yazılmıştır. Hatta IV. grubun bazı metinlerinde /z/ ve /s/ harflerinin yazımında herhangi bir karışıklık olmadığı gibi, /z/ harfi altta iki noktayla daha da belirginleştirilmiştir. **KP** ve **Brief A** metinlerinde /z/ harfi, bazen altta iki nokta konularak yazılmıştır. Sonuç olarak /s/ ve /z/ harfleri, IV. gruptaki bazı metinlerde birkaç örnekte birbirinin yerine yazılmış olmakla birlikte, bu örnekler grubun genel durumunu yansıtmaz. Bu birkaç örnek bir tarafa bırakılırsa, /s/ ve /z/ harflerinin düzensiz yazımı, IV. grubun özellikleri arasında değildir.

Erken tarihli Uygur metnlerinin en belirgin özellikleri arasında yer alan, aynı tür iki ünsüzün yanyana kullanıldığı durumlarda ünsüzlerden birinin yazılmamasına dayalı imlâ özelliği, IV. grup metnlerinin ortak özelliklerindedir. Bu gruptaki eserlerden **Sukhavativyuha**, **U II 8**, **U III 3**, **U III 6**, **Ha 22**, **Ha 29**, **TT V A**, **MaitrHami 4**, **MaitrHami 10**, **MaitrHami 11**, **MaitrHami 14**, **KP** ve **KPZieme** metinlerinde yan yana kullanılan aynı ya da benzer iki ünsüz harf, tek harfle gösterilmiştir. Fakat bu imlâ özelliği grubun bütün metinlerinde görülmez. **TT X**, **U III 7** ve **U III 8** numaralı metinlerde yanyana bulunan aynı tür iki ünsüz, ayrı ayrı işaretlerle gösterilmiştir. Ancak iki ünsüzün tek harfle temsili, Kök Türk yazıtları ve ilk üç gruptaki Uygur metnlerinin ardından IV. gruptaki metinlerin geneline de hâkim olan imlâ özelliğidir.

Damaksıl /n/ ünsüzü, IV. gruptaki bazı metinlerde /g/ ile yazılmıştır. Bu gruptaki **MaitrHami 11**, **KP** ve **Ha 16**'da bilhassa iyelik ve fiil çekimlerinde teklik ve çokluk II. şahıs eklerindeki damaksıl /n/ ünsüzü /g/ ile yazılmıştır. Kök Türk yazıtlarının belirgin özellikleri arasında bulunan bu durum, ilk üç gruptaki kimi metinlerde de vardır. Yazıtların en belirgin özelliklerinden biri olarak bilinen bu imlâ geleneği, IV. gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyılda muhafaza edilmiştir. Bu özellik, IV. gruba kadar önceki gruplarda yer alan bütün metinlerde görülmez. Ancak ilk dört grupta damaksıl /n/ ünsüzünün /g/ ile yazımına dair örneklere rastlanması, bu Uygur metnlerinin yazıtların yazıldığı tarihten çok uzak olmadığına işaret eder. Nitekim bu özellik, IV. grup metinlerinden sonraki gruplarda yer almaz.

IV. grup metinlerinde bazı yapım ve çekim eklerinin bağlantı ünlüleri /A/ ile yazılmıştır. Ancak IV. grupta bu eklerin /A/ bağlantı ünlüsü, daha önceki gruplarda yer alan metinlerden farklı olarak, daha az sayıdaki yapım ve çekim eklerinde kullanılmıştır. Bu gruptaki metinlerde /A/ bağlantı ünlüsü sınırlı birkaç ekte kullanılmıştır. /A/ bağlantı ünlüsü **TT X**, **M III 14**, **U III 4**, **Panc A1**, **MaitrHami 4**, **Heilk II-3**, **Heilk II-5**, **MaitrHami 10**, **MaitrHami 11**, **MaitrHami 14**, **BT I A1**, **TT V A** metinlerinde kalın sıradan kelimelerin yükleme hâl ekinde kullanılmıştır.

IV. grup metinlerinde /A/ bağlantı ünlüsü, yükleme hâl ekinin dışında bazı eklerde de kullanılmıştır:

U II 2 ve U III 8 numaralı metinlerde -(X)g fiilden isim yapım eki ile -(X)r- fiilden fiil yapım eki, U III 1 metninde yükleme hâli ve çokluk II. şahıs iyelik eki, U III 6 metninde -(X)z fiilden isim yapım eki ve +mAz iyelik eki, U III 7 metninde yükleme hâl eki ve -p zarf-fiil eki, **Höllen**'de isimden isim +lXg eki ve çokluk I. şahıs iyelik eki, **Ha 16**'da çokluk I. şahıs iyelik eki, U II 8 ve U III 3 metinlerinde yükleme hâli eki, -g fiilden isim yapım eki ve teklik I. şahıs ekinin bağlantı ünlüleri /A/ ile yazılmıştır.

IV. grupta bazı eklerin bağlantı ünlüleri ise yazılmamıştır. Bu metinlerde yukardaki eklerin bağlantı ünlüleri ne /A/ ne de /I/ dır. **M III 17** numaralı *Mani* metninde *adaszn kadguszn* örneğinde yokluk ve vasıta hâl ekinin ünlüleri yazılmamıştır. **Heilk II-5** ve **Sukhavativyuha** metinlerinde de eklerin ünlüleri yazılmamıştır. Bu metinlerin dışında **M III 14** ve **U III 4** metinlerinde yükleme hali ekinin, **M III 17** numaralı metinde vasıta hali ekinin, **M II 5** numaralı metinde de hiçbir ekin bağlantı ünlüleri yazılmamıştır. Bu gruptaki metinlerin bazılarında bağlantı ünlüsü /A/ ile yazılmış ekler, aynı zamanda /I/ ünlüsüyle de yazılmıştır. **Heilk II-5** metninde *savag* yanında *savıg* şekli de vardır.

IV. gruptaki bazı metinlerde ise bütün eklerin bağlantı ünlüleri /I/ dır. **Ha 22**, **Ha 29** ve **Brief A** metinlerinde bütün çekim ve yapım eklerinin bağlantı ünlüleri /I/ ile yazılmıştır.

Sonuç olarak /A/ bağlantı ünlüsü, bu gruptaki metinlerde kullanılmaya devam etmiştir. Ancak /A/ ünlüsünün bu gruptaki kullanım sıklığı önceki gruplara göre daha azdır. /A/ ünlüsü, bu gruptaki metinlerde bazı yapım ve çekim eklerinde de görülmekle birlikte genel olarak yalnız isimlerin yükleme hâl ekinde kullanılmıştır. O hâlde /A/ ünlüsü, IV. grup metinlerinde varlığını korumuştur. Bu bakımdan IV. gruptaki metinler, önceki gruplarda yer alan metinlerle aşağı yukarı benzerdir.

IV. grup metinlerinde kelime içinde ünlü türemesine rastlanmaz. Bu ses hadisesi daha sonraki gruplarda özellikle VII. ve VIII. gruptaki bazı metinlerde görülen bir özelliktir. IV. gruptaki metinler ünlü türemesinin yokluğundan dolayı, geç tarihte yazılmış olamaz.

Dolayısıyla IV. gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyılda ünlü türemesi, Uygur Türkçesi'nin ses özelliklerinden biri değildir.

Yuvarlaklaşma da IV. grup metnlerinin özellikleri arasında değildir. Ancak bu gruptaki bazı metinlerde, dudak ünsüzlerinin yanındaki ünlüler, muhtemelen ağız sızması neticesinde yuvarlaklaşmıştır. *Daşakarma I*'de *kevşek* kelimesi, /v/ ünsüzünün tesiriyle *kövşek* şeklinde yazılmıştır. *MaitrHami 11* metninde *yumşak* kelimesi /m/ dudak ünsüzünün tesiriyle *yumşak*, *kevşek* kelimesi de /v/ ünsüzünün tesiriyle *kövşek* olmuştur. Yine *MaitrHami 11*'de *sogık* kelimesi, gerileyici ünlü benzeşmesiyle *soguk* olmuştur. Ancak *MaitrHami 11* metnindeki bu örnekler, ağız yansıması olarak kabul edilmelidir. Çünkü *MaitrHami* metninin diğer bölümlerinde aynı kelimelerdeki dar ünlüler yuvarlaklaşmamış, aslî şekilleriyle yazılmıştır. Nitekim bu grupta *Hölllen*, *KP* ve *U III 4* metinlerinde *temir* kelimesinde /m/ dudak ünsüzünün yanındaki dar ünlü yuvarlaklaşmamıştır.

örgXn kelimesinin ikinci hece ünlüsü, IV. grupta yuvarlaklaşmıştır. Bu kelimenin dar ünlüsü, ilk iki gruptaki metinlerde de dardır ancak III. grupta bir metin hariç diğer metinlerde yuvarlaklaşmıştır. Bu ünlü, IV. gruptaki metinlerde ise bütün örneklerde yuvarlaktır. *Daşakarma II* ve *MaitrHami 11* metinlerinde, *örgin* kelimesinin dar ünlüsü, gerileyici ünlü benzeşmesiyle *örgün* şeklinde yuvarlaklaşmıştır. O hâlde *örgin* kelimesinde ikinci hecedeki dar ünlü, ilk iki gruptaki metinlerde ve kısmen III. grup metinlerinde yuvarlaklaşmamış, III. gruba ait bazı metinler ile IV. gruptaki metinlerde ise ünlü benzeşmesi yoluyla yuvarlaklaşmıştır.

Ünsüzle biten ve son hece ünlüsü yuvarlak olan isimlerin vasıta hâli, IV. grup metinlerinde +In'dır. Vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü, IV. gruptaki metinlerin tamamında uyum dışıdır. TT X, U II 8, U III 1, U III 3, U III 4, U III 6, U III 7, U III 8, Höllen, Daşakarma I, Daşakarma II, M II 5, M III 14, Panc A1, TT V A, MaitrHami 11, MaitrHami 14, KP, Sukhavativyuha, Ha 22, Ha 29 ve Brief A metinlerinde son hece ünlüsü yuvarlak olan ve ünsüzle biten isimlerden sonra vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü dardır. Başka bir ifadeyle vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü,

Uygur Türkçesi'nde IV. grup metinlerinden itibaren kelimenin ünlü yapısı nasıl olursa olsun daima +In şeklindedir.

IV. gruptaki bazı metinlerde vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü, bu grubun genel yapısına aykırı olarak, III. gruptaki bazı metinler gibi ikili şekle sahiptir. **MaitrHami 4** ve **MaitrHami 10** metinlerde yuvarlak ünlülü isimlerin vasıta hâli, hem +In hem de +Un şekillerindedir. Bu iki metnin diğer dil özellikleri IV. gruptaki diğer metinlerle benzer olmasına karşın, vasıta ekinin ikili şekle sahip olması, metinlerin erken tarihli **MaitrSengim** nüshasından kopya edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu metinler, vasıta hâl ekinin dudak uyumuna girdiği **MaitrSengim** nüshasından kopya edildiği için, yazıldıkları yüzyılda vasıta ekinin durumunun tersine, önceki nüshanın izlerini taşımaktadır. Sonuç olarak önceki yüzyılda yazılmış metnin kopyası olan ve bu sebeple geçmiş yüzyılın izlerini de taşıyan **MaitrHami 4** ve **11** metinlerinin dışında, IV. grup metinlerinin tamamında yuvarlak ünlülerden sonra vasıta hâl eki dudak uyumundan çıkmıştır ve +In şeklindedir.

Yuvarlak ünlülü fiillerden sonra -(X)t- ekinin bağlantı ünlüsü, bu gruptaki metinlerde artık dudak uyumundan çıkmıştır. Daha önceki gruplarda yuvarlak ünlülerden sonra -(X)t- ekinin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girerken, IV. grup metinlerinde ekin ünlüsü dardır. **U III 1**, **U III 3**, **U III 7**, **U III 8**, **Höllen**, **MaitrHami 4** ve **MaitrHami 10** metinlerinde örit- (<ör-i-t-) örneğinde -(X)t- ekinin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmemiştir. **TT X** metninde ukıt- (<uk-i-t-) ve örit- (<ör-i-t-) örneklerinde -(X)t- ekinin ünlüsü, yukardaki eserlerde olduğu gibi dudak uyumuna girmemiştir. **Daşakarma II**'de *çöküd-* (<çök-ü-t-) örneğinde ekin bağlantı ünlüsü önceki metinlerde olduğu gibi dudak uyumuna girmiştir. **MaitrHami 11**'de ise, *örit-* kelimesinde -t- ekinin ünlüsü dudak uyumuna girmemişken *söküt-* (<sök-ü-t-) kelimesinde ekin ünlüsü dudak uyumuna girmiştir. **Daşakarma II** ve **MaitrHami 11** metinlerinde vasıta ekinin ünlüsü gibi bu ekin ünlüsünün de ikilik göstermesi, bu eserlerin kopya olmasından kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak IV. grupta, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra -(X)t- ekinin ünlüsü dudak uyumundan çıkmıştır. Önceki gruplarda -(X)t- eki, CUC-yapısındaki bir heceyle biten fiillerde -Ut- iken, IV. gruptaki metinlerde -It- olmuştur.

Kelime içinde ve sonundaki /d/ ünsüzü daha önceki gruplarda olduğu gibi IV. grupta da değişime uğramamıştır. Uygur Türkçesi'nde bu ünsüzün /y/ ünsüzüne değişmesi, ancak son grup metinlerinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla /d/>/y/ değişiminin olmadığı metinler, değişimin görüldüğü VIII. grup metinlerinde daha erken tarihte yazılmıştır.

Birden fazla heceli kelimelerde ikinci hece başındaki /g/ ünsüzü, IV. gruptaki metinlerde muhafaza edilmiştir. Ancak KP ve Heilk II-3 metinlerinde *kergek* kelimesi bazen *kerek* şeklinde yazılmıştır. Bu metinlerde /g/ ünsüzünün düşmesi, Uygur Türkçesinde ses değişiminin değil, ağız sızmasının sonucudur.¹⁰ Çünkü Uygur Türkçesinde kelime içinde /g/ ünsüzünün sistemli olarak düşmesi, son gruptaki metinlerin özelliklerindedir. Kelime içindeki /g/ ünsüzü, U III 7 metnindeki *kulgak-lar* örneğinde olduğu gibi grubun diğer metinlerinde de her zaman korunmuştur.

Kök Türk yazıtları ve I. grup metinlerindeki /ñ/ ünsüzü, II ve III. grup metinleri gibi IV. grup metinlerinde de /n/ ve /y/ ünsüzlerine ayırmıştır. /ñ/ ünsüzünden ayrılan /n/ ve /y/ biçimlerini, IV. grupta hem Maniheizt hem de Budist Uygur metinlerinde görmek mümkündür. /ñ/ ünsüzü Uygur Türkçesi'nin genelinde /y/ iken, IV. grup metinlerinde aynı zamanda /n/'dir.

4. grupta /ñ/ ünsüzünün /n/ olduğu metinler şunlardır: M III 14'te *anıg*, BT I A1'de *kanta*, KP'de *azkına* (aynı zamanda *azkıya*) ve *kanta* (aynı zamanda *kayu*), MaitrHami 4'te *kanta*, *kança* ve *kantaran* örnekleri, bu metinlerde /ñ/ ünsüzünün /n/'ye değiştiğini göstermektedir.

Yine 4. grupta /ñ/ ünsüzü bakımından /y/ tarafında olan metinler ise şunlardır: Ha 26, TT X, Panc. A1, Heilk. II-2, Heilk. II-3, MaitrHami 4, MaitrHami 11, U II 2, U II 8, U III 4, U III 6, U III 7, U III 8, Höllen, Daşakarma I, TT X, Höllen, U II 8 ve TT V A.

¹⁰ KP'de *kergek*, /g/ ünsüzünün düştüğü *kerek* şekline daha yaygındır. *kerek*, metnin sonuna doğru bir iki yerde geçmektedir. Metnin bütününden farklı olarak son fragmanlarında aynı zamanda şart ekinin -sAr, gelecek zaman ekinin de -gA olmasını müellife ait ağız sızması olarak değerlendirebiliriz.

U III 1 ve U III 3 metinlerinde /fi/ ünsüzü hem /n/ hem de /y/ ile yazılmıştır. U III 3'te /fi/ ünsüzü *ayığ* ve *ança-ky-a* kelimelerinde /y/, *kanta* kelimesinde ise /n/ olmuştur.

Bu gruptaki metinlerde metatez yoktur. Uygur metinlerinde en fazla metateze uğramış kelimeler olan *erdem* ve *ortu* kelimeleri, IV. grup metinlerinde değişime uğramamıştır. Uygur Türkçesinde belli bir dönemden sonra metatezli şekilleri görülen bu kelimeler ve diğer örnekler dikkate alındığında U II 8, U III 1, U III 6, U III 8, M II 6, U III 7, **Daşakarma I**, **Heilk. II-3**, **TT V A**, **Sukhavativyuha**, **MaitrHami 4**, **BT I A1** ve **KP** metinlerinde metatez yoktur. IV. grup metinlerinde *kutul-* kelimesi de metateze uğramamıştır. Bazı Uygur metinlerinde *kutul-* şekline rastlanılan bu kelime **KP**, **M II 6** ve **TT X** numaralı metinlerde değişmemiştir.

4. grupta yukardaki metinlerin aksine **Daşakarma II**'de *erdem* kelimesinde metatez görülmektedir. Bu metnin başlangıç kısmını içeren **Daşakarma I**'de *erdem* kelimesi metateze uğramamışken, **Daşakarma II**'de bir örnekte *erdem* diğer örnekte ise *edrem* şeklinde yazılmıştır. Yine **MaitrHami 14**'te *ortu* kelimesi *otra* (54) şeklinde metateze uğramıştır. Yine bu metinde *yaltri-* (2) örneğinde metatez yokken *yil yiltir-* (24) örneğinde metateze rastlanmaktadır. **MaitrHami**'nin diğer bölümlerinde metatez yokken 14. bölümde metateze rastlanması, Uygur Türkçesi'nde bu yüzyılın sonlarına doğru metatez eğiliminin olduğuna işaret etmektedir. **MaitrHami** ve **Daşakarma II** metinlerinde metatez olduğu için, bu metinler, IV. grubun geç tarihli metinlerindedir. **MaitrHami** metninin yazılış tarihi 1067 olduğuna göre 11. yüzyılın sonlarına doğru Uygur Türkçesinde metatez görülmeye başlanmıştır denilebilir.

kutgar- fiili 4. grup metinlerinde /r/ ünsüzünün düşmesiyle *kutgar-* olmuştur. İlk üç gruptaki metinlerde *kutgar-* şeklinde olan kelime, bu gruptan itibaren *kutgar-*, son grup Uygur metinlerinde ise *kutar-* şeklindedir. Bu fiil, IV. grupta **MaitrHami 11**, **KP** ve **U III 3** metinlerinde *kutgar-* olmuştur. *kutgar-* fiili **KP**'de genellikle *kutgar-* şeklinde geçmektedir ancak metnin sonlarına doğru *kutarga m(e)n* örneğinde hem /r/ hem de /g/ ünsüzleri düşmüştür. **KP**'deki bu son şekil, metni yazan kişinin ağız özelliğinden başka birşey değildir. Çünkü **KP**'nin son fragmanlarında bu şeklin dışında başka ağız sızmaları da vardır. *kutgar-* fiili IV. grupta sadece **MaitrHami 10** metninde geçer. Bu

metinde fiilin aslı şekliyle yazılması, metnin önceki yüzyıllara ait başka bir metinden kopya edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu fiil, MaitrHami'nin diğer bölümlerinde, IV. gruptaki metinlerden farklı yazılmamıştır. Sonuç olarak ilk üç gruptaki kurtgar- fiili, IV. gruptaki metinlerde genel olarak kutgar- olmuştur.

y(a)rlıgka- fiili, IV. grupta sadece KP'de aslı şekliyle yazılmıştır. Bu grupta KP'nin dışındaki metinlerde kelime *y(a)rlıka-* şeklindedir. Önceki gruplarda yer alan bazı metinlerde de görülen *y(a)rlıgka-* şekli, bu gruptan sonraki metinlerin tamamında *yarlıka-* şeklindedir. Dolayısıyla IV. grup, bu fiilin aslı şekliyle yazıldığı son gruptur.

Uygur Türkçesinde I. gruptan sonraki gruplarda yer alan metinlerde ünsüzle biten isimlerden sonra ilgi hâli daima +nXng ekiyle yapılmıştır. Uygur Türkçesi'nde ünsüzlerden sonra ilgi hâli eki sadece I. grup metinlerinde +Ing, bu gruptan sonraki metinlerde ise +nXng şeklindedir. IV. grup metinlerinde de ünsüzle biten isimlerin ilgi hâli +nXng ekiyle yapılmıştır. Bu grupta TT VIII O, TT X, Sukhavativyuha, Heilk. II-5, Daşakarma I, Daşakarma II, MaitrHami 4, MaitrHami 11, MaitrHami 14, BT I A1, U II 2, U II 8, U III 1, U III 3, U III 4, U III 6, U III 7, Höllen ve KP metinlerinde ilgi hâli +nIng ekiyle yapılmıştır. Onun için IV. gruptaki metinler, ünsüzle biten isimlere gelen ilgi hâli eki bakımından I. gruptan farklı, II. ve III. grup metinleriyle aynıdır.

Bu grupta ilgi hâli ekinin ünlüsü, ilk üç grupta bulunan bazı metinlerde olduğu gibi bu gruptaki metinlerin bazılarında da /A/'dır. IV. grup metinlerinden MaitrHami 10 ve Heilk. II-5 metinlerinde ünsüzlerden sonra ilgi hâli eki, +nIng yanında +nAng şeklinde de yazılmıştır. IV. gruptaki metinlerde ilgi hâli ekinin ünlüsünün /A/ olduğu örneklerin varlığı, bu metinlerin sonraki gruplarda sadece +nIng şeklinin kullanıldığı metinlerden erken tarihte yazıldığına işaret eder.

IV. gruptaki metinlerin tamamında yalın isimlerden sonra yükleme hâli +G ekiyle yapılmıştır. İlk üç gruptaki Uygur metinlerinde olduğu gibi IV. gruptaki metinlerde de yalın isimlerden sonra +nI yükleme hâl eki kullanılmamıştır. IV. grupta M III 14, Ha 29, Heilk. II-2, Panc. A1, TT V A, TT X, Daşakarma I, Daşakarma II, MaitrHami 4, MaitrHami 10, MaitrHami 11, MaitrHami 14, Sukhavativyuha, BT A1, U II 2, U

II 8, U III 1, U III 3, U III 4, U III 8, Höllen ve **KP** metinlerinde yükleme hâli +G ekiyle yapılmıştır. Dolayısıyla bu gruptaki metinler, +nI ekinin kullanıldığı metinlerden daha erken tarihlidir.

İyelik eklerinden sonra isimlerin yükleme hâl eki, III. grup metinlerinde olduğu gibi IV. grup metinlerinde de teklik ve çokluk şahıslara ait iyelik eklerine göre değişmektedir. İlk iki gruptaki metinlerde bütün şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâli +n ekiyle yapılırken, III. gruptan itibaren çokluk I. ve II. şahıs iyelik eklerinin yükleme hâli +nI ekiyle yapılmıştır. IV. gruptaki metinlerde ise, iyelik ekli isimlerin yükleme hâli, çokluk şahıslara ait iyelik eklerinden sonra +nI; teklik şahıslara ait iyelik eklerinden sonra ise +n'dır. Bu grupta **TT X, U II 8, U III 1, U III 3, U III 4, U III 6, U III 7, U III 8, Daşakarma II, MaitrHami 4, MaitrHami 11** ve **KP** metinlerinde teklik şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâli eki +n iken, çokluk şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâli eki +nI olmuştur. **M II 5** metninde çokluk iyelik eklerinden sonra yükleme hâli eki +nI'dır. **Panc. A1** ve **Sukhavativyuha** metinlerinde ise teklik iyelik eklerinden sonra yükleme hâli eki +n şeklindedir. Sonuç olarak, III. grup metinlerinde çokluk iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki +nI olarak değişmiş, bu değişiklik IV. grup metinlerinde de devam etmiştir. IV. grupta teklik şahısların iyelik eklerinden sonra +n eki kullanılmaya devam etmiş, bu şahısların yükleme hâl eki henüz +nI olmamıştır. Dolayısıyla IV. gruptaki metinler, yükleme hâl ekinin bütün şahıslardan sonra +n olduğu I. ve II. grup metinlerinden sonra; bütün şahıslardan sonra +nI olduğu metinlerden de önce yazılmışlardır.

Uygur Türkçesinde ilk iki grupta, bazı çekim edatları kendilerinden önceki isme yükleme hâl ekiyle bağlanmışken, III. grup metinlerinden itibaren yükleme hâl eki yerine teklik 3. şahıs iyelik ekleriyle bağlanmışlardır. Bu çekim edatları IV. grup metinlerinde de isme iyelik ekleriyle bağlanmıştır. Bu grupta **U III 1, U III 3, U III 6, U III 8, Daşakarma I, Daşakarma II, MaitrHami 11** ve **KP** metinlerinde ilk iki grupta isme yükleme hâl ekiyle bağlanmış olan edatlar iyelik ekleriyle bağlanmıştır. Dolayısıyla IV. grup metinleri, bu ölçütün değiştiği III. gruptaki metinlerden farklı değildir. IV. grup metinleri, edatların isme yükleme hâli ekiyle bağlandığı I. ve II. gruptaki metinlerden daha sonra yazılmışlardır. Bu edatlardan biri olan *teg* edatı, IV.

gruptaki metinlerden sadece **Sukhavativyuha** adlı Budist metinde kendisinden önceki isme yükleme hâl ekiyle bağlanmıştır. Bu eserin dışındaki bütün dördüncü grup metinlerinde çekim edatları isme iyelik ekleriyle bağlanmışlardır.

IV. gruptaki metinlerde +dA, +dAn ve +dIn çıkma hâl eklerinin üçü de kullanılmıştır. Bu gruptaki metinlerde yazıtların çıkma hâl eki +DA, genellikle Maniheizt metinlerde kullanılan +DAn ve Budist Uygur metinlerinde kullanılan +DIn eklerinin hepsi geçmektedir. Ancak bu eklerden +DAn eki, diğer ekler kadar sık değildir.

Türk dilinin en erken tarihli metinlerindeki +DA eki, bu gruptaki metinlerde de diğer çıkma hâl ekleri kadar tercih edilmiştir. Uygur Türkçesinde +DA eki, son dönem metinlerine kadar, önceki isimlere çıkma hâl ekiyle bağlanan çekim edatlarıyla birlikte kullanılmıştır. +DA eki, IV. gruptaki hemen hemen bütün metinlerde diğer çıkma hâl ekleriyle birlikte geçer. Ancak bu gruptaki metinlerden **U II 8**, **M II 6** numaralı metinlerde isimlerin çıkma hâli sadece +DA ekiyle yapılmıştır.

Bu gruptaki metinlerden **MaitrHami 11**'de isimlerin çıkma hâli, +DA, +DAn ve +DIn ekleriyle yapılmıştır. Yine IV. grup metinlerinden **Ha 22** numaralı metinde isimlerin çıkma hâli için +DAn eki kullanılmıştır. Dolayısıyla +DAn eki, en erken tarihli Uygur metinlerinin yer aldığı I. gruptan başlayarak IV. gruptaki metinlere kadar görülmektedir.

IV. grupta yer alan **TT X**, **U III 1**, **U III 3**, **U III 4**, **U III 6**, **U III 8**, **Höllen**, **Ha 29**, **Brief A**, **Panc. A1**, **MaitrHami 4**, **MaitrHami 10**, **MaitrHami 14** ve **KP** metinlerinde çıkma hâli eki +DA ve +DIn'dır. Dolayısıyla Uygur Türkçesinde +DIn eki, önceki gruplara göre IV. gruptaki metinlerde daha yaygındır. Buna mukabil +DAn eki de gittikçe az kullanılır olmuştur.

IV. grup metinlerinde *ol* ve *bu* (mu(n)) işaret zamirlerinin yaklaşma hâli hem *angar* hem de *anga* şeklindedir. **MaitrHami**'de *ol* işaret zamirinin yaklaşma hâli için hem *angar* hem de *anga* şekilleri bir arada kullanılmıştır. **MaitrHami 4**'deki *angar* yanında **MaitrHami 11**'de *anga* şekli vardır. **KP**'de de *anga* şekli vardır. **U III 6** metninde iki defa eskicil *angar*, bir defa da *anga* şekli bulunmaktadır. *angar* şeklinin kullanıldığı

metinlerden bir diğeri ise Heilk. II-3 U III 1 ve U III 7 metnidir. TT X'da ol zamirinin yaklaşma hâli için birkaç defa *angar* şekli kullanılırken, bir defa da Uygur metinlerinde sık rastlanılmayan *angaru* şekli kullanılmıştır. O hâlde işaret zamirleinin yaklaşma hâli, IV. grup Uygur metinlerinde ikili şekle sahiptir. Bu grupta eskicil *angar* şekli yanında yeni *anga* şekli de görülmeye başlanmıştır. Ancak IV. grupta bu değişim tamamlanmamış, eski yapılar kullanılmaya devam etmiştir.

IV. grupta isimlerin yön hâlini belirten +GARU ekinin kullanımı, tıpkı III. grup metinlerindeki gibidir. Bu gruptaki metinlerin çoğunda yön hâl eki kullanılmamış, bu ekin işlevlerini yaklaşma hâl eki +GA yerine getirmiştir. IV. grupta TT X, KP, Höllen, U III 3, U III 7, U III 8, MaitrHami 4, MaitrHami 11 metinlerinde *bar-*, *kit-* gibi fiiller, isimlere yön hâli yerine yaklaşma hâliyle bağlanmıştır.

Ancak IV. gruptaki bazı metinlerde yön hâl eki kullanılmıştır. Bu grupta yön hâli, III. grupta olduğu gibi +GARU ve +rA ekleriyle yapılmıştır. TT V A metninde yön eki sadece bir kere kullanılmıştır. Bu metindeki *yüzgerü yüzlen-* örneğinde yön eki kullanılmıştır. U III 1 metninde *başra tepip* örneğinde +rA yön hâli eki kullanılmıştır. U III 6 metninde isimlerin yön hâli için hem +GARU eki hem de +rA eki kullanılmıştır. Yine Ha 26 numaralı metinde yön eki alışık olmadık bir şekilde kullanılmıştır. Yön hâli eki, bu metinde *mengerü id¹¹* örneğinde şahıs zamirine gelmiştir. Sonuç olarak IV. grupta yön hâl eki bilhassa ilk iki gruptaki metinler kadar sık değildir. Bu gruptaki birçok metinde yön hâl eki kullanılmamıştır. Ancak grubun bazı metinlerinde ise +GARU eki yanında +rA eki de yer alır.

IV. gruptaki metinlerde ünlüyle biten fiillerin geniş zamanı, –yUr ekiyle yapılmıştır. İlk üç gruptaki Uygur metinlerinde olduğu gibi IV. grup metinlerde de *y(a)rlıka-*, *ti-* gibi fiillerin geniş zamanı çekimi –yUr yerine –r ekiyle yapılmıştır. Brief A, MaitrHami 4, MaitrHami 11 ve TT X'da bu iki fiilin geniş zaman çekimi –r ekiyle yapılmıştır.

¹¹ Hamilton, Ha 26 numaralı metindeki *mengerü id* ibaresinde yön hâliyle kullanılan şahıs zamirini ince sıradan okumuştur. Ancak ben ve sen şahıs zamirlerinin ince sıradaki kök ünlüsü, yaklaşma hâl eki aldığı anda kalın sıradan yazıldıkları için kelimenin *mangaru* şeklinde okunması daha doğru olur.

Ancak önceki gruplarda olduğu gibi, IV. gupta da bu iki fiilin dışında ünlüyle biten diğer fiillerin geniş zaman çekimi daima –yUr ekiyle yapılmıştır. Bu grupta M III 14, Panc. A1, TT V A, TT X, Ha 22, U II 2, U III 1, U III 3, U III 4, U III 6, U III 7, U III 8, Sukhavativyuha, Heilk. II-3, Daşakarma I, MaitrHami 4, MaitrHami 10, MaitrHami 11, MaitrHami 14, Höllen, KP, M II 6 ve KP/Zieme metinlerinde ünlüyle biten fiiller, -yUr geniş zaman ekini almıştır. O hâlde IV. grup metinleri, ünlüyle biten fiillerde kullanılan geniş zaman eki bakımından önceki gruplardan farklı değildir.

IV. grup metinlerinde /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten eklerden sonra geniş zaman ve zarf-fiil ekleri hâlâ –A ve –Ar şeklindedir. Bu ekler, IV. grup metinlerinde henüz –U ve –Ur olmamıştır. U II 2, U III 1, U III 4 ve MaitrHami 4 numaralı metinlerinde /r/ ünsüzünden sonra zarf-fiil eki –A’dır. M II 5, U II 2, MaitrHami 11 ve MaitrHami 14 metinlerinde /r/ ünsüzünden sonra geniş zaman ekleri –Ar şeklindedir. M II 6 numaralı metinde *taşık-* ve U III 3’te *tarık-* fiillerinin geniş zamanı –Ar ekiyle çekimlenmiştir.

IV. grupta yukardaki metinlerin aksine MaitrHami 11’de /r/ ünsüzünden sonra zarf-fiil eki değişmiştir. Bu metinde /r/ ünsüzünden sonra zarf-fiil çekimi –A değil, -U ekiyle yapılmıştır. MaitrHami 11’de *ögirer* örneğinde /r/ ve *yangkurar* örneğinde /k/ ünsüzlerinden sonra geniş zaman çekimi –Ar ekiyle yapılmışken, *ögirü sevinü* örneğinde /r/ ünsüzünden sonra zarf-fiil eki –U şeklindedir.

Sonuç olarak IV. grupta /k/ ve /r/ ünsüzlerinden sonraki geniş zaman ve zarf-fiil eklerinin durumu konusunda şunu söyleyebiliriz: IV. grup metinlerinde bu ünsüzlerden sonra geniş zaman ekinde herhangi bir değişiklik olmamıştır ancak zarf-fiil eki olarak –A yanında bu grubun geç tarihli metinlerinde –U eki kullanılmıştır. Uygur Türkçesinde /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten fiillerin zarf-fiil şekilleri, IV. grubun geç tarihli metinlerinden itibaren değişmeye başlamıştır denilebilir. Daha sonraki gruplarda /k/ ve /r/ ünsüzlerinden sonra görülen –U zarf-fiil eki, Uygur Türkçesinde ilk defa IV. grup metinlerinden MaitrHami 11’de belirmiştir.

–(X)t- ettirgenlik ekinden sonra, önceki gruplarda –I şeklinde olan zarf-fiil eki, IV. grup metinlerinde genel olarak –U olmuştur. Yine bu grupta –(X)t- ekinden sonra geniş zaman çekiminde eskicil –Ir eki, bazı metinlerde kullanılmaya devam etmiştir ancak çoğu metinde bu ekten sonra geniş zaman çekimi –Ur ekiyle yapılmıştır. Dolayısıyla IV. grupta –(X)t- ekinden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri önceki gruplarda yer alan metinlerden biraz farklıdır.

IV. gruptaki bazı metinlerde, I-III. gruplardaki –Ir geniş zaman eki kullanılmaya devam etmiştir. **MaitrHami 10**'da *ukitu* (<ukıt-u) örneğinde –(X)t- ekinden sonra zarf-fiil eki değişmişken *öritir* (<örit-ir) örneğinde geniş zaman eki eskicil özelliğini korumuştur. **KP**'de de –(X)t- ekinden sonra geniş zaman çekimi –Ir ekiyle yapılmıştır. **TT VIII O**'da ise bu ekten sonra geniş zaman çekimi için hem –Ir hem de –Ur ekleri kullanılmıştır. Bu metinde *örletir* (<örlet-ir) örneğinde eskicil, *emgetür* (emget-ür) örneğinde ise yeni geniş zaman ekleri kullanılmıştır.

IV. grupta, yukardaki metinlerin aksine –(X)t- ekinden sonra geniş zaman çekimi –Ir yerine –Ur ekiyle yapılmış metinler de vardır. **MaitrHami 11**, **TT X** (*ayitur*), **U II 1** (*tamitur*) ve **U III 7** (*öritür-ler*) metinlerinde bu ekten sonra geniş zaman eki –Ur şeklindedir. Dolayısıyla IV. grupta –(X)t- ekinden sonra geniş zaman eki için, grubun III. gruptaki metinlerin yazılış tarihine yakın bir zamanda yazılmış metinlerinde –Ir, yazılış tarihi bakımından sonraki gruba yakın metinlerinde ise –Ur ekleri kullanılmıştır.

IV. grupta –(X)t- ekinden sonra zarf-fiil eki ise genel olarak önceki gruplardan farklıdır. Önceki gruplarda bu ekten sonra –I zarf-fiil eki kullanılırken IV. gruptaki birçok metinde bu ek –U olmuştur. IV. grupta –(X)t- ekinden sonra –I zarf-fiil eki sadece **Höllen**'de kullanılmıştır. Bu metindeki *öriti* örneğinde –(X)t- ekinden sonra zarf-fiil eki eskicildir. Ancak IV. grupta yer alan **TT X** (*öritü*, *uktu*, *iltü*), **U III 3**, **U III 4**, **U III 8**, **Ha 29**, **Brief A**, **MaitrHami 4** ve **MaitrHami 11** metinlerinde bu ekten sonra zarf-fiil eki –U olmuştur.

O hâlde bu gruptaki metinlerde –(X)t- ekinden sonra zarf-fiil eki **Höllen** hariç diğer metinlerde –I şeklinde –U şekline değişmiştir. Bu gruptaki bazı metinlerde –Ir geniş

zaman eki varlığını korumuştur. Ancak bazı metinlerde ise geniş zaman eki için –Ir yerine –Ur kullanılmıştır. Dolayısıyla Uygur Türkçesinde –(X)t- ekinde sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, IV. gruptan itibaren değişmeye başlamıştır.

IV. grup metinlerinde *al-* ve *bil-* fiillerinin zarf-fiil ve geniş zaman eklerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bu fiillerin zarf-fiili, önceki gruplarda yer alan metinlerde olduğu gibi –I ekiyle yapılmıştır. Yine bu fiillerin geniş zaman çekimi de önceki gruplardan farklı değildir ve –Ir ekiyle yapılmıştır. IV. grupta **MaitrHami 4**, **MaitrHami 10**, **MaitrHami 11**, **KP**, **KP/Zieme** ve **Sukhavativyuha** metinlerinde hem *al-* hem de *bil-* fiilinin geniş zamanı çekimi –Ir ekiyle yapılmıştır. **Ha 16**'da ise *bil-* fiilinin geniş zamanı –Ir ekiyle yapılmıştır.

Bu fiillerden sonra –I zarf-fiil eki kullanılmıştır. IV. gruptaki metinlerde bazı Uygur metinlerinde –I yerine kullanılan –U zarf-fiil ekine rastlanmaz. **MaitrHami 14**'de *al-* fiilinin zarf-fiili –I ekiyle yapılmıştır. Dolayısıyla Uygur edebiyatında dördüncü gruptaki metinlerin yazıldığı tarihlerde *al-* ve *bil-* fiillerinin zarf-fiil ve geniş zaman çekimlerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. *al-* ve *bil-* fiilleri, erken dönemlerden itibaren *u-* fiiliyle birlikte kullanıldıkları durumda –U zarf-fiil ekini almışlardır.

IV. grup metinlerinde –DUK ve –mİŞ geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin olumsuz çekimleri için –mADUK eki kullanılmaya devam etmiştir. Bu gruptaki metinlerin hiçbirinde –mAmİŞ eki kullanılmamıştır. Bu bakımdan IV. grup metinleri, önceki gruplardan farklı değildir. Bu grupta **Daşakarma II** ve **MaitrHami 4** metinlerinde –mADUK eki kullanılmıştır. Bu sebeple IV. gruptaki metinlerde, geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin olumsuz şeklinin –mADUK ekiyle yapılması ve –mAmİŞ ekinin kullanılmaması, bu metinlerin –mAmİŞ ekli metinlerden daha erken tarihte yazıldıklarına işaret eder.

IV. grup metinlerinde şimdiki zaman sıfat-fiil eki –gmA'dır. İlk üç gruptaki metinlerde çok sık kullanılan –gII eki, bu grupta sadece *ögli*, *tigli* gibi kelimelerde kalıplaşmıştır. Önceki gruplardaki –gII eki yerine bu grupta –gmA eki, çok sık kullanılmıştır. IV. grupta **TT X**, **U II 8**, **U III 8**, **TT V A**, **Daşakarma II**, **MaitrHami 4**, **MaitrHami 10**,

MaitrHami 14 ve **M II 6** metinlerinde tercih edilen sıfat-fiil eki $-gmA$ 'dır. III. grup metinlerinden **MaitrSengim**'de $-gli$ eki daha sık kullanılırken, bu metnin kopya nüshası olan **MaitrHami**'de $-gli$ yerine $-gmA$ eki kullanılmıştır. Bu sebeple Uygur Türkçesinde $-gmA$ sıfat-fiil eki, IV. gruptan itibaren daha yaygındır.

IV. grup metinlerinde $-(X)pAn(In)$ zarf-fiil eki artık kullanılmamaktadır. Bu dönem metinlerinde, daha önceki gruptaki metinlerde görülen $-(X)pAn(In)$ zarf-fiil ekinin işlevini tamamıyla $-(X)p$ eki yüklenmiştir. Sonuç olarak Maniheizt ve Budist Uygur çevresinde $-(X)pAn(In)$ zarf-fiil eki, dördüncü gruptaki eserlerin yazıldığı tarihten itibaren tercih edilmemiştir. **MaitrHami**'de birkaç örnekte görülen $-(X)pAn(In)$ eki, daha erken tarihte yazılmış olan **Maitrisimit**'in **Sengim** nüshasından kopya edilmesinden kaynaklanmaktadır.

IV. grupta Uygur Türkçesi'nde şart eki genellikle $-sAr$ şeklindedir. Şart eki, Uygur edebiyatının bu dönem metinlerinde de eskicil yapısını muhafaza etmiştir. Ancak bu grupta **KP**, **Ha 16** ve **Ha 26**'da şart eki, Uygur Türkçesinin genelinden farklıdır. Bu metinlerde $-sAr$ şart ekindeki $/r/$ ünsüzü düşmüştür. Uygur Türkçesinde şart eki bu metinlerin dışında birkaç metinde $-sA$ şeklindedir ancak bu metinler, diğer özellikleri bakımından çok geç dönemde yazıldıklarını göstermektedir. Dolayısıyla **KP**, **Ha 16** ve **Ha 26** metinlerinde görülen $-sA$ şart eki, tamamıyla metni yazan kişinin ağız özelliğini yansıtır. Nitekim **KP**'de şart ekinin $-sA$ şekli, başka ağız özelliklerinin de yoğun olarak görüldüğü son fragmanlarda geçmektedir. **KP**'de bu fragman dışında diğer yerlerde şart eki daima $-sAr$ şeklindedir. Bu sebeple ağız yansımalarının sonucu, şart ekinin $-sA$ şeklinde olduğu bu üç metin bir tarafa bırakılırsa, IV. grup metinlerinde şart eki $-sAr$ şeklindedir.

Kök Türk yazıtlarında ve ilk iki gruptaki Uygur metinlerinde, kendilerinden önceki isimlere yükleme hâliyle bağlanan çekim edatları, IV. grup metinlerinin tamamında iyelik ekleriyle bağlanmıştır. Bu tür çekim edatlarının yükleme hâli yerine iyelik ekleriyle kullanımına ilk olarak III. gruptaki metinlerde rastlanılır. Bu grupta **TT V A** ve **U III 1** metinlerinde *birle* edatı kendisinden önceki isme iyelik ekiyle bağlanmıştır. **U II 2** numaralı metinde ise *birle*, *üçün* ve *teg* edatları kendilerinden önceki isimlere

iyelik ekleriyle bağlanmışlardır. Bu sebeple, erken tarihli Uygur metinlerinde önceki isimlere yükleme hâl ekiyle bağlanmış olan çekim edatları, IV. grupta III. gruptaki metinler gibi iyelik ekleriyle bağlanmışlardır.

IV. grup metinlerinde *birle* edatının aslı şekli, genel olarak muhafaza edilmiştir. Ancak *birle* edatı, Heilk. II-2, Heilk. II-3 ve TT V A metinlerinde aslı şeklinin yanı sıra *bile* ve *bilen* şekillerinde de geçmektedir. Heilk. II-3 ve TT V A'da *birle* edatı, /r/ ünsüzünün düşmüş şekliyle geçmesine karşın, bu metinlerin diğer dillik özellikleri IV. gruptaki metinlerle aynıdır. Bu sebeple bu metinlerdeki *bile* ve *bilen* şekilleri ağız sızmasından başka birşey değildir. Bu grupta U III 3, U III 7, Daşakarma II, MaitrHami 4, MaitrHami 11, Heilk. II-5 ve KP gibi diğer metinlerinde ise, *birle* edatında bir değişiklik yoktur.

IV. grup metinlerinde, gereklilik çekiminde kullanılan *ol* zamiri, kendisinden önceki kelimedede bulunan –GU sıfat-fiil ekiyle henüz ekleşmemiştir. Daha çok 14. yüzyıl metinlerinin bir özelliği olarak rastladığımız *ol* zamirinin ekleşmesi, IV. gruptaki metinlerin yazıldığı tarihlerde görülen bir özellik değildir. Dolayısıyla bu gruptaki metinlerin hiçbirinde –GU *ol* yapısındaki gereklilik ifadesi, –GUİ şeklinde ekleşmemiştir.

Türk dilinin en erken tarihli metinlerinde onluk basamaklara ait sayılar, üst onluk sayı sistemi ile ifade edilmiştir. Erken tarihli metinlerde bu sayı sisteminden başka ilaveli sistem de kullanılmıştır. IV. gruptaki metinlerde ise genel olarak kullanılan sayı sistemi, önceki gruplardaki gibi üst onluk sayı sistemidir. Bu grupta Ha 26, Höllen, U II 8, U III 1, U III 3, U III 4, Sukhavativyuha, Heilk. II-3, Daşakarma I, Daşakarma II, MaitrHami 4 ve BT I A1 metinlerinde düzenli olarak üst onluk sayı sistemi kullanılmıştır. MaitrHami 11 metninde alt onluk, üst onluk ve ilaveli sayı sistemlerinin her üçü de kullanılmıştır. Sadece 14. yüzyıl metinlerinde görülen alt onluk sayı sisteminin, yazılış tarihi 11. yüzyıl olarak bilinen MaitrHami 11 metninde bulunması ağız yansımından başka birşey değildir. IV. grup metinlerinden MaitrHami 10'da ise sadece ilâveli sayı sistemi kullanılmıştır. Sonuç olarak IV. grup metinlerinde üst onluk sayı sistemi genelde kullanılan sayı sistemi olmuştur.

Bu grupta yer alan metinlerde tol- fiilinin zarf-fiili -I ekiyle yapılmıştır. Ha 26 numaralı metindeki *tolı tüköl* örneğinde, tol- fiili, -I zarf-fiil ekini almıştır. Dolayısıyla bu grupta yer alan Ha 26 metni, tol- fiilinin zarf-fiilinin -U ekiyle yapıldığı metinlerden daha erken tarihlidir. Nitekim son dönem Uygur metinlerinde tol- fiili -U zarf-fiil ekini almıştır.

Aynı özellikleri gösteren yukardaki metinler, III. gruptan sonra ayrı bir grup oluşturur. Bu metinler, bazı özellikleriyle önceki gruptan ayrılmaktadır. Bu grupta bütün dillik ölçütleri ortak olan metinler, Uygur Türkçesinin IV. grubunu oluşturmaktadır. IV. grup metinleri şunlardır:

M II 5, M II 6, M III 14, M III 17, Panc. A1¹², Brief A, Heilk. II-2, Heilk. II-3, Heilk. II-5, KP, KP/Zieme, Ha 16, Ha 22, Ha 26, Ha 29, TT V A, Sukhavativyuha, BT I A1, MaitrHami 4, 10, 11, 14, U II 2, U II 8, U III 1, U III 3, U III 4, U III 6, U III 7, U III 8, TT X, TT VIII O, Daşakarma I, Daşakarma II, Höllen.

1.5. V. GRUP UYGUR METİNLERİ VE ÖZELLİKLERİ

V. grupta yer alan metinlerde Uygur Türkçesi'nin imlâ, ses ve şekil özellikleri önceki gruplara göre daha tutarlıdır. Özellikle III. ve IV. gruplardaki metinlerde ortaya çıkan ve eski unsurlarla bir arada kullanılan kimi yeni şekiller, V. grupta yer alan metinlerde artık tamamıyla yerleşmiş ve klişeleşmiştir. Bununla birlikte kimi şekiller ilk defa bu grupta ortaya çıkmış ve Uygur Türkçesi'nin son dönemine kadar yazılmış metinlerin özelliği olarak kalmıştır.

V. grupta yer alan metinlerden itibaren Uygur Türkçesi'nin imlâ yapısı klişeleşmiştir. Bu grupta kelimelerde hangi ünlünün yazılıp yazılmayacağı, hangi eklerin birleşik hangilerinin ayrı yazılacağı tam anlamıyla yerleşmiştir. Gruptaki metinlerin ses yapısına ilişkin dillik ölçütlerde fazla bir değişiklik olmamış, buna karşın şekil özelliklerinde

¹² Bu metin birçok dillik ölçüt bakımından III. grup metinleriyle benzerdir. Bundan dolayı Panc. A1 metnini III. gruba dahil etmek mümkündür. Ancak metinde *küzetür* (46) örneğinde -(X)t- ekinden sonra gelen geniş zaman eki -Ur olduğu için, metin IV. grup metinleri arasına alınmıştır.

birtakım değişimler ortaya çıkmıştır. Özellikle III. gruptaki metinlerde şekil bilgisine ait kimi özelliklerde görülen ikilik, V. gruptaki metinlerde yeni şeklin lehine değişmiştir. Yine bu gruptaki metinlerde Eski Türkçe için yeni sayılabilecek birtakım yapılar ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri metatezdir. Daha önceki gruplarda yer alan Uygur metinlerinde metateze rastlanmazken, V. gruptaki metinlerin tamamında metatez görülmektedir.

V. grupta, Maniheist metinler oldukça azalmış, buna karşın Budist metinler, Uygur edebiyatına hakim olmuştur. Bu grupta Maniheist çevrede yazılmış metin sayısı oldukça azdır. Buna karşın, Budist çevrede yazılmış metinler, ait oldukları yüzyılda Uygur edebiyatının geneline nüfuz etmiştir. Zaten IV. grupta iyice azalan Maniheist metinlerin, bu grupta birkaç metinden öteye geçememesi, Uygurlar arasında Maniheizm inancının terk edilip tümüyle Budizmin tek inanç sistemi haline geldiğini göstermektedir.

Uygur Türkçesi'nin diğer dönemlerinde olduğu gibi V. gruptaki metinler de genel olarak Uygur alfabesiyle yazılmıştır. Bu grupta Mani alfabesi sadece birkaç metnin yazımında kullanılmıştır. Ayrıca ilk defa IV. grupta TT VIII O metninin yazımında kullanılan Brahmi alfabesi, yine bu grupta birkaç metnin yazımında kullanılmıştır.

V. gruptaki metinler kamışla yazılmış, bu metinlerin yazımında fırça kullanılmamıştır. Dolayısıyla V. gruptaki metinlerin yazı şekli, daha önceki gruptaki metinlere benzemektedir. Ancak bu gruptaki yazı, daha önceki gruplarda yer alan yazı şekli kadar büyük değildir. Yine daha sonraki gruplarda ortaya çıkacak olan kursiv yazısı ve baskı yazı, V. gruptaki metinlerde yoktur.

V. grupta Türkçe kelimelerde kelime içinde /l/ ve /y/ harflerinin yanında fazla yazılmış elife ve yine bu harflerin yanında ayrı yazılışa rastlanmaz. Uygur Türkçesi'nde bu imlâ geleneğine en son IV. grup metinlerinde rastlanmaktadır. IV. gruptaki eserlerden sonraki gruplarda da yer alan metinlerde bu imlâ geleneğine rastlanmaz. Buna karşın V. grup metinlerinden TT II B, **ZiemeVorr** ve U II 7 metinlerinde çok az da olsa ayrı yazım örnekleri görülmektedir. **ZiemeVorr** metninde sadece *eşi-dtmz* (7) ve *eşi-dser-ler* (69) örneklerinde ayrı yazımın izleri takip edilmektedir. U II 7 metninde ise *ı-duk* (35)

ve *eşi-dür* (44) örneklerinde /y/ harfinden sonra ayrı yazım görülmektedir. Mani alfabetiyle yazılmış Mani metinlerinden TT II B'de *ıçı-nteki-i* (39) örneğinde de /y/ harfinden sonra ayrı yazım vardır.

Uygur Türkçesinde fazla yazım, daha erken bir zamanda –III. grup metinlerinde terkedilmişken, ayrı yazım IV. grup metinlerine kadar devam etmişti. Fazla yazım, yoğun olarak en son III. grupta görülürken IV. grupta az da olsa örnekler görülürken bu grupta tamamıyla unutulmuştur. *ZiemeVorr* metninde de ayrı yazımın iki örneğine rastlanması, az da olsa bu geleneğin devam ettiğine işaret etmektedir. Bu eserin dışında V. grup metinlerinin hiçbirinde adı geçen harfler yanında ayrı ve fazla yazım örnekleri yoktur.

Uygur alfabetiyle yazılmış metinlerde kalın /k/ harfinin yazımındaki ayırdedici işaret, V. grup metinlerinde de kullanılmıştır. Uygur Türkçesinde III. grup metinlerinden itibaren kalın /k/ harfini, kalın /g/ harfinden ayırt etmek için harfin üstüne iki nokta konulmuştur. Uygur Türkçesinde bu imlâ özelliği III-IV. gruplardan sonra V. grup metinlerinde de görülmektedir. Bu gruptaki metinlerin hemen hemen tamamında /k/ harfi için üstte iki nokta kullanılmıştır. *ZiemeSutraVolkEr*'de /k/ harfi için üstte iki nokta, /g/ için de kullanılmıştır. V. grup metinlerinden *Scharlipp*'te üstte kullanılan iki noktalı yazım başka harfler için kullanılmamıştır. Bu gruptaki metinlerde /k/ işaretinin üzerine konulan nokta, /g/ ve /h/ harfleri için de kullanılmamıştır.

Uygur yazısıyla yazılmış metinlerin bir kısmında /n/ harfinin yazımı için, harfi karşılayan işaretin üstünde tek nokta ya da sağa yatık bir çizgi işareti kullanılmıştır. /n/ harfinin yazımında görülen bu işaret, henüz V. grup metinlerinde ortaya çıkmamıştır. Dolayısıyla V. gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyılda /n/ harfinin yazımı için ayırdedici bir işaret yoktur. Uygur harfleriyle yazılmış metinlerde /n/ harfinin üzerine konulan ayırdedici işaret, 13. yüzyıldan sonra baskı yazı ya da kursiv yazılı metinlerde ortaya çıkmıştır.

Uygur Türkçesinde Uygur yazısıyla yazılmış metinlerde /s/ ile /ş/ harfleri daha önce I-III. gruplarda yer alan metinlerde ayırdedilmişti. IV. gruptaki Uygur harfli metinlerde

ise /s/ ve /ş/ harfleri, aynı işaretle gösterilmiştir. Başka bir ifadeyle /ş/ harfi, /s/ harfini karşılayan işaretle temsil edilmiştir. V. grupta yer alan Uygur harfli metinlerde de /s/ ve /ş/ harfleri ayırt edilmemiştir. V. gruptaki metinlerde aynı işaretle temsil edilen /s/ ve /ş/ harflerini birbirinden ayırmak amacıyla, /ş/ harfini göstermek için, /s/ harfinin altına konulan iki noktaya da rastlanmaz. Bu sebeple V. gruptaki Uygur harfli metinler, /s/ ve /ş/ harfleri için tek işaret kullandıkları için I-III. gruptaki metinlerden; bu iki harfi ayırmak için /ş/ harfini göstermek üzere altta iki nokta kullanılmadığı için de sonraki gruplarda yer alan metinlerden ayrılır.

V. grup metinlerinde diş ünsüzlerinden /d/ ve /t/ harflerinin yazımındaki karışıklık, önceki gruplara göre daha yoğundur. II ve III. grup metinlerinin bazılarında bu iki diş ünsüzünün birbirinin yerine yazıldığı görülmüştü. Yine IV. grup metinlerinin bazılarında az da olsa bu karışıklık görülmektedir.

V. grup metinlerinden **Beich** ve **Kinkashō**'da /d/ ve /t/ ünsüzleri oldukça düzenli yazılmıştır. **Scharlipp** ve **ZiemeSutraVolkEr** metinlerinde ünsüzler sadece tek örnekte birbirinin yerine yazılmıştır. Ancak **ZiemeLegenden**, **Dharani**, **TT VII 3 U II 4**, **TT II B**, **TT IV B**, **TT V B**, **BT I D** ve **U II 7** metinlerinde /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımındaki karışıklık daha fazladır. Sonuç olarak V. grupta /d/ ve /t/ ünsüzlerinin birbirinin yerine yazılımına ilişkin örnekler, önceki gruplarda yer alan metinlere göre artmıştır. Bu bakımdan V. grup metinleri, bu iki ünsüzdeki karışıklığın belirgin olduğu VI. grup metinlerine hazırlık mahiyetindedir. Çünkü Uygur Türkçesinde /d/ ve /t/ ünsüzleri en fazla VI. grup ve sonraki gruplarda düzensizdir.

Yine V. grup metinlerinde /s/ ile /z/ ünsüzlerinin imlâsı, önceki gruplara göre daha düzensizdir. V. grupta yer alan **ZiemeSutraVolkEr**, **Scharlipp**, **Dharani**, **ZiemeLegenden** ve **U II 4** metinlerinde /d/ ve /t/ ünsüzlerindeki düzensiz örneklere karşın /z/ ve /s/ ünsüzleri oldukça düzenlidir. **Beicht** ve **Kinkashō**'da ise /d/ ve /t/ ünsüzleri gibi bu ünsüzlerin yazımı da oldukça düzenlidir.

V. grupta /z/ ve /s/ ünsüzlerinin hiçbir surette karıştırılmadığı yukarıdaki metinlerin yanı sıra, ünsüzlerin düzensiz yazıldığı metinler de vardır. **U II 7**, **TT IV B**, **TT V B**, **TT**

VIII G, BT I D, ZiemeVorr metinlerinde /s/ ile /z/ ünsüzleri sadece tek örnekte birbirlerinin yerine yazılmıştır. Bu gruptaki metinlerden **TT VIII G**'de /d/ ile /t/ ünsüzleri oldukça düzenliken, /s/ ile /z/ ünsüzlerinin yazımı, sadece tek örnekte karıştırılmıştır. Sonuç olarak V. grup metinlerinde /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımı konusunda şunu söyleyebiliriz:

/z/ ve /s/ ünsüzlerinin yazımındaki karışıklık daha ziyade VI. ve daha sonraki gruplara ait metinlerin belirgin özelliğidir. Ancak bu iki ünsüz, V. gruptaki bazı metinlerde de düzensiz yazılmıştır. Bununla birlikte V. grupta iki ünsüz arasındaki karışıklık, sonraki gruplarda olduğu kadar yoğun değildir.

Kelime içinde aynı tür iki ünsüz harfin yanyana geldiği durumlarda, iki ünsüzün tek ünsüz harfle temsil edilmesi, V. grup metinlerinde **Ha 14** dışındaki metinlerde terkedilmiştir. Uygur edebiyatında ilk dört grupta yoğun şekilde görülen bu özellik, V. gruptaki metinlerle birlikte kullanılmamıştır denilebilir. Bu grupta sadece **Ha 14**'te (*sati* < *satti*) aynı tür iki ünsüz, tek işaretle temsil edilmiştir. Kök Türk alfabesiyle yazılmış yazıtların da imlâ özelliklerinden olan *ünsüz tekleşmesi*, Uygur Türkçesi'nde en son IV. grupta yer alan metinlerde görülmektedir. V. grupta yer alan metinlerden itibaren yanyana kullanılan aynı tür iki ünsüz, ayrı işaretle gösterilmiştir. Sonuç olarak V. grup metinlerinde aynı tür ünsüzler yanyana kullanıldıklarında ünsüzlerden her ikisi de yazılmıştır.

Kök Türk yazıtlarında ve ilk dört gruptaki bazı Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde damaksıl /n/ ünsüzü zaman zaman /g/ ile yazılmışken, V. grup Uygur metinlerinde ünsüzün yazımı istikrarlıdır. Bu grupta damaksıl /n/ ünsüzü, sadece **Scharlipp**'te çokluk II. şahıs emir ekinde /g/ ile yazılmıştır (*bilig-ler* < *iling-ler*).

Bazı kelime köklerinde ve eklerde görülen /A/ bağlantı ünlüsü, V. grup metinlerinde yerini /I/ ünlüsüne bırakmıştır. Uygur Türkçesi'nde /A/ bağlantı ünlüsü, bu gruba kadar kademeli olarak kaybolmuştur. Diğer bir ifadeyle /A/ ünlüsü, en erken tarihli metinlerin yer aldığı I. grup metinlerinde çok yoğundur, buna karşın bu gruptan önceki IV. grupta sadece birkaç ekle sınırlı kalmıştır.

V. grup metinlerinden sadece **Beicht** ve **TT V B**'de bazı eklerin bağlantı ünlüsü /A/'dır. **TT V B**'de ilgi hâli eki ünlüsü (+nAng), **Beicht**'te ise *ayag kalınç* örneğinde kök ünlü /A/ ile yazılmıştır. **TT V B**, eskicil bu özelliğine rağmen diğer dil özellikleri bakımından V. grubun dil özelliklerini taşımaktadır. V. grubun diğer metinlerinde ise eklerin bağlantı ünlüleri donmuş birkaç kelimenin dışında daima /I/ ile yazılmıştır. Bu gruptaki **Dharani**, **Panc. A2**, **Panc. A3**, **U II 4** ve **U II 7** gibi metinlerde eklerin bağlantı ünlüleri her zaman /I/'dır. Ancak V. gruptaki bazı metinlerde kelime kökünde /I/ şeklinde yazılması gereken ünlünün /A/ ile yazıldığı görülmektedir. **TT IV A** metninde *agar* (= *agir*), *ayag* (= *ayıg*) kelimelerinin ikinci ünlüleri A ile yazılmıştır. Bunun dışında V. grup metinlerinde *tınlg*, *başlg* gibi bazı kelimelerin ikinci hece ünlüleri de yazılmamıştır. Aslında bazı kelimelerde ünlülerin yazılmaması, Uygur Türkçesinde son dönem metinlerine kadar devam etmiştir.

Uygur Türkçesi'nde kelime içinde iki ünsüz arasında ünlü türemesi, ilk dört grupta bulunan metinlerde görülen bir özellik olmadığı gibi, V. grup metinlerinin de özellikleri arasında değildir. Uygur Türkçesinde ünlü türemesi, son grupta yer alan metinlerin özelliklerindedir. Bu sebeple V. gruptaki metinler, bu ses olayının görüldüğü metinlerden daha erken tarihlidir.

V. grup metinlerinde yuvarlaklaşmaya rastlanmaz. Uygur Türkçesinde bilhassa dudak ünsüzleri yanında bulunan dar ünlülerin yuvarlaklaşması, ilk dört grupta yer alan metinler gibi V. grup metinlerinde de görülmez. Uygur Türkçesinde son iki gruptaki metinlerde *temür* şeklinde yazılmış olan *temir* kelimesi, V. grup metinlerinde de *temir*'dir. Bu grup metinlerinden **Beicht**, **U II 4** ve **TT IV B** metinlerinde *temir* kelimesinin ikinci hece ünlüsü yuvarlaklaşmamıştır. **TT VII 3** numaralı metinde *yiltuz* kelimesinin ilk hece ünlüsü, ikinci hecedeki yuvarlak ünlünün tesiriyle yuvarlaklaşmıştır. *örgXn* kelimesi, ilk iki grupta yer alan metinlerde *örgin*, III. Grup metinlerinde hem *örgin* hem de *örgün* şeklinde yazılmış, IV. Grup metinlerinde ise artık *örgün* şeklini almıştı. Bu kelime V. Grup metinlerinde de her zaman *örgün* şeklindedir.

V. grup metinlerinde kök ünlüsü yuvarlak olan ve ünsüzle biten isimlere gelen vasıta hâl eki, dudak uyumunun dışındadır. Bu gruptaki metinlerde vasıta hâl eki, her şart altında +In şeklinde dar ünlülüdür. Uygur Türkçesinde vasıta hâl ekinin ünlüsü, III. grup metinlerinde hem +Un hem de +In şekillerinde, IV. grup metinlerinde de daima +In şeklindedir. Ek, V. gruptaki metinlerde de IV. gruptaki gibi daima +In şeklinde kullanılmıştır. V. grupta yer alan **Dharani, U II 4, U II 7, TT IV A, TT IV B, TT V B, BT I D, ZiemeVorr, Panc. A2 ve Panc. A3** metinlerinde ünsüzle biten ve kök ünlüsü yuvarlak olan isimlerden sonra gelen vasıta hâl eki +In şeklindedir.

Uygur Türkçesinde -(X)t- ettirgenlik ekinin ünlüsü, ünsüzle biten ve son hece ünlüsü yuvarlak olan fiillerden sonra ilk üç grupta yer alan metinlerde -Ut- şeklindedir ve dolayısıyla dudak uyumuna girmiştir. Ekin ünlüsü, IV. grup metinlerinde olduğu gibi bu grupta yer alan metinlerin tamamında da dudak uyumunun dışına çıkarak daralmıştır. V. grupta **TT V B** hariç diğer metinlerde ek, kök ünlüsü ister yuvarlak ister dar olsun daima -It- şeklindedir (**Scharlipp, Dharani, BT I D, U II 7**). Buna karşın **TT V B**'de ise *örüt-* kelimesinde ettirgenlik ekinin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmiştir.¹³ Bu metnin dışında grubun diğer eserlerini dikkate aldığımız zaman, -(X)t- ekinin ünlüsü her şart altında dar ünlüyle -It- şeklinde yazılmıştır.

Uygur Türkçesinde bu gruba kadar olan gruplarda /y/ ünsüzüne değişmeyen kelime içinde ve sonundaki /d/ ünsüzü, V. grup metinlerinde de herhangi bir değişim göstermemektedir. Başka bir ifadeyle V. grup metinlerinin tamamında kelime içinde ve sonundaki /d/ ünsüzü muhafaza edilmiş, /y/ ünsüzüne değiştiği örneklerle rastlanmamıştır. Esasında /d/ ünsüzünün /y/ ünsüzüne değiştiği metinler, en geç tarihli Uygur metinleridir.

Birden fazla heceli kelimelerde kelime içindeki /g/ ünsüzü, V. grup metinlerinde korunmuştur. Bu bakımdan V. gruptaki metinler, önceki gruplarda yer alan metinlerden farklı değildir. Önceki gruplarda kelime içindeki /g/ ünsüzünün düştüğü örnekler, dil

¹³ **TT V B**'de ettirgenlik ekinin ünlüsünün dudak uyumuna girmesi ve bunun yanında ilgi ekinin ünlüsünün /A/ (+nAng) olması, metnin daha önceki gruplara dahil olmasına imkân vermektedir. Ancak **TT V B**, diğer dillik ölçütler bakımından V. grup metinlerinden farklı olmadığı için, büyük bir ihtimalle erken tarihli bir nüshanın kopyasıdır.

değişiminin değil, ağız yansımasının sonucudur. O hâlde Uygur Türkçesinde ilk beş grupta /g/ ünsüzü korunmuştur. Uygur Türkçesinde bu ünsüzün düştüğü metinler, 14. yüzyılda yazılmış son dönem metinleridir.

Kök Türk yazıtları ve I. grup Uygur metnindeki /ñ/ ünsüzü, V. grup metnlerinin tamamında /y/ olmuştur. /ñ/ ünsüzü bakımından /n/ tarafında olan metinler en son IV. gruptadır ve bu gruptan sonraki gruplarda yer alan Manihesit çevrede yazılmış metinler de dahil olmak üzere bütün metinlerde /ñ/ ünsüzü /y/ olmuştur. Maniheist Uygur metinlerinden TT II B metninde *ayıg kişiler* (18) örneğinde görüldüğü gibi /ñ/ ünsüzü /y/ olmuştur. Hâlbuki daha önceki gruplarda yer alan Maniheist metinlerin çoğunda *anyıg* kelimesi *anıg* şeklindeydi. Sonuç olarak Türk dilinin en erken tarihli metinlerinde bulunan /ñ/ ünsüzü, V. gruptaki metinlerin tamamında /y/'dir: **Scharlipp, Beicht, Dharani, ZiemeLegenden, U II 4, U II 7, TT II B, TT IV A, TT IV B, TT V B, TT VIII C, ZiemeVorr, Panc. A2.**

Uygur Türkçesinde metatez ilk defa V. grup metinlerinde ortaya çıkmıştır. İlk dört gruptaki metinlerde genel olarak metateze rastlanmaz. Önceki gruplarda metatez, sadece IV. grup metinlerden **MaitrHami**'de vardır. Bu metnin yazılış tarihi 1067'dir. Bu bakımdan **MaitrHami**, IV. grubun en geç tarihli metinlerindedir. Dolayısıyla metatezin görüldüğü bu gruptaki metinlere yazılış tarihi en yakın metinlerden biridir.

Şu ana kadarki gruplarda *ortu* ve *erdem* şeklinde geçen kelimeler, V. gruptaki metinlerde metatez sonucunda *otra* ve *edrem* olmuştur. Yine Uygur metinlerinde *kurtul-* kelimesi de bu gruptaki metinlerde *kutrul-* şeklindedir. Aslında Uygur Türkçesinde en erken metateze uğramış olan kelime *kurtul-* kelimesidir. Bu kelime daha IV. gruptaki bazı metinlerde *kutrul-* şeklinde yazılarak, metatezin bu yüzyılda başladığını düşündürmektedir. Ancak *ortu* ve *erdem* kelimelerini de dikkate aldığımız zaman gerçek anlamda metatez, V. grupta ortaya çıkmıştır. V. grupta yer alan **Kinkashō** (*kutrul-* <*kurtul-*, *ingrak*<*ırngak*), **Ha 14** (*aglukranmazun* < *agruklan-*), **M II 7** (*buryük*), **TT IV A, TT IV B, TT V B, ZiemeSutraVolkEr** (*tingrak*), **ZiemeLegenden** (*otra*), **ZiemeVorr** metinlerinde *erdem*, *ortu* ve *kurtul-* kelimeleri *edrem*, *otra* ve *kutrul-* şeklinde yazılarak metateze uğramıştır. V. grupta sadece **Beicht**'te *erdem* kelimesi

metateze uğramamıştır. Ancak aynı metinde *kurtul-* fiili *kuṭrul-* şeklindedir. Bu metnin diğer dillik göstergeleri, V. grubun göstergeleriyle uyuşmaktadır. Metatezin varlığı, grubun erken tarihte yazılmış metinlerinden olduğuna işaret etmektedir.

Kök Türk yazıtlarında geçmeyen fakat ilk defa Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklanan ve ilk üç gruptaki metinlerde *kurtgar-* şeklinde geçen fiil, IV. grupta olduğu gibi bu gruptaki metinlerde de /r/ ünsüzünün düşmesiyle *kuṭgar-* olmuştur.

Uygur metnlerinin genelinde *y(a)rlıka-* şeklinde geçen *yarlıgka-* fiili, V. grup metnlerinin tamamında *y(a)rlıka-* şeklindedir. Uygur metinleri içinde sadece III ve IV. gruptaki bazı metinler *yarlıgka-* şekline sahiptir. Fiil, V. grup metnlerinin tamamında *y(a)rlıka-* şeklindedir Bu grupta **Beicht**, **ZiemeLegenden** ve **ZiemeVorr** metinlerinde *yarlıgka-* fiili, *yarlıka-* olmuştur.

Ünsüzle biten isimlerin ilgi hâli, V. gruptaki metinlerin tamamında +nIng ekiyle yapılmıştır. Uygur Türkçesinde ünsüzle biten isimlerin ilgi hâl eki, sadece I. grup metinlerinde +Ing şeklindedir. Ek, I. gruptan sonraki gruplarda yazılmış bütün metinlerde ünlü yerine /n/ ünsüzüyle başlamıştır.

V. grupta yer alan **Scharlipp**, **Beicht**, **Kinkashō**, **Dharani**, **U II 4**, **U II 7**, **TT II B**, **TT IV A**, **TT IV B¹⁴**, **TT V B**, **ZiemeLegenden**, **ZiemeVorr**, **Panc. A2**, **Panc. A3** metinlerinde ilgi hâli eki +nIng'dır. O hâlde V. grup metinleri, ünsüzle biten isimlerden sonra ilgi hâli ekinin durumu bakımından I. gruptaki metinlerden ayrılırken II, III ve IV. gruptaki metinlerle ortaklaşmaktadır.

V. grup metinlerinde yalın isimlerden sonra yükleme hâli, +G ekiyle yapılmıştır. Daha önceki gruplarda bulunan metinlerde olduğu gibi V. grup metinlerinde de yalın isimlerden sonra kullanılan yükleme hâl eki +G'dir. Geç dönem metinlerinde yalın isimlerden sonra kullanılacak olan +nI yükleme hâl eki, bu gruptaki metinlerde henüz

¹⁴ Bu metinlerden **TT V B**'de ilgi hâli ekinin ünlüsü, ünsüzlerden sonra +nIng şeklinin yanında +nAng şekline de sahiptir. Bu metnin genelinde ilgi hâli ekinin ünlüsü /I/'dir fakat sadece bir yerde /A/ ile yazılmıştır. Yukarda da belirtildiği gibi, bu eserin yazıldığı tarihte ekin bağlantı ünlüsünün /I/ olması beklenirdi. Ancak ekin bağlantı ünlüsünün tek yerde /A/ ile yazılması, metin kopya olduğunu düşündürmektedir.

ortaya çıkmamıştır. V. grupta **Scharlipp, Beicht, Kinkashō, Dharani, M II 7, TT II B, TT IV A, TT IV B, TT V B, TT VIII C, BT I D, ZiemeLegenden, ZiemeVorr, Panc. A2, Panc. A3** ve **U II 4, U II 7** metinlerinde yalın isimlerden sonra yükleme hâli daima +G ekiyle yapılmıştır.

V. grup metinlerinde iyelik ekli isimlere gelen yükleme hâl eki, III-IV. grupta yer alan metinlerden farklı değildir. Uygur Türkçesinin ilk iki grubundaki metinlerde bütün şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâli sadece +n ekiyle yapılırken, III-IV. grupta çokluk şahısların iyelik eklerinden sonra +nI eki kullanılmıştır. V. grupta ise, teklik şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâli, +n ekiyle yapılmaya devam etmiştir. Çokluk iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki de +nI ekiyle yapılmıştır. **Beicht, ZiemeLegenden, U II 7, TT IV B, TT VIII C** ve **Panc. A2** metinlerinde teklik şahıs iyelik eklerinden sonra yükleme hâli +n; **U II 4, TT IV A** ve **TT IV B** metinlerinde ise çokluk iyelik eklerinden sonra yükleme hâli +nI ekiyle yapılmıştır. Öyleyse V. grup metinleri iyelik eklerinden sonra gelen yükleme hâl ekinin durumu bakımından ilk iki gruptan ayrılırken, III ve IV. gruptaki metinlerle benzeşmektedir. Uygur Türkçesinde teklik şahıs iyelik eklerinden sonra gelen yükleme hâl eki +n, daha sonraki grupta +nI olacaktır. Başka bir ifadeyle geç dönem metinlerinde bütün şahıslardan sonra yükleme hâli +nI ekiyle yapılacaktır.

Kök Türkçe'nin çıkma hâl eki +DA, bu gruptaki metinlerde bilhassa çekim edatlarıyla birlikte hâlâ kullanılmaya devam etmiştir. Ancak +DA eki ilk zamanlardaki kadar sık değildir. İlk dört grupta yer alan metinlerde kullanılan +DAn eki, V. gruptaki metinlerde çok az kullanılmıştır. +DAn eki, ilk iki gruptaki metinlerde en yoğun kullanılan ek iken IV ve V. gruptaki metinlerde çok az metinde görülmektedir: **U II 4** numaralı metinde çıkma hâli iki örnekte +DIn eki, bir örnekte ise +DAn ekiyle yapılmıştır. V. grup metinlerinde isimlerin çıkma hâli için genellikle +DIn eki kullanılmıştır: **Scharlipp, Beicht, Dharani, U II 7, Ha 14, Panc. A3, ZiemeLegenden, ZiemeVorr, TT II B, TT IV A, TT IV B, TT V B, TT VIII C, TT VIII G.**

ol ve *bu* (mu(n)) işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, V. grup metinlerinde de genel olarak *angar* ve *mungar* şeklindedir. Ancak bu gruptaki metinlerde *anga* şekli de vardır.

Scharlipp'te bu işaret zamirinin yaklaşma hâli *munġar*'dır (*munġar teg-*). Ol işaret zamirinin yaklaşma hâli ise, IV. grup metinlerinden itibaren *anga* olarak deġişmeye başlamış, V. gruptaki metinlerde ise tümüyle *anga* olmuştur.

IV. grup metinlerinde olduġu gibi V. grup metinlerinde de isimlerin yer/yön hâlini belirten +GARU eki kullanılmamıştır. Bu gruptaki metinlerden sadece **ZiemeLegenden**'de +rA yön eki kullanılmıştır. Metindeki *mini töpüre uru* (7) örneğinde III ve IV. grupta yer alan bazı metinler gibi +rA yön eki kullanılmıştır. V. grubun diġer metinlerinde yön ekinin işlevini yaklaşma hâl eki yerine getirmiştir. İlk üç gruptaki metinlerde +GARU ekiyle fiillere bağlanmış isimler, V. grupta **ZiemeLegenden** hariç diġer metinlerde +GA yaklaşma hâl ekini almıştır. **Scharlipp**, **Dharani**, U II 4 ve **ZiemeVorr** metinlerinde yön hâl ekini alması gereken isimler, yaklaşma hâli ekini almışlardır.

Uygur Türkçesinin V. gruba kadar olan gruplarda bulunan metinlerinde ünlüyle biten fiillerin geniş zaman çekimi -yUr ekiyle yapılmıştır. V. grup metinlerinde de ünlüyle biten fiillerin geniş zaman çekimi -yUr ekiyle yapılmaya devam etmiştir. İlk gruplarda sadece *y(a)rlika-* ve *ti-* fiillerinin geniş zamanı -r ekiyle çekimlenirken, V. grup metinlerinde bu fiillerin de geniş zaman çekimi -yUr ekiyle yapılmıştır. Bu grupta yer alan **Scharlipp**, **Beicht**, **Dharani**, **ZiemeLegenden**, U II 4, M II 7, TT II B, TT V B, TT VIII G, **Panc. A2** ve **Panc. A3** metinlerinde ünlüyle biten fiiller, -yUr geniş zaman ekini almıştır.

V. grup metinlerinde /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten fiillere gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, önceki gruplardan pek farklı değildir. Bu gruptaki metinlerde zarf-fiil eki genel olarak -A'dır fakat kısmen -U eki de gelmektedir. U II 7'de /r/ ünsüzünden sonra zarf-fiil eki, hem -A (*yalvara*) hem de -U (*öġirü*)'dur. Ancak grubun diġer metinlerinde ünsüzlerden sonra -A zarf-fiil eki kullanılmıştır: **Scharlipp**, TT IV A, **Beicht**, TT IV B ve **BT I D**'de /r/ ünsüzünden sonra zarf-fiil eki -A'dır.

Bu grupta /k/ ve /r/ ünsüzlerinden sonra geniş zaman çekimi de -Ar ekiyle yapılmaya devam etmiştir. U II 7, **Beicht**, TT II B, **BT I D** metinlerinde /r/ harfinden sonra geniş

zaman eki –Ar’dır. **Scharlipp**’te ise /k/ harfinden sonra geniş zaman eki –Ar (*bultukar*)’dır. Sonuç olarak V. grupta yer alan metinlerde /k/ ve /r/ harflerinden sonra zarf-fiil ve geniş zaman eklerinde fazla bir değişiklik olmamıştır.

Kök Türk yazıtlarında ve ilk Uygur metinlerinde –(X)t- ettirgenlik ekiyle biten fiillerin zarf-fiil ve geniş zamanı, -I ve –Ir ekleriyle yapılmıştır. Uygur Türkçesinde –(X)t- ekinden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, IV. gruptaki metinlerden itibaren değişmiştir. IV. grupta **KP** gibi erken tarihli metinlerde –(X)t- ekinden sonra hem zarf-fiil hem de geniş zaman eklerinde herhangi bir değişim olmamışken, **MaitrHami** (1067) gibi geç tarihli metinlerde hem zarf-fiil hem de geniş zaman ekleri –U ve –Ur olmuştur. V. grup metinlerinde ise, –(X)t- ekinden sonra gelen zarf-fiil eki tamamıyla –U; geniş zaman eki ise kısmen –Ur olmuştur. **Beicht** (*iltü*), **Ha 14** (*iletü*), **U II 4** (*iltü bardı-lar*), **U II 7** (*bitiğü*), **BT I D** (*örletü u-*), **Dharani** (*körkitü bir-, b(e)lgürtü bir-*) **ZiemeLegenden** (*tavrağu*) ve **ZiemeVorr** (*körkitü y(a)rlıka-*) metinlerinde –(X)t- ekinden sonra zarf-fiil eki –U’dur. **Scharlipp** (*körkitür* (44), *ukitur* (60)), **ZiemeLegenden**, **M II 7** ve **TT V B** metinlerinde –(X)t- ekinden sonra geniş zaman eki, –Ur olmuştur. Bu grupta yer alan metinlerden sadece **BT I D**’de –(X)t- ekinden sonra geniş zaman eki –Ir’dır (*öritir*). Buna karşın metinde –(X)t- ekinden sonra gelen zarf-fiil eki ise –U’dur. Sonuç olarak V. grup metinlerinde –(X)t- ekinden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri büyük bir çoğunlukla –U ve –Ur olmuştur.

V. grup metinlerinde *al-* ve *bil-* fiillerinin zarf-fiil ve geniş zaman eklerinde küçük de olsa bir değişiklik meydana gelmiştir. Bu grupta fiillerin geniş zaman eklerinde genel olarak bir değişiklik olmamakla beraber, zarf-fiil ekleri değişmeye başlamıştır. **Scharlipp**’te *edgüti adıra bilü umaz-lar* (53) örneğinde *bil-* fiilinin zarf-fiil eki –U olmuştur. Buna karşın gruptaki metinlerde *al-* ve *bil-* fiillerinden sonra geniş zaman çekimi eskicil –Ar ekiyle yapılmıştır. **TT VIII G**’de *bilir* örneğinde –Ir eki kullanılmaya devam etmiştir. O hâlde *al-* ve *bil-* fiillerinin zarf-fiil eki, V. grup metinlerinde değişmeye başlamış, geniş zaman eki ise muhafaza edilmiştir.

Uygur Türkçesinde geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin olumsuz çekimleri, bu gruptan önceki gruplarda yer alan metinlerde –mADUK ekiyle yapılmıştı. V. grupta yer alan **TT**

IV B, TT VIII G ve BT I D metinlerinde de –DIK ve –mİş sıfat-fiil eklerinin olumsuz şekilleri –mADUK ekiyle yapılmıştır. Bu gruptaki metinlerde –mADUK ekinin muadili olarak bazı metinlerde kullanılan –mAmİş şekli yoktur. Öyleyse V. grup metinleri, bu ölçüt bakımından önceki gruplardan farklı değildir.

V. grup metinlerinde –gII şimdiki zaman sıfat-fiil eki, çok sık değildir. Bu gruptaki metinlerde –gII yerine –gmA eki daha fazla kullanılmış, hatta metinlerin çoğunda *ögli* ve *tigli* gibi kalıplaşmış kelimeler hariç, –gII eki hiç kullanılmamıştır. V. gruptan sonraki gruplarda da görüleceği gibi –gII sıfat-fiil eki, son dönem metinlerine kadar yukarıda ifade edilen iki kelimedede kalıplaşmıştır. V. grupta **TT IV A, BT I D, ZiemeVorr**'da daima –gmA sıfat-fiil eki kullanılmıştır. O hâlde V. grup metinlerinde –gII sıfat-fiil eki, *ti-* ve *ö-* fiilleri dışında kullanılmamış, bu ekin işlevini tamamıyla –gmA eki yerine getirmiştir. V. gruptaki metinler bu ölçüt bakımından, I-III. gruptaki metinlerden farklı, IV. grup metinleriyle de aynı özellikleri gösterir.

–pAn(In) zarf-fiil eki, V. gruptaki metinlerde sadece **M II 7** metninde kullanılmıştır. Diğer metinlerde bu ekin bütün işlevlerini artık –p eki yerine getirmiştir. İlk üç gruptaki metinlerde çok sık kullanılan –pAn(In) eki, IV. gruptaki metinlerden itibaren gittikçe az tercih edilmiştir. Bu bakımdan V. gruptaki metinlerde bu ek unutulmaya başlamıştır. Daha ziyade Manihesit çevrede yazılmış Uygur metinlerinde kullanılmış olan ek, Uygur sahasında IV. gruptaki metinlerden itibaren genel olarak unutulmuştur.

Şart eki, V. grup metinlerinde daha önceki gruplardan farklı değildir. Bu gruptaki metinlerde şart ekinin /r/ ünsüzü henüz düşmemiştir. Daha önce IV. grup metinlerinden **KP**'de şart eki, ağız yansımasının sonucu olarak bazen –sA şeklini almıştı. V. grup metinlerinin tamamında şart eki –sAr şeklindedir.

Türk dilinin en erken tarihli metinleri olan Kök Türk yazıtlarında ve erken dönem Uygur metinlerinde (I-II. gruplarda) kendilerinden önceki isimlere yükleme hâl ekiyle bağlanan kimi çekim edatları, V. grup metinlerinin tamamında iyelik ekleriyle bağlanmıştır. Uygur Türkçesinde III. gruptaki metinlerden itibaren bu çekim edatları yükleme hâl eki yerine iyelik ekleriyle bağlanmışlardır. V. grupta **Kinkashō, TT VIII**

C, TT VIII G, U II 4, U II 7 ve Panc. A2 metinlerinde, erken dönem metinlerinde kendilerinden önceki isme yükleme hâl ekiyle bağlanan edatlar, iyelik ekleriyle bağlanmışlardır.

V. grup Uygur metnlerinin tamamında *birle* edatında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bu gruptaki metinlerde, bazı Uygur metinlerinde rastladığımız *bile/bilen/birlen* şekilleri görülmez. Dolayısıyla V. grup Uygur metinlerinde, *birle* edatının eskicil şekli muhafaza edilmiştir.

–GU sıfat-fiil ekini almış fiillerden sonra gelerek bu sıfat-fiil ekiyle birlikte gereklilik çekiminde kullanılan *ol* işaret zamiri, V. grup metnlerinin hiçbirinde ekleşmemiştir. –GU *ol* yapısı, daha önceki gruplarda olduğu gibi bu gruptaki metinlerde de –GUL şeklinde değişime uğramamıştır. Uygur Türçesinde bu yeni yapı, son dönem metinlerinde ortaya çıkacaktır.

V. grup metnlerinin tamamında *üst onluk sayı sistemi* kullanılmaya devam etmiştir. Bu gruptaki metinlerde *alt onluk sayı sistemi* sadece BT I D metninde görülmektedir. Kök Türk yazıtlarında ve daha önceki grupların bazı metinlerinde görülen *ilaveli sayı sitemi*, bu gruptaki metinlerde artık terkedilmiştir. İlaveli sayı sitemi daha sonraki gruplarda yer alan metinlerde de kullanılmayarak tamamıyla unutulmuştur. Alt onluk sayı sistemi ise düzenli olarak geç dönem metinlerinde ortaya çıkacaktır. V. grupta yer alan **Beicht**, TT IV A ve **ZiemeVorr** metinlerinde üst onluk sayı sistemi kullanılmıştır. V. grup metinlerinden sadece BT I D metninde alt onluk sayı sistemi kullanılmıştır. Bu metindeki *otuz iki lakşan* örneğinde sayı sistemi bu gruptaki metinlerden farklıdır.

V. grup metinlerinde *tol-* fiilinin zarf-fiili –U ekiyle yapılmıştır. Önceki gruplarda *tolı* olan kelime, bu gruptaki metinlerde *tolu* olarak yazılmıştır. **ZiemeSutraVolkEr** metninde *bu üç türlüğ nom kapıg-ları alku barça tolu tuynak-ka yakın yaguk iyin udu kıltaç erür-ler* (15) örneğinde *tol-* fiilinin zarf-fiili –U'dur.

Sonuç olarak *Trimşikavijnaptmatratasiddhi*, *Beichttextes*, *Ha 14*, *DharaniSutra*, *KudaraAbhidharmakośa-sāstra*, *AY/Zieme1977*, *ZiemeAY1022*, *TT II B*, *TT IV A*, *TT IV*

B, TT V B, M II 7, BT I D, U II 4, U II 7, TT VII 3, TT VIII C, TT VIII G, Panc. A2, Panc. A3, ZiemeSutraVolkEr. metinleri, benzer dil özelliklerinden dolayı V. gruba yerleştirilmişlerdir. Bu metinler, hem önceki gruplardan hem de sonraki gruplardan farklıdır.

1.6. VI. GRUP UYGUR METİNLERİ VE ÖZELLİKLERİ

VI. grupta yer alan metinler, birçok bakımdan önceki grupta yer alan metinlerle benzer özellikler gösterir. Genel olarak V. grupta ortaya çıkmış olan bir takım değişiklikler, VI. grupta da tam anlamıyla yerleşmiş ve yazı diline hakim olmuştur. Bununla birlikte VI. grupta önceki gruplarda hiç rastlanmayan yeni özellikler de ortaya çıkmıştır. Aşağıda grubun dil özellikleri verilirken bahsedildiği gibi VI. grup metinleri bu tür değişiklikler bakımından önceki gruplarda farklıdır ve gruptaki metinlerin dil özellikleri önceki gruplara göre daha ileri aşamdadır.

VI. gruptaki metinleri önceki gruplardan ayıran en belirgin özelliklerin başında, bu gruptaki bazı metinlerin yazı şeklindeki farklılık gelmektedir. Nitekim önceki gruplarda rastlanmayan baskı yazı tekniği, bu gruptaki bazı metinlerin yazımında kullanılmaya başlanmıştır. Bilindiği üzere Uygur Türkçesi'nde baskı yazı tekniği, Moğol istilasından sonra kullanılmıştır. Dolayısıyla VI. grupta benzer dil özellikleri gösteren metinler arasında birkaçının baskı yazı tekniğiyle yazılmış olması, bu metinlerin farklı bir zaman diliminde yazıldığını gösterir. Bu gruptaki metinlerden **BT VIII B** ve **Bodhic** baskı yazıyla yazılmıştır. Yine Moğol hakimiyeti altında yazılmış metinlerde görülen kursiv yazısı, bu gruptaki metinlerin genel özelliği olmamakla birlikte, kursiv yazısına yakın ve yarı-kursiv olarak nitelendirebileceğimiz yazı şekli de ilk defa bu grupta ortaya çıkmıştır. Mesela **ZiemeAltKomm**'da yazının şekli, Zieme'nin de belirttiği gibi yarı kursivdir (*halbkursive*). Ayrıca bu grupta yazılmış metinlerden **ZiemeAltKomm**'da kamaş yerine fırça kullanılmıştır.

Yine VI. gruptaki metinleri önceki gruplarda yer alan metinlerden ayıran en belirgin özelliklerden biri de Uygur Türkçesi'nde Moğolca kelimelerin ilk defa bu gruptaki bazı metinlerde ortaya çıkmış olmasıdır. Önceki gruplarda yer alan metinlerde Moğolca

kelimelere rastlanmazken, VI. grupta bazı metinlerde Moğolca kelimelerin bulunması, bir taraftan bu metinleri diğer metinlerden ayırmakta, diğer taraftan da metinlerin yazıldığı zaman dilimi hakkında bilgi vermektedir. Bundan dolayı VI. grup metinlerinin büyük çoğunluğu 1248 yılından sonraya aittir.

VI. grupta bulunan metinlerin büyük çoğunluğu Budist karakter taşımaktadır. Bu grupta Maniheizt metinler yok denecek kadar azdır. Hem önceki V. grupta hem de bu grupta Maniheizt metinlerin çok az olması, Uygurlar arasında Maniheizmin rağbetten düştüğünü göstermektedir.

VI. grupta yer alan metinlerin imlâ, ses ve şekil özellikleri şunlardır:

VI. grupta yer alan metinlerde kelime içinde /l/ ve /y/ harflerinin bulunduğu yerlerde herhangi bir fonetik değer taşımayan fazladan yazılmış elife rastlanmaz. Yine bu grupta kelime içinde /l/ ve /y/ harflerinin bulunduğu yerlerde ayrı yazım da yoktur. Uygur Türkçesinde hem Mani hem de Uygur alfabeleriyle yazılmış metinlerde, fazla yazılmış elife en son IV. grup metinlerinde rastlıyoruz. Ayrı yazım ise V. gruptaki bazı metinlere kadar devam etmiştir. Bu gruptaki metinlerde ise hem fazla yazım hem de ayrı yazım örneklerine rastlanmaz. Başka bir ifadeyle Soğd yazısının tesiriyle Uygur metinlerinin imlasına yansıyan bu özellikler, VI. grup ve sonraki gruplarda yer alan metinlerde, yerini tamamıyla Uygur Türkçesinin kendi imlâ özelliklerine bırakmıştır. Dolayısıyla VI. grup metinlerinde ilk üç grubun özellikleri arasında yer alan fazla elif yazımı ve ayrı yazım görülmez.

VI. grupta yer alan metinlerde kalın /k/ ünsüzünü yine kalın /g/ ünsüzünden ayırt etmek amacıyla işaretin üzerine konulan ayırt edici işaret kullanılmaya devam etmiştir. Uygur Türkçesinde III. grup metinlerinden itibaren /k/ harfini, /γ/ harfinden ayırt etmek için harfin üzerine konulan iki nokta ya da sağa yatık çizgi, VI. grup metinlerinde kalın /γ/ harfi için de kullanılmıştır. Dolayısıyla ilk başlarda /k/ harfini /g/ harfinden ayırmak için kullanılan işaret, VI. grup metinlerinde /g/ harfi için de kullanılmaya başlanmıştır. Hatta bu işaretin üzerine konan iki nokta ya da yatık çizgi, /g/ yanında /x/ harfi için de kullanılmıştır. WarnkeFragm'da /k/ ve /g/ harflerini karşılayan işaretin üzerinde hem

iki nokta hem de sağa yatık çizgi kullanılmıştır. **Xuan VI**, **Xuan VII** ve **ZiemeAltKomm**'da /k/ harfinin üzerine konulan iki nokta ya da sağa yatık çizgi işareti, /g/ harfi için de kullanılmıştır. Sonuç olarak /k/ harfini /g/ ve /x/ harflerinden ayırdetmek için kullanılan harfin üzerinde iki noktalı yazım, VI. grup metinlerinde kullanılmaya devam etmiş, ancak bu gruptaki metinlerde /g/ ve /x/ harfleri için de kullanılarak genelleşmiştir. Bu harfin yazımında görülen ayırdedici işaret sadece Uygur alfabesinin kullanıldığı metinlerde vardır. Bu sebeple VI. grupta bulunan ve Mani alfabesiyle yazılmış olan **TT III**, **TT IX** ve **Pothi** metinlerinde bu işaret yoktur.

VI. grupta Manihesit ve Budist çevreye ait Uygur harfleriyle yazılmış metinlerde, /n/ ünsüzünün yazımı, daha önceki gruplardan farklıdır. Bu gruptaki bazı metinlerde /n/ ünsüzü, üstte nokta ya da sağa yatık bir çizgiyle yazılmıştır. Uygur alfabesinde kelime içinde /a, e/ ünlüleriyle ile /n/ ünsüzünün karışıklığa uğramasını engellemek maksadıyla, bu gruptaki metinlerde /n/ ünsüzünün üstüne işaret konulmuştur. Bu işaret, genel olarak baskı yazı tekniğiyle yazılmış Uygur metinlerinde vardır. VI. grup metinlerinden **AYLening**, **BuddKlöster A**, **Fo Ding**, **BT II**, **BT VIII B**, **Bodhic**, **ZiemeProbleme** ve **BT I A2** metinlerinde /n/ ünsüzü, üstte noktalı yazılmıştır. Sonuç olarak Uygur Türkçesinde bu grupta yer alan metinlerin bazılarında /n/ ünsüzünün yazımı, daha önceki gruplarda yer alan metinlerden farklıdır. Yukardaki metinler, bu özelliğiyle daha önceki gruplarda yer alan metinlerden ayrılmaktadır. /n/ ünsüzünün yazımında görülen ayırdedici işaret sadece Uygur alfabesinin kullanıldığı metinlerde vardır. Bu sebeple VI. grupta bulunan ve Mani alfabesiyle yazılmış olan **TT III**, **TT IX** ve **Pothi** metinlerinde bu işaret yoktur.

/n/ ünsüzünün özel bir işaretle yazıldığı metinlerde, aynı zamanda /ş/ ünsüzünün yazımında da özel bir işaret kullanılmıştır. Mani alfabesinde /s/ ve /ş/ ünsüzleri için farklı işaretler kullanılmıştır. Uygur alfabesiyle yazılmış ilk metinlerde de bu iki ünsüz, küçük bir farkla, /ş/ harfi için /s/ harfini karşılayan harfin altında küçük bir çengel işaretiyle, ayırdetmiştir. İlk metinlerde /s/ harfinin kuyruğundaki ufak bir çengelle /ş/ işareti karşılanmıştır. Ancak Uygur alfabesinde zamanla /s/ ünsüzünü temsil eden işaret, aynı zamanda /ş/ ünsüzünü de karşıladığı için, bu iki ünsüzün yazımında görülen karışıklığı gidermek maksadıyla, Uygur metinlerinin bir kısmında /s/ ünsüzünün altına

iki nokta konulmuştur. /ş/ harfinin yazımı için /s/ harfinin altında iki nokta konulması, VI. grup metinlerinde ortaya çıkan bir özelliktir. Daha önceki gruplarda /ş/ harfi, altta iki noktayla yazılmamıştır. Bu grupta **Xuan VII**'de /ş/ harfi, /s/ harfinin altına konulan iki noktayla gösterilmiştir. **ZiemeAltKomm**'da da /ş/ harfi, /s/ harfinin altına konulan iki noktayla temsil edilmiştir. Ancak bu metinde altı iki noktalı /ş/, sadece alıntı kelimelerde kullanılmıştır: *şi şi lak şur bii şii xai i* (4). **AY/Lening**, **UigSteu A**, **ApokrSü**, **BT II**, **ZiemeProbleme** ve **BT I A2** metinlerinde de /ş/ harfi, /s/ harfinin altına konulan iki noktayla yazılmıştır. Altta iki noktalı /ş/ harfi, VI. grupta bütün kelimelerde olmasa bile zaman zaman bazı kelimelerde görülmesi, bu metinleri önceki gruplarda yer alan metinlerden ayırmaktadır. VI. grupta /ş/ harfi için özel işaretin kullanıldığı metinler, aynı zamanda /n/ harfinin yazımında özel bir işaret kullanılan metinlerdir. Bu harfin yazımında görülen ayırt edici işaret, sadece Uygur alfabesinin kullanıldığı metinlerde vardır. Bu sebeple VI. grupta bulunan ve Mani alfabesiyle yazılmış olan **TT III**, **TT IX** ve **Pothi** metinlerinde bu işaret yoktur.

Kelime içinde ve sonunda /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımındaki düzensizlik, önceki gruplara göre VI. gruptaki metinlerde daha yoğundur. Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde bu iki ünsüzün yazımındaki karışıklık, az de olsa II-III. gruptaki bazı metinlerde görülmeye başlanmıştır. Ancak V. grup metinlerinin bazılarında /d/ ile /t/ ünsüzlerinin yazımı, önceki gruplara göre daha düzensizdir. VI. gruptaki metinlerde kelime içinde /d/ ve /t/ ünsüzlerinin birbirinin yerine yazımına dair örnekler daha fazladır. Uygur Türkçesi'nde VI. grup ve sonraki gruplarda yer alan metinlerin en belirgin özelliklerinden biri, /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımında görülen karışıklıktır. **ZiemeAltKomm**, tek fragmandan ibarettir. Bu tek sayfalık fragmanda aşağıda gösterileceği gibi /s/ ve /z/ harfleri sadece tek örnekte karıştırılmışken, /d/ ve /t/ harfleri oldukça düzenli yazılmıştır. **WarnkeFragm**'da /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımı sadece tek örnekte düzensizdir. **TT VIII E**, **TT VIII F**, **WarnkeKolophon**, **UigSteu B**, **BT II**, **BT VIII B**, **ZiemeProbleme**, **TT IX** ve **BT I A2** metinlerinde /d/ ve /t/ ünsüzlerinin birbirlerinin yerine yazımı fazla değildir. Ancak yine VI. grup metinlerinden **AYLening**, **AYStockh**, **Xuan VI**, **Xuan VII**, **MahayanaMah**, **UigSteu A**, **ApokrSü**, **Kinkashō**, **TT I**, **TT III**, **TT VIII D**, **OdaSekiz A**, **OdaSekiz B**, **M III 39** ve **Pothi** metinlerinde /d/ ve /t/ harfleri yoğun şekilde birbirinin yerine yazılmıştır. Sonuç olarak

Uygur Türkçesinde VI. gruptan itibaren hemen hemen her metinde /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımı istikrarsızdır. VI. grup ve sonraki gruplarda yer alan metinler, bu özelliğiyle daha önceki gruplardan ayrılmaktadır.

Brahmi alfabesiyle yazılmış TT VIII B ve TT VIII N metinlerinde /d/ ve /t/ harfleri oldukça düzenli yazılmıştır. Her iki metin de VI. grup metinleriyle aynı dil özelliklerine sahipken, diş ünsüzlerinin oldukça düzenli olması, farklı alfabeye yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim /d/ ve /t/ ünsüzleri, Brahmi alfabesiyle yazılmış metinlerde karıştırılmamıştır.

Kelime içi ve sonundaki /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımı, ilk beş gruba göre en fazla VI. grup metinlerinde düzensizdir. Tıpkı /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımındaki düzensizlik gibi, /s/ ve /z/ harfleri de VI. gruptaki metinlerde çok sık birbirinin yerine yazılmıştır. Bu grupta TT IX ve Xuan VI metinlerinde /z/ ve /s/ harfleri oldukça düzenlidir. Fakat Xuan VII'de /z/ ve /s/ harfleri daha çok fazla örnekte birbirinin yerine yazılmıştır. BT VIII B metninde /z/ ve /s/ harflerinin sadece tek örnekte karıştırıldığı görülmektedir. WarnkeFragm, Xuan VII, ZiemeAltKomm, WarnkeKolopfon, ApokrSü, ZiemeProbleme, TT I, BT I A2, M III 39, Pothi ve BT II metinlerinde /z/ ile /s/ harflerinin yazımında karışıklık çok fazla değildir. Yine diğer dilik ölçütler bakımından VI. grup özellikleri gösteren AYLening, AYStockh, MahayanaMahapari, TT III, TT VIII B, TT VIII D, TT VIII E, TT VIII N, OdaSekiz A ve OdaSekiz B metinlerinde bu iki harfin yazımında daha fazla düzensizlik görülmektedir. Bu grupta yer alan metinlerden sadece TT VIII F ve TT IX metninde /s/ ile /z/ harfleri oldukça düzenli yazılmıştır. Sonuç olarak VI. grup Uygur metinlerinden başlayarak /s/ ve /z/ harflerinin yazımı, oldukça istikrarsız bir hâl almıştır. /s/ ile /z/ harflerinin yazımındaki düzensizlik, bu ve sonraki grupları daha önceki gruplardan ayıran en belirgin özelliklerden biridir.

Kelime içinde aynı tür iki ünsüzün yanyana kullanıldığı durumlarda, ünsüzlerin tek işaretle temsili, VI. grupta sadece TT I ve Pothi metinlerinde görülür. Uygur Türkçesinde I. gruptan IV. gruba kadar olan metinlerde görülen bu imlâ özelliği, V. gruptaki metinlerin özellikleri arasında yer almaz. Aynı tür iki ünsüzün tek ünsüzle yazılması, TT I ve Pothi dışında bu grubun diğer metinlerin de de yoktur. TT I'de

bedütüng (8) (<bedü-t-tü-ng) örneğinde, /tt/ şeklindeki iki ünsüz sadece /t/ ile yazılmıştır. Yine **Pothi**'de *yolı[n] tut(t)unguz* (14), *yirtinç(ü)ke umug [ı]n[a]g törüt(t)üngüz* (73) örneklerinde /tt/ ünsüz grubu sadece /t/ ile yazılmıştır. Bir başka Mani metni olan **TT IX**'da yanyana yazılan bütün ünsüzler ayrı ayrı işaretlerle gösterilmişlerdir. Bu eserlerin dışında kalan diğer VI. grup eserlerinde, kelime içinde yanyana kullanılan aynı tür ünsüzlerin her ikisi de yazılmıştır.

V. grup metinlerinde olduğu gibi, bu gruptaki metinlerde de isim ve fiillerin II. şahsa ait çekimlerinde şahıs ekindeki / / ünsüzü artık /g/ ile yazılmamaktadır. VI. gruptaki metinlerin tamamında II. şahıstaki / / ünsüzü / / ile yazılmıştır. Ancak kelime kök ya da gövdesindeki / / ünsüzü VI. grup metinlerinden itibaren /g/ ünsüzüne değişmiştir. Bu değişim, daha sonraki gruplarda daha fazla yer alırken, VI. grupta birkaç metinde görülür. **MahayanaMahapari**'de *te inçe* örneğinde / / ünsüzü korunmuştur. Ancak **TT I** ve **Xuan VII** metinlerinde *egir-* (<*e ir-*) fiilinde / / ünsüzü /g/ ile yazılmıştır. Bu gruptaki metinlerde yazıtlardaki imlâ geleneği unutulmuş olduğuna göre **TT I** ve **Xuan VII** metinlerinde ve daha sonraki metinlerde yer alan / / ünsüzünün /g/ ile yazımı ünsüz değişimi olmalıdır.

Maniheist çevreye ait Uygur metinlerinin en belirgin özellikleri arasında yer alan ve ilk dört gruptaki metinlerde görülen bazı çekim ve yapım eklerindeki /A/ bağlantı ünlüsü, VI. gruptaki metinlerde tamamıyla /I/ dır. Bu gruptaki Maniheist çevreye ait **Pothi**, **TT III** ve **TT IX** metinlerinde bütün eklerin bağlantı ünlüsü /I/ ile yazılmıştır. Kısmen V. grup metinlerinde görülen /A/ bağlantı ünlüsü, VI. grup metinlerinde yerini tamamıyla /I/ ünlüsüne bırakmıştır. VI. grup /A/ bağlantı ünlüsü, sadece **OdaSekiz B** ve **AY/Lening** metinlerinde tek bir kelimedede görülmektedir. **OdaSekiz A** metninde bağlantı ünlüsü /I/ iken, B metninde *adart-* fiilinde -r- ekinin bağlantı ünlüsü /A/ ile yazılmıştır. **AY/Leningrad**'da da *adart-* (<*ad-a-r-t-*) fiilinde -r- ekinin bağlantı ünlüsü /A/ ile yazılmıştır. Ayrıca bu metinde *çöked-*¹⁵ fiilinde -t- ekinin bağlantı ünlüsü de /A/ ile yazılmıştır. Sadece bu metinlerde değil, daha sonraki gruplarda yer alan bazı

¹⁵ çök- fiilinin -(X)t- ettirgenlik ekini aldığı durumlarda, Uygur metinlerinde ekin bağlantı ünlüsü genel olarak iki şekildedir. Ekin bağlantı ünlüsü, erken dönem metinlerinde dudak uyumuna girerken, sonraki metinlerde ekin bağlantı ünlüsü daima /I/ dir. AY'ta geçen *çöket-* örneğinde ekin ünlüsünün /A/ olması, sadece bu metne özgüdür.

metinlerde de /A/ bağlantı ünlüsünün varlığı, bu metinlerin daha önceki yüzyıllara ait asıl nüshadan kopya edildiğini düşündürmektedir. **OdaSekiz B**, daha önce II. grupta bulunan **Sekiz**'in geç döneme ait nüshalarından biridir. **WarnkeFragm**'da *üç törlüg ad[ar]tdaçı kılınç-lardın öngi [ödrü]lüp* (59) örneğinde adXrt- fiilinin geçtiği yerin kopuk olmasına rağmen metnin editörü, kelimeyi adart- şeklinde okumuştur. **Xuan VI** ve **Xuan VII**'de bütün yapım ve çekim eklerinin bağlantı ünlülülere /I/ ile yazılmıştır. Sonuç olarak VI. gruptaki metinler, eklerin bağlantı ünlüsü bakımından ilk dört gruptaki metinlerden farklıdır.

Ünlü türemesi, VI. grup metinlerinde görülen bir özellik değildir. Uygur Türkçesinde ünlü türemesi, daha ziyade metatezli kelimelerde ortaya çıkmıştır. Bu gruptaki metinlerin tamamında metatez görülmekle birlikte, ünlü türemesine rastlanmaz. Ünlü türemesi, daha sonraki Uygur metinlerinde görülen bir özelliktir. Fakat **AYLening**'de (*ev-te barak-ta* (<bark) sadece bir yerde ünlü türemesine rastlanılmaktadır. VI. grupta bu metnin dışındaki diğer metinlerde ünlü türemesine rastlanmaz.

Uygur Türkçesi'nde yuvarlaklaşma, VI. grup metinlerinden itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. **AYLening**'de *okıdum sözledim* örneğinde geçmiş zaman ekinin ünlüsü, dudak ünsüzü +m şahıs ekinin tesiriyle yuvarlaklaşmıştır. **AYStockh** ve **Xuan VII**'de *yultuz* (<*yultuz*) kelimesinde benzeşme yoluyla yuvarlaklaşma vardır. Ancak bu metinde *temir* kelimesinin ikinci hece ünlüsünde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Daha önceki gruplarda *örgün* şeklinde yuvarlaklaşan örgin kelimesi **Xuan VII**'de yuvarlaklaşmış şekliyle geçmektedir.

Yuvarlak ünlüye sahip olan ve ünsüzle biten isimlere gelen vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü, VI. grup metinlerinde daima dar ünlülüdür. Uygur Türkçesi'nde yuvarlak ünlüden sonra vasıta hâl ekinin ünlüsü, daha önceki gruplarda dudak uyumundan çıkmıştı. Bu gruptaki metinlerde de durum bundan farklı değildir. Bu grupta yer alan **WarnkeFragm**, **Xuan VI**, **Xuan VII**, **AYLening**, **AYStockh**, **ApokrSü**, **TT I**, **TT III**, **BT II**, **BT VIII B**, **ZiemeProbleme**, **OdaSekiz A**, **OdaSekiz B**, **M III 39**, **Pothi** metinlerinde yuvarlak ünlüye sahip isimlerden sonra vasıta ekinin ünlüsü dudak uyumuna girmemiştir. Uygur Türkçesinde IV. grup metinlerinden itibaren yuvarlak

ünlüye sahip isim köklerinden sonra vasıta eki daima +In şeklindedir ve en son tarihli Uygur metinlerine kadar değişmemiştir.

Maniheist ve Budist çevrede yazılmış Uygur metinlerinde vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü gibi, -(X)t- ettirgenlik ekinin bağlantı ünlüsü de değişkenlik göstermektedir. Yuvarlak ünlüye sahip olan ve ünsüzle biten isimlere gelen -(X)t- ekinin bağlantı ünlüsü, ilk dönem metinlerinde dudak uyumuna girmişken, IV. gruptaki metinlerden itibaren uyum dışıdır. VI. grupta yer alan metinlerin tamamında da -(X)t- ekinin bağlantı ünlüsü, fiilin kök ünlüsü ne olursa olsun -It- şeklindedir. **Xuan VI, Xuan VII, AYLening, AYStockh, ApokrSü, TT III, TT VIII H, TT VIII N, TT IX, BT II, Pothi** metinlerinde ekinin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmemiştir. Dolayısıyla Uygur edebiyatının VI. grubunda yer alan metinlerinde -(X)t- ekinin ünlüsü her durumda dardır.

Daha önceki gruplarda bulunan metinlerde kelime içinde ve sonundaki /d/ ünsüzünün durumunda herhangi bir değişiklik olmadığı gibi, VI. grupta yer alan metinlerde de herhangi bir değişiklik yoktur. Uygur Türkçesinin bu yüzyılda yazılmış metinlerinde kelime içinde ve sonundaki /d/ ünsüzü henüz /y/ olmamıştır. Bang ve Gabain, Manihesit çevrede yazılmış metinlerden TT III'te *ayı t(e)rkkye tuyunup* (120) cümlesinde “çok” anlamındaki *ayı* kelimesinin *adı* kelimesinden geldiğini söyleseler de (Bang, Gabain 1930: 30), bu yüzyılda yazılmış metinlerde /d/ > /y/ değişiminin imkânsız olması sebebiyle bu görüşü kabul etmek güçtür. VI. grubun diğer metinlerinde /d/ ünsüzünün durumunda bir değişiklik yoktur.

VI. grup metinlerinde kelime içindeki /g/ ünsüzünün durumunda da herhangi bir değişiklik yoktur.¹⁶ Bu gruptaki metinlerde kelime içindeki /g/ ünsüzünün düştüğü

¹⁶ Zieme, **ZiemeAltKomm**'da *munı munçulayu yıga tire kıza kavıra sözlemiş sav-ta* (5) örneğinde kıs-fiilin kıs-ga şeklinden geldiğini, dolayısıyla da bu kelimeye /g/ ünsüzünün düştüğünü iddia etmiştir (Zieme 1996: 237). Uygur Türkçesinde kıs-fiilinden -gA yapım ekiyle yapılmış *kısga* kelimesi, Maitrisimit'te (169v 9) aynı şekilde geçmektedir. Ancak burada verilen örnekte /g/ düşmesinden bahsetmek doğru değildir. Çünkü metindeki *kıza* kelimesi, zarf-fiil ekleri almış olan *yıg-* ve *tir-* fiilleriyle birlikte kullanılmaktadır. Dolayısıyla *kıza* şekli, *kıs-* fiilin zarf-fiil eki almış biçimidir.

örneklere rastlanmaz. O hâlde VI. grup metinlerinin yazıldığı tarihlerde kelime içindeki /g/ ünsüzünün durumunda bir değişiklik olmamıştır.

VI gruptaki metinler, /f/ ünsüzünün durumuna göre genellikle /y/ tarafındadır. VI. grupta /f/ ünsüzü sadece TT I ve TT VIII F /n/’dir. TT I’de /f/ ünsüzü *müyüz, yayıl-, köyür-*, örneklerinde /y/ olmuşken, *aşnu-kana* örneğinde /n/’dir. TT VIII F’de ise /f/ ünsüzü *kanda erser turdaçı* örneğinde /n/, *kayutın bolur* örneğinde ise /y/ olarak değişmiştir. Grubun **Xuan VI, Xuan VII, AYLening, Pothi, ApokrSü, TT III, TT IX, BT II, ZiemeProbleme, WarnkeFragm (ayığ), OdaSekiz A ve OdaSekiz B** metinleri, /f/ ünsüzünün durumu bakımından /y/ tarafındadır.

V. grupta ortaya çıkan metatez, VI. gruptaki bütün metinlerin ortak özellikleri arasındadır. Uygur Türkçesi’nde ilk önce *erdem* ve *ortu* (>*otra*) kelimelerinde görülen metatez, bu grupta diğer bazı kelimelere de yayılmıştır. VI. grupta **AYLening, AYStockh, Xuan VI (edrem), Xuan VII (edrem, otra), WarnkeFragm (edrem, kurtul-), Pothi, ApokrSü, BT II, OdaSekiz A, OdaSekiz B, BT VIII B, TT I, TT VIII H ve TT IX** metinlerinde metatez vardır. **M III 39**’de *kurtul-* fiili, *kuşrul-* olmuştur. **Xuan VI**’da *erdem* kelimesi metateze uğramışken, *yalrı- yağmur* kelimelerinde metatez yoktur. Sonuç olarak metatez, VI. grup metinlerinin en belirgin özelliklerinden biridir ve bu gruptan sonraki gruplarda yer alan metinlerin de özellikleri arasındadır.

Erken dönem Uygur metinlerindeki *kurtgar-* fiili, önceki gruplarda /r/ ünsüzünün düşmesiyle *kutgar-* şeklini almıştı. VI. grup metinlerinde bu fiil, sadece Maniheist çevrede yazılmış Uygur metinlerinden **TT III, M III 39, Pothi** ve Budist metinlerden **AYLening**’de geçmektedir. Bu metinlerde *kurtgar-* fiili IV. ve V. grup metinlerinde olduğu gibi *kutgar-* şeklindedir. Sonuç olarak VI. grupta yer alan metinlerde *kurtgar-* fiilindeki /r/ ünsüzü düşmekle birlikte, /g/ ünsüzü hâlâ yazılmıştır.

Uygur Türkçesinde *yarlıgka-* fiilinin *yarlıka-* şekli, III ve IV. grupta yer alan bazı metinlerde geçmektedir. I ve II. grup metinlerinde /gk/ > /k/ değişimi sonucu *yarlıka-*

şeklinde yazılmış olan fiil, V. grupta olduğu gibi VI. gruptaki metinlerde de aynı şekildedir. Uygur Türkçesinde fiilin aslî şekli olan yarlıgka-, sadece III. ve IV. gruptaki bazı metinlerde geçmektedir. Diğer gruplarda olduğu gibi VI. grup metinlerinde de fiil yarlıka- şeklinde yazılmıştır: **ZiemeAltKomm, AYLening, WarnkeFragm, Pothi, TT IX, WarnkeKolophon, UigSteu A.**

VI. grupta ünsüzle biten isimlere gelen ilgi hâl eki, I. gruptaki metinlerden farklı, II-V. gruplardaki metinlerle de aynıdır. Ek, VI. grup metinlerinde önceki gruplarda olduğu gibi her durumda /n/ ünsüzüyle başlayarak -nİng şeklini almıştır: **Xuan VI, Xuan VII, AYLening, AYStockh, ApokrSü, ShiminArya, TT I, TT III, TT VIII B, TT VIII D, TT VIII E, TT VIII F, TT IX, BT II ve ZiemeProbleme.**

VI. grup metinlerinde yalın isimlerden sonra yükleme hâli, genel olarak +G ekiyle yapılmıştır. Ancak VI. grupta, önceki gruplardan farklı olarak, yalın isimlerden sonra +G ekinin yanında, zamirlerin yükleme hâl eki +nI da kullanılmaya başlamıştır. VI. gruptaki metinlerden **Xuan VI**'da yalın isimlerden sonra +G yerine +nI eki sadece *nom-nı* örneğinde kullanılmıştır. Bu metinde diğer isimlerden sonra yükleme hâl eki daima +G'dir. Yine VI. grup metinlerinden **ApokrSü**'de yalın isimlerden sonra genel olarak +G yükleme hâl eki kullanılmışken, *bitgeçi-ni* örneğinde +G yerine +nI eki kullanılmıştır. Bu grubun diğer metinlerinde ise yükleme hâl eki +G'dir: **Xuan VI, Xuan VII, AYLening, AYStockh, WarnkeKolophon, MahayanaMahapari, UigSteu A, Kinkashō, ShiminArya, WarnkeFragm, TT I, TT III, TT VIII D, TT VIII H, TT IX, M III 39, Pothi, BT I A2, BT II, ZiemeProbleme, OdaSekiz A ve OdaSekiz B** metinlerinde yalın isimlerden sonra +G yükleme hâli eki kullanılmıştır. O halde bazı Uygur metinlerinde görülen yalın isimlerden sonraki +nI eki, VI. gruptan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. +nI yükleme hâl eki, sonraki gruplarda daha yaygın hâl olacaktır.

Uygur Türkçesinde yalın isimlerden sonra gelen yükleme hâl eki gibi, iyelik ekli isimlerden sonra gelen yükleme hâl eki de değişkenlik göstermektedir. VI. grup metinlerinde teklik şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki +n, çokluk

şahıslara ait iyelik eklerinden sonra da +nI'dır. **Xuan VI, Xuan VII, AYLening, BT II** ve **Pothi** metinlerinde teklik şahıslara ait iyelik eklerinden sonra +n, çokluk iyeliklerden sonra da +nI eki kullanılmıştır. **TT I** ve **TT IX** metinlerinde ise çokluk şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki geçmezken, teklik iyelik eklerinden sonra +n eki kullanılmıştır. **AYStockho, BT I A2, TT VIII N, ZiemeProblemeve OdaSekiz A** metinlerinde çokluk şahıslara ait iyelik eklerinden sonra +nI yükleme hâli eki kullanılmıştır. Sonuç olarak, VI grup metinlerinde iyelik ekli isimlerin yükleme hâli eki, III-V. gruptan farklı değildir.

İsimlerin çıkma hâli, VI. grup metinlerinde +DIn ekiyle yapılmıştır. Yazıtların çıkma hâli eki +DA, VI. gruptaki metinlerde belli kalıplar içinde kullanılmaya devam etmiştir. Bu gruptaki birkaç metinde ise +DAn eki kullanılmıştır. VI. gruptaki metinlerden **UigSteu B** ve **TT VIII N** metinlerinde çıkma hâli +DAn ekiyle yapılmıştır. +DAn ekinin en son IV. grup metinlerinde kullanılması ve V. grup metinlerinde bulunmamasına karşın bu grupta **BuddKlöster B** ve **TT VIII N** metinlerinde yer alması, ekin nadir de olsa kullanıldığını göstermektedir. Bu iki metnin dışında kalan metinlerde çıkma hâli için daima +DIn eki kullanılmıştır. **Xuan VI, Xuan VII, AYLening, AYStockh, UigSteu A, Nāmasamgīti I, Nāmasamgīti III, ApokrSū, WarnkeFragm, BT II, TT I, ZiemeProbleme, OdaSekiz A, M III 39, Pothi, TT III, TT VIII D, TT VIII E, TT VIII F** ve **TT IX** metinlerinde isimlerin çıkma hâli +DIn ekiyle yapılmıştır. Yine Uygur Türkçesinin genelinde *berü, kodı* gibi bazı çekim edatları isme +DA çıkma hâli ekiyle bağlanırken, bu edatlar VI. grup metinlerinden olan ve Maniheist çevrede yazılmış olan **TT III** ve **Pothi** metninde +DIn ekiyle bağlanmıştır. Bu durum +DIn ekinin Uygur Türkçesinde ne kadar genelleştiğini, buna karşın +DA ekinin bu gruptaki metinlerle birlikte yerini tamamıyla +DIn ekine bıraktığını göstermektedir.

ol ve *bu* (>mu(n)) işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, VI. grup metinlerinde genel olarak *anga* ve *munga* şeklindedir. Yazıtlarda ve önceki grupta yer alan Uygur metinlerinde *angar* ve *mungar* şeklinde olan işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, bu gruptaki metinlerde genellikle /r/ ünsüzünün düşmesiyle *anga, munga* şekillerini almıştır. VI.

grupta işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, sadece **Xuan VII**'de angar'dır. Uygur Türkçesinde işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, VI. gruptan itibaren *anga* ve *munga*'dır. *ol* işaret zamirinin eskicil yaklaşma hâli angar, Manihesit çevre eserlerinden **TT III, M III 39** ve **Pothi** ile Budist çevreye ait **Bodhic** ve **AYLening**'da *anga* şeklindedir. *bu* işaret zamirinin eskicil yaklaşma hâli *mungar*, **ZiemeProbleme**'de *munga* şeklindedir. Sonuç olarak *ol* ve *bu* işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, VI. grupta yer alan metinlerde *anga* ve *munga*'dır. Bu bakımdan VI. gruptaki metinler, daha önceki gruptardan farklıdır.

Uygur Türkçesinin VI. gruptaki metinlerinde yön hâl ekleri (+*GarU*, +*rA* ve +*rU*), ilk dört gruptaki metinler kadar sık kullanılmamıştır. V. grupta sadece bir metinde geçen yön hâli eki, bu grupta da sadece bir metinde görülmektedir. **ApokrSū**'de *balık-ning arkusingarū agdınıp* (355) cümlesinde *arkū* "nehir" ismi yön eki almıştır. VI. grupta **ApokrSū** dışında hiçbir metinde +*GarU* eki kullanılmamıştır. Uygur Türkçesinde genel olarak V ve VI. grup metinlerinde isimlerin yer/yön ifadesi için yön hâl eki yerine yaklaşma hâl eki kullanılmıştır. Maniheist Uygur metinlerinden **M III 39, Pothi** ve **TT III** ile Budist Uygur metinlerinden **Xuan VI, Xuan VII, WarnkeFragm**'da +*GarU*/*rA*/*rU* ekleri yerine +*GA* yaklaşma hâl eki vardır.

Ünlüyle biten fiillere gelen -*yUr* geniş zaman eki, VI. grup metinlerinde de sıklıkla kullanılmıştır. **AYLening, AYStockh, Xuan VI, Xuan VII, Bodhic, MahayanaMahapari, ZiemeProbleme, TT VIII B, TT VIII E, TT IX, BT I A2** ve **OdaSekiz A** metinlerinde ünlüyle biten fiillerden sonra geniş zaman eki -*yUr*'dur. Ünlüyle biten fiillerden sonra -*yUr* yerine -*r* geniş zaman eki, ilk defa bu gruptaki metinlerde kullanılmıştır. Uygur Türkçesinde ünlülerden sonra -*yUr* yerine -*r* geniş zaman eki, VI. grupta ortaya çıkmıştır. **TT I**'de ünlülerden sonra -*yUr* eki kullanılmakla birlikte *ti-* ve *tile-* fiilleri -*r* geniş zaman ekini almıştır. Maniheist Uygur metinlerinden **Pothi** ve **TT III**'te -*yUr* ekinin yanında *amra-* fiilinde -*r* eki kullanılmıştır. **BT II** metninde *arta-* fiili -*r* ekini almıştır. O hâlde ünlüyle biten fiillerin geniş zaman çekimi, VI. grup metinlerinden itibaren -*yUr* eki yanında -*r* ekiyle de yapılmaya başlanmıştır.

Uygur Türkçesinde /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten bazı eklerden sonra gelen geniş zaman eki, diğer ünsüzlerden sonra gelen geniş zaman eklerinden farklıdır. Bu gruba kadarki gruplarda yer alan metinlerde /k/ ve /r/ ünsüzlerinden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman eklerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. VI. grupta yer alan metinlerde de bu ünsüzlerden sonra kullanılan zarf-fiil ve geniş zaman ekleri farklı değildir. **AYLening**'de *evirer* ve *tarıkar* örneklerinde /r/ ve /k/ ünsüzlerinden sonra geniş zaman eklerinde değişiklik olmamıştır. Ancak aynı metinde *ögirür* örneğinde geniş zaman eki değişmiştir. **Xuan VI**'da *b(e)lgürer*, **Xuan VII**'de *evirer* örneklerinde –Ar geniş zaman eki kullanılmaya devam etmiştir. Ancak **Xuan VII**'de *ögir-* fiilinden sonra hem –A hem de –U zarf-fiil ekleri gelmiştir. Bu metinde *ögire sevinü ötünüp* (1422) örneğinde eskicil –A, *ögirü sevinü barır-lar erdi* (1353) örneğinde ise yeni –U zarf-fiil ekleri bir arada kullanılmıştır. **AYLening**'de *yalbara*, *belgüre* ve *evire* örneklerinde zarf-fiil eki –A'dır. **AYStockh**'de *yiltirer* örneğinde eskicil geniş zaman eki kullanılmıştır. **WarnkeKolophon**'da *evirer*, **OdaSekiz A** ve **OdaSekiz B** metinlerinde *belgürer*, **OdaSekiz B** metnindeki *adıra* örneklerinde eskicil ekler kullanılmaya devam etmiştir. Ancak **TT I**'de /k/ ve /r/ ünsüzlerinden sonra eskicil ekler yanında yeni eklerle de karşılaşmaktayız. Bu metindeki *engire tur-* ve *yangkurar* örneklerinde /r/ ünsüzünden sonra –A, /k/ ünsüzünden sonra ise –Ar ekleri kullanılmıştır. Ancak **TT I**'de *engire tur-* örneğindeki –A zarf-fiil eki yanında *egirür* örneğinde –Ur geniş zaman eki kullanılmıştır. Sonuç olarak VI. grup metinlerinde bu ünsüzlerden sonra zarf-fiil eki artık –U olmuştur. Ancak bu ünsüzlerden sonraki geniş zaman ekinde fazla bir değişiklik olmamıştır.

–(X)t- ettirgenlik ekinde sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, IV. grup metinlerinden itibaren değişmeye başlamış, V. grup metinlerinde eskicil ekler, yerini tamamıyla yeni eklere bırakmıştı. VI. grup metinlerinde ise –(X)t- ekinde sonra hem zarf-fiil hem de geniş zaman ekleri artık –I ve –Ir değildir. Bu grupta yer alan metinlerde –(X)t- ekinde sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri –U ve –Ur şeklindedir. Maniheist Uygur metinlerinden **Pothi**, **M III 39** ve **TT III** ile Budist Uygur metinlerinden **BT II**, **Xuan VI**, **Xuan VII**, **AYLening**, **AYStockh**, **TT I**, **TT VIII F**, **TT VIII H** ve **ApokrSü** metinlerinde –(X)t- ekinde sonra geniş zaman eki –Ur'dur. Yine **BT II**, **Xuan VI**,

Xuan VII¹⁷, **AYLening**, **AYStockh** ve **Pothi**'de bu ekten sonra zarf-fiil eki –U'dur. O hâlde ettirgenlik ekinden sonra –U zarf-fiil ve –Ur geniş zaman ekleri, IV. grupta yerleşmeye başlamış, V. ve VI. grupta ise –(X)t- ekinden sonra kullanılan tek zarf-fiil ve geniş zaman ekleri olmuştur.

VI. grup metinlerinde *al-* ve *bil-* fiillerinin zarf-fiil ve geniş zaman çekimleri önceki gruplarda yer alan metinlerden çok farklı değildir. Bu grupta **Xuan VI**'da *bil-* fiilinin zarf-fiili –U ekiyle yapılmıştır. Ancak **Xuan VII**'de *bili yrlika-* (770) ve *alı yrlika-* (1579) örneklerinde bu iki fiilin zarf-fiili eskicil –I ekiyle yapılmıştır. **Xuan VI**'da *bil-* fiilinin zarf-fiilindeki değişikliğe karşın geniş zaman çekimi hâlâ –Ir ekiyle yapılmaktadır. Yine **ApokrSü**'de de *bil-* fiilinin zarf-fiili *bilü tegin-* örneğinde –U ekiyle yapılmıştır. **AYLening**'de *bilir-ler* örneğinde –Ir geniş zaman eki kullanılmaya devam ederken, *bilü y(a)rlıka-* örneğinde zarf-fiil eki –U olarak değişmiştir. Yine VI. grupta yer alan metinlerden **OdaSekiz A**'da *bil-* fiilinin geniş zaman çekimi *bilir* şeklindedir. O hâlde VI. grupta bu fiillerden sonra zarf-fiil eki değişirken, geniş zaman eki eskicil yapıyı korumuştur. Uygur Türkçesinde *al-* ve *bil-* fiillerinin geniş zaman çekiminin –Ur ekiyle yapılması, daha sonraki gruplarda ortaya çıkacaktır.

VI. grupta bulunan metinlerde, geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin olumsuz şekli, önceki gruplarda kullanılan –mADUK ekinin yanısıra, –mAmİş ve –mAyUK ekleriyle de yapılmıştır. Önceki gruplarda sadece –mADUK eki kullanılmış, ancak bu gruptaki bazı metinlerde eskicil ekin denk şekilleri olan diğer ekler ortaya çıkmıştır. VI. grupta **MahayanaMahapari**, **BT II**, **BT VIII B** ve **OdaSekiz B** metinlerinde sadece –mADUK eki kullanılmıştır. Ancak **AYLening** ve **Xuan VII**'de –mADUk yanında –mAmİş ve –mAyUk ekleri de kullanılmıştır. İlk beş grupta bulunan metinlerdeki geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin olumsuzu sadece –mADUK ekiyle yapıldığına göre, ilk defa bu grupta ortaya çıkan –mAmİş ve –mAyUk ekleri, Uygur Türkçesi için yenidir.

Şimdiki zaman sıfat-fiil eklerinden –gli eki, VI. grup metinlerinde artık kullanılmamıştır. Bu gruptaki metinlerde –gli eki yerini, –gmA ekine bırakmıştır.

¹⁷ **Xuan VII**'de *işletli yrlikagay erdi* (1580) örneğinde –(X)t- ekinden sonra zarf-fiil eki –U'dur. Yine bu metinde –(X)t- ekinden sonra geniş zaman eki genellikle –Ur ekiyle yapılmıştır. Ancak **Xuan VII**'de *işleter* (1451) örneğinde –(X)t- ekinden sonra geniş zaman eki, alışık olmadık bir şekilde –Ar'dır.

Ancak bu grupta –gII eki sadece **OdaSekiz B**'de geçmektedir. Bu metinde –gII ekinin kullanılması, eserin kopya olmasından ileri gelmektedir. Çünkü *Sekiz Yüknek Sutra*, en erken Budist Uygur metinlerindedir ve bu metnin Uygur edebiyatında birçok kopyası vardır. J. Oda tarafından yayımlanan yukarıdaki fragmanlar erken tarihli nüshadan kopya edildiği için, zaman zaman eskicil yapıları muhafaza etmiştir. Bu sebeple VI. grupta –gII ekinin sadece **OdaSekiz B** metninde kullanılması, metnin orjinalinin daha önce yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır. **Xuan**'da hakim olan sıfat-fiil eki, –gmA'dır. **Xuan VI**'da, geç dönem metinlerine kadar –gII ekinin kalıplaşarak kullanıldığı ti- fiilinde bile –gmA eki kullanılmıştır. Ancak **Xuan VII**'de *ti-* ve *kel-* fiilleri hem –gII hem de –gmA eklerini almıştır. Grubun diğer metinlerinde –gII yerine –gmA sıfat-fiil ekinin kullanılması, **Xuan VII**'nin daha erken bir yüzyılda yazılmış nüshadan kopya edildiğini düşündürmektedir. VI. grubun diğer eserlerinde şimdiki zaman sıfat-fiil eki olarak –gmA kullanılmıştır. **AYLening, WarnkeFragm, WarnkeKolophon, BT II** ve **OdaSekiz A** metinlerinde şimdiki zaman sıfat-fiil eki –gmA'dır.

VI. grup metinlerinde –(X)pan(In) zarf-fiil eki çok nadirdir. Uygur Türkçesinde daha ziyade Maniheist çevrede yazılmış metinlerde kullanılmış olan bu zarf-fiil eki, VI. grupta yer alan Maniheist metinlerden **TT III** metninde yoktur. Ama yine Maniheist çevrede yazılmış olan **Pothi** ve **TT IX**'da sadece bir yerde –(X)pAn zarf-fiil eki kullanılmıştır. Grubun diğer metinlerinde de –(X)pan(In) eki kullanılmamış, bu ekin bütün işlevlerini –(X)p eki yüklenmiştir.

VI. grubun bütün metinlerinde şart çekimi –sAr ekiyle yapılmıştır. Bu grupta yer alan metinlerde şart eki, ağız yansıması sonucu –sA şeklinde değişmediği gibi, ses değişimi sonucu –sA şeklini de almış değildir.

Kök Türk yazıtları ve Uygur edebiyatının ilk iki gruptaki metinlerinde kendilerinden önceki isme yükleme hâl ekiyle bağlanmış olan edatlar, VI. gruptaki metinlerde iyelik ekleriyle bağlanmışlardır. Uygur metinlerinde –(s)In + edat yapısından –(s)I + edat şekline değişim, daha önceki grupta da olmuştu. Bu değişim, VI. grup metinlerinde de görülmektedir. **WarnkeFragm, Xuan VI, Xuan VII, AYLening, WarnkeKolophon,**

UigSteu A, ApokrSü ve ZiemeProbleme metinlerinde *üçün, birle, teg* gibi edatlar kendilerinden önceki isme iyelik ekleriyle bağlanmışlardır. O hâlde erken dönem metinlerinde yükleme hâli almış isimlerle birlikte kullanılan edatlar, VI. grup metinlerinde yükleme hâli yerine iyelik ekleri almıştır.

VI. grup metinlerinde *birle* edatının yapısında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bu grupta *birle* edatının *birlen/bilen/bile* şekilleri bulunmaz. **WarnkeFragm, Xuan VI, Xuan VII, AYLening, Pothi, TT VIII D, TT IX, WarnkeKolophon, UigSteu A, ApokrSü, Kinkashō ve BT I A2** metinlerinde *birle* edatının yapısı değişmemiştir.

VI. grup metinlerinde gereklilik ifade eden *-gU* sıfat-fiil eki ve *ol* zamiri, henüz *-gUl* olmamıştır. çekiminde ekiyle birleşerek ekleşmemiştir.

VI. grup metinlerinde *onluklar arası sayı sistemi*, daha önceki gruplarda yer alan metinlerden farklı değildir. Bu gruptaki metinlerin genelinde *üst onluk sayı sistemi* kullanılmıştır. Sadece **Xuan VI**'da *üst onluk sayı* sisteminin yanı sıra *ilaveli sayı sistemi* de kullanılmıştır. Uygur Türkçesinde *ilaveli sayı sistemi*, en son IV. gruptaki metinlerde kullanılmıştı. **Xuan VI**'da *ilaveli sayı sisteminin* varlığı, metnin asıl nüshasının VI. gruptaki metinlerden erken tarihte yazıldığına işaret etmektedir. Bu grubun diğer metinlerinde daima *üst onluk sayı sistemi* kullanılmıştır: **Xuan VI, Xuan VII, WarnkeFragm, AYLening, UigSteu A, ApokrSü, Kinkashō, ShiminArya, ZiemeProbleme, BT I A2 ve BT II.**

Uygur Türkçesinde *tol-* fiilinin zarf-fiili, bazı metinlerde *-I*, bazı metinlerde de *-U* ekleriyle yapılmıştır. Erken dönem metinlerinde *tol-* fiili, *-I* zarf-fiil ekini almışken, VI. grup metinlerinde *-U* zarf-fiil ekini almıştır. Uygur Türkçesinde *-(X)t-*, */k/* ve */r/* harfleriyle biten fiiller ile *al-* ve *bil-* fiillerinin zarf-fiil ekleri gibi *tol-* fiilinin zarf-fiil ekindeki çeşitlilik de, metinlerin tasnif edilmesinde ve tarihlendirilmesinde ölçüt olarak kullanılabilir niteliktedir. **Xuan VI, Xuan VII, AYLening, TT VIII B ve WarnkeKolophon**'da *tol-* fiilinin zarf-fiili eki *-U*'dur.

VI. grup Uygur metinlerinde kullanılan alıntı kelimeler, daha önceki gruplarda yer alan metinlerden farklıdır. Uygur edebiyatında Moğolca kelimeler ilk defa bu grupta ortaya çıkmıştır. Daha önceki gruplarda görülmeyen Moğolca kelimelerin bu grupta görülmeye başlanması, bu eserlerin yazıldığı yüzyıllarda, Uygurların Moğollarla temas hâlinde bulunduğunu göstermektedir. Uygurlar, 13. yüzyılın ortalarında Moğol idaresi altına girmiştir. Dolayısıyla Uygur metinlerinde Moğolca kelimeler, bu tarihten itibaren görülmeye başlar. Bu grupta Moğolca kelime **UigSteu B** metninde geçmektedir. Bu metinde Moğolca *asıra-* “beslemek, yedirip bakmak” fiili geçmektedir. **UigSteu B** metnindeki Moğolca kelime bu metnin en erken 13. yüzyılın ortalarında yazıldığına işaret etmektedir.

Uygur Türkçesi’nde aşağıdaki metinler, dil özellikleri bakımından önceki gruplarda yer alan metinlerden farklıdır. Bu metinlerin bazı dil özellikleri önceki gruplarda bulunan metinlerden daha ileri aşamadır. Aynı şekilde sonraki gruplarda yer alan metinlerden de daha eskicil özelliklere sahiptir. dolayısıyla aşağıdaki metinler, aynı ya da benzer özellikler gösterdikleri için, aynı zaman diliminde yazılmış olmalıdırlar. Uygur Türkçesi’nin VI. grubu aşağıdaki metinlerden oluşmaktadır:

AYLening, AYStockh, ZiemeAltKomm, Xuan VI, Xuan VII, WarnkeFragm ve BT II, UigSteu A, UigSteu B, ApokrSü, BT I A2, ZiemeProbleme, WarnkeKolophon, MahayanaMahapari, Kinkashō, TT I, TT III, OdaSekiz A, OdaSekiz B, ShiminArya, Nāmasamgīti A, Nāmasamgīti B, BT VIII B, M III 39 (= Pothi), Pothi (= M III 39), TT IX, TT VIII B, TT VIII D, TT VIII E, TT VIII F, TT VIII H, TT VIII N, Bodhic.

1.7. VII. GRUP UYGUR METİNLERİ VE ÖZELLİKLERİ

Uygur Türkçesi’nde dil değişiminin en belirgin olduğu grup VII. gruptur. Bu gruptaki Uygur metinleri, birçok bakımdan önceki gruplarda yer alan metinlerden farklıdır. Önceki gruplar arasında bir takım değişiklikler olmakla birlikte, VII. grup metinlerindeki değişim hem çok fazla hem de oldukça keskindir. Bu bakımdan VII. grup metinleri, Uygur Türkçesi’nde başka bir safhanın başlangıcını oluşturur.

Aşağıda da görüleceği üzere, VII. gruptaki metinlerin imlâ, ses ve şekil özelliklerinde birçok değişiklik meydana gelmiştir. Bu dönemde yazı şeklinin değişmiş olması, aynı zamanda imlâ özelliklerinde de birtakım değişikliklere sebep olmuştur. Yine daha önceki gruplarda ortaya çıkmış olan birtakım ses hadiseleri, VII. grup metinlerinde daha ileri bir aşamaya varmıştır. Buna ilaveten önceki gruplarda yer alan metinlerin şekil özellikleri arasında zaman zaman ortaya çıkan yeni şekiller, VII. gruptaki metinlerin baskın özelliği haline gelmiştir.

VII. grup metinleri arasında Maniheist çevrede yazılmış metinler yoktur. Dolayısıyla bu gruptaki metinlerin yazımında Mani alfabesi de kullanılmamıştır. VII. gruba yerleştirilen metinlerin tamamı Uygur ve Brahmi alfabeleriyle yazılmıştır. Bu gruptaki eserlerin yazımında kullanılan Uygur yazısının şekli, önceki gruplarda bulunan eserlerin yazı şeklinden farklıdır. Metinlerin hemen hemen tamamına yakını baskı yazı tekniği veya kursiv yazısıyla yazılmıştır. Bu iki yazı sistemi, VI. grup metinlerinin bir kısmında da kullanılmakla birlikte, VII. grupta daha da yaygındır. Önceki gruplarda yer alan metinlerin yazı şekli, daha kalın hatlara sahiptir. Yine önceki gruplarda bulunan metinlerin yazı şeklindeki harf birleşimleriyle VII. gruptaki metinlerin yazısındaki harf birleşimleri de farklıdır.

Baskı yazılı Uygur metinleri, VI. gruptaki metinlerin bir kısmında görülmeye başlanmıştı. Bu yazı tekniği, VII. grup metinlerinde de kullanılmaya devam etmiştir. Bu grupta yer alan **U II 5**, **U II 6**, **BlockFalt**, **BT VII I**, **BuddGedicht**, **BT XIII 1**, **BT XIII 2**, **ZiemeStabr I**, **ZiemeStabr II**, **ZiemeStabr III** ve **ZiemeStabr IV** metinleri baskı yazı tekniğiyle yazılmışlardır. Dolayısıyla Uygur edebiyatında 13. yüzyılın ortalarında (1248) kullanılmaya başlanan baskı yazı, daha sonraki yüzyıllarda Uygur Türkçesinin genel yazı şekillerinden biri hâline gelmiştir.

Bu gruptaki eserlerin yazımında baskı yazı tekniğiyle yazılmış metinlerin dışındaki yazmaların ortak özelliklerinden biri de fırçayla yazılmış olması ve harflerin şekil ve birleşimlerinin daha önceki yüzyıllardan farklı olmasıdır. Bu yazı şekli genellikle *Yüan dönemi kursiv yazısı* şeklinde tanımlanmaktadır. VII. grup metinlerinden **YüanSadDharm** ve **YüanHsinTözin** adlı metinler, fırçayla ve kursiv yazısıyla

yazılmışlardır. **BahşıÖgdisi** karnış kalem kullanılarak kursiv yazısıyla yazılmıştır. Sonuç olarak VI ve VII. grup metninin yazı şekli, daha önceki gruplardan farklıdır. Baskı yazı tekniğinin kullanıldığı metinler, 13. yüzyılın ortalarından sonraki yıllarda yazılmışlardır (1248). Fırçayla yazılmış kursiv yazılı metinler de 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılda yazılmışlardır.

VII. grupta yer alan Uygur metninin imlâ, ses ve şekil özellikleri şunlardır:

Bazı Maniheist ve Budist Uygur metnlerinde, kelime içinde /l/ ve /y, ı, i/ harflerinin yanında görülen fazladan yazılmış elif, VII. gruptaki metninin hiçbirinde yoktur. Yine erken döneme ait metninin özellikleri arasında yer alan aynı harflerinin yanındaki ayrı yazım da VII. grup metnlerinde görülmez. Erken tarihli Uygur metninin imlâ özellikleri arasında olan bu iki özellik, en son IV. grup metnlerinde görülmüş, daha sonraki gruplarda kaybolmuştur. Bu imlâ geleneği, Maniheist ve Budist Uygur metninin ilk yazılı eserlerinde Soğd yazı geleneğinin tesiriyle ortaya çıkmıştır. Ancak daha sonraki yüzyıllara ait metinlerde Uygurlar, kendi imlâ geleneklerini oluşturmuşlardır. Dolayısıyla V-VI. gruplarda olduğu gibi VII. gruptaki metinlerde de /l/ ve /y/ harflerinin yanında ayrı yazım ve fazla yazım yoktur.

Uygur alfabesi ile yazılmış metinlerde kalın /k/, /g/ ve /x/ harfleri tek bir işaretlerle gösterilmiştir. Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerde, bu harflerinin yazımındaki karışıklığı önlemek amacıyla, /k/ harfini temsil etmek üzere, işaretin üstüne iki nokta ya da sağa yatık bir çizgi konulmuştur. /k/ harfinin yazımı için harfin üstündeki iki nokta işareti, bu gruptaki metninin de ortak özellikleri arasındadır. Ancak daha önceki grupta olduğu gibi VII. grup metnlerinde de /k/ harfinin üstüne konulan iki nokta işareti, aynı zamanda /g/ harfi için de kullanılmıştır. Bu gruptaki metninin hemen hemen tamamında /K/ harfi, üstte iki noktalı ya da sağa yatık bir çizgiyle yazılmıştır.

Uygur yazısıyla yazılmış geç tarihli metinlerde /n/ harfinin yazımı, önceki gruplardan farklıdır. VI. gruptaki metinlere kadar Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerde /n/ harfinin üzerine herhangi bir işaret konulmazken, VI. grupta bazı metinlerde /n/ harfinin üzerine nokta ya da sağa yatık bir çizgi konulmuştur. Kelime içi ve sonunda /n/ harfinin /a,e/

harfleriyle karışımını önlemek maksadıyla kullanılan bu işaret, erken ve klasik dönem metinlerinde yoktur.

Uygur Türkçesinde ilk defa VI. grupta rastlanılan bu imlâ özelliği, VII. gruptaki metinlerin hemen hemen tamamında görülmektedir. Üstte noktalı /n/ harfi, hem baskı yazılı metinler hem de kursiv yazısıyla yazılmış metinlerde görülmektedir: **BlockFalt**, **BT I B**, **BT VIII A**, **BT XIII 1**, **BT XIII 2**, **Hazai**, **BahşıÖgdisi**, **YüanHsinTözin** ve **YüanSadDharm** metinlerinde /n/ harfi üstte noktalı yazılmıştır. Sonuç olarak VI ve VII. grup metinlerinde /n/ harfinin yazımı, daha önceki gruplardan farklıdır ve geç dönem metinlerine ait bir özelliktir.

VII. grup metinlerinde /ş/ harfinin yazımı, I-V. gruplardan farklıdır. Uygur alfabesiyle yazılmış, erken tarihli metinlerde /s/ ile /ş/ harfi küçük bir işaretle ayırtdıldığı hâlde daha sonraları /s/ harfi, /ş/ için de kullanılmıştır. Mani alfabesi, /s/ ve /ş/ harflerini ayırtdetmiştir. Bu sebeple Mani harfli metinlerde /ş/ harfinin yazımında özel ya da ayırtdedici bir işarete ihtiyaç duyulmamıştır. Uygur Türkçesinde /ş/ harfi için /s/ harfinin altına konulan iki nokta, ilk başlarda (Xuan VI, VIII) alıntı kelimelerde kullanılmıştır.

Uygur harfleriyle yazılmış metinlerde belli bir süre sonra aynı işaretle gösterilen /s/ ile /ş/ harflerini ayırt etmek maksadıyla VI. grup metinlerinden itibaren /ş/ harfi, /s/ harfinin altına iki nokta konularak gösterilmiştir. VII. gruptaki metinlerde de /ş/ harfi, iki noktalı yazılmıştır: **BahşıÖgdisi**, **U II 5**, **U II 6**, **BlockFalt**, **BT I B**, **YüanHsinTözin**, **BT VIII A**, **BT XIII 2**, **Hazai**, **BuddhStab I** metinlerinde /ş/ harfi, iki noktayla /s/ harfinden ayırtdedilmiştir. O hâlde hem baskı yazı hem de kursiv yazısıyla yazılmış VII. grup metinlerinde, /ş/ harfi için ayırt edici işaret kullanılmıştır.

VII. grup metinlerinde /d/ ve /t/ harflerinin yazımı, önceki gruplara göre daha düzensizdir. Bu iki harfin orjinal şekli yerine kendisine yakın harfle yazımı, esasında erken dönemlerde başlamıştı. Sonraki yüzyıllarda bu iki harfin yazımındaki düzensiz gittikçe yoğunlaşmıştır. Bu iki harfin yazımında görülen karışıklık, bu gruba kadar en fazla VI. grup metinlerinde görülmektedir. VII. grup metinlerinde ise düzensiz örnekler VI. gruba göre daha fazladır.

Bu gruptaki metinlerin hemen hemen tamamında bilhassa kelime içindeki bütün /t/ harfleri /d/ ile yazılmıştır. TT VII 40'ta bu iki ünsüz harfin yazımı, grubun diğer metinlerine göre çok fazla karıştırılmamıştır. VII. grupta /d/ harflerinin /t/ ile yazımına da rastlanmakla birlikte, /t/ harflerinin /d/ ile yazımı daha fazladır: **BahşıÖgdisi, U II 5, U II 6, TT VII 12, TT VII 22, TT VII 38, BlockFalt, BT I B, BT VII I, BT VIII A, BT XIII 1, BT XIII 2, YüanHsinTözin, YüanSadDharm, BuyEv, Hazai, Ha 30, AbhiKeng, BuddhStab I, BuddhStab II, BuddhStab III ve BuddhStab IV** metinlerinde /d/ ile /t/ harflerinin yazımı oldukça süzensizdir. Dolayısıyla VII. grup metinlerinin en belirgin özelliklerinden biri, /d/ ve /t/ harflerinin birbirinin yerine yazılmasıdır.

VII. grupta /z/ ve /s/ harflerinin yazımı, /d/ ve /t/ harflerinin yazımı gibi oldukça düzensizdir. Bu grupta /z/ ve /s/ harfleri, daha önceki gruplarda görülmediği kadar karışıklığa uğramıştır. Bu gruba kadar iki harf en fazla VI. grup metinlerinde birbirinin yerine yazılmıştır. Daha önceki gruplarda, mesela III ve IV. gruplarda, /z/ ve /s/ harflerindeki yazımın düzensiz örneklerine rastlansa da karışıklık bu gruptaki eserlerde olduğu kadar yoğun değildir. Tıpkı /d/ ile /t/ harflerinin yazımındaki karışıklık gibi bu harflerin yazımında görülen karışıklık da VII. gruptaki metinlerin en belirgin özelliğidir.

BahşıÖgdisi, U II 5, U II 6, TT VII 22, TT VII 38, TT VII 40, BlockFalt, BT VIII A, BT XIII 1, BuyEv, BT VII I, Hazai, BT VII H, YüanHsinTözin, YüanSadDharm, BuddhStab I ve BuddhStab II metinlerinde /z/ ve /s/ harflerinin yazımı oldukça düzensizdir. **Ha 30, AbhiKeng ve BT XIII 2** metinlerinde ise, /d/ ve /t/ harfleri yoğun şekilde karıştırdığı hâlde, /z/ ve /s/ harflerinin yazımında karışıklık görülmemektedir.

VIII. grup metinlerinden **TT VIII L** metni Brahmi alfabesiyle yazılmıştır. Bu metinde /d/ ile /t/; /z/ ile /s/ harflerinin yazımında karışıklık yoktur. Bu harflerin yazımındaki karışıklık, Brahmi alfabesiyle yazılmış metinlerde de vardır ancak Uygur alfabesiyle yazılmış metinler kadar fazla değildir. Ayrıca Brahmi alfabesinde /n/ ve /ş/ harfleri için de ayırdedici bir işaret kullanılmamıştır.

Aynı tür ünsüzlerin kelime içinde yanyana kullanıldığı durumlarda ünsüzlerden birinin yazılmayıp, her iki ünsüzün de tek ünsüzle yazımı (ünsüz tekleşmesi), VII. grup metinlerinde görülmez. Mesela U II 5, U II 6 metinlerinde yanyana kullanılan aynı tür ünsüzler, iki ayrı işaretle gösterilmiştir. Dolayısıyla kelime içinde iki ünsüzün tek ünsüzle yazımı, ilk dönem metinlerinde görülmektedir (I-IV gruplar).

Kök Türk yazıtlarında teklik ve çokluk II. şahıslara ait fiil ve iyelik çekimlerindeki damaksıl /n/ ünsüzü, /g/ ile yazılmıştı. Bu imlâ geleneği, Uygur Türkçesinde ilk dört grupta yer alan metinlerde zaman zaman görülen bir özelliktir. VII. grup metinlerinde damaksıl /n/ ünsüzü daima / / ile yazılmıştır. Dolayısıyla bu gruptaki metinlerde damaksıl /n/ ünsüzünün sızıcılaşmasına rastlanmaz.

Yazıtlardaki bu eskicil özellik VII. grup metinlerinde unutulmuşken, bazen kelime kök ya da gövdesindeki damaksıl /n/ ünsüzü, /g/ ünsüzüne değişmiştir. Başka bir ifadeyle VII. grup metinlerinin bazılarında kelime kök ya da gövdesinde >g değişimi vardır. **BT VIII A** ve **BuddhStab II** metinlerinde *te inçe* “ölçüsü, miktarı kadar” kelimesi *teginçe* şeklinde yazılmıştır. Bu iki metindeki örnekte >g değişimi vardır. O hâlde Uygur Türkçesinde damaksıl /n/ ünsüzü, VI. grup metinlerinde /g/ ünsüzüne değişmeye başlamış, VII. grupta ise bu değişim yaygınlaşmıştır.

Bazı Uygur metinlerde görülen /A/ bağlantı ünlüsü, VII. grup metinlerinde yoktur. Uygur Türkçesinin en erken tarihli metinlerinde bazı çekim ve yapım eklerinin bağlantı ünlüleri her zaman /A/ ile yazılmıştır. I ve II. gruplarda yoğun olarak kullanılan /A/ bağlantı ünlüsü, daha sonraki gruplarda yer alan metinlerde gittikçe azalmıştır. /A/ bağlantı ünlüsüne en son V. grup metinlerinde çok ender olarak rastlanmaktadır. VI. gruptaki eserlerde ise bu eklerin /A/ ünlüsü, yerini /I/ ünlüsüne bırakmıştır. VII. gruptaki metinlerin tamamında ise bütün eklerin bağlantı ünlüsü /I/ şeklindedir. Dolayısıyla /A/ bağlantı ünlüsü, VII. grup metinlerinin yazıldığı yüzyılda kullanılmamıştır.

Uygur Türkçesinde ünlü türemesi ilk defa VII. grup metinlerinde görülmektedir. Kelime içinde iki ünsüz arasında görülen ünlü türemesi, Uygur Türkçesinde çok yaygın bir ses hadisesi değildir. Bu gruptan önceki gruplarda ünlü türemesine rastlanmaz. Ancak VII. grupta **YüanHsinTözin** ve **YüanSaddharm** metinlerinde ünlü türemesi vardır. **YüanHsinTözin**'de *büridig* (102) “temas, dokunuş” (<bürt-ü-g), **YüanSaddharm**'da ise *yigirek* (329) “en üstün” (<yig+rek) ve *tangısuk erdini-ler* “fevkelade, olağanüstü” (346) (<tang+suk) örneklerinde ünlü türemesi vardır. O hâlde VII. grup metinlerinde kelime içinde ünlü türemesi olduğu için bu gruptaki metinler, daha önceki gruplarda yer alan metinlerden farklıdır.

Uygur Türkçesinde bazı metinlerde dar ünlülerin yuvarlaklaştığı görülmektedir. Bu metinlerde yuvarlaklaşma iki şekilde gerçekleşmiştir. Bunlardan biri, dudak ünsüzleri yanındaki dar ünlülerin yuvarlaklaşmasıdır. Diğerisi ise, ilk hecesi yuvarlak ünlü olan kelimelerde ikinci hecedeki dar ya da geniş ünlünün benzeşme yoluyla yuvarlaklaşmasıdır. Her iki şekildeki yuvarlaklaşma, Uygur metinlerinde düzenli olarak ilk defa VII. grup metinlerinde ortaya çıkar. Daha önceki gruplarda bulunan metinlerde görülen dar ünlülerin yuvarlaklaşması, tamamıyla ağız sızmasıdır.

VII. gruptaki bazı metinlerde dudak ünsüzlerinin yanında bulunan dar ünlüler yuvarlaklaşmıştır. **BT XIII 1**'de *müntürüp* (74) (<min-) ve *kövrü turuk* (1a/8) (<kev-ü-r-ü) “zayıf, bitkin” örneklerinde /m/ ve /v/ ünsüzlerinin tesiriyle dar ünlüler yuvarlaklaşmıştır. **BuddhStab II**'de *temür* (<temir) kelimesinde ikinci hecedeki dar ünlü yuvarlaklaşmıştır. Bir başka VII. grup metni **BuddhStab IV**'te ise *üleyü tegindüm* (<tegindim) örneğinde, -m teklik I. şahıs ekinin tesiriyle geçmiş zaman ekinin dar ünlüsü yuvarlaklaşmıştır.

İlk defa VII. grupta ortaya çıkan bir başka yuvarlaklaşma şekli ise benzeşme yoluyla ortaya çıkmıştır. **BT I B** metninde *yoklun-* (<yoklan-) örneğinde bu türden bir yuvarlaklaşma vardır. **YüanHsinTözin** metninde *yulduz-kan* (79) ve **BT VIII A** metninde *yultuz* (A-86) (<yıltuz) örneklerinde de ilk hece ünlüleri ikinci hece ünlülerine benzeşerek yuvarlaklaşmıştır. Yine **YüanHsinTözin** metninde *yangırdukan* (227) (<yangırtı+kan) örneğinde dar -I zarf-fiil eki -(X)t- ekinin tesiriyle -U olmuştur.

YüanSaddharm metninde *kökür-* (<köker-) fiilinde ikinci hecedeki geniş ünlü ilk hecedeki yuvarlak ünlünün tesiriyle yuvarlaklaşmıştır.

Uygur metinlerinin tasnifinde kullanılan ölçütlerden biri de *örgXn* kelimesinde ikinci hece ünlüsünün aldığı biçimdir. Bu kelime erken tarihli Uygur metinlerinde *örgin* şeklindedir. Ancak belli bir süre sonra metinlerin bir kısmında ise kelimenin ikinci hecesi benzeşme yoluyla yuvarlaklaşarak *örgün* şeklini almıştır. VII. grup metinlerinden **BuyEv**'de *arslan-lıg örgün* (678/23) örneğinde de kelimenin ikinci hecesi yuvarlaktır. Sonuç olarak Uygur Türkçesinde yuvarlaklaşma, ilk defa VII. gruptaki metinlerde görülmeye başlanmıştır.

VII. grupta bulunan metinlerde, ünsüzle biten ve son hecesinde yuvarlak ünlü olan isimlerden sonra vasıta hâl eki, daima dar ünlüye sahiptir. VII. grupta yer alan **BahşıÖgdisi**, **U II 6**, **BlockFalt**, **BT I B**, **BT VIII A**, **BuyEv**, **Hazai**, **YüanSaddharm**, **TT VII 40**, **BuddhStab II** ve **BuddhStab IV** metinlerinde kök ünlüsü yuvarlak olan isimlerin vasıta hâl ekinin ünlüsü dardır. O hâlde bu metinlerin yazıldığı yüzyılda da vasıta hâli eki her durumda +In şeklindedir.

VII. grup metinlerinde ünsüzle biten ve son hecesinde yuvarlak ünlü bulunan fiillerden sonra -(X)t- ekinin bağlantı ünlüsü, daima dar ünlüdür. Bu ekin bağlantı ünlüsü, I-III. gruplarda dudak uyumuna girmişken, daha sonra IV. gruptaki metinlerden itibaren her durumda dar ünlülü yazılmıştır. Dolayısıyla VII. grup metinlerinde yuvarlak ünlüye sahip fiil kökünden sonra -(X)t- eki -Ut- değil, -It- şeklindedir. **U II 5**'te *çökit-*, **BahşıÖgdisi** ve **BlockFalt** metinlerinde *örit-*, **BT I B**, **BT VIII A**, **TT VII 40**, **YüanHsinTözin**, **AbhiKeng**, **YüanSaddharm** ve **Hazai** metinlerinde *ukıt-* fiillerinde yuvarlak ünlüden sonra -(X)t- ekinin bağlantı ünlüsü /l/ dır. O hâlde VII. gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyılda -(X)t- ekinin bağlantı ünlüsü, ekten önceki hecede bulunan ünlünün durumu ne olursa olsun dar ünlüyle yazılmıştır.

VII. grup metinlerinde kelime içinde ve sonunda /d/>/y/ değişimi yoktur. Önceki gruplarda olduğu gibi VII. grup metinlerinde de /d/ ünsüzü korunmuştur.

Kelime içindeki /g/ ünsüzü, önceki gruplarda yer alan Uygur metinlerinde korunmuştur. Önceki gruplarda yer alan metinlerde, /g/ ünsüzünün düştüğü örnekler vardır ancak bu örnekler ağız sızmasıdır. Çünkü önceki gruplarda /g/ ünsüzünün düştüğü metinler, diğer dillik ölçütler bakımından geç dönem özellikleri göstermez. Kelime içindeki /g/ ünsüzü, VII. gruptaki metinlerde genel olarak korunmakla birlikte /g/ ünsüzünün düştüğü örneklerle rastlamak mümkündür.

BlockFalt'ta *karşı ayag-sız-lıg ogrı karak(çı) yağı yavlak* (150) cümlesindeki *karakçı* "beddua eden" kelimesi karga- "beddua etmek" fiilinin ismidir (Erdal 1991: 395). Dolayısıyla ikinci hece başında bulunan /g/ ünsüzü bu metinde düşmüştür. **TT VIII L**'de *küntüz iki yirmi üt-ler-te* (1) cümlesinde *yigirmi* kelimesinde /g/ ünsüzü düşmüştür ancak aynı metinde *beş yigirmi lavan* (23) örneğinde /g/ ünsüzü korunmuştur. Ayrıca **TT VIII L**'de *kergek* kelimesinde de bir değişiklik olmamıştır. Bu sebeple **TT VIII L**, yirmi örneğiyle kelime içindeki /g/ ünsüzünün düşme eğiliminde olduğuna işaret etmektedir. **TT VIII M** metninde *kergek* kelimesi, bir defa aslı şekliyle bir defa da /g/ ünsüzünün düşmesiyle *kerek* şeklinde yazılmıştır. Bu metinde de kelime içindeki /g/ ünsüzü düşme eğilimindedir. Esas olarak /g/ ünsüzünün düzenli olarak düştüğü Uygur metinleri sonraki grupta yer alan en geç tarihli metinlerdir. Ancak **BlockFalt**, **TT VIII L** ve **TT VIII M** metinlerinde /g/ ünsüzünün düştüğü örneklerin varlığı, bu ses olayının VII. grupta başlama eğiliminde olduğunu göstermektedir. O hâlde Uygur Türkçesinde kelime içindeki /g/ ünsüzü VII. grup metinlerinde düşmeye başlamıştır ancak bu ses olayı tam anlamıyla daha sonraki grupta belirginleşecektir.

Kök Türkçe ve I. grup Uygur metinlerindeki /f/ ünsüzü, VII. gruptaki metinlerin tamamında /y/ dir. **U II 5**, **U II 6**, **TT VII 12**, **TT VII 26**, **BlockFalt**, **BT I B**, **BuyEv**, **YüanHsinTözin**, **YüanSadDharm** ve **BuddhStab III** metinlerinde /f/ ünsüzü /y/ olmuştur. Bu gruptaki metinlerde /f/ ünsüzünün /n/ şekli hiç kullanılmamıştır.

Metatez, Uygur Türkçesi metinlerinin bir kısmında görülen ses hâdiselerindendir. İlk dört gruba yerleştirilen Uygur metinlerinde görülmeyen metatez, V ve VI. gruplarda olduğu gibi VII. gruptaki metinlerin de ortak özellikleri arasındadır. V. grup metinlerinde *ortu* (>*orta*) ve *erdem* kelimelerinde ortaya çıkan metatez, VI. ve bu

gruptaki metinlerde başka kelimelere de yayılmıştır. Mesela bu gruptaki U II 5 numaralı metinde, *tırngak* ve *erngek* kelimeleri metateze uğramıştır. VII. grupta bulunan TT VII 32, **BlockFalt**, **YüanHsinTözin**, **YüanSadDharm**, **BT VIII A**, **BT XIII 1**, **AbhiKeng** ve **BuyEv**, metatezin olduğu metinlerdir. Dolayısıyla ilk defa daha önceki gruplarda ortaya çıkan metatez, bu gruptaki metinlerin de özellikleri arasındadır.

İlk gruplarda yer alan metinlerdeki *kurtgar-* fiili, VII. grup metinlerinde /r/ ünsüzünün düşmesiyle *kutgar-* şeklinde yazılmıştır. Bu fiil önceki gruplarda değişime uğramıştır. VII. grup metinlerinden U II 6 ve **BlockFalt**'ta *kurtgar-* fiili /r/ ünsüzünün düşmesiyle *kutgar-* şeklini almıştır.

Uygur Türkçesinde bazı metinlerde yarlıgka- şeklinde yazılan kelime, bu grupta yer alan metinlerin tamamında y(a)rılıka- şeklindedir ve VII. grup metinlerinde fiilin aslı şekline rastlanmaz.

Uygur Türkçesinin ünsüzle biten isimlerin ilgi hâli, genellikle +nIng ekiyle yapılmıştır. VII. gruptaki metinlerde ilgi hâli eki daima +nIng şeklindedir. **BT XIII 2**, **BahşıÖgdisi**, **U II 5**, **U II 6**, **TT VII 12**, **TT VII 26**, **BlockFalt**, **YüanHsinTözin**, **YüanSadDharm**, **BT VIII A**, **Hazaive BuddhStab I** metinlerinde ilgi hâli eki, her şart altında +nIng şeklindedir. Dolayısıyla VII. grupta ilgi hâli eki II-VI. gruplardaki gibidir ve bu bakımdan bu gruplardaki eserler, I. gruptaki eserlerden ayrılmaktadır.

VII. grup metinlerinde yalın isimlerden sonra yükleme hâl eki, daha önceki gruplardan farklıdır. Bu gruptaki metinlerin birçoğunda önceki gruplarda olduğu gibi yalın isimlerden sonra yükleme hâl eki +G'dir. Ancak VII. grupta +G yanında +nI yükleme hâli eki de kullanılmıştır. Yalın isimler için +nI yükleme hâli eki, ilk defa VI. grup metinlerinde kullanılmıştı. VI. grup metinlerinden **Xuan**'da bu yükleme hâli eki sadece birkaç alıntı kelimedede, **FoDing**'de ise sadece bir yerde Türkçe isimde kullanılmıştır.

Yalın isimlerden sonra +nI yükleme hâli eki, önceki gruplara göre VII. grupta daha yaygındır. Bu ek, önceki gruplarda ilk önce alıntı kelimelerde, sonra da Türkçe kelimelerde arasına kullanılmışken bu gruptaki metinlerde ekin kullanımı yaygın hâle

gelmiştir. VII. grup metinlerinde yalnız isimlerden sonra iki yükleme hâli eki kullanılmıştır. Eskicil +G ve yeni +nI ekleri, bu grubun yükleme hâl ekleridir. **BT XIII 1, BahşıÖğdisi, BlockFalt, BT I B, BT VII H, Hazai, Ha 30, TT VII 40, AbhiKeng, BuddhStabII, BuddhStabIII ve BuddhStabIV** metinlerinde yalnız isimlerden sonra sadece +G yükleme hâli eki kullanılmıştır. Ancak **U II 5, U II 6, TT VII 26, YüanHsinTözin, YüanSadDharm, BT VII I ve BT VIII A, BT XIII 2, TT VIII L (taşığ, muhurt-nı)** metinlerinde zamir olmayan yalnız isimlerden sonra yükleme hâli hem +G hem de +nI ekleriyle yapılmıştır. **TT VII 12** metninde *bisamin-nı*, **TT VII 22** metninde *ot-lar-nı*, ve **TT VII 38** metninde *kün-ler-ni* örneklerinde ise yalnız isimlerden sonra +nI yükleme hâli eki kullanılmıştır. Sonuç olarak VII. grupta, Eski Türkçe'de yalnız isimlerden sonra kullanılan +G yükleme hâli ekinin yanında zamirlerin yükleme hâl eki olan +nI eki de kullanılmıştır. Bu bakımdan VII. grup metinleri, daha önceki gruplarda yer alan Uygur metinlerinden farklıdır.

VII. gruptaki metinlerde yalnız isimlerden sonra kullanılan yükleme hâl eki gibi, iyelik ekli isimlerden sonra gelen yükleme hâl eki de farklılaşmıştır. Uygur Türkçesi'nde ilk iki gruptaki metinlerde bütün şahıslara ait iyelik eklerinden sonra gelen yükleme hâl eki +n idi. III. gruptaki Uygur metinlerinden itibaren çokluk I. ve II. şahıslara ait iyelik eklerinden sonra gelen yükleme hâli eki, +nI şeklinde değişmiş ve VII. gruba kadar olan metinlerde çokluk I ve II. şahıs iyelik eklerinden sonra +nI, teklik şahıs iyelik eklerinden sonra da +n kullanılmıştır. VII. grup metinlerinde ise, hem teklik hem de çokluk I ve II. şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâli eki +nI olmuştur.

BT XIII 2, BlockFalt, YüanHsinTözin ve BuyEv metinlerinde teklik I. ve II. şahıslara ait iyelik eklerinden sonra +nI yükleme hâli eki kullanılmıştır. Bu metinlerde bütün şahıslara, bilhassa teklik şahıslara ait iyelik eklerinden sonra +n yükleme hâli eki kullanılmamıştır. Uygur Türkçesinde teklik ve çokluk III. şahısların yükleme hâli genellikle +n ekiyle yapılmış ve bu ek genellikle değişmemiştir. Ancak VII. grup metinlerinden **BT VIII A** metninde *yaratığı-nı* örneğinde teklik III. şahıs iyelik ekinden sonra +n yerine +nI yükleme hâli eki kullanılmıştır. **BT VIII A** metnindeki bu örnek, +nI yükleme hâli ekinin yavaş yavaş bütün şahıslara yayıldığına işaret etmektedir. Yine bu grupta yer alan **AbhiKeng, BT XIII 1, TT VII 40 ve YüanSadDharm** metinlerinde

çokluk şahıslardan sonra yükleme hâli eki daima +nI ile yapılmıştır. Ancak teklik şahıslardan sonra gelen yükleme hâli için hem +n hem de +nI kullanılmıştır. Bu eserde teklik şahıslardan sonra +n kullanılmakla birlikte +nI da tercih edilmiştir. Ancak **BahşıÖgdisi** ve **BT VII I** metinlerinde teklik I. şahıs iyelik ekinden sonra yükleme hâli eki +n, çokluk iyelik eklerinden sonra ise +nI şeklindedir. Sonuç olarak VII. grup metinleri, teklik ve çokluk şahısların iyelik eklerinden sonra +nI yükleme hâli ekini kullanması sebebiyle daha önceki gruplardan farklıdır ve geç dönem özelliği taşımaktadır.

VII. grup metinlerinde isimlerin çıkma hâli +DIn ekiyle yapılmıştır. I-IV. gruplarda kullanılan +DAn çıkma hâl eki, VII. gruptaki metinlerde yoktur. Türkçenin şu ana kadar tespit edilmiş ilk yazılı belgeleri olan Kök Türk yazıtlarındaki çıkma hâl eki +DA, VII. grup Uygur metinlerinde sadece bazı çekim edatlarından önceki isimlerde kullanılmıştır. +DA eki, VII. grup metinlerinde bunun dışında tercih edilmemiştir. Uygur Türkçesinde III. gruptan itibaren kullanılan +DIn eki, VII. grup Uygur metinlerinin tek çıkma hâl ekidir: **BahşıÖgdisi**, **U II 5**, **U II 6**, **BlockFalt**, **BT I B**, **BT VII H**, **BT VII I**, **TT VII 40**, **BT VIII A**, **BT XIII 1**, **TT VIII M**, **YüanHsinTözin**, **YüanSadDharm**, **BuyEv**, **Hazai**, **AbhiKeng**, **BuddhStab I** ve **BuddhStabII**.

ol ve *bu* (>mu(n)) işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, VII. grup metinlerinde *a a* ve *mu a* şekillerindedir. Bu zamirlerin yaklaşma hâli, Kök Türk yazıtlarında ve ilk beş grupta yer alan Uygur metinlerinde *a ar* ve *mu ar* şeklindeyken VI. gruptan itibaren /r/ ünsüzünün kaybolmasıyla *a a/mu a* şeklini almıştır. Dolayısıyla VII. grup metinlerinde bu zamirlerin yaklaşma hâli, VI. grup metinlerinde olduğu gibi yeni şekilleriyle kullanılmışlardır. **TT VII 22**, **YüanHsinTözin**, **TT VIII L**, **AbhiKeng** ve **BT VIII A** metinlerinde *a a* şekli vardır. Yine VII. grup metinlerinden **U II 5** numaralı metinde hem *anga* hem de *munga* şekilleri bulunmaktadır. İşaret zamirlerinin yaklaşma hâli bakımından VI ve VII. gruptaki Uygur metinleri, diğer gruplardaki Uygur metinlerinden ayrılır.

İlk üç gruptaki Uygur metinlerinde isimlerin yön hâli için kullanılan +GArU eki, IV-VI. gruplardaki Uygur metinlerinde olduğu gibi, VII. grup Uygur metinlerinde de

kullanılmamıştır. İlk Uygur metinlerindeki +GARU eki yerini +KA yaklaşma hâl ekine bırakmıştır. Dolayısıyla VII. grup metnlerinin hiçbirinde +GARU ekine rastlanmaz.

Ünlüyle biten fiillerin geniş zaman çekimi, Uygur Türkçesinin genelinde –yUr ekiyle yapılmıştır. Bu ekten başka ilk Uygur metinlerinde –r eki de *ti-* ve *yrlika-* fiillerinin geniş zaman çekiminde kullanılmıştır. Ünlüyle biten fiillerin geniş zaman çekiminde –yUr yerine –r eki, VI. gruptan itibaren bu fiillerin dışındaki başka fiillerde de kullanılmıştır.

VII. grup Uygur metinlerinde de ünlüyle biten fiillerin geniş zaman çekimi, genellikle –yUr ekiyle yapılmıştır. Ancak önceki grupta olduğu gibi bu grupta da bazı metinlerde geniş zaman çekimi zaman zaman –r eki ile yapılmıştır. VII. grup metinlerinden **BahşıÖgdisi**, **U II 5**, **U II 6**, **BlockFalt**, **BT I B** ve **YüanSadDharm**'da ünlüyle biten fiiller, –yUr geniş zaman ekini almıştır. Ancak yine VII. grup metinlerinden **YüanHsinTözin**'de ünlüyle biten fiiller, hem –yUr hem de –r geniş zaman eklerini almışlardır. **AbhiKeng**'de de *sözle-* fiilinin geniş zaman çekimi –r ekiyle yapılmıştır. Sonuç olarak, Uygur Türkçesinde ünlüyle biten fiillerin geniş zaman çekimi, VI. grup ve VII. grup metinlerinde –yUr yanında –r eki de kullanılarak yapılmıştır.

VII. grup metinlerinde /k/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri tanımlanamamaktadır. Ancak bu gruptaki metinlerde /r/ ünsüzünden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri değişime uğramıştır. VII. grup metinlerinden sadece **BT I B**'de /r/ ünsüzünden sonra geniş zaman eki –Ar'dır (*b(e)lgürer*).

Grubun diğer metinlerinde /r/ ünsüzünden sonra hem zarf-fiil hem de geniş zaman ekleri değişmiştir. **BlockFalt**'ta *evirü*, **YüanSadDharm** ve **BahşıÖgdisi** metinlerinde ise *ögirü* örneklerinde /r/ ünsüzünden sonra zarf-fiil ekleri –U olmuştur.

Yine VII. grup metinlerinde /r/ ünsüzünden sonra geniş zaman eki –Ur'dur. **BT VIII A**'da *yalvarur*, **BuddhStab II**'de *evirür m(e)n* ve **BuyEv**'de *evirür* örnekleri, VII. grup metinlerinde /r/ ünsüzünden sonra geniş zaman ekinin genel olarak –Ur şeklini aldığını göstermektedir. Sonuç olarak VII. grup metinlerinde, /k/ ünsüzünden sonra zarf-fiil ve

geniş zaman ekleri kullanılmamakla birlikte, her iki ünsüzden sonra zarf-fiil ve geniş zaman eklerinin paralel olarak değişime uğradığı dikkate alındığında, VII. grupta her iki ünsüzden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri değiştiği anlaşılır.

–(X)t- ekinden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri ilk dört grupta –I ve –Ir iken, bu ekler V. gruptan itibaren –U ve –Ur olmuştur. VII. grup metinlerinde ise bu yeni ekler kullanılmaya devam etmiştir. Bu grupta **BahşıÖğdisi** (öridür-ler), **U II 6** (uzadu), **BT VIII A** (törüdü, üklidü), **TT VII 40**, **BuyEv** ve **YüanSaddharm** (engidü tur-) metinlerinde –(X)t- ekinden sonra zarf-fiil ekleri –U’dur. Yine VII. grup metinlerinde –(X)t- ekinden sonra geniş zaman eki –Ur’dur: **BT I B** ve **Hazai** metinlerinde *ukatur*, **YüanHsinTözin**’de *ukadur* ve **YüanSaddharm**’da *y(a)rudur* örneklerinde –(X)t- ekinden sonra geniş zaman çekimi –Ur ekiyle yapılmıştır. Bu metinlerdeki yeni şekiller de göstermektedir ki, Uygur Türkçesinde VII. grup metinlerinde –(X)t- ekinden sonra –I zarf-fiil ve –Ir geniş zaman şekli yoktur.

VII. grup metinlerinde *al-* ve *bil-* fiillerinin zarf-fiil ve geniş zaman çekimleri, önceki gruplardan farklı değildir. Bu gruptaki metinlerden **BlockFalt** ve **YüanHsinTözin** metinlerinde *bil-* fiilinin geniş zaman çekimi –Ir ekiyle yapılmıştır. **TT VIII L** metninde *bil-* fiilinin zarf-fiil şekli, *bili kavşur* örneğinde görüldüğü gibi –I ekiyle yapılmaya devam etmiştir. Ancak **BT I B** metninde *bil-* fiilinin zarf-fiil eki, *bilü tüket-* örneğinde –U olmuştur. Bu iki fiilin zarf-fiil şekli önceki gruplarda –U şeklinde değişmişti. Bu değişim, VII. grupta yer alan metinlerde henüz tamamlanmamıştır.

Uygur Türkçesinde geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin olumsuz şekilleri ilk defa VII. grup metinlerinde değişime uğramıştır. Daha önceki gruplarda hem –*mIş* hem de –*DUk* sıfat-fiil eklerinin olumsuz şekli için sadece –*mADUk* yapısı varken, VII. grup metinlerinde –*mADUk* yanında –*mAmIş* eki de kullanılmıştır. VII. grup metinlerinden **BahşıÖğdisi**, **U II 6** ve **YüanHsinTözin** metinlerinde sadece eskicil yapı –*mADUk* kullanılmıştır.

Bu grupta yukarıdaki üç eserde eski şekil kullanılırken bazı metinlerde ilk defa –*mAmIş* şekliyle karşılaşmaktayız: **BT I B**’de –*mADUk* yerine –*mAmIş* şekli kullanılmıştır. **BT VIII A** ve **YüanSaddharm** metinlerinde ise hem –*mADUk* hem de –*mAmIş* birarada

kullanılmıştır. Ayrıca bu iki metinde *-mAyUK* şekli de görülmektedir. Sonuç olarak VII. grup Uygur metinleri, geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin olumsuz çekimlerinde *-mAmİş* ekini kullanarak önceki gruplardan ayrılmaktadır.

VII. grup Uygur metinlerinde de *-gmA* şimdiki zaman sıfat-fiil eki, diğer sıfat-fiil eki olan *-gII* ekinden daha fazla kullanılmıştır. Bu grupta *-gII* eki, önceki gruplarda olduğu gibi, sadece *tigli* ve *ögli* kelimelerinde kalıplaşmış olarak kullanılmıştır. Ancak VII. grup metinlerinden **BT I B**'de *-gII* eki bu kelimelerden başka *yaşaglı* kelimesinde de kullanılmıştır. Grubun diğer metinlerinde hâkim olan şimdiki zaman sıfat-fiil eki *-gmA*'dır. **BahşıÖgdisi**, **YüanHsinTözin** ve **YüanSadDharm** metinlerinde *-gII* eki kalıplaşmış kelimelerin dışında kullanılmamıştır ve bu metinlerde *-gII* yerine *-gmA* eki kullanılmıştır. Sonuç olarak VII. grup metinlerinde de yaygın olan şimdiki zaman sıfat-fiil eki *-gmA*'dır.

VII. grup Uygur metinlerinde *-(X)pAn(In)* zarf-fiil eki yoktur. VII. grupta bu ekin bütün işlevlerini *-(X)p* eki üstlenmiştir.

VII. grupta şart eki, **Ha 30** dışındaki metinlerde değişmemiştir. **Ha 30**'da *sözlese* (5), *usa* (5) ve *kelü umasa* (6) örneklerinde şart ekindeki /r/ ünsüzü düşmüştür. *-sAr* eki, önceki gruplarda ağız sızması sonucu zaman zaman *-sA* şeklinde yazılmıştı. Önceki gruplarda yer alan metinlerde şart ekinin /r/ ünsüzünü kaybetmesi, o metinlerin geç tarihli olduklarını göstermez. Çünkü bu metinlerin, diğer dillik özellikler bakımından erken tarihte yazıldıkları anlaşılmaktadır. Uygur Türkçesinde şart ekinin değişime uğradığı metinler, son grupta yer alan en geç tarihli metinlerdir. Dolayısıyla **Ha 30** dışındaki VII. grup metinlerinde *-sAr* şart ekinin yapısında değişiklik olmamıştır.

İlk üç gruptaki metinlerde yükleme hâl ekiyle bağlanan çekim edatları, IV-VI. Gruplardaki gibi VII. grup Uygur metinlerinde de iyelik ekleriyle bağlanmışlardır. **U II 5**, **U II 6**, **Hazai**, **TT VII 40**, **TT VIII M**, **YüanHsinTözin** ve **YüanSadDharm** metinlerinde *birle* edatı kendisinden önceki isme teklik 3. şahıs iyelik ekiyle bağlanmıştır. Ancak **BT VIII A**, diğer dillik özellikleri bakımından VII. gruptaki metinlerle aynı özellikleri göstermesine rağmen, *birle* edatının kendisinden önceki isme

yükleme hâl ekiyle bağlanması bakımından bu grup metinlerinden ayrılır. **BT VIII A** metnindeki*In birle* yapısını arkaizm olarak değerlendirmek gerekir.

birle edatı VII. grup metinlerinde aslî şeklinin yanısıra *birlen/bilen/bile* şekillerine de sahiptir. Bu edatın önceki guplarda bulunan çok az metinde, ağız sızması sonucu değişmiş hâline rastlansa da metinlerdeki diğer eskicil yapıların muhafaza edilmiş olması sebebiyle bu örnekler metinlerin yazıldıkları yüzyılı tespit etmek için yeterli değildir.

birle edatı VII. grupta genellikle aslî biçimiyle yazılmıştır: **BahşıÖgdisi, U II 5, U II 6, TT VII 40, YüanHsinTözin, YüanSadDharm, BT VIII A, TT VIII M, Hazai ve BuddhStab II** metinlerinde edat, aslî şekliyle yazılmıştır.

VII. grup metinlerinden **BT I B, TT VII 26 ve TT VII 38** metinlerinde *birle* edatı, *birlen* şeklinde yazılmıştır. Edat bu metinde /r/ ünsüzünü muhafaza etmiştir ancak vasıta hâli ekiyle birlikte kullanılmıştır. Bu metindeki *birlen* şekli, belki de sonraki grupta ortaya çıkacak olan *bilen* şekline hazırlıktır mahiyetindedir. Nitekim VII. grup metinlerinden **TT VII 22 ve Ha 30** numaralı metinlerde *birle* edatı *bilen* şeklinde değişmiştir. Bu metinde de *birle* edatı +n vasıta hâli ekiyle kullanılmış, ancak edattaki /r/ ünsüzü düşmüştür. **TT VII 32'**de *birle* edatı *bilen* ve *bile* şekillerinde geçmektedir. Bu metinde *birle* edatı iki defa geçmekte, ikisinde de yeni şekillerle kullanılmaktadır. O hâlde Uygur Türkçesinde *birle* edatı, VII. grup metinlerinde *birlen/bilen* şekillerinde değişmeye başlamıştır.

Uygur Türkçesinde gereklilik ifade eden *fiil + GU ol* yapısındaki sıfat-fiil ekiyle *ol* zamiri bazı metinlerde kaynaşarak -gUl şeklini almıştır. VII. grup metinlerinde bu ekler kaynaşmamıştır. VII. grupta *fiil + GU ol* yapısındaki gereklilik çekimi, **BahşıÖgdisi, TT VII 12, TT VII 22, BT VII I ve BT VII H** metinlerinde görülmektedir. Bu metinlerde *ol* işaret zamiri kendisinden önceki sıfat-fiil ekiyle birleşmemiştir.

VII. grup metinlerinde *üst onluk sayı sistemi* kullanılmaya devam etmekle beraber, *alt onluk sayı sistemi* de görülmektedir. Uygur Türkçesinin genelinde kullanılan *üst onluk*

sayı sistemi (iki kırk “32”), VII. grupta **TT VIII L, U II 5, BT I B, BuyEv ve BT VIII A** metinlerinde de sayı sistemidir.

Onluklar arası sayı sistemi, bazı VII. grup metinlerinde başka usûllerle de ifade edilmiştir. **YüanSadDharm** metninde *on ikirer* örneğinde alt onluk sayı sistemi kullanılmıştır. Bu metindeki *on ikirer* örneği, VII. gruptaki metinlerin bazılarında ve önceki gruplarda iki yigirmi şeklinde ifade edilmişken burada yeni sayı sistemi kullanılmıştır. Yine VII. grupta yer alan **BT VII H** metninde *otuz iki* sayısı, rakamla yazılmıştır. Bu sistem de Uygur metinleri için yeni bir özelliktir. Dolayısıyla yeni sayı sistemi VII. gruptaki metinlerin ortak özellikleri arasındadır. **TT VII 40**'de sayı sistemi değişmemiştir.

tol- fiilinin zarf-fiili VII. grup metinlerinde –U ekiyle yapılmıştır. VI. grup Uygur metinleri gibi bu grupta da *tol-* fiilinden sonra gelen zarf-fiil eki, eskicil –I yerine yeni –U ekiyle yapılmıştır. VII. grup metinlerinden **BuyEv ve BahşıÖgdisi** metinlerinde *tolu* örneği bulunmaktadır. Yine **BT I B**'de *tolur tükeyür* (195) örneğinde *tol-* fiilinin geniş zamanı –Ir yerine –Ur ekiyle yapılmıştır.

Ölçütlerden de anlaşılacağı üzere, hem yazı şekli ve alıntı kelimelerdeki değişikliklerden hem de dil özelliklerindeki ileri aşamadan dolayı VII. gruptaki metinler, Uygur Türkçesi'nin önceki gruplarında yer alan metinlerinden oldukça farklıdır. Uygur Türkçesi'nin dil özellikleri, daha önceki gruplarda da değişmiştir ancak asıl değişim VII. gruptaki metinlerde görülmektedir. Dolayısıyla VII. gruptaki metinler, Uygur Türkçesi içinde çok farklı bir döneme işaret eder. Buna göre VII. grupta yer alan Uygur metinleri şunlardır:

BlockFalt, **BT I B, BT VIII A, Hazai, Ha 30, BT VII H, BT VII I, BuddhStab. I, BuddhStab. II, BuddhStab. III, BuddhStab. IV, AbhiKeng, YüanHsinTözin, YüanSadDharm, BuyEv, BahşıÖgdisi, TT VII 12, TT VII 22, TT VII 26, TT VII 32, TT VII 38, TT VII 40.**

1.8. VIII. GRUP UYGUR METİNLERİ VE ÖZELLİKLERİ

VIII. gruptaki Uygur metinleri, Uygur Türkçesi'nde dil özellikleri en ilerlemiş olan metinlerdir. Bu grupta yer alan metinlerin dil özellikleri, özellikle I-VI. gruplardan oldukça farklıdır. I-VI. gruplarda yer alan metinlerde hiç tesadüf edilmeyen bazı özellikler, VIII. gruptaki metinlerin belirgin özelliği halini almıştır. Esasında bundan önce VII. grupta bazı imlâ, ses ve şekil özellikleri değişmeye başlamış, hatta bu özelliklerden bazıları, VII. grubu önceki gruplardan ayırt edecek kadar ağırlık kazanmıştır. VII. grupta ortaya çıkan bu özellikler ile ilk defa VIII. grupta ortaya çıkan bazı özellikler, bu iki grupta yer alan Uygur metinlerinin Eski Türkçe döneminin bir parçası olup olmadığı konusunda şüphe uyandırmaktadır. Çünkü Kök Türk yazıtlarının ardından ilk Uygur metinlerinin imlâ, ses ve şekil özellikleri ile VII. ve VIII. gruptaki metinlerin özellikleri arasındaki farklılıklar, bütün metinleri aynı dönem içinde ele alamayacak kadar büyüktür. Bu grubun aşağıda verilen dil özelliklerinden de anlaşılacağı üzere, Eski Türkçe olarak adlandırılan döneme ait olması imkânsız bazı özellikler, VIII. gruptaki metinlerin karakteristik özelliğidir.

VIII. grupta yer alan metinler arasında, daha önceki grupta olduğu gibi, Maniheizt metinler yoktur. Bu grup, Budist ve Hıristiyan çevrede yazılmış dinî metinler ile, din-dışı Uygur metinlerinden oluşmaktadır. Bu grupta birçok din-dışı Uygur metnin yer alması, bu metinlerin standart dille yazılmamış olmasından dolayı daha erken yüzyıllara da ait olabileceğini akla getirir de, bazılarının yazılış tarihlerinin 14. yüzyıla ait olması ve birçok yeni şekli barındırmış olması bu şüpheyi ortadan kaldırmaktadır. Yine bu grupta yer alan din-dışı Uygur metinlerinin ilerlemiş dil özelliklerinin yanı sıra, yazı şeklinin ve yazıda kullanılan malzemenin geç dönem Budist Uygur metinlerle aynı özellikleri göstermesi de, bu metinlerin yazılış tarihlerinin 14. yüzyıl olduğuna işaret etmektedir.

Uygur Türkçesi ile yazılmış metinler, daha çok dinî karakter taşıdığı için, bu metinlerin yazımında dilin değişime uğraması oldukça zordur. Özellikle daha önceye ait metinlerin geç yüzyıllarda çoğaltılması sırasında, metnin dinî karakter taşımasından kaynaklanan kutsallığına saygı gereği, müstensihin yaşadığı yüzyılın dil özelliklerini metne

yansıtması zor görünmektedir. Ancak geç tarihlerde kopya edilmiş metinlerde bile, imlâ, ses ve şekil özelliklerinde bir takım değişimler gözlenmektedir. Dillik ölçütlerin yanı sıra, metinlerin ne ile ve hangi yazı tekniği ile yazıldığı, kopya edilmiş de olsa yazıldığı yüzyıl hakkında bilgi verir. Ayrıca 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinler arasında kopya nüshalar olmakla birlikte, metinlerin çoğu ilk defa bu yüzyıllarda çevrilmiştir. Özellikle baskı yazı tekniğinin geliştirilmesinden sonra, birçok metin çevrilmiş ve kopya edilmiştir. Nitekim bu grupta yer alan Budist metinlerin birçoğunun Tibetçe'den çevrilmiş olması da metinlerin geç tarihli olduklarına işaret etmektedir.

VIII. gruptaki Uygur metinleri farklı usullerle yazılmıştır. Bu gruptaki metinlerin yazımında kullanılan usullerden biri baskı yazı tekniğidir. Uygur metinlerinin baskı yazı tekniğiyle yazımı, Moğol hakimiyetinden sonraya aittir. Yani Uygurlar arasında baskı yazı 1248 yılından sonra kullanılmıştır. İlk defa VI ve VII. grup metinlerinde görülen baskı yazılı metinler, VIII. gruptaki bazı metinlerin de özellikleri arasındadır ancak VII. gruptaki kadar çok değildir. Mesela VIII. grupta BT VII B ve BT VII J metinleri baskı yazı tekniğiyle yazılmışlardır. Bu metinlerin aynı zamanda Tibetçe'den çevrilmiş olması, yazılış tarihlerinin 13-14. yüzyıllara ait olduğunu göstermektedir.

VIII. grup metinleri, genellikle fırçayla yazılmışlardır. Bu gruptaki metinlerde kamış kalem sadece **ZiemeNestorsche**, **BT VII L** ve **AratUygYazı I** metinlerinde kullanılmıştır. Bunların dışındaki metinlerde kamış kalem yerine fırça kullanılmıştır. **ShōAv**, **AratUygYazı II**, **Totenbuch**, **Ernte I**, **Ernte II**, **BT VII A**, **BT VII C**, **BT VII D**, **BT VII E**, **BT VII F**, **BT VII G**, **BT VII K**, **AgFrag I** ve **AgFrag II** metinleri fırçayla yazılmışlardır. **BT VII J** metni ise hem baskı yazı hem de fırçayla yazılmıştır.

Bu gruptaki metinlerin yazımında fırça kullanıldığı için, yazı şekli de daha önceki gruptaki yazıdan farklıdır. Kamış yerine fırçanın tercih edilmesi, Uygur yazısının daha kolay yazılmasına, bu sebeple de harf birleşimlerinin farklı olmasına sebep olmuştur. **ShōgaitoAvalokiteśvara**, **AratUygYazı I**, **AratUygYazı II**, **Totenbuch**, **Ernte I**, **Ernte II**, **BT VII A**, **BT VII C**, **BT VII D**, **BT VII E**, **BT VII F**, **BT VII G**, **BT VII K**, **BT VII L**, **Agama I**, **Agama II** ve kısmen **BT VII J** metinleri, Uygur kursiv yazısıyla yazılmışlardır. Bu yazı şeklinde harflerin şekilleri ve birleşimleri

kamışla yazılmış Uygur yazısına göre daha farklı ve gelişmiştir. Dolayısıyla VIII. grup metinleri, sadece fırçayla yazılmış olmaları sebebiyle değil, aynı zamanda kursiv yazıdan dolayı da geç dönem özellikleri göstermektedir.

VIII. gruptaki metinlerdeki alıntı kelimeler erken dönemdeki metinlerden farklıdır. Bu gruptaki metinlerde Tibetçe, Moğolca ve Farsça ödünç sözcükler bulunmaktadır. *Totenbuch*'da *Tibetçe*, *BT VII A*'da *Moğolca* ve *Tibetçe*, *Polemik*'te ise *Farsça* ve *Moğolca* ödünç sözcükler kullanılmıştır. *AratUygYazı I*'de *alban yasak tudmayın* "başka bir vergiye katlanmadan" cümlesinde *alban* ve *yasak* kelimeleri Moğolca'dır. *ShōgaitoAvalokiteśvara*'da *taruga basgak* (318) ikilemesinde *taruga* kelimesi < Mo. *daruga* isminden gelmektedir. Dolayısıyla VIII. grupta kullanılan ödünç sözcükler diğer gruplarda görülmemektedir. Uygur Türkçesi'nde her üç dilden alınmış sözcüklerin varlığı, bu metinlerin geç tarihli olduklarının ispatıdır.

Son grupta yer alan metinlerde kelime içinde /l/ ve /y/ harflerinin bulunduğu yerlerde ayrı yazım yoktur. Bu harflerin yanında bulunan harfler kelimeye birleşik yazılmıştır. Yine VIII. grup metinlerinde kelime içinde /l/ ve /y/ harflerinin bulunduğu yerlerde fazladan yazılmış elif de yoktur.

Kalın sıradaki /k/ harfinin yazımı için kullanılan harfin üstündeki iki nokta işareti, son gruptaki Uygur metinlerinde de görülmektedir. Ancak İlk başlarda sadece /k/ harfinin yazımı için kullanılan işaret, VI ve VII. gruptaki metinlerde olduğu gibi VIII. grup metinlerinde de /g/ ve /x/ harfleri için de kullanılarak genelleşmiştir. Dolayısıyla VIII. grup metinlerinin tamamında /k, g, x/ harflerinin yazımı için harfin üzerine iki nokta konulmuştur.

Uygur yazısıyla yazılmış metinlerde /n/ harfini temsil etmek için, harfin üzerine konulan nokta ya da sağa yatık çizgi, VIII. gruptaki metinlerin ortak özellikleri arasındadır. İlk beş gruptaki Uygur metinlerinde /n/ harfinin yazımı için böyle ayırt edici herhangi bir işaret kullanılmazken, VI. gruptaki metinlerden başlayarak bilhassa baskı yazı tekniği ya da kursiv yazısıyla yazılmış metinlerde, /n/ harfi bazen üstte iki noktayla yazılmıştır. VIII. grupta *Totenbuch*, *BT III*, *Ernte I*, *Ernte II*, *BT VII A*, *BT*

VII J, BT VII L, AgFrag I, Üçİtig ve AntPol metinlerinde /n/ harfi, I-V. grupta yer alan metinlerden farklı olarak üstte nokta ya da çizgiyle yazılmıştır. /n/ harfinin bu tarz yazılışı, Uygur Türkçesi metinlerinde son üç gruptaki metinlerin ortak özelliklerindedir.

VIII. gruptaki metinlerde /ş/ harfi, VI ve VII. grupta olduğu gibi /s/ harfinin altına iki nokta konularak gösterilmiştir. Uygur harfli metinlerin bir kısmı, /s/ ile /ş/ harflerini ayırt etmiş olmakla birlikte bu harfler, bazı metinlerde aynı işaretle temsil edilmiştir. Ancak bu iki harfin yazımındaki karışıklık, VI ve VII. gruptaki metinlerde bazen önlenmiştir. VIII. grupta ise bazı metinlerde /ş/ harfi, /s/ harfinin altına konulan iki noktayla temsil edilmiştir. **Totenbuch, Ernte II, BT VII A, AgFrag I ve AgFrag II** metinlerinde /ş/ harfi ayırt edilmiştir.

Maniheist ve Budist Uygur edebiyatında kelime içinde ve sonundaki /d/ ve /t/ harfleri, en fazla VIII. grup metinlerinde karıştırılmıştır. Bu iki harfte görülen karışıklık, V. gruptaki metinlerden itibaren artmış, bilhassa VII ve VIII. gruptaki metinlerin genel özelliği hâline gelmiştir.

Önceki grupta hemen hemen bütün metinlerde /d/ ile /t/ harfleri birbirlerinin yerine yazılmıştı. Bu grupta da bütün metinlerde, bilhassa kelime içinde iki ünlü arasındaki /t/ harfi, /d/ ile yazılmıştır: **ShōAv, AratUygYazı I, AratUygYazı II, TT VII 1, TT VII 17, TT VII 24, TT VII 25, TT VII 28, Totenbuch, TT III, Heilk. I, Heilk. II/1, Ernte I, Ernte II, BT VII A, BT VII A, BT VII C, BT VII D, BT VII E, BT VII F, BT VII G, BT VII J, BT VII K, BT VII L, AgFrag I, AgFrag II, AntPol, UigBrief C ve Üçİtig**. Dolayısıyla /d/ ve /t/ harflerinin en fazla düzensiz yazıldığı metinler, VIII. grup yer alır.

VIII. grup metinlerinden **TT VIII I**, Brahmi alfabesiyle yazılmıştır. Bu metinde /d/ ile /t/; /z/ ile /s/ harflerinin yazımında karışıklık yoktur. Bu harflerin yazımındaki karışıklık, Brahmi alfabesiyle yazılmış metinlerde de vardır ancak Uygur alfabesiyle yazılmış metinler kadar fazla değildir. Ayrıca Brahmi alfabesinde /n/ ve /ş/ harfleri için de ayırdedici bir işaret kullanılmamıştır.

Kelime içinde ve sonundaki /z/ ile /s/ harflerinin düzensiz yazımı, VIII. grup metnlerinin genel özelliklerinden biridir. Bu grupta sadece BT VII L metninde /s/ ve /z/ harfleri karışıklığa uğramamıştır. Uygur Türkçesinde bu iki harfin en fazla düzensiz yazıldığı metinler, VIII. grupta yer almaktadır. /z/ ile /s/ harfleri, VI. grupta yer alan metinlerden itibaren karıştırılmaya başlanmıştır. Sonra VII. grup metinlerinde bu karışıklık daha da artmış, VIII. grup metinlerinde ise /d/ ve /t/ harflerinin birbirinin yerine yazıldığı bütün metinler, aynı zamanda benzer yoğunlukta /z/ ve /s/ harflerinin de karıştırıldığı metinler olmuştur. Bu gruptaki metinlerde /z/ ile /s/ harflerindeki karışıklık, özellikle kelime içinde iki ünlü arasındaki /z/ harfinin /s/ ile yazımı şeklindedir. Buna karşılık kelime içindeki /s/ harfinin /z/ ile yazıldığı örnek sayısı fazla değildir. VIII. grupta yer alan **ShōAv**, **AratUygYazı I**, **AratUygYazı II**, **TT VII 1**, **TT VII 17**, **TT VII 24**, **TT VII 25**, **TT VII 28**, **Totenbuch**, **TT III**, **Heilk. I**, **Heilk. II/1**, **Ernte I**, **Ernte II**, **BT VII A**, **BT VII A**, **BT VII C**, **BT VII D**, **BT VII E**, **BT VII F**, **BT VII G**, **BT VII J**, **BT VII K**, **AgFrag I**, **AgFrag II**, **AntPol**, **UigBrief C** ve **Üçİtig** metinlerinde kelime içinde ve sonundaki hemen hemen bütün /z/ harfleri /s/ ile yazılmıştır. Dolayısıyla VIII. gruptaki metinlerin en belirgin özelliklerinden biri, /s/ ve /z/ harflerinin yoğun olarak düzensiz yazımıdır.

VIII. grup metinlerinde kelime içinde aynı tür iki ünsüz, her iki işaretle de gösterilmiştir. Kelime içinde /kk/, /gk/, /dt/ türündeki ünsüz grupları, ilk dört gruptaki metinlerin bir kısmında sadece tek işaretle gösterilmiştir. V. gruptaki metinlerden itibaren bu tür ünsüz grupları ayrı ayrı işaretlerle gösterilmiştir. Dolayısıyla VIII. grup metinlerinde çift ünsüz grubu çift ünsüzle temsil edilmiştir.

Uygur Türkçesi metinlerinde iyelik ve fiil çekimlerinde teklik ve çokluk 2. şahıslardaki damaksıl /n/ ünsüzünün /g/ ile yazımına rastlanmaz. Ancak bu gruptaki metinlerde kelime kök ya da gövdesindeki damaksıl /n/ ünsüzü zaman zaman /g/ ile yazılmıştır. Erken dönem Uygur metinlerinde 2. şahıslardaki damaksıl /n/ ünsüzünün /g/ ile yazılması bir imlâ özelliği iken, VII ve VIII. gruplarda kelime kök ya da gövdesindeki damaksıl /n/ ünsüzünün /g/ ile yazılması ünsüz değişiminin sonucudur. Nitekim **Totenbuch**'ta *ırnga-* fiili *ırga-* şeklinde, **Ernte II** metninde ise *engir-* fiili *egir-* şeklinde

yazılmıştır. Dolayısıyla VIII. gruptaki bazı metinlerde kelime içindeki damaksıl /n/'nin /g/ ünsüzüne değiştiği söylenebilir. Uygur Türkçesinde bu değişim, geç dönemlerde yazılmış metinlerin özelliğidir.

Uygur Türkçesinde kelime kök veya gövdesinde ya da bazı çekim ve yapım eklerinde görülen /A/ bağlantı ünlüsü, VIII. gruptaki metinlerde daima /I/'dır. Ancak bu gruptaki **Totenbuch** ve **BT III** metinlerinde bazı örneklerde eklerin bağlantı ünlüsü /A/ ile yazılmıştır. **Totenbuch**'ta *adlag* ve *tınlag* örneklerinde +*LXG* ekinin, **BT III**'te ise *k(a)ngımaz* ve *singilemez* örneklerinde iyelik eklerinin ünlüsü /A/'dır. Bu metinlerde örneklerdeki eklerin bağlantı ünlüleri daha önceki gruplarda /I/ şeklindedir. Bu sebeple VIII. gruptaki metinlerde bağlantı ünlülerinin /A/ olamaz. Bu metinlerdeki /A/ ünlüleri, arkaizmden başka birşey değildir.

Ünlü türemesi Uygur Türkçesinde ilk defa VII. grup metinlerinde görülmeye başlanmıştı. Ünlü türemesine VII. grupta sadece birkaç metinde tesadüf edilirken, bu ses hadisesi VIII. grup metinlerinin en belirgin özellikleri arasındadır. Bu gruptaki metinlerden **ShōAv**, **TT VII 17**, **TT VII 25**, **Totenbuch**, **BT III**, **Üçİtig**, **Ernte I**, **BT VII A**, **BT VII K**, **Heilk. I** ve **AntPol** metinlerinde ünlü türemesi vardır. O hâlde VII. grupta ünlü türemesi belirmeye başlamış, VIII. grupta ise metinlerin genel özelliği hâline gelmiştir. VII. gruptan önceki gruplarda ünlü türemesine tesadüf edilmemesi, VII ve VIII. gruptan önceki gruplarda yer alan metinlerin bu gruptaki metinlerden daha erken tarihli olduklarına işaret etmektedir. Aynı şekilde, kısmen VII. grupta ama daha çok VIII. grup metinlerinde ünlü türemesinin görülmesi, bu gruplardaki metinlerin geç tarihli olduklarını göstermektedir.

Uygur metinlerinde yuvarlaklaşma, VII. grup metinleriyle başlamış, VIII. gruptaki metinlerde ise yaygın hâl almıştır: **ShōAv**, **AratUygYazı I**, **Totenbuch**, **BT III**, **Heilk. I**, **Heilk. II/1**, **Ernte. I**, **Ernte. II**, **BT VII A**, **UigBrief C** ve **ZiemeUigChristen** metinlerinde dar ünlüler hem dudak ünsüzlerinin tesiriyle hem de ünlü benzeşmesi yoluyla yuvarlaklaşmıştır. **TT VII 1** metninde ise *yiltuz* kelimesi *yulduz* şeklinde yazılmıştır. Dolayısıyla ünlü türemesi gibi ünlü yuvarlaklaşması da VII ve VIII.

gruptaki metinlerde görüldüğü için bu gruplardaki metinler, daha önceki gruplarda yer alan metinlerden daha geç tarihlidir.

VIII. grup metinlerinde son hece ünlüsü yuvarlak olan ve ünsüzle biten isimlerin vasıta hâl eki, dudak uyumuna girmemiştir. Bu grupta yuvarlak ünlüyle biten isimlerden sonra vasıta hâl ekinin geldiği **ShōAv**, **AratUygYazı II**, **Totenbuch**, **BT III**, **Ernte I** ve **UigBrief C** metinlerinde, ekin ünlüsü dudak uyumunda değildir.

VIII. grup metinlerinde son hece ünlüsü yuvarlak olan ve ünsüzle biten fiillere gelen –(X)t- ettirgenlik ekinin ünlüsü, tıpkı vasıta hâl ekinin ünlüsü gibi dudak uyumuna girmemiştir. Bu grupta, **Totenbuch**, **BT III**, **AgFrag I** ve **Üçİtig** metinlerinde son hece ünlüsü yuvarlak olan fiillere gelen ettirgenlik eki –It- şeklindedir ve dudak uyumundan çıkmıştır.

VIII. grup metinlerinde /-b-/ ünsüzünden gelişen /-v-/ ünsüzü bazen düşmüştür. VII. gruba kadar olan metinlerde korunmuş olan /-v-/ ünsüzü, VII ve VIII. gruptaki bazı metinlerde kaybolmuştur. **ShōAv**'da *uşak* (<uvşak), **Totenbuch**'ta *yuka* (<yuvka), **Heilk. I**'de ve **BT VII A**'da *uşak* (<uvşak) örneklerinde /-v-/ ünsüzü kaybolmuştur. VIII. grupta bu metinlerdeki kelimelerde düşen /-v-/ ünsüzü, I-VI. grup metinlerinde korunmuştur. Dolayısıyla /-v-/ ünsüzünün düştüğü metinler geç tarihlidir.

Kök Türk yazıtlarındaki *sub* kelimesi, Uygur Türkçesinde /-b/ > /-v/ değişimi sonunda genellikle *svv* şeklindedir. İlk yedi grupta yer alan metinlerin tamamında kelime *svv* şeklindedir. Bu kelime **Brief C** ve **Ernte I** metinlerinin dışında VIII. grup metinlerinde de *svv* şeklindedir. Ancak **UigBrief C** ve **Ernte I** metinlerinde /-v/ ünsüzü düşmüş, kelime *su* şeklinde yazılmıştır. Dolayısıyla bu metinler Uygur Türkçesinin en geç tarihli metinlerindedir.

Uygur Türkçesinde sadece VII. grup metinlerinde görülen /-d-, -d/ > /-y-y, -y/ değişimi, VIII. gruptaki metinlerde daha yaygındır. **ETŞ 11**, **UigBrief C**, **TT VII 6**, **US 3**, **AratUygYazı I (US 22)** (*tudmayın* < *tutmadın*) ve **Geng/Hamilton** metinlerinde kelime içindeki /d/ ünsüzü /y/ olmuştur. VIII. grubun diğer metinlerinde bu ünsüz

korunmuştur. Ancak yukardaki metinlerde kelime içindeki /d/ ünsüzünün /y/ olması, bu metinlerin Uygur Türkçesinin en geç tarihli metinleri olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla VIII. gruptaki metinlerin tamamında olmasa bile bir kısmında d>y değişiminin olması, bu gruptaki metinlerin Uygur sahasında yazılmış en geç tarihli metinler olduğunu gösterir.

Uygur Türkçesinde birden fazla heceli kelimelerde /g/ ünsüzü şu ana kadar sadece VII. gruptaki bazı metinlerde düşmüştür. VIII. grupta ise /g/ ünsüzü daha fazla metinde düşmüştür. Heilk. I, TT VII 28 (kerek), TT VII 34 (bir defa *kulgak*, iki defa *kulak*) ve TT VIII I metinlerinde *kergek*, *kulgak* ve *eşgek* gibi kelimelerdeki /g/ ünsüzü düşmüştür. ShōAv'da *ayı ulug ögrünçlüg sevinçlig kılsar biz (142)* cümlesinde *ayıg* kelimesindeki /g/ ünsüzü düşmüştür. *ayıg* kelimesi BT III'te de *ayı* (368, 477) şeklinde yazılmıştır. Bu metinlerde sadece /g/ ünsüzünün düşmesi, metinlerin geç tarihli olduklarına işaret etmektedir.

Bu gruptaki metinlerin tamamı /ñ/ ünsüzü bakımından /y/ tarafındadır. ShōAv, TT VII 17, Totenbuch, BT III, Heilk I, Heilk II-1, Ernte I, Ernte II, BT VII G, AgFrag I, AgFrag II ve Üçİtig metinlerinde /ñ/ ünsüzü /y/'dir.

VIII. gruptaki bütün metinlerin belirgin özelliklerinden biri metatezdir. Önceki gruplarda belirli kelimelerde görülen metatez, bu gruptaki metinlerde başka kelimelerde de ortaya çıkmıştır. Bu da Uygur Türkçesinin son gruptaki metinlerinde metatezin yaygınlaştığını göstermektedir. VIII. gruptaki metinlerde *ortu*, *erdem* gibi kelimelerden başka *tırngak*, *erngek*, *sekri-* gibi kelimelerde de metateze rastlanılmaktadır. Bu sebeple son grupta yer alan bütün metinlerde metatez vardır: ShōAv, TT VII 17, Totenbuch, BT III, ZiemeNestorisch, ZiemeUigChristen, Heilk I, Heilk II-1, Ernte I, Ernte II, BT VII A, BT VII K, AgFrag II ve Üçİtig metinlerinde metatez vardır. Dolayısıyla V. gruptaki metinlerden itibaren görülen metatez, V-VII. gruplar gibi son gruptaki Uygur metinlerinin de dil özellikleri arasındadır.

İlk üç grupta kurtgar- şeklinde geçen kelime, IV. grup metinlerinden itibaren kutgar- şeklinde değişmişti. Bu kelime, VIII. grupta ZiemeNestorische ve ShōAv metinlerinde

geçmektedir. Grubun diğer metinlerinde bu fiile rastlanmaz. **ShōAv**'da fiil *kutgar-* şeklindedir. **ZiemeNestorische**'de ise, *kurtgar-* fiili *kutar-* şeklinde yazılmıştır. Böylece son metinde kurtgar- fiilinin hem /t/ hem de /g/ ünsüzü düşmüştür. Bu gruba kadar kelimenin kurtgar- ve kutgar- şekilleri varken, bu grupta yukardaki metinle birlikte *kutar-* şekli de ortaya çıkmıştır. O hâlde VIII. grupta kurtgar- fiilindeki hem /t/ hem de /g/ ünsüzlerinin düşmesi, bu gruptaki metinlerin en geç tarihli metinler olduğunu göstermektedir.

Uygur metinlerinin bir kısmında yarlıgka- şeklinde yazılan kelime, VIII. gruptaki metinlerin tamamında y(a)rlıka- şeklindedir. Bu gruptaki metinlerde fiilin aslı şekli yoktur.

Uygur Türkçesinde ünsüzle biten isimlerin ilgi hâli eki, sadece I. gruptaki metinlerde +Ing şeklindeydi. Sonraki gruplarda olduğu gibi VIII. grupta yer alan **ShōAv**, **AratUygYazı II**, **Totenbuch**, **BT III**, **ZiemeNestorisch**, **ZiemeUigChristen**, **Heilk II-1**, **Ernte I**, **BT VII A**, **BT VII B**, **BT VII J**, **BT VII K**, **AgFrag I**, **AntPolemik** ve **Üçİtig** metinlerinde de ilgi hâli eki her durumda +nIng ekiyle yapılmıştır.

VIII. grup metinlerinde yalın isimlerden sonra yükleme hâl eki, VII. grubun dışındaki gruplardan farklıdır. Bu gruptaki metinlerde önceki grupların aksine, +nI eki diğer yükleme hâl eki olan +G'den daha yaygındır. Bu grupta **ZiemeNestorische**, **AgFrag I**, **AgFrag II** ve **Üçİtig** metinlerinde yalın isimlerden sonra sadece +G eki kullanılmıştır. Buna karşın **ShōAv**, **Totenbuch**, **BT III**, **Ernte I**, **Ernte II**, **Heilk I**, **BT VII A**, **BT VII B** ve **BT VII D** metinlerinde yalın isimlerden sonra hem +G hem de +nI yükleme hâl ekleri kullanılmıştır. Bu metinlerin bir kısmında +nI eki, diğer yükleme hâl ekine göre daha fazla kullanılmıştır. Dolayısıyla VIII. grup metinlerinde +nI yükleme hâli eki, eskicil ek olan +G ekinden daha yaygındır.

VIII. grupta bazı metinlerde ise sadece +nI eki kullanılmıştır. Bu metinlerde +G ekine tesadüf edilmez. **AratUygYazı I**, **AratUygYazı II**, **BT VII E**, **Heilk. II-1**, **TT VII 25** (kişini), **UigBrief C** ve **AntiPolemik** metinlerinde yalın isimlerden sonra sadece +nI eki kullanılmıştır. Hatta bu metinlerden **Polemik**'te belirsizlik zamiri *kamag* kelimesinden

sonra dahi +nI eki kullanılmıştır. O hâlde VIII. gruptaki Uygur metinlerinde yalın isimlerden sonra yükleme hâli, daha çok +nI ekiyle yapıldığına, hatta +G ekinin bu gruptaki bazı metinlerde hiç kullanılmadığına göre, bu gruptaki metinler, Uygur metinleri arasında dil özelliklerinin en fazla ilerlediği metinlerdir.

VIII. grup metinlerinde iyelik ekli isimlerden sonra yükleme hâl eki, VII. gruptaki metinlerden biraz farklıdır. VII. gruptaki bazı metinlerde teklik şahıslara ait iyelik eklerinden sonra da yükleme hâl eki +n yerine +nI ekiyle yapılmıştı. Hem VII hem de VIII. gruptaki metinlerde 3. şahıslara ait iyelik ekleri hariç diğer iyelik eklerinden sonra +nI yükleme hâli eki kullanılmıştır. Uygur Türkçesinde I ve II. gruplarda yer alan metinlerde bütün şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâli eki +n ile yapılmaktaydı. III-VI. gruplarda teklik şahıslara ait iyelik eklerinden sonra +n eki kullanılmaya devam ederken, çokluk şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâli eki +nI olarak değişmiştir. VII. grupta ise bazı metinlerde 3. şahıslara ait iyelik ekleri hariç diğer teklik ve çokluk iyelik eklerinden sonra yükleme hâli eki +nI olarak değişmiştir.

Son gruptaki Uygur metinlerinde de teklik ve çokluk I ve II. şahıslardan sonra yükleme hâli VII. grup metinlerindeki gibi +nI ekiyle yapılmıştır: **ShōAv**, **AratUygYazı I**, **Totenbuch** ve **BT III** metinlerinde çokluk I. ve II. şahıs iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki +nI'dır. **UigBrief C** ve **AratUygYazı II** metinlerinde ise teklik I. ve II. şahıs iyelik eklerinden sonra yükleme hâli eki yine +nI ile yapılmıştır. Dolayısıyla Uygur Türkçesinde VII ve VIII. gruptaki metinlerde iyelik eklerinden sonra yükleme hâli eki +nI'dır.

VIII. grup Uygur metinlerinde isimlerin çıkma hâli bir metin hariç +DIn ekiyle yapılmıştır. Uygur Türkçesinde +DAn çıkma hâl eki en son IV. grupta kullanılmasına karşın bu gruptaki metinlerden **ZiemeNestorsche**'de +DAn eki kullanılmıştır. Bu metindeki diğer dillik ölçütler, metnin son grupta yer aldığını göstermektedir. Buna karşın **ZiemeNestorsche**'de, en son IV. grup metinlerinde görülen +DAn çıkma hâl eki kullanılmıştır.

ZiemeNestorische dışındaki diğer VIII. grup metinlerinde çıkma hâli +DIn ekiyle yapılmıştır: ShōAv, TT VII 17, Totenbuch, BT III, Heilk I, Heilk II-1, Ernte I, Ernte II, BT VII A, BT VII D, BT VII J, BT VII L, TT VIII I, AgFrag I, Polemik, AratUygYazı I, AratUygYazı II, UigBrief C ve Üçİtig. Bu metinlerde çıkma hâli için +DA eki de kullanılmıştır. Ancak hem VII hem de VIII. grupta +DA eki, önceki gruplar kadar yaygın değildir. Kök Türk yazıtları ve erken dönem Uygur metinlerinde bazı çekim edatları, kendilerinden önceki isimlere +DA çıkma hâli ekiyle bağlanırken, VII ve VIII. gruptaki metinlerde kalıplaşmış bu yapılar bile değişmiş, bu edatlar +DA yerine +DIn ekiyle kullanılmışlardır.

ol ve *bu* (>*mu(n)*) işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, VIII. grup metinlerinde *anga* ve *munga*'dır. Bu bakımdan VIII. grup metinleri VII. gruptan farklı değildir. Bu grupta Totenbuch, Üçİtig ve Heilk I metinlerinde hem *anga* hem de *munga* şekilleri bulunmaktadır. Yine TT VII 17 ve TT VII 25 metninde *munga* şekli vardır. Ancak VIII. grupta bulunan BT III'te *ol* işaret zamirinin yaklaşma hâli *angar*'dır. BT III'deki bu şekil eskicidir. Dil özellikleri bakımından en yeni şekillere sahip olan ve bu sebeple de Uygur Türkçesi'nin en geç tarihli metinlerinin yer aldığı VIII. grupta, diğer metinlerdeki *anga* ve *munga* şekillerinin tersine, BT III'te *angar* şeklinin geçmesi, büyük bir ihtimalle arkaizmin sonucudur.

+GARU eki, Uygur Türkçesinde en son IV. grup metinlerinde kullanılmıştır. VIII. grupta BT III'te +GARU ekinin kullanıldığı örnekler vardır. Bu metinde ...*sengremgerü bardılar* cümlesinde ismin yön hâli +GARU ekiyle yapılmıştır. Yine bu metinde *öngire* ve *songra* örneklerinde +rA yön hâli eki kullanılmıştır. Grubun diğer metinlerinde yön eki kullanılmazken, BT III'teki bu örnekler, ya metnin erken tarihli bir nüshadan kopya edildiğini göstermektedir ya da arkaizmden ileri gelmektedir.

Uygur Türkçesinin genelinde ünlüyle biten fiillerin geniş zaman çekimi -yUr ekiyle yapılmıştır. Ancak V. grup metinlerinden başlayarak ünlüyle biten fiillerden sonra -yUr eki yanında -r eki de kullanılmıştır. V-VII. gruptaki metinlerde -r eki çok az örnekte görülmektedir. Yine bu gruplardaki metinlerde -r eki tek başına değil, eskicil -yUr ekiyle birlikte kullanılmıştır.

VIII. grupta ise ünlüyle biten fiillerin geniş zaman çekimi -yUr ve -r ekleriyle yapılmıştır. Hatta VIII. grptaki bazı metinlerde -yUr eki hiç kullanılmamış, ünlüyle biten fiillerin geniş zaman çekimi sadece -r ekiyle yapılmıştır: **Totenbuch, BT III, Heilk II-1, TT VIII I** (kurır, titrer), **AgFrag I, AgFrag II, ShōAv** ve **Üçİtig** metinlerinde ünlüyle biten fiillerin geniş zaman çekiminde -yUr eki yanında -r eki de kullanılmıştır. **TT VII 28, BT VII B, AntiPolemik** ve **ZiemeUigChristen** metinlerinde ise sadece -r eki kullanılmıştır. Dolayısıyla ünlüyle biten fiillerden sonra -r geniş zaman ekinin en sık kullanıldığı metinler VIII. grupta bulunmaktadır.

Son grupta yer alan Uygur metinlerinde /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten fiillerin zarf-fiil ve geniş zaman ekleri tamamıyla değişmiştir. Uygur Türkçesinde bazı metinlerde /k/ ve /r/ ünsüzlerinden sonra zarf-fiil eki -A, geniş zaman eki de -Ar şeklindeydi. Önceki grupta bu ünsüzlerden sonra zarf-fiil eki zaten -U olarak değişmişken geniş zaman çekiminde eskicil -Ar ekli örnekler görülmekteydi. VIII. grupta ise /k/ ve /r/ ünsüzlerinden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri tamamıyla -U/-Ur olmuştur. Bu grupta **ShōAv, Totenbuch, BT III, ZiemeNestorische, BT VII A, BT VII B** ve **Üçİtig** metinlerinde /r/ ünsüzünden sonra zarf-fiil eki -U, geniş zaman eki ise -Ur'dur. Sonuç olarak /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten fiillerin zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, VIII. gruptaki metinlerin tamamında -U ve -Ur'dur ve ilk defa bu gruptaki metinlerde eskicil eklere rastlanmaz.

VIII. gruptaki metinlerde -(X)t- ekinden sonra zarf-fiil eki -U, geniş zaman eki ise -Ur'dur. **ShōAv, AratUygYazı II** (*toguru tumlıdu sattım*), **Totenbuch** (*kurıdu, engidür, törüdü*), **BT III, Heilk I, BT VII A** (*yagıdu, törüdü*), **BT VII B** (*ögirde*), **TT VII 24** (*ag(r)ıdur, sısladur*), **TT VII 25** (*agrıdur, sısladur*) ve **Üçİtig** (*ukıtu, ayıdu, ukıdur, tüketür*). Sonuç olarak -(X)t- ekinden sonra sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri V-VIII. gruplarda -U ve Ur'dur.

VIII. grup metinlerinde *al-* ve *bil-* fiillerinin zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, önceki gruplara göre farklıdır. Fiillerin zarf-fiili önceki gruplarda -I ekiyle yapılırken VIII. gruptaki metinlerin tamamında -U ekine değişmiştir.

al- ve bil- fiillerinin geniş zaman çekimi önceki gruplarda –Ir ekiyle yapılmıştı. Bu gruptaki bazı metinlerde ise al-/bil- fiillerinin geniş zaman çekimi –Ir ekinin yanında –Ur ekiyle de yapılmıştır. *Totenbuch*'da *bilir* yanında *bilür* şekli de vardır. TT VII A'da *bil-* fiilinin geniş zaman çekimi –Ir ekiyle yapılmıştır. *Üçİtig*'de *bilir* örneğinde eskicil –Ir geniş zaman eki kullanılmaya devam ederken, *bilü tüked-* örneğinde yeni –U zarf-fiil eki kullanılmıştır. TT VII 34 numaralı metinde *alır* (11) örneğinde –Ir geniş zaman eki kullanılmıştır. BT III'te *bilü y(a)rlıka-*, *alu tegin-* ve *bilür* örneklerinde hem zarf-fiil hem de geniş zaman ekleri değişmiştir. *ShōAv*'da al- ve bil- fiillerinin zarf-fiili –U ekiyle yapılmıştır.

VIII. gruptaki Uygur metinlerinde –mİş ve –DUK sıfat-fiil eklerinin olumsuz, eskicil –mADUK eki yanında, yeni –mAmİş ekiyle de yapılmıştır. VIII. gruptaki metinler bu bakımdan VII. grup metinlerinden farklı değildir. Uygur Türkçesinde ilk altı gruptaki metinlerde geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin olumsuz şekli için sadece –mADUK eki kullanılırken, VII ve VIII. gruptaki metinlerde bu eke ilave olarak –mAmİş eki de kullanılmıştır. Bu grupta *ShōAv*'da sadece –mADUK eki kullanılmıştır. *Üçİtig*'de hem –mADUK hem de –mAmİş ekleri bulunmaktadır. Yine bu gruptaki metinlerden BT III'te bu iki şeklin yanısıra –mAyUK olumsuz geçmiş zaman sıfat-fiil eki de kullanılmıştır. TT VII 25'te geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin olumsuzluğu için –mAyUk eki kullanılmıştır. *Totenbuch*'da ise –mADUK ile –mAyUK ekleri bulunmaktadır. O hâlde –mAmİş eki, VIII. gruptaki metinlerin özellikleri arasındadır. Bu ek VII ve VIII. gruplarda ortaya çıkmıştır.

Bu gruptaki metinlerde, şimdiki zaman sıfat-fiil eki –gmA'dır. Diğer şimdiki zaman sıfat-fiil eki -gII, ilk gruplardaki yoğunluğunun aksine, VIII. gruptaki metinlerde yoktur. TT VII 1 ve *ShōAv* metinlerinde kullanılan sıfat-fiil eki –gmA'dır.

VIII. gruptaki metinlerde –(X)pAn(In) zarf-fiil eki kullanılmamıştır. Bu zarf-fiil ekinin bütün işlevleri, VIII. grupta –p eki tarafından yerine getirilmiştir. Dolayısıyla Uygur sahasında VIII. grup metinlerinin yazıldığı yüzyılda –pAn(In) eki artık kullanılmamıştır.

Bu gruptaki metinlerde şart eki, önceki gruplardan farklıdır. VIII. grupta yer alan bazı metinlerde şart eki, /r/ ünsüzünün düşmesiyle –sA şeklini almıştır.

-sAr şart eki sadece VII. grupta, HamTouHou 30 'da kısalarak –sA şeklini almıştır. Şart ekinin VII. gruptaki tek metinde –sA olması, şart ekindeki değişimin bu grupta başladığını düşündürmektedir. Ancak şart eki asıl VIII. grupta değişmiştir. TT VII 28, TT VII 31, TT VIII A, AratUygYazı II, Ernte I ve Ernte II metinlerinde şart eki ya tamamen –sA olmuş ya da her iki şekil bir arada kullanılmıştır. Sonuç olarak şart eki –sAr, VIII. grupta değişmeye başlamıştır.

Uygur Türkçesinde daha önce kendisinden önceki isme yükleme hâl ekiyle bağlanan çekim edatları, III-VII. Gruplarda yer alan metinlerde olduğu gibi son gruptaki metinlerde de yükleme hâli yerine iyelik ekleriyle bağlanmışlardır. Dolayısıyla VIII. gruptaki metinlerde bu edatların bağlandığı ekler, önceki gruptan farklı değildir ve bu gruptaki metinler yeni şekli devam ettirmektedir. VIII. grupta yer alan ShōAv, TT VII 28, Heilk I, Heilk II-1, BT VII J, AgFrag I ve Üçitig metinlerinde, erken Uygur metinlerinde yükleme hâli ekiyle bağlanan çekim edatları, iyelik ekleriyle bağlanmışlardır.

Bu gruptaki birçok metinde *birle* edatının yapısında bir değişiklik olmamıştır: ShōAv, AratUygYazı I, TT VII 25, Heilk I, AgFrag II, Üçitig ve ZiemeUigChristen metinlerinde edat aslî şekliyle yazılmıştır. Ancak bu edat, VIII. grup metinlerinden Heilk II-1 ve TT VII 24 metinlerinde değişmiştir. Heilk. II-1 metninde bu edatın, *birle*, *birlen*, *bilen* ve *bile* şekilleri vardır. TT VII 28'de ise *birle* edatı *kişi bile tūdüş keriş bolur* (5) örneğinde *bile* şeklindedir.

Önceki gruplarda *fiil + GU ol* yapılı gereklilik çekiminde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Uygur Türkçesinde ilk defa VIII. grup metinlerinde *fiil + GU ol* yapısındaki gereklilik çekiminde *ol* zamiri önceki –GU sıfat- fiil ekiyle birleşerek –GUL şeklini almıştır. VIII. grupta yer alan ShōAv'da sözlegül (< sözlegü ol), TT VII 24 metninde *birgöl*, TT VII 25'te *bigöl* (<birgü ol), *kılgul* (<kılgul ol), TT VII 28'de *kılgul* (<kılgul ol), Totenbuch'ta *bolgul* (<bolgu ol), Heilk I'de *içgöl* (<içgü ol), Heilk II-1'de *birgöl*

(<birgü ol), **BT VII J**'de *öritgöl* (<öritgü ol) ve **UigBrief C**'de *bolgul* (<bolgu ol) örneklerinde ol zamiri –GU sıfat-fiil ekiyle birleşmiştir.

Uygur Türkçesinde onluklar arası sayılar için farklı sistemler kullanılmıştır. Eski Türkçe'nin sayı sistemi, *iki kırk, üç altmış* gibi üst onluk sistemdir. Bu sayı sistemi VII. grupta değişme temayülü göstermişti. VII. grupta birçok metinlerde eskicil olan üst onluk sayı sistemi kullanılmaya devam ederken, birkaç metinde *kırk iki, altmış üç* gibi alt onluk sayı sistemi de kullanılmıştır. VII. grupta çok az metinde görülen yeni sayı sistemi, VIII. grupta daha fazla metnin özellikleri arasındadır. VIII. grupta **AratUygYazı I**, **TT VII 1**, **TT VII 28**, **AgFrag I**, **AgFrag II** ve **Üçİtig** metinlerinde eski sayı sistemi kullanılmaya devam etmiştir. Ancak bu metinlerdeki eski sayı sistemine karşın gruptaki diğer metinlerde yeni sistem kullanılmıştır. **ShōAv**, **AratUygYazı II**, **Totenbuch**, **BT III**, **BT VII A** ve **BT VII C** metinlerinde eski sayı sisteminin yanında yeni sayı sistemi de görülmektedir. Dolayısıyla VIII. grupta yeni sayı sistemi birçok metinde görülmektedir ve diğer gruplara göre daha yaygındır. Öyleyse eski sayı sistemi son gruptaki Uygur metinlerinde kullanılmaya devam ederken, diğer taraftan yeni sayı sistemi de en az eski sistem kadar kullanılmıştır.

VIII. grup metinleri şunlardır:

Totenbuch, ShōAv, Ernte I, Ernte II, **BT VII A**, **BT VII B**, **BT VII C**, **BT VII D**, **BT VII E**, **BT VII F**, **BT VII G**, **BT VII J**, **BT VII K**, **BT VII L**, **AgFrag I**, **AgFrag II**, **AntiPolemik**, **UigBrief C**, **Üçİtig**, **BT III**, **Heilk I**, **Heilk II-1**, **ZiemeNestorsche**, **ZiemeUigChristen**, **AratUigDoc II**, **TT VII 6**, **TT VII 17**, **TT VII 24**, **TT VII 25**, **TT VII 28**, **TT VII 31**, **TT VII 34**, **TT VIII A**, **TT VIII I**, **ETŞ 11**, **Usp 3**, **Usp 22** ve **Geng/Hamilton**.

4. BÖLÜM

UYGURCA METİNLERİN TARİHLENDİRİLMESİ

1.1. I. GRUP UYGUR METİNLERİNİN YAZILIŞ TARİHİ

Uygur Türkçesi'nde dil özellikleri en eskicil olan metinler, bu grupta yer almaktadır. Türk dilinin bilinen en erken tarihli belgeleri olan Kök Türk yazıtları ile I. grupta yer alan Uygur metinlerinin dil özellikleri arasında pek farklılık yoktur. Hatta bu grupta yer alan bazı metinlerde Maniheist terminolojinin yanı sıra tengricilikle ilgili kelimelerin de kullanılmış olması, metinlerin yazılış tarihlerinin Kök Türk ya da Uygur yazıtlarından uzak olmadığını gösterir.

I. grupta yer alan Uygur metinlerinin tamamı Maniheisttir. Uygur edebiyatında hiç bir Budist metin bu grupta yer alan Manihesit metinlerle aynı ya da benzer özellikler göstermez. Diğer bir ifadeyle, Budist çevrede yazılmış en erken tarihli Uygur metinlerinin dil özellikleri, bu gruptaki Maniheist metinlerin dil özelliklerinden daha ilerleşmiş durumdadır. Bu bakımdan Uygur edebiyatının en eskicil dil özelliklerine sahip metinlerinin Maniheist çevrede yazıldığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla Uygur Türkçesi ile yazılmış ilk metinler Maniheisttir, Budist metinlerin ortaya çıkışı daha sonraki yüzyıllara aittir.

Kök Türkçe'nin dil özelliklerinden pek farklı olmayan ve imlâ, ses ve şekil özellikleri ortak olan I. grup Uygur metinleri şunlardır:

M I 7-17, M I 23-29, TT II A, M III 6, M III 8, M III 19, M III 20, ManTürkFragm, Windgott, DreiPrinzen, ManWettPrinzen, Panc B3, UigBrief B, BT V 9, U II 1 ve LeCoqManChotsho.

Bu metinler, dillik ölçütler temel alındığı zaman 8. yüzyılda yazılmış olmalıdır. Çünkü I. gruptaki metinlerin dil özellikleri, yazılış tarihleri belli olan Kök Türk yazıtlarıyla neredeyse aynıdır. 8. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olan Kök Türk yazıtları gibi bu

metinler de 8. yüzyılda, fakat bu yüzyılın ikinci yarısında ya da sonlarına doğru yazılmış olmalıdır. Metinlerin 8. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olduklarına dair getirilen yukarıdaki dillik ölçütlerden başka, kolofon kayıtları bulunan bazı metinlerin yazılış tarihlerinin de 8. yüzyıla işaret etmesi, metinlerin bu yüzyılın ikinci yarısında yazıldıklarını düşündürmektedir.

Aşağıda verilecek olan bilgiler ışığında 8. yüzyılın ikinci yarısında yazıldığı anlaşılan I. gruptaki Uygur metinlerinin nerede yazıldığını tam anlamıyla ifade edebilmek mümkün değildir. Bu grupta yer alan bazı metinlerde geçen yer ve şahıs isimleri, bu metinlerin Uygurların Ötüken'den ayrılmadan önce yazdıkları şeklinde yorumlanabilir. Hatta bazı metinlerde Ötüken ismi ile Ötüken Uygur Kağanlarından bazılarının isminin geçmesi, bu metinlerin Ötüken'de yazılıp, 840 yılındaki göçle birlikte Tarım havzasına taşındıklarını düşündürmektedir. Ya da bu metinler, Uygurların 840 yılındaki göçlerinden önce buraya gelip yerleşen diğer Türk boyları tarafından yazılmış olmalıdır.

Aynı dil özelliklerine sahip olan I. gruptaki bazı metinlerin yazılış tarihi yaklaşık bilinmektedir. Bu gruptaki bazı metinlerin ne zaman yazıldıklarını gösteren kolofon kaydı vardır. Uygur Türkçesi'nde dil özellikleri Kök Türk yazıtlarına en yakın olan ve kolofon kaydındaki tarih de 8. yüzyılın ikinci yarısına işaret eden metinler, I. gruba yerleştirilmiştir.

Yazılış tarihi hemen hemen kesin olan metinlerden biri TT II A'dır. Bu metin *Bögü Kağan*'ın Mani dinini devlet dini olarak kabul ediş törenini anlatır. Metinde geçen *ol ödün tngri i-lig bögü kan* (II/33), *T(e)ngri ilig bögü kan inçe ay-dukta ötrü* (II/53) tarzındaki ibareler, metnin Bögü Kağan zamanında yazıldığının kanıtıdır. Uygurlar 762/763 yılında Bögü Kağan zamanında Mani dinini resmî din olarak kabul etmişlerdir. Metinde Mani rahiplerin Uygur hükümdarı Bögü Kağan ile söyleşisi anlatıldığı için metin, Maniheizmin kabul edildiği tarih olan 763 yılından önceye ait olamaz. Yine metinde bu olayın tasvir edilmiş olması sebebiyle de metnin tarihi 763 yılından çok sonralara da ait olamaz. Bu sebeple hem metni yayımlayanlar (Bang-Gabain 1929: 5) hem de Eski Türkçe metinleri tasnif eden ya da tarihlendirenler, TT II A metnini

762/763 yıllarına tarihlendirmişlerdir (Zieme 1969: 5; Clark 1981: 159; Doerfer 1993: 251).

TT II A, tarihî bilgiler ve oldukça eskicil dil özellikleri sayesinde, en erken tarihli Uygur metni olarak görülmektedir. Hatta eldeki bilgiler ölçüsünde Uygur edebiyatını TT II A ile başlatmak mümkündür. Bu sebeple TT II A, Uygurların Mani dinini kabul ediş törenini anlatan bir metin olduğu için, en erken tarihli Uygur metinlerinden biri olmalıdır.¹

Bu grupta yer alan M I 7-17 numaralı metin 795 ile 798 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Gabain (1955: 196), metnin 795 ya da 798 yıllarında yazıldığını ileri sürer. Gabain, metinde geçen *yme t(e)ngri mani burhan t(e)ngri yiringerü bardukanta kin biş yüz artuکی eki ot'uzunç* ibaresinden hareketle, metnin 795-798 tarihlerinde yazıldığını düşünmüştür. Daha sonra metin Bazin (1991: 247) tarafından 795 veya 796 yıllarına, Clark (1982: 312-313) tarafından 795 yılına, Zieme (1969: 5) tarafından ise 798 yılına tarihlendirilmiştir. M I 7-17 numaralı metin, eskicil dil özelliklerinin yanı sıra metnin kolofonuna göre de 8. yüzyılın sonlarında yazılmıştır. Nitekim metnin erken tarihli olduğunu gösteren bir başka kanıt ise, metinde geçen *ötükenteki nom ul'ugı tükel erdemlig yrlagkançuçı bilge beg t(e)ngri mar niv mani mxistaka ayg'in bu eki* cümlesinde yer ismi olarak Ötüken'in zikredilmesidir. Bu metinde Ötüken isminin geçmesi, metnin erken tarihli olduğunu, en azından Uygurların Ötüken'den Tarım havzasına göç ettikleri 840 yılından önce yazıldığını göstermektedir.

Yazılış tarihi aşağı yukarı belli olan metinlerden bir diğeri ise M I 23-30 numaralı metindir. Metin, 759 ile 840 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Gabain (1955: 197), metnin 780 ile 840 tarihleri arasında yazılmış olabileceğini ileri sürer. M I 23-30 numaralı metin *Agduk* tarafından yazılmıştır. *Agduk*, Uygur Türklerinin ilk mütercimlerindedir. Bu sebeple M I 23-30, 780 ile 840 yılları arasında yazılmış olmalıdır (Gabain 1955: 197). Zieme (1969: 5) ise Gabain'i referans göstererek M I 23-

¹ Bang, Gabain, Zieme ve Bazin, TT II B metninin, 763 tarihli TT II A metninden önce yani Uygurların Mani dinini kabul etmelerinden birkaç yıl önce, 761 yılında yazıldığını ifade etmiş olsalar da (Bang-Gabain TT II: s. 425-426; Gabain 1955: 194; Zieme 1969: 5; Bazin 1991: 311), TT II B, I. gruba ait dil özelliklerinden daha ileri bir aşamada olduğu için I. gruba dahil olamaz.

30 numaralı metni 840 yılına tarihlendirmiştir. Clark, metnin 780 yılında yazıldığını belirtir. Son olarak Doerfer (1993: 245), M I 23-30 numaralı metnin 759/780 yıllarında yazıldığını düşünür.

Araştırmacılar tarafından yapılan yukarıdaki tarihlendirmelerden de anlaşılacağı gibi M I 23-30, en erken 759, en geç 840 yılında yazılmıştır. Bu metnin 759 ya da 840 tarihlerinde yazılmış olabileceğini düşünmeye sevk eden en önemli sebep, metinde geçen tarihî bilgilerdir:

ötmiş yigedmiş birişti (teg) ayaglag tataglag atlag t(e)ngri mr wxmn xiar yzd tört toxrı mocak (ogurınta); yme altun argu talas uluş kaşu hanı; ordu çigil k(e)nt erkligi; ulug türkdün prşdanki; çigil arslan il tirtgüg alp burguçan alp t(a)rxan beg ilentük erksintük ogurınta.

Bu ifadeler, metnin en erken 759 yılında yazıldığını göstermektedir. Çünkü bu cümlelerdeki *Argu Talas*, *Ordu Çigil kent*, *ulug Türk*, *Çigil Arslan* gibi ifadelerden anlaşıldığına göre metin, Uygurlar Ötüken'den ayrılmadan önce yazılmıştır. Basmıl, Çigil ve Karluk boyları, 8. yüzyılın ortalarında Kök Türk Devletini yıkmak için Uygur Türkleriyle birlikte hareket etmişler, daha sonra ise bu boylar Uygurlar'dan ayrılmıştır. Dolayısıyla metnin yazılışı 840 yılından öncedir.

M I 23-30 numaralı metin, yukarıda metnin yazılış tarihiyle ilgili verilen tarihî bilgilerden de anlaşılacağı üzere, 8. yüzyılın sonları ile 9. yüzyılın ilk yarısında yazılmıştır. Metin bu bilgilerin yanı sıra dil özellikleri bakımından da en geç 8. yüzyılın ortalarında yazılmış olmalıdır. Çünkü I. grubun diğer eserleriyle M I 23-30 numaralı metnin dil özellikleri arasında bir fark yoktur. M I 23-30, yazılış tarihi kesin olarak bilinen TT II A metninden farklı değildir. Dolayısıyla M I 23-30 numaralı metin 8. yüzyılın sonlarında, büyük bir ihtimalle 780 yılında yazılmıştır.

LeCoqManChotsho'daki dil özellikleri, metnin Uygur Türkçesi'nin en erken tarihli metinlerinden biri olduğunu gösterir. Metnin tarihi hakkında elimizde herhangi bir kayıt olmamakla birlikte, dil özellikleri dikkate alındığında, en az TT II A kadar erken tarihli

olduğu anlaşılır. Çünkü her iki metin de dil özellikleri bakımından benzer özellikleriyle dikkat çekmektedir.

LeCoqManChotsho'da geçen bazı tarihî bilgiler, metnin yazılış tarihi hakkında bazı ipuçları verir. Metinde geçen *t(e)ngriken uygur bugug (bogug) han* (2) ibaresi, en önemli ipuçlarından biridir. Le Coq'a (1912: 543) göre bu şahıs, 759-780 yılları arasında yaşamıştır. Dolayısıyla metin de bu tarihler arasında yazılmış olmalıdır. Yine metindeki şahıs isimlerinden biri *Bilge-e tonyux[uk]* (2) adıyla geçmektedir. Eğer bu şahıs, II. Kök Türk Kağanlığı'nın veziri Bilge Tonyukuk ise, metin 763 tarihinden de önce yazılmış olmalıdır. Nitekim Uygur edebiyatında fazla kullanılmayan *Türk* (3) kelimesinin bu metinde geçmesi, metnin Kök Türk Kağanlığı'nın izlerini taşıdığıının en önemli kanıtıdır.

Metni yazan kişi ya da metnin yazılış tarihini veren bir kolofon kaydı olmadığı için, metnin tam olarak ne zaman yazıldığını bilemiyoruz. Ancak metni yayımlayan Le Coq (1912: 145), tarihî bilgiler ışığında metnin 8. yüzyılda yazılmış olduğunu belirtmiştir. Doerfer (1993: 245) de bu metnin TT II A ile aynı tarihte, 763 yılında yazılmış olabileceğini düşünür. Sonuç olarak **LeCoqManChotsho**, en geç 8. yüzyılın sonlarında yazılmış olmalıdır. Ancak tam yazılış tarihinin 763 yılından önce mi sonra mı olduğu kesin değildir.

ManWettPrinzen, yukarıda yazılış tarihleri hemen hemen belli olan metinlerle benzer dil özelliklerine sahiptir. Bu metnin yazılış tarihi hakkında herhangi bir kayıt yoktur. Uygur alfabesiyle yazılmış olan bu Maniheist metin, editörleri tarafından yazının şeklinden dolayı 9-10. yüzyıllara tarihlendirilmiştir (Shimin, Klimkeit, Laut 1989: 329):

“... Die Schrift der Fragmente weist nach dem Bericht den “klassisch-ugurischen Duktus der Frühzeit” auf und der text dürfte “aus dem 9-10. Jhd.” stammen”.

Shimin, Klimkeit ve Laut'un bu metni 9-10. yüzyıllara tarihlendirmesi tartışmalıdır. **ManWettPrinzen** 9-10. yüzyıllarda yazılmış olamaz. Çünkü metnin dil özellikleri, bu grupta yer alan yazılış tarihi belli olan metinlerle aynıdır. Dolayısıyla bu metin en geç 8. yüzyılın sonlarında yazılmış olmalıdır.

UigBrief B'nin ön yüzü Uygur alfabesi, arka yüzü ise Kök Türk alfabesiyle yazılmıştır. Metinde kullanılan Uygur yazısının şekli, klasik öncesi döneme aittir. Yazı, oldukça iri harflerle ve köşeli yazılmıştır. Uygur yazısının şeklinden başka, metnin arka yüzünün Kök Türk alfabesiyle yazılmış olması, yazılış tarihinin geç olmadığına işaret etmektedir. Nitekim Doerfer (1993: 33), UigBrief B'yi, Kök Türk alfabesiyle yazılmış olduğu için erken tarihli metinler arasında saymıştır (1a).

Tarihî verilerden ve metinlerin kolofonlarındaki bilgiler çerçevesinde metinlerin yazıldığı tarih hakkında araştırmacılar tarafından yapılan bu tarihlendirmeler, adı geçen metinlerin dil özellikleriyle de uyumludur. I. gruptaki Uygur metinlerinde özellikle ünsüzle biten isimlerden sonra ilgi hâlinin +Ing ekiyle yapılması ve /ny/ ünsüzünün bazı kelimelerde korunmuş olması, metinlerin yazılış tarihinin Kök Türk yazıtlarına yakın olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla metinlerin dil özellikleri ve tarihi hakkında verilen bu bilgilerden hareketle, Uygur Türkçesinde ilk eserlerin 8. yüzyılın ikinci yarısında yazıldığını söyleyebiliriz.

Sonuç olarak TT II A, M I 7-17, M I 23-29 ve M III 6 numaralı metinlerin kolofonlarında yazılış tarihleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu metinlerin yazılış tarihleri aşağı yukarı bellidir. Fakat I. gruba yerleştirilen diğer metinlerin tarihi hakkında bilgi sahibi değiliz. Bu grupta tarihi belli olmayan metinlerin dil özellikleri, tarihi belli olan metinlerle aynı olduğu için, bu metinler de 8. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olmalıdır. Dolayısıyla I. grupta yer alan M I 7-17, M I 23-29, TT II A, M III 6, M III 8, M III 19, M III 20, ManTürkFragm, Windgott, DreiPrinzen, ManWettPrinzen, Panc B3, BT V 9, U II 1 ve LeCoqManChotsho metinleri, 8. yüzyılın ikinci yarısı ve belki de 9. yüzyılın ilk onlu yıllarında, başka bir ifadeyle 763 ile 800'lü yıllar arasında yazılmışlardır.

1.2. II. GRUP UYGUR METİNLERİNİN YAZILIŞ TARİHİ

II. gruptaki metinlerin yazılış tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bu grupta yer alan metinler, tıpkı önceki grupta bulunan metinler gibi Uygur Türkçesi'nin dil özellikleri en eskicil olan metinleridir. Bu bakımdan Uygur Türkçesi'nde 8. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olan I. grup Uygur metinlerine en yakın metinler bu grupta yer alır. Dolayısıyla II. grup Uygur metinlerinin yazılış tarihi, I. grup metinlerine yakındır.

I. ve II. grupta yer alan Uygur metinlerinin dil özellikleri arasında fazla farklılık yoktur. İki grup arasındaki en önemli farklılıklar, ünsüzle biten isimlerden sonra ilgi hâl eki ile /ny/ ünsüzünün durumundan ibarettir. Bunların dışında her iki grubun da imlâ, ses ve şekil özellikleri arasında başka bir farklılık yoktur. Bu bakımdan I. gruba göre dil özellikleri daha fazla farklılaşmış metinler daha uzak yüzyıllarda, buna karşın dil özellikleri arasındaki farklılıkların en az olduğu metinler ise daha yakın tarihlerde yazılmışlardır. Dil özellikleri Uygur Türkçesi'nin I. grubunda yer alan metinlerden sadece birkaç ölçüt bakımından farklılaşan ve dil özellikleri aynı ya da benzer olan ve bu sebeple de II. gruba yerleştirilen Uygur metinleri şunlardır:

M II 2, M III 1, M III 2, M III 4, M III 7, M III 12, M III 13, M III 23, M III 25, M III 27, M III 32, M III 36, BT V 10, BT V 12, BT V 13, BT V 14, BT V 18, BT V 19, BT V 20, BT V 21, BT V 22, BT V 23, BT V 25, BT V 26, BT V 27, BT V 30, LeCoqChuast, ZiemeHuast ve Sekiz (TT VI).

II. grupta yer alan metinler, ilk grupta yer alan ve 8. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen metinler gibi genellikle Maniheist çevrede yazılmıştır. II. gruptaki metinlerin yazıldığı yıllarda, Budist metinler henüz yaygınlaşmamıştır. Hatta bu yıllarda **Sekiz**'den başka Budist metin yoktur. Dolayısıyla II. gruptaki metinlerin yazıldığı yıllarda, Uygurlar arasında Maniheizmin hâlâ baskın din olduğunu söyleyebiliriz.

Bu grupta yer alan metinlerin hiçbirinde metnin yazılış tarihine işaret eden kolofon kaydı yoktur. Bu sebeple, II. gruptaki metinlerin yazılış tarihlerini, ancak önceki ve

sonraki gruplarda yer alan ve yazılış tarihleri bilinen metinlerin dil özellikleriyle mukayese ederek tespit edebiliriz. Dil özellikleri önceki grupta yer alan metinlerden daha ileri, sonraki grupta yer alan metinlerden ise daha eskicil olan II. grup metinlerinin yazıldığı yüzyıl, I. ve III. gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyıllar arasındadır.

II. grupta bulunan metinlerin ne zaman yazıldıklarını tam olarak bilemesek de, bazı metinlerin yazıldıkları zamanı aşağı yukarı belirten dil dışı ölçütler vardır. Bu dil dışı ölçütler, metinlerin dil özellikleriyle uyumlu ise, bu tür metinlerin ne zaman yazıldıklarını aşağı yukarı tahmin etmek mümkündür.

Yazılış tarihi kolofon kaydıyla bilinmeyen, buna karşın bazı bilgiler ışığında yazılış tarihi tahmin edilebilen metinlerden biri *Sekiz Yükmek Sutra*'nın *Londra* nüshasıdır. *Sekiz Yükmek Yaruk*, dil özelliklerine göre Budist Uygur edebiyatının en erken tarihli metinlerindedir. Eserin birçok koleksiyonda çok sayıda yazma ve baskı yazı fragmanı vardır (Elverskog 1997: 96). Çince'den çevrilen erken tarihli Uygur metinlerinden olan metnin mütercimi bilinmemektedir. Metnin erken tarihli *Londra* nüshasından başka, kesin olarak Moğollar zamanına tarihlendirilen baskı yazılı fragmanları da tespit edilmiştir. *Sekiz Yükmek Sutra*'nın baskı yazılı fragmanları üzerine çalışan Juten Oda, iki farklı yazmadan bahseder. Çin'in güney-doğusunda yaşayan Uygurlar tarafından yapılan bu baskı yazılardan biri 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başlarında yazılmıştır fakat diğerinin ne zaman yazıldığı belli değildir (Elverskog 1997: s. 96).

Sekiz Yükmek Yaruk'un yazma nüshalarının tam olarak ne zaman ve kim tarafından yayımlandığı belli değildir. Ancak son zamanlarda *Turfan*'da *Çıktım* yakınlarında *Sekiz Yükmek*'e referans eden ve Şingko Şeli Tutung ismini içeren bir metin tespit edilmiştir (Barat 1990). Ayrıca *Sekiz Yükmek Yaruk*'u kopya eden komisyondaki isimlerden bazıları *Altun Yaruk*'u da tercüme edenlerdir (Zieme: 1983a: 146). Barat ve Zieme tarafından ortaya konulan bu bilgiler, *Sekiz Yükmek* adlı eserin 9/10. yüzyıllarda çevrildiğini göstermektedir. Çünkü Uygur edebiyatının en meşhur mütercimlerinden *Şingko Şeli Tutung*, 10. yüzyılda yaşamıştır. Dolayısıyla *Sekiz Yükmek*'in bu mütercimle anılması, metnin en geç 10. yüzyılda yazıldığına işaret etmektedir.

Sekiz Yükmek'in Londra nüshasının erken tarihlerde çevrildiğini gösteren başka bir delil ise, metnin sonunda müellifin adının Kök Türk alfabesiyle *Kör(ü)g bitid(i)m* şeklinde yazılmış olmasıdır (Oda 1979: 16). Metni yazan kişinin adının Kök Türk alfabesiyle yazılması, metnin erken tarihli olduğunu ve Kök Türk yazıtlarının yazılış tarihinden uzak olmadığını ya da Kök Türk alfabesinin hâlâ yaygın olduğu zamanda yazıldığını göstermektedir. Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde Kök Türk alfabesi, I. grup metinlerinden UigBrief B metninde de kullanılmıştır. Bu sebeple UigBrief B metni gibi Sekiz de erken tarihli Uygur metinlerinden olmalıdır.

Sekiz Yükmek Sutra'nın nüshaları içinde en eskicil özellikler göstereni Londra nüshasıdır (TT VI). Londra nüshası, Oda'nın da belirttiği gibi, Maniheist çevrede yazılmış metinlerin dil özelliklerini yansıtmaktadır. Şu ana kadar tespit edilmiş olan nüshaları iki gruba ayıran Oda (1979: 18), Londra nüshasını I. sınıf yazmalar arasında değerlendirmiştir. Sekiz'in Londra nüshasında; eklerin bağlantı ünlüsü /A/'dır ve Soğd yazı geleneğinin izleri bulunmaktadır. Yine bu nüshada bazı örneklerde /ny/ ünsüzü korunmuştur. Oda (1999: 24) böyle eskicil özelliklerinden dolayı Sekiz'i 9. yüzyılın sonları ile 10. yüzyılın başlarına tarihlendirmiştir:

"It is difficult to determine when it was translated. But the translation is considered to date from beginning of Uighur Buddhist translation in view of the historical fact that the original Chinese text was already introduced in the eighth century and the dialect of Chang'an was used among the sutra reciters even in the ninth century. Therefore I dare say that the translation was most probably done between the latter half of the ninth century, or the late ninth century, and the first half of the tenth century."

İlk Budist Uygur metinlerinin dilini inceleyen Laut, Sekiz Yükmek Yaruk'un Londra nüshasını, Maitrisimit'in Sengim/Murtuk ve Hami nüshalarıyla birlikte en erken Uygur metinleri arasında değerlendirmiştir. Laut'a göre (1986: 81), Sekiz'de /ny/ ünsüzü, *kanyu* kelimesinde korunduğu (altı defa *kanyu*, on iki defa da *kayu*) ve *anyig* kelimesinde ise /n/ olduğu (on dokuz defa *anig*) için, metin erken tarihli Budist Uygur metinlerindedir. Laut (1986: 78-88) metinde birçok eskicil özelliği ortaya koyarak, metnin erken tarihli Uygur Budist metinlerinden olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Sonuç olarak Laut (1986: 162), Sekiz Yükmek'in yazılış tarihini vermemiştir ama metnin zamanını *klasik öncesi (präklassischen)* olarak adlandırmıştır.

Eski Türkçe metinleri kronolojik olarak tasnif eden Erdal, **Sekiz**'i (TT VI) I. grup metinler arasında ele almıştır. Erdal'a göre bu metin erken tarihli Uygur metinlerindedir (Erdal 1979a: 152-154). Eski Türkçe metinleri dil özelliklerine göre tarihlendiren Doerfer ise, metni I. grubun üçüncü basamağına yerleştirmiştir (Doerfer 1993: 36). Elverskog'a göre ise çeşitli versiyonlara sahip bu metnin tarihini tam olarak tespit etmek güçtür ancak en erken fragmanlar –Londra yazması-, 10. yüzyılda yazılmış olabilir (Elverskog 1997: 96).

Sonuç olarak Sekiz Yükmek Yaruk, yazılış tarihi kesin olarak bilinmese de, bütün özellikleriyle erken tarihli Budist metinlerden biridir. Bu metin, Budist Uygurlar arasında çok rağbet gördüğü için, en fazla çoğaltılan metinlerden biri olmuştur. Bu nüshalardan Londra yazması, dil özelliklerinin eskicil yapıya sahip olması, metinle ilgili isimler arasında Uygur edebiyatının 9/10. yüzyıllarda yaşamış mütercimlerinden Şingko Şeli Tutung isminin geçmesi ve metni yazan kişinin isminin Kök Türk alfabesiyle yazılmış olması gibi etkenlerden dolayı, Uygur Türkçesi'nin erken tarihli metinlerden biridir. Londra nüshasının dil yapısı, bu grupta yer alan diğer metinlerin dil yapısıyla aynıdır. Bütün bu bilgiler temelinde Sekiz Yükmek Yaruk'un Londra nüshasının en geç 9. yüzyılın ikinci yarısında yazıldığını söyleyebiliriz.

Maniheist Uygur edebiyatının en hacimli metinlerinden olan Huastuanift'in yazılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Tövbe duası metni olan Huastuanift adlı eserin, Hoço ve Dunhuang'da bulunmuş yirmiden fazla nüshası vardır. Bu nüshalar bugün St. Petersburg ve Berlin'deki koleksiyonlarda muhafaza edilmektedir. Dunhuang'da Bin Buddha Mağaralarında bulunmuş olan metinlerden biri de Huastuanift'tir. Dolayısıyla Bazin (1991: 237), Mani alfabesiyle yazılmış *Huastuanift*'te geçen *bir y(i)g(i)rminç ay beş otuzda* (299) ibaresinden hareket ederek metni 948 yılına tarihlendirilmiştir.

Huastuanift, dil özellikleri bakımından bu grubun diğer metinleriyle benzer özellikler gösterir. Buna karşın metinde, Dunhuang'da bulunmuş bazı metinlerde de tesadüf edilen dudak ünsüzlerinin yanındaki dar ünlülerin yuvarlaklaşması gibi bazı ağız özellikleri vardır. Metindeki bu tür ağız özellikleri bir tarafa bırakılacak olursa, Huastuanift, Bazin'in iddia ettiği gibi 948 yılında yazılmış olamaz. Huastuanift'in dil

özellikleri, yine 10. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen KP'den daha eskicidir. Dolayısıyla Huastuanift, 948 yılından önce yazılmış olmalıdır. Nitekim Doerfer (1993) de metnin yazılış tarihi olan 948 yılına şüpheyle yaklaşmıştır.

II. gruptaki diğer metinlerin yazılış tarihleri belli değildir. Bu gruptaki metinler genellikle yıpranmış, kopuk ve kısa oldukları için, hangi eserin parçası oldukları tahmin edilememektedir. Yine bu metinlerde kolofon kaydı ya da yazılış tarihi hakkında ipucu verecek herhangi bir tarihî bulgu da mevcut değildir. Bu sebeple II. gruptaki metinlerin yazılış tarihleri, daha önceki grupta bulunan metinlerin dillik ölçütleri esas alınarak tespit edilmiştir.

TT VI hariç II. grupta yer alan metinler, I. grup metinleri gibi Maniheist çevrede yazılmıştır. Bu bakımdan, Uygur edebiyatının en erken tarihli metinleri, Maniheist çevrede yazılmıştır. II. grubun geneline hakim olan metinler Mani metinleri olmakla birlikte Budist metinler ilk defa bu grupta yer almaktadır. Budist çevreye ait metinlerden TT VI, dil özellikleri bakımından bu gruptaki Maniheist metinlerle aynı özellikleri göstermektedir. O hâlde Budist metinlerden Sekiz Yükmek, bu gruptaki Maniheist metinlerle aynı yüzyılda yazılmıştır.

II. gruptaki metinler, yaklaşık olarak 9. yüzyılda yazılmıştır. I. gruptaki metinler, 8. yüzyılın ikinci yarısında, 763 tarihinden sonra yazıldıklarına göre, II. grup metinlerinin en erken 8. yüzyılın sonları ile en geç 9. yüzyılın ortalarında yazılmış olmaları gerekir. Bu grupta yer alan Sekiz Yükmek Yaruk, araştırmacılara tarafından yaklaşık olarak 9/10. yüzyıla yerleştirilmiştir. Bu metin 9. yüzyılın ortalarında yazılmış olmalıdır. Dolayısıyla bu gruptaki metinleri I. gruptaki Maniheist metinlerle birkaç özellik dışında aynı benzer olduğu için, I. gruptaki metinlere yakın bir tarihte, en geç 9. yüzyılın ortalarında yazılmış olmalıdır.

1.3. III. GRUP UYGUR METİNLERİNİN YAZILIŞ TARİHİ

Maitrisimit Nom Bitig, Uygur Türkçesinin en hacimli ve önemli metinlerinden biridir. Bu eser hem içeriği hem de dil özellikleri bakımından birçok Uygur metninden farklıdır. Toharca'dan çevrilmiş olan *Maitrisimit*'in şimdiye kadar biri Murtuk/Sengim'de diğeri ise Hami'de bulunmuş iki nüshası vardır (Elverskog 1997: 140). Hami nüshası, kolofon kaydına göre 1067 yılında yazılmıştır. ancak Hami nüshasından daha erken tarihli olduğu bilinen Murtuk/Sengim nüshasının ne zamana ait olduğu belli değildir.

Maitrisimit'in Sengim nüshasının "*Tuyri*" (Toharca A) dilinden ne zaman çevrildiği tartışmalıdır. *Maitrisimit*, dil özelliklerine göre genel olarak erken, klasik öncesi ya da ilk Budist Uygur metinleri arasında değerlendirilmektedir. *Maitrisimit*'in yazılış tarihi hakkında görüş bildirenler, eseri 9-11. yüzyıllar arasında tarihlendirmişlerdir. Le Coq (1919: 103)'a göre metin, Uygur Türkçesine 9-10. yüzyıllarda çevrilmiştir: "*Der Duktus ist ein gutes Beispiel der uigurischen Schrift, wie sie etwa im 9. und 10. Jahrhundert im Gebrauch war (?)*". Gabain (1961a: 509), *Maitrisimit*'in en erken dönemlerde, 9. yüzyılda yazıldığını iddia eder: "*Vielleicht darf man an das 9. Jahrhundert denken*", "*Aus relativ früher Zeit stammt die Maitrisimit...*". Pritsak (1963: 28) da metnin en geç 9. yüzyılda çevrildiğini ifade etmiştir. Zieme (1983b: IX)'ye göre metin 9. veya 10. yüzyıllarda çevrilmiştir. Metnin transliterasyonunu yayımlayan Ş. Tekin (1980: 8), *Maitrisimit*'in Sengim/Murtuk nüshasının en geç 10. yüzyılda çevrildiğini ileri sürer. Müller ise, *Maitrisimit*'in 11. yüzyılda çevrildiğini iddia etmiştir.

Laut'a (1986: 162-163) göre, *Maitrisimit*'in Sengim/Murtuk nüshası, 9. yüzyılın ortalarında çevrilmiş olmalıdır. Laut'a göre metnin Toharca aslı 8. yüzyılda yazılmıştır. Hami nüshasının ise 9. yüzyılın ortalarında çevrilmiş Sengim nüshasından 11. yüzyılda kopya edildiğini ifade eder.

Maitrisimit'in erken tarihli Uygur metinlerinden biri olduğunu gösteren ölçütlerden biri de metnin Toharca A dilinden çevrilmiş olmasıdır. Uygur Türkçesine Toharca'dan çevrilen eser sayısı sadece üç adettir (Elverskog 1997: 10) ve Toharca'dan çevrilmiş

eserler, Uygur edebiyatının erken tarihli metinleri arasında değerlendirilmektedir (Zieme 1979: 568; Elverskog 1997: 9).

Maitrisimit ve III. gruptaki bazı metinler, dil özellikleri bakımından ayrı bir yere sahiptir. Çünkü metin birçok dillik ölçüt bakımından Maniheist ve Budist eserler içinde, arada bir yerde durmaktadır. MaitrSengim’de hem /n/ tarafında olan Maniheist Uygur metinlerinin hem de /y/ tarafında olan Budist Uygur metinlerinin özelliklerini bir arada görmek mümkündür (Laut 1986: 10-12). Diğer bir ifadeyle MaitrSengim, daha önceki gruplarda yer alan metinlerin eskicil özellikleriyle, sonraki gruplarda yer alan metinlerin yeni özelliklerini yansıtır. Bu bakımdan MaitrSengim ve gruptaki bazı metinler, yeni özelliklerinden dolayı I-II. gruplarda, eskicil özelliklerinden dolayı da IV. ve daha sonraki gruplarda yer alamaz. Dolayısıyla MaitrSengim’in yazılış tarihi, I-II. gruplarda bulunan metinlerin yazılış tarihinden uzak değildir. Yine *MaitrSengim*, eskicil şekillerin yanı sıra Uygur Türkçesi için yeni olan şekilleri de barındırdığı için, yeni şekillerin tam anlamıyla yerleştiği sonraki gruplarda yer alan metinlerden önce yazılmıştır. *MaitrSengim*, Uygur Türkçesinde bir takım ses ve şekil özelliklerinin değişmeye başladığı ara dönemde yazılmış olmalıdır.

Sonuç olarak *MaitrSengim*, 9. yüzyılın ikinci yarısında ya da sonlarında yazılmış olmalıdır. Çünkü bu metnin dili, en geç 9. yüzyılın ilk yarısında yazılan II. gruptaki metinlerin dili kadar eski, sonraki gruplarda yer alan metinlerin dili kadar da yeni değildir. *MaitrSengim*, hem önceki gruplarda hem de sonraki gruplarda yer alan metinlerin dil özelliklerini bir arada bulundurduğu için en geç 9. yüzyılın sonlarında yazılmış olmalıdır.

Çince’den çevrilmiş olan *ZiemeBhaiş*’in çeşitli koleksiyonda muhafaza edilen birçok nüshası bulunmaktadır. Bunlardan Berlin nüshasındaki iki fragman, Zieme tarafından yayımlanmıştır. Zieme’ye göre (1989: 198), eserin Uygur Türkçesinde farklı iki çevirisi vardır ve bunlardan Berlin’deki fragmanlar 10-14. yüzyıllar arasında yazılmış olmalıdır. Kamışla ve Uygur alfabesiyle yazılmış olan *ZiemeBhaiş*’in yazı şekli, erken dönem metinlerde görülen eğik Uygur yazısıdır ve metnin dil özellikleri (yükleme hâl ekinin ünlüsü /A/, yalın isimlerden sonra yükleme hâl eki +G, kalın sıradan /k/ harfinin ayırt

edilmesi ve yarlıgka- fiilinin aslı şekliyle yazılmış olması vb. gibi), grubun diğer metinleriyle aynıdır. Bunların dışında metni tarihlendirmek için başka ölçütler bulunmamaktadır. Metin ilk iki grupta yer alan metinler kadar erken tarihlerde, yazı ve dil özellikleri dikkate alındığında ise 12, 13 ve 14. yüzyıllarda yazılmış olamaz. Bu bakımdan yazı ve dil özellikleri dikkate alındığında metin en erken 10. yüzyılda yazılmış olmalıdır.

SPZieme'nin ne zaman yazıldığı tam olarak belli değildir. Saddharmapundarika Sutra'nın Yarkhoto, Turfan ve Dunhuang'da bulunmuş birçok fragmanı vardır ve şu anda çeşitli koleksiyonlarda muhafaza edilmektedir. Bu fragmanlar içinde hemen hemen tam olan nüsha St. Petersburg'dadır. Zieme'nin yayımladığı Berlin koleksiyonundaki fragman, kamışla ve Uygur alfabesiyle yazılmıştır. Saddharma'nın genellikle 10. yüzyılda Çince'den çevrildiği ileri sürülmektedir (Elverskog 1997: 60). Bu metnin Mainz ve Berlin fragmanlarını yayımlayan Maue-Röhrborn, metnin yazı şeklinden dolayı 9. veya 10. yüzyıllarda yazılmış olabileceğini ifade ederler (Maue-Röhrborn 1980: 251). Bu bakımdan *SPZieme* ve *Kuanşi*, imlâ, ses ve şekil özellikleri bakımından bu grubun diğer metinleriyle benzerdir ve muhtemelen 9. yüzyılın sonları ile 10. yüzyılın başlarında yazılmışlardır.

Ha 5, Ha 8, Ha 20, Ha 28 numaralı metinler, Hamilton (1986: 37; 109) tarafından genel olarak IX. ve X. yüzyıllara tarihlendirilmişlerdir. Hamilton, Ha 5 ve Ha 20 metinlerini X. yüzyıla tarihlendirmiştir. Bu metinler, Dunhuang'daki meşhur 17 numaralı Bin Buddha Mağaralarında bulunmuştur. Bin Buda mağaralarının Tangut'ların 1035 tarihindeki saldırısından önce kapatıldığı düşüncesiyle, burada bulunmuş metinlerin Sir Aurel Stein ve Paul Pelliot tarafından en geç 1035 yılında yazılmış olduğu ileri sürülmüştür. Ancak bu mağarada bulunmuş metinler arasında 1350 tarihini gösteren metinler de tespit edildiği için bu düşünceye şüpheyile yaklaşmıştır. Bu mağaranın 1035 tarihinde istilâdan önce duvarla örülmüş olduğu doğrudur. Ancak RONA-TAS'ın belirttiği gibi Stein, Dunhuan'daki bu mağaraya geldiği zaman, sekiz yıl önce bu mağaranın duvarı yıkılarak mağara açılmıştı (Rona-Tas: 1968: 315). Mağara Stein buraya gelmeden önce açıldığı için, buraya dışardan başka metinlerin konulma ihtimali oldukça yüksektir. Bu sebeple Bin Buda Mağaralarında bulunan bütün metinlerin en geç

11. yüzyılda yazılmış olduğunu kabul etmek, metinlerin tarihini sağlıklı olarak tespit etmek bakımından oldukça güçtür. Dolayısıyla Hamilton'un Ha 5, Ha 8, Ha 20, Ha 28 numaralı metinleri, bu mağarada bulunmuş olmaları sebebiyle en geç 11. yüzyıla tarihlendirmesi doğru değildir. Bu metinler arasında çok geç tarihli metinler vardır. Ha 5, Ha 8, Ha 20, Ha 28 numaralı metinler ise dil özellikleri bakımından X. yüzyılın başlarında yazılmış gibi görünmektedirler.

III. gruptaki diğer metinler Maniheist çevrede yazılmışlardır ve bu metinlerin ne zaman yazıldıklarını gösteren kolofon kaydı olmadığı için tarihleri bilinmemektedir. Ayrıca bu metinler çok kısa ve yıpranmıştır. Bu sebeple metinleri dil-dışı ölçütler bakımından da tarihlendirmek mümkün değildir. Bununla birlikte III. grupta yer alan Maniheist metinlerin dil özellikleri, önceki gruplarda yer alan metinlerden daha ilerlemiş durumdadır ve bu gruptaki Budist metinlerin dil özellikleriyle benzerlikler göstermektedir. Dolayısıyla III. grupta yer alan Maniheist metinler, grubun diğer metinleriyle aynı ya da benzer dil özelliklerine sahip oldukları için, 9. yüzyılın sonları ile 10. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olmalıdır.

III. gruba yerleştirilen metinlerin birçoğu M. Erdal ve G. Doerfer tarafından da Uygur Türkçesi'nin erken tarihli metinleri arasında sayılmıştır. Ancak Doerfer, III. grupta yer alan bazı metinleri daha sonraki gruplarda ele almıştır. Doerfer'de *M II 4* metni 2d grubundadır (1209-1248). Ancak *kurtgar-* fiilinin değişmemiş olması, çıkma hâli ekinin +DA olması gibi sonraki gruplarda görülmeyen özelliklerin *M II 4*'te olması, metni daha erken yüzyıllarda ele almayı gerektirir. *M II 4*'te yuvarlak ünlüyle biten isimlerden sonra vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmemiştir. Bu durum metni daha sonraki yüzyıllara yetmez çünkü vasıta hâl ekinin ünlüsü bu gruptaki bazı metinlerinde de dudak uyumuna girmemiştir. Bu sebeple *M II 4* numaralı metin III. grup metinlerindedir ve 9-10. yüzyıllarda yazılmıştır.

M III 16 numaralı metin de Doerfer'de 2d grubunda yer almaktadır (1209-1248). Ancak metinde *kurtgar-* şekli, +dAn çıkma hâl eki, ünsüz tekleşmesi ve -(X)pAn(In) zarf-fiil ekinin varlığı, metnin yazılış tarihinin en geç 10. yüzyıl olduğuna işaret eder.

III. grupta yer alan Uygur metinleri, 9. yüzyılın sonları ile 10. yüzyılın başlarında yazılmışlardır. MaitrSengim, U II 3, U III 2 gibi metinler, grubun diğer metinlerinden daha erken tarihte, 9. yüzyılın sonlarında yazılmış olmalıdırlar. III. gruptaki metinler, dilik ölçütler bakımından en geç 9. yüzyılın ortalarında yazılmış olan II. grup metinlerine en yakın Uygur metinleridir. Yine bu gruptaki metinler dil özelliklerine göre, 10. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen KP ile 11. yüzyılın ortalarında yazılmış olan MaitrHami'den (1067) daha erken tarihli olmalıdır. Bu sebeple III. gruptaki Uygur metinleri en erken 9. yüzyılın sonları ile en geç 10. yüzyılın ortalarında yazılmış olmalıdır:

BT V 3, BT V 5, Ha 5, Ha 8, Ha 20, Ha 28, M II 3, M II 4, M III 1, M III 5, M III 9, M III 10, M III 12, M III 13, M III 14, M III 15, M III 16, U II 3, U III 2, ZiemeBhaiş, SPZieme ve MaitrSengim, Kuansı.

1.4. IV. GRUP UYGUR METİNLERİNİN YAZILIŞ TARİHİ

IV. grupta yer alan bazı metinlerin yazılış tarihleri belli olsa da bu gruptaki metinler genel olarak tarihsizdir. IV. gruptaki Maniheist metinlerden hiçbirinin yazılış tarihini gösteren kolofon kaydı yoktur. Bu sebeple de metinleri dil dışı ölçütlere göre tarihlendirmek mümkün değildir. Bu gruptaki Budist metinler ise, genel olarak tarihsizdir ancak bazılarının yazılış tarihleri ya kolofon kaydıyla ya da tarihî bilgilerle bilinmektedir. IV. gruptaki bazı metinler Tunhuang'daki Bin Buddha Mağaralarında bulunduğu için, aşağıda gösterildiği gibi bu metinlerin ne zaman yazıldıkları konusunda bazı görüşler bulunmaktadır.

IV. grup Uygur metinleri arasında kesin yazılış tarihi bilinen tek metin, **MaitrHami**'dir. **MaitrHami**, Toharca'dan çevrilmiş olan Maitrisimit'in erken tarihli Sengim ya da Murtuk nüshasından 1067 yılında kopya edilmiştir. Maitrisimit'in bu nüshası, 1959 yılında *Xinjiang*'daki *Hami* şehrinde bulunmuştur. Dil özellikleri bakımından daha erken tarihli olduğu bilinen ve bundan önceki grupta yer alan MatrSengim'in ne zaman yazıldığı kesin olarak bilinmezken, **MaitrHami**, sonunda yer alan kolofon kaydına göre

1067 yılında yazılmıştır (Doerfer 1993: 246-247). Bu sebeple *MaitrHami*, 11. yüzyılda yazılmış Budist Uygur metinlerindedir (Elverskog 1997: 140).

Laut (1986), *MaitrHami*'yi *MaitrSengim* ve *Sekiz* ile birlikte ilk Budist Uygur metinleri arasında değerlendirmiştir. *MaitrHami*, 1067 yılında yazılmış olmasına karşın, kopya olduğu için yazıldığı yüzyılın dil özelliklerini tam olarak yansıttığı söylenemez. Metinde hem kendi döneminde yazılmış metinlerde görülen dil özelliklerini hem de daha önceki *Sengim* nüshasının izlerini bir arada görmek mümkündür. *MaitrHami*'deki yeni özellikler, metnin klasik öncesi döneme ait metinlerden biri olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla *MaitrHami*, en geç 11. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış Uygur metinleriyle aynı dil özelliklerine sahiptir. Hatta *MaitrHami*'nin dil özellikleri, bu gruptaki diğer metinlerden daha ilerlemiş durumdadır. Bu bakımdan *MaitrHami*'yi IV. grubun en geç metni olarak değerlendirmek gerekir.

IV. gruptaki metinler, dil özellikleri bakımından mukayese edildiğinde bazı metinlerin 1067 tarihli *MaitrHami*'den daha erken tarihli olduğu anlaşılmaktadır. IV. grup metinlerinden *KP*'nin dil özellikleri, *MaitrHami*'den daha eskicidir. Bu sebeple *KP*, *MaitrHami*'nin yazılış tarihi olan 1067 yılından daha önce yazılmış olmalıdır. Mesela *KP metatez, yarlı(g)ka-* fiili ve *-(X)t-* ekinden sonra geniş zaman eki gibi dillik ölçütler bakımından *MaitrHami*'den daha eskicidir. Bu sebeple *KP*, dil özellikleri bakımından *MaitrHami*'den önce yazılmış olmalıdır.

MaitrHami'ye göre daha eskicil dil özelliklerine sahip olan *KP*'nin ne zaman yazıldığı kesin olarak bilinmiyorsa da, metnin Tunhuang'da Bin Buddha Mağaralarında bulunmuş olmasından dolayı yazılış tarihini tahmin edebiliyoruz. Budist Uygur edebiyatının önemli metinlerinden biri olan *KP*'nin *Bibliothèque National* ve *British Museum*'daki fragmanlarını yayımlayan Hamilton (1998: 21), metnin IX. ya da X. yüzyılda yazıldığını tahmin eder:

“Kalyanamkara ve Papamkara, IX. yüzyılın ortalarında ya da X. yüzyılın sonlarında yazılmış olmalıdır. Zaten en eski Uygur el yazmalarının çok kalın ve tok yazı biçimine benzemeyen, diğer taraftan Moğol döneminin ince ve uzun biçimlerini de anımsatmayan el yazmasındaki yazı biçimi X. Yüzyıl gibi bir ara döneme uygun düşüyor.”

Hamilton, KP'nin yazı şekli konusundaki tespitinde haklıdır. Çünkü metindeki Uygur yazısı, ne önceki gruplarda yer alan Mani metinlerindeki Uygur yazısına ne de Moğol idaresi altında yazılan Uygur kursiv yazısına benzemektedir. Dolayısıyla KP, yazı şekli bakımından ne erken dönemde ne de geç dönemde yazılmıştır.

KP, Dunhuang'daki meşhur 17 numaralı Bin Buda Mağaralarında bulunmuştur. Bin Buddha mağaraları, Tangut'ların 1035 yılındaki saldırısından önce kapatıldığı için, burada bulunmuş metinler *Sir Aurel Stein* ve *Paul Pelliot* tarafından en geç 11. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Bu genel yaklaşım, daha sonraları burada bulunan metinler arasında 14. yüzyılda yazıldığı bilinen metinlerin de olması sebebiyle çürütülmüştür. Ancak KP'nin dil özellikleri, metnin en geç 11. yüzyılın başlarında yazılmış olabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla KP, Tangutların 1035 yılındaki saldırısından önce, korunmak amacıyla 17 numaralı mağaraya saklanan eserlerdendir. Bu bakımdan KP, en geç 11. yüzyılın başlarında yazılmış olmalıdır.

KP'de ilk yetmiş beş levhanın dil özellikleriyle son dört levhanın dil özellikleri arasında bir takım farklılıklar vardır. İlk yetmiş beş levhanın dil özellikleri dönemini, son dört levhanın dil özellikleri ise ancak geç dönem metinlerinde görülebilen şekilleri yansıtır:

KP'de şart eki genellikle –sAr iken son fragmanlarda –sA'dır (*bulsa m(e)n* (LXXVI), *quş quz qonsa* (LXXX)). Yine metnin genelinde gelecek zaman çekimi –gAy ekiyle yapılırken son fragmanlarda –gA eki kullanılmıştır (*birge m(e)n* (LXXV), *qutarga m(e)n* (LXXVI), *tartgı m(e)n* (LXXX)). *kergek* kelimesi metinde birçok defa aslı şekliyle yazılırken son frgmanda *kereklig yimiş* (LXXIX) örneğinde kelime içindeki /g/ ünsüzü düşmüştür. Ayrıca metindeki kutgar- fiili, sonlarda kutar- (LXXVI) şeklindedir.

Metnin son dört levhası bu özelliklerinden dolayı, Erdal tarafından farklı grupta değerlendirilmiştir. Uygur metinlerini dört gruba ayıran Erdal (1979a: 173), KP'nin ilk yetmiş beş levhasını II. gruba yerleştirmiştir. Ancak sonraki levhalar yukarıda ifade edilen özelliklerden dolayı IV. grup metinleri arasında değerlendirilmiştir:

“The last few pages of KP belong to group IV because of the following: qutar- for qutgar- ‘to save’ and kereklig from kerek, siler connected with siz, anga as the dative of ol and the conditional suffix as -sA.”.

KP'nin yetmiş beşinci levhasından sonraki satırların yukardaki özelliklerden dolayı başka gruplara dahil edilmesi, metnin aynı nüshasına ait fragmanlar farklı yüzyıllarda yazılmış olamayacağı için ihtiyatla karşılanmalıdır. Ancak son dönem Uygur metinlerinde görülebilen bu özellikler, büyük bir ihtimalle metni yazan kişiye ait ağız unsurlarıdır. Yazıcı, metnin büyük bir bölümünü edebî dilde yazmış ancak sonlara doğru kendi ağız özelliklerini yansıtmıştır.

KP'nin, dil özellikleri bakımından 9. yüzyıla ait olması imkânsızdır. Çünkü dil özellikleri bakımından 9. yüzyıla tarihlendirdiğimiz MaitrSengim ile KP arasında büyük farklılıklar vardır. KP, 1067 tarihinde yazılmış olan MaitrHami'den ise erken tarihte yazılmış olmalıdır. Bu bakımdan KP, 9. yüzyıla ait olmadığı gibi 11. yüzyılın ortaları ya da ikinci yarısına da ait olamaz. O hâlde KP'yi en erken 10. yüzyılın ikinci yarısına en geç 11. yüzyılın başlarına tarihlendirebiliriz.

IV. grupta tarihlendirilen metinlerden biri de HamTouHou 26'dır. Metnin hem Bin Buddha mağaralarında bulunmuş olması hem de kolofon kaydına sahip olması, metnin yazılış tarihini yorumlamaya imkân vermektedir. Hamilton (1986), metnin Tunhuang'da 17 numaralı mağarada bulunmuş olmasından dolayı metnin 9-10. yüzyıllarda yazıldığını iddia etmiştir. Eski Türkçe metinleri, kolofon kayıtlarında verilen tarihî bilgilere göre tarihlendiren Bazin (1991: 243) ise, metnin 760 yılında yazıldığını düşündür. Bazin metindeki *bu bitig sekizinç ay iki yangıka bitimiş bitih ol* ibaresindeki *yangı* kelimesinin *Şine-Ussu* yazıtında da kullanıldığı için HamTouHou 26 numaralı metnin 760 yılında yazıldığını ifade etmiştir. Doerfer (1993: 10) ise bu metni beş gruba ayırdığı Eski Türkçe metinler içinde dördüncü gruba yerleştirmiştir. Doerfer, Bazin'in bu metin için verdiği tarihi kabul etmez ve metnin 13-14. yüzyıllarda yazıldığını iddia eder. Ancak Zieme (1994), Bin Buddha Mağaralarında bulunmuş olan metinlerden bazılarının Doerfer tarafından 13-14. yüzyıllara tarihlendirilmesine, Doerfer'in yeni şekiller diye gösterdiği özellikleri tekrar yorumlayarak, karşı çıkar.

HamTouHou 26, ne Bazin'in iddia ettiği 760 gibi erken bir tarihte ne de Doerfer'in ifade ettiği 13-14. yüzyıllar gibi yazılmıştır. Metnin geç tarihte yazılmış olabileceğine dair tek işaret, şart ekinin –sA olmasıdır. Ancak metin diğer ölçütler bakımından IV. gruptaki metinlerle ortak özelliklere sahiptir. Yine metin, 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerin en belirgin özellikleri arasında bulunan /d/ ve /t/ ile /s/ ve /z/ harflerinin yazımında oldukça istikrarlı olduğu için, Doerfer'in ileri sürdüğü gibi geç tarihte yazılmış olamaz. **HamTouHou 26**, gerek yazı şekli gerekse dil özellikleri bakımından KP gibi en erken 10. yüzyılın sonlarında, en geç 11. yüzyılın başlarında yazılmış olmalıdır.

Yazılış tarihi tartışmalı olan metinlerden biri de **HamTouHou 16**'dır. Metin genel olarak 10. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir. Hamilton (1986: 95) metnin 922, 934, 970, 982 veya 994 tarihlerinden birinde yazılmış olabileceğini ifade eder. Bazin (1991: 242), Hamilton'un verdiği tarihi yaklaşık olarak kabul eder ve metindeki *edgü ödke kutlug kut[admuş] yunt yıl beşinç ay* ibaresine dayanarak metnin 982 tarihinde yazıldığını söyler. Ancak Doerfer, Hamilton ve Bazin'in düşüncesine katılmaz. Doerfer (1993: 9-10), metinde geçen Mo. *abaga* "amca" ve Farsça *kaşang* örneklerinden dolayı metnin 13-14. yüzyıllarda yazılmış olduğunu ileri sürer.

HamTouHou 16, Doerfer'in iddia ettiği gibi 13-14. yüzyıllarda yazılmış olamaz. Çünkü Zieme (1994), Doerfer tarafından Moğolca ve Farsça olarak verilen kelimelerin en geç 11. yüzyıla tarihlendirilen başka bir metinde de geçtiğini ifade ederek **HamTouHou 16**'nın en geç 11. yüzyılda yazılmış olabileceğini ileri sürer. Metin yine 13-14. yüzyılların en belirgin özelliklerinden olan /d/ ve /t/ ile /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımında düzensiz örneklere sahip olmadığı için, en azından 13. yüzyıldan önce yazılmış olmalıdır. Dolayısıyla Ha 16, en geç 11. yüzyılın ortalarında yazılmış olmalıdır.

Bu grupta **HamTouHou 22** ve **HamTouHou 29** numaralı metinler de Tunhuang'da bulunmuştur. Bu metinler, dil özellikleri bakımından gruptaki diğer metinlerden farklı değildir. Doerfer (1993) bu metinlerden **HamTouHou 22**'yi erken dönemde yazılmış

kabul ederken, **HamTouHou 29** 13. yüzyıla yerleştirmiştir. Ancak Ha 29'u 13. yüzyıla tarihlendirmek için hiçbir kanıt yoktur. Bu metnin dil özellikleri diğer metinlerden farklı değildir. Dolayısıyla HamTouHou 22 ve HamTouHou 29 numarlı metinler, en geç 11. yüzyılda yazılmıştır.

Daşakarma I ve II metinlerinin ne zaman yazıldıkları belli değildir. Ancak bu metin hem yazı şekli hem de dil özellikleri bakımından eskicidir. Nitekim bu metni yayımlayan Shimin, Klimkeit ve Laut (1993: 215), metni klasik öncesi "*präklassischen*" dönemde değerlendirmişlerdir. Erken dönem metinlerinde görülen kimi özellikler, bu metinde de kullanılmaya devam etmiştir. En önemlisi **Daşakarma**'nın yazı şekli, metnin bu grupta yer alması gerektiğini düşündürmektedir. Bu metin, /l/ ve /y/ harflerinin yanındaki harflerin ayrı yazılması ve metatezin olmaması gibi sebeplerden dolayı, sonraki gruplarda yer alamaz. Yuvarlak ünlüye sahip isimlerin vasıta hâl ekinin dudak uyumuna girmemesi sebebiyle de önceki gruplarda yer alamaz. Dolayısıyla **Daşakarma**, IV. grup metinlerindedir ve birkaç örnekte metatezli yapılara da rastlanılmasından dolayı 11. yüzyılın ikinci yarısında yazılmıştır.

O hâlde IV. gruba yerleştirilen Uygur metinlerinin yazıldığı yüzyıl hakkında, hem bu gruptaki kimi eserlerin belli olan yazılış tarihlerinden hem de daha önceki grupta yer alan metinlerin yazıldığı yüzyıldan yola çıkarak şu sonuca varabiliriz:

IV. gruptaki metinler, X. yüzyılın son yılları ile 11. yüzyılın ortalarında yazılmıştır. Bu gruptaki metinlerden **KP**, grubun erken tarihli metinlerinden biridir. Bu metin büyük bir ihtimalle X. yüzyılın ikinci yarısında yazılmıştır. Dolayısıyla bu gruptaki metinler içinde yazılış tarihi bakımından daha önceki gruba en yakın metin **KP**'dir. IV. grubun en geç tarihli metinleri ise **MaitrHami** ve **Daşakarma**'dır. Bu metinlerden **MaitrHami**'nin yazılış tarihi 1067'dir.

Sonuç olarak Uygur edebiyatının IV. grubundaki metinler, X. yüzyılın ikinci yarısı ile XI. yüzyılın ilk yarısında yazılmışlardır:

M II 5, M II 6, M III 14, M III 17, Panc. A1², UigBrief A, Heilk II-2, Heilk II-3, Heilk II-5, KP, KP/Zieme, HamTouHou 16, HamTouHou 22, HamTouHou 26, HamTouHou 29, TT V A, Sukhavativyuha, BT I A1, MaitrHami 4, 10, 11, 14, U II 2, U II 8, U III 1, U III 3, U III 4, U III 6, U III 7, U III 8, TT X, TT VIII O, Daşakarma I, Daşakarma II, AratHöllen.

1.5. V. GRUP UYGUR METİNLERİNİN YAZILIŞ TARİHİ

V. gruptaki birçok metnin ne zaman yazıldığı belli değildir. Bu grupta tarihi belli olan metinlerin ise, kesin olarak ifade edilen tarihte yazıldığı şüphelidir. Bu bakımdan V. gruptaki metinlerin yazılış tarihini tespit etmek için, bir önceki grupta yer alan metinlerin dil özellikleri ve yazılış tarihleri esas alınmış, bu gruptaki metinlerle mukayese edilmiştir. Bu gruba kadar tasnif edilmeyen ve tarihlendirilmeyen metinler içinde dil özellikleri bakımından önceki gruba en yakın olan metinler, V. grup metinleridir. IV. gruptaki metinler, en geç 11. yüzyılın ortalarında yazıldığına göre V. gruptaki metinlerin yazılış tarihi 11. yüzyıldan sonraya aittir.

Tarihsiz V. grup metinlerini ortak dil özelliklerinin yanı sıra dil-dışı ölçütler bakımından tarihlendirmemize imkân veren bazı bilgiler vardır. metinlerdeki bazı bilgiler yardımıyla tahmin edilen tarih, metinlerin dil özelliklerine uygunsa, metnin yazılış tarihini ifade etmek mümkündür.

V. grupta dil özelliklerinin yanı sıra, dil-dışı bazı bilgiler yardımıyla yazılış tarihi tahmin edilebilen metinlerden biri **Dhāranī**'dir. **Dhāranī**, Mahayana Budizminin önemli metinlerinden biridir. Metin, Çince'den Uygur Türkçesi'ne *Ming közlüg ming iliglig iduk yarlıkançuçı köngül atlg darni nom* adıyla çevrilmiştir. **Dhāranī**'nin Uygur Türkçesine ne zaman çevrildiği belli değildir. Bununla birlikte benzer metnin *Şingko Şeli Tutung* adını içeren iki kolofonu, Tekin (1965) ve Zieme tarafından yayımlamıştır. Metnin Çinli çevirmeni olan *Samtso*'nun dışında Uygur Türkçesi'ne çeviren kişi olarak

² Bu metin birçok özelliğiyle III. Grup metinleriyle ortaklaşmaktadır. Bu sebeple **Panc. A1** metnini III. Gruba dahil edilebilir. Ancak bu metinde *kūzetür* (46) örneğinde /t/ harfinden sonra gelen geniş zaman eki -Ur olduğu için IV. Grup metinleri arasına alınmıştır.

Şingko Şeli Tutung adı zikredilmektedir. O halde Dhāranī, Şingko Şeli Tutung tarafından çevrilmiştir. Metnin yazımında kamış kullanılmıştır. Yazı ise klasik dönem Uygur yazısıdır. Bütün bunlara metnin Çince'den çevrilmiş olması da eklenince, yazılış tarihinin 11. yüzyılın sonları ya da 12. yüzyılın başlarında olduğu söylenebilir.

V. grupta yazılış tarihi bilinen metinlerden biri TT VII 3'tür. Oldukça kısa olan bu metinde sınıflandırma ya da tarihlendirmeye yönelik ölçüt sayısı fazla değildir. Arat-Eberhard metnin 1202 yılında yazıldığını belirtmiştir (1937: 81). Bazin (1991: 283-284) de metnin 1202 yılında yazıldığını düşünür. Metin Doerfer'de (1993: 42) ise 2c grubundadır. Metinde /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımındaki düzensizlik ve yuvarlaklaşma, hem Arat ve Bazin hem de Doerfer tarafından tarihlendirmenin doğru olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla TT VII 3, 1202 yılında yazılmıştır ve 12. yüzyılda yazılan V. grup metinleriyle benzer özelliklere sahiptir.

Kinkashō'nun ne zaman yazıldığı belli değildir. Metnin yazı şekli, kamışla yazılmış klasik dönem Uygur yazısıdır ve oldukça düzenlidir. Bu metnin yazı şekli, yukarıda ifade edilen Dhāranī'nin yazı şeklinden farklı değildir. Dolayısıyla **Kinkashō**'nun ne zaman yazıldığı belli olmasa da büyük bir ihtimalle Dhāranī ile aynı tarihlerde yazılmıştır.

Din-dışı Uygur metinlerinden biri olan **HamTouHou 14** numaralı metnin ne zaman yazıldığı belli olmasa da Hamilton (1986), metni Tunhuang'da 17 numaralı mağarada bulunduğu için, 9-10. yüzyıllara tarihlendirmiştir. Doerfer (1993) ise, metni 13. yüzyıla tarihlendirmiştir. Doerfer'in bu metni hangi sebeplerden dolayı 13. yüzyıla tarihlendirdiği bilinmemektedir ancak metnin dillik özelliklerinin 13. yüzyılı göstermediği açıktır: Aynı tür iki ünsüzün birlikte kullanıldığı durumlarda ünsüzlerden birinin yazılmayışı (ünsüz tekleşmesi) metinde rastlanılan özelliklerden biridir. Bu metin sadece *aglukranmazun* (1) <*agruklan-* örneğinde metatez olması sebebiyle daha sonraki gruplarda değerlendirilebilir. Hamilton bu kelimeyi metatez olarak değerlendirmiştir (Hamilton 1986: 80). **HamTouHou 14** numaralı metni, metatezli örnekten dolayı V. gruptaki metinler arasında değerlendirmek gerekir. Metnin daha sonraki gruplara tarihlendirilmesine imkân verecek herhangi bir ölçüt bulunmamaktadır.

En azından 13. ve sonraki yüzyılların en belirgin özelliklerinden olan /d, t/ ve /z, s/ harflerinin yazımında görülen düzensizlik, HamTouHou 14 numaralı metinde yoktur.

Çince'den Uygur Türkçesi'ne *Şingko Şeli Tutung* tarafından *Altun Yaruk ... nom bitig* adıyla çevrilen *Suvarnaprabhāsasottama Sūtra*, Budist kanonun en önemli eserlerinden biridir. Altun Yaruk'un iki koleksiyonda muhafaza edilen birçok nüshası vardır. Bu eserin tam metnini içeren St. Petersburg nüshası 1687 yılında kopya edilmiş geç tarihli bir nüshadır. Metnin Turfan Koleksiyonunda ise 800'den fazla el yazma ve baskı yazı fragman muhafaza edilmektedir (Elverskog: 1997: 65).

Altun Yrauk'un farklı ellerden çıkmış çok sayıda fragmana sahip olması, bu fragmanlardan hangilerinin erken tarihli olduğunu tespit etmemizi güçleştirmektedir. Ancak metnin Çince'den Uygur Türkçesine 10. yüzyılda yaşamış Uygur mütercimlerden *Şingko Şeli Tutung* tarafından çevrilmiş olması, en erken tarihli fragmanların 10. yüzyılın sonlarına ait olduğunu göstermektedir.

AY'un V. gruba yerleştirilen fragmanlarından **ZiemeLegenden** ve **ZiemeVorr**, St. Petersburg nüshasından daha erken tarihli olan Berlin'deki nüshalara aittir. **ZiemeLegenden**'in dil özellikleri, bu gruptaki metinlerle benzer olduğu için, metin önceki gruplara ait olamaz. Her şeyden önce **ZiemeLegenden**'de *ortu* (>*otra*) kelimesinin metateze uğramış olması metnin önceki gruplarda yer almasına imkân vermez. Yine metinde /d, t/ harflerinin sadece birkaç örnekte düzensiz yazılması, /s, z/ harflerinin ise oldukça düzenli yazılmış olması da metnin daha sonraki gruplarda yer almasına imkân vermez. Dolayısıyla **ZiemeLegenden**, 11. yüzyılın sonlarında ya da 12. yüzyılın başlarında Altun Yaruk'un daha erken tarihli bir nüshasından kopya edilmiş olmalıdır.

ZiemeVorr'un tarihi, araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Altun Yrauk'a ait bu kolofon, Arat-Eberhard (1937: 80) ve Bazin (Bazin 1991: 339) tarafından, 1022 yılına tarihlendirilmiştir. TT VII Nu 12'de yayımlanan Altun Yaruk'un bu kolofonunu daha sonra Zieme yayımlamıştır. Zieme ayrıca bu kolofonun ait olduğu metnin Altun Yaruk'un *Şingko Şeli Tutung* tarafından yapılmış olan erken tarihli çevirisi olduğunu

vurgulamıştır (Zieme 1992: 25). Ancak metnin dil özellikleri, şu ana kadar yapılan tarihlendirmelerde ileri sürüldüğü gibi, 11. yüzyılın başlarında yazılmadığını göstermektedir. Çünkü bu metin, 11. yüzyılın başlarına tarihlendirilen IV. grup metinlerinden farklıdır. Şayet *Şingko Şeli Tutung* Altun Yaruk'u 10. yüzyılda çevirmişse, bu kolofonun ait olduğu metnin, Şeli Tutung tarafından yapılmış çeviriye ait olması mümkün değildir. Dolayısıyla **ZiemeVorr**'nin yazılış tarihi 1022 değildir. Doerfer ise kendi tasnifinde **ZiemeVorr**'yi 3. gruba dahil etmiştir (1248-1330). Ancak bu metin, Doerfer'in işaret ettiği yüzyıl kadar geç tarihli de değildir. **ZiemeVorr**, büyük bir ihtimalle 11. yüzyılın sonları ya da 12. yüzyılda yazılmış olmalıdır.

Mani yazısıyla yazılmış Maniheist Uygur metinlerinden **TT II B**'nin yazılış tarihi tartışmalıdır. **TT II B**'nin (**TT II D** 180) genel olarak Böğü Kağan'ın Mani dinini kabul etmeden birkaç yıl önce, 761 yılında yazıldığı kabul edilmektedir (Bang-Gabain 1929: 425-426; Gabain 1955: 194; Zieme 1969: 5; Bazin 1991: 311). Gabain ve Bazin bu metni, *ulug başlag atlg yılning ikinti yılın ta nomı dını yadılmışta* cümlesinden hareketle 761 yılına tarihlendirilmiştir. Gabain, bu cümledeki *ulug başlag atlg yıl* "Großer Anfang" ifadesinin T'ang Krallığı dönemine tekabül ettiğini belirtir, bu sebeple de metnin 760-761 tarihlerinde yazıldığını iddia eder. Bazin (1991: 311) ve Clark (1982: 159) da bu fikri kabul eder.

Kolofon kaydındaki ibareden hareketle 761 yılına tarihlendirilen **TT II B**'nin dil özellikleri, 8. yüzyılda yazılmış Uygur metinlerinden kesinlikle farklıdır. Bu bakımdan **TT II B**, 761 yılında yazılmış olamaz. Metin, 763 yılında yazılmış olan ve Mani dininin Böğü Kağan tarafından kabul edilmesini anlatan **TT II A** (I. grup) metninden çok farklıdır. Zaten şu ana kadar Eski Türkçe metinleri tasnif eden ya da tarihlendiren Erdal ve Doerfer de **TT II B**'yi erken ya da klasik öncesi döneme ait metinler arasında değerlendirmemişlerdir. **TT II B**, Erdal'a (1979: 170) (4 grup) ve Doerfer'e (1993: 46) (5 grup) göre 3. grup metinlerindedir.

TT II B, birçok yönden ilk IV grupta yer alan metinlerden farklıdır. **TT II B**, birçok bakımdan V. gruptaki metinlerle aynı özellikleri göstermekle beraber, *üç y(a)blak yol*

(24) ve *ol agr agruş yabaş kişi-lerig* (56) örneklerinde kelime içinde ve sonundaki /b/ ünsüzünün korunmuş olması sebebiyle I. grup metinleri arasında değerlendirilebilir. Ancak sadece bu özelliğinden dolayı metni erken tarihli kabul etmek imkânsızdır. Nitekim 1350 yılında yazılmış olan Totenbuch'ta da kelime içinde ve sonundaki /b/ ünsüzleri zaman zaman korunmuştur. Bu sebeple metin büyük bir ihtimalle 11. yüzyılın sonlarında ya da 12. yüzyılın başlarında yazılmıştır.

V. gruptaki metinlerden TT VIII C ve TT VIII G, Brahmi alfabesiyle yazılmışlardır. Bu metinlerin ne zaman yazıldıkları belli değildir fakat Brahmi alfabesiyle yazılmış Uygur metinlerinin hangi yüzyıllarda yazıldığı konusunda bazı öneriler vardır. Clauson'a göre Uygurlar, Brahmi alfabesini 10. yüzyıldan itibaren kullanmaya başlamışlardır. Uygurlar, Tibet alfabesini Brahmi alfabesi üzerine tesis etmiştir. Tibet harfli metinler, 10. yüzyıldan kaldığına göre Brahmi alfabesi de bu yüzyıldan sonra kullanılmıştır (Clauson 2002: 92). Maue (1996), bu alfabenin Uygurlar tarafından 9-13. yüzyıllar arasında kullanıldığını düşünür. Róna-Tas (1991: 69) ise Toharca unsurlar içeren Brahmi harfli metinlerin erken tarihli olduklarını belirttikten sonra bu alfabenin Uygurlar arasında Budizmin kaybolduğu yüzyıla kadar kullanıldığını belirtmiştir.

O hâlde Uygurlar arasında Brahmi alfabesi genel olarak 10. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığına göre, bu alfabeyle yazılmış herhangi bir metin 10. yüzyıldan önceye ait değildir. Bu metinler, /d, t/ ve /z, s/ harflerinin oldukça düzenli yazılmış olması sebebiyle V. gruba yerleştirilmiştir. Brahmi alfabesiyle yazılmış diğer metinlerde bu harflerin yazımı oldukça düzensizdir. Dolayısıyla TT VIII C ve TT VIII G'nin dil özellikleri V. gruptaki diğer metinlerle benzerdir ve büyük bir ihtimalle 12. yüzyılda yazılmışlardır.

Sonuç olarak, aynı ya da benzer dil özelliklerine sahip oldukları için V. gruba yerleştirilen, bazı dil özellikleri önceki ve sonraki gruplarda yer alan metinlerden farklı olan ve bazılarının yazılış tarihi 12. yüzyıla işaret eden aşağıdaki metinler, en erken 11. yüzyılın sonları ile en geç 12. yüzyılda yazılmış olmalıdırlar:

Scharlipp, Beicht, Ha 14, Dharani, Kinkashō, ZiemeLegenden, ZiemeVorr, TT II B, TT IV A, TT IV B, TT V B, M II 7, BT I D, U II 4, U II 7, TT VII 3, TT VIII C, TT VIII G, Panc A2, Panc. A3, ZiemeSutraVolkEr.

1.6. VI. GRUP UYGUR METİNLERİNİN YAZILIŞ TARİHİ

VI. gruptaki Uygur metinlerini, genel olarak Budist çevrede yazılmış metinler oluşturur. Bu grupta Maniheist metinler, önceki gruplara göre daha azdır. TT III, M III 39 ve Pothi, VI. grupta yer alan Maniheist Uygur metinlerindedir. Pothi ve M III 39, aynı eserin farklı fragmanlarını içeren yayınlardır. Bu iki Maniheist metin, dil özellikleri bakımından önceki gruplarda yer alan Maniheist metinlerden daha ilerlemiş durumdadır.

Uygur Türkçesi'nde Maniheist metinler, genel olarak 8-11. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir (Clark 1982: 160). Pothi, Türk Maniheizmi hakkındaki bu genel bilgi doğrultusunda 8-11. yüzyıllar arasında yazılmış olmalıdır. Ancak Pothi'nin tam olarak hangi yüzyılda yazıldığı belli değildir. Gabain (1955: 199-200), Pothi'nin 10. yüzyılın ilk çeyreğinde yazıldığını ileri sürer. Gabain'e göre Pothi'de geçen *Kuimsa Xatun Tngrim* ismi, *Ütret* tarafından yazılmış bir Budist Günah Çıkarma kitabında da geçmektedir ve bu ismin önündeki *Taixan Xan* şahıs ismi, Liao Krallığına ait bir isimdir. Gabain, bu şahsın ölüm tarihi 926 olduğu için, Pothi'nin 10. yüzyılın ilk çeyreğinde yazıldığını ifade eder. Gabain'in bu görüşü Clark (1982: 160) tarafından da inandırıcı bulunur ve Pothi 10. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilir.

10. yüzyılın ikinci yarısından sonra yazılmış olan KP ile Pothi dil özellikleri bakımından mukayese edildiği zaman, Pothi'nin KP'ye göre daha ilerlemiş olduğunu görüyoruz. Pothi, bundan önceki V. grup metinlerinden de farklıdır. Dolayısıyla bu metin, 11. ve 12. yüzyıllarda da yazılmış olamaz. O hâlde Pothi, en erken 12. yüzyılın son çeyreğinde ya da 13. yüzyılın başlarında yazılmış olmalıdır. Doerfer (1993) de Pothi'nin 13. yüzyılda yazıldığını düşünür.

Altun Yaruk, Budist kanonun en önemli metinlerinden biridir. Bu önemli metin Uygur Türkçesine Çince *Suvarnaprabhāsasottama Sūtra* adlı aslından çevrilmiştir. Uygur Türkçesine ait çeviri, *Şingko Şeli Tutung* tarafından yapılmıştır. Bu mütercim, 10. yüzyılda yaşamış olduğu için, Altun Yaruk genellikle 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Ancak elimizde Altun Yaruk'un birçok nüshası bulunduğu için, farklı ellerden çıkmış fragmanlardan hangisinin Şingko Şeli Tutung tarafından yazıldığını tespit etmek zordur.

Altun Yaruk'un tam nüshası, Leningrad'da muhafaza edilen nüshadır. Malov tarafından bulunan bu nüsha 1687 yılında istinsah edilmiştir. Bu nüshanın kolofonunu yayımlayan Arat-Eberhard, metnin yazılış tarihinin 22. 11. 1687, 22. 11. 1688, 14. 7. 1687 ve 21. 9. 1687 olduğunu belirtmişlerdir (Arat-Eberhard 1936: 81). Leningrad'daki nüshanın istinsah tarihi 1687 gibi geç bir tarih olmasına karşın, bu nüshanın dili Klasik Uygur döneminin özelliklerini yansıtır. Başka bir ifadeyle Leningrad nüshası, geç dönem metinlerinin yer aldığı VII ve VIII. grup metinlerinin özelliklerini yansıtmaz. Bu sebeple 1687 tarihli Leningrad nüshası, bu gruptaki metinlerin yazıldığı yüzyılda, daha erken tarihli nüshadan istinsah edilmiştir.

Altun Yaruk'un diğer nüshaları Berlin'dedir. Berlin'deki Turfan Koleksiyonunda'da 800'den fazla yazma ve baskı yazı fragman vardır ve bu fragmanlar, 25 ayrı kopyaya aittir. Dolayısıyla Altun Yaruk, Uygurlar arasında yüzyıllardır kopya edilerek çoğaltılmıştır.

Altun Yaruk'un Leningrad nüshası, 1687 yılında kopya edilmiş olmakla birlikte, metnin dil özellikleri, VI. gruptaki diğer metinlerle benzerlikler gösterir. Nitekim Altun Yaruk'un orjinalinde olmayan ancak 1687 tarihli Leningrad nüshasına bir yıl sonra, 1688'de ilave edilen **Buyan Evirmek** adlı metnin dili ile Leningrad nüshasının dili birbirinden farklıdır. Altun Yaruk'un Leningrad nüshası, Klasik dönemin dil özelliklerini yansıtırken, **Buyan Evirmek**'in dili daha ilerlemiş durumdadır.³ **AYLening**,

³ **Buyan Evirmek**, bazı dil özellikleri bakımından *Altun Yaruk*'tan ayrılmaktadır: *Buyan Evirmek*'te yardımcı fiil olarak *tur-* fiilinin tercih edilmesi, çokluk I. şahıs geçmiş zaman çekiminin *bititdük*

dil özellikleri bakımından Altun Yaruk'un önceki gruplara yerleştirilen bazı Berlin fragmanlarından ayrılmaktadır. V. gruba yerleştirilen fragmanlar, daha erken tarihlidir.

AYStockh, Altun Yaruk'un 1687 tarihli Leningrad nüshasının eksik fragmanlarını içerir. Stockholm'deki bu fragmanlar ile Leningrad'daki fragmanlar aynı elden çıkmıştır. Dolayısıyla bu metnin yazılış tarihi Leningrad'daki fragmanlardan farklı değildir.

AYLening ve **AYStockh**, 1687 yılında istinsah olmakla birlikte, metnin dil özellikleri VI. grupta yazılmış olan metinlerle aynıdır. Maniheist ve Budist Uygur metinlerinin yazılması ya da çoğaltılması, 14. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş, bu yüzyıldan sonra bölgenin İslamlaşmasıyla birlikte bu dinlere ait yeni metinler tercüme edilmemiş, buna karşın hâlâ Budist olan Uygurlar arasında eski eserler 17. yüzyılın sonlarına kadar istinsah edilmeye devam etmiştir. **AYLening**'in istinsah edildiği 1687 yılı dikkate alındığında, metnin en azından en geç tarihli Uygur metinleriyle birlikte ele alınması gerekirdi. Ancak yukarda da ifade edildiği gibi, **AYLening**'in imlâ dışındaki ses ve şekil özellikleri, bu grupta yer alan klasik Uygur dönemine ait metinlerden farklı değildir. Bu bakımdan **AYLening**, 1687 yılında yazılmış olmasına karşın, metinlerin tasnif edilmesi ve tarihlendirilmesinde kullanılan dillik ölçütlere göre, VI. grup metinlerindedir.

ZiemeAltKomm, fırçayla yazılmıştır. Metnin yazı şekli, tam olarak Yüan döneminin kursiv yazısını yansıtmayan *yarı-kursiv*dir (halbkursive). Metnin dil özellikleri, en erken bu gruptaki metinlerle aynı yüzyılda yazıldığına işaret etmektedir⁴.

Hsüen-Tsang Biyografisi, Çinli rahip Xuanzang tarafından 7. yüzyılda yazılmıştır. Türk kültür tarihi açısından da çok önemli bilgileri içeren bu eserin Uygur Türkçesi'ne

örneğinde -k ekiyle çekimlenmesi gibi. Bu özellikleriyle Buyan Evirmek hem metni yayımlayan Ş. Tekin (1966) hem de M. Erdal (2004) tarafından Eski Türkçe korpusun içinde değerlendirilmemiştir.

⁴ **ZiemeAltKomm**, Uygur metinlerinin tarihlendirilmesinde kullanılan ölçütlerden başka, bol- yardımcı fiilinin kullanılış şekline dolayı da, en erken bu gruba yerleştirilmelidir: Zieme (1996) tarafından da ifade edildiği gibi metinde *y(a)rıkadı* yerine geçen *y(a)rıkamış boldı* ibaresi, metnin geç tarihli olduğunu göstermektedir.

çevirisi *Şingko Şeli Tutung* tarafından yapılmıştır. Hsüen-Tsang Biyografisi'nin hemen hemen tam metni, farklı koleksiyonlarda muhafaza edilmektedir. Şu ana kadar bu metnin tek nüshası tespit edilmiştir. Ancak Kudara ve Zieme (1984), Berlin Turfan Koleksiyonunda diğer koleksiyonlarda muhafaza edilen nüshadan farklı fragmanların olduğunu tespit etmişlerdir.

Xuan'ın elimizdeki tek nüshası, Çince'den *Şingko Şeli Tutung* tarafından çevrildiği için genel olarak 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Altun Yaruk'un ve başka metinlerin de mütercimi olan Şingko Şeli Tutung, 9. yüzyılın sonları ile 10. yüzyılda yaşamış olan Uygur alimlerinden olduğu için çevirdiği eserler de 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Yine Çince'den Uygur Türkçesi'ne çevirilerin 10. yüzyıldan sonra yapıldığı göz önünde bulundurularak Xuan, en erken 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Xuan'ın Çince'den *Şingko Şeli Tutung* tarafından tercüme edildiğinde şüphe yoktur. Ancak elimizdeki nüshanın Şingko Şeli Tutung'un elinden çıkıp çıkmadığı belli değildir. Metnin hem yazı şekli hem de dil özellikleri, 10. yüzyılda yazılmış metinlerden daha ilerlemiş durumdadır. Dolayısıyla Xuan'ın elimizdeki nüshasının Şingko Şeli Tutung tarafından tercüme edilmiş olan orijinal nüsha olmadığı kesindir. Xuan'ın 10. bölümünü yayımlayan S. Tezcan (1975: 10) da elimizdeki metnin 10. yüzyıldan sonraya ait olduğunu ifade etmiştir:

“Kesinlikle söyleyebileceğimiz bir nokta eserin bugün elde bulunan yazmasının Şingko Seli Tutung'un elinden çıkmadığı, yani bir kopye olduğudur. ... IX. bölüm kolofonu bunun sevap kazanmak için yazdırılmış bir nüsha olduğunu gösteriyor.”

Eski Türkçe metinleri, dillik ölçütlere göre dört gruba ayıran Erdal, Hsüan-Tsang Biyografisi'ni 3. grup metinleri arasında değerlendirmiştir (Erdal 1979a: 168-169). Doerfer ise, Hsüan-Tsang Biyografisi'nin Tezcan'ın belirttiği gibi 12. yüzyıla ait olmadığını, belki de orjinal nüshanın bu tarihlerde çevrilmiş olabileceğini ve eldeki kopyanın daha geç tarihlerde istinsah edildiğini ifade etmiştir (Doerfer 1993: 11).

Doerfer bu düşünceye istinaden Hsüan-Tsang Biyografisi'ni beş gruba ayırdığı Eski Türkçe metinler içinde 4. gruba (1250-1369) yerleştirmiştir (Doerfer 1993: 243).

Hsüan-Tsang Biyografisi, dil yapısı bakımından genel olarak önceki gruplarda yer alan metinlerden farklıdır. Bu metnin tarihlendirilmesinde en belirleyici ölçütlerden biri, metatezin varlığıdır. Bu bakımdan Xuan, Uygur Türkçesinde metatezin ilk defa görüldüğü V. grup metinlerinin yazıldığı yüzyıldan önceye ait olamaz. Xuan'da teklik I ve II. şahıs iyelik eklerinden sonra yükleme hâl ekinin hâlâ +n ile sağlanması ve geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin olumsuz şeklinin hâlâ –mAdUk ekiyle yapılması, metnin bu gruptan sonraki gruplarda da yer almasını engellemektedir. Yine bu metin /d, t/ ve /s, z/ harflerinin yazımında önceki gruplarda yer alan metinlerden daha fazla düzensiz örneklere sahiptir. /ş/ harfi, önceki gruplarda /s/ harfinin altına konulan iki noktayla yazılmazken, bu grupta Xuan'da hem alıntı hem de Türkçe kelimelerde /ş/ altta iki noktayla yazılmıştır. Daha önceki gruplarda yalın isimlerden sonra yükleme hâl eki daima +G ile yapılırken, Xuan'da sadece *nom-nı* (VI 1828) örneğinde +nI eki de kullanılmaya başlanmıştır. Yine /r/ ünsüzüyle biten fiillerin geniş zaman ve zarf-fiil ekleri, önceki gruplarda yer alan metinlerden farklıdır. Bu metinde *ögir-* fiilinin zarf-fiili, *ögirü* şeklindedir.

O hâlde Hsüan-Tsang Biyografisi, bu özellikleriyle ne V. ne de daha sonraki VII ve VIII. gruplara aittir. Bu metnin elimizdeki nüshası, bu özelliklerinden dolayı 10. yüzyılda yaşamış olan Şingko Şeli Tutung tarafından yapılan orjinal çeviri de değildir. Bu sebeple Xuan en erken 12. yüzyılın sonlarında, en geç 13. yüzyılda çevrilmiş olmalıdır.

Çince'den Uygur Türkçesi'ne *Kşanti qulguluk nom bitig* adıyla çevrilen Çince *Ci bei dao chang chan fa* adlı eserin Berlin Turfan Koleksiyonunda farklı elyazmalarına ait birçok fragman vardır. Şu ana kadar Turan Koleksiyonu'ndaki fragmanlar Röhrborn (1971) ve Warnke (1983) tarafından yayımlanmıştır.

Metnin tarihi belli değildir ancak metin 13. yüzyılın başına tarihlendirilebilir. Mütercimim ismi eserde *Beşbalıklı Küntsün Şeli Tutung* olarak verilmiştir. Metni himaye eden veya destekleyen de *Singtsön Tutung*'dur. Bu isim Turfansammlung'daki Çince bir metinde bulunan *Shengkuan Dutung* ismiyle tam olarak paralellik arz etmektedir ve bu şahsın ölüm tarihi 1211'dir (Elverskog 1997: 87).

Yukarda Kşanti için Elverskog'un verdiği bilgiler doğrultusunda eserin 13. yüzyılın başlarında yazıldığı anlaşılmaktadır. Kşanti'nin yazılmasına sebep olan *Singtsön Tutung*'un Çince bir metinden hareketle ölüm tarihinin 1211 olarak verilmesi, metnin 13. yüzyılın başlarında yazıldığına işaret etmektedir. Bu tarih, hem Röhrborn hem de Warnke tarafından yayımlanan fragmanların dil özellikleriyle de uyumaktadır. **KşantiWarnke** ve **BT II** klasik Uygur yazısıyla yazılmıştır. Dolayısıyla bu metinler baskı yazı ya da kursiv yazısıyla yazılmamıştır. Bu durumda metinlerin diğer dil özellikleriyle de uyduğu halde bu metin 1248 tarihinden önce yazılmış olmalıdır. Yine teklik I ve II. şahıslardan sonra yüklem hâl ekinin hâlâ +n ekiyle yapılması da metnin sonraki gruplarda yazılmadığına işaret etmektedir. Her iki metinde de /d, t/ ve /s, z/ harfleri düzensiz örneklerle sahiptir. Yine BT II'de /n/ ve /ş/ harflerinin yazımı, önceki gruplardan farklıdır. /n/ harfinin üstte noktalı ve /ş/ harfinin de altta iki noktalı yazımı, ilk defa bu gruptaki metinlerde görülmektedir. Bütün bu özellikler, **KşantiWarnke** ve **BT II**'nin 13. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olduğuna işaret etmektedir.

ApokrSü, Çince'den Uygur Türkçesi'ne *t(e)ngri t(e)ngri burxan y(a)rlikamış burxan-lar töpüsi burxan-lar-ning xartay-ı konşi im bodistv bölüklüg iduk drni nom bitig* adıyla çevrilmiştir. Uygurca çevirinin tarihiyle ilgili hiçbir işaret yoktur. Fakat çok sayıdaki baskı yazı fragmanlar, bu sutranın Moğollar zamanında defalarca kopya edildiğini göstermektedir (Elverskog 1997: 92). **ApokrSü**, baskı yazı tekniği ile yazılmıştır. Bu sebeple metnin yazılış tarihi 1248 yılından sonraya aittir.

UigSteu A ve **UigSteu B** kamış yerine firçayla yazılmışlardır. Her iki metin de Uygur kursiv yazısıyla yazılmıştır. Bu metinlerde /n/ ve /ş/ harflerinin yazımı, yukarıdaki eserlerde olduğu gibi noktalıdır. Her iki metnin de en erken VI. grupta yer almasını

gerektiren durumlardan biri de, metinlerde Moğolca kelimelerin varlığıdır. Bu metinlerde geçen *asırayı tur-* “beslemek”, fiilindeki *asıra-* < Mo. *asıra-* “beslemek” fiilinden gelmektedir. Metinlerde daha sonraki gruplarda ortaya çıkan dil özelliklerinin henüz görülmemesi sebebiyle **UigSteu A** ve **UigSteu B**, VI. grup metinlerindedir. Bu metinler, yaklaşık olarak 13. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olmalıdır.

ZiemeProbleme, baskı yazı tekniğiyle yazılmıştır. Bu özelliğiyle **ZiemeProbleme**, en erken 1248 tarihinde yazılmıştır. Hazai ve Zieme (1968: 2), metnin baskı yazı tekniğiyle yazılmış olması ve /d, t/ ve /s, z/ ünsüzlerinin yazımındaki düzensiz örneklerden dolayı geç dönemde kaleme alındığını ifade etmişlerdir. **ZiemeProbleme**, sadece bu harflerin yazımındaki düzensiz örneklerin çokluğuyla değil, aynı zamanda VI. ve sonraki gruplara ait olan /n/ ve /ş/ harflerinin yazımındaki ayırıcı özellikten dolayı da geç dönem metinleri arasında değerlendirilmelidir. Uygur Türkçesi’nde ilk defa sonraki gruplarda ortaya çıkan bir takım özellikler **ZiemeProbleme**’de yoktur. Bu sebeple metin, VI. grup metinleri arasında değerlendirilmelidir. Metnin bütün özellikleri ile 1248 tarihinden sonra, 13. yüzyılın 2. yarısında yazılmış olmalıdır.

OdaSekiz A, **OdaSekiz B**, erken Budist Uygur metinlerinden *Sekiz Yükmek*’in Londra nüshasının geç tarihli kopyalarıdır. Bu metinler *Sekiz Yükmek Yaruk* adıyla değil, *Sekiz törlüğün yarumış yaltrımış nom bitig* adıyla yazılmış metinlerdir. Oda’nın (1986: 326) da ifade ettiği gibi bu metinler, baskı yazı tekniğiyle yazıldığı için *Sekiz Yükmek Yaruk*’tan daha sonra yazılmışlardır. **OdaSekiz A**’da sayfa numaraları Çince’dir ve metnin harflerini hakkak eden kişi de metnin ilk sayfalarında *Chen Ning* adıyla zikredilen bir Çinlidir. *Chen Ning* ismi, 1232-1332 yılları arasında güney-batı Çin’de *Ping-Jiang Fu*’daki *Qi-sha yan-sheng yuan* manastırında yazılmış olan eski Çince Budist Kanonda en son hakkaklardan biri olarak zikredilmektedir. Oda (1986: 326-327) bu bilgiden yola çıkarak **OdaSekiz A**’nın 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılın başlarında yazılmış olabileceğini ileri sürmüştür. Bu metinler, yukarıdaki dillik ölçütler etrafında değerlendirildiği zaman, 14. yüzyılda yazılmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü 14. yüzyıl metinlerinde bu dillik ölçütler daha ileri aşamaya ulaşmıştır. Sonuç olarak **OdaSekiz A** ve **OdaSekiz B** 13. yüzyılın sonlarında yazılmış olmalıdır.

MahayanaMahapari'nin ne zaman yazıldığı belli değildir. Ancak Zieme'ye göre (1991: 300) metnin yazısı, güzel yazıdır ve klasik döneme aittir. Metnin yazı şekli, yine bu grupta yer alan metinlerden KşantiWarnke ile hemen hemen aynıdır. Yine karnişla yazılmış bu yazı şekli, bilhassa V. grup metnlerinin de yazısıdır. Metnin diğer dil özellikleri ise, grubun özellikleriyle uyumaktadır. Bu kısa metin, hem yazı hem de diğer özellikleriyle V. grup metinlerine de dahil edilebilir. Ancak yazılış tarihi 13. yüzyılın başları olan KşantiWarnke ile bu metin arasındaki birçok benzerlikten dolayı, VI. gruba alınmıştır. **MahayanaMahapari**, muhtemelen 12. yüzyılın sonları ile 13. yüzyılın başlarında yazılmış olmalıdır.

Nāmasamgīti A ve **Nāmasamgīti B**, baskı yazı tekniğiyle yazılmış Budist Uygur metinlerindedir. Her iki metin de Tibetçe'den çevrilmiştir. Tibet Budizmine ait metinler, Uygur Türkçesine geç dönemlerde çevrilmiştir (*Totenbuch*, *BT VII*, *BT VIII* gibi). **Nāmasamgīti A** ve **Nāmasamgīti B**, Tibetçe *Mañjuśri nāma samgīti* adlı eserden Uygur alimlerinden *Karunadāsas*⁵ tarafından Beijing'de 1302 veya 1314 tarihleri arasında çevrilmiştir (Elverskog 1997: 114). Her iki metin de baskı yazı tekniğiyle yazıldığı için Yüan dönemine (1252-1360) tarihlendirilmiştir (Kara 1981: 227). Bu metnin Moğolca versiyonları da tespit edilmiştir. O hâlde **Nāmasamgīti A** ve **Nāmasamgīti B**, 14. yüzyılın başında çevrilmiştir⁶.

Tibetçe'den çevrilen **BT VIII B**, baskı yazı tekniğiyle yazılmıştır. Bu metin 1302 yılında tamamlanmıştır. **BT VIII B** ile **Nāmasamgīti**, Tibetçe aynı Uygur Türkçesi'ndeki versiyonlarıdır. Her iki metnin tarihi de 1302'dir. Tibetçe'den Uygur Türkçesi'ne yapılan çeviriler 13-14. yüzyıllarda yapılmıştır. **BT VIII B**, 1302 tarihinde çevrildiği hâlde, 14. yüzyıl metnlerinin bir araya getirildiği VII. Grubun özelliklerini yansıtmaz.

⁵ Bu âlim, aynı zamanda Tibetçe *Naropa'nın Ölüm Kitabı* (*Totenbuch*)'nı da 1350 tarihinde Uygur Türkçesi'ne çevirmiştir.

⁶ **Nāmasamgīti A** ve **Nāmasamgīti B**, en erken 1302 tarihinde çevrilmiş olduğu hâlde 13. yüzyıla tarihlendirilen VI. Grup metinleriyle birlikte ele alınmıştır. Çünkü her iki metnin dil özellikleri de 14. yüzyıla yerleştirilen VII. Grup metinleri kadar ilerlemiş değildir. Dolayısıyla VI. Grup, 14. yüzyılın başlarında yazılan metinleri de kapsamaktadır.

KudaraAbhidkarika, fırça kullanılarak Uygur kursiv yazısıyla yazılmıştır. Çince'den çevrilen bu eser, grubun diğer metinleri gibi 13. yüzyılın sonlarına aittir. **WarnkeKolophon**, baskı yazıyla yazılmış metindir. Bu metin Warnke (1981: 216) tarafından baskı yazıdan dolayı 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir. Metnin kesin tarihi yok ise de baskı yazıyla yazılmış olmasından dolayı, en erken 13. yüzyılın ortalarında yazılmış olmalıdır.

ShiminArya, baskı yazıyla yazılmıştır. Bu metni Çince'den Uygur Türkçesi'ne *Beşbalıklı Anzang* çevirmiştir. *Anzang*⁷ 13. yüzyıl Uygur mütercimlerindedir (Elverskog 1997: 11). Eserin hem baskı yazı tekniğiyle yazılmış olması hem de *Beşbalıklı Anzang* tarafından çevrilmiş olması sebebiyle, **ShiminArya**, 13. yüzyılın 2. yarısında yazılmış olmalıdır. Nitekim bu metin, ilk defa sonraki gruplarda ortaya çıkan özellikleri taşımamaktadır.

Bodhic, baskı yazı tekniğiyle yazılmıştır. Bu metnin Çince'den mi yoksa Tibetçe'den mi çevrildiği tam olarak bilinmemektedir (Elverskog 1997: 80). Metnin baskı yazı tekniğiyle yazılmış olmasından dolayı 13/14. yüzyıllara tarihlendirilmiştir (Raschmann-Zieme 1985: 310). Ayrıca bu metin, /n/ harfinin üstte noktalı yazımından dolayı önceki gruplarda, yalın isimlerden sonra yükleme hâl ekinin de hâlâ +G ekiyle yapılmış olmasından dolayı sonraki gruplarda yer alamaz. Metin baskı yazıyla yazıldığına göre 13. yüzyılın 2. yarısında çevrilmiş olmalıdır.

TT I de yukarda ifade edilen birçok özelliğinden dolayı, VI. grup metinlerindedir. Bu metin, Erdal tarafından III. gruba (Erdal 1979a: 170), Doerfer tarafından da 4. gruba (Dorerfer 1993: 48) yerleştirilmiştir. Bu metin, kelime içinde ve sonunda /d, t/ ve /s, z/ harflerinin sıkça birbirinin yerine yazılmış olması, -(X)t- ekinden sonra zarf-fiil ve geniş zaman eklerinin -U/-Ur olması ve metatezli örneklerden dolayı erken dönem metinleri

⁷ Şu ana kadar Uygur edebiyatının bütün çevirmenleri tespit edilebilmiş değildir. Ancak bazı isimler çevirdikleri eserlerde zikredilmiştir. Bunlardan biri de 13. yüzyılda yaşamış çevirmenlerden *Anzang*'tır. *Anzang*, ETŞ 9, 13, 16, 21 ve 24 numaralı metinlerin de çevirmenidir.

arasında değerlendirilemez. Ayrıca teklik I ve II. şahıs iyelik eklerinden sonra yükleme hâl ekinin +n ile yapılması, henüz +nI ekinin kullanılmaması sebebiyle de sonraki gruplar arasında değerlendirilemez. Bütün bunlardan dolayı TT I, 13. yüzyılda yazılmış Budist Uygur metinlerindedir.

TT III, Mani yazısıyla yazılmış Maniheist Uygur metinlerindedir. Bu metin, Erdal'ın (1979a: 170) tasnifinde III. gruba, Doerfer'in (1993: 48) tasnifinde de 4. gruba yerleştirilmiştir. TT III, Pohti (= M III 39) ile en geç tarihli Mani metinlerindedir. Bu metnin VI. gruba yerleştirilmesindeki en önemli sebeplerden biri metinde kelime içinde ve sonundaki /d, t/ ve /s, z/ harflerinin sıkça birbirinin yerine yazılmış olmasıdır. Metinde bu harflerin yazımındaki düzensiz örnekler, önceki gruplara göre daha fazladır. TT III'teki bu özellik, yukarıda belirtilen diğer ölçütlerle bir arayageldiği zaman bu metnin 13. yüzyılda yazılmış olduğu sonucu çıkar.

TT VIII A, TT VIII B, TT VIII D, TT VIII E, TT VIII F, TT VIII H, TT VIII N, metinleri, Brahmi alfabesiyle yazılmışlardır. Bu metinlerin dil özellikleri de tıpkı VI. grubun diğer metinleri gibidir. Dolayısıyla TT VIII'de yayınlanan bu metinler de 13. yüzyılda yazılmışlardır.

Sonuç olarak, VI. grupta yer alan metinler, 13. yüzyılda yazılmışlardır. Bu gruptaki tarihsiz metinlerin bir kısmı, yazı şeklinden dolayı en erken 13. yüzyılın ortalarına aittir. Çünkü bu metinlerin yazımında kullanılan baskı yazı, Uygur Türkçesi'nde ilk defa 1248 yılında kullanılmıştır (Zieme 1981). VI. gruptaki bazı metinlerin ise yazılış tarihleri bellidir. VI. grupta yazılış tarihi belli olan metinler, en geç 13. yüzyılın sonlarında yazılmışlardır. O hâlde VI. grupta yazılış tarihi 13. yüzyılı gösteren metinlerle aynı özellikleri paylaşan tarihsiz metinler de 13. yüzyılda yazılmışlardır. 13. yüzyılda yazılan VI. grup Uygur metinleri şunlardır:

AYLening, AYStockh, ZiemeAltKomm, Xuan VI, Xuan VII, WarnkeFragm ve BT II, UigSteu A, UigSteu B, ApokrSü, BT I A2, ZiemeProbleme, WarnkeKolophon,

MahayanaMahapari, KudaraAbhidkarika, TT I, TT III, OdaSekiz A, OdaSekiz B, ShiminArya, Nāmasamgīti A, Nāmasamgīti B, BT VIII B, M III 39 (= Pothi), Pothi (= M III 39), TT IX, TT VIII B, TT VIII D, TT VIII E, TT VIII F, TT VIII H, TT VIII N, Bodhic.

1.7. VII. GRUP UYGUR METİNLERİNİN YAZILIŞ TARİHİ

Aynı ya da benzer özelliklere sahip olan VII. grup Uygur metinleri, dil özellikleri bakımından önceki gruplarda yer alan metinlerden daha ilerlemiş durumdadır. Bu gruptaki metinlerin imlâ özellikleri, VI. gruptaki metinlerle hemen hemen aynı iken, ses ve şekil özellikleri hem ilk beş gruptaki metinlerden hem de önceki VI. grup metinlerinden oldukça farklıdır.

Önceki gruplarda yer alan metinler gibi VII. gruptaki metinler de genel olarak tarihsizdir. VII. gruptaki metinlerin dil özellikleri önceki gruplardan daha değişmiş ya da gelişmiş olduğu için, bu gruptaki metinler, 13. yüzyıldan sonra yazılmıştır. Ayrıca VII. gruptaki birkaç metnin yazılış tarihi, 14. yüzyılı göstermektedir. Dolayısıyla yazılış tarihi 14. yüzyılı gösteren metinlerle aynı dil özelliklerini paylaşan tarihsiz metinler de 14. yüzyılda yazılmışlardır.

VII. grupta yazılış tarihi aşağı yukarı bilinen metinlerden biri TT VII 40 (= ETŞ 26, BT XIII 43) numaralı metindir. Metin, 14. yüzyılda Beşbalıklı Alın Temür tarafından Çince *Fo shuo bei dou ki xing yan ming jing* adlı eserden Uygur Türkçesi'ne *t(e)ngri t(e)ngrisi burxan y(a)r[lıkamı]ş yitiken üze öz yaş uz[u]n kılmak atl(i)g sudur nom bitig* ya da kısaca *Yitiken Sudur* adıyla çevrilmiştir. Metnin 14. yüzyıla ait olduğu konusunda hemfikir olan Türkologlar, tam olarak hangi tarihte çevrildiği konusunda ihtilafıdır:

Ligeti, metnin 1328'de çevrildiğini düşünür. Clark (1975: 202), Ligeti'yi referans göstererek metnin 1328 yılında yazıldığını kabul eder. Gabain ise metni 1313 yılına tarihlendirmiştir. (Gabain 1955: 202). Zieme (1981: 389-396) de eserin 1313'te tamamlandığını belirtir. Tibetçe metnin kolofonu, Uygurca çevirinin 1328 ve 1329'da

yapıldığını gösterir (Elverskog 1997: 93). Arat (1991: 236) da Zieme gibi metni 1313 yılına tarihlendirmiştir:

“Yitiken Sutrının bu parçalarından biri 1313 yılında salihat-ı nisvandan Sılıg Tigin tarafından yazdırılmış olup, sonuna bir hâtime duası eklenmiş bulunmaktadır.”

TT VII 40 (= ETŞ 26, BT XIII 43)'ın yazılış tarihi hakkında ileri sürülen yıllar, metnin dil özellikleriyle karşılaştırıldığı zaman, Yitiken Sutra'nın 14. yüzyılın ilk yarısında çevrildiği anlaşılmaktadır. Metindeki /d, t/ ve /s, z/ harflerinin yazımındaki düzensizlikler, -(X)t- ekinden sonra gelen zarf-fiil ekinin -U olması, +DIn çıkma hâl ekinin kullanımı gibi geç dönem metinlerine ait özellikler, metnin 14. yüzyılda yazıldığını göstermektedir. **TT VII 40 (= ETŞ 26, BT XIII 43)**, kesin olarak 14. yüzyılın ilk yarısına ait metinlerdendir.

VII. grupta tarihlendirilen metinlerden biri de Brahmi alfabesiyle yazılmış **TT VIII L**'dir. Metin Bazin (1991: 312) tarafından 1277 yılına tarihlendirilmiştir. Doerfer de (1993: 252) Bazin tarafından yapılan tarihlendirmeyi kabul etmiştir. Erdal ise (1979a: 174) metni, dört gruba ayırdığı Uygur metinleri içinde, en son grupta değerlendirmiştir. Metnin 1277 yılında yazıldığı doğru ise, 13. yüzyılda yazılmış olan VI. grup metinleriyle ortak özellikler göstermesi gerekirdi. Hâlbuki metnin dil özellikleri, VI. gruba yerleştirilen 13. yüzyıl metinlerinden daha ileri aşamadır: VI. grup metinlerinde yalın isimlerden sonra +nI yükleme hâl eki kullanılmazken, **TT VIII L**'de *birni* ve *muhurt-nı* örneklerinde yeni yükleme hâl eki kullanılmıştır. Yine bu metinde *yigirmi* kelimesi, /g/ ünsüzünün düşmesiyle yirmi şeklinde yazılmıştır. Hatta çok az Uygur metninde görülen er- yardımcı fiilinin kendisinden önceki fiille birleşerek asimile olması, bu metnin özellikleri arasındadır: *tükermeser* (12-13, 21) < *tüker ermeser* ve *tirser* (33) < *tir erser* gibi. Bütün bu özelliklerden dolayı, **TT VIII L**, 1277 yılında değil, 13. yüzyıla ait VI. grup metinlerinden daha sonra yazılmıştır.

VII. grup metinleri arasında yazılış tarihi kesin olarak bilinmese de hangi dönemde yazıldığı bilinen metinlerden biri de **YüanHsinTözin**, ve **YüanSadDharm**'dır. Metin Çince'den Uygur Türkçesi'ne *Xin tözin ukatdaçı nom* adıyla *Vapşi Baxşi* tarafından Yüan Krallığı (1240-1368) zamanında çevrilmiştir. Metnin tam olarak ne zaman

yazıldığı belli değildir. Ş. Tekin (1980: 19), metnin 1264, 1276, 1288, 1300, 1312, 1324, 1336, 1348, 1360 yıllarından birinde çevrilmiş olabileceğini düşünür. Tekin'e göre (1980: 20) metin en geç 1360 yılında yazılmıştır.

YüanHsinTözin, fırça ile kursiv yazı şekliyle yazılmıştır. Metnin dil özellikleri, önceki gruplarda yer alan metinlerden daha ileri aşamadır. Metnin imlâ özellikleri, VII. gruptaki diğer metinlerle aynıdır. Metinde /d, t/ ve /s, z/ ünsüzlerinin yoğun olarak düzensiz yazılmasının yanı sıra, bilhassa yalın isimlerden sonra yükleme hâl çekiminin sıkça +nI ekiyle yapılmış olması, dar ünlünün benzeşme yoluyla yuvarlaklaşması ve iki ünsüz arasında ünlü türemesi gibi özellikler, **YüanHsinTözin**'in önceki gruplarda yer alan metinlerle aynı yüzyılda yazılmadığına işaret etmektedir. Bu metin, geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin olumsuz şekillerinin hâlâ -mAdUk ekiyle yapılması sebebiyle de sonraki grupta yer alamaz.

Metnin bu dil özelliklerinin yanında, kesin olarak Yüan döneminde (1240-1368) yazılmış olması, hangi yüzyılda yazıldığını tespit etmemize yardımcı olmaktadır. **YüanHsinTözin** ve **YüanSadDharm**, yukarıdaki dil özellikleri bakımından 13. yüzyılın ikinci yarısında yazılan VI. grup metinleri ve 14. yüzyılın sonlarında yazılan VIII. grup metinlerinden farklı olduğuna göre, kesin olarak 14. yüzyılın ilk yarısında yazılmıştır.

VII. grupta yazılış tarihi belli olmadığı halde, yazıldığı dönem hakkında yorum yapabileceğimiz metinler arasında Tibetçe'den çevrilmiş olan Tantrik metinler önemli bir yekûn tutar. Uygur metinlerinin hangi kaynak dilden çevrildikleri aşağı yukarı bilinmektedir. Yine Uygurların bazı dillerden hangi yüzyıllar arasında metin çevirdikleri de tahmin edilmektedir. Mesela Toharca'dan çevrilmiş Uygur metinlerinin erken tarihli oldukları, Tibetçe'den çevrilmiş metinlerin ise 13-14. yüzyıllardan önceye ait olmadıkları düşünülmektedir. VII. grupta **BT VII H**, **BT VII I**, **BT VIII A** ve **BahşıÖgdisi**, Tibetçe'den çevrilmiş olan metinlerdir.⁸ Dolayısıyla bu metinler, dil özellikleri de dikkate alınmak suretiyle, en erken 13. yüzyılda yazılmış olmalıdır.

⁸ Tibet Budizmi'nden çevrilen eserler ve özellikleri hakkında BT VII, BT VIII ve Totenbuch'un giriş bölümleri ile Elverskog 1997: 105-125'e bakılabilir.

Tibetçe'den çevrilmiş olan ve Tibetçe üç ayrı eserin Uygurca çevirisini içeren **BT VIII A**, fırça kullanılarak Uygur kursiv yazısıyla yazılmıştır (Elverskog 1997: 110, 112, 122). Metnin ne zaman yazıldığı belli değildir. Ancak metin, birçok yeni özelliği bir arada bulundurmasından dolayı (Kara-Zieme 1977: 15-23), 14. yüzyılda yazılmış olmalıdır.

BT VII H, Tibet Budizmi'nden çevrilmiş olan **BT VII**'deki diğer metinlere göre daha eskicil özellikler taşımaktadır. Bu metin de diğerleri gibi Uygur kursiv yazısıyla yazılmıştır. Ancak *ol* zamirinin önceki kelimedede bulunan -gU sıfat-fiil ekiyle birleşmemesi (*sakıngu ol*), **BT VII H**'nin VIII. gruba yerleştirilen diğer metinlerden farklı yüzyıla ait olduğunu göstermektedir. Bu metin, /d, t/ ve /s, z/ harflerinin yazımındaki düzensiz örnekler ve tur- yardımcı fiilinin bildirmede kullanılması gibi özelliklerinden dolayı, 14. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olmalıdır.

Yine Tibetçe'den çevrilen **BT VII I, H** metninden farklı olarak baskı yazı tekniğiyle yazılmıştır. Bu metinde, yalın isimlerden sonra yükleme hâli için +G yanında +nI eki de kullanılmıştır. Bu sebeple **BT VII I**, önceki gruplarda yer alamaz. Yine metinde teklik I. şahıs iyelik ekinde sonra yükleme hâl ekinin +n olması sebebiyle de sonraki grupta yer alamaz. Bu sebeplerle **BT VII I**, 14. yüzyılın başlarında yazılmış olmalıdır.

BahşıÖgdisi de Tibetçe'den çevrilmiştir. Metin fırça kullanılarak Uygur kursiv yazısıyla yazılmıştır. **BahşıÖgdisi**, VII. gruba ait birçok dil özelliğinin yanı sıra, yalın isimlerden sonra yükleme hâl ekinin +G, teklik I. şahıs iyelik ekinde sonra yükleme hâl ekinin de +n olması, olumsuz geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin -mAdUk olması, gereklilik ifade eden -gU ol yapısının henüz -gUl olmaması vb. sebeplerden dolayı, sonraki gruplarda yer alan Tibetçe'den çevrilmiş diğer eserlerle aynı yüzyılda yazılmış olamaz. Dolayısıyla **BahşıÖgdisi**, 14. yüzyılın başlarında yazılmış olmalıdır.

BlockFalt, baskı yazı tekniğiyle yazılmış Budist Uygur metinlerindedir. Bu metnin tam olarak ne zaman yazıldığı belli değildir. Ancak Çince'den çevrilen metnin 102-103. satırlarında, 10. yüzyıl Uygur edebiyatının meşhur çevirmenlerinden *Şingko Şeli Tutung*, metni çeviren kişi olarak zikredilmektedir:

Şingko Şeli Tutung tavgaç til-intin türk tilinçe evirü tegintim (102-103).

Ayrıca metnin kolofonunda yazıldığı tarih ifade edilmiştir:

yme kutlug ting şıpkan-lıg to[n]guz yıl yitinç ay biş ygrmi ağır ulug posad bağaç kün üze kulut bodi tuvaça şıla... (135-137).

Bu ifadelerin hangi tarihe tekabül ettiğini tespit etmek zordur. Ancak metin baskı yazıyla yazılmış olduğu için, en erken 13. yüzyılın ortalarına tarihlendirilebilir. Metni çeviren kişinin Şingko Şeli Tutung olması, metnin 10. yüzyılda yazıldığını düşündürse de, metnin hem dil özellikleri⁹ hem de yazı şekli 14. yüzyılın ilk yarısında yazıldığı göstermektedir. BlockFalt'ı yayınlayan Hazai de (1975: 92), metnin baskı yazıyla yazılmış olmasından dolayı, 13-15. yüzyıllar arasında yazılmış olabileceğini ifade etmiştir.

14. yüzyılda yazılmış olan VII. grup metinleriyle aynı dil özelliklerine sahip olan ve kim tarafından ve ne zaman çevrildiği bilinmeyen AbhiKeng'in kesin yazılış tarihi bilinmemektedir. Ancak Shimin-Kudara (1989: 38-39) metnin yazı şekli ve imlâ özelliklerinden dolayı da Yüan döneminde (1279-1368), muhtemelen 14. yüzyılın ortalarına doğru yazıldığını tahmin etmektedirler. Gerçekten de metnin fırçayla Uygur kursiv yazısıyla yazılmış olması ve metindeki ünlü türemesi (*saçıra-* < *saçra-*), 14. yüzyılın ilk yarısında yazıldığını doğrulamaktadır.

BuddGedicht, Murtuk'ta bulunan ve Berlin'de Turfan Koleksiyonunda muhafaza edilen Budist şiirdir. Bu metin, baskı yazı tekniğiyle yazılmıştır. Metnin ne zaman yazıldığı belli değildir. Hazai'nin (1970: 1) de belirttiği gibi, Uygur edebiyatı için yeni olan yazı şekli ve bu yazının imlâ özellikleri, metnin Moğol zamanında yazıldığını

⁹ BlockFalt, /d, t/ ve /s, z/ harflerinin yazımının düzensiz olduğu örneklerin çokluğu yanında /n/ ve /ş/ harflerinin yazımı bakımından da VI. Grup metinleriyle aynı olmasına karşın, teklik şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâl ekinin +nl olması, kelime içindeki /g/ ünsüzünün düştüğü örneğin varlığı ve evir- fiilinden sonra zarf-fiil ekinin -U olması vb. Sebeplerden dolayı önceki grupta yer alan metinlerden ayrılır. Bu sebeple BlockFalt'ı VII. Grup eserleri arasında değerlendirmek gerekir.

düşündürmektedir. Metnin bilhassa yazı şekli ve imlâ özellikleri, 13. yüzyılın sonları ya da 14. yüzyılın başlarında yazıldığını göstermektedir.

ZiemeStabr I, II, III, IV baskı yazı tekniğiyle yazılmış manzum eserlerdir. Metinlerin yazı şekli dolayısıyla 13. yüzyılın ortalarından önceye ait olmaları mümkün değildir. **ZiemeStabr I**, *Aryamaya-jalamahayogatantra* adlı eserin kolofonudur. Bu metnin 1312 yılında Uygur Türkçesi'nden Moğolca'ya çevirisi de yapılmıştır. Zieme (1975: 197), Moğolca eserin kolofonundaki bilgilerden hareketle, Uygur Türkçesi'ne ait metnin 1302 yılında yazıldığını ileri sürmüştür. **ZiemeStabr II** de 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir (Zieme 1975: 199).

Baskı yazılı bu fragmanlarda dudak ünsüzlerinin yanındaki dar ünlülerin yuvarlaklaşması (üleyü tegindüm (IV 19), temür (III 6) vb.) ve evir- fiilinin geniş zaman çekiminin –Ur ekiyle yapılmış olması gibi dil özelliklerinden dolayı Zieme'nin tarihlendirmesi hemen hemen doğrudur. O hâlde **ZiemeStabr. I, II, III, IV** 14. yüzyılın ilk yarısında yazılmışlardır.

TT VII 12, yalın isimlerden sonra yükleme hâlinin +nI ekiyle yapılması ve /d, t/ ünsüz harflerinin yazımında çok fazla karışıklığın olması sebebiyle VII. grup metinlerindedir. **TT VII 22**, dil yapısı bakımından bu gruptaki metinlerle aynı özellikleri gösterir: yalın isimlerden sonra yükleme hâlinin +nI ekiyle yapılması, /d, t/ ünsüzlerinin yazımındaki dzensiz örneklerin çokluğu ve bilen (< birle+n) şeklinin varlığı vb. Bu metinde gereklilik–gU ol yapısıyla çekimlenmiştir. ol zamiri sıfat-fiil ekiyle ekleşmemiştir. Dolayısıyla bu metin de VII. Grup metinlerindedir.

Sonuç olarak, VII. gruptaki Uygur metinleri, 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılın başlarında yazılmışlardır. Bu grupta yazılış tarihleri 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılın başlarını gösteren **BuddhStab I, BuddhStab II** ve **TT VII 40** metinleriyle aynı ya da benzer özellikler gösteren diğer metinler de 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılın başlarında yazılmış olmalıdır:

BlockFalt, BT I B, BT VIII A, Hazai, Ha 30, BT VII H, BT VII I, BuddhStab I, BuddhStab II, BuddhStab III, BuddhStab IV, AbhiKeng, YüanHsinTözin, YüanSadDharm, BahşıÖgdisi, TT VII 12, TT VII 22, TT VII 26, TT VII 32, TT VII 38, TT VII 40.

1.8. VIII. GRUP UYGUR METİNLERİNİN YAZILIŞ TARİHİ

Uygur Türkçesi'nin en geç tarihli metinleri, VIII. grupta yer almaktadır. Bu gruptaki metinlerin dil özellikleri, daha önceki gruplarda yer alan metinlerden oldukça farklıdır. Özellikle erken dönemde yazılmış Uygur metinlerinin bulunduğu I-III. gruptaki metinler ile bu gruptaki metinler dil özelliklerine göre mukayese edildiklerinde, bu gruplardaki Uygur metinlerini aynı dönem içinde değerlendirmenin ne kadar zor olduğu anlaşılmaktadır. Bundan önceki VII. grup metinleri, 14. yüzyılın ilk yarısında yazıldıklarına göre, VIII. grup metinleri 14. yüzyılın ilk yarısından sonraki bir zamanda yazılmış olmalıdır.

Önceki grupların tersine VIII. grupta yer alan birçok metnin yazılış tarihi bellidir. Bu grupta yazılış tarihi belli olmayan metinler ise, oldukça ilerlemiş olan dil özelliklerinden dolayı, tarihi belli olan metinlerle birlikte Uygur Türkçesi'nin son safhasını meydana getirir. Uygurlar Tarım havzasında 14. yüzyılın sonları ya da 15. yüzyılın başlarına kadar Budist metinleri tercüme ve kopya etmeye devam etmişler, bu yüzyıldan sonra bölgenin İslamlaşmasıyla birlikte İslamî çevreye ait eserler vermeye başlamışlardır. Uygur alfabesiyle yazılmış olan İslamî Uygur metinleri, farklı bir kültür çevresine ait oldukları için Maniheist ve Budist Uygur edebiyatından ayrı ele alınmaktadır. Dolayısıyla 8. yüzyılda başlayan Maniheist ve Budist Uygur Türkçesi, 14. yüzyılın sonlarına kadar kesintisiz devam etmiş, bu yüzyıldan sonra İslamlaşmayan Kansu bölgesindeki Budist Uygurlar, 17. yüzyıla kadar Budist eserleri kopya etmeye devam etmişlerdir.

VIII. gruptaki metinler, Budist, Nesturî ve din-dışı Uygur metinlerinden oluşmaktadır. Grubun genelini Budist metinlerle din-dışı Uygur metinleri oluşturmaktadır. Bu gruptaki Budist metinler ise genellikle Tibetçe'den çevrilmiş olan metinlerdir.

Tibetçe'den çevrilmiş olan VIII. grup metnlerinin yazılış tarihi 14. yüzyılın ortalarına tekabül etmektedir.

VIII. grupta yer alan metinler arasında Tibetçeden çevrilmiş olan ve yazılış tarihi kesin olarak bilinen metinlerden biri **Totenbuch** (Naropa'nın Ölüm Kitabı)'tur. *Sir Aurel Stein* tarafından *Tunhuang*'da bulunmuş olan metin, bugün *British Library*'de muhafaza edilmektedir. Dört farklı el yazmasından oluşan metin, fırçayla Uygur kursiv yazısıyla yazılmıştır.

Metni yayımlayan Kara ve Zieme (1979: 10-23), metnin dil özelliklerinin geç dönem Uygur Türkçesi'nin dil özellikleri ile aynı olduğunu örnekleriyle ortaya koymuşlardır. Eserde başta Sanskritçe olmak üzere, Toharca, Çince, Soğdca kelimelerin yanı sıra Tibetçe'den de kelimelerin bulunması eserin 13-14. yüzyıllara ait olduğunu göstermektedir. Uygurca çevirinin 3. kitabında metnin künyesini açıklayan kolofon kaydı vardır:

... *çog-lug yalın-lıg ulug baxşı . naropa-ning kentü agızındın nomlayu yarlıkamış . kulgak-tın kulgak-ka agız-tın agız-ka ulag sapıg bolmış dantir-a erür : : şaki-lıg toyın ulug baxşı çog çu bag-lıg darma tuaçi çogşi irgemsan nomlug tuug atl(i)g baxşı üze yaratmış erür : : tüpsüz tering bo dantir-a-ning . tüpüt-çe-sin körüp . tümke biligsiz tömeninç kulut kamıl-lıg ary-a açarı . tükel-lig bilge istonpa baxşı-ning boşug y(a)rlıg-ı üze evirü akdaru tegindim : : : : : çı çing onunç-ı bars yıl altınç ay dört yangı-ka üç lükçüng balık-lıg kulut m(e)n yangı boşgutçı sarıg tutung asuday ogul-ning lingçi-si üze bitidim sadu edgü : : (46a 995- 46b 1010)*

Kolofondaki bu ifadelerle göre metin, *Hamili Arya Açarya* tarafından *Ston-pa Baxşı*'nin ricasıyla Tibetçe'den tercüme edilmiştir. *Arya Açarya* ketebe kaydında, tercümeyi Turfan havzasındaki *Üç-Lükçüng* şehrinde 1350 senesinin yazında tamamladığını belirtir (Elverskog 1997: 118).

Yine Tibetçe'den çevrilmiş olan **BT VII A**, 14. yüzyılın ortalarında yazılmış VIII. grup metinlerindedir. **BT VII A**, 1330'lu yıllarda Tibetçe'den çevrilmiştir (Elverskog 1997:

112-113). Tibetçe'den çevrilmiş bir başka metin de **BT VII B**'dir. **BT VII B**'de yayımlanan metinlerden B 101 (U 4124) 1333 yılında, B 81-109 (U 4710) ise 1336 yılında tercüme edilmiştir (Elverskog 1997: 110). **BT VII L**'de yayımlanan L 18 a (U 4753) 1347 yılında, British Library'de muhafaza edilen L 18 a ise 1350 yılında Tibetçe'den tercüme edilmiştir.

VIII. grupta Tibetçe'den çevrilmiş metinler arasında yazılış tarihi bilinenler, 14. yüzyıla aittir. Bu metinlerin imlâ, ses ve şekil özellikleri arasında hiçbir fark yoktur. Aynı şekilde VIII. grupta yer alan ve yukarıdaki yazılış tarihi belli olan metinlerle aynı dil özelliklerine sahip olan, buna karşın yazılış tarihi bilinmeyen Tibetçe'den çevrilmiş diğer metinler de yazılış tarihleri 14. yüzyılın ortalarına ya da ikinci yarısına tekabül eden metinlerle aynı dil özelliklerini paylaşmaktadır. Bu anlamda bu grupta Tibetçe'den çevrilmiş olan ancak yazılış tarihleri bilinmeyen **BT VII C**, **BT VII D**, **BT VII E**, **BT VII F**, **BT VII G**, **BT VII J** ve **BT VII K** metinleri en erken 14. yüzyılın ortalarında yazılmışlardır.

BT III (*İnsadi Sutra*), Uygur Türkçesi'nin en geç tarihli metinlerindedir. Metni yayımlayan S. Tezcan (1974: 8-9), metnin elimizdeki tam nüshasının 17. ya da 18. yüzyıllarda kopya edilmiş olabileceğini düşündür. Metnin ses ve şekil özelliklerinden dolayı 14. yüzyılın sonlarında tercüme edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle metinde yer alan Moğolca kelimeler, elimizdeki nüshanın değilse bile asıl nüshanın Moğollar zamanında yazıldığını düşündürmektedir. Metnin en dikkati çeken tarafı *Maitreya* ve gelecek Buddha'nın gelmesi için beslenen ümidin izahı ile *Mani*, *Meryem Ana* ve Hz. *Muhammed* hakkında aleyhteki sözlerdir. Elverskog'a göre (1997: 138) bu geç referans, eserin Tarım havzasında İslamî değişimden sonraki bir zamanda yazıldığını göstermektedir. **BT III**'ün elimizdeki nüshası, 17/18. yüzyıllarda kopya edilmiş olsa da metnin imlâ, ses ve şekil özellikleri, 14. yüzyılda yazılmış diğer Uygur metinleriyle aynıdır. Dolayısıyla **BT III**, büyük bir ihtimalle 14. yüzyılın sonlarında yazılmıştır.

Üçtiğ “*şarta bağlı olmayan üç durum*”, *Sthiramati*'nin *Vasubandhu*'nun *Abhidharmakośaśastra* adlı eserine yazdığı tefsirin *abidarim künlig koşavarti şastirdaki çünkirtü yörüglerning kingürüsi* adlı Uygurca çevirisinden bir bölümdür (Barutçu-

Özönder 1998). *Abidarim kşavarti şastir*, Aurel Stein tarafından Tunhuang'da bulunmuştur ve bugün iki cilt halinde British Library'de muhafaza edilmektedir. Metnin ne zaman yazıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, metinde müstensihin isminin zikredilmesi, yazılış tarihi hakkında tahminde bulunmamıza yardım etmektedir. Metni ve aralara serpiştirilmiş *avadanaları* yazan kişi Tükel Temür'dür. Tükel Temür, metnin iki yerinde kendi ismini zikretmektedir ve metni yazdığı tarih ve yer hakkında bilgi vermektedir:

luu yıl ikinti ay biş y(i)g(i)rmi-ke m(e)n Tükel Temür bu nom-nı bidigeli teg[in]dim yamu sadu bolzun "Ejderha yılının ikinci ayının onbeşinde ben Tükel Temür, bu kitabı saygı ile yazdım. Kutlu olsun" (Ş. Tekin 1970: XXIII).

Bu kayıtlardan metnin tam olarak ne zaman yazıldığını tahmin etmek mümkün değildir. Ş. Tekin (1970: XXIV), yazının şeklinden dolayı ve müstensih Tükel Temür'e ait kayıtlardaki dil özelliklerinden dolayı metni en erken 13. yüzyıla tarihlendirmiştir:

"... Tükel Temür'ün kullandığı Uygur yazısı, kendisinin Yılan döneminden önceye ait olamayacağını kesin olarak göstermektedir. Tükel Temür'ün çıplak isimlere yükleme hâli eki olarak -g yerine -ni'yi getirmesi de kendisinin, klasik Uygur devri (VIII-X. yy.) sonrasında yaşadığını işaret etmektedir. Fakat kimliği hakkında çok şey bilmediğimiz çevirici metinde düzenli şekilde hep -g kullanıyor, Tükel Temür de bunları olduğu gibi istinsah ediyor, fakat kendisine ait olan kayıtlarda hep -ni kullanıyor (mesela nom-ni, fakat metin içinde hep nom-ug). Buna göre Tükel Temür XIII. Yüzyıldan önce yaşamamıştır."

O hâlde Üçlüğ'in de dahil olduğu *Abidarim kşavarti şastir*'in Tükel Temür'ün elinden çıkmış nüshası, en erken 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılın başlarında yazılmış olmalıdır (Barutçu-Özönder 1998: 13). Tekin (1970) tarafından metnin geç tarihli olduğunu gösteren unsurların yanı sıra, metnin yazılış tarihi 14. yüzyılın ortaları ya da ikinci yarısına ait olan grubun diğer metinleriyle birlikte, ilk defa bu grupta ortaya çıkan bazı yeni şekillere de sahip olmasından hareketle, metnin en erken 14. yüzyılın ortalarına ait olduğunu söyleyebiliriz.

VIII. grupta Budist metinler bunlarla sınırlıdır. VIII. grupta Maniheist metinler artık yoktur. Ancak Hıristiyanlığın Nesturî mezhebinde yazılmış olan birkaç metin, dil özellikleri bakımından VIII. grupta yer alan Budist ve din-dışı metinlerle aynı ya da

benzer özellikler göstermektedir. Uygur ve Süryanî alfabeleriyle yazılmış olan Nesturî metinlerden **ZiemeNestorische**'i Zieme (1998: 174), dil özelliklerini dikkate alarak 13-14. yüzyıllara tarihlendirmiştir. **ZiemeUigChristen**, ilerlemiş dil özelliklerinden ve Moğollar zamanına işaret eden bazı kelimelerden dolayı Yüan dönemine tarihlendirilmiştir (Zieme 1981: 222). Yine Nesturî Uygur metinlerinden **ZiemeNestorischTurfan**, dil özellikleri bakımından en erken 14. yüzyılda yazıldığı anlaşılmaktadır.

VIII. grupta yer alan diğer metinler, din-dışı konularla ilgilidir. Bunlardan bazılarının ne zaman yazıldığı bilinmektedir. Bu grupta din-dışı Uygur metinleri arasında yazılış tarihleri kesin olarak bilinen metinler şunlardır:

TT VII 1, 1368-1370 yıllarında yazılmıştır (Arat-Eberhard 1937: 80,84; Bazin 1992: 341). **TT VII 5**, 1367-1368 (Arat-Eberhard 1937: 87-88; Bazin 1991: 318-326), **TT VII 6**, 1380-1381 (Arat-Eberhard 1937: 88) ya da 1391 (Bazin 1991: 333), **TT VII 7**, 1398 (Bazin 1991: 346), **TT VII 18**, 1348 (Arat-Eberhard 1937: 95; Bazin 1992: 277), **Geng/Hamiltom 1334** (Doerfer 1993: 241).

Din-dışı Uygur metinlerinden bazıları ise, tarihsiz olmakla birlikte, ne zaman yazıldıkları tahmin edilebilmektedir. Bu metinler, VIII. gruba ait imlâ, ses ve şekil özellikleri göstermektedir. Her şeyden önce, bu metinlerin yazı şekli ve Moğolca, Farsça kelimelerin varlığı, metinlerin 13. yüzyıldan önceye ait olmadıklarına delalet etmektedir. **Ernte I** (Zieme 1975: 110) ve **Ernte II** (Zieme 1989: 141) 13-14. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Yine **AntiPolemik** ve **UigBrief C**, en geç tarihli din-dışı Uygur metinlerindedir. Her iki metin de 14. yüzyıldan önce yazılmış olamaz.

AratUigDoc I (= **USp 22**)'in tam olarak ne zaman yazıldığı belli olmasa da dil özellikleri, 14. yüzyıldan önce yazılmadığına işaret etmektedir. Metin, dönemin hükümdarı Toklug Temür'e (1347/1348-1365) sunulmuş olduğu için, Arat (1987: 574) tarafından 1347/1348-1365 yılları arasına tarihlendirilmiştir:

“Bu Uygurca yazı parçasının bizi alâkadar eden birkaç ciheti vardır. Bunların birincisi, metnin yazıldığı tarihin belli olmasıdır. Yazı o zamanın hükümdarı olan Toklug Temür’e verilmiş olduğu için 1347/1348 – 1365 (?) yıllarında yazılmıştır.”

Dolayısıyla AratUigDoc I (= USp 22), bu tarihî bilgiler ve metnin dil özellikleri dikkate alındığı zaman, en erken 1347/1348, en geç 1365 yıllarında yazılmış olmalıdır.

Sonuç olarak Uygur Türkçesi’nin en geç tarihli metinleri Budist çevrede ve din-dışı konularda yazılmıştır. Budist Uygur metinleri, hâlâ Budist olan Sarı Uygurlar tarafından 17. yüzyılın sonlarına kadar çoğaltılmış olsalar da, Budist Uygur edebiyatının 14. yüzyıla kadar devam ettiğini, sonraki yüzyıllarda yerini Uygur harfli İslamî eserlere bıraktığını söyleyebiliriz. Uygur Türkçesi’nde dil özellikleri en farklı ve değişmiş olan metinler VIII. grupta yer almaktadır. Dolayısıyla tarihi belli olan metinler de göstermektedir ki, VIII. grupta yer alan Uygur metinleri, 14. yüzyılın ortalarından yine aynı yüzyılın sonlarına kadar olan zaman diliminde yazılmışlardır.

O hâlde Uygur Türkçesi’nin dil özellikleri en fazla değişmiş olan ve bu bakımdan 14. yüzyılın ortalarıyla sonlarında yazılmış olan metinleri şunlardır:

Totenbuch, ShōAv, Ernte I, Ernte II, BT VII A, BT VII B, BT VII C, BT VII D, BT VII E, BT VII F, BT VII G, BT VII J, BT VII K, BT VII L, AgFrag I, AgFrag II, AntiPolemik, UigBrief C, Üçİtig, BT III, Heilk I, Heilk II-1, ZiemeNestorische, ZiemeUigChristen, ZiemeNestorischTurfan, AratUigDoc I, II, TT VII 1, TT VII 5, TT VII 6, TT VII 7, TT VII 17, TT VII 18, TT VII 24, TT VII 25, TT VII 28, TT VII 31, TT VII 34, TT VIII A, TT VIII I, ETŞ 11, Usp 3, Usp 22 ve Geng/Hamilton.

SONUÇ

Çalışmanın önceki bölümlerinde elde edilen verilerden hareket etmek suretiyle eski Uygur metinleri ve dil özellikleri hakkında, aşağıda ifade edilen sonuçları çıkarmak mümkündür:

Uygur Türkçesi'nde değişik din ve kültür çevrelerinde yazılmış olan metinlerden hangilerinin daha erken tarihli olduğu konusundaki belirsizlik, birçok Maniheist Uygur metninin dil özellikleri bakımından en eskicil şekilleri yansıtıyor olmasından dolayı büyük ölçüde açıklığa kavuşmuştur denilebilir. Uygur Türkçesi'nde en erken tarihli metinler, Maniheist çevreye aittir. Eldeki mevcut metinlere göre, 8. yüzyıldan kalan Uygur metinlerinin tamamı Maniheisttir ve bu yüzyılda Budist metinler henüz yoktur. Budist metinlerin ortaya çıkışı daha sonraki yüzyıllara aittir. 9. yüzyıldan itibaren Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış Uygur metinleri bir arada yürümüş, 12. yüzyıla gelindiğinde Maniheist metinlerin sayısı oldukça azalmıştır. *Pothi, TT II B, TT III ve M III 39* gibi Maniheist metinler, bu çevrede yazılmış olan en geç tarihli metinlerdir. Dolayısıyla Maniheist Uygur metinleri kendi içinde bir tasnife tâbi tutulacak olursa, bu metinlerin en geç tarihli Maniheist metinler olduğu ifade edilebilir.

Budist çevreye ait Uygur metinleri, 9. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanmıştır. Dil özellikleri bakımından Budist Uygur edebiyatının en erken tarihli metni, *Sekiz Yükme Sutra*'nın *Londra* nüshasıdır. Metin birçok bakımdan erken tarihli Maniheist metinlerle benzer özellikler göstermektedir. Yine Budist çevreye ait metinlerden Maitrisimit'in *Sengim/Murtuk* nüshası, erken tarihli Uygur metinlerindedir. Maitrisimit'in 1067 yılında kopya edilen *Hami* nüshası da klasik öncesi Budist Uygur metinleri arasına değerlendirilmektedir.

Bu Budist metinlerle Maniheist metinlerin birçoğu genellikle klasik öncesi döneme ait metinler olarak gösterilmekle birlikte, klasik öncesi dönemin metinlerini de kendi içinde dönemlere ayırmak mümkündür. Zira klasik öncesi dönemde gösterilen metinlerden bazıları, diğerlerine göre daha eskicil dil özelliklerine sahiptir.

Uygur edebiyatının 13. yüzyıldan sonra yazılmış metinleri, daha önceki yüzyıllarda yazılmış olan metinlerden oldukça farklı özellikler gösterir. Bu yüzyıldan sonra yazılmış metinlerin imlâ, ses ve şekil özellikleri, Eski Türkçe döneminin genel özelliklerinden farklıdır. Dolayısıyla bazı araştırmacılar tarafından 13-14. yüzyıllarda yazılmış Uygur metinleri, Eski Türkçe'nin parçası olarak ele alınmamıştır.

Sonuç olarak, metinlerin imlâ, ses ve şekil özelliklerindeki değişime göre Uygur Türkçesi'ni dört safhaya ayırmak mümkündür:

1. En erken safha,
2. Klasik öncesi safha,
3. Klasik safha
4. Geç safha.

1. *En Erken Safha* (I. grup, 8. yy.), Uygur edebiyatının en erken tarihli metinlerinin yer aldığı safhadır. Bu safhada yazılmış Uygur metinleri, genel olarak Kök Türk ve Uygur yazıtlarıyla aynı özelliklere sahiptir ve iki dönem arasındaki farklılıklar oldukça azdır. Tamamı Maniheizt metinlerden oluşan bu safhada, Kök Türkçe'deki /ny/ ünsüzü korunmuş, ünsüzle biten isimlerden sonra ilgi hâli eki Kök Türkçe'deki gibi +Ing şeklinde gelmiştir.

2. *Klasik Öncesi Safha* (II-III-IV. grup, 9-11 yy.), Uygur yazı dilinin tam anlamıyla klişeleşmediği, kalıplaşmış ifadelerin henüz yerleşmediği dönemden önce yazılmış Uygur metinlerini kapsar. Bu safhada yer alan Uygur metinleri, birçok bakımdan I. grup Uygur metinleriyle benzer, sonraki safhada yer alan metinlerden ise farklıdır. Yine klasik öncesi safhada yazılmış Uygur metinlerinin geneli Maniheizt olmakla birlikte bu safhada Budist metinler de vardır. Sekiz Yükmek Sutra'nın Londra nüshası, Maitrismit'in Sengim/Murtuk ve Hami nüshaları, klasik öncesi safhaya ait Budist metinlerdendir. Yine Budist Uygur edebiyatının en önemli metinlerinden olan KP de klasik öncesi safhada yer alan metinlerdendir.

3. *Klasik Safha* (V-VI. gruplar, 11-12. yy.), Bu safhada yer alan Uygur metnlerinin imlâ, ses ve şekil özellikleri belirli kalıplara girmiştir. 11. yüzyılın ortalarından sonra Uygur Türkçesi değişmez yazı dili geleneğine kavuşmuştur. Birçoğu Çince'den çevrilmiş olan metinlerin oluşturduğu klasik safhada, Maniheizt metinler yok denecek kadar azdır. Buna karşın Budist metinler artık Uygur edebiyatının genelini oluşturmaktadır.

4. *Geç Safha* (VII-VIII. gruplar, 13-14. yy), Uygur Türkçesi'nin dil özellikleri en fazla ilerlemiş metinleri, 13-14. yüzyıllarda yazılmış olan Budist ve din-dışı metinleridir. Bu yüzyıllarda yazılmış olan metinlerin bilhassa imlâ ve ses özellikleri, önceki safhalarda yazılmış olan metinlerden oldukça farklıdır. Eski Türkçe döneminin özellikleri olarak değerlendiremeyeceğimiz bir takım özellikler, bu yüzyıllarda yazılmış metinlerde görülmektedir.

KAYNAKLAR

- ARAT, Reşit Rahmeti (1930), “*Zur Heilkunde der Uiguren*”, SPAW, Phil. Hist: 451-473.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1932), “*Zur Heilkunde der Uiguren II*”, SPAW, Phil. Hist: 401-448.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1937), **Türkische Turfan-Texte VII. Von Dr. G. R. Rachmati. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard**, Berlin.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1964), “Türkçe Cihet Mefhumu ve Bunun İle İlgili Tâbirler”, **Türkiyat Mecmuası** S. 14: 1-24.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1965), **Eski Türk Şiiri**, TTK yay: 7,45, Ankara.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1979), **Kutadgu Bilig I Metin**, TDK yay: 458, Ankara.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1987), “*Uygurca Yazılar Arasında*”, **Makaleler C. I**, (Haz. Osman Fikri Sertkaya), TKAE yay: 65, Ankara: 573-585.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1987), “*Uygurca Yazılar Arasında II*”, **Makaleler C. I**, (Haz. Osman Fikri Sertkaya), TKAE yay: 65, Ankara: 586-599.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1987), “*Uigurische Bruchstücke über verschiedene Höllen*”, **Makaleler C. I**, (Haz. Osman Fikri Sertkaya), TKAE yay: 65, Ankara: 432-445.
- ARAT, R. Rahmeti (1992), **Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atebetü'l-Hakayık**, TDK yay: 32, Ankara.
- ATALAY, Besim (1998), **Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi I-IV**, TDK yay, 4. Baskı, Ankara.
- BANG, Willi, Annemarie von Gabain (1929), **Türkische Turfan-Texte I**, Berlin.
- BANG, Willi, Annemarie von Gabain (1929), **Türkische Turfan-Texte II**, Berlin.
- BANG, Willi, Annemarie von Gabain (1930), **Türkische Turfan-Texte III**, Berlin.
- BANG, Willi, Annemarie von Gabain (1930), **Türkische Turfan-Texte IV**, Berlin.
- BANG, Willi, Annemarie von Gabain (1931), **Türkische Turfan-Texte V**, Berlin.

- BANG, Willi, Annemarie von Gabain, G. R. Rahmati (1934), **Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sûtra Säkiz Yükmäk**, Berlin.
- BANG, W. (1996), **Köktürkçeden Osmanlıcaya** (Çev: Tahsin Aktaş), TDK yay: 653, Ankara.
- BARAT, Kahar (1990), “*Şingqo Şäli Tutung, traducteur du Säkiz yükmäk yaruq nom?*”, **JA 278**: 155-166.
- BARUTCU-ÖZÖNDER, F. Sema (1998), **Üç İtigsizler**, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha, TDK yay: 672, Ankara.
- BARUTCU-ÖZÖNDER, F. Sema (2002a), “*Eski Türklerde Dil ve Edebiyat*”, **Türkler C. 3**, Ankara: 481-501.
- BARUTCU-ÖZÖNDER, F. Sema (2002b), “*Türk Dilinin Tarihi Dönemleri Üzerine Birkaç Söz*”, **Türkbilig Türkoloji Araştırmaları 2002/3**, Ankara: 203-210.
- BAZİN, Louis (1991), **Les Systemes Chronologiques Dans le Monde Turc Ancien**, Akademiai Kiado, Budapest.
- BROCKELMANN, C. (1954), **Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens**, Leiden.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1993), **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- CLARK, Larry (1975), **Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th – 14th cc.)**, Indiana University (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- CLARK, Larry (1977), “*Mongol Elements in Old Turkic*”, **JSFO 75**: 110-168.
- CLARK, Larry (1982), “*The Manichean Turkic Pothi-Book*”, **AoF 9**: 145-218.
- CLAUSON, Gerard (1957), “*The Turkish Y and related sound*”, **Studia Altaica, Festschrift für Nikolaus Poppe zum 60. Geburtstag am 8. August 1957**, Uralaltaische Bibliothek 5, Wiesbaden: 33-45.
- CLAUSON, Gerard (1958), “*The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian*”, **CAJ IV**: 174-187.
- CLAUSON, Gerard (1959), “*The Turkish Numerals*”, **JRAS**: 19-31.
- CLAUSON, Gerard (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford.
- CLAUSON, Gerard (2002), **Studies in Turkic and Mongolic Linguistics**, Royal Asiatic Society Books, London, New York.

- ÇAĞATAY, Saadet (1945), **Altun Yaruk'tan İki Parça**, AÜ DTCF yay: 46, Ankara.
- ÇAĞATAY, Saadet (1954), "*Türkçede ~ğ sesine dair*" TDAY-B 1988², Ankara: 15-30.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin (2002), "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", Genel Türk Tarihi 2, Yeni Türkiye yay., Ankara: 9-45.
- DANKOFF, Robert, James Kelly (1982, 1984, 1985), **Compendium of the Turkic Dialects**, by Mahmud al-Kashghari, Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Turkish Sources VII (ed: Şinasi Tekin, Gönül Alpay-Tekin).
- DOERFER, Gerhard (1963-1975), **Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV**, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Veröffentlichungen der orientalischen Kommission 19, Wiesbaden.
- DOERFER, Gerhard (1976a), "*Das Vorosmanische*", TDAY-B 1975-1976, Ankara:81-131.
- DOERFER, Gerhard (1976b), "*Proto-Turkic: Reconstruction Problems*", TDAY-B 1975-1976, Ankara: 1-59.
- DOERFER, Gerhard (1991), "*Bemerkungen zur chronologischen Klassifikation des älteren Türkischen*", AoF 18,1: 170-186.
- DOERFER, Gerhard (1993a), **Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte**, Harrassowitz Verlag, Turcologica 14, Wiesbaden.
- DOERFER, Gerhard (1993b), "*Bemerkungen zur Transkription des Runentürkischen*", JT 1,1: 7-22.
- DOERFER, Gerhard (1996), **Formen der älteren türkischen Lyrik**, studia uralo-altaica 37, Szeged.
- ECKMANN, János (1996), "*Harezm Türkçesi*", **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar** (Haz: Osman Fikri Sertkaya), TDK yay., Ankara.
- EHLERS, Gerhard (1982), "*Ein alttürkisches Fragment zur Erzählung vom Töpfer*", UAJb, NF 2: 175-185.
- EHLERS, Gerard (1983), "*Notabilia zur alttürkischen Oberstufenzählung*", UAJb N. F. 3: 81-87.
- ELVERSKOG, Johan (1997), **Uygur Buddhist Literature**, Silk Road Studies I, Brepols, Turnhout.

- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1983), "*Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler*", TKA S. XVII-XXI, 1979-1983, Ankara: 115-119.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1985), "*Bengütaş Edebiyatı*", **Büyük Türk Klasikleri**, Ötüken-Söğüt, İstanbul: 56-78.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1985), "*Uygur Edebiyatı*", **Büyük Türk Klasikleri**, Ötüken-Söğüt, İstanbul: 79-113.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1996), "*KökTürkçe İle Tatar Türkçesi Arasındaki Benzerlikler*", TKA XXXII/1-2 1994, Ankara: 143-149.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004), **Türk Dili Tarihi**, Akçağ yay., Ankara.
- ERDAL, Marcel (1979a), "*The Chronological Classification of Old Turkic Texts*", CAJ 23: 151-175.
- ERDAL, Marcel (1979b), "*Die Konverb- und Aoristendungen im Alttürkischen*", UAJb 51: 104-126.
- ERDAL, Marcel (1991), **Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon**, II Volum, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- ERDAL, Marcel (1998), "*Old Turkic*", **The Turkic Languages**, London and New York: 138-157.
- ERDAL, Marcel (2004), **A Grammar of Old Turkic**, Brill Handbook of Oriental Studies, Leiden-Boston.
- EREN, Hasan (1988), "*Türk Dillerinde Metathèse*", TDAY-B 1953, Ankara: 161-180.
- ERICKSON, John A. (2002) "*On The Origin of The Directive Case in Turkic*", AOH 55 (4), Budapest: 403-411.
- FEDAKÂR, Durdu (1991), "*Das Alttürkische in sogdischer Schrift, Textmaterial und Orthographie (Teil I)*", UAJb, N.F. 10: 85-98.
- FEDAKÂR, Durdu (1994), "*Das Alttürkische in sogdischer Schrift, Textmaterial und Orthographie (Teil II)*", UAJb, N.F. 13: 133-157.
- FİNCH, Robert (1993) "*Chapters XVI and XVII From The Uighur Suvarnaprabhāsottamasūtra (Altun Yaruq)*", JTS (TUBA) 17: 37-197.
- GABAİN, Annemarie v. (1954), "*Buddhistische Türkenmission*", **Asiatica, Festschrift Friedrich Weller**, Leipzig.
- GABAİN, Annemarie von (1954), **Türkische Turfan-Texte VIII. Texte in Brahmischrift**, Berlin.

- GABAİN, Annemarie v. (1955), "*Alttürkische Datierungsformen*", UAJb 27, 1955: 191-203.
- GABAİN, Annemarie von, Werner Winter (1958), **Türkische Turfan-Texte IX. Ein Hymnus an den Vater Mani auf "Tocharisch" B mit alttürkischer Übersetzung**, Berlin.
- GABAİN, Annemarie von (1959), **Türkische Turfan-Texte X, Das Avadana des Dämons Ātavaka**. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski. Aus dem Nachlaß herausgegeben, Berlin.
- GABAİN, Annemarie v. (1961a), "*Der Buddhismus in Zentralasien*", **Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen**, The Netherland, Leiden: 496-574.
- GABAİN, Annemarie v. (1961b), **Das Uigurische Königreich von Chotscho 850-1250**, Akademie Verlag, Berlin.
- GABAİN, Annemarie v. (1964), "*Alttürkische Schreibkultur und Druckerei*", PhTF 2, Wiesbaden: 171-191.
- GABAİN, Annemarie v. (1988), **Eski Türkçenin Grameri** (çev: Mehmet Akalın), TDK yay: 332, Ankara.
- GEİSSLER, Friedmar, Peter Zieme (1970), "*Uigurische Pañcatantra-Fragmente*", **Turcica 2**: 32-70.
- GÖMEÇ, Saadettin (1997), **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, AKM yay: 110, Ankara.
- GRØNBECH, K. (1955), "*Bemerkungen über das alttürkische Verbum*", **ZDMG** 105.
- GROUSSET, René (1980), **Bozkır İmparatorluğu** (çev: Reşat Uzmen), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996), **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK yay. 638, Ankara.
- HAMILTON, James (1971), **Manuscripts ougours de Touen-Houang. Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ougoure**, Paris.
- HAMILTON, James (1977), "*Nasales Instables en Turc Khotanais du Xe Siècle*", **BSOAS** 40: 508-521.
- HAMILTON, James (1986), **Manuscripts ougours du IXe-Xe siècle de Touen-houang**. T. 1-2, Paris.

- HAMILTON, James (2000), "*Le Royaume Ouïgour de Kan-tcheou*", **History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period**, (ed: Hans Robert Roemer, Wolfgang-Ekkehard Scharlipp), Klaus Schwarz Verlag, Berlin: 213-218.
- HAZAI, Georg, Peter Zieme (1970), **Fragmente der uigurischen Version des 'Jin'gangjing mit den Gâthâs des Meister Fu'**. Nebst einem Anhang von T. Inokuchi, Berliner Turfan-Texte I, Berlin.
- HAZAI, Georg (1970), "*Ein buddhistisches Gedicht aus der Berliner Turfan-Sammlung*", **AOH**, 23 1: 1-21.
- HAZAI, Georg (1975), "*Fragmente eines uigurischen Blockdruck-Faltbuches*", **AoF** 3: 91-108.
- JOHANSON, Lars (1979), **Alttürkisch als "dissimilierende Sprache"**, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Franz Steiner Verlag GMBH Wiesbaden.
- JOHANSON, Lars (1988), "*On the renewal and reinterpretation of 'instrumental' gerund in Turkic*", **Oriens** 31: 136-153.
- JOHANSON, Lars (1998) "*History of Turkic*", **The Turkic Languages**, London and New York: 81-125.
- KARA, Georg, Peter Zieme (1976), **Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung**, Berliner Turfan-Texte VII, Akademie Verlag Berlin.
- KARA, Georg, Peter Zieme (1977), **Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pañđita und der Mañjuśīnāmasamgīti**, Akademie Verlag Berlin, Berliner Turfan-Texte VIII, Berlin.
- KARA, Georg (1981), "*Weiteres über die uigurische Nāmasamgīti*", **AoF** 8: 227-236.
- KARA, Georg, Peter Zieme (1986), "*Die uigurische Übersetzung des apokryphen Sūtras 'Fo ding xin da tuo luo ni'*", **AoF** 13: 318-376.
- KAYA, Ceval (1994), **Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin**, TDK yay., Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1965), "*Türkiye Türkçesindeki -madan/-meden < -madın/-medin Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine*", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, Birinci Cilt, TDK yay: 629: 151-159.
- KUDARA, Kogi (1981), "*A fragment of an Uygur Version of the Abhidhaarmakoşakarika*", **JA** 269: 325-346.

- KUDARA, Kôgi, Klaus Röhrborn (1982), "*Zwei verirrte Blätter des uigurischen Goldglanz-Sûtras im Etnografiska Museum, Stockholm*", **ZDMG**, 132: 336-347.
- KUDARA, Kôgi, Peter Zieme (1983), "*Uigurische Âgama-Fragmente (1)*", **AoF**, 10: 269-318.
- KUDARA, Kogi ve ZIEME, Peter (1984), "*Fragmente zweier unbekannter Handschriften der uigurischen Xuanzang-Biographie*", **AoF** 11,1: 136-148.
- KUDARA, Kôgi (1988), "*Uigurische Fragmente eines Kommentars zum Saddharmapundarika-Sûtra*", Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn (ed.), **Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung**, Wiesbaden: 34-55; 102-106.
- KUDARA Kôgi (1988), "*Über den Chin-hua-ch'ao genannten Kommentar des Abhidharmakosa-sâstra*", Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn (ed.), **Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung**, Wiesbaden: 27-33; 100-101.
- KUDARA, Kôgi, Peter Zieme (1990), "*Uigurische Âgama-Fragmente (2)*", **AoF**, 17: 130-145.
- LAUT, Jens Peter (1983), "*Ein Bruchstück einer alttürkischen Buddhabiographie*", **UAJb**, NF 3: 88-101.
- LAUT, Jens Peter (1983), "*Bemerkungen zur spätuigurischen Handschrift Mainz 713 (T II Y 58)*", **ZDMG**, 133: 263-272.
- LAUT, Jens Peter (1984), "*Zwei Fragmente eines Höllenskapitels der uigurischen Dasakarmapathâvadânamâlâ*", **UAJb**, NF 4: 118-133.
- LAUT, Jens Peter (1986), **Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler**, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- LE COQ, Albert von (1911), **Chuastuanift**, ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores. Gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan), Berlin.
- LE COQ, Albert von (1912), "*Ein Manichaisches Buch-Fragment aus Chotcsho*", **Festschrift Vilhelm Thomsen**, Leipzig: 145-154.
- LE COQ, Albert von (1912), **Türkische Manichaica aus Chotscho I**, Berlin.
- LE COQ, Albert von (1919), **Türkische Manichaica aus Chotscho II**, Berlin.
- LE COQ, Albert von (1919), "*Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde*", **MSOS**, Westasiatische Studien 22: 93-109.

- LE COQ, Albert von (1922), **Türkische Manichaica aus Chotscho III**, Berlin.
- LİGETİ, L., (1951) “Çin Yazısıyle Yazılmış Barbar Glossaları Meselesi”, (Çev. Hasan Eren), **A. Ü. DTCF Dergisi IX/3**, Eylül: 301-327.
- MACKERRAS, Colin (2000), “Uygurlar” (Çev.: Şinasi Tekin), **Erken İç Asya Tarihi**, Derleyen: Denis Sinor, İletişim yay, İstanbul: 425-458.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1953), “Türkçede –GU ekinin Fonksiyonları”, **TM C. X**, 1951-1953: 341-348.
- MAUE, Dieter, Klaus Röhrborn (1976), “Ein zweisprachiges Fragment aus Turfan”, **CAJ 20**: 208-221.
- MAUE, Dieter, Klaus Röhrborn (1980), “Zur alttürkischen Version des Saddharma pundarika-sutra”, **CAJ 24**: 251-273.
- MAUE, Dieter, Klaus Röhrborn (1984), “Ein ‘buddhistischer Katechismus’ in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift”, **ZDMG 134**: 286-313; 135, 1985: 68-91.
- MAUE, Dieter (1996) **Altürkische Handschriften Teil I, Dokumente in Brâhmî und Tibetischer Schrift**, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- MENGES, K. H. (1968), **The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies**, Wiesbaden: Harrassowitz.
- MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl (1908), **Uigurica I**, 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück, 2. Die Reste des buddhistischen ‘Goldglanz-Sūtra’, Ein vorläufiger Bericht, **AKPAW**, Berlin.
- MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl (1910), **Uigurica II**, **AKPAW**, Berlin.
- MÜLLER, F. W. K (1915), “Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden”, **APAW**: 1-38.
- MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl (1920), **Uigurica III**, Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII), **APAW**, Berlin.
- MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl (1931), **Uigurica IV**, **SPAW**, Berlin.
- NAUTA, Ane H. “A Grammar of Orkhon Turkic (Tanıtma)”, **CAJ 13**, 1969: 308-311.
- ODA, Juten (1979), “Eski Uygurca “Sakiz Yukmak Yaruk” Budist Kitabına Ait Notlar”, **Çevren 6:4**: 15-24.

- ODA, Juten (1983), “*New Fragments of the Buddhist Uighur Text Säkiz yükmäk yaruk*”, **AoF 10**: 125-142.
- ODA, Juten (1986), “*Uighur fragments of the Block-Printed Text, ‘Sekiz törlügin yarumış yaltrımış nom bitig’*”, **TDED 24-25** (1980-1986), İstanbul: 325-346.
- ODA, Juten (1999), “*When was the Sekiz Yükmek Yaruk Sutra Translated*”, **TDA 9**, Simurg, İstanbul: 17-28.
- ODA, Juten (2002), “*Hangisi Karahanlıların Kökeni; Uygurlar mı yoksa Karluklar mı?*” Türkler.
- ÖGEL, Bahattin (1971), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları I, II**, Ankara.
- ÖLMEZ, Mehmet (1993), “*Ein weiteres alttürkisches Pañcatantra-Fragment*”, **UAJb**, N.F. 12: 179-191.
- ÖLMEZ, Mehmet (1998), “*Tibet Budizmine ait Eski Uygurca Bahşı Ögdisi*”, **Bahşı Ögdisi**, Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags, 60. doğum yılı dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı (haz. Jens Peter Laut, Mehmet Ölmez), Freiburg-İstanbul: 261-293.
- ÖZYETKİN, A. Melek (2001), **Ebû Hayyân Kitābu’l-İdrāk li Lisāni’l-Etrāk, Fii: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi**, KÖKSAV Tengrim Türklük Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara.
- POPPE, Nicholas (1955), **Introduction to Mongolian Comporative Studies**, Helsinki.
- PRİTSAK, Omeljan (1963), “*Das Altürkische*”, **Handbuch der Orientalische**, Leiden/Köln: 27-52.
- PRİTSAK, Omeljan (1988), “*Kıpçakça*” (Çev.: Mehmet Akalın), **Tarihî Türk Şiveleri**, TKAE yay: 73, Ankara: 111-122.
- RADLOFF, W. (1972), **Uigurische Sprachdenkmäler**, Akademie der Wissenschaften der Union der Sozialistischen Soviet Republiken, Biblio Verlag, Osnabrück.
- RASCHMANN, Simone, Peter Zieme (1985), “*Ein Bodhicaryâvatârâ-Kommentar in alttürkischer Überlieferung*”, **AoF 12**: 309-318.
- RASCHMANN, Simone (1987), “*Das Gelöbnis des Buyan Kälmiş*”, **AoF**, 14: 160-174.
- RAMSTEDT, G. R. (1952), **Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II. Formenlehre**, (Mémoires de la société finno-ougrienne 104:2) Helsinki.
- RÄSÄNEN, Martti (1949), **Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen**, Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica XV, Helsinki.

- RÓNA-TAS, András (1968), "A Brief Note on the Chronology of the Tun-Huang Collections", *AOH* 21: 313-316.
- RÓNA-TAS, András (1991), *An Introduction to Turkology*, Szeged.
- RÓNA-TAS, András (1998a), "Turkic Writing Systems", *The Turkic Languages*, Yay: Lars Johanson/Eva Csato, London and New York: 126-137.
- RONA-TAS, Andras (1998b), "The Reconstruction of Proto-Turkic and the Genetic Question", *The Turkic Languages*, Yay: Lars Johanson/Eva Csato, London and New York: 67-80.
- RÖHRBORN, Klaus (1971), *Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar*, Berliner Turfan-Texte II, Berlin.
- RÖHRBORN, Klaus (1976), "Fragmente der uigurischen Version des 'Dhâranî-Sûtras der grossen Barmherzigkeit'", *ZDMG*, 126: 87-100.
- RÖHRBORN, Klaus (1977-1998), *Uigurisches Wörterbuch 1-6*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Wiesbaden.
- RÖHRBORN, Klaus (1996), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- RÖHRBORN, Klaus, Mehmet Ölmez (2001), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden..
- SAGUCHI, Toru (2000), "The Uyghurs and other Non-Muslim Turks under Mongol Dominion, circa 1200-1350", *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*, Edited by Hans Robert Roemer (With the assistance of Wolfgang-Ekkehard Scharlipp), Klaus Schwarz Verlag, Berlin: 219-234.
- SCHARLIPP, Wolfgang (1986), "Fragmente eines uigurischen Kommentars zur *Trimsikavijñaptimâtratâsiddhi des Vasubandhu*", *UAJb*, NF 6: 122-136.
- SHĪ-MĪN, Geng (1979), "Qadimqi Uygurca Budhistik äsär "Ārya-Trāta-Buddhamātrika-Vimsatipūga-Stotra-Sūtra" din Fragmentler", *JTS* 3: 295-302.
- SHĪMĪN, Geng, James Hamilton (1981), "L'inscription ouigoure de la stèle commemorative des *idug qut de Qoço*", *Turcica* 13: 10-54.
- SHĪMĪN, Geng und Hans-Joachim Klimkeit (1985), "Das 16. Kapitel der Hami-Version der *Maitrisimit*", *JTS*, 9: 71-132.
- SHĪMĪN, Geng, H. J. Klimkeit, J. P. Laut (1987), "Manis Wettkampf mit dem Prinzen. Ein neues manichäisch-türkisches Fragment aus Turfan", *ZDMG*, 137: 44-58.

- SHĪMĪN, Geng, H. J. Klimkeit und J. P. Laut (1987), “*Der Herabstieg des Bodhisattva Maitreya vom Tusita-Götterland zur Erde*’. *Das 10. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit*”, AoF 14: 350-376.
- SHĪMĪN, Geng, Hans-Joachim Klimkeit (1988), **Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit. In Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und Jens Peter Laut herausgegeben, übersetzt und kommentiert, Bd.1-2, Wiesbaden.**
- SHĪMĪN, Geng, H. J. Klimkeit und J. P. Laut (1988), “*Das Erscheinen des Bodhisattva*’. *Das 11. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit*”, AoF 15: 315-366.
- SHĪMĪN, Geng (1989), “A Study of one newly discovered folio of the Uighur ‘Abhidharmakosa-sastra”, CAJ 33: 36-45.
- SHĪMĪN, Geng, H. J. Klimkeit und J. P. Laut (1989), “*Die Geschichte der Drei Prinzen. Weitere neue manichäisch-türkische Fragmente aus Turfan*”, ZDMG, 139: 328-345.
- SHĪMĪN, Geng, H. J. Klimkeit und J. P. Laut (1991), “*Die Weltflucht des Bodhisattva*’. *Das 13. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit*”, AoF 18: 264-296.
- SHĪMĪN, Geng, H. J. Klimkeit und J. P. Laut (1992), “*Der Gang zum Bodhi-Baum*’. *Das 14. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit*”, MT 16: 25-47.
- SHĪMĪN, Geng, H. J. Klimkeit und J. P. Laut (1993), “*Das Erlangen der unvergleichlichen Buddhawürde*’. *Das 15. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit*”, AoF 20: 182-234 (13 Tafeln).
- SHĪMĪN, Geng, Hans-Joachim Klimkeit, Jens Peter Laut (1993), “*Prolegomena zur Edition der Hami-Handschriften der uigurischen Daśakarmapathāvadānamālā*”, TDA 3, Simurg Ankara: 213-230.
- SHĪMĪN, Geng, Jens Peter Laut (2000), “*Aus der Einleitung der uigurischen Daśakarmapathāvadānamālā aus Hami*”, TDA 10, Simurg Ankara: 5-15.
- SHŌGAĪTO, Masahiro (1981), “*Ein uigurisches Fragment eines Beichttextes*”, **Scholia**, Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde. Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern, Klaus Röhrborn, Horst Wilfrid Brands (edd.): 163-169.

- SHÔGAÏTO, Masahiro (1988), “*Drei zum Avalokitesvara-sûtra passende Avadânas*”, Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn (ed.): **Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung**, Wiesbaden: 56-99.
- SIMS-WILLIAMS, Nicholas (1981), “*The Sogdian Sound-System and The Origins of The Uyghur Script*”, JA 296: 347-360.
- SÎNOR, Denis (2000), “*The Uighur Empire of Mongolia*”, **History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period**, Edited by Hans Robert Roemer (With the assistance of Wolfgang-Ekkehard Scharlipp), Klaus Schwarz Verlag, Berlin: 187-204.
- STACHOWSKI, Marek (1997), “*Bemerkungen zu Zahlwörtern sowie Datums- und Altersangaben im Dolganischen und Jakutischen*”, **Historical and Linguistic Interaction Between Inner-Asia and Europe**, (Yay: Arpad Berta), Szeged: 317-339.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2002), “*Uygurlar*”, Genel Türk Tarihi 1, Yeni Türkiye yay., Ankara: 711-726.
- TEKİN, Şinasi (1960), **Uygurca Metinler I Kuanşi im pular (Ses İşiten İlah), vap hua ki atlg nom çeçeki sudur (saddharmapundarika-sutra)**, Atatürk Üniv. Yay: 2, Erzurum.
- TEKİN, Şinasi (1962), “*Mani Dininin Uygurlar tarafından devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not (762-1962)*”, TDAY-B 1962, Ankara 1988, s. 1-11.
- TEKİN, Şinasi (1965), “*Uygur Edebiyatının Meseleleri*”, TKA 1-2, Ankara: 26-67).
- TEKİN, Şinasi (1966), “*Buyan Evirmek*”, Reşit Rahmeti Arat İçin, TKAE yay, 19, Ankara.
- TEKİN, Şinasi (1970), **Abhidharma-koşa-bhāṣya-tīkā Tattvārtha-nāma**, The Uigur Translation of Sthiramati's Commentary on the Vasubandhu's Abhidharmakosasastra: Abidarim koşavardi şastr, New York.
- TEKİN, Şinasi (1980), **Maitrisimit Nom Bitig**, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index, Berliner Turfantexte IX, Berlin.

- TEKİN, Şinasi (1980), **Buddhistische Uigurica der Yüan Zeit**, 1. HSIN Tözin Okıdtaçı Nom, 2. Die Geschichte von Sdaprarudita und Dharmodgata Bodhisattva, Budapest.
- TEKİN, Şinasi (1987), “*Altun Yaruk’un 20. Bölümü: İligler qanlarning köni törüsün aymaq (=Râjasâstra)*”, **JTS**, 11: 133-199.
- TEKİN, Şinasi (1989), “*Uygur Bilgini Singku Seli Tutung’un Bilinmeyen Yeni Bir Çevirisi Üzerine*”, **TDAYB 1965**, Ankara: 29-33.
- TEKİN, Şinasi (1992), “*Eski Türkçe*”, **Türk Dünyası El Kitabı**, 2. C., 2. baskı, TKAE yay., Ankara: 69-119.
- TEKİN, Şinasi (1993), **Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları**, (Haz.: R. Tüba Çavdar), Eren Yay. İstanbul.
- TEKİN, Talat (1968), **A Grammar of Orkhon Turkic**, Indiana University, Bloomington.
- TEKİN, Talat (1996a), “*On the Old Turkic dative-lokative suffix {-A}*”, **Turfan, Khotan und Dunhuang**, Vortrage der tagung “Annemarie v. Gabain und die Turfanforschung”, veranstaltet von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Berlin (9-12. 12. 1994), Yay. Ronald E. Emmerick et al., Berlin: 327-333.
- TEKİN, Talat (1996b), “*On The Origin of the Turkic Genitive Suffix*”, **Symbolae Turcologicae, Studies in Honour of Lars Johanson on his Sixtieth Birthday 8 March 1996**, (Ed.: Arpad Berta, bernt Brendemoen, Claus Schönig), Stockholm: 227-230.
- TEKİN, Talat (1997), **Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı**, Simurg yay., Ankara.
- TEKİN, Talat (2000), **Orhon Türkçesi Grameri**, Simurg yay.
- TEZCAN, Semih, Peter Zieme (1971), “*Uigurische Brieffragmente*”, **Studia Turcica** (ed: L. Ligeti), Budapest: 451-460.
- TEZCAN, Semih (1974), **Das uigurische Insadi-Sutra**, Berliner Turfan-Texte III, Berlin.
- TEZCAN, Semih (1975), **Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm**, Ankara.
- TEZCAN, Semih (1978), “*En Eski Türk Dili ve Yazını*”, **Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe**, TTK yay., Ankara: 271-323.

- TEZCAN, Semih (1981), "*Türklerde Yazı Kültürünün Başlangıcı ve Gelişimi*", **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, Ankara: 41-42.
- TEZCAN, Semih (1984), "*Uygur Alfabesi*", **Türk Ansiklopedisi** c. 33, Milli Eğitim Bakanlığı yay., Ankara: 121-155.
- TEZCAN, Semih, Peter Zieme (1990), "*Antiislamische Polemik in einem alttürkischen buddhistischen Gedicht aus Turfan*", **AoF**, 17: 146-151.
- TUGUŞEVA, L. Ju., "*Three Letters of Uighur Princes From The Ms Collektion of the Leningrad Section of the Institute of Oriental Studies*", **AOH XXIV (2)**, 1971: 173-187.
- WARNKE, Ingrid (1981), "*Ein uigurisches Kolophon aus der Berliner Turfan-Sammlung*", **Scholia**, yay.: Klaus Röhrborn/Hors Wilfrid Brands (Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde. Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern. Wiesbaden: 215-220.
- WARNKE, Ingrid (1983), "*Fragmente des 25. Und 26. Kapitels des Kşanti qılguluq nom bitig*", **AoF**, 10: 243-268.
- WILKENS, von Jens (2000), "*Ein manichäisch-türkischer Hymnus auf den Licht-Nous*", **UAJb N.F.** 16: 217-231.
- WILKENS, Jens (2001), **Die Drei Körper des Buddha (trikaya)**, Berliner Turfan-Texte XXI, Brepols.
- ZIEME, Peter (1967), "*Beiträge zur Erforschung des Xvästvânîft*", **MIOF**, 12/2: 351-378.
- ZIEME, Peter (1968), "*Ein manichäisch-türkisches Gedicht*", **TDAY-B**: 39-51.
- ZIEME, Peter (1969), **Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichaisch-türkischen Turfantexte**, Berlin (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- ZIEME, Peter (1970), "*Ein manichäisch-türkisches Fragment in manichäischer Schrift*", **AOH** 23: 157-165.
- ZIEME, Peter (1971), "*Ein uigurischer Text über die Wirtschaft manichäischer Klöster im uigurischen Reich*", **Researches in Altaic languages. Papers read at the 14th meeting of the Permanent International Altaistic Conference held in Szeged, August 22-28, 1971** (ed. Louis Ligeti), Budapest: 331-338.

- ZIEME, Peter (1974), "*Zu den nestorianisch-türkischen Turfantexten*", **Sprache, Geschichte und Kultur Der Altaischen Völker protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference**, Haz.: Georg Kara- Peter Zieme, Akademie Verlag Berlin: 661-668.
- ZIEME, Peter (1975), **Manichäisch-türkische Texte**, Berliner Turfan-Texte V, Berlin.
- ZIEME, Peter (1975), "*Zur buddhistischen Stabreimdichtung der alten Uiguren*", **AOH**, 29: 187-211.
- ZIEME, Peter (1975), "*Ein uigurischer Erntesege*", **AoF III**: 109-143.
- ZIEME, Peter (1977), "*Zu den Legenden im uigurischen Goldglanzsûtra*", **JTS**, 1: 149-156.
- ZIEME, Peter, György Kara (1978), **Ein uigurisches Totenbuch**, Naropas Lehre in uigurischer Übersetzung, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZIEME, Peter (1979), "*Eski Uygurların Burkancılıkla İlgili Alliterasyonlu Koşukları Üzerine*", **I. Milletler Arası Türkoloji Kongresi (15-20. 10. 1973)**, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Türkiyat Enstitüsü, İstanbul: 562-581.
- ZIEME, Peter (1981), "*Bemerkungen zur Datierung uigurischer Blockdrucke*", **JA** 269 1-2: 385-399.
- ZIEME, Peter (1981), "*Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster*", **AoF**, 8: 237-263.
- ZIEME, Peter (1981), "*Ein Hochzeitssegen Uigurischer Christen*", **Scholia**: 221-232.
- ZIEME, Peter (1982), "*Zum uigurischen Tārā-ekavimsatistotra*", **AOH**, 36: 583-597.
- ZIEME, Peter (1983a), "*Colophons to the Säkiz yükmäk yaruk*", **AoF 10**: 143-149.
- ZIEME, Peter (1983b), **Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang**, Studien zur alttürkischen Dichtung, Berlin.
- ZIEME, Peter (1985), **Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren**, Berliner Turfan-Texte XIII, Berlin.
- ZIEME, Peter (1985), "*Uigurische Sukhāvātīvyūha-Fragmente*", **AoF**, 12: 129-149.
- ZIEME, Peter (1986), "*Uygur Yazısıyla Yazılmış Uygur Yazıtlarına Dair Bazı Düşünceler*", **TDAY-B 1982-1983**, Ankara: 229-237.
- ZIEME, Peter (1989), "*Zur alttürkischen Bhaiṣajyagurusûtra-Übersetzung*", **AoF**, 16: 198-200.

- ZIEME, Peter, Adam Molnar (1989), "*Ein weiterer uigurischer Erntesege*", **AoF**, 16: 140-152.
- ZIEME, Peter (1989), "*Zwei neue alttürkische Saddharmapundarika-Fragmente*", **AoF**, 16: 370-379.
- ZIEME, Peter (1989), "*Die Vorrede zum alttürkischen Goldglanz-Sûrta von 1022*", **JTS (TUBA)**, 13: 237-243.
- ZIEME, Peter (1991), "*Bruchstücke einer alttürkischen Übersetzung des Mahāyāna Mahāparinirvānasūtras aus Turfan*", **AoF** 18: 297-303.
- ZIEME, Peter (1992), **Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoço, Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien**, Westdeutscher Verlag, Berlin.
- Zieme, Peter (1992), "*Probleme alttürkischer Vajracchedika-Übersetzungen*", **Turfan and Tun-huang, the text. Encounter of civilisations on the Silk Route** (ed. Alfredo Cadonna), Firenze: 21-42.
- ZIEME, Peter (1994), "*Rewiev of Doerfer 1993*", **OLZ** 89: 570-574.
- ZIEME, Peter (1996), **Altun Yaruq Sudur, Vorworte und das erste Buch. Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsûtra (Suvarnaprabhāsottamasûtra)**, Turnhout (Berliner Turfan-Texte 18).
- ZIEME, Peter (1996), "*Aus einem alttürkischen Kommentar zum Goldglanzsûtra*", **Symbolae Turcologicae. Studies in honour of Lars Johanson on his sixtieth birthday, 8 March 1996** (ed: Arpad Berta, Bernd Brendemoen und Claus Schönig), Uppsala: 231-238.
- ZIEME, Peter (1998), "*Das nestorianische Glaubensbekenntnis in einem alttürkischen Fragment aus Bulayiq*", **UAJb**, Band 15: 173-180.
- ZIEME, Peter (2000a), **Altun Yaruk Sudur**, Berliner Turfan-Texte XX, Berlin.
- ZIEME, Peter (2000b), "*Das Uigurische Königreich von Chotscho*", **History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period**, Edited by Hans Robert Roemer (With the assistance of Wolfgang-Ekkehard Scharlipp), Klaus Schwarz Verlag, Berlin: 205-212.

ZIEME, Peter (2002), "*Ein Weiteres Alttürkisches Fragment "Sutras von der Vollkommenen Erleuchtung"*" **Acta Orientalia Scientiarum Hungaria** 55: 281-295.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Ferruh AĞCA
Doğum Yeri ve Tarihi : Çayıralan 09.09.1974

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi : Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri : Çeşitli dergilerde kitap bölümü, tanıtma eleştiri ve makalelerim yayınlanmıştır.

İş Deneyimi

Stajlar : -----
Projeler : Prof. Dr. Dursun YILDIRIM başkanlığında “Türk Dilinin Tarihsel Gelişimi ve Dil Özellikleri” adlı DPT İleri Araştırma Projesinin başlangıcından bitimine kadar proje çalışanı olarak yer aldım.
Çalıştığı Kurumlar : MEB, Osmangazi Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi

İletişim

E-Posta Adresi : ferruhagca@yahoo.com

Tarih : 17.04.2006